V. FALUKONFERENCIA

INTEGRÁLT VIDÉKFEJLESZTÉS

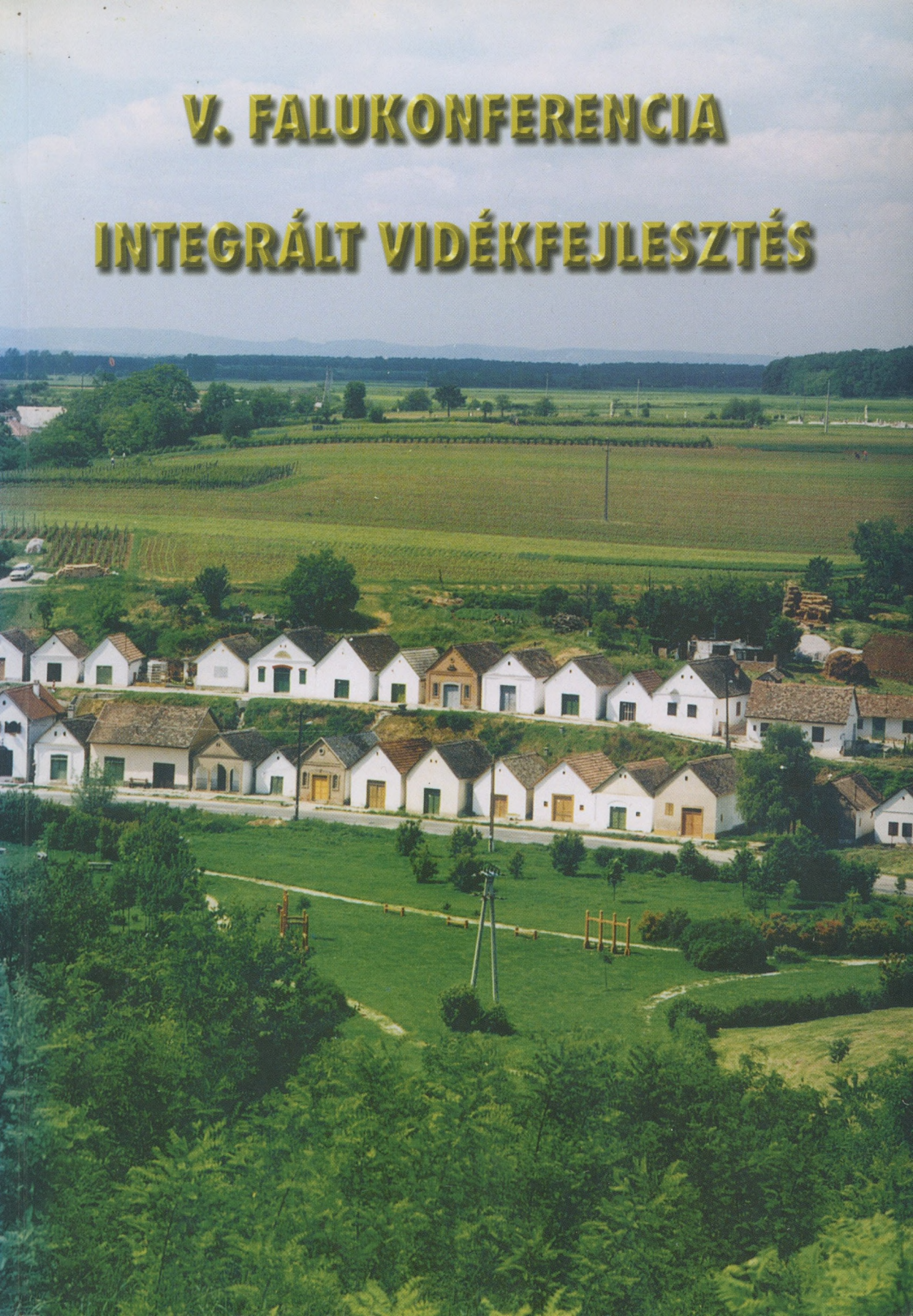

INTEGRÁLT VIDÉKFEJLESZTÉS

V. Falukonferencia

Szerkesztette:
KOVÁCS TERÉZ

MTA Regionális Kutatások Központja
Pécs, 2000

Lektor: Romány Pál, az MTA doktora,
ny. egyetemi tanár

ISBN 963 9052 19 1

Címlap: Villánykövesdi pincesor (Fotó: Körtvélyesi László)
Ábrák: Fonyódi Valéria, Dobiné Dombori Piroska
Műszaki szerkesztő: Frick Dorottya
Felelős kiadó: Dr. Horváth Gyula főigazgató
Nyomdai munkák: Sümegi Nyomdaipari,
Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Tartalom

Előszó 13

PLENÁRIS ÜLÉS

Tóthné Mohácsy Gabriella: A vidékfejlesztés Magyarországon. Felkészülés a SAPARD-támogatás fogadására 17
Kovács Teréz: Integrált vidékfejlesztés 26
Illés Iván: A közép- és délkelet-európai országok EU-integrációjának agrár- és vidékfejlesztési összefüggései 33
Kiss Judit: A magyar agrárgazdaság kilátásai az EU-integráció után 43
Kopátsy Sándor: Erkölcs és településforma 50
G. Fekete Éva: A siker titkai a kistérségi fejlesztésekben 54
Pentti Malinen: Programalapú vidékpolitika. Az 5b célterületi program végrehajtásának első tapasztalatai Finnországban 63

GAZDASÁG

Halmai Péter: Az agrárgazdasági adaptáció fő szektorális és makrogazdasági hatásai 79
Fertő Imre: Iparosodás a mezőgazdaságban 87
Tóth Erzsébet – Hamza Eszter: Az agrárgazdaság változó lehetőségei a vidéki foglalkoztatásban 94
Elekes Andrea: Versenyképesség az agrárgazdaságban. Kereskedelemelméleti megközelítés 100
Jáger László: Az erdőtelepítés szerepe a vidékfejlesztésben 107
Lentner Csaba: A magyar mezőgazdaság finanszírozási dilemmái az ezredfordulón 112
Magda Róbert: Magyarországi földkérdés az EU-csatlakozás küszöbén 122
Tóth László – Juhász Lajos – Trombitásné Láng Gabriella: Az agrár- és vidékfejlesztés megváltozott viszonya, eltartóképesség és fenntartható fejlődés 129
Abonyiné Palotás Jolán: A minőség szerepe az élelmiszer-gazdaság fejlődésében 139
Erdősi Ferenc: Falusi térségek és a távközlés 144
Alpár György – Sarudi Csaba: A dél-dunántúli agrárgazdaság támogatása logisztikai szolgáltatással 149
Mező Barna: A mezőgazdasági üzemek helyzete az Észak-alföldi régió rurális térségeiben 157
Somogyi Sándor – Molnár Balázs: Eszközellátottság a Zala megyei árutermelő magángazdaságokban 166
Biró Szabolcs: A földtulajdon és a birtokszerkezet alakulása két nagyobb alföldi településen 172
Szretykó György: A fertőszentmiklósi agrártársadalom helyzete és jövőképe 179
Szabó G. Gábor: Tranzakciós költségek és a szövetkezetek 186
Kárpáti László: Összefoglaló a „Gazdasági szekció" munkájáról 194

ÖKOLÓGIA

Vajna Tamásné Madarassy Anikó: Mezőgazdálkodás, természetvédelem, vidékfejlesztés 199
Fodor István: A környezetvédelem érdekérvényesítése az agrártérségekben 207
Hajnal Klára: Az ökológiai tudatosság szerepe 212
Márai Géza: Az ellenőrzött és minősített öko- (bio-) gazdálkodás európai és hazai helyzete 220
Keszthelyi Tibor: Az ökológiai állattartás lehetőségei hazánkban 226
Bokorné Kitanics Tünde: A környezetbarát vágóállat-termelés helyszínre adaptálása a Dél-dunántúli régióban 234
Szűcs István – Szabóné Pap Hajnalka: Az integrált gyepgazdálkodás lehetőségei az Észak-magyarországi régióban 239
Seres Antal: Vízgazdálkodással összefüggő térségfejlesztő lehetőségek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 244
Vajna Tamásné Madarassy Anikó: Összefoglaló az „Ökológiai szekció" munkájáról 249

TÁRSADALOM-KÖZÖSSÉG ÉS KULTÚRA

Hajdú Zoltán: A történeti értékek (kastélyok) hasznosítási problematikája a település- és vidékfejlesztésben 253
Berényi István: A kultúrtájvédelem új szempontjai az EU-ban 259
Mezei István: Falvaink új szerepkörben 265
Kissné Novák Éva: Polgári társadalom a múlt és jövő között 273
Duró Annamária: Merre tekint a „kintvaló nép"? Települési közösségek a tanyán 281
Bögre Zsuzsanna: Az egyház és a civil társadalom szerepe a falusi térségekben 288
Szekeres János: Sodródó falu 297
Tózsa István: Előnyös környezettel hátrányos helyzetben 303
Balcsók István – Dancs László: A határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője Hajdú-Bihar megye határ menti településein, különös tekintettel a munkaerő-piaci lehetőségekre 311
Baracs Gabriella – Bicsérdy Gyula: Agrárfőiskolások szerepe a vidék kulturális értékeinek megőrzésében 318
Hajdú Zoltán: Összefoglaló a „Társadalmi-közösségi és kulturális" szekció munkájáról 322

VIDÉKPOLITIKA

Dorgai László: Feladataink a vidékpolitika alkalmazásának megalapozásában 327
Sarudi Csaba – Alpár György – Széles Gyula – Sári László: EU-harmonizációs feladatok a vidékfejlesztésben 334
Nemes Gusztáv: Politikák és retorikák – Mit ajánlanak az EU-előacsatlakozási programok valójában? 339
Vincze Mária: A romániai SAPARD-terv és a vidék valós helyzete 347
Magyar Tünde: A vidékfejlesztési szervezetek szervezeti és működési struktúrája az Európai Unióban 355

Miskó Krisztina – Székely Erika: Közösségi kezdeményezések a vidék fejlesztéséért – uniós tapasztalatok a LEADER-program működéséről 361
Kovács Katalin: Vidékfejlesztési Phare-tapasztalatok a Dél-Dunántúlon 368
Pusztai Beatrix – Márton György: A kistérségi menedzserek szerepe a térség fejlődésében 375
Kajári Karolina – Lakner Zoltán: Határ menti kistérségek együttműködési készsége és lehetőségei 383
Baranyi Béla: A határmentiség, a határon átnyúló kapcsolatok és a vidékfejlesztés összefüggései a Bihari Vállalkozási Övezet rurális területein 389
Vofkori László: Vidékfejlesztés Székelyföldön 397
Márkus János András: Vidékfejlesztő civil szervezetek kialakulása és tevékenysége a hátrányos helyzetű területeken 407
Bezzeg Enikő – Nagy Nikoletta: Előítélet – cigánykérdés és ennek dimenziói a Gyöngyös környéki falvakban 412
Veres Lajos: Stratégiatervezési eljárások alkalmazása a vidékfejlesztésben 419
Hervainé Szabó Gyöngyvér: Az önkormányzati külkapcsolatok menedzselésének kérdései 427
Dorgai László: Összefoglaló a „Vidékpolitika" szekció munkájáról 435

SIKERES FALVAK, KISTÉRSÉGEK

Csatári Bálint: A vidéki sokszínűség és a magyar területfejlesztési kistérségek 441
Bódi Ferenc: Sikeres helyi társadalmak, sikeres térségi integrációk 450
Táll Éva: A helyi vezetők szerepe az önkormányzatok sikerességében 458
Tóth Krisztina: Városias falvak – falusias városok. Az 1990 óta várossá nyilvánított települések helye a városhálózatban 463
Bajmócy Péter: Szuburbanizáció a Szeged környéki tanyás településeken 469
Szónokyné Ancsin Gabriella: Külföldi vállalkozások Röszkén 475
Szarvák Tibor – Szoboszlai Zsolt: Községek sikeres alföldi városok holdudvarában 483
Bálint János – Juhász Mária – Bálint András – Fazekas Zsuzsanna: Térségfejlesztési jövőképek a sikeres sorsválasztáshoz 492
Kraftné Somogyi Gabriella: Foglalkoztatási problémák egy sikeres kistérségben 499
Janovics László: Az agrárintegráció mint foglalkoztatási lehetőség a rurális térségekben 509
Miklóssy Endre (szerk.): Karácsony Sándor: Pokolfélegyháza 518
Táll Éva: Összefoglaló a „Sikeres falvak, kistérségek" szekció munkájáról 522
Angol nyelvű összefoglaló 525
A kötet szerzői 529

Content

Preface 13

PLENARY SESSION

Gabriella Tóth-Mohácsy: Rural development in Hungary. Preparation for the reception of the SAPARD support 17
Teréz Kovács: Integrated rural development 26
Iván Illés: Agricultural and rural development correlations of the EU integration of the Central and Eastern European countries 33
Judit Kiss: Prospects of the Hungarian agriculture after the EU integration 43
Sándor Kopátsy: Moral and settlement form 50
Éva G. Fekete: Secrets of success in micro-regional developments 54
Pentti Malinen: Programme-based rural policy. First experiences of implementing the Finnish Objective 5b programme 63

ECONOMY

Péter Halmai: The main sectoral and macro-economic effects of the adaptation of agriculture 79
Imre Fertő: Industrialisation in agriculture 87
Erzsébet Tóth – Eszter Hamza: The changing possibilities of agriculture in rural employment 94
Andrea Elekes: Competitiveness in agriculture. A trade theory approach 100
László Jáger: The role of afforestation in rural development 107
Csaba Lentner: Financing dilemmas of the Hungarian agriculture on the turn of the millennium 112
Róbert Magda: The land issue in Hungary on the brink of the EU accession 122
László Tóth – Lajos Juhász – Gabriella Trombitás-Láng: The changed relationship of agricultural and rural development, supporting capacity and sustainable development 129
Jolán Abonyi-Palotás: The role of quality in the development of food processing 139
Ferenc Erdősi: Village regions and telecommunication 144
György Alpár – Csaba Sarudi: Support of the South Transdanubian agriculture with logistic services 149
Barna Mező: The situation of agricultural businesses in the rural areas of the North Great Plain region 157
Sándor Somogyi – Balázs Molnár: Provision with equipment in the goods-producing private holdings in Zala county 166
Szabolcs Biró: The development of land ownership and holding structure in the major Great Plain settlements 172
György Szretykó: The situation and future prospect of the agricultural society of Fertőszentmiklós 179
Gábor Szabó G.: Transaction costs and co-operatives 186
László Kárpáti: A summary of the work of the "Economy" Section 194

ECOLOGY

Anikó Madarassy Vajna Tamás: Agriculture, nature protection, and rural development 199
István Fodor: Interest assertion of environmental protection in agricultural regions 207
Klára Hajnal: The role of ecological consciousness 212
Géza Márai: The situation of controlled and qualified eco- (bio-) economy in Europe and Hungary 220
Tibor Keszthelyi: The possibilities of ecological animal husbandry in Hungary 226
Tünde Bokor-Kitanics: Adaptation of the environment friendly meat production to the South Transdanubian region 234
István Szűcs – Hajnalka Szabó-Pap: The possibilities of integrated grassland management in the North Hungarian region 239
Antal Seres: Regional development possibilities related to water management in Szabolcs-Szatmár-Bereg county 244
Anikó Madarassy Vajna Tamás: A summary of the work of the "Ecology" Section 249

SOCIETY–COMMUNITY AND CULTURE

Zoltán Hajdú: Problems of the utilisation of historical values (castles) in settlement and rural development 253
István Berényi: New aspects of the protection of cultural landscape in the EU 259
István Mezei: The new roles of the Hungarian villages 265
Éva Kiss-Novák: Bourgeois society between the past and the future 273
Annamária Duró: Where do the "outside folks" look? Settlement communities in the scattered farms 281
Zuzsanna Bögre: The role of the Church and the civil society in the rural regions 288
János Szekeres: Drifting villages 297
István Tózsa: With and advantageous environment in a disadvantageous situation 303
István Balcsók – László Dancs: The present and the future of cross-border relations in the border villages of Hajdú-Bihar county, with special regard to the possibilities of the labour market 311
Gabriella Baracs – Gyula Bicsérdy: The role of agricultural college students in the preservation of the cultural values of the countryside 318
Zoltán Hajdú: A summary of the work of the "Society–community and culture" Section 322

RURAL POLICY

László Dorgai: Our tasks in the foundation of the application of rural policy 327
Csaba Sarudi – György Alpár – Gyula Széles – László Sári: EU harmonisation tasks in rural development 334
Gusztáv Nemes: Policies and rhetoric – What do the EU pre-accession programmes offer in reality? 339
Mária Vincze: The Romanian SAPARD plan and the real situation of the countryside 347

Tünde Magyar: Organisational and operational structure of the rural development bodies in the European Union 355
Krisztina Miskó – Erika Székely: Community initiatives for the development of the countryside – EU experiences of the operation of the LEADER programme 361
Katalin Kovács: Phare experiences concerning rural development in South Transdanubia 368
Beatrix Pusztai – György Márton: The role of micro-regional managers in the development of the region 375
Karolina Kajári – Zoltán Lakner: Co-operation willingness and possibilities of micro-regions in border areas 383
Béla Baranyi: The correlations of border situation, cross-border connections and rural development in the rural areas of the Bihar Enterprise Zone 389
László Vofkori: Rural development in the Székely land (part of Transylvania) 397
András Márkus János: The formation and activity of civil organisations for rural development in backward areas 407
Enikő Bezzeg – Nikoletta Nagy: Prejudice – the Gypsy issue and its dimensions in the villages around Gyöngyös 412
Lajos Veres: The application of strategy planning procedures in rural development 419
Gyöngyvér Hervai-Szabó: Issues of the management of the foreign affairs of municipalities 427
László Dorgai: A summary of the work of the "Rural policy" Section 435

SUCCESSFUL VILLAGES AND MICRO-REGIONS

Bálint Csatári: The versatility of the countryside and the micro-regions of the Hungarian spatial development 441
Ferenc Bódi: Successful local societies, successful regional integrations 450
Éva Táll: The role of local leaders in the success of the local governments 458
Krisztina Tóth: Urbanised villages – rural towns. The place of the settlements declared towns since 1990 in the urban network 463
Péter Bajmóczy: Suburbanisation in the villages with scattered farms around Szeged 469
Gabriella Szónoky-Ancsin: Foreign enterprises in Röszke 475
Tibor Szarvák – Zsolt Szoboszlai: Villages in the halo of successful Great Plain towns 483
János Bálint – Mária Juhász – András Bálint – Zsuzsanna Fazekas: Micro-regional development scenarios for a successful choice of future 492
Gabriella Kraft-Somogyi: Employment problems in a successful micro-region 499
László Janovics: Agricultural integration as an employment opportunity in rural regions 509
Endre Miklóssy (ed.): Sándor Karácsony: Pokolfélegyháza ("A village of hell") 518
Éva Táll: A summary of the work of the "Successful villages and micro-regions" Section 522
English summary 525
Authors of the book 529

ELŐSZÓ

Az V. falukonferencia megtartása a XX. század utolsó évére és a rendszerváltás tizedik évfordulójára esett. Ennek a Pécsett 2000. június 26–27-én megrendezett jubileumi falukonferenciának a témája az integrált vidékfejlesztés volt. Az integrált vidékfejlesztést úgy fogalmazhatjuk meg, mint regionális vagy területi alapú stratégiát, amelyen keresztül az ágazati politikák és eszközök integrálhatók a végrehajtás szakaszában. Az integrált vidékpolitika a helyi fejlesztésre és az alulról építkezés elvére helyezi a hangsúlyt, mivel ez az a szint, ahol a különböző integráló tényezőket a legjobban lehet kezelni és irányítani. Ez egy olyan gondolkodási modell, amely az EU-ban is újnak számít, és viták tárgyát képezi.

Az elmúlt néhány évben a magyar vidékpolitika alapvetően az EU gyakorlatának megfelelő modellek felé kíván felzárkózni. Ennek kapcsán még az útkeresés szakaszában vagyunk. Ezek egy-egy vetületével foglalkoztak a falukonferencia plenáris ülésének előadói, majd ezt követően öt szekcióban folyt a munka. A szekciók témáit a korábbi falukonferenciáktól kissé eltérően határoztuk meg.

Először rendeztünk – a megváltozott körülményekre való tekintettel – egy vidékpolitikával, valamint egy, a társadalmi-közösségi és kulturális kérdésekkel foglalkozó szekciót. Az előadók mindkét esetben színvonalas előadások sorozatával próbálták felvázolni a vidéki térségekre jellemző problémákat és a jó megoldásoknak a gyakorlati életbe történő átültetését sürgetni. Az elhangzottakból, illetve a leírtakból egyértelműen látszik, hogy Magyarországon a piacgazdasági átalakulás az ország különböző térségei között korábban is meglévő feszültségeket, különösen a vidék problémáit igen élesen a felszínre hozta. A problémák kezelésére hasonló célok, módszerek és eszközök fogalmazódtak meg, mint az Európai Unióban. A különböző foglalkozást bővítő programok ellenére azonban erősödött a munkanélküliség térségi differenciáltsága, miközben a tartósan kritikus helyzetű térségek veszélyeztetettségi sorrendje nem változott. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a leghátrányosabb helyzetű területeken a pozitív irányú változások elindítását már nem annyira a gazdasági eredetű, sokkal inkább a szociális és morális hátrányok fékezik. E kötet írói a vidéki területeken folyó gazdasági tevékenység egyik nagy gátját a humán erőforrás jelenlegi állapotában – amelyhez az információs és kapcsolati tőke hiánya is társul – vélik felfedezni. Ugyanakkor nő a falusi társadalom belső differenciáltsága is olyképpen, hogy van egy kis létszámú módos és egy nagy létszámú vesztes réteg, és – mint azt a kötetben szereplő felsőszentmiklósi példa is mutatja – hiányzik az

erős, közepes méretű gazdasággal rendelkező gazdálkodó réteg. Ehhez még az is társul, hogy a falvak helyenként elveszítik falusias jellegüket. Miközben egy „se város, se falu" jellegű településekké váltak. Ilyen esetben az összefogás, a közös cél is hiányzik a település lakóiból. Ugyanakkor a Hartán végzett kutatások arról győzik meg e kötet olvasóit, hogy akkor van előrelépési lehetőség, ha van szolidaritás a falu lakóiban, tehát ha a nagygazdaság és kisgazdaság, a szolgáltatások végzése és igénybevétele során egymásra találnak, kiegészítik, kisegítik egymást az emberek. Itt egy tulajdonos a pár hektáros termőföldet is vagyontárgyként, valós tőkeként kezeli, felhasználása pedig a haszonelvárásoknak megfelelően alakul. A bizalom, a jövőbe vetett hit a feltétele a tartós együttműködésnek, az állandósult piaci kapcsolatok kialakulásának is.

A vidék elmaradott, de az elmaradottság nem sorscsapás – vallja egy másik írás szerzője –, hanem elődeink és kortársaink, mondhatnánk, hogy a magunk bűne, de olyan bűn, amelyet a mai fejlett társadalmak is elkövettek, de ma már mindent megtesznek azért, hogy a vidéket „kiengeszteljék". A kiengesztelést nem a bűntudattól való szabadulás motiválja, hanem az a felismerés, hogy ez az egész társadalom érdeke.

Egy évtizeddel a rendszerváltás után Magyarországon több olyan kiugróan jól teljesítő önkormányzat, illetve helyi kezdeményezés indult útjára, amelyek rácáfolnak arra a tételre, hogy a gazdasági környezet döntően meghatározó tényezője lehet egy-egy település fejlődésének. Az V. falukonferencián ilyen helyi sikerek bemutatása céljából szerveztünk meg egy külön szekciót, amelynek előadásaiból kiderült, hogy a középosztály és a szabad értelmiség nélküli egykétezres falu boldogulását öt-hat ember egymáshoz fűződő kapcsolata (gyakorta személyes szimpátiája, illetve annak ellenkezője) mélységesen meghatározza. Ebben a szűk „játéktérben" a polgármesternek igen nagy a felelőssége és a szerepe.

A falukonferencián mintegy kilencven előadás hangzott el. Az előadók jelentős része elkészítette előadása írásos változatát is. Az olvasó most ezeket tartja a kezében. A kötetben színes írásokban jelennek meg a különböző térbeli – települési, kistérségi, megyei, régiós, országos és európai uniós – szintek egymáshoz kapcsolódó problémái. Ezek között több új, tudományos értékű megállapodást találhatunk. A megjelent írások a szerzők egyéni véleményét tükrözik, amely nem mindig egyezik a szerkesztő és/vagy a lektor nézeteivel.

Szerkesztő

PLENÁRIS ÜLÉS

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A VIDÉKFEJLESZTÉS MAGYARORSZÁGON. FELKÉSZÜLÉS A SAPARD[1]-TÁMOGATÁS FOGADÁSÁRA

Tóthné Mohácsy Gabriella

Magyarország területének döntő hányada (96,1%) vidéki térségnek minősül az Európai Unióban használt kritériumok alapján, az ország népességének közel háromnegyede (73,6%) él itt. A magyar vidéket a népességszám tartós fogyása mellett a népesség elöregedése jellemzi. A mezőgazdaság részaránya a GDP-termelésben az 1990. évi 12,5%-ról 1998-ra 5,0%-ra mérséklődött. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az 1990. évi 17,5%-ról 1998-ra 7,5%-ra csökkent. A mezőgazdasági bruttó kereset a gazdasági ágak átlagának százalékában az 1990. évi 83,8%-ról 1998-ra 71,3%-ra esett vissza. A falvakban a mezőgazdasági foglalkoztatásból kikerültek mellett megjelennek és súlyos szociális terhet jelentenek az ipari foglalkoztatásból kiszorult, tartós munkanélküliek. A munkanélküliségi arány az országos értéknél (1998-ban 10,4%) jelentősen nagyobb a falvakban (13,8%), ezen belül különösen magas (20,3%) az 500 fő alatti lakosú településeken.[2]

Fenti tendencia nyomon követhető a nyugat-európai országokban is. A társadalmi-gazdasági feszültségek oldására az Európai Unió egyre növekvő súllyal érvényesíti a *vidékfejlesztési politikát*.

A magyar gazdaságpolitikában a legutóbbi években került előtérbe a vidékfejlesztés, teret adva a felismerésnek, hogy a mezőgazdaság szerkezetátalakítása egyidejűleg javíthatja a gazdasági hatékonyságot, szolgálhatja a természeti környezet védelmét és a foglalkoztatás javítását; a mezőgazdaság mellett a tevékenységek kiszélesítése, az alternatív jövedelemszerzés szükségszerű a vidéken élők megélhetéséhez, a jövedelmek stabilizálásához, az életszínvonal emeléséhez; a vidéki infrastruktúra fejlesztése elengedhetetlen feltétele az esélyegyenlőségnek, és a vidék fejlődésének kulcskérdése a helyi szellemi bázis újrateremtése.

---

[1] Special Accession Program for Agriculture and Rural Development: Agrárstruktúra- és Vidékfejlesztési Speciális Előcsatlakozási Segélyprogram.

[2] Forrás: Magyarország SAPARD-terve 2000–2006. Földművelésügyi Minisztérium, 2000. június 4-i változat.

A vidékfejlesztés – mint integrált tevékenység – jogi keretét a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény és az agrárgazdaság fejlesztéséről szóló 1997. évi CXIV. törvény adja. Az integráció a gyakorlatban 1999-ben indult meg, az új kormányzati struktúra kialakításával a területfejlesztés a földművelésügyi miniszter feladat- és hatáskörébe került és az intézményi korszerűsítés során 1999 januárjában a tárca keretében megalakult a Vidékfejlesztési Programok Főosztálya.

A vidékfejlesztés politikai alapelvei, stratégiája és irányai

Az új szakterület mindenekelőtt meghatározta és lehatárolta Magyarország vidéki térségeit.[3] *A szakterület elméleti megalapozására megfogalmazódtak a vidékfejlesztési politika alapelvei, a vidékfejlesztés stratégiája és irányai a következők szerint:*[4]

A vidékfejlesztési politika alapelvei:

- Integrált, multifunkcionális megközelítés: a gazdasági hatékonyság növelése, a természeti környezet védelme és az életminőség javítása több szektor együttes, összehangolt közreműködésével;
- Központi irányítás helyett helyi kezdeményezések ösztönzése, partneri kapcsolaton alapuló együttműködéssel;
- Helyi erőforrásokra alapozott fejlesztés: tájgazdálkodás, hagyományápolás, helyi értékek őrzése és továbbfejlesztése;
- A helyi jövőkép kialakításához, a programozási gyakorlat elsajátításához a lakosság informálása, képzése állami segítségnyújtással.

A vidékfejlesztés stratégiájának főbb elemei:

- Versenyképes gazdaság megteremtése, minőségi termékek előállítása;
- Megfelelő életfeltételek biztosítása a vidéki népesség számára.

A vidékfejlesztés irányai:

- A vidéki népesség elszegényedésének megakadályozása, életkörülményeinek javítása, polgárosodásának elősegítése a humán erőforrások fejlesztésével;
- A rendszerváltást követően munkanélkülivé vált, a megélhetési küszöb alatti méretű földtulajdonnal rendelkező, szakképzetlen, hátrányos helyzetű vidéki népesség helyzetének megoldása;

[3] Azok a települések, ahol az állandó lakosok száma 120 fő/km^2 vagy annál kevesebb.

[4] Az agrárgazdaság, a vidékfejlesztés és a területfejlesztés stratégiai kérdései. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest, 1999. március.

- A kedvező agroökológiai potenciállal rendelkező termőterületeken versenyképes termelési struktúra kialakítása;
- A kedvezőtlen adottságú területeken az extenzív és az ökológiai gazdálkodás, illetve az alternatív foglalkoztatás ösztönzése;
- A vidéki népesség helyi kultúrájának, hagyományainak megőrzésével a vidéki társadalom identitástudatának, összetartó képességének erősítése.

A szakterület kidolgozta a *vidékfejlesztési alprogramokat* és a 2134/1999. (VI. 11.) Kormányhatározat alapján beépítette a magyar gazdaság *Átfogó Fejlesztési Tervébe.*

A vidékfejlesztés pénzügyi háttere

Az 1999. évi költségvetési törvényben megjelenő *vidékfejlesztési (területfejlesztési) célelőirányzat* szerkezetében és működésében gyakorlatilag az előző években működő területfejlesztési célelőirányzattal volt azonos, célkitűzéseiben területfejlesztési és vidékfejlesztési elemeket is megjelenítve. Összes forrása 11,6 milliárd forint volt. Ennek az összegnek 60%-a a megyei területfejlesztési tanácsokhoz, illetve a regionális fejlesztési tanácsokhoz került decentralizált forrásként, 40%-a központi előirányzatként került felhasználásra.

A 2000. évi költségvetési törvény (a Magyar Köztársaság költségvetéséről szóló 1999. évi CXXV. tv.) XII. fejezet 10. jogcímcsoport vidékfejlesztési célfeladatok támogatására 1 milliárd forint biztosításáról rendelkezik, a törvény 6. § (3) bekezdése pedig a kistérségi programok végrehajtásához 2,5 milliárd forintot rendel a privatizációs bevételekből. Ennek megfelelően ez évben a hazai vidékfejlesztési célelőirányzat teljes összege 3,5 milliárd forint. A hazai forrásokon túl a vidékfejlesztés céljait szolgálja a SAPARD-program keretében a vidéki térségek adaptációját (alkalmazkodását, fejlesztését) elősegítő intézkedések EU társfinanszírozása, amelynek összege 2000-ben várhatóan 3,5 milliárd forint. Fentiek értelmében a vidékfejlesztés céljaira rendelkezésre álló összes forrás a 2000. évben 7 milliárd forint. Tekintettel a vidékfejlesztési céltámogatásnak a területfejlesztési céltámogatástól való elkülönülésére, speciálisan meghatározott feladataira, valamint nagymértékben megváltozott forrásösszetételére, ez évben új jogszabály került megalkotásra és kiadásra. A vidékfejlesztési célelőirányzat 2000. évi felhasználásának részletes szabályairól szóló 34/2000. (VII. 6.) FVM-rendelet a társfinanszírozással megvalósuló EU SAPARD-támogatás célkitűzéseivel harmonizál (a 2037/1998. (XII. 30. Kormányhatározat rögzíti az ezzel kapcsolatos feladatokat) és a hazai agrártámogatások hatályos szabályozási rendjéhez igazodik.

A szakterület felkészülése az EU-csatlakozásra az Acquis[5] átvételének nemzeti programja

Az EU előcsatlakozási folyamat részeként 1999 januárjában zajlott le Brüsszelben a vidékfejlesztés átvilágítási tárgyalási fordulója, melynek alapján az *Acquis Átvételének Nemzeti Programja (ANP) vidékfejlesztési feladatait* a következők szerint határoztuk meg:

- Kedvezőtlen adottságú és környezeti szempontból érzékeny területek EU-irányelvek szerinti lehatárolása ezen célú EU-támogatás megalapozására;
- Magyarország agrárstruktúra- és vidékfejlesztési (SAPARD) tervének elkészítése;
- Kistérségek agrárstruktúra- és vidékfejlesztési programjainak készítése;
- Kistérségi vidékfejlesztési nonprofit tervező és programszervező ügynökségek létrehozása és működtetése;
- Felkészítő tanfolyamok szervezése;
- Intézményi fejlesztés (FVM megyei hivatalok, regionális vidékfejlesztési irodák) az előcsatlakozási és a csatlakozást követő agrárstruktúra- és vidékfejlesztési támogatásokkal kapcsolatos feladatok ellátására.

Az ANP-ben meghatározott szakterületi feladatok – időarányosan – a következők szerint teljesültek:

1. Magyarország SAPARD-terve

A vidékfejlesztésnek 1999-ben meghatározó lendületet adott Magyarország SAPARD-tervének készítése. A vidékfejlesztés alapelve a partnerség érvényesülése, ezért súlyt helyeztünk arra, hogy már a terv készítését is erre az alapra helyezzük. A terv készítését a 2307/1998. (XII. 30.) Kormányhatározat alapján a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium koordinálja, a terv oktatási, kutatási és tervező intézmények szakértőinek együttműködésével, társadalmi szervezetek széles körű bevonásával készült. Az EU SAPARD előcsatlakozási forrás célja a csatlakozó országok agrárszerkezet-átalakításának és vidékfejlesztésének támogatása. Az EU által – a SAPARD-támogatás keretében – felkínált lehetőségek közül Magyarország SAPARD-tervének prioritásai a megyék és a régiók által készített agrárstruktúra- és vidékfejlesztési stratégiák prioritásainak, valamint a szakmai szervezetek és a társadalom szereplőivel folytatott egyeztetések figyelembevételével kerültek meghatározásra.

A terv támogatásra javasolt és a 2349/1999.(XII. 21.) Kormányhatározat alapján jóváhagyott intézkedései a következők:

[5] Acquis Communautaire: a Közösségi Vívmányok, az EU joganyaga.

- Agrárstruktúra-fejlesztési intézkedések:
  - mezőgazdasági vállalkozásokkal kapcsolatos beruházások,
  - mezőgazdasági és halászati termékek feldolgozásának és értékesítésének fejlesztése,
  - termelői csoportok felállítása.
- Agrár-környezetvédelem:
  - agrár-környezetvédelmet és tájfenntartást szolgáló termelési módszerek.
- Vidékfejlesztési intézkedések
  - szakképzés,
  - falvak megújítása és fejlesztése, vidéki értékek védelme,
  - a tevékenységek diverzifikálása alternatív jövedelemszerzések érdekében,
  - a vidéki infrastruktúra fejlesztése és javítása.
- Szakmai segítségnyújtás

EU-csatlakozásunk kulcsjelentőségű dokumentumát, az agrárstruktúra- és vidékfejlesztés feladatait az elkövetkező hét évre meghatározó SAPARD-tervet az elmúlt év végén benyújtottuk az Európai Bizottsághoz. A dokumentum EU Bizottság által történő elfogadását követően válik a terv érvényes programmá,[6] a SAPARD pénzeszközei pedig hozzáférhetővé Magyarország számára. A dokumentum az ország adottságaira alapozva, az átvilágítási tárgyalások során vállalt kötelezettségekre is figyelemmel jelöli ki az agrárszerkezet-átalakítási és vidékfejlesztési célokat és hozzárendeli a pénzügyi és intézményfejlesztési eszközöket.

2. Vidékfejlesztési kistérségi programok

Az EU SAPARD előcsatlakozási forrás célja a csatlakozó országok agrárszerkezet-átalakításának és vidékfejlesztésének támogatása. A forrás – az 1999 decemberében az Európai Bizottság részére benyújtott „Magyarország SAPARD Terve" című dokumentum elbírálását követően – várhatóan 2000. év második félévében – megnyílik az ország számára. Fogadására – az Európai Bizottság szóbeli minősítése szerint modell értékű módon – a következők szerint készülünk fel.

[6] Az Európai Bizottság által a SAPARD programtervezetek véleményezésére létrehozott STAR-bizottság 2000. szeptember 13-án hat kelet-közép-európai jelölt ország, köztük Magyarország SAPARD programjavaslatát hagyta jóvá. A STAR-bizottság ajánlását az Európai Bizottságnak is jóvá kell hagynia, valamint az országgal aláírnia a több évre szóló pénzügyi megállapodást.

2.1. Pályázat kistérségek számára vidékfejlesztési program készítésére

A vidékfejlesztés leghatékonyabban a kistérségi integrált vidékfejlesztési programok keretében valósítható meg. Ezért 1999. évben az agrártámogatások keretében *kistérségek számára vidékfejlesztési programok készítésére többfordulós pályázatot* hirdetett a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium Vidékfejlesztési Programok Főosztálya.

Az *első forduló* célja a kistérség jövőképének felvázolása, valamint a tervezés és a megvalósítás szakmai és civil hátterének bemutatása. A *második forduló* célja a kistérség helyzetelemzésének és stratégiai programjának elkészítése. A *harmadik forduló* célja a kistérség operatív programjának elkészítése. Az operatív programot alkotó projektek kerülnek benyújtásra a SAPARD-támogatás elnyerésére a SAPARD támogatási célok meghirdetésekor.

Az 1999. évben – a kistérségi vidékfejlesztési program készítésére – kiírt többfordulós pályázati felhívásra önkéntes alapon, helyi kezdeményezéssel mintegy *200 kistérséggé szerveződött 2900 település* (az ország 90%-a) nyújtotta be pályázatát. A pályázatokat 38 tagú tárcaközi bizottság bírálta el és sorolta felkészültségük alapján „A", „B" és „C" kategóriába.

2.2. Kistérségi vidékfejlesztési programok készítését segítő felkészítő tanfolyamok

A Vidékfejlesztési Programok Főosztálya – a kategóriabesorolásnak megfelelően – egy-egy hetes, bentlakásos *differenciált képzési programokat* szervezett 1999 folyamán, amelyek során a *kistérségi menedzserek* EU-ismereteket és programozási gyakorlatot sajátítottak el. A Helyzetelemzést és a Stratégiai programot a szerződésnek megfelelő igények szerint elkészítő kistérségek részére *a képzés folytatódott 2000 tavaszán és nyarán* az Operatív program készítése ismereteinek átadásával.

Fentieken túlmenően az FVM helyszíni előadássorozatokkal, folyamatos szaktanácsadással, az aktuális információkat közvetítő közös konzultációkkal és oktatási segédanyagokkal, kiadványokkal segíti a kistérségi programozást.

2.3. A kistérségi vidékfejlesztési programok készítésének pénzügyi támogatása

A képzési programokat követően a Vidékfejlesztési Programok Főosztálya – pénzügyi lehetőségei függvényében 1999-ben 66 *„A" kategóriás* kistérséggel kötött szerződést a *Helyzetelemzés* és a *Stratégiai program*, valamint 49 *„B" kategóriás* kistérséggel a *Helyzetelemzés* munkarészek elkészítésére. *A szerződések keretében a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium a Helyzetelemzés és Stratégiai program elkészítéséhez (a kistérséget alkotó települések száma, népessége és összterülete alapján) 2,5 M Ft, 3,5 M Ft és 4,5 M Ft össze-*

gekkel járult hozzá, 1999-ben összesen 300 millió Ft értékben az Európai Harmonizációs Keretből.

2000-ben a kistérségi vidékfejlesztési programok tervezése az EU Harmonizációs Keretből, valamint a Vidékfejlesztési Célelőirányzatból *folytatódik.* Az Acquis Nemzeti Programja (ANP) alapján az FVM – az esélyegyenlőség biztosítására – valamennyi vidékfejlesztési pályázatot benyújtott kistérséget segíti abban, hogy ez év második felére operatív programmal rendelkezzen. Ezzel összhangban folytatódnak a szerződéskötések a kistérségekkel a következők szerint:

- az „A" kategóriás kistérségekkel az operatív programjaik elkészítésére,
- a „B" kategóriás kistérségekkel az 1999-ben elmaradt stratégiai programjaik, valamint az operatív programjaik elkészítésére,
- a „C" kategóriás kistérségekkel a helyzetelemzés, a stratégiai programok, valamint az operatív programok készítésére.

A minisztérium az egyes kistérségi programok elkészítéséhez (a kistérséget alkotó települések száma, népessége és összterülete alapján) *kistérségenként összesen mintegy 5,5–7,5 millió Ft összegekkel járul hozzá.*

A szerződések részét képezik a vidékfejlesztési stratégiai programok, valamint a vidékfejlesztési operatív *programok elkészítését segítő útmutatók.* Az útmutatók egységes szakmai alapot nyújtanak a programok elkészítéséhez és értékeléséhez. A tartalmi és formai értékelést munkafázisonként szakmai háttérintézmények, a regionális fejlesztési tanácsok munkaszervezetei, valamint civil szervezetek bevonásával végezzük, majd – ajánlásként – megküldjük a kistérségek részére programjaik továbbfejlesztéséhez.

Az egységes módszer lehetővé teszi a *vidékfejlesztés nemzeti támogatási igénye és a saját forrás* kistérségi, regionális, országos *felmérését és összesítését* az elkövetkező hét évre.

A kistérségi vidékfejlesztési programok uniós elvek alapján, „alulról" építkezve, helyi partnerséggel készülnek, a lakosság, az önkormányzatok, helyi vállalkozások és civil szervezetek részvételével. A SAPARD-támogatás elnyerését célzó felkészülés az uniós pénzfelhasználás betanulási folyamata, amelynek sikeres teljesítésével a csatlakozást követően megnyíló EU pénzügyi alapok – várhatóan évi mintegy 100 Mrd Ft – felhasználására készül fel az ország.

2.4. A kistérségi programok készítését-megvalósítását garantáló helyi szervezeti háttér támogatása

A hét évre szóló program megvalósításának kulcskérdése az erős civil háttér. A kistérségekben tudatosodni kell annak, hogy kezdeményezésükben a kormányzati szakmai irányítás nem hagyja őket magukra. A kistérségekben döntően a kistérséget alkotó települési önkormányzatok összefogásával és pénzügyi támo-

gatásával létrejött civil szervezetek (többnyire önkormányzatok szövetségei) irányításával és felelősségével folyik a programkészítés. Összhangban az ANP-ben előirányzottakkal, *az FVM erősíteni kívánja a programok készítésének és megvalósításának garanciáját biztosító helyi, szakmai szervezeti hátteret.* Ebből a célból az FVM – egységes elvek szerint, amelyek kidolgozása jelenleg folyik – hozzájárul a nonprofit szervezeteknél a vidékfejlesztési munkakör és a szükséges munkafeltételek kialakításához. Az információkkal ellátott helyi szakember tevékenysége segíti a betanulási folyamatot, a csatlakozás után megnyíló uniós pénzügyi alapok felhasználására való felkészülést. Az EU-országok gyakorlata és tapasztalatai alapján mintegy 5 éven belül a vidékfejlesztési munkakör önfenntartóvá válásával számolunk.

2.5. Regionális Vidékfejlesztési Irodák létrehozása

Az uniós pénzeszközök elérésének feltétele az annak fogadására alkalmas intézményrendszer kialakítása. Ezzel összhangban, folyamatban van a SAPARD vidékfejlesztési támogatások elnyerésére benyújtásra kerülő pályázatokat befogadó, bíráló és a kapcsolódó helyszíni elő- és utóellenőrzéseket végző Regionális Vidékfejlesztési Irodák felállítása. Az irodák munkatársai köztisztviselők, az FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztálya munkatársai lesznek, létszámuk 21 fő, munkavégzésük kihelyezett irodákban – helyszínenként 3 munkatárssal – a hét régióban kerül kialakításra, Miskolc, Debrecen, Szeged, Budapest, Zalaegerszeg, Székesfehérvár és Kaposvár székhellyel. Az irodák vezetőinek és munkatársainak kiválasztása pályázat alapján megtörtént, az irodák felállítása folyamatban van.

2.6. A kistérségi vidékfejlesztési programok és a SAPARD-támogatásra benyújtásra kerülő projektek összefüggései

A kistérségi stratégiai programok a helyi adottságokra alapozva, helyi összefogással készülnek, 7 éves időtávra, komplex szemlélettel, integrált tartalommal. Túllépnek a mezőgazdaság (élelmiszer-gazdaság) keretein, más ágazatokhoz tartozó feladatokat is magukba foglalnak (például infrastruktúra, vízügyi, környezetvédelmi fejlesztések). A tervezett fejlesztések (projektek) összehangolását a munkaközi hatósági egyeztetések biztosítják, egyidejűleg lehetőség nyílik a különböző ágazati fejlesztések forráskoordinációjának megtervezésére is. *Az integrált kistérségi vidékfejlesztési programokban meghatározott fejlesztési célokhoz kapcsolódó projektek részben a SAPARD-forrásból, részben különböző nemzeti forrásokból kerülhetnek társfinanszírozásra, helyi saját forrás bevonásával. A program megvalósulására akkor van esély, ha megvalósul a források többszintű koordinálása. A program – keretként – a tervezett fejlesztések és*

a pénzügyi források összehangolásával a hatékonyságot hivatott biztosítani. A pályázatoknak (projekteknek) – az uniós előírásokkal összhangban – bizonyítaniuk kell a gazdasági, a környezetvédelmi és a szociális (foglalkoztatási) hatékonyságot.

A kistérségi vidékfejlesztési programokba integrált, a 2349/1999. (XII. 21.) Kormányhatározattal – a SAPARD-program keretében – jóváhagyott intézkedéseken túlmutató célok különböző nemzeti forrásokból kerülhetnek társfinanszírozásra.

A SAPARD-pályázatokat – az Európai Bizottság döntését követően, az EU SAPARD-forrás megnyílásakor – az FVM hirdeti meg, ún. horizontális, azaz országos pályázat kertében. A pályázat tehát nem zárja ki a kistérségi programokban részt nem vevő pályázókat sem, de a hatékonysági számításoknál a programokhoz kötődő projektek, illetve a programokba illeszkedő pályázatok nyilvánvaló előnyt tudnak felmutatni, ennek megfelelően – pontozással is elismert – elsőbbséget élveznek a támogatás odaítélése során.

ÖSSZEFOGLALÓAN: az Európai Unió elveihez közelítő vidékfejlesztés kormányzati szinten a gyakorlatban 1999. évben indult a kormányzati struktúra átalakításával. A vidékfejlesztés elvi megalapozása keretében meghatározásra került a vidék fogalma, Magyarország vidéki területei, továbbá a vidékfejlesztési politika alapelvei, a vidékfejlesztés stratégiája és irányai. A szakterület kidolgozta a vidékfejlesztési alprogramokat és beépítette a magyar gazdaság Átfogó Fejlesztési Tervébe. A vidékfejlesztés pénzügyi hátterét képező vidékfejlesztési (területfejlesztési) célelőirányzat 1999-ben szerkezetében és működésében gyakorlatilag az előző években működő területfejlesztési célelőirányzattal volt azonos, célkitűzéseiben területfejlesztési és vidékfejlesztési elemeket is megjelenítve. A 2000. évi vidékfejlesztési célelőirányzat a társfinanszírozással megvalósuló EU SAPARD-támogatás célkitűzéseivel harmonizál. 1999-ben elkészült és az Európai Bizottság részére átadásra került Magyarország hét évre szóló agrárszerkezet-átalakítási és vidékfejlesztési (SAPARD) terve. A szakterület 1999-ben – összhangban az Acquis Átvételének Nemzeti Programjával – elsődleges feladatként a különböző szerveződési szinteken (kistérség, megye, régió, ország) a programozási ismeretek elsajátítását és az integrált vidékfejlesztési programok készítését ösztönözte, melyek megalapozhatják mind az agrárstruktúraváltást, mind a Strukturális Alapok fogadását.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

INTEGRÁLT VIDÉKFEJLESZTÉS[1]

Kovács Teréz

A corki Európai Vidékfejlesztési Konferencián elfogadott nyilatkozat második pontja a vidék integrált megközelítéséről szól. Ebben többek között az áll, hogy a vidékfejlesztési politika koncepciójának több tudományterületet, megvalósításának pedig több ágazatot kell felölelnie. Az V. falukonferencia is az integrált vidékfejlesztés előmozdítása érdekében született meg. Elöljáróban fel kívánom térképezni azt, hogy hol áll a magyar vidékfejlesztés az interdiszciplináris megközelítés és az ágazati integráció tekintetében.

A vidékfejlesztés interdiszciplináris megközelítése

Magyarországon a vidékfejlesztéssel kapcsolatos elképzelések már több tudományterülethez kötődően jelentkeznek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden olyan tudomány, amelynek foglalkoznia kellene a vidékfejlesztéssel, végzi is ezt a feladatát. Ha megnézzük azt, hogy az Európai Unióban milyen szakterületek művelői foglalkoznak vidékfejlesztéssel és összevetjük a magyar viszonyokkal, akkor látjuk, hogy nálunk különösen a makrogazdasággal foglalkozó szakemberek hiánya szembetűnő. Az ő feladatuk is lenne, hogy megszólaljanak, és elmondják vagy megírják véleményüket a vidékfejlesztésről. Ez azonban még sajnos, várat magára. A hazai viszonyok között a vidékfejlesztés művelésével három csoport hangsúlyozottan foglalkozik. Ezek: a szociológusok, az agrárszakemberek és a SAPARD-program készítőinek legjobbjai. Valamennyien a vidékfejlesztésben más-más szempontokra helyezik a hangsúlyt.

1. A vidékfejlesztés művelésével elsősorban a *szociológusok*, ezen belül is – értelemszerűen – a faluszociológusok (s idesorolható még a hozzájuk hasonló „vénájú" földrajzosok) foglalkoznak. Az 1980-as években a szociológusok körében újraindultak a falukutatások. Ők elsősorban a két világháború közötti falukutatási hagyományokat szerették volna újjáéleszteni, továbbvinni. Az 1980-as években a falukutatási táborokban részt vett szociológusok jelentős része az 1990-es évek végén már a vidékfejlesztés témakörében jelentet meg írásokat Ez a kör többnyire összefüggésbe hozza a vidékfejlesztést a területfejlesztéssel.

[1] A tanulmány az OKTK A 1128/97. számú kutatási téma keretében készült.

A vidékfejlesztés ebben az esetben a területfejlesztés részeként jelenik meg, de a területfejlesztéstől eltérő eszközöket használnának céljaik megvalósítása érdekében. A területfejlesztés alapvető célja a területi kiegyenlítés, és azt elsősorban a hatékony gazdaságfejlesztés révén kívánja elérni, amit elsősorban a városias térségekben lehet megvalósítani. A vidékfejlesztés célja is a területi különbségek csökkentése, de ebben az esetben a perifériák felzárkóztatása a kiindulási pont. A perifériák felzárkózásának természetesen fontos eleme a gazdaságfejlesztés is.

Tehát ugyanazt a célt eltérő eszközökkel:

- hatékony gazdaságfejlesztéssel, illetve
- a perifériák elmaradottságának felszámolásával kívánják elérni.

2. A vidékfejlesztés művelőinek második csoportja az *agrárszakemberek* köréből kerül ki. Az EU-ban is a vidékfejlesztés intézményrendszere az agráriumhoz kötődik. Ez azért alakult így, mert a mezőgazdaságtól el szeretnék venni azt a nagy termelési típusú támogatást, amely az ágazatot megilleti a Római Szerződésben megfogalmazott közös agrárpolitikától egészen napjainkig. A magyar agrártámogatás messze a közösségi átlag alatt van. Ma a magyar gazda hússzor több közvetlen támogatást kapna, ha azt nem a magyar, hanem az EU-költségvetésből fizetnék neki. Jó mezőgazdaságuk – piacgazdasági és agrár-túltermelési viszonyok között – csak a gazdag országoknak van. Ők a mai állapotot megelőzően nagyon sokat áldoztak az agrárgazdaságuk modernizációjára. Csaknem valamennyi gazdag ország kormánya ma is nagyvonalúan védi és támogatja a mezőgazdasági termelést. Ez alól egyedüli kivétel Új-Zéland. Ez az ország nem fejlesztette az iparát, hanem csak a mezőgazdaságát, ennek köszönhetően lett fejlett ország, és most is csak mintegy 5% támogatás mellett tartja fenn mezőgazdaságát.

Bár Magyarországon főfoglalkozásban a lakosságnak már csak 7%-a mezőgazdasági, mégis a mezőgazdasági létforma a nemzeti identitásnak máig ható eleme. Ez elsősorban azért alakult így, mert még 1949-ben is az aktív keresők fele a mezőgazdaságból élt, és ma is még mindig egymillió családnak van kiegészítő gazdasága, ahol elsősorban saját szükségletre élelmet termelnek, és ezzel kiadásokat takarítanak meg.

A távolabbi és a közelmúlt szocialista mezőgazdasági sikertörténete eredményezte azt, hogy a magyar identitásnak abban az összefüggésben is fontos része a mezőgazdaság, hogy tudniillik, mi voltunk Kelet-Európa éléskamrája.

A mezőgazdasághoz való érzelmi viszony nem magyar sajátosság, megtalálható a fejlett európai államoknál is (például a franciáknál, finneknél, osztrákoknál), és ez az egyik fő oka a közös agrárpolitika támogatásfilozófiája fenntartásának is.

A mezőgazdasághoz nem csak pozitív érzelmek kötődnek, hanem éppen ellenkezőleg, Magyarországon sokan félnek attól, hogy az EU-csatlakozás legna-

gyobb vesztese a mezőgazdaság lesz. Ennek kivédése érdekében született meg az az elképzelés, hogy a jövedelemtermelő agrárpolitika a legjobb vidékpolitika. Tehát a mezőgazdaság fejlesztése vezet a vidékfejlesztéshez.

3. A magyar SAPARD (Special Accession Programme for Agricultural and Rural Development) előcsatlakozási program keretén belül (a területi egybefüggést figyelembe véve) Magyarországon a legkülönfélébb települési társulások jöttek létre, és ennek megfelelően készültek a SAPARD kistérségi programok. A sor egyik végén a csupán két települést magába foglaló, a másik végén a több statisztikai kistérséget is magába foglaló és megyehatárokon átnyúló pályázatok voltak. E programok készítését – többek között az időhiány miatt is – az önkormányzatokhoz közel álló kistérségi pénzszerző szervezetekre bízták. Akiknek nem voltak meg a kellő adataik a helyzetfeltáráshoz és a kistérségre való rálátásuk is hiányos volt, nem alakulhatott ki sajátos, csak arra az egy kistérségre érvényes programok sora. Sajnos, „tolvajnyelven" íródott, sablonos, egymástól átvett programok születtek. Ha ez valamilyen oknál fogva nem így alakult, hanem a helyiek közül létrejött egy jó akciócsoport és ők maguk írják a SAPARD-programokat, akkor szinte autodidakta módon vidékfejlesztő szakemberré nőhetnek fel. Ők a legkülönbözőbb szakmai előképzettséggel rendelkeznek, és számukra *a vidékfejlesztés a klasszikus piacgazdaság működési zavarainak gyógyítására szolgál.* A vidékfejlesztésnek ők képviselik úgymond a mozgalmi részét. Megjelenésükkel új megközelítésbe kerülhet a vidékfejlesztés. Kapcsolataik a SAPARD révén kezdenek szorosabbá válni és nő a vidékfejlesztés társadalmi bázisa. Mindez a szakértőtábor növekedését is eredményezheti. Esetükben a humán erőforrás, ezen belül is a felnőttoktatás legkülönbözőbb formái, valamint a mezőgazdaság környezetvédelmi és foglalkoztatottsági funkciója megkülönböztetett fejlesztési igényt képvisel. A versenyképes mezőgazdaság támogatása viszont kimaradt az érdeklődésükből. Hogy megmaradnak-e a vidékfejlesztő szakmában, az jórészt tőlük függ. Nekik még két akadályon kell átküzdeniük magukat. Az egyik: a szakfolyóiratokban meg kell írniuk azt, amit gondolnak a vidékfejlesztésről. A másik: ha kiírják a SAPARD-pályázatokat, akkor azok fognak pályázatot beadni, akiknek meglesz az önerő a fejlesztéshez, és félő, hogy az a fejlesztés majd egészen más lesz, mint amilyent a programok írói megálmodtak. Kiderül, hogy az egész csupán egy illúzió volt, és ez a SAPARD-mozgalom végét is jelenti.

Ahhoz, hogy a vidékfejlesztés interdiszciplináris megközelítése Magyarországon teljesebb legyen, két feladatot kell elvégeznünk. Az egyik, hogy minden olyan tudomány, amelynek mondandója van a vidékfejlesztéssel kapcsolatban, meg kell hogy szólaljon és szakfolyóiratokban is meg kell hogy írja véleményét. A másik, a különféle tudományágak szoros együttműködése is szükséges a helyes vidékfejlesztési politika koncepciójának megteremtéséhez. E feladat megvalósításához az kell, hogy a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek szám-

ra legyenek fórumok, ahol élőszóban is elmondják és ütköztetik véleményeiket. Az MTA Regionális Kutatások Központja többek között azért szervezi a falukonferenciákat, hogy helyet adjon olyan fórumoknak, ahol a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek véleményt cserélhetnek.

Ágazati integráció

A vidéki térségek legfontosabb természeti erőforrása a termőföld. Hosszú ideig ez adta az egyetlen megélhetési forrást. A XX. század közepéig Budapestet és a nagyvárosokat leszámítva az egész társadalom a földhöz kötődött, abból élt. Ez nemcsak a földműveléssel foglalkozókra érvényes, hanem az iparosokon keresztül – akik a parasztok szerszámait javították – az ügyvédekig bezárólag, akik e réteg határ- és örökségi ügyeit intézték, adminisztrálták. A paraszttársadalom felbomlása azonban nagyon gyorsan végbement. Angliában száz, Németországban nyolcvan, Magyarországon pedig húsz év kellett ahhoz, hogy a mezőgazdasági keresők aránya az összes kereső feléről a negyedére csökkenjen. Még a szocializmus idején megjelent a vidéki térségekben is az ipar, amely ha a keleti piacra termelt – és a falusi ipartelepek főleg ilyenek voltak –, a rendszerváltás után tönkrement. A falusi szolgáltatások rendszere azonban nagyon elmaradott volt a szocializmus végéig. Így a rendszerváltáskor a vidéki gazdaság életképtelen helyzetben találta magát, és a vidéki térségek egy kisebb részét leszámítva az is maradt napjainkig. Ezért a kérdés ma is az, hogy lehet életképessé tenni a vidéki térségeket?

A megélhetési forrásuk és abban a földművelésből eredő jövedelmük alapján a vidéki lakosság négy csoportba sorolható. Ezek:

1. csoport: Van egy nem mezőgazdasági jellegű főfoglalkozásuk és a mezőgazdaság számukra némi saját élelmiszer-szükségletre való termelést, esetleg pár hektár bérbe adott földet, vagy még azt sem jelenti. Ők vannak szám szerint a legtöbben. Becslésem szerint a vidéki aktív lakosság 45-50%-át teszik ki. Róluk az is elmondható, hogy vagy már megengedhetik maguknak, hogy ne foglalkozzanak mezőgazdasággal, vagy nem tudnak azzal foglalkozni, ezért bérbe adják kis földjüket. A mezőgazdaságnak számukra igazából nincs jelentősége.
2. csoport: Van földjük és annak művelését vagy egyéni vagy társas gazdálkodás formájában végzik. Ők a vidéki aktív lakosság 10–15%-át teszik ki. Tehát ez a csoport maradt meg a falu eredeti funkciója, a mezőgazdasági termelés mellett.
3. csoport: Akik a főfoglalkozásuk mellett a mezőgazdaságot mellékfoglalkozásként végzik, vagy nagyobb darab földterületük van és bérbe adják azt. Az EU-ban ez a mellékfoglalkozású farmer a tipikus

gazdamodell, a mi viszonyaink között is szerencsés a több lábon álláson alapuló jövedelemszerzés. A ő részarányuk a vidéki társadalom 10–15%-ára tehető.

4. csoport: Akiknek nincs földjük, se egyéb főfoglalkozásuk, mert fiatalok és a föld még a szülőké, vagy egyszerűen kiestek a munkaerőpiacról Arányuk a vidéki aktív lakosság 30–35%-a. A feladat az, hogy nekik a mezőgazdaságon kívül találjunk foglalkozást.

A fentiekből látszik, hogy a vidéki társadalom jövedelemszerzésében még ott van a föld, de az életnek az már csak egy része.

EU-csatlakozásunk során két területen gyorsulhat fel a vidéki gazdaság fejlődése. Az egyik a helyi erőforrásokra épülő mezőgazdasági és nem mezőgazdasági tevékenység – beleértve a feldolgozást is –, hiszen az ott lakók az ilyen irányú beruházásokra kaphatnak támogatást – és jó ideig csak olyan fejlesztés valósulhat meg, ami támogatásban részesül. A másik pedig a vidéki lakosokat vagy az odalátogatókat kiszolgáló szolgáltatás.

Sajátosan alakulhat az agrártámogatások szerepe a vidéki térségek fejlesztésében. Azt még ma nem tudni, hogy mekkora normatív alapú támogatást kap a mezőgazdaság, összességében azonban a mai 22–24 milliárd Ft közvetlenül a termelőkhöz jutó agrártámogatásnál mindenképpen többet. Különösen, ha még figyelembe vesszük az árszínvonal változását is. A kérdés az, hogy mire fordítódik ez a pénz. A gazdák legnagyobb kiadásai, a termelési költségek nem nőnek, csak az adók lesznek magasabbak. A megszerzett jövedelmet vagy visszaforgatják a termelés korszerűsítésébe, vagy az életszínvonal emelésére fordítják. A görög gazdák 1981-es csatlakozásuk után a kapott támogatásokat döntően az életszínvonaluk emelésére fordították, amit részben azért is kaptak, de elmaradtak a műszaki fejlesztések. Következésként, az ő mezőgazdaságuk ma is alacsony produktivitással működik az egyébként is alacsony lakossági élelmiszerfogyasztás mellett. Például míg Hollandiában egy lakosra évi 760 kg tejtermelés jutott, addig Görögországban mindössze évi 71 kg, és ezt a rendkívül alacsony fogyasztást is csak 84%-ban tudták a görögök 1989-ben fedezni.

Magyarország esetében is fennáll annak a veszélye, hogy ilyen tendencia érvényesül. Főleg a kisebb területen gazdálkodók és a többgenerációs családi hagyományok stratégiájának hiánya esetében fog ez előfordulni. EU-csatlakozásunkat követően a normatív támogatások miatt egyre nagyobb lesz a differenciálódás a kis- és a nagygazdaságok között, az utóbbiak javára. A kisebb birtokok esetében a kapott agrártámogatás nem lesz elegendő a műszaki fejlesztésre, ezért a pénzt vagy másra fogják fordítani, vagy összefognak és együtt fogják megvalósítani azokat a fejlesztéseket, amelyeket egyedül nem tudnak megtenni. Ha csatlakozásunkkor még mindig képtelenek lesznek az összefogásra, akkor a helyi kisbirtokos gazdák a kistérségük és családjuk szempontjából is akkor cselekednének jól, ha a jövedelmet gyerekeiknek tovább-, illetve átképzésére for-

dítanák. Tehát a mezőgazdaságból el, de a faluból nem kell elküldeni a fiatalokat. A kiegészítő szolgáltatási szakmák megszerzése, főleg kisebb birtokméretek esetében kiváló főfoglalkozást jelent. Idővel teljesen kiléphetnek a mezőgazdaságból és esetleg birtokösszevonással akár egy másik család földterületének növekedését is elősegítik. Mindez a folyamat hozzájárul ahhoz, hogy a kistérségben keletkező jövedelmek ott helyben használódjanak fel.

Az élelmiszer-fogyasztás csak egy bizonyos szintig nő, átalakul viszont a struktúrája. A legnagyobb igény a különféle szolgáltatások irányába fog megjelenni. Ezért a feladat az, hogy most olyan fiatalokat képezzünk, akik készen állnak a helyi igényeknek megfelelő szolgáltatások ellátására. Ellenkező esetben a falusiak bemennek a nagyvárosokba, és ott költik el pénzüket. Az a fontos, hogy az alaptevékenységből származó jövedelem ne vándoroljon el, hanem ott helyben minél több ember kezében megfordulva jól szolgálja mások felemelkedését is.

Az Európai Unióban a vidéki térségekben élők jólétét két eszközzel oldják meg. Egyrészt az adófizetők pénzéből forrásokat áramoltatnak a térségbe, hogy a világpiaci áraknak kitett termelők jövedelemhiányát pótolják. Másrészt, falurendezésre, -felújításra, továbbá a környezeti és tájgazdálkodási támogatások címen szintén az adófizetők pénzéből eszközöket áldoznak a vidéki térségekben élők számára. Ezt azért tehetik meg, mert az egy jóléti társadalom és ráadásul a rendezett falukép nem csak az ott lakók, hanem az odalátogatók és a falusi térségeken akárcsak átutazók jó közérzetét fokozza. Ugyanez mondható el a környezeti és tájgazdálkodási támogatásokról is. Tehát mindez össztársadalmi érdekként fogható fel. A Közös Agrárpolitikában hosszú ideig csak az előzőre, tehát a termelők támogatására helyezte a hangsúlyt, csak az utóbbi évtizedben történt némi elmozdulás a vidékfejlesztés irányába. A vidék fenntartásának, sokszínűsége átöröklésének biztosítása az európaiak számára olyan érték, amelyre nekik – a gazdasági hasznosságot messze túlmenően – érdemes áldozniuk. Ha Magyarország egy jóléti állam lesz, biztos, magáévá teszi ezt az értékmodellt. Az odavezető út azonban rögös lesz, és ezen az úton több feladat megoldása is várat magára. Itt a kisember, a helyi politikusok és a nagy politika feladatát szeretném megfogalmazni egy-egy mondatban. A helyi kisember feladata az, hogy tanuljon vagy taníttassa gyerekeit. A helyi politikusoknak az a feladatuk, hogy megértessék az emberekkel azt, hogy mi is az ő feladatuk, és elfogadtassák velük, hogy nekik érdemes ott maradniuk. S mindezt ne csak egy ember, egy család, hanem egy csoport felé tegyék meg. S, ha a csoport elindul egy jó irányba, akkor az otthonmaradás legitimálódik és önmozgásba lép. Végül a nagy politika feladata az, hogy rádöbbentse a helyi vezetőket arra, hogy mi az ő feladatuk. Ez pedig röviden úgy foglalható össze, hogy egy felvilágosító, segítő és szervező munka végzése a helyi lakosság körében. A nagy politika feladata még az is, hogy megteremtse a felvilágosító munka végzésének a feltételeit és segítse elő annak koordinációját. Ahol pedig kell, ott ellenőrizze intézményei által a megvalósulásukat.

Irodalom

2349/1999. (XII. 21.) Kormányhatározat a SAPARD-program keretében nyújtott közösségi agrár- és vidékfejlesztési támogatások igénybevétele érdekében tett intézkedésekről, az intézményi háttér megteremtéséről.

A TANÁCS 1999. június 21-i 1268/99/EK rendelete a csatlakozni szándékozó közép- és kelet-európai országok előcsatlakozási mezőgazdasági és vidékfejlesztési intézkedéseinek közösségi támogatásáról az előcsatlakozási időszakban (SAPARD).

Bódi F.–Bőhm A. 2000: *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon.* Vidékfejlesztők Kiskönyvtára. Budapest. Agroinform Kiadóház.

Buday-Sántha A. 2000: *Agrárpolitika – vidékpolitika.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Csáki Cs. 1997: *Nemzetközi Agrárpiaci Kilátások.* Budapest. ACDI VOCA.

Fehér A.–Dorgai L. 1998: *A vidék eltartóképességének stabilizálása, regionális összefüggései.* Budapest, MTA Agrártudományok Osztálya.

Halmai P. (szerk.) 1995: *Az Európai Unió agrárrendszere.* Budapest, Mező Gazda Kiadó.

Harza L.–Tanka E. 1999: *A vidékfejlesztés megújuló intézményi háttere.* Budapest, AKII. 3. sz.

Kovács T. 1998: The situation of rural areas in the Mid-1990's. Eastern European Countryside, 4. Warsaw, pp. 75–81.

Kovács T. 2000: Vidék, vidékfejlesztés, vidékpolitika. *Gazdálkodás,* 3. Budapest, pp. 11–20.

Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok. Budapest, KSH.

Nemes G. 2000: Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája – integrált vidékfejlesztés lehetőségei. *Közgazdasági Szemle,* június, pp. 459–474.

Tanka E. 2000: Európai integráció és a magyar földpolitika. *Valóság,* 5. pp. 15–37.

Tóth E. 1998: A foglalkoztatás térségi feszültségei. Budapest, AKII. 8. sz.

Tönnis F. 1983: *Közösség és társadalom.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI ORSZÁGOK EU-INTEGRÁCIÓJÁNAK AGRÁR- ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Illés Iván

A mezőgazdaság kezdettől fogva egyik központi kérdése volt az európai integrációnak. A jelentős agrártermeléssel rendelkező országok – mindenekelőtt Franciaország – már viszonylag korai fázisban elérték, hogy a mezőgazdasági termelők támogatása és védelme átkerüljön a brüsszeli bizottság hatáskörébe, azaz egy kollektív protekcionizmust és támogatási rendszert valósítsanak meg. A közös agrárpolitika költségei a kezdeti időszakban, a hetvenes években az Európai Gazdasági Közösség költségvetésének közel 80%-át tették ki, de költségvetési részesedése még ma is közel van a 40%-hoz. A közös agrárpolitika költségeinek túlnyomó hányadát azonban nem is az uniós költségvetés fizeti, hanem a lakosság, amely ezért a lehetségesnél magasabb élelmiszerárakat fizet, és természetesen az európai nem mezőgazdasági vállalkozói szféra, amely ezért részben nagyobb adókat, de főleg magasabb béreket kénytelen fizetni.[1] A közös agrárpolitika kétségtelenül sikeres volt abban a tekintetben, hogy mintegy másfél évtized alatt az Európai Uniót nettó agrárimportőrből nagy nettó agrárexportőrré alakította át. Ez az átalakulás azonban új problémákat és főleg új támogatási igényeket hozott magával, amelyek előbb-utóbb ellehetetlenítették az EU költségvetését. Elengedhetetlenné vált a közös agrárpolitika reformja. E téren az első lépéseket már 1988-ban megtették. További lépések következtek 1992-ben, az akkori mezőgazdasági főbiztosról elnevezett „McSharry-reform" keretében, majd 1994-ben, végül 1999-ben az „Agenda 2000" elfogadása keretében. A problémák nagyobb hányada azonban még megoldásra vár.

Az Európai Unió bővítésének az egyik legnagyobb kihívása is éppen az agrárpolitika terén jelentkezik. Az unió belső agrárpolitikájának reformja és a

[1] 1990-ben a közös agrárpolitika újraelosztó hatásainak terhét 77%-ban viselte az európai élelmiszer-fogyasztó lakosság és 23%-ban az európai adófizetők. Azóta az arányok némileg eltolódtak az adófizetők terhére. *Forrás:* Agenda 2000. Die Finanzierung der Europäischen Union. Luxembourg, 1998.

bővítés egyidejűsége azonban rendkívül nehézzé, néha gyakorlatilag lehetetlenné teszi a tisztánlátást az előttünk álló stratégiai döntési kérdésekben. Van továbbá a kérdésnek egy további aspektusa is, amelyről a döntéshozók hajlamosak megfeledkezni. Ez pedig az, hogy az unió egyszerre tíz közép- és délkelet-európai országgal folytat csatlakozási tárgyalásokat. Az elmúlt tíz év fejlődése egészen más tendenciákat és más agrárstruktúrákat, következésképpen más érdekstruktúrákat is hozott létre ezekben az országokban. Ha tehát nem ismerjük az ottani fejleményeket, nem vesszük figyelembe a többi ország törekvéseit és érdekeit, akkor tárgyalási és csatlakozási helyzetünk lényegesen kedvezőtlenebbé válhat.

Az alábbiakban ebből a hatalmas problémakompexumból csak néhányat tudunk kiemelni, hogy az előttünk álló helyzet nehézségeit érzékeltessük. Ezek a következők:

1. A csatlakozó országok eltérő érdekeltsége az EU agrárpolitika és agrártámogatási rendszer reformjában.
2. Az üzemnagysággal és üzemi formával kapcsolatos kérdések.
3. Az „extenzifikáció" kérdései.
4. A földtulajdon, földforgalom kérdése és az ezzel összefüggő átmeneti mentességek, derogációk problémái.

A támogatási rendszer és a bővítés

Az Európai Unió agrártámogatási rendszere három lényegesen eltérő tartalmú és funkciójú elemből áll:

- Az eredeti *indirekt árszabályozási* és támogatási rendszer mindenekelőtt a külkereskedelmen keresztül fejtette ki hatását. Ha meghatároztak egy belső árat, akkor az EU által kívülről importált termék importőrének a tényleges importár és a belső ár közötti különbséget be kell fizetnie az EU költségvetésébe. Ugyanakkor az EU-exportőrök az alacsonyabb exportár és a belső ár különbözetét támogatásként megkapják, az átmenetileg nem eladható, exportálható feleslegeket pedig az intervenciós áron a közösség felvásárolta. Ez a rendszer két típusú újraelosztást feltételezett: a jövedelmeket ezen intervenciós eszközökkel minden országon belül átcsoportosítja a nem mezőgazdasági lakosságtól az agrárlakossághoz, országok között pedig a nettó agrárimportőröktől a nettó agrárexportőrökhöz. Alapvető problémája volt, hogy a kedvező árfeltételek és a garantált eladás révén a parasztokat a korlátlan többlettermelésre ösztönözte, ami viszont a támogatások újabb és újabb növekedését igényelte.
- A kilencvenes évek elején a közép-európai országok nagy várakozásokat fűztek ehhez a támogatási rendszerhez, azt remélve, hogy agrártermékeik

lefölözés nélkül, kedvezőbb árakon kerülhetnek be az unió piacaira. Csakhogy azóta a helyzet alapvetően megváltozott. Az agrártermelés ezekben az országokban mindenütt – Románia kivételével – jelentősen csökkent, és ma az 1989–91. évi színvonal 60–80%-a között van. Ami azonban még lényegesebb, a korábban jelentős nettó agrárexportáló országok – Magyarország kivételével – megszűntek nettó agrárexportőrök lenni, sőt – Bulgáriát kivéve, ahol az agrárexport és -import nagyjából egyensúlyban van – jelentős nettó agrárimportőrökké váltak. Ez azt jelenti, hogy a támogatási rendszer ezen elemében, a külkereskedelmi és ártámogatásokban a keleti bővítés nem jelentene többletterhet az unió számára, ellenkezőleg, mivel a csatlakozó országok Magyarország kivételével már nettó agrárimportőrök, e rendszeren belül valójában hozzájárulnának a jelenlegi tagországok mezőgazdaságának finanszírozásához. Hiszen a régi tagok felől az új tagok felé irányuló egyre növekvő nettó agrárexportot az uniónak nem kellene többé megtámogatnia, azt már az új tagok lakossága fizetné meg a magasabb élelmiszerárak és az új tagok államháztartása, az agrárvámbevételek kiesése formájában. Az egykor oly nagy vágyakozással nézett ár- és piaci intervenciós politika fenntartása tehát ma már, nettó agrárimportőrré válván, az új csatlakozó országoknak – az egyetlen Magyarország kivételével – nem áll érdekében.

– Az 1990-es évek elejéig ez az ártámogatási rendszer alkotta a közös agrárpolitika fő elemét. Azóta az arányokban gyökeres átalakulás következett be. A reform lényege volt a belső árak közelítése a világpiaci árszínvonalhoz, és a gazdálkodók emiatt bekövetkező veszteségének – legalábbis részben – *ún. direkt* (azaz földalapú vagy állatállományhoz, beruházásokhoz kötött) *támogatássá* átalakítása. *2000-ben már a direkt támogatás alkotja az összes agrártámogatásnak a 65%-át, míg az ártámogatás már csak 35%-ot tesz ki.*[2] Az átalakítás azonban „történelmi" alapon, azaz az adott vidék, régió korábbi termelési eredményei alapján történik, tehát ahol magasabb színvonalon vagy kedvezőbb természeti adottságok alapján többet termeltek korábban, ott magasabb direkt támogatással is kompenzálták őket, és megfordítva. Ez a differenciálás, az elért jövedelemszínvonal és arányok megőrzése szempontjából még ésszerűnek is tűnhet, ugyanakkor a meglevő fejlettségi és jövedelmi különbségeket – ráadásul most már a jövőbeli erőfeszítésektől függetlenül – mintegy „örökkévalóvá' teszi. A fentiekből látható, hogy – elvileg – a társult országok ma lé-

[2] A kétfajta támogatás aránya természetesen országonként most is differenciált. Hollandia, amely erős, exportképes mezőgazdasággal rendelkezik, ma is elsősorban az export- és ártámogatásban részesül, ezek teszik ki agrártámogatásainak 90%-át, míg Görögország 90%-ban direkt támogatásokat kap.

nyegesen nagyobb reményeket fűzhetnének a direkt (döntően föld-, állatállomány és foglalkoztatott alapú) támogatási rendszerben való részvételhez, hiszen egyrészt a csatlakozás időpontjában az EU agrártámogatásoknak mintegy 80%-át már ez fogja kitenni, másrészt a kibővített EU agrártermelésnek csak 15%-a, de a földnek 33, az agrárfoglalkoztatottaknak pedig 50%-a a bővítési térségben lesz. Csakhogy, mint már említettem, ezt a támogatást továbbra is „történelmi alapon" kívánják elosztani, tehát az kapná, aki már korábban is – más jogcímen – támogatásban részesült. Mivel az új tagországok gazdái nem részesültek a korábbi támogatásban, amikor a rendszer döntően az ártámogatás alapján működött, következésképpen – érvel a brüsszeli bizottság – nem vesztenek el semmit, amiért őket kárpótolni kellene. De – érvelnek tovább – a rendszer ebben a formában adminisztratíve is kivitelezhetetlen lenne. Mivel itt a korábbi terméseredményekről, termelési értékről, támogatásról semmiféle kimutatás nincsen, a támogatás juttatása csak teljesen önkényes lehetne, tele megoldhatatlan konfliktussal és feszültséggel. Végül, ha hirtelen a közép-kelet-európai agrártermelők igen jelentős direkt támogatáshoz jutnának, semmi sem ösztönözne a vidéki átalakulásra, struktúraváltásra, és aránytalanságokat teremtene az adott ország különböző rétegeinek jövedelmi helyzetében is. Mindez igaz, mégis le kell szögezni: hosszú távon teljesen tarthatatlan lenne az az állapot, hogy a régi tagok gazdái – jelen munkateljesítményüktől függetlenül – jelentős támogatásban részesülnének, míg az új tagok jóval szegényebb földművelői abból teljesen ki lennének zárva.

– *A támogatás harmadik formája* nem közvetlen agrártámogatás, hanem a vidéki területek szerkezeti átalakítását szolgálja. Az Európai Unió ennek az irányzatnak, a vidéki térségek szerkezetváltásának kezdettől fogva nagyobb súlyt kívánt adni. Az európai közös agrárpolitikát finanszírozó alap, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalap két részből áll: a garanciarész finanszírozza a piaci és az árintervenciót, valamint a direkt gazdatámogatást, az orientációs rész pedig a vidéki struktúraátalakítási politikát. Az eredeti elgondolás az volt, hogy az orientációs rész tenné ki a teljes összeg 25–33%-át, de a gyakorlatban ez sohasem lett több az egész alap 8%-ánál. 2000–2006 közötti időszakra a mezőgazdasági alap 10,5%-át szánják az orientációs, a vidékfejlesztési részre, de alaposan megvizsgálva, ennek is mintegy 70%-a szorosan a mezőgazdasághoz és nem a vidéki struktúraátalakuláshoz kapcsolódik. A valódi vidékfejlesztési támogatás nem több, mint az alap 2-3%-a. Az Európai Bizottság szándékait sohasem tudta végrehajtani a rendkívül erős európai agrárérdekszervezetekkel szemben. Az eredeti szándékokhoz képest az EU vidékfejlesztési, struktúraátalakítási programját tulajdonképpen kudarcként

kell értékelni. A struktúraváltozás természetesen sok országban és régióban végbement, de az EU támogatásai inkább lassították és fékezték és nem elősegítették azt. Ezt természetesen senki, különösen, aki e támogatásra igényt tart, nem fogja kimondani. Minden jel szerint azonban a bizottság az új tagjelöltek esetében akarja megvalósítani azt, ami a jelen tagoknál sohasem sikerült: nem kizárólag, sőt nem is elsősorban a mezőgazdaságot, hanem annak mással való felváltását finanszírozni. Ezért nagy eséllyel egy, a SAPARD-hoz, az előcsatlakozási szakaszban a jelölt országoknak adott agrár- és vidékfejlesztési támogatáshoz hasonló megoldást fognak választani, természetesen nagyobb dimenzióban. Nem lesz tehát automatikus támogatás, hanem különféle projektek finanszírozása, amelyek felhasználásának ellenőrzését a brüsszeli bizottság jobban kézben tartja, és amelyek tekintetében a csatlakozó országok „abszorpciós képessége" a dolog természetéből adódóan kisebb. És valamikor a jövőben lenne bizonyos direkt támogatás is, de semmiképpen nem a csatlakozás időpontjától kezdve. Még egyszer hangsúlyozandó: ez a törekvés érthető, racionálisnak és bizonyos mértékig még az új tagok érdekében állónak is tűnik. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni a régi és új leendő tagok közötti egyenlőtlen bánásmódot, a régi tagok érdekeinek, ezen belül versenyérdekeinek feltétlen prioritását.

– Már a SAPARD-alapok felosztásánál is megmutatkozott azonban, hogy miközben a klasszikus ártámogatási rendszer egyetlen haszonélvezője az új tagok közül egyedül Magyarország lenne, e vidéktámogatás felosztási elvei Magyarország számára nem kedvezőek. A bizottság a felosztásnál három tényezőt vesz figyelembe: az adott ország általános fejlettségi szintjét, a mezőgazdasági terület és a mezőgazdasági foglalkoztatottak számát.[3] A pontos számítási módszert, a tényezők súlyozását a bizottság nem hozza, mint ahogy eddig sem hozta nyilvánosságra. Az azonban könnyen kikövetkeztethető, hogy Magyarország 6–8%-nyi agrárfoglalkoztatottjával szemben Lengyelország a délkelet-európai és a baltikumi jelöltek agrárfoglalkoztatotti aránya 25–37%, nagyságrenddel nagyobb, és ez a felosztási arányokat erősen javukra fogja eltolni. Lehet ezt mindenféle alternatív számítási módszerekkel és statisztikai trükkökkel megpróbálni módosítani, de ez valószínűleg inkább a magyar tárgyalási pozíció lejáratásához, mint az elosztási arányok módosításához járulna hozzá. Nem itt, hanem az alább említendő más vonatkozásokban kellene a magyar pozíciót újragondolni.

[3] Magyarországnak az lett volna a kedvező, ha a mezőgazdasági munkát végző kereső fő/hektár százalékarányt vették volna figyelembe.

A támogatáspolitika és a kis- és nagyüzem dilemmája

Az EU agrárpolitikája kezdettől fogva kedvezményesebb elbánást biztosított a kisebb gazdaságoknak, illetve korlátokat szabott a nagyüzemek támogatásának. Tekintettel azonban arra, hogy a támogatások döntő hányada korábban magában az értékesítés árában jelentkezett, összességében e támogatás mégis csak a tömegtermelő nagygazdaságoknak kedvezett, ennek megfelelően ment végbe az üzemi koncentráció Nyugat-Európában. A kis farmoknak adott preferenciák e folyamatot legfeljebb lassítani, de nem megállítani tudták.

A kilencvenes évektől azonban, ahogyan az árban foglalt támogatás fokozatosan csökkent és a direkt támogatás növekedett, egyre nőtt az üzemnagyság szerinti eltérő támogatás jelentősége. Ebben az időszakban vált Németország keleti része, a volt NDK az EU tagjává. E területen lényegében – átalakulva bár, de – megmaradtak a volt termelőszövetkezetek, nagyüzemek, mint uralkodó üzemi forma a földterület mintegy 70%-án. Méretük és az érvényes EU-szabályozás alapján ezeknek csak korlátozott támogatás járt volna. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a megmaradt és átalakult, az új környezetben a túlélésért küzdő üzemek nagyon is rászorultak a támogatásra. Az akkori – *Helmut Kohl* vezette – kereszténydemokrata, konzervatív német kormány elérte, hogy az átalakult termelőszövetkezeteket nem tekintették az EU-támogatás szempontjából igazi nagybirtoknak, hiszen sok tulajdonosuk volt, és ezért úgy részesülhettek a támogatásokban, mintha a nagyüzem a dolgozó tagok számának megfelelő számú kisüzem volna. E kedvezmény meghatározott időre szólt. A kérdés, hogy ez a jövőben meghosszabbításra kerül-e, illetve alkalmazzák-e az új csatlakozó országok gazdaságaira. Nyilvánvaló, hogy ez az intézkedés eltérően hatna a jelölt országokra. Románia, Bulgária, Lengyelország és Szlovénia túlnyomóan kis gazdaságokkal rendelkezik, Csehország és Szlovákia túlnyomóan nagyüzemekkel, Magyarország köztes eset. De még az egyes országokon belül is differenciált a helyzet. A nagyüzemek uralkodóak Lengyelország északi és nyugati részén, Csehországban ugyancsak nyugaton, Szlovákiában mindenütt, Magyarországon a Dunántúlon, Romániában délkeleten, a Duna alsó folyásánál és Dobrudzsában, Bulgáriában inkább északon. Dominánsan kisgazdaságok vannak Délkelet-Lengyelországban, Csehországban, Morvaország egyes részein, Magyarországon a Dél-Alföldön, Romániában Erdélyben, Moldvában és Bukovinában, Bulgáriában délen. Ezért igen lényeges e kérdésben a csatlakozó országok társulási stratégiájának harmonizálása. Ha például a magyar agrárkormányzat a társulási tárgyalásokon – akár a hazai belpolitikában – a megmaradt nagyüzemeket támogatásra nem érdemes kolhozmaradványnak minősíti, ez – áttételesen és precedensként – rendkívüli mértékben ronthatja Csehország és Szlovákia tárgyalási pozícióját – az utóbbiban a nagyüzemek ma is a földterület 95%-án gaz-

dálkodnak, de még Németországét is abban, hogy a volt NDK-nak kiharcolt kedvezményeket meghosszabbíthassa. Nem biztos, hogy ezt Magyarországnak meg fogják köszönni.

Az „extenzifikáció" kérdései

Az EU vidékpolitikájának fontos része az „extenzifikálás" támogatása, és ezáltal egyes termékekből a felhalmozódó felesleg, valamint a környezeti terhelés csökkentése. Az „extenzifikáció" lényeges része az egy hektárra jutó állatállomány támogatások szempontjából való korlátozása, a vegyszerek nélkül előállított „bioélelmiszerek" támogatása, a szántóterületeknek rétté, legelővé vagy erdővé átalakításának elősegítése. A döntően áralapú támogatások időszakában ez a törekvés is viszonylag szerény eredményt ért el, a kilencvenes években azonban jobban előtérbe került.

A közép- és délkelet-európai országokban az „extenzifikáció" már a kilencvenes években kormányzati programok és erre irányuló agrárpolitika nélkül is drámaian haladt előre. Mindenekelőtt az állatállomány csökkent nagymértékben, a vegyszerezés töredékére esett vissza, a földek jelentős része megműveletlen maradt. Az EU előírásai is minden bizonnyal még inkább ebbe az irányba fognak hatni. Az állatférőhelyek nagyságára és tartási feltételeire vonatkozó EU-előírásoknak a mai férőhelyek (a „garázs-vágóhidak") nagy hányada nem felel meg, és csak nagy költséggel modernizálható, amihez szükséges tőke a gazdák túlnyomó többségének nem áll rendelkezésére. Elsősorban az állati termékeket feldolgozó üzemek (tej- és húsfeldolgozók) azok, amelyek az EU higiéniai előírásainak nem felelnek meg, és modernizálásuk hasonlóképpen csak nagy költséggel lehetséges. Ezért valamennyi országban elsősorban az állattenyésztés esett vissza, míg a kisebb befektetéssel folytatható növénytermesztés már több helyen elérte, sőt meghaladta korábbi szintjét. Az utóbbiakból következésképpen a térségben többletek alakultak ki, a CEFTA-országok többsége sorra számolta fel egymásnak adott importkedvezményeit, és rendkívül magas vámfalakkal igyekeztek védekezni. Félő, hogy itt az „extenzifikáció" most már nem a földek környezetbarátibb művelését, hanem egyszerűen a művelés felhagyását fogja eredményezni, aminek viszont más természetű, de komoly környezeti kihatásai vannak.

Egy lényeges momentumot azonban ki kell emelni: miközben az „extenzifikáció" valamennyi társult országban végbement, ez csak az országok egy részében járt együtt az agrárfoglalkoztatottak számának csökkenésével, sőt, számos országban ennek éppen ellenkezője, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nagyarányú létszámnövekedése ment végbe. Az „extenzifikáció" tehát csak az EU számára csökkentette a problémát azáltal, hogy a konkurencia és a támogatandó

termelés mennyisége csökkent, de nem az érintett országok számára, amelyekben a nagyobb létszámú és lényegesen alacsonyabb termelékenységű mezőgazdasági foglalkoztatott csak nehezebbé és fájdalmasabbá teszi a jövőbeni szerkezeti átalakítást.

A földforgalom problémája

A közép-európai országok által az EU-tól kért mentességek, „derogációk" egyik fontos eleme a szabad „földforgalomra" vonatkozó átmeneti korlátozás fenntartása. A kérdésnek azonban három különböző vetülete merül fel: belpolitikailag, a szomszédos országok és az Európai Unió viszonylatában. E három dimenzió teljesen más természetű döntési dilemmákat állít:

A *magyar belpolitikában* a földforgalom és a földtulajdon megszerzési jogosultságának kérdése a rendszerváltozás óta vita tárgya. E viták eredményeként a földforgalomnak és a tulajdoni jogosultságnak az Európai Unióban alkalmazottól lényegesen eltérő szabályozása alakult ki. Az Európai Unióban egységes követelmény csupán az, hogy az unió egyetlen tagországának polgáraival szemben sem szabad diszkriminációt alkalmazni, egyébként a földforgalmat minden ország saját hatáskörében szabályozza. A tipikus szabályozás az, hogy a földtulajdon megszerzésének előfeltételéül szabják az állandó letelepedést, a terület gondozását, mezőgazdasági szakképzettséget és az elaprózódás elkerülésére a vásárolt földterület minimális nagyságát. A magyar szabályozásból mindezen kritériumok hiányoznak, benne van viszont a jogi személyek és a külföldiek földvásárlási tilalma. A magyar mezőgazdaságban ma torz tulajdonviszonyok vannak, a földdel spekuláció folyik, a földárak irreálisak és a földtulajdon jelentős hányada olyanok kezében van, akiknek a mezőgazdasághoz semmi közük, és a föld egy jelentős hányada nincs megművelve. Ez a helyzet nem a jelenlegi szabályozás ellenére, hanem éppen ennek eredményeként következett be. EU-konform földforgalmi szabályozás tehát valószínűleg aligha ronthatna, inkább javítana a magyar mezőgazdaság helyzetén. Elvileg és kizárólag belső gazdasági szempontjainkat nézve Magyarországnak e kérdésben nem indokolt derogációt kérni, annál kevésbé, mert a diszkriminációmentesség kiegészíthető olyan – az előbb ismertetett – általános kritériumokkal és feltételekkel, hogy az nemzeti érdekeinket ne sértse.

A második szempont a *környező országok figyelembevétele.* Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában, ahol a második világháború után igen nagy számú német lakost telepítettek ki, a németek esetleges visszatérése, ingatlan- és földvásárlása mindmáig traumát okozó és elsőrangú politikai kérdés. Más okból, de ugyanez a helyzet Szlovéniában is. Azok a zsebszerződések például, amelyek Magyarországon megkötttettek és félig-meddig bocsánatos bűnnek számítanak, ezekben az országokban, ha nem is a törvény szerint, de a közvéle-

mény szemében főbenjáró bűnnek, hazaárulásnak minősülnének, függetlenül attól, hogy azok objektíve károsak vagy éppen előnyösek-e. Ezért az Európai Unió nyilvánvalóan először a legkevésbé merevnek mutatkozó és így „leggyengébb láncszemnek" minősíthető Magyarországon kíván majd e téren áttörést elérni, amit precedensként mutathat fel a többi országgal folytatott tárgyalásokon. Magyarországnak tehát erre a körülményre tekintettel kell lennie, hacsak nem akarja viszonyát szomszédaival és más ügyekben potenciális szövetségeseivel jelentősen megrontani.

Ha mégis keményebb álláspontot kell elfoglalnunk a földforgalom kérdésében, annak oka nem a „magyar föld idegenektől való megóvása", nem is a szomszédokkal való szolidaritás, hanem az *Európai Unió ezzel kapcsolatos magatartása:*

2000. július 1-jétől a társult országok polgárainak az unió területén való egyéni vállalkozásait illetően új szabályozás lép életbe. Ez a szabályozás még az 1991. évi társulási szerződés menetrendjében, minden társult országra lényegében azonos szöveggel szerepelt. A 2000. év közepétől a társult országok polgárai lényegében szabadon, korlátozás nélkül létesíthetnek egyéni vállalkozást az unió egész területén. Három foglalkozás képez kivételt e szabályozás alól. A társult országok polgára az unióban nem lehet ügyvéd, nem lehet bankár és nem lehet farmer, azaz őstermelő, egyéni vállalkozó. Nemcsak, hogy nem vásárolhat, de nem is bérelhet földet művelés céljából. A rendelkezés motivációja nyilvánvaló. Mivel a föld művelése az unióban szinte automatikusan jelentős támogatással jár, nem kívánják a társult országok polgárait e támogatásban részesíteni. A kölcsönösséggel e szabályozás azonban határozottan szemben áll, hiszen Európai Unió-beli vállalkozó, ha más kritériumoknak megfelel, minden további nélkül bérelhet földet Magyarországon. Ezt a foglalkozási tilalmat – úgy tűnik – az Európai Unió a csatlakozás utáni átmeneti időre is fenn kívánja tartani. Ennek fényében a földforgalom liberalizálására vonatkozó követelés enyhén szólva is képmutatásnak minősíthető. Hiszen azt mondani, hogy vásárolhatsz földet, de ennek feltétele a letelepedés, a letelepedés engedélyezésének viszont feltétele az adott vállalkozás engedélyezése, ez az engedély viszont földművelésre nem adható ki, egyenértékű a földvásárlás tilalmával, sőt a bérlet tilalmát is magában foglalja, jóllehet három áttételen keresztül. Annakidején valamennyi országgal lényegében azonos szövegű megállapodást írt alá az Európai Unió, és így Magyarország nem akart külön utakon járni, külön igényekkel fellépni. Csakhogy a többi ország azóta is tiltja a külföldiek földbérletét is, velük tehát ez az egyezmény korrektnek és kiegyensúlyozottnak tekinthető, míg Magyarország számára, ahol a külföldiek földbérlete legalizált, tulajdonképpen egyoldalú és diszkriminációs jellege van.

A konkrét ügyből azt a következtetést kell levonni, hogy Magyarországnak nem „derogációt, mentességet" kell e kérdésben kérnie, hanem a fennálló egy-

oldalú és kedvezőtlen megkülönböztetés megszüntetését kell követelnie. A földforgalom felszabadítását a további tárgyalásokon a másik fél magatartásától kell függővé tenni, de úgy, hogy időközben az egyéb kritériumokkal konform, európai földforgalmi szabályozást léptetünk életbe.

Általánosabb következtetés pedig az, hogy az EU-tárgyalások és saját belső problémáink mellett nagyobb figyelmet kell fordítani a többi csatlakozó ország fejleményeire, szabályozására, hiszen tárgyalásaink, állásfoglalásaink akarva-akaratlanul hatnak egymásra, és ennek figyelmen kívül hagyásával vagy a többi ország hozhat minket hátrányos pozícióba, vagy mi őket, aminek az egész térségre kedvezőtlen hatása lehet.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A MAGYAR AGRÁRGAZDASÁG KILÁTÁSAI AZ EU-INTEGRÁCIÓ UTÁN

Kiss Judit

Tekintettel arra, hogy sem a csatlakozás időpontja, sem pedig agrárcsatlakozásunk mikéntje nem ismeretes, így nehezen válaszolható meg az a címben feltett kérdés, hogy milyen hatással lesz az EU-integráció a magyar agrárgazdaságra. Ugyanakkor a téma felettébb aktuális, hiszen az elkövetkezendő évek agrártárgyalásain dől el, hogy miként sikerül elfogadtatni agrárcsatlakozási céljainkat az EU-val, s hogy hogyan végződnek az agrár-érdekegyeztetések. Ezért írásunkban csupán agrárcsatlakozásunk kérdőjeleinek megfogalmazására vállalkozunk. Arra szeretnénk választ adni, hogy:

- Milyen célokat akar Magyarország elérni az agrárcsatlakozással?
- Hajlandó-e az EU ezeket teljesíteni, s ha nem, akkor miben nyilvánul meg ellenérdekeltsége?
- Melyek az EU céljai a keleti kibővüléssel?
- Melyek lesznek a csatlakozási tárgyalások legfőbb vitatémái, az érdekütközés legfőbb területei?

Agrárcsatlakozásunk célja

A magyar mezőgazdaság több, mint tíz évvel a rendszerváltás és néhány évvel az agrárátalakulás befejeződése után még mindig termelési, értékesítési, foglalkoztatási, jövedelmezőségi, hatékonysági, versenyképességi és finanszírozási válsággal küzd. Következésképpen agrárcsatlakozásunk legfőbb célja a magyar *mezőgazdaság modernizálása, hatékonyságának és versenyképességének* növelése. Ezt az EU mezőgazdaságot finanszírozó pénzügyi alapjaihoz való korlátlan és a jelenlegi tagokkal egyenlő jogú hozzájutástól várjuk. Az alapok közül a mezőgazdaság támogatása, fejlesztése, finanszírozása szempontjából kiemelt szerepe van az EU költségvetésének mintegy 40%-át felemésztő Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapnak, valamint a Strukturális Alapok agrárátalakulást és vidékfejlesztést támogató céljainak, illetve közvetve a Kohéziós Alapnak. Kérdés az, hogy csatlakozásunk esetén mi is hozzájutunk-e ezen pénzügyi alapokhoz, s ha igen, akkor milyen feltételekkel?

A magyar külgazdaság, s ezen belül is a fizetési mérleg egyensúlya nagymértékben függ attól az évi 1,5–2,0 milliárd dollárnyi nettó exportbevételtől, amit a mezőgazdaság eddig is termelt, s a jövőben is képes lesz bizonyos feltételek mellett megtermelni. Így agrárcsatlakozásunk másik legfőbb célja, hogy *bővülő piacokat* és *könnyebb piacrajutást* találjon a magyar agrártermékek számára az immáron kibővült EU agrárpiacán. Erre annál is inkább szükség lenne, mivel az 1991 decemberében aláírt Társulási Megállapodás a vámcsökkentések és a kvótaemelések ellenére is csak korlátozott piacrajutást biztosított a magyar agrártermékek számára. Ráadásul a magyar mezőgazdaság – a belső termelési gondok, a minőségi és versenyképességi problémák, az exportösztönzési rendszer elégtelensége következtében – csak részben tudta kihasználni a nyújtott kedvezményeket. Következésképpen a könnyebb piacrajutás nem jelentett dinamikus piacbővülést, nem beszélve arról, hogy az EU mezőgazdasága – nagyobb hatékonysága, az agrártermékek magas exporttámogatottsága, az erőteljes reklámkampány következtében – többszörösen ki tudta használni a Magyarország által nyújtott piacrajutási kedvezményeket.

A fentiekkel magyarázható, hogy a Társulási Megállapodás aláírását követően az EU-ba irányuló magyar agrárexport szinten maradt, míg az EU-ból érkező agrárimport a többszörösére nőtt, s az EU-val bonyolódó agrárkereskedelmünk egyenlege egyre kedvezőtlenebbé vált (*1. táblázat*). Míg az EU részaránya a magyar agrárexporton belül a Társulási Megállapodás aláírása és az EU kibővülése ellenére sem nőtt az elmúlt 10 évben, addig az EU részaránya a magyar agrárimporton belül a rendszerváltáskori 20%-ról mára 40% fölé emelkedett (*2. táblázat*).

1. táblázat

Magyarország agrárkereskedelme az EU-val (millió USD)

Év	Export	Import	Egyenleg
1989	762	114	648
1990	854	128	726
1991	1169	173	996
1992	1108	230	878
1993	878	347	531
1994	997	467	530
1995	1257	468	789
1996	1300	405	895
1997	1157	458	699
1998	1210	494	716
1999	1145	409	736

Forrás: Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Agrárrendtartási Hivatal.

Kérdés, hogy a teljes jogú tagság esetén megvalósuló szabad árumozgás az agrártermékekre is korlátlanul fog-e vonatkozni, avagy csak bizonyos mennyiségek (kvóták) juthatnak szabadon az EU piacára. Ugyancsak kérdéses, hogy

milyen állapotban, versenyképességi helyzetben lesz a magyar mezőgazdaság a csatlakozáskor, ki tudja-e majd használni a szabad piacrajutásból származó előnyöket. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a teljes jogú tagság ugyancsak korlátlan piacrajutást fog jelenteni az EU agrártermékei számára, vagyis számítani kell az EU-val bonyolódó agrárkereskedelmünk egyenlegének további romlására, ami aligha kedvező üzenet az amúgy is ingatag magyar külgazdasági egyensúly számára.

2. táblázat

Az EU részaránya a magyar agrárkereskedelemben (%)

Év	Export	Import	Egyenleg
1989	44,2	19,3	57,2
1990	44,6	21,1	55,4
1991	44,2	27,6	49,6
1992	41,8	34,8	44,1
1993	44,5	43,4	45,2
1994	43,2	44,1	42,5
1995	43,3	47,9	41,0
1996	47,3	43,1	49,6
1997	40,6	42,1	39,7
1998	43,7	41,4	45,5
1999	49,6	41,1	56,0

Forrás: Saját számítás az *1. táblázat* adatai alapján.

Agrárcsatlakozásunk harmadik előnye pedig abból származna, hogy teljes jogú tagság esetén a magyar mezőgazdaság is része lenne az *EU Közös Agrárpolitikájának*, a CAP-nak (CAP = Common Agricultural Policy). Ez azt jelentené, hogy a vámunió keretében a magyar agrártermékekre is az EU-ban honos magasabb agrárvámok vonatkoznának, ami növelhetné a magyar agrárpiac harmadik országokkal szembeni piacvédelmét. Ráadásul a harmadik piacokra irányuló agrárkivitel esetén a magyar agrártermékek is részesülhetnének az EU export-visszatérítéseiből. Nem beszélve arról, hogy a magyar agrártermékekre is az EU-ban érvényes, a magyarnál és a világpiacinál is magasabb felvásárlási, illetve termelői árak lennének érvényesek, s az EU agrárintervenciós rendszere a magyar áruk piaci biztonságát is növelné. S akkor még nem szóltunk az EU agrártermelőinek közvetlen jövedelemtámogatásáról, az ún. kompenzációs kifizetésekről, amelyeknek a magyar agrártermelőkre való kiterjesztése jelentősen javítaná a magyar gazdálkodók jövedelmi helyzetét, ösztönözné termelésüket és exportjukat. Ugyancsak kedvező hatással lenne a CAP ún. kiegészítő intézkedéseinek (fiatal gazdák támogatása, vidékfejlesztés, környezetvédelem stb.) a magyar mezőgazdaságban való alkalmazása.

Természetesen nem lehet elfelejtkezni a CAP teljes körű átvételének néhány negatív következményéről: az agrártermékek termelői árainak emelkedése pél-

dául az élelmiszerárak növekedéséhez vezetne, ami veszélyeztetheti az egyszámjegyű infláció fenntarthatóságát; a jövedelemtámogatáshoz való hozzájutás feltétele a megfelelő regisztráció; a vámunió keretében az EU agrártermékei a jelenleginél is jobban elárasztathatják a magyar agrárpiacot stb.

Hozzájutunk-e az EU pénzügyi alapjaihoz?

Ami az EU pénzügyi alapjaihoz való korlátlan és egyenlő hozzájutás célját illeti, az EU egyértelműen egy olyan jellegű megoldásban érdekelt, amely nem növeli tovább az EU amúgy is magas és csökkentendő költségvetési kiadásait, ugyanakkor nem kényszeríti az EU-t a jelenlegi tagok által élvezett támogatások csökkentésére. E kettős cél megvalósítását szolgálták az EU állam- és kormányfőinek 1999 márciusi berlini csúcstalálkozóján hozott döntések. Ezek értelmében meghatározták az EU 2000 és 2006 közötti költségvetését, 40,5 milliárd eurós szinten befagyasztották az EU agrárkiadásait és elkülönítették a keleti kibővülés csatlakozás előtti és azt követő pénzügyi kereteit. Vagyis az EU nem abból indult ki, hogy teljes jogú tagság esetén mi járna az újonnan csatlakozandóknak, hanem hogy az EU mennyit hajlandó költeni a keleti kibővülésre.

A berlini döntés értelmében az EU 2000 ás 2006 között évi 520 millió eurót szán a tagjelölt országok agrártámogatására a SAPARD (*Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development* – Speciális agrár- és vidékfejlesztési csatlakozási program) keretében, míg 2002 után 1,6 és 3,4 milliárd euró között lenne a már taggá vált országok mezőgazdaságának támogatása (*3. táblázat*).

3. táblázat

A keleti kibővülés agrárköltségvetése (millió euró)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Csatlakozás előtt	520	520	520	520	520	520	520
Csatlakozás után	–	–	1600	2030	2450	2930	3400

Forrás: Presidency conclusions – Berlin, European Council 24 and 25 March 1999 alapján.

A fenti előirányzatok értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a berlini csúcson elfogadott irányszámok kisebb összegeket tartalmaznak, mint az 1997 júliusában publikált AGENDA 2000 dokumentum (*4. táblázat*). Vagyis az idő előrehaladtával, a csatlakozás időpontjának közeledtével az EU pénzügyi elkötelezettsége lankadni látszik. Másrészt az EU továbbra is fenntartja azt az AGENDA 2000-ben felállított korlátot, hogy az EU transzferek nem haladhatják meg az abban részesülő ország GDP-jének 4%-át, vagyis az EU meghatározta a támogatások maximumát. Ez Magyarország esetében – a csatlakozás időpontjára 45 milliárd eurós GDP feltételezve – legfeljebb 1,8 milliárd eurós EU-transzfert jelentene.

Ráadásul a támogatások 25, esetleg 50%-os társ-finanszírozási igénnyel járnak, vagyis hozzájutásuk az egyes országok költségvetési helyzetétől is függhet. Nem beszélve arról, hogy tagság esetén a befizetési kötelezettség az újonnan csatlakozandó országokra is vonatkozik, ami az egyes országok GDP-jének akár 1,27%-át is elérheti. (2002-es csatlakozás esetén Magyarországnak 571 millió eurót – mintegy 143 milliárd forintot – kellene befizetni az EU kasszájába.) Így fordulhat elő, hogy egy ország a csatlakozás első évében kevesebb EU-forráshoz jut, mint azt megelőzően.

A berlini csúcs további tanulsága, hogy nem született döntés arról, hogy a csatlakozást megelőző, illetve az azt követő támogatásokat hogyan osztják el az egyes kelet- és közép-európai országok között. Ez aligha segíti elő ezen országok együttműködését, csatlakozási stratégiájuk összehangolását és olyan csalódások forrása lehet, mint ami Magyarországot nemrégen érte. Kiderült ugyanis, hogy a remélt – s népességarányosan az országot megillető – évi 50–52 millió eurós agrártámogatás helyett Magyarország csak évi 38,054 millió eurót kap a SAPARD-program keretében. Ezek után kérdés, hogy a 2002 és 2006 között remélt összegek (*4. táblázat*) hogyan és miért fognak változni.

4. táblázat

Magyarország csatlakozás utáni feltételezett támogatása (millió euró)

	2002	2003	2004	2005	2006
Agrártámogatás	256	325	392	469	544
Egyéb támogatás	406	749	1062	1362	1731
Összesen	*662*	*1074*	*1454*	*1831*	*2275*
AGENDA 2000 szerint	816	1200	1600	2000	2384

Forrás: Kiss Judit (1999): Az Európai Unió legújabb agrárreform-kísérlete és agrárcsatlakozásunk esélyei. – *Kihívások* 118. Budapest, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, p. 12.

A fentieken túl a csatlakozandó országok, köztük Magyarország mezőgazdaságát legkedvezőtlenebbül érintő fejlemény, hogy a berlini csúcs csatlakozást megelőző, illetve az azt követő támogatás-előirányzatai nem tartalmazzák az EU agrárköltségvetésének mintegy felét kitevő jövedelemtámogatásokat, az ún. kompenzációs kifizetéseket. Habár az EU korábban is hangoztatta, hogy a kelet- és közép-európai országok agrártermelői a csatlakozás után nem lesznek jogosultak azokra a jövedelemtámogatásokra, amelyeket az EU farmerei a termelői árak csökkentésének kompenzálásaképpen élveznek, ez az elv mind ez ideig nem nyert konkrét megfogalmazást.

A csatlakozandó országok – köztük Magyarország is – azt vallják, hogy a kompenzációs kifizetések megtagadása diszkriminatív, és ellentmond az egységes piac és a versenysemlegesség elvének, következésképpen elfogadhatatlan és

teljes jogú tagság esetén megvalósíthatatlan. Az EU vonakodása teljes mértékben megmagyarázható, hiszen hatalmas összegről van szó: az EU 7,5 millió agrártermelője ugyanis évi 20–25 milliárd eurónyi jövedelemkompenzációt kap, s a csatlakozandó 10 kelet- és közép-európai ország pedig több, mint 10 millió agrártermelővel lépne be az EU-ba. De még ha csupán az első körben felveendő országok (Csehország, Észtország, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia) 4,77 millió gazdálkodója részesülne kompenzációs kifizetésben, az is 13–16 milliárd euróval emelné az EU agrárköltségvetését. Az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet számításai szerint Magyarországnak 2002-ben 221 milliárd forintnyi kompenzációs kifizetés járna. Ezzel szemben az EU szándéka szerint 2002-ben 1 fő magyar agrártermelő mindössze 853 euró agrártámogatást kapna, míg ugyanezen évben 1 EU-farmer 5833 euró támogatást élvezne.

Az EU tehát a fenti – alapvetően pénzügyi – megfontolások okán is érdekelt a csatlakozás időpontjának kitolásában, illetve egy olyan átmeneti időszak vagy konstrukció elfogadtatásában, amely alatt az újonnan csatlakozó országokat nem kell teljeskörűen, vagyis a jelenlegi tagokkal azonos módon és szinten támogatnia. A magyar álláspont egyértelmű: mezőgazdaságunk számára csak az EU Közös Agrárpolitikája tartalmazta jogok és kötelezettségek teljes körű átvételén alapuló, átmenet nélküli csatlakozás a kedvező és elfogadható.

Hajlandó-e az EU megnyitni az agrárpiacait?

Ami a magyar agrárcsatlakozás másik alapvető célját, nevezetesen a könnyebb *piacrajutást* és a *piacbővülést* illeti, az EU aligha érdekelt a piacára irányuló kelet- és közép-európai agrárexport növekedésében. Egyrészt a Közös Agrárpolitika többszöri megreformálása ellenére az EU még ma is a túltermelés gondjával küzd, és feleslegei exportszubvencióval történő értékesítése GATT/WTO kötelezettségeibe, illetve termékei alacsony versenyképességébe ütközik. Másrészt az EU is kénytelen lesz az elkövetkezendő években – nem utolsó sorban a következő WTO-forduló hatására – agrárpiacait a mainál jobban megnyitni a versenyképesebb külső szállítók előtt, ami nem feltétlenül jó hír az alacsony versenyképességű mezőgazdasággal rendelkező tagjelöltek számára. Így elképzelhető, hogy az EU piacára való akadálytalan bejutás elvi lehetősége nem fog piacbővülést eredményezni az új tagok számára.

Ráadásul az EU is igyekszik gondoskodni arról, hogy csak az általa kívánatosnak tartott mennyiségű agrártermékek jussanak el a piacaira. Ennek egyik lehetőségét a már említett *átmeneti időszak* adná, azáltal, hogy az ekkor még érvényesülő határellenőrzések, állat- és növény-egészségügyi rendelkezések, ár- és támogatáskülönbségek egyszerűen versenyhátrányban hagynák a csatlakozandók mezőgazdaságát, agrártermékeit. A másik lehetőséget a termelési *kvóták* alkalmazása kínálja, amikor is a termelés mennyiségére, a vetésterületre, illetve

az állatlétszámra vonatkozó korlátozás szabna gátat a csatlakozandó országok agrártermelés- és agrárexport-növekedésének.

A fent említett termeléskorlátozó kvóták meghatározásakor kardinális kérdés a *bázisév* megválasztása. A csatlakozandó országok, s így Magyarország érdeke is az illető ország agropotenciálját kifejező legjobb évek (például 1986–1990) bázisévként való elismertetése, hiszen akkor mind a támogatásokat, mind pedig a piacrajutást magasabb szinten lehet elismertetni. Az EU természetesen a válságos évek (például 1995–1999) bázisként való elfogadásában érdekelt, hiszen ebben az esetben kevesebb agrártámogatásban kell részesítenie a csatlakozandók mezőgazdaságát. Ráadásul elejét vehetné az új tagok erőteljes termelés- és exportnövekedésének, az EU agrártúltermelése fokozódásának, s arra is kilátása van, hogy az új tagországok beinduló keresletnövekedését már az ő termékei elégítsék ki.

S mit szeretne az EU elérni?

A kelet- és közép-európai országok agrárcsatlakoztatásától az EU elsősorban azt várja, hogy ezen országok agrárpiacának teljes megnyitásával tovább fokozhatja ide irányuló agrárexportját, enyhíthet túltermelési gondjain, tovább javíthatja külkereskedelmi egyenlegét.

Másrészt azt is reméli, hogy ezen országok olcsóbb termelési tényezőihez (természeti erőforrások, olcsó és jó minőségű termőföld, olcsó és szakképzett munkaerő, versenyképes árú agrárnyersanyagok, viszonylag fejlett és olcsó szolgáltatások) való korlátlan hozzáféréssel javíthatja meggyengült versenyképességét és profitabilis beruházási lehetőségekre tehet szert. A kelet- és közép-európai országok alacsonyabb környezeti terhelése ugyancsak vonzó az EU számára, hiszen ez lehetőséget adna számára, hogy egyes környezetszennyező agrárszektorát az új tagországokba telepítse. Ténylegesen az EU számára egy olyan agrár-munkamegosztás kialakítása lenne ideális, amelynek keretében a kelet- és közép-európai országok azokat a termékeket termelnék, amelyből az EU-ban hiány van (például olajos magvak), vagy amely ott gazdaságossági vagy környezetvédelmi okokból leépítendő (például sertéstartás). Ugyanakkor tartózkodnának azon termékek termelésének növelésétől, amelyből az EU-ban túltermelés van (gabonafélék, szarvasmarha, tej).

Az EU-hoz való agrárcsatlakozásunk paradoxonja, hogy Magyarország a maga elé kitűzött célokat (az EU pénzügyi alapjaihoz való hozzáférés, korlátlan piacrajutás és piacbővülés, a CAP vívmányaiból való részesedés) csak teljes jogú tagsággal tudja elérni, míg az EU a fent említett célok legtöbbjét anélkül is el tudja érni, illetve már elérte, hogy a kelet- és közép-európai országokat teljes jogú taggá tegye.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

ERKÖLCS ÉS TELEPÜLÉSFORMA

Kopátsy Sándor

A jövő társadalmának legszűkebb erőforrása már ma is, de a jövőben egyre inkább a szellemi vagyon lesz. Ennek nagyságát egy szorzat fejezi ki. A tudást, a tehetséget és az erkölcsöt kell összeszorozni. Az első két tényező jelentősége nem szorul különösebb magyarázatra, annál inkább az erkölcsé.

Az erkölcs jelentősége nem csak az egyén, hanem minden társadalmi szinten annál fontosabb, minél nagyobb a tudás és a tehetség szerepe. Tekintettel arra, hogy ezek annál fontosabbá válnak, minél fejlettebb a társadalom és minél gyorsabb a fejlődés lehetséges tempója, *a jövő társadalmában még a korábbinál is döntőbbé válik az erkölcs.*

Minden emberi közösség annál értékesebb, minél erősebb erkölcsi alapokra épül, minél nagyobb a tudás és minél jobban hasznosulnak az egyének örökölt képességei.

Az is indoklásra szorul, hogy az értéket kifejező szorzatot *miért az erkölccsel kezdem.* Azért, mert a fenti szorzat szempontjából ennek van elsődleges szerepe. Ezt könnyű a matematika nyelvén bizonyítani: E szorzat három tényezője közül kettő, a tudás és a tehetség nullánál kezdődik, tehát természeténél fogva pozitív szám. A harmadik tényező, *az erkölcs* azonban előjelét is változtatja, *nemcsak pozitív, hanem negatív is lehet.* Az egyén és a társadalom értéke rossz erkölcs esetében tehát negatív, és annál inkább az, minél nagyobb a vele társult tudás és tehetség.

Azt könnyű belátni, hogy *az erkölcstelen egyén annál károsabb a családjára, a közösségére, a társadalomra nézve, minél több a tudása és nagyobb a tehetsége.* Ha egy gonosz politikus nagy tudású és nagyon tehetséges, az egész társadalom szenvedi a kártékony hatását. Ha egy képzetlen és tehetségtelen ember erkölcstelen, az is káros a társadalom számára, de ezrednyire sem annyira, mint az előbb említett politikus. Joggal mondhatjuk, hogy *a szorgalommal és tehetséggel párosult gonoszságtól mentsen meg minket az Isten.*

A jelenkori fejlett társadalomnak egyre nagyobb szüksége van a megfelelő erkölcsre, ugyanakkor az erkölcsei fokozatosan romlanak. A nem megfelelő erkölcs nemcsak a fejlődés legnagyobb féke, hanem az ebből fakadó költségek is exponenciálisan nőnek. Ma a társadalom deviáns jelenségei már többe kerülnek, mint a tudás fejlesztése és a tehetségek feltárása.

A modern társadalom számára három költség súlyának az állandó növekedését még sehol nem sikerült megállapítani. Ezek:

1. Az erkölcsi romlásból fakadó veszteségek és kiadások.
2. Az egészségügy fejlődéséből fakadó kiadások.
3. A munkaképes kort túlélőkről való gondoskodás.

Ez a három feladat emészti fel a fejlett világban a nemzeti jövedelem harmadát. A belátható jövőben pedig még ennél is nagyobb hányadot igényel.

Most az erkölcsök leromlásának megállításával foglalkozunk.

Az erkölcsi romlás okai:

1. *A társadalom tagjainak egyre nagyobb hányada olyan nagyvárosokban él, amelyekben az erkölcsök feletti társadalmi ellenőrzés lehetetlen.*
2. *Az erkölcs lassan változik, de a minősége gyorsan romolhat.* Ezzel szemben a jelenkorban a gyorsan változó technikai feltételek és életkörülmények a gyorsan változó és lassan romló erkölcsöt kívánnák meg.
3. *Az erkölcstelen társadalmi viselkedés egyre nagyobb rövid távú előnnyel jár.* Minél fejlettebb a társadalmi munkamegosztás, annál nagyobb előnnyel jár a szabályok megsértése. A gyors meggazdagodás soha nem az erkölcsöket szigorúan betartók jutalma volt. A vagyonért és a hatalomért való versengést mindig az erkölcsi szabályok felrúgása jellemezte. Az elmaradott és lényegében stagnáló társadalmakban csak nagyon szűk volt az a réteg, amely ebben az erkölcstelen viaskodásban részt vehetett. Gondoljunk az általunk viszonylag jól ismert nyugat-európai feudalizmusra: abban csak egy nagyon szűk vérségi osztály vehetett részt a vagyonért folytatott harcban. Ezek soha nem válogattak az eszközökben, nem voltak erkölcsi skrupulusaik, de a lakosság óriási többsége e tekintetben sem rúghatott labdába. Ők élték a maguk szigorúan szabályozott erkölcsi világukat.

A jelenkor fejlett világában a lakosság igen széles rétege vesz részt a vagyonért, a nagyobb jövedelemért folytatott harcban. *Az óriássá nőtt vállalatok élete tele van olyan lépésekkel, amelyeket nem a felső vezetés dönt el, hanem a bérrel fizetett, vagyonilag nem érintett beosztottak.* Ennek tipikus példája az áruk beszerzése, az alvállalkozói szerződések megkötése, termékek és szolgáltatások értékesítése. Minden ilyen döntés értéke az illetékes tisztviselő legális jövedelméhez képest óriási. Csak idő kérdése, hogy az érintett felek egymástól jutalékot kérnek, illetve ígérnek. Jellemző módon az ilyen korrupció annál nagyobb, minél elmaradottabb legalább az egyik fél, és minél gyengébbek az örökölt erkölcsök. Latin-Amerikában, az arab országokban szinte mozgásképtelenné válik az a nagyvállalat, amelyik nem akar részt venni a korrupcióban. Az elmaradott volt szocialista országokban még ennél is rosszabb a helyzet. E tekintetben a tisztasággal még a legfejlettebb és legerkölcsösebb országok sem dicsekedhetnek.

Az adók váltak mind a vállalatok, mind az egyének legsúlyosabb kiadásaivá. Ebből fakad, hogy a jövedelemnövelés legkézenfekvőbb eszköze az állam becsapása, az adócsalás. A modern állam tehetetlen az adócsalókkal szemben. A tehetetlenség két okból táplálkozik:

1. *Az elvonási szabályok olyan bonyolultak, hogy azok között mindig meg lehet találni a kiskapukat.* Ma mind az állampolgároknak, mind a vállalkozásoknak nincs nagyobb gondjuk, mint az elvonási kötelezettségek minimalizálása. Ezt a harcot rosszul fizetett állami tisztviselők vívják a társadalom egészével. Olyan ez, mint amikor a bűnüldözésben a rosszul fizetett rendőrökkel akarják legyőzni a sokszorta jövedelmezőbb bűnözést.

2. *Az elvonások kijátszásában mindkét elkövető fél érdekelt, hiszen osztoznak az „eredményen".* Ezzel szemben a leleplezők számára legfeljebb az erkölcsi siker élménye marad. Esetükben is egyre általánosabb az érintettekkel való összejátszás. Aki milliókat nyer azon, hogy adót csal, szívesen fizet százezreket annak, aki ezt elnézi, hiszen a százezrek csillagászati összegek az ő fizetésükhöz képest.

A fejlett gazdaság egyik elkerülhetetlen tendenciája, hogy a gazdasági döntéseket olyan fizetett tisztviselők hozzák, akiknek a fizetése egyre kisebb lesz a döntéseik gazdasági hatásához képest, azaz egyre inkább korrumpálhatók. A jelenkori fejlett gazdaságban a korrupció mértéke nem annyira az ellene hozott törvények szigorától, az ellenőrző apparátus nagyságától és megfizetettségétől, mint inkább az alkalmazottak erkölcseitől függ. Ezért lett az erkölcsök szilárdsága a fejlett társadalmakban a legfontosabb alap. Sajnos, a politika ezt még nem ismerte fel, sőt maga is az erkölcsök lerontói közé állt.

Az erkölcsök szilárdsága csak kis és viszonylag stabil lakosság-összetételű településekben biztosítható. Olyan településekben, ahol a lakosok nagy többsége még mindenkit minden oldaláról ismer. Ilyen elsősorban a falu. Ott még ma is mindenki mindenkit, minden oldaláról ismer.

A tőkés társadalom iparosítása azonban a legnagyobb társadalmi változást azzal hozta létre, hogy a falusi lakosság súlya a korábbi 80 százalékról 20 százalékra csökkent. Ezen belül még nagyobb torzulást okozott az, hogy a városi népesség még ennél is jobban, a sokmilliós nagyvárosokba koncentrálódott. Ott jöttek létre a termelés legkedvezőbb feltételei, ott nyílt a legjobb lehetőség nem csak a gazdasági, hanem a szellemi kiemelkedésre is. A kis létszámú települések képtelenek voltak létrehozni és működtetni a fejlődéshez alapvetően szükséges infrastruktúrát. Az, hogy ezek a nagyvárosok képtelenekké váltak az erkölcsök megőrzésére, csak később, a tudományos és technikai forradalom eredményeinek hasznosítása során váltak nyilvánvalóvá. Kiderült, hogy a fejlett társadalom erkölcsi igényeit a nagyvárosok képtelenek kielégíteni.

A megoldást egyrészt maguk az emberek, másrészt a technikai forradalom segítette. A nagyvárosi emberben felébredt a természeti környezet iránti vágy.

Aki megtehette, a városok környékére költözött. A korábbi városközpontok lakossága csökkent, a minősége pedig katasztrofálisan leromlott. A nagyvárosokból való menekülést lehetővé tette a közúti hálózat kiépülése és a gépkocsihasználat általánossá válása.

Még nagyobb változás van születőben annak következtében, hogy az információk áramlása nem ismer határt. A technika lehetővé teszi, hogy a legeldugottabb településen is hozzá lehessen férni a világ minden részéről származó információkhoz. Az emberiség történelme során először történik meg, hogy a szellemi fejlődés feltételei ott is adva vannak, ahol az ember a természet közelében és az erkölcsök feletti ellenőrzést hatékonyan gyakorló kistelepülésen is elérhessen mindent, ami a szellemi fejlődéséhez szükséges. Ez azt jelenti, hogy röpke száz év után a falvak visszanyerhetik a sok ezer éven keresztül játszott döntő társadalmi szerepüket.

Mivel a jövőben az a társadalom lesz a gazdagabb, boldogabb, amelyben nagyobb lesz az egy lakosra jutó szellemi vagyon, vagyis a tudás, a tehetség és az erkölcs szorzata, a falu fölénybe fog kerülni az erkölcsök védelmére és javítására képtelen nagyvárosokkal szemben. Ismét a falu lesz a legjobb településforma, abba fog visszavándorolni a lakosság többsége.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A SIKER TITKAI A KISTÉRSÉGI FEJLESZTÉSEKBEN

G. Fekete Éva

A címben szereplő téma kifejtésének egy sajátos útját választottam. Gyakorlatilag azt kívánom megmutatni, hogy bizonyos szempontból e címből csak a „titok" és a névelő igaz.

Létezik-e „kistérségi fejlesztés"?

A nemzetközi terminológiában találkozhatunk

1. a helyi fejlesztéssel (local development), amikor egy-egy területi egység fejlesztése a helyi szereplők bevonásával, erőforrásokra alapozottan, helyi kontroll mellett valósul meg;
2. a közösségi fejlesztéssel (community development), amikor a piacgazdaság nem piaci szereplői adnak a helyi közösség érdekeinek megfelelő válaszokat a globalizáció kihívásaira;
3. a multi-közösségi fejlesztéssel (multi-community development), amikor több településegyüttes közösségi fejlesztése valósul meg;
4. az önerős vagy önmagában bízó fejlesztéssel (self-reliant development), amikor a fejlődést döntően a belső erőforrások mobilizálásától várják;
5. a vidékfejlesztéssel (rural development), amikor a vidéki térségek megerősítése történik a globalizáció ártalmainak kivédése céljából.

Nem találkozunk azonban a „kistérségi fejlesztés" fogalommal.

Magyar sajátosságként a „kistérségi fejlesztés" legalább három, egymástól eltérő filozófiával bíró kezdeményezést mos össze. Ezek:

- A helyi önkormányzatok települési, főként az infrastrukturális és egyéb közszolgáltatási feladatok közös megoldására szerveződött, a területfejlesztés intézményi rendszerébe integrálódó önkormányzati társulások, amelyek – ha hatékonyan akarnak működni – nem lehetnek túl nagyok, a spontán szerveződések nagyságrendje kísértetiesen közelít más országok helyi közigazgatási egységeinek méretéhez, amit tesznek, az pedig a helyi fejlesztéshez.

- A több település helyi szereplői közös kezdeményezéseként kibontakozott térségfejlesztési mozgalom szervezetei: melyekben természetesen szintén részt vesznek a helyi önkormányzatok is – de más helyi szereplők is –, a cél pedig a helyi gazdaság és társadalom átfogó fejlesztése. Eszközeik között gyakran szerepelnek nem piaci, inkább közösségi módszerek.
- A vidékfejlesztés gazdasági akciócsoportjai: melyekben a vidék gazdasági szereplői összefogás, a kölcsönös előnyökre épített üzleti együttműködés révén megsokszorozzák teljesítőképességüket, növelik piacképességüket, és képesek lesznek megteremteni a városi élet reális alternatívájaként a vidéki lét gazdasági alapját.

A magyar valóságban e három vonal sajátosan keveredik egymással. A kormányzati politika nem segít a különbségek felvállalásában, a változatosságban rejlő előnyök kiaknázásában. Uniformizálódásra ösztönöz, a „kistérségi területfejlesztési önkormányzati társulásokat" ismeri el kizárólagosan. (Kivételt képez a vidékfejlesztési program, ahol más közösségek is megjelenhettek.) Ez a területpolitika a kezdeményezések megtorpanásához, beszűküléséhez, illetve más esetben a szervezetek túlburjánzásához vezetett. Másrészt, magukban az önkormányzati társulásokban is kialakult az a képzet, hogy a kistérségekben folyó fejlesztéseknek ők az egyetlen létesítményei, nincs szükség más közösségi vagy gazdasági szervezetre, s ha van ilyen, abban konkurenciát látnak. Pedig optimális esetben épp ezek a közösségi szervezetek lehetnek képesek a helyi érdekek teljesebb megjelenítésére, valamint az önkormányzati feladatok térségi összehangolását és a területfejlesztés felsőbb szintjein való képviseletét ellátó társulások, a helyi gazdaságfejlesztési feladatokat ellátó intézmények, az agráriumhoz kötődő vidékfejlesztés integrálására, az operatív feladatok végzésére.

Beszélhetünk-e sikerről?

A válasz „igen is meg nem is" – attól függően, hogy mit értünk e téren siker alatt.

- Ha azt, hogy néhány térségben megfeszített munkával és némi szerencsével sikerült terveik megvalósításához is forrást szerezniük és valóban mintaadó projekteket megvalósítaniuk, akkor vannak sikerek.
- Ha azt, hogy egy magára valamit adó politikus nem beszélhet már anélkül, hogy ne említené a kistérségeket, akkor szintén sikereket könyvelhetünk el.
- Ha azt, hogy minden kormányzati tárca igyekszik kiépíteni kistérségi helyőrségeit, akkor jó úton haladunk a siker felé.
- Ha azonban azt, hogy a kormányzat komolyan vegye a kistérségi fejlesztő szervezeteket és felnőttnek tekintse őket, akkor már nem beszélhetünk sikerről.

- Ha azt, hogy maguk a kistérségek szereplői mindannyian keressék a helyi cselekvés lehetőségeit, hogy a lakosok érezzék, hogy értük történik valami, épp ezért részesei kívánjanak lenni ennek a történésnek, akkor még szintén távol állunk a sikertől.
- Ha azt, hogy a térségek egyenlő eséllyel induljanak az általuk megfogalmazott célkitűzések megvalósításához szükséges anyagi és szellemi források megszerzésében és a célok megvalósításában, akkor még bőven van teendő.

Ha a siker értelmezését leszűkítjük a sikeres projektek megvalósítására, a rendelkezésre álló több száz esettanulmány alapján azt látjuk, hogy a siker mögött mindig valamilyen innováció áll. Azokat a szervezeteket tekintjük sikeresnek, amelyek képesek voltak új jelenségeket hozni a térségfejlesztésbe. Az új jelenségek lehetnek tevékenységek, termékek, szervezetek, új emberi és közösségi viselkedési módok (*Rechnitzer,* 1994). A megvalósított innovációk kapcsolódhatnak:

- a fizikai környezet alakításához,
- a társadalmi környezet formálásához,
- a gazdasági fejlesztéshez,
- magához a fejlesztési folyamathoz, illetve az azt megvalósítható szervezeti háttérhez.

Néhány példa a helyi fejlesztésekben fellelhető innovációk fő területeire:

a) A fizikai környezet alakításában:
   - közösségi erdészet, fenntartható erdőgazdálkodás,
   - alternatív energiaforrások hasznosítása,
   - tájrehabilitáció közösségi összefogással,
   - védendő értékek társadalmi gondnoksági rendszere,
   - alternatív hulladékkezelési technológiák bevezetése,
   - lakóépületek, településrészek eredeti arculatának visszaállítása,
   - középületek, közterületek partnerségben történő felújítása.

b) A társadalmi környezet fejlesztésében:
   - közösségi oktatás, népfőiskolák,
   - fiatalok letelepülésének ösztönzése,
   - helyi demokrácia erősítése, helyi nyilvánosság erősítése,
   - szociális szolgáltatások fejlesztése önkéntesek bevonásával,
   - közösségfejlesztés.

c) A gazdaságfejlesztésben:
   - organikus gazdálkodás,
   - közösségi támogatottságú mezőgazdaság,

- hozzáadott érték növelése,
- alternatív piaci megoldások,
- közösségi marketing,
- helyi termékek közvetlen értékesítése,
- egyedi turisztikai kínálat kialakítása,
- kézműves mesterségek felújítása,
- szövetkezetek, integrációk szervezése,
- önfoglalkoztatás kiszélesítése,
- kisvállalkozások fejlesztése,
- közösségi vállalkozások,
- informatikai szolgáltatások,
- távmunka.

d) A fejlesztési folyamatban:

- stratégiai tervezés, programozás,
- emberek bevonása,
- szervezetépítés,
- partnerség szervezése,
- szakértők foglalkoztatása,
- fejlesztési iroda létrehozása és működtetése,
- információáramlás biztosítása,
- pénzügyi források addíciója,
- dokumentáció,
- tömegkapcsolatok,
- monitoring.

A helyi fejlesztésben megjelenő innovációk azonban több ponton lényegesen különböznek a megszokott, főként műszaki-technikai tartalmú innovációktól. Valójában a helyi fejlesztés maga is egy innovációnak, a területfejlesztés innovációjának tekinthető. Vessük össze néhány ponton a neoklasszikus fejlődéselméletekből és a fejlődés humanisztikus – a helyi fejlesztésekhez hátteret nyújtó – értelmezéséből adódó innováció fogalom néhány jellemzőjét!

a) Az innováció célja:

A gazdasági növekedés abszolutizálásával szemben a helyi közösségi fejlesztések az emberi szükségletek kielégítésére koncentrálnak. Az emberi szükségletek *Maslow* által felrajzolt piramisában azonban a gazdasági növekedés által megcélozható anyagi szükségletek csak egyetlen – bár kétségkívül jelentős szintet – képviselnek. A területi fejlődés érzékelésében és értékelésében sem csupán az anyagi szükségletek szintjén történő változások játszanak szerepet. Térben és időben változó, hogy a nem anyagi tényezők

milyen súllyal esnek latba. Napjainkban egy értékváltást élünk meg. A területi interakciókat soha nem látott módon kiszélesítő globalizáció ártalmai egyre inkább meghaladják a társadalom konfliktuskezelő képességét. Az erőforrások egyenlőtlen vagy idegenek által történő hasznosítása, a döntéshozói hatalom szélsőséges mértékű területi koncentrációja, nagy területek függőségi szerepre kényszerítése, az intézményi és kulturális uniformizálódás, az új technológiáknak a társadalmi struktúrákat destabilizáló, túl gyors alkalmazása, valamint a növekvő társadalmi normák hiánya széles körű csalódottságot, az elvesztett értékek keresését, újraértékelését hozza magával. Ebben a helyzetben az innováció célja sokkal inkább ezeknek az új értékeknek megfelelő, a konfliktusok kezelésére alkalmas termékek és eljárások meghonosítása, semmint a korábbi gyors gazdasági növekedés ütemét fenntartó újabb (főként technikai) hajtóerők megtalálása és elterjesztése.

b) Az innováció tárgya:

A gazdasági növekedést előtérbe állító hagyományos szemlélet szerint az innováció tárgyának meghatározásához a gazdaság mozgatóerejét kell megtalálnunk, majd annak kialakítására és fejlesztésére kell törekednünk. A termékciklus-elmélet alapján kezdetben a fejlődést hordozó új dolog vagy jelenség megjelenése és elterjedése hozott előrelépést, majd életpályája csúcsának elérését követően minden újítás idővel megszokottá, később elavulttá vált és átadta a helyét egy újabb dolognak vagy jelenségnek (*Iványi,* 1990). Ezek szerint területi fejlődésre ott számíthatunk, ahol a leghamarabb vagy legnagyobb mértékben jelentek meg a korra jellemző húzóerők. A kérdés az, hogy mely ágazatok és meddig számítanak napjainkban húzóerőnek. Napjaink gazdasági húzóágazatának megtalálását azonban a globalizáció jelentős mértékben megnehezítette. A termékciklus felgyorsulása következtében túl gyorsan váltják egymást a „divatágazatok", és a gazdasági prosperitás egyre inkább nem is egész ágazatokhoz, hanem erősen specializált részterületekhez kapcsolható. A területi fejlődés elérését és fenntartását egyre kevésbé lehet egyetlen vagy néhány ágazathoz kapcsolni, a váltások egyre kiszámíthatatlanabbak. A gazdasági termékhez közvetlenül kötődő innovációk helyett a hangsúly sokkal inkább a folyamatos megújulásra való képesség összetevőire helyeződik át. Tartós fejlődésre ott lehet számítani, ahol időről időre képesek az innovációkat másokat megelőzve bevezetni és elterjeszteni. Ha a térség nem képes megújulni, hiába volt előnye a fejlődés egy szakaszában, azt gyorsan elveszítheti. Ezért a területfejlesztésben az innováció tárgyaként a folyamatos megújulóképességet biztosító térségi humán, intézményi, infrastrukturális területek kerülnek előtérbe. A gazdaság érdekeit előtérbe helyezők figyelme is törvényszerűen a társadalmi struktúrák felé fordul. Különösen így van ez az emberi érdekeket közvetlenebbül szolgáló helyi

fejlesztés esetében. Az innováció tárgyának diverzifikálódása itt már a szélesebb nézőpont, a gazdaság, a társadalom, a fizikai környezet együttes, integrált fejlesztése iránti igényből is adódik. Új elem például az emberi-közösségi kapcsolatoknak, a környezethez való viszonynak, a közösségi és területi identitást erősítő tényezőknek az innováció tárgyaként való megjelenése.

c) Az innováció alanyai:

A gazdasági növekedést biztosító, elsősorban technikai és gazdaságszervezési innovációk magas szintű műszaki és közgazdasági ismeretekkel bíró technokraták, jól felszerelt K+F-műhelyek működését feltételezik. A gazdasági növekedés társadalmi tényezőinek felértékelődése és különösen az emberi szükségletek komplexebb kielégítésére való törekvés előtérbe hozza a humán területek szakembereit, felértékeli a kommunikációs képességeket. A társadalmi és területi interakciók túlzásaira válaszoló befelé fordulással párhuzamosan pedig nő a helyi adottságokat ismerő szakértelem iránti igény. A sokszínű mikro-adottságokhoz igazodó, cizellált megoldások szükségessége és a gyors alkalmazkodóképességet feltételező változások következtében, valamint az információáramlás kiteljesülésének és a technikai eszközök elterjedésének köszönhetően az innováció megszűnik a felkent kevesek privilégiuma lenni, sokkal inkább hétköznapi, a folyamatok résztvevőitől nap mint nap megkövetelt magatartássá válik. Az innováció művelői között a hagyományos K+F-ágazat képviselői mellett minden területen megjelennek az egy-egy résztémában elmerülő „amatőrök".

d) Az innováció keletkezési helye és terjedése:

A területi fejlődés hagyományos értelmezésében a fejlődés magterületei ott alakulhattak ki, ahol a leghamarabb vagy legnagyobb mértékben jelentek meg a korra jellemző húzóerők. És fordítva: addig, amíg ezek a húzóerők „uralkodtak", a magterület volt az ágazat „tökéletesítését" eredményező innovációk melegágya is, mivel a kutatás és fejlesztés magas eszköz-, szellemi és pénztőkeigénye csak kevés helyen engedi meg megtelepülésüket. Ugyanakkor a centrumban erőteljesebb az invenció, inspiratívabb a gazdasági környezet, kedvezőbbek a települési feltételek, sokoldalúbbak az információk, azaz gazdagabb az innovációs miliő (*Camagni,* 1992). A növekedési pólus elmélete szerint a fejlődés ezekből a centrumokból terjedt tova a távolabbi területek felé (*Perroux,* 1972).

Az innovációk keletkezésének és terjedésének fenti modell szerinti működése néhány, a fejlődés lényegét érintő alapfeltételezésen nyugszik. Ezeket *Walter Stöhr* (1981) az alábbiak szerint foglalta össze:

1. A fejlesztés csak néhány kiválasztott (fehér, városlakó, intellektuel) szereplő által generálható;
2. A maradék népességet képtelennek tartják a fejlesztés kezdeményezésére, a kevesek felelőssége, hogy mindent megtegyenek értük;
3. A kiválasztott néhány szereplő akarja és adott időkeretek és jogosítványok mellett lehetővé is teszi mások részvételét a fejlesztésben;
4. Ez a másik csoport akarja és képes befogadni a számára kezdeményezett fejlődést;
5. A kevesek által kezdeményezett fejlődés mindenki más számára is a legmegfelelőbb legyen;
6. A társadalmilag és kulturálisan új dolgok egyben jobbak is és a társadalom kimaradt rétegeinek szükségük van azokra.

Bizonyítás nélkül is érzékelhető, hogy a fenti alapfeltételezések egyre kevésbé tarthatók. A fejlesztés decentralizálódik. Az emberközpontú fejlesztés térben is közelebb kerül az emberekhez. Innovációk nem csupán a centrumokban, hanem a cselekvés helyéhez közel is születhetnek.

Az innovációk terjedését az információátvitelre lehet visszavezetni (*Hägerstrand,* 1952). Az innovációk terjedésének útja követi az információs hálózatokat.

Az információk a gazdasági fejlődést abszolutizáló modellben inkább csak a hierarchikus, míg az emberközpontú modellben jelentősebb részben a szomszédsági kapcsolatokon keresztül terjednek (*Rechnitzer,* 1994). A szomszédsági hatásokon alapuló terjedés esetében a személyes kontaktusnak jut nagyobb szerep. A terjedés egyes fertőző betegségek járványainak analógiájára történik, az egymás mellett élő emberek az egyének közti érintkezések gyakoriságától függően veszik át egymástól az ismereteket, tárgyakat, eszközöket. Az innovációt megismerők, alkalmazók száma és a befogadásban résztvevő térségek nagysága dinamikusan növekszik. Az is előfordulhat, hogy az újdonságok elszakadnak a keletkezés helyétől, s véletlenszerűen, valamely attól távoli ponton bukkannak fel ismét.

A fentiek értelmében azok a kistérségi szervezetek sikeresek, melyek:

- motiváltak a változásokra,
- rendelkeznek innovációs képességekkel, azaz:
  - nyitottak az újra,
  - kreatívak,
  - lelkesek,
  - társulási készséggel bírnak,
  - szervezőkészségük jó,
  - jó meggyőzőképességgel rendelkeznek,
  - kezdeményezők,
  - nemzeti és nemzetközi kapcsolataik vannak;

- jók a hálózati képességeik, azaz:
  - nyitottak a cserekapcsolatokra,
  - bizalommal vannak mások iránt,
  - készek a partneri együttműködésre,
  - rendelkeznek a megerősítés képességével;
- külső támogatottságot élveznek.

Ezen képességek birtokában a sikeres projektek megvalósításához elsajátíthatják a szükséges ismereteket, hozhatnak jó döntéseket és tehetnek további, a projektciklushoz kapcsolódó lépeseket, úgymint: tervezés, partnerség szervezése, forrásszerzés, kivitelezés, ellenőrzés, értékelés.

Végül a „titok"-ról

A siker titkai sajnos ma még titkok is maradnak. Ennek két oka is van:

- hiányoznak a közösségi fejlesztések törvényszerűségeit feltáró és tudatosító alapkutatások,
- nem működik a helyi fejlesztéseket segítő információs hálózat.

Ez utóbbi probléma megoldásán dolgozik a KIFESZ, a Tér-Fél Alapítvány, a Szent István Egyetem Vidékfejlesztési Tanszéke, a romániai Kulturális Antropológiai Műhely és a szlovákiai FÓRUM Institute által létrehozott, CELODIN (Helyi Fejlesztések Közép-Európai Információs Hálózata) nevű konzorcium.

Célunk: olyan helyi fejlesztéseket segítő szellemi forrásközpont-hálózat létrehozása, melynek egyrészt egy internetes adatbázissal, másrészt régiónként elérhető szakértői háttérrel és rendszeres képzésekkel képes szolgáltatni az információkat a kistérségekben folyó fejlesztésekhez, közvetíti az innovációkat, illetve segít azok helyi megszületésében.

A kiépülő információs rendszer sajátossága, hogy:

- képes a kormányzati, vertikálisan terjesztett információk közvetítésére,
- a központi és hierarchikusan terjeszthető információk mellett erősíti a szomszédsági hatásokon alapuló terjedést is, ezáltal növeli a helyi innovációk kialakulásának esélyét;
- közvetíti a helyi fejlesztés területeihez kapcsolható kutatási és fejlesztési eredményeket, de alkalmas a helyi innovációk szakszerű bemutatására is;
- nem csupán írott információt ad át, hanem egy-egy régióban erősíti a személyes kapcsolatokat, lehetőséget ad a személyes, „testre szabott" tanácsadásra is;
- interaktív, lehetőséget ad a helyi vélemények egyeztetésére, a helyi fejlesztők közös érdekeinek megfogalmazására;

- rugalmas, képes rövid időn belül a felmerülő igényekre reagálni;
- alkalmas a téma iránt elkötelezettek felajánlásainak, szellemi munkájának bekapcsolására és erkölcsi elismerésére.

Ez utóbbi előnyök egy tisztán kormányzati struktúrában kiépített rendszertől nem várhatók. Ugyanakkor a civil szervezet sem tudja önerőből a rendszert olyan színvonalon működtetni, ahogyan azt a kiépülő technikai és humán adottságai egyébként lehetővé tennék.

A legszerencsésebb megoldás a már sokat emlegetett, de még csak kevés példával alátámasztott mód: a kormányzati feladat civil szervezet számára történő átadása lehetne.

Irodalom

Camagni, P. R. 1992: The concept of innovative milieu and its relevance for public policies in european lagging regions. Paper presented at the 4th Word Congress of RSA, Palma de Mallorca.

Hägerstrand 1952: The Propagation of Innovation Waves. Lund Studies in Geography, Gleerup.

Iványi A. Sz. 1990: *Innovációs stratégiák és módszertan.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Perroux, F. 1964, 1972: *Nemzeti függetlenség és a kölcsönös gazdasági függés.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Rechnitzer J. 1994: *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához.* MTA RKK Győr–Pécs p. 119.

Stöhr, W. B. 1981: Development from Below: The Bottom-Up and Periphery-Inward Development Paradigm. In: *Development from Above or Below?* Ed.: Stöhr, W. B. and Taylor, D. B. New York–Brisbane–Toronto: John Wiley and Sons Ltd.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

PROGRAMALAPÚ VIDÉKPOLITIKA. AZ 5B CÉLTERÜLETI PROGRAM VÉGREHAJTÁSÁNAK ELSŐ TAPASZTALATAI FINNORSZÁGBAN

Pentti Malinen

Bevezetés

A finn vidékpolitika szempontjából az EU-tagság egy új korszak kezdetét jelentette. Finnországban a vidékpolitika egyedi nemzeti jellegzetességekkel bír, amely nem csupán a nyelvi és kulturális okokkal magyarázható, hanem a vidékfejlesztési intézkedéseknek a többi nyugat-európai országhoz viszonyított eltérő ütemezésével, fázisaival is (*Malinen,* 1996). Maga a vidékpolitika mint kifejezés 1983-ban jelent meg először a finn közigazgatásban. Az ország első Nemzeti Vidékfejlesztési Programja (RPC 1992) egy 1991-ben elvégzett átfogó vidéki projekt eredményeként látott napvilágot.

Finnország a programalapú területfejlesztés modelljét vette át az 1994 eleje óta hatályban lévő Területfejlesztési Törvénnyel. Ezt a változást felgyorsította a küszöbön álló EU-csatlakozás és annak a tudata, hogy a Közösség strukturális és regionális politikája az 1988-ban bevezetett programozási gyakorlaton alapul. A regionális politikában már az 1980-as évek elején készítettek vidéki fejlesztési programokat, és a projekteket fokozatosan programokhoz kötötték, a „lappföldi különleges támogatás" nevű kísérletből származó tapasztalatok alapján. A programalapú gondolkodás és működési modell egyes elemeit is átvették a nemzeti vidékpolitikában: az 1980-as években a fejlesztési projektek tevékenységei helyi szintről indultak ki – a városokból és a falvakból. Ezek számára az országos keretet a Vidékfejlesztési Projekt által megteremtett projektfinanszírozási csatornák adták, és a projekttevékenységek összehangolása az országos és regionális fejlesztési programok segítségével az 1990-es években kezdődött meg.

A programalapú modell fő tulajdonságait az *1. táblázatban* követhetjük nyomon. Röviden, a programalapú fejlesztési „innovatív" jellege abból adódik, hogy a program, amely közös célkitűzésekre épül, összeköti a fejlesztés súly-

pontjait és az ezen súlypontok megvalósítására kidolgozott projekteket projektegységekké és egy folyamatos projektciklussá (folyamattá) dolgozza össze. A programtevékenységek stratégiai megközelítést igényelnek. Finnországban a programalapú modell erősödése a területfejlesztési feladatok újraelosztását is jelentette. A területfejlesztés az állam és az önkormányzatok feladata, míg a regionális tanácsok a regionális szint területfejlesztési hatóságaiként működnek.

1. táblázat

A programalapú területfejlesztés alapelvei

- A fejlesztési cél földrajzilag meghatározott (pl. 5b célterületek)
- A programozási periódus időben meghatározott
- Az intézkedések finanszírozási kereteiről előzetes megállapodást kötnek
- A célkitűzéseket és az eszközöket a regionális szemlélet alapján határozzák meg (regionális elemzés → célkitűzések → fejlesztési stratégia → eszközök)
- A megvalósítás során a program a projekteket projektegységekké és időben folyamatos projektciklussá integrálja
- A megvalósítás közös alapelveit figyelemmel kísérik (az EU-programokban például a partnerség és az addicionalitás elvét)

Európai szemszögből nézve a programalapú működési modell tágabb célja egy integrált vidékpolitika megvalósítása, amely szintén viszonylag új elképzelés. Az OECD által 1988-ban kiadott, „A vidékpolitika új trendjei" című könyv elemzi a vidékpolitika tartalmát és a változások szükségességét az ipari országokban. A könyv összefoglalója, amely a vidékpolitika újonnan megjelenő trendjeivel foglalkozik, az integrált vidékfejlesztés szinte minden elemét tartalmazza, habár az „integrált vidékfejlesztés" kifejezést akkoriban még nem használták. Ugyanebben az évben indította el Írország az Integrált Vidékfejlesztési Programot kísérleti programként, és ez a program komoly vidékpolitikai vitákat váltott ki (pl. *O'Cinnéide,* 1989). Az integrált vidékpolitikát európai szintre elsősorban a LEADER I Közösségi Kezdeményezéssel kapcsolatos viták emelték. A LEADER I modell tapasztalatainak kiváló összefoglalását adja egy Írországban készített értékelő tanulmány (*Kearney–Boyle–Walsh,* 1994). Az integrált vidékpolitikára a legnagyobb figyelem talán a *Fischler* főbiztos által összehívott Európai Vidékfejlesztési Konferencián irányult 1996-ban, Corkban.

Az integrált vidékfejlesztést úgy fogalmazhatjuk meg, mint regionális vagy területi alapú stratégiát, amelyen keresztül az ágazati politikák és eszközök integrálhatók a végrehajtás szakaszában. Az új megközelítés szükségességét bizonyítják a felülről irányított ágazati politika kudarcai. Ezt a sikertelenséget két dolognak tulajdonítják: a helyi érintettség (elkötelezettség) hiányának és a regionális sajátosságok figyelmen kívül hagyásának (*O'Cinnéide,* 1992). *Von Urff* elemzése (1996) szerint a vidékpolitika integrált megközelítése az alábbi ismérveket jelenti:

- a politikának regionális fókusza van;
- a politikát úgy alakítják, hogy minden terület különleges igényeinek és követelményeinek megfeleljen;
- a fejlesztési program és stratégia a regionális gazdaság összes szektorát magába foglalja;
- a fejlesztési program (stratégia) összefogja és harmonizálja a közigazgatás különböző ágazatai által tett lépéseket;
- a fejlesztés alapvetően a belső erőforrásokon alapul;
- a politikát a regionális és a központi állami és magánszektorbeli szervezetek közösen, az együttműködés vagy partnerség elvének betartásával hajtják végre.

Az integrált vidékpolitika a helyi fejlesztésre helyezi a hangsúlyt, mivel a helyi szint az, ahol a különböző integráló tényezőket elvileg a legjobban lehet kezelni és koordinálni. Az alulról építkezés elve alapvető eleme az integrált vidékpolitika működési modelljeinek. Ez a gondolkodási modell nyilvánvalóan nagyban befolyásolta az EU LEADER Közösségi Programjának kidolgozását.

Az integrált vidékpolitika gondolatát a *gyakorlatban* különböző fokozatban és méretekben valósítják meg. Az 5b Célterületi Programok és a LEADER II Közösségi Kezdeményezés az EU eszközei a vidéki területek fejlesztésére, míg az 5b Célterületi Program támogatási formái az 1. és 6. célterületi programokban is megtalálhatóak. Az 1994–1999 között hatályban lévő 5b és 6. célterületi programok és a LEADER-programok mindeddig az integrált regionális és vidékpolitika végrehajtására tett legátfogóbb intézkedések. Bármelyik szervezet hajtja is végre a programokat, az állami intézkedések arzenáljából csak egy kis részt képviselnek azok, amelyek hatással vannak a vidéki területekre. A programok intézkedései a nemzeti politikát egészítik ki. Az integrált megközelítés alkalmazását jelentősen ki lehetne terjeszteni, az úgynevezett átfogó regionális politikára, amely magában foglalná a vizsgált állami szektor összes regionális hatását. Elméletileg az integráció a következő dimenziókat tartalmazhatja (vö. *Bryden,* 1996):

- a gazdasági és közigazgatási szektorok (mezőgazdaság, ipar, idegenforgalom, egyéb szolgáltatások);
- földrajzi szintek (európai, országos, regionális és helyi szint);
- aktorok (állami, magánszektorbeli és a harmadik szektor);
- társadalmi dimenziók: gazdasági, társadalmi, politikai és környezeti.

A finn vidékpolitika az elmúlt néhány évben alapvetően az EU gyakorlatának megfelelő modellek felé mozdult el. A politika tartalmát illetően ez egyfajta stagnálást jelent; az energiákat az új működési módok keresése kötötte le, míg a tartalom a háttérbe szorult. Az elkövetkező években az új elképzeléseket és a tartalmi eszmecseréket várhatóan szintén erősen befolyásolják majd az európai

viták. Egy ilyen elképzelés lesz az integrált vidékpolitika. A jelen tanulmány annak a vizsgálatára összpontosít, hogy hogyan valósult meg a programalapú működési modell – amely az integrált vidékpolitika egyik előfeltétele – a finn vidékpolitikában az ország európai uniós tagságának első éveiben.

A tanulmány célja

A programalapú vidékfejlesztési modell és az EU Strukturális Alapjai egyaránt újak voltak a finn közigazgatás számára. Számos működési elv és új eljárás kapcsolódik ezen alapok felhasználásához, és sok kérdés merül fel az intézkedések alkalmazásával kapcsolatosan. A Strukturális Alapok működésének irányelveit a tagállam határozza meg, és ezek az irányelvek foglalkoznak az igazgatás országos szerkezetével és a végső felhasználó számára juttatott támogatások elosztásával. Az EU célterületi programjainak végrehajtása az egyes országokban azonban összhangban kell, hogy legyen a szupranacionális rendszerekkel.

A jelen tanulmány három értékelési kérdésre keresi a választ a Finnország szárazföldi részén az 5b cél alapján támogatásra jogosult területek programjának végrehajtásával kapcsolatosan:

- Az integrált vidékfejlesztés igényeit figyelembe véve megfelelő-e az 5b Célterületi Program vidékfejlesztési stratégiája?
- Az 5b Célterületi Program vidékfejlesztési stratégiája megfelelő maradt-e, figyelembe véve a végrehajtás körülményinek a megváltozását?
- Vannak-e olyan végrehajtási problémák (az igazgatás szervezetrendszerének területén és a pénzügyi csatornáknál), amelyek csökkentik a programalapú megközelítés hatékonyságát?

A tanulmány elsősorban az 5b Célterületi Program jelenleg is folyó hivatalos értékelése során gyűjtött anyagokra épül (*Malinen* et al., 1998), de a cél nem az, hogy az értékelés megállapításaival és a lehetséges javaslatokkal foglalkozzon. A cél az EU vidékpolitikája (5b) finnországi végrehajtása helyzetének és kontextusának jellemzése, és olyan kérdések felvetése, amelyek esetleg további vizsgálatokat és összehasonlításokat igényelnek Skócia, Svédország és Finnország között.

Az 5b stratégia alkalmassága

A programalapú modellben a végrehajtás alapjául elfogadott területfejlesztési program, valamint a programban megfogalmazott célkitűzések és stratégia a fő integráló eszközök, mivel a végrehajtás nagyrészt még mindig az ágazati igazgatáson keresztül történik és általában számos aktoron keresztül. Az integrált megközelítés szempontjából mind maga a program, mind pedig annak eredmé-

nye, a programdokumentum saját jelentőséggel bír. A programalapú fejlesztési munka egy tanulási folyamatnak tekinthető (*1. ábra*), amely során minden fázis javítható a tapasztalatokból, az elérendő célok meghatározásából és a legjobb gyakorlatokból történő tanulás által. Emellett a programfolyamat minősége közvetlenül visszahat a végrehajtásra, amely szintén a partnerség elvére alapul. A program stratégiai megfeleléséhez fontos kérdések a program regionális irányultsága és a programstratégia egybeesése a regionális igényekkel és lehetőségekkel. Ezeket a kérdéseket részletesebben is tárgyalja a tanulmány jelen fejezete, a Finnország szárazföldi részeire kidolgozott 5b Célterületi Programmal kapcsolatosan.

1. ábra

A programalapú fejlesztés mint tanulási folyamat

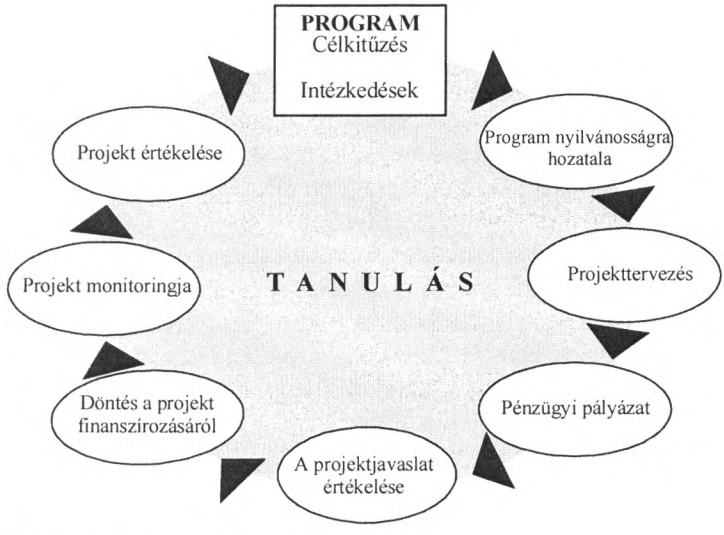

Forrás: Hoydahl et al. 1997

Programfolyamat

Finnországban a regionális EU célterületi program készítését a megfelelő regionális programozási munkálatokhoz kapcsolták (Területfejlesztési Törvény, 1315/93). A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a régiók 5b és 6. célterületi programjait a regionális tanácsok állították össze saját, 1994-ben elkészített fejlesztési programjaik részeként. A regionális fejlesztési program tehát egy átfogó dokumentum, amelynek az EU-program csak egy kisebb részét képviseli időben

és térben egyaránt. Következésképpen egy adott régió országos és EU-programjai ugyanarra az általános fejlesztési stratégiára épülnek.

A 5b célterület 14 programjavaslatát a Szárazföldi Finnország 5b Célterületi Programja című dokumentumban foglalták össze, a belügyminisztérium koordinálásával. A programozás folyamata országos szinten kétlépcsős folyamat volt. A tartományok, illetve a célterületek fő koordinációs folyamata meglehetősen gyenge volt mind az előkészítés, mind az egységesítés fázisában. A regionális problémák különleges természete miatt egy „szivárványszínű program" lett az országos programból – az Egységes Programozási Dokumentum 5b Célterületi Programja az 5b cél által támogatható finn területek számára.

A problémaelemzés és a stratégia elemzése, amelyek követendő irányelvnek számítanak az országos 5b Célterületi Program működtetése során, továbbra sincsenek közelebbről meghatározva. Ebből következően egyfajta szakadék van az 5b program és a különböző projektek között. Annak érdekében, hogy az 5b program a projektek kidolgozását pontosabban segítse elő, a regionális programokat és a munkaprogramokat kell segítségként felhasználni.

Összefoglalásként elmondható, hogy az európai és az országos területfejlesztési tervek integrációja Finnországban regionális szinten (beleértve valamilyen szinten a területi tervezést is) megvalósult. Az 5b célterületek közös programjának előkészítési szakaszában a program stratégiai megközelítése és integrált jellege két tekintetben gyengült: egyrészt a program ágazati gondolkodásmódot vezetett be, másrészt szakadék keletkezett a regionális stratégiák és az Egységes Programozási Dokumentum között. A program folyamatának kétlépcsős volta, a régiók közötti koordináció hiánya és programok jelentőségének eltérő értelmezése a különböző régiókban csökkentették a program stratégiai mélységét és akadályozzák annak hatékony végrehajtását. A végrehajtás integráltságának a mértéke nagymértékben függ majd a végrehajtás folyamatától.[1]

A program tartalma

A különböző célterületek földrajzi lehatárolása Finnország esetében nem volt problémamentes folyamat. A lehatárolások alapját képező területi egységeknek sokkal kisebbnek és/vagy ennek megfelelően a programok végrehajtásának sokkal rugalmasabbnak kellene lenniük. A lehatárolások azonban nem változtathatók meg a program jelenlegi stádiumában. A célterületek lehatárolása az integrált politikát gyengítő tényezővé vált.

[1] Később alkalmunk lesz megfigyelni, hogy a program végrehajtásának és monitoringjának szervezése során tapasztalt problémák arra utalnak, hogy a regionalizáció elvét nem mindenhol értelmezik egyformán.

A program legfőbb számszerűsíthető célkitűzése a jövedelmi szintekben tapasztalható különbségek és a fejlettségbeli eltérések (GDP) csökkentése az 5b célterületek és Finnország többi része között. Ez a célkitűzés nagymértékben egybevág az EU Kohéziós Célkitűzésével (130a Cikkely). A többi célkitűzés e célt támogatja. Azonban a különböző célkitűzések közötti kapcsolat távolról sem problémamentes, mivel például a GDP és a foglalkoztatás közötti kapcsolat egyre gyengébbnek tűnik.

Az elmélet szintjén az országos területi politikák célkitűzései és végrehajtásuk alapelvei megfelelnek az EU Strukturális Alapok célkitűzéseinek (*2. táblázat*). Ugyanakkor a monitoring folyamán meg kell bizonyosodni arról, hogy az országos és az EU-s célterületi programok nem térnek el túlságosan a regionális intézkedések irányultsága terén. Ennek érdekében az országos intézkedéseken keresztül és az EU-programokon át végrehajtott területfejlesztést egyszerre kell figyelemmel kísérni, amely esetben a monitoring az integrált politikát erősítené.

2. táblázat

Finnország Szárazföldi 5b Célterületeire megfogalmazott célkitűzések

Célkitűzés	Mutató	Kezdeti állapot	Elérendő állapot
1. Az 5b célterületek és Finnország többi része közötti gazdasági teljesítőképességbeli különbség csökkentése	A %-os különbség az 5b célterületek és az országos átlag között az egy főre jutó GDP tekintetében	22% (azaz a finnországi 5b célterületeken az egy főre jutó GDP a finn átlag 78%-a volt)	17%
2. Új munkahelyek teremtése a vidéki vállalkozásokban	Új munkahelyek és vállalkozások száma az 5b célterületeken	352 000 munkahely, a vállalkozások számát illetően nem voltak adatok	22 000 új vagy megőrzött munkahely; 6000-es nettó növekedés a vállalkozások számában, amelyek közül 3000 új üzleti tevékenység farmokon jön létre
3. A munkanélküliség csökkentése	Az 5b célterületek munkanélküliségi rátája	18,6% (az országos 20,0%-kal szemben)	13,6% és az 5b célterület munkanélküliségi rátáinak országos átlag alatt tartása
4. A farmok megszűnési folyamatának lassítása és új gazdasági tevékenységek létrehozása a farmokon	Működő farmok száma	60 000	48 000; ezek közül 4000 hajtson végre termelési szervezetváltást, 3000 kezdjen új üzleti tevékenységbe
5. A terület képzettségi színvonalának emelése	Azoknak az aránya, akik középiskolai végzettséggel rendelkeznek	52,7% (az országos 46,9%-kal szemben)	Az 5b célterületeken jellemző arány érje el az egész országét

A végrehajtás körülményeinek változásai

Egy regionális fejlesztési program végrehajtása nem független a működési környezettől: a szándék szerinti hatás mellett a programnak akár nem kívánatos hatása is lehet a működési környezetre, míg a működési környezet változásai (mint például a többi politika megváltozása) többnyire nagymértékben befolyásolja a program célkitűzéseinek végrehajtását. Finnországban jelentős változások következtek be az országos politikák terén az 5b Célterületi Program végrehajtásának első két évében. Ezek a változások vagy ellentétesek az 5b Célterületi Program célkitűzéseivel, vagy csökkentik a kitűzött célok elérésének az esélyét.

A gazdaságnak az 1994–1997. években mutatott általános fejlődése kedvező feltételeket teremtett a regionális gazdaságok fejlődése számára (*2. ábra*). Az általános trend azonban a regionális különbségek növekedése, amelyet legszembetűnőbben az 5b célterületek negatív vándorlási egyenlege mutat (*3. ábra*). Az 5b célterületeken a GNP alacsony növekedési rátája jellemző, míg ezen területek munkanélküliségi rátája az országos átlag alatt marad. Mindkét jelenség szorosan összefügg a mezőgazdaság viszonylag jelentős arányával az 5b célterületek gazdasági szerkezetén belül.

2. ábra

A bruttó nemzeti termék és foglalkoztatottság fejlődése Finnországban
(Bázisév: 1990 = 100%)

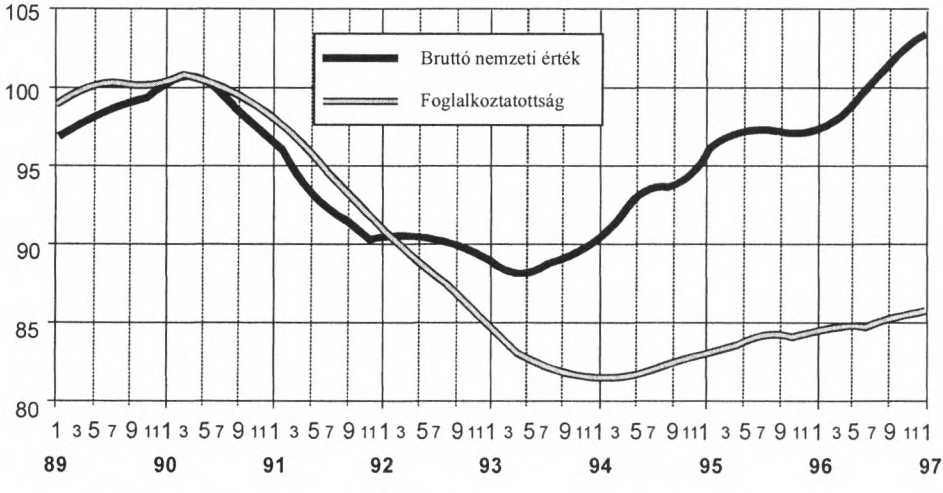

Forrás: Finn Statisztikai Hivatal

3. ábra

Nettó vándorlási egyenleg a különböző célterületek lakosságához viszonyítva 1988 és 1996 között, %

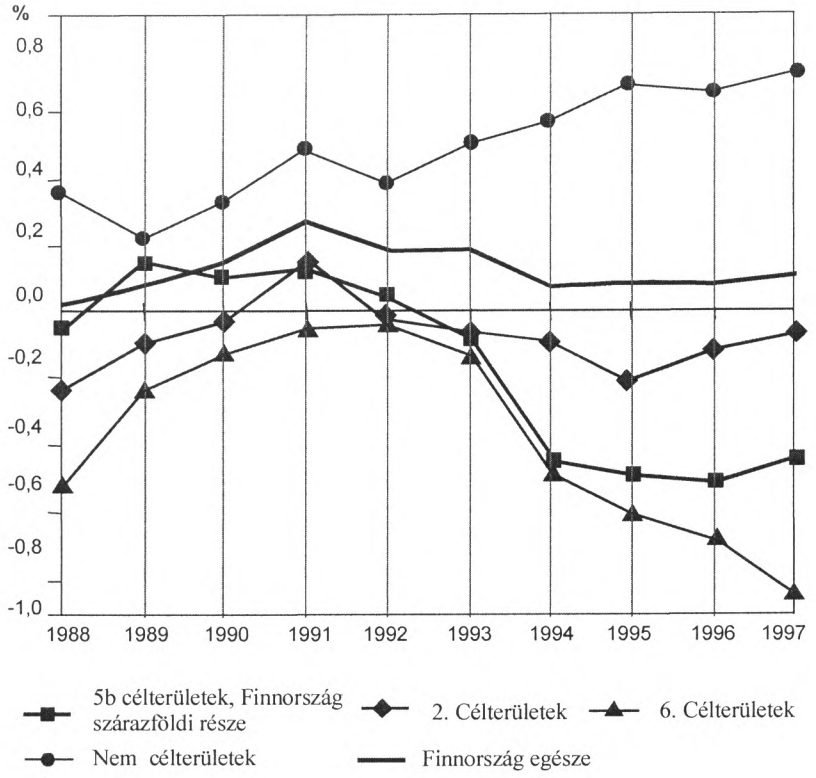

Forrás: Finn Statisztikai Hivatal, ALTIKA Regionális Adatbázis

Ami a program különböző részeit illeti, a legjelentősebb változások a végrehajtás feltételeit illetően a mezőgazdasági szektorhoz kötődnek, azaz a 2. számú prioritáshoz, a mező- és erdőgazdaság diverzifikálásához. A program tervezésének időszakában viszonylag jól ismertek voltak a mezőgazdasági szektor kezdeti alkalmazkodási nehézségei az EU-tagság elején, de sok volt akkor még a bizonytalanság ezen problémák megoldását illetően. A vidékprogramok általános kiindulási pontja az volt 1994-ben, hogy a mezőgazdaságnak az EU viszonyaihoz történő igazítását nem az 5b Célterületi Program által kínált eszközök segítségével fogják megoldani. A nemzeti 5b Célterületi Program azonban szintén tartalmazza célkitűzései között a mezőgazdaság versenyképességének további fejlesztését. Az EU Közös Mezőgazdasági Politikája nem képes figyelembe venni azokat a különleges körülményeket, amelyek között a finn mezőgazdaság

működik és amelyek teljes mértékben eltérnek a többi tagállam termelési feltételeitől. A 2. számú prioritás végrehajtási körülményeiben a mezőgazdaságot érintő legfontosabb változások az alábbiak voltak:

- a támogatási politikák elhúzódó bizonytalansága, például a 141. cikkelyben meghatározott támogatás átmeneti jellege;
- az országos támogatási csomag 750 millió finn márkával történő csökkentése 1995-ben, közvetlenül a terv elfogadását követően;
- a végrehajtás körülményeinek jellege 1995-ben: a fogyasztói árak azonnali 40%-os „ütközése", ekkor volt a legmagasabb az átmeneti időszak pénzügyi támogatása, a készletek elértéktelenedése miatti kárpótlások fokozatos kifizetése.

Az 1. számú prioritás végrehajtásának körülményei megváltoztak a vidékfejlesztési program beindítása óta, elsősorban az üzleti támogatások teljes összegének csökkenése és az energiapolitikai törvényhozás változásai révén. Meglehetős elégedetlenséggel fogadták a vidéki tartományok az 5b célterületek vállalkozásainak juttatott állami regionális támogatás csökkentését. Az üzleti tevékenységek fejlesztése egyértelműen a legfontosabb tényező a program foglalkoztatási célkitűzéseinek elérésében.

A program végrehajtásának időszakában az önkormányzatok pénzügyi pozícióinak gyengítésére irányuló nyomás folyamatosan erősödött. A pénzügyi támogatások megnyirbálása csökkenti az önkormányzatok képességét arra, hogy régióik fejlesztésében központi szerepet töltsenek be. Ezt a nyomást tartja fenn és erősíti az önkormányzatok központi támogatásának csökkentését célzó program, amely az EU célterületi programjainak keretén belül a régiókban eszközölt beruházásokra hivatkozik. Ezek a változások elsősorban a 4. számú prioritás végrehajtását fogják érinteni.

A programozási periódus alatt nem történt lényeges változás a 3. számú prioritás végrehajtási körülményeit illetően. Megjegyezték azonban azt, hogy az Európai Szociális Alap (ESF) támogatásai nem mindig kompatibilisek a nemzeti szisztémákkal, az ESF működésének bonyolult jellege miatt.

A program végrehajtása – programalapú megközelítés

1989 óta a Strukturális Alapok működése négy alapelvre épül, amelyeket megerősítettek az 1993-ban elfogadott módosított szabályozások. Ez a négy alapelv a koncentráció, a programozás, a partnerség és az addicionalitás.

- *Addicionalitás*: a közösségi hozzájárulás nem pótolhatja a tagállam hozzájárulását, hanem ki kell, hogy egészítse azt. Különleges esetektől eltekintve a tagállamoknak továbbra is központilag támogatniuk kell minden egyes célkitűzést legalább olyan szinten, ahogyan azt a korábbi időszakban tették.

- *Partnerség*: a bizottság és az adott nemzeti, regionális vagy helyi hatóság közötti lehető legszorosabb együttműködést jelenti minden egyes tagállamban az előkészítés szakaszától kezdve az intézkedések végrehajtásáig.
- *Programozás*: több éves fejlesztési programokról van szó, a folyamat eredménye a partnerségi keretek közt meghozott döntés. A folyamatnak számos fázisa van, amelyek az állami vagy magánszektorbeli projekttámogatók által meghozott intézkedésekben teljesednek ki.
- *Koncentráció*: a közösség támogatási intézkedései a hat cél alapján támogatható területekre és fejlesztési célokra koncentrálódjon.

A programalapú elv érvényesítése során a cél az, hogy az egyedi projektek helyett komplett programcsomagok stratégiai programjai és egy integrált politika kerüljön megvalósításra. A programdokumentumokban elfogadott célok és a partnerség elve a program végrehajtásának az alapja. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az egész program és főleg a különböző programok minden intézkedéscsomagja egy összefüggő tervezetet alkosson és feleljen meg egymásnak egy projektciklus formájában.

A program egyéb hiányosságai mellett számos olyan tényező van, amely a projektek célkitűzéseinek elaprózódásához és a projektek kohéziójának a gyengüléséhez vezet. Nyilvánvaló, hogy nem ismert a különböző végrehajtó és együttműködő csoportok ereje, és hogy nem mindig ismerik fel a program orientáló szerepét. Az értékelési folyamat során az értékelést végzők arra a következtetésre jutottak, hogy egy programalapú működési modell, azaz egy közös célokra épülő modell még nem született meg az igazgatáson belül.

Az igazgatási rendszer fejlesztése szükséges a programalapú megközelítés erősítése érdekében, amennyiben regionális alapú fejlesztési gondolkodásmódot szeretnénk megvalósítani a program végrehajtása során. Ez azt feltételezi, hogy az 5b Célterületi Program koordinátorainak pozíciója erősödjön meg és váljon egyértelműbbé, illetve hogy az EU-támogatások és a kormányzati segítségnyújtás egyértelműbben váljanak el egymástól, mint jelenleg, valamint azt, hogy a költségvetési pénzek elköltése legyen sokkal rugalmasabb, és a projektek kiválasztása a regionális szint kompetenciája maradjon.

Számos régió tett kísérletet a program legelején a projektciklus elvének azonnali átvételére. A projektek támogatása és szisztematikus orientálása bizonyos kulcsfontosságú területek felé, amint azt a hatóságok kezdeményezték, fontos tényezők az 5b Célterületi Programok és a különböző projektek végrehajtása közötti összhang elérése szempontjából.

A kiválasztási kritériumok eltérései szétforgácsolják az 5b Célterületi Program végrehajtását. A projektek irányítására vonatkozó közös szabályok nélkül fennáll az a veszély, hogy megfeledkeznek a programalapú megközelítésről és az egyedi projektek megvalósítása fontosabbá válik a nagyobb léptékű célkitűzések elérésénél. Emellett az országos törvényhozás és az EU követelményei

közötti eltérések is gyakran problémák forrásai, amikor a program végrehajtására irányuló projektek elfogadásáról van szó. Projektötleteket azonban viszonylag ritkán utasítanak el a hivatalos irányelveknek való meg nem felelésre hivatkozva.

A különböző területek között együttműködés az 5b Célterületi Program végrehajtásánál kisebb figyelmet kap. A régiók közötti közigazgatási határok gyakran jelentenek akadályt a programalapú fejlesztések végrehajtásánál. A vidékfejlesztések további problémáját jelentik a különböző célok alapján támogatható területek közötti határok.

A programalapú működési modell akadályai nagymértékben adminisztratív jellegűek. A programalapú működési modell egyrészt új közigazgatási kereteket igényel, másfelől új típusú közigazgatási kultúra átvételét.

Összefoglalás

Amikor Finnország és Svédország az Európai Unió tagjai lettek, az unió egy új típusú régióval gazdagodott: egy nagy kiterjedésű, periferikus fekvésű, északi és ritka népességű régióval. Már az északi országokkal folytatott csatlakozási tárgyalások során előkerült a 6. számú célterület fogalma az EU regionális politikájában; az új kategória a rendkívül ritkán lakott területek különleges problémáival foglalkozik, és alkalmazott politikái azokra hasonlítanak, amelyeket az unió legkevésbé fejlett, 1. számú célterületnek minősülő régióiban gyakorolnak. Az északi területek új kihívásokat jelentettek az unió regionális és vidékpolitikája számára is, amelyeket később az „EU északi perifériájának északi dimenziója" címszó alatt tárgyaltak (*Johansson,* 1997).

Az integrált vidékpolitika következő gátló tényezőit említi a Finnország szárazföldi részeire kidolgozott 5b Célterületi Program félidős értékelése:

1. az északi dimenzió vagy körülmények figyelembevételének hiánya az EU-ban és Finnországban;
2. a központi, regionális és helyi szint közötti kapcsolat: a regionalizáció elvének eltérő értelmezése;
3. a program regionális szemléletének problémái;
4. szakadék a program és a projektciklus között a pénzügyi és közigazgatási rendszer miatt;
5. növekvő regionális különbségek: a regionális és vidékfejlesztési politika általános gyengesége, illetve a nagyobb léptékű regionális politika iránti igény;
6. a programalapú működési modell és általában az integrált vidékfejlesztés még nem jött létre az igazgatáson belül.

A programalapú és az integrált vidék- és regionális politika összehasonlító kutatása és értékelése iránt egyre nagyobb az érdeklődés, amint az EU készül a következő programozási időszakra. Néhány összehasonlítás már elkészült *(Malinen–Pikkarainen–Keränen,* 1996; *Aalbu–Bachtler*, 1997). A legjobb gyakorlatokkal kapcsolatos összehasonlító tanulmányok és tapasztalatcserék az integrált politika működési modelljeinek átvételét felgyorsító hasznos eszközök. Az északi államok és Skócia közti együttműködés különleges lehetőségeket kínál e szempontból, mivel ezeknek a területeknek a körülményei nagymértékben hasonlítanak egymásra.

Irodalom

Aalbu, H.–Bachtler, J. 1997: The potential impact of the reform of the structural funds on the objective 1 & objective 6 regions of Northern Europe, European Policies Research Centre, University of Strathclyde.

Bryden, J. 1996: Integrated rural development: Comment European Conference on Rural Development, Cork 1996.

Hoydahl, E.–Keränen, H.–Lundberg, S.–Malinen, P.–Mariussen, Å.–Sigurdson, T. 1997: Utvärdering av Interreg IIA Sverige/Finland Skärgården. Nordlands forskning.

Johansson, M. 1997: Report from the Northern Dimension meeting in Rovaniemi, March 18, 1997. Nordic Group for Regional Analysis.

Kearney, B.–Boyle, G. E.–Walsh, J. A. 1994: EU Leader I Initiative in Ireland: Evaluation and Recommendations. Dublin: Department of Agriculture, Food and Forestry.

Malinen, P. 1996: Changing Rural Policy in Finland. New Rural Policy. Finnish Journal of Rural Research and Policy, Englisch Supplement, pp. 35–52.

Malinen, P.–Keränen, H.–Niska, J.–Aaltonen, S.–Kataja, J.-P.–Keränen, R.–Luttinen, A. P.–Lumijärvi, I. 1998: Manner-Suomen tavoite 5b-ohjelman väliarviointiraportti. Sisäasiainministeriö, Aluekehitysosaston julkaisuja 4/1998.

Malinen, P.–Pikkarainen, M.–Keränen, H. 1996: Application of the European Union's Regional Policy in Peripheral and Rural Areas – Scotland as a Reference Area of Finland. University of Oulu, Research Institute of Northern Finland, Working Papers 125.

Nagarajan, N.–Vanheukelen, M. 1997: Evaluating EU Expenditure Programmes: A Guide. Ex post and Intermediate Evaluation. Commission of the European Communities.

O'Cinnéide, M. 1989: Integrated Rural Development in Ireland. In Gustafsson, G. (ed.), Development in Marginal Areas. University of Karlstad, Research Report 89/3, pp. 105–112.

O'Cinnéide, M. 1992: Introduction. In O'Cinnéide, M.–Michael Cuddy (eds.), Perspectives on Rural Development in Advanced Economies. University College Galway.

OECD 1988: New Trends in Rural Policymaking. OECD, Paris.

RPC (= Rural Policy Committee) 1992: Rural Policy in Finland. Ministry of the Interior & Ministry of Agriculture and Forestry.

von Urff, W. 1996: Integrated rural development: realising the concept. European Conference on Rural Development, Cork 1996.

Williams, R. H. 1996: European Union Spatial Policy and Planning. Paul Chapman Publishing, London.

GAZDASÁG

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ AGRÁRGAZDASÁGI ADAPTÁCIÓ FŐ SZEKTORÁLIS ÉS MAKROGAZDASÁGI HATÁSAI

Halmai Péter

A hatásvizsgálatok jelentősége

Az agrárpolitikai változások, s különösen az EU-adaptáció lényeges makroökonómiai hatásokkal járnak. (Különösen érvényes ez Magyarországra, ahol az agrárgazdaság jelentős makrogazdasági arányt képvisel, s ez – az ország adottságai miatt – hosszabb távon is várhatóan meghaladja a jelenlegi EU-tagországokét.)

Nagy elmaradások mutatkoznak e makroökonómiai hatások feltárásában, az alternatív mozgáspályák (szcenáriók) hatáselemzésében. E vizsgálódások sikeréhez *megkerülhetetlen a komplex módszerek* igénybevétele. A korszerű kutatáshoz az elméleti analízis mellett nem nélkülözhető *a széles körű mennyiségi elemzések, az ökonometriai módszerek, a szimulációs számítógépes modellek alkalmazása.* Effajta módszerekre – saját érdekeik szerint – az eddig csatlakozott országok, illetve az EU-szervek is jelentős szellemi és anyagi erőforrásokat mozgósítottak.

E munkák nem kerülhetők el a magyar csatlakozási pozíció megalapozásakor sem, sőt előre látható, hogy a modellek ellenőrzése és kiigazítása folyamatos feladat lesz. (Ugyanakkor e vizsgálódások szükségképpen jelentős módszertani problémákat vetnek fel.)

A magyar agrárgazdaság EU-adaptációja átfogó hatáselemzését célzó kutatásaink keretében *több tudományos módszer komplex alkalmazása révén* kívánjuk a kitűzött célokat teljesíteni. A kutatás fontos, s valójában az egész programot átszövő mozzanata az elemzések megalapozottsága és konzisztenciája növelése végett *a gazdaságimodell-alkotás,* illetve *-alkalmazás.* E gondolati konstrukciók három szintje kerül alkalmazásra. A modellszerű analízis, illetve az ökonometriai modellek alkalmazása egyrészt a témakör korábbinál komplexebb elemzését, másrészt több szcenárió szimulációját és vizsgálatát teszi lehetővé.

Aláhúzást igényel: a szimuláció meghatározott feltételek között kialakuló eredményeket mutat, s nem feltétlenül a leginkább valószínűt (ez utóbbi a prog-

nózis). A modellszimulációk *nagymértékben a kiinduló feltételektől függenek, s különösen* alkalmasak az eltérő feltételek lehetséges következményeinek *összehasonlítására* („ha..., akkor..." típusú összefüggések kimutatására). Ugyanakkor éppen az alkalmazott ökonometriai struktúra miatt az egyes szcenáriók *konzisztenciája* nagyon erős, s a matematikai módszerek révén a verbális-logikai elemzésben már nem követhető folyamatok és összefüggések is feltárhatóak.

Mindezek révén a magyar agrárgazdasági adaptáció komplex makroökonómiai elemzése végezhető el. Az eddigi elemzések is bizonyították az agráradaptáció rendkívüli, más csatlakozó országokét meghaladó jelentőségét. A *makrogazdasági hatásmechanizmusok* feltárása hozzájárulhat a hazai integrációs stratégia további kidolgozásához, illetve az érdemi tárgyalási pozíciók megalapozásához.

Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy e témájú kutatások *folyamatos feladatot* jelentenek a csatlakozásra való felkészülés időszakában, majd azt követően is. A kutatások folytatása további összefüggések feltárására, újabb tények és szempontok figyelembevételére, illetve az eddigi eredmények folyamatos ellenőrzésére is módot nyújthat.

Szektorális egyensúlyi elemzés

A következőkben először a magyar agrárgazdasági adaptáció szektorális elemzésére alkalmas parciális egyensúlyi modellvizsgálatok főbb eredményeit ismertetem.

A szektorális elemzés során három fő mozgáspálya (szcenárió) került vizsgálatra. E különböző mozgáspályák a csatlakozás időpontját, a lehetséges makroökonómiai hatásokat, a műszaki haladás változásait illetően, továbbá a közvetlen támogatásokkal, illetőleg a kínálatszabályozással kapcsolatos alapvető feltételezések szerint tértek el egymástól.

Az elemzett szcenáriók az alábbiak voltak:

a) E szcenárió szerint Magyarország felvételt nyer az EU-ba, de nem veszi át a Közös Agrárpolitikát.
b) E szcenárióban feltételeztük, hogy Magyarország egyidejűleg, s átmenet nélkül csatlakozik az Európai Unióhoz és a Közös Agrárpolitikához, illetve a mezőgazdasági termékek egységes piacához. Kivételt csak a kompenzáció képez, amely e szcenárió feltételezése szerint nem terjed majd ki Magyarországra.
c) E szcenáriót is a fenteik jellemzik, azzal az eltéréssel, hogy ez esetben a kompenzációs rendszer a magyar mezőgazdaságra is kiterjed. E mozgáspálya két „alváltozata":

ca) a c)-vel egyezik, de a technológiai haladás e változatnál a „normál" pályánál 50%-kal magasabb,
cb) a c)-vel egyezik, azzal az eltéréssel, hogy e változatban a mennyiségi szabályozás teljes kiiktatása került feltételezésre.

A vizsgálatok fő eredményei

Az *a)* szcenárió esetében, ahol a nemzeti politikák fennmaradását feltételeztük, *a növénytermesztés még 2006 előtt elérheti az átmenet előtti szintet.* (Az olajnövény- és a cukortermelés területén akár meg is haladja azt, ám a gabonatermelésben még elmaradna attól.)

Az *állattenyésztés* jóval lassabban növekedik, különösen a tej és a marhahús esetében. A *sertéstermelés többévi* stagnálás után is csak mérsékelten nő, a *baromfihús* előállítása annál némileg dinamikusabban. Ám *a korábbi termelés legmagasabb értékeit a szimulációk által átfogott időszak végéig egyetlen állattenyésztési ágazat sem éri el.* Ugyanakkor a termelés jóval gyorsabban nő, mint a belső felhasználás. A legtöbb kiemelt termék esetében elvileg erősödhet a nettó exportőri pozíció.

Fenti szcenárióhoz (*a*) képest *igen nagyok az eltérések a többi vizsgált – a CAP átvételén alapuló – mozgáspálya esetében.*

A *b)* szcenárióban a *gabona,* különösen a leginkább támogatott gabonák – az árpa és az egyéb takarmánygabonák – *termelését a növekvő árak ösztönözni fogják.* Különösen a kukoricatermelés (az EU21 nettó importőr) terén várható jelentős növekedés, amit az árak EU-szinthez közeledése vált ki.

Bár a gabonatermelés nő, *visszaesés várható az olajosmagvak termelésében,* hiszen a gabona–olajosmag árarány alapvetően megváltozik. A szimulációk szerinti termelés alig több, mint a fele az *a)* szcenárióban kimutatottnak. A termelés a visszaesést követően csak lassan indul emelkedésnek, s később sem éri el a bázisidőszak termelését.

A *cukor- és tejkvóták* várhatóan erősen korlátozóak lehetnek Magyarországon, mert a kvótamennyiségek esetleg a tényleges bázisidőszaki termelés szintje alatt alakulnak. Például, ha a bázisidőszak belső fogyasztása és a WTO-megállapodásban a támogatott export lehetséges nagysága együttesen adják a kvóta nagyságát. E számítási mód valójában súlyosan hátrányos lenne Magyarország számára, mert a lecsökkent belső fogyasztást venné alapul.

A *sertés- és a baromfihús* termelése a szimulációk szerint stagnál, majd visszaesik, s az időszak végén is alacsony szinten marad. *E visszaesés fő oka a CAP átvétele miatt jelentősen megemelkedő gabonaárakban, egyidejűleg az EU kibővülésével csökkenő sertés- és baromfihúsárakban rejlik,* természetesen mindez tetézve az érintett ágazatok belső hatékonysági problémáival.

E, szinte drámai eltérés következtében – amely a kutatás során vizsgált különböző, a CAP átvételét tartalmazó szcenáriókat egyaránt jellemezte – *igen nagy mértékben csökkenne a takarmánygabona belső felhasználása. E vizsgált különböző változatok fontos sajátossága:*

- az egyéb változatokat jóval meghaladó gabonatermelés, főleg a takarmánygabonákból;
- ezzel egyidejűleg az *a)* szcenáriótól jóval elmaradó (s a legutóbbi negyedszázadban példátlanul alacsony) nagyságrendű belső gabonafelhasználás (döntően a takarmánygabonákból);
- s mindezek eredményeképpen jelentős – ma szinte elképzelhetetlenül nagy – nettó export kialakulása a gabonából, mindenekelőtt takarmánygabonából.

A CAP-adaptáció hatására bekövetkező olajosmag-termeléscsökkenés hatására eltűnik a nettó export, sőt a szimulációk szerint az adaptáció első éveiben akár mérsékelt nettó import is kialakulhat. A vizsgált időszak végére visszaállhat a nettó exportőri pozíció, ám a bázisidőszaknál alacsonyabb nagyságrendben. A tejtermékekből a kvóta által korlátozott belső termelés és a növekvő belső fogyasztás hatására nettó import alakulhat ki.

A leglényegesebb változás azonban a gabonaexport már tárgyalt alakulása mellett a *sertés- és baromfihús* külkereskedelmi forgalma területén prognosztizálható. A tárgyalt hatások nyomán *a korábbi jelentős nettó export* – amely az *a)* szcenárió szerint alapvetően fennmaradna – *helyett a CAP-adaptációt követően egyre inkább nettó importőri pozíció alakulna ki.* (2006-ban mintegy 80 ezer tonna csontos hús nettó importját mutatja a szimuláció.)

A bemutatott folyamatok a magyar élelmiszer-gazdaság *exportszerkezetének* alapvető – s nem problémák nélküli – átalakulását jelentenék. A szimuláció szerint jelentős nettó export maradna fenn, s az aktívum a vizsgált fő termékek tekintetében mindvégig meghaladná az évi egymilliárd eurót (1997. évi reálárfolyamon számítva). Ugyanakkor az aktívum meghatározó tényezője a gabonaexport lenne, s több fontos hagyományos exportcikkből nettó import alakulna ki. E folyamat *egyoldalú extenzív irányú szakosodás veszélyére* figyelmeztet.

Indokolt ugyanakkor mindezek *realitási korlátaira* (logisztikai problémák, növekvő gabonafelesleg az EU-ban, WTO-korlátok stb.) is felhívni a figyelmet. Mindezekre figyelemmel a szimulációkban kimutatott nagyságú gabonaexport ténylegesen aligha lehet realizálható. Ezért a bemutatott szerkezeti változások valójában a *nettó export jelentős visszaesésének veszélyét is hordozzák.*

A *cukor- és tejkvóták* várhatóan erőteljesen korlátozzák a termelést. A cukor és a tej piaci rendtartásának jelentős mértékű termelésösztönző hatása a *cb)* szcenárió esetében (azaz a mennyiségi korlátozások teljes körű kiiktatását feltételezve) jelentkezne.

Az egyes, közvetlen kifizetéseket (azaz a kompenzációkat) is tartalmazó szcenáriók között legfőbb *további eltérések:*

- a *ca)* és a *cb)* esetében az időszak végére csaknem másfélmillió tonnával nagyobb a gabonatermelés, mint a *c)*-nél;
- a fentebb elsőként említett esetben a gabonatöbblet a nettó exportot növeli, míg a második esetben az állattenyésztésben többlettakarmányként kerülne felhasználásra annak mintegy kétharmada;
- az állattenyésztésben a legnagyobb eltérés a tejtermelés terén áll fenn (több mint egymillió tonnával magasabb a *cb)* szcenárióban a többinél), de kisebb különbség a baromfi- és a sertéshústermelésben is jelentkezik a különböző változatok között.

Általános egyensúlyi elemzés, makrogazdasági hatások

Az agrárgazdaság EU-integrációjának hatásvizsgálata nem állhat meg a szektor határainál. Annak rendkívül széles körű makrogazdasági és szociális összefüggésrendszere van. E vonatkozások feltárásában jelentős segítséget nyújthat az általános egyensúlyi elemzés.

E vizsgálódás keretében az alábbi négy alternatív mozgáspálya elemzésére került sor:

a) A nemzeti politikák folytatása a közép-európai országokban EU-csatlakozás nélkül.
b) Csatlakozás az EU-hoz 2003-ban: strukturális támogatás, egyidejűleg hozzájárulás az EU költségvetéséhez, de a CAP átvétele nélkül.
c) Ugyanaz mint a *b)* szcenárió, de a CAP teljes átvételével.
d) Ugyanaz mint a *c)* szcenárió, de közvetlen kompenzációs kifizetésekkel.

Fentiek közül a *c)* és *d)* jelzésű mozgáspálya eredményei kerülnek ismertetésre.

A *c)* szcenárió ösztönzőleg hat a magyar mezőgazdasági termelésre. Különösen jelentősek a külkereskedelemre (az importra és az exportra) gyakorolt hatások. E mozgáspályával tovább erősödne Magyarország nettó exportőri pozíciója a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékeket illetően. Hangsúlyozni kell: *az agrárgazdaság nettó külkereskedelmi pozíciója meghatározó tényező a CAP bevezetésének makrogazdasági következményeit illetően.*

Az agrár-élelmiszer-ipari termékek nettó exportőreinél a pénzügyi szolidaritás rendszere enyhíti a nemzeti költségvetésre nehezedő pénzügyi nyomást, és csökken a költségvetési deficit. Következésképpen a CAP és a pénzügyi szolidaritás pozitív hatást gyakorol a magyar költségvetésre (a magyar kormányzat megtakarítja a korábban agrárpiaci támogatásokra fordított összegeket), tehát a költségvetési deficit csökken, a megtakarítás és a beruházás pedig nő.

A mezőgazdasági jövedelmek növekedése miatt *a vidéki háztartások jövedelme* magasabb, mint a *b)* szcenárióban. A városi háztartások reáljövedelme minimális mértékben csökken, a nem mezőgazdasági hozzáadott érték csökkenése miatt. A *városi háztartások jóléte* is mérsékelten csökken a CAP bevezetését követően. Ennek egyik oka az, hogy CAP-feltételek mellett az élelmiszeripari termékek jóval drágábbak, mint a referenciaszcenárióban.

A *d)* szcenárióban a CAP-adaptáció keretében a *teljes vonatkozó acquis átvételre kerül,* így a *közvetlen* („kompenzációs") *támogatások* rendszere is. E tényező *rendkívüli makrogazdasági horderővel* rendelkezik. A jelentős transzferek beáramlása és abszorpciója következtében *e szcenárióban a legmagasabb a GDP.* E körülmények között a *háztartások* jóléte és jövedelme lényegesen kedvezőbben alakul, mint a *b)* szcenárióban, de a nem mezőgazdasági háztartások pozíciója is javul.

E szcenárió *egyedülálló modernizációs esélyeket nyújtana,* hiszen a bruttó beruházás mind az agrár-, mind a többi ágazatok esetében a szimulációs időszakban végig jóval magasabb a *b)*-nél. Különösen lényeges a *b)*-hez képest az agrárgazdasági beruházások többlete.

Ugyanakkor a jelentős pénzbeáramlás, illetve a belső felhasználás bővülése következtében erőteljes árfolyam-felértékelődés menne végbe. A *felértékelődés* a transzfer nemzeti valutában kifejezett csökkenése mellett *rontaná a piaci versenyképességet, s az export mérsékelten csökkenne* a *b)* szcenárióhoz képest. (A külkereskedelmi mérleg romlását azonban a folyó fizetési mérleg egyéb tételei – elsősorban a transzferegyenleg – ellensúlyozzák, így a nemzetgazdaság külső egyensúlyi helyzete nem romlana.) Noha a nemzetgazdaság egészében az export mérséklődne, az *agrárgazdaság exportteljesítménye* jóval gyorsabban emelkedne, mint a *b)* szcenárióban.

Elemzéseink során részleteikben is összehasonlítottuk egymással az egyes szcenáriók eredményeit. (Az adaptáció első időszakát a 2005. évi szimuláció alapján az *1. táblázat* adatai jellemzik.) Mindezek alapján az alábbiak igényelnek kiemelést:

1. táblázat

A különböző vizsgált mozgáspályák eredményei 2005-re
(a b) szcenárió %-ában)

	a)	*b)*	*c)*	*d)*
	szcenáriók			
GDP	–3,5	0,0	0,5	1,2
Bruttó beruházás	–11,2	0,0	–0,1	1,9
Hozzáadott érték a mezőgazdaságban	0,0	0,0	7,0	8,5
Hozzáadott érték a nem mezőgazdasági szektorokban	–3,8	0,0	–0,4	0,7
Mezőgazdasági háztartások jövedelme	–1,7	0,0	1,1	6,1
Nem mezőgazdasági háztartások jövedelme	–3,2	0,0	–0,2	0,8

- *Nemzetgazdasági teljesítmények.* Az EU-tagságot jelentő szcenáriók jóval magasabb GDP-t, illetve mezőgazdasági és nem mezőgazdasági hozzáadott értéket tartalmaznak, mint az *a).* Ugyanakkor a csatlakozási szcenáriók között legmagasabb GDP-t a *d),* azután a *c),* s csak végül a *b)* képviselték, következésképpen *az agrárgazdaság adaptációja esetén jóval magasabb a GDP,* mint a CAP-re vonatkozó acquis átvételének hiánya (például átmeneti időszak) esetén. E GDP-többlet főleg a csatlakozást közvetlenül követő években jelentős, s aránya – a magyar nemzetgazdaság számottevő növekedése mellett – csak később csökken. Különösen jelentős az agrárgazdaság teljesítménytöbblete e szcenáriókban. A *d)* esetében a nem agrárgazdasági ágazatok termelése is nagyobb, mint a *b)*-nél, míg a *c)* feltételei között a nem mezőgazdasági hozzáadott érték kismértékben csökken.
- *Beruházások.* A GDP jelentős növekedése mellett mindvégig erőteljes a bruttó beruházások emelkedése. A *c)* szcenárióban a nem agrárgazdasági beruházások némileg elmaradnak a *b)*-től, míg a legmagasabb beruházási teljesítmény a *d)* esetében mutatható ki. Ez utóbbi esetben a legnagyobbak a nem agrárgazdasági beruházások is. Az agrárberuházások folyamatosan magas szintje pedig a magyar agrárgazdaság egyedülálló modernizációs lehetőségét jelentené.
- *A háztartások jóléte.* A CAP átvételét követően a vidéki háztartások jóléte 1%-kal nő a *c)* szcenárióban és 6%-kal, ha a termelők közvetlen támogatásban részesülnek *(d).* A *b)* szcenárióban a városi háztartások jóléte magasabb az *a)*-hoz képest, míg a magasabb élelmiszerárak következtében *c)* feltételek mellett némileg csökken a jólét. *Közvetve* (a makrogazdasági kapcsolatok révén) *azonban a nem mezőgazdasági háztartások is profitálnak a közvetlen támogatásokból (d).*
- *Pénzügyi transzferek.* A *pénzügyi szolidaritás* szabályai a CAP kiterjesztése esetén Magyarország pozícióját javítanák. A közvetlen támogatások *(d)* jelentős pénzáramlást eredményeznének Magyarország számára, ami a forint reál-felértékelődését eredményezi a *b)* szcenárióhoz viszonyítva.
- *Külkereskedelmi és fizetési mérleg.* A tagsági szcenáriók az *a)*-nál nagyobb export és kisebb import, azaz kedvezőbb külkereskedelmi mérleg alakulását mutatják. Maga a külkereskedelmi mérleg a *b)* szcenárióban a legkedvezőbb, a mérleg hiánya ez esetben a legkisebb. Azaz: *az agrárgazdasági adaptáció kismértékben ronthatja a külkereskedelmi mérleget.* Ennek alapvető oka a reál-felértékelődés, amely a belső felhasználás növekedése mellett némileg gyengítheti a külső versenyképességet. Ugyanakkor – s ezt nyomatékosan hangsúlyozni kell – *a külkereskedelmi mérleg romlását a folyó fizetési mérleg egyéb tételeinek* (mindenekelőtt a transzferegyenlegnek) a javulása finanszírozza. Következésképpen az ag-

rárgazdasági adaptációt tartalmazó szcenáriók *(c), d)* feltételei között az egyensúly romlása nélkül finanszírozható a tőkejavak széles körű importja, amely erősítheti a modernizációs folyamatokat, illetve jelentős mértékben javulhat a háztartások jóléte is. Ugyanakkor a tagságot tartalmazó szcenáriók esetében eltérő *a külkereskedelem ágazati szerkezete:* a *c),* s különösen a *d)* szcenáriók esetében nagyobb az agrárgazdasági aktívum, magasabb az agrárgazdasági export és alacsonyabb az import az agrártermékekből.

Az elvégzett elemzések bázisán összefoglalhatóak a csatlakozási tárgyalások agrárgazdasággal összefüggő egyes *különösen érzékeny területei*vel kapcsolatos szempontok, az alábbi fő témák szerint:

- átmeneti időszak versus a CAP azonnali átvétele;
- a mezőgazdasági termelés várható korlátozási igénye;
- a kompenzációs támogatások;
- a magyar agrárgazdaság regenerációját, illetve adaptációját szolgáló nemzeti támogatások;
- a speciális vidékfejlesztési intézkedések tekintetében.

A magyar tárgyalási pozíció kidolgozásakor, illetve képviselete során különös fontosságú *annak belső szakmai-kormányzati háttere.* Az agrárgazdasági tárgyalási pozíció alapelemeinek pontos argumentációja és a teljes magyar tárgyalási pozícióval való konzisztencia nélkülözhetetlen.

Mindezekhez elsősorban a magyar agráradaptáció makrogazdasági jelentőségét kell figyelembe venni. Ezen belül különösen a nettó exportőri pozíció megőrzése, illetve a CAP-adaptációval összefüggő történelmi modernizációs esélyek kihasználása igényel kiemelést.

Az agrárgazdasági pozíciók még teljesebb argumentációjához (amely nemcsak Brüsszelben, hanem Magyarországon is nélkülözhetetlen) *további folyamatos, gazdasági modelleket is felhasználó elemzések szükségesek.*

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

IPAROSODÁS A MEZŐGAZDASÁGBAN[1]

Fertő Imre

Az iparosodás kérdése nem új probléma a nemzetközi agrár-közgazdaságtani irodalomban. Ha csak a II. világháború utáni tanulmányokra koncentrálunk, akkor *Brewster* (1950) híres cikkét kell mindenképp kiemelni, amely felhívta a figyelmet arra, hogy a mezőgazdaságban lezajló változások számos lényeges ponton eltérnek az iparban végbement indusztrializációs folyamatoktól. *Collins* (1959) viszont a mezőgazdaság iparosodásának egy másik fontos következményére mutatott rá, nevezetesen, hogy a vertikális integrációk elterjedése alapjaiban változtatja meg az árrendszer koordinációs szerepét. Ez az írás a vertikális koordinációról szóló későbbi vizsgálatok egyik kiindulópontja lett. A magyar szakirodalom jelentős késéssel reagált az elméleti fejleményekre. *Juhász* (1973), *Sipos* (1977), *Komló* (1982) írásai más-más nézőpontból világították meg az iparosodás problémáját a mezőgazdaságban. Ezek a tanulmányok azonban elszigetelt próbálkozások maradtak. Az iparosodás problémája jelentősége ellenére nem vált a hazai agrár-közgazdaságtan irányadó kutatási programjává. A kilencvenes években az amerikai mezőgazdaságban lezajlott változások hatására az agrárközgazdászok között ismét népszerű lett az iparosodás kérdésének vizsgálata. A következőkben vázlatosan áttekintjük a mezőgazdaság iparosodása irodalmának legújabb fejleményeit. Először az iparosodás fogalmának átalakulását mutatjuk be. Ezt követően röviden szemügyre vesszük, hogy melyek az iparosodás fő hajtóerői a mai modern mezőgazdaságban, majd kitérünk az iparosodás következményeire. Végezetül megfogalmazunk néhány agrárpolitikai implikációt.

Az iparosodás fogalma

A mezőgazdaság iparosodásán némileg leegyszerűsítve azt szokták érteni, hogy a mezőgazdaságban is elterjednek az iparban általánossá vált gyárszerű termelési módszerek. Az egykori marxista zsargont használva, a problémát általánosabban megfogalmazva: a mezőgazdaságban is uralkodóvá válnak a tőkés ter-

[1] A kutatást az OTKA „Mezőgazdaság a gazdasági fejlődésben" című programja támogatta.

melési viszonyok. A mezőgazdaság struktúrájának átalakulására a fentiekből adódott a jól ismert normatív következtetés: „a nagy hal megeszi a kis halat" a mezőgazdaságban is. Másképpen fogalmazva, a mezőgazdasági termelésben is meghatározóvá válnak a nagyméretben termelő, az iparban általánossá vált hierarchikus belső szervezettel rendelkező, alapvetően bérmunkán alapuló üzemek. Az elmúlt évtizedek agrárfejlődése azonban csak részben igazolta vissza a fenti előrejelzéseket.

A mezőgazdaságban végbement komplex változások hatására az iparosodás fogalma mára teljesen átalakult. A hangsúly manapság már nem csupán a termeléssel összefüggő változásokon van, hanem a keresleti oldalon történt fejlemények is egyre fontosabbá váltak. Ezért az iparosodás fogalma egy kicsit félrevezető, hiszen az elsősorban a kínálatoldali változásokra utal. Az iparosodás mai értelmezése a korábbi definícióktól eltérően a következő jelenségeket foglalja magába (*Drabenstott,* 2000). A mezőgazdasági termékpiacok jelentősége visszaszorulóban van az élelmiszerek (végtermékek) piacának javára. A termelők piaci kapcsolataiban a szerződéses rendszerek, a vertikális koordináció szorosabb formái egyre inkább kiszorítják a nyíltpiaci intézmények különböző formáit. Végezetül, a farmerek korábbi kockázatkezelő stratégiáit fokozatosan felváltják a kockázatmenedzsment modern, a gazdaság más szektoraiban már régebben elterjedt módszerei. A fenti változásokat együttesen még a mezőgazdaság kínálati láncainak, az élelmiszerláncok elterjedésének, illetve az új mezőgazdaság megjelenésének is szokták nevezni. Láthatjuk, hogy az iparosodás korábbi értelmezése elsősorban magában a mezőgazdasági termelésben végbement változásokra, illetve azoknak a mezőgazdasági üzemszerkezetre gyakorolt hatását igyekezett megragadni. Az iparosodás mai jelentése viszont a mezőgazdaság piaci kapcsolatrendszerében lezajlott fejlődésre reflektál.

Az iparosodás okai

A mezőgazdaság „új" iparosodásában egyaránt fontos szerepet játszottak a kereslet- és kínálatoldali tényezők. A kereslet irányából érkező változásokat röviden úgy jellemezhetjük, hogy a fogyasztói magatartás alapvetően megváltozott, amelynek következményeképpen egy új típusú élelmiszer-fogyasztó jelent meg. A fejlett országok társadalmában lezajlott mélyreható változások többek között az élelmiszerek iránti kereslet átalakulását is eredményezték. A fogyasztói kereslet elméletéből jól ismert *Engel*-görbe előrejelzésének megfelelően az élelmiszerek iránti teljes kereslet növekedése nem tartott lépést a lakosság jövedelme emelkedésének ütemével. A lakosság életmódjának megváltozásával – mint például a női foglalkoztatás általánossá válása, az egyedülálló női és férfi háztartások arányának emelkedése, az étkezési szokások megváltozása, az egészséges étkezés és környezettudatosság szempontjainak előtérbe kerülése – az élel-

miszerek iránti kereslet sokkal szegmentáltabb lett (*Senauer és társai,* 1991). Másképpen fogalmazva, a korábbi viszonylagosan egységes kereslet helyett ma már az élelmiszerek piacát is az egymás mellett működő – mind árban, mind minőség szerint differenciált – piacok sokasága jellemzi. A fogyasztói igények tehát egyre határozottabban és öntudatosabban jelennek meg az élelmiszer-termeléssel foglalkozó vállalkozások számára. Meg kell jegyezni, hogy ezek a változások egy olyan átfogóbb trendbe tartoznak, amely minden fogyasztási cikk piacára jellemzőek.

Az iparosodás másik hajtóereje természetesen a kínálat oldaláról indult ki. Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változások közül ezen a helyen csak a ma legfontosabbnak tűnő fejlődési irányokra térünk ki. Az első, következményeiben ma még beláthatatlan változást a biotechnológia megjelenése hozta. A genetikailag módosított élelmiszerek kifejlesztése minden ellentmondásosság ellenére teljesen új perspektívát nyújtott az élelmiszer-termelésben. Nem csak arról van szó, hogy a biotechnológia segítségével az élelmiszer-termelést egyre inkább sikerül a természeti hatásoktól függetleníteni. Ennek legfontosabb következménye, hogy közvetve az emberiség élelmiszer-szükségletének biztosítása a malthusiánus jóslatokkal szemben minden korábbinál könnyebben elérhetőnek tűnik. Témánk szempontjából azonban sokkal fontosabb változás, hogy a biotechnológia többek között képes az egyre differenciáltabb fogyasztói igények kielégítésére. A gének megváltoztatásával például lehetséges a sertéshús zsírtartalmának, vagy a tojás koleszterinszintjének a csökkentése.

A második lényeges fejlődési irány az információs technológia hatása az élelmiszer-termelés különböző szintjeire. A fogyasztói igények egyre pontosabb ismerete lehetőséget ad a kereskedőknek és a feldolgozóknak a kereslet változásainak közvetítésére az élelmiszerlánc alacsonyabb szintjeire. A sikeres marketingstratégiák megalapozásához is elengedhetetlen, hogy már a termelés kezdetén, a megfelelő inputok megválasztásától kezdődően minél pontosabb információval rendelkezzenek a piaci igényeikről. A feldolgozás és kereskedelem szintjén az információs technológia fejlődése lehetővé tette a modern logisztikai módszerek hatékony alkalmazását az élelmiszerek előállításában is.

A harmadik, az előzőekkel is összefüggő változás a menedzsmenttechnológia ugrásszerű fejlődése. A számítógépek, a biotechnológia és más új termelési eljárások alkalmazása a mezőgazdasági termelésben egyre nagyobb és a korábbiaktól eltérő ismeret megszerzését követelte a farmerektől.

A fenti folyamatok talán a termelők kockázatkezelési stratégiájában hozták a legnagyobb változásokat. A mezőgazdasági termelőket korábban általában kockázatkerülőkként jellemezték, akik elsősorban a termelés diverzifikálásával igyekeztek különböző kockázataikat (piaci, termelési, pénzügyi, input) csökkenteni. Napjainkban egyre inkább előtérbe kerültek a kockázatkezelésnek, a gazdaság más szektoraiban korábban már elterjedtté vált módszerei (biztosítás,

árutőzsde, hosszú távú szerződéses kapcsolatok). A kínálat oldalán bekövetkezett változásokat röviden úgy jellemezhetjük, hogy a termelés oldalán alapvető szemléleti változás állt be. Korábban a farmerek elsősorban a termelésre koncentráltak, és csak azt követően próbáltak piacot keresni termékeiknek („íme itt van, amit termeltünk, vegyétek"). Ez a termelői mentalitás napjainkra döntően megváltozott. A farmerek először felmérik a piac igényeit, és csak ezután kezdenek a termelésbe („itt van, amit a fogyasztók akartak").

Az iparosodás következményei

Az új típusú fogyasztók és termelők alapvető változásokat hoztak a mezőgazdaság piaci intézményeibe, ahol a fogyasztók, a termelők, a feldolgozók és a kereskedők találkoznak egymással. A fejlett országok mezőgazdaságának számos szakágazatában a termelők és a feldolgozók/kereskedők kapcsolata áttevődött a nyílt piaci intézmények sokszor esetleges kapcsolatrendszeréről a közvetlen piaci csatornák kiépítésére. Ezek terjedelme a különböző piaci szerződésektől a teljes vertikális integrációig tart. Ez a trend a brojlercsirke és a feldolgozott zöldségek termelésével kezdődött a hatvanas években, és egyre több termékkörre terjedt át az elmúlt évtizedekben. Napjainkban az Egyesült Államokban a zöldség, a citrusfélék, a burgonya, a cukor, a takarmánygabona, a tojás, a tej, a sertés, a broiler csirke, és a pulyka termelésének több, mint a fele különféle piaci szerződések és vertikális integráció keretében történik.

Az iparosodás tehát növelte a termelés hatékonyságát, és egyre inkább képessé tette az élelmiszer-termelés szereplőit arra, hogy a fogyasztói igényeket egyre magasabb színvonalon elégítse ki. Mindezek mellett azonban fel szokták hívni a figyelmet arra, hogy az iparosodás számos negatív következménnyel is jár.

Az első probléma, hogy az iparosodás következtében a mezőgazdasági termelés egyre inkább koncentrálódik. A farmok és a mezőgazdaságból élők száma folyamatosan csökken, miközben a farmok mérete (területnagyságban és/vagy árbevételben mérve) növekszik. Azokban a vidéki térségekben, ahol korábban a foglalkoztatás fontos forrását a mezőgazdaság jelentette, a mezőgazdasági tevékenység csökkenő népességeltartó képessége komoly gondokat okozhat, ha ezzel egyidejűleg nem jelennek meg más gazdasági ágazatok. A vidéki népesség elvándorlása ugyanis káros lehet a helyi infrastruktúrára is, hiszen annak fajlagos fenntartási költségei a csökkenő népesség miatt egyre növekednek.

A következő gond, hogy az iparszerű termelés komoly negatív környezeti hatásokkal jár. A legnyilvánvalóbb példa erre az egyesült államokbeli óriás sertésfarmok esete, amelyek napjainkban már képtelenek megoldani a hígtrágya kezelését környezetbarát módszerekkel. Az üzemméret növekedésének határt szabnak tehát a káros környezeti hatások. Következésképpen a negatív környezeti externáliák belsővé tétele csökkenti a korábban hatékonynak tekintett üzemnagyságot.

Az iparosodás átrajzolta a farmerek saját magukról kialakított önképét is. A fejlett országok lakosságában (nemcsak a farmerek között) ma is élő ideológia az ún. agrárius fundamentalizmus.[2] Ennek témánk szempontjából leglényegesebb implikációja, hogy a farmerek úgy élnek az emberek fejében, mint akik saját maguk urai, önmagukról gondoskodni képes önálló egzisztenciák. Az iparosodás folyományaképpen a farmerek választási szabadsága a termeléssel kapcsolatos döntések meghozatalakor lényegesen leszűkült. A szerződéses rendszerek és a vertikális integráció keretében működő mezőgazdasági termelésben az integrátorok előírják, illetve sokszor maguk biztosítják a farmereknek a különböző inputokat, és egyúttal meg is határozzák a felvásárolandó termék mennyiségi és minőségi paramétereit. Ilyen körülmények között a farmerek tevékenysége ma már elsősorban a termelésre koncentrálódik, feladatuk a készen kapott inputok minél hatékonyabb előállítása a vevők által meghatározott termékké. Ez azt jelenti, hogy a farmerek önállósága, függetlensége jócskán csökkent a termelés szintjén. Másképpen fogalmazva, a farmerek már nem tekinthetőek a korábbi értelemben vett önálló egzisztenciáknak. Másrészt, az önállóság feladásáért cserébe a farmerek a korábbiaknál jóval nagyobb termelési és piaci biztonságot kapnak.

Az iparosodás fent vázolt következményeihez fontos három megjegyzést tennünk. Egyrészt, a mezőgazdaság iparosodásának előrehaladása teljesen eltérő a mezőgazdaság különböző szakágazataiban. Ez döntően az egyes szakágazatok termelési sajátosságaira vezethető vissza. Másrészt, az előbbiekből is következően, az iparosodás különböző hatást gyakorolt a mezőgazdaság üzemszerkezetére az egyes termékkörökben. Azokban az ágazatokban, ahol az iparosodás nagyon előrehaladt, ott a családi gazdaságokat jórészt felváltották a döntően bérmunkát alkalmazó, hierarchikus belső szervezettel bíró ipari farmok (például a baromfi és a sertés esetében). Ezzel szemben az iparosodásra kevésbé alkalmas szakágazatokban az üzemnagyság növekedése nem vezetett az üzemszervezet megváltozásához. Másképpen fogalmazva, ezekben a szakágazatokban továbbra is a családi gazdaság a meghatározó üzemforma. Végezetül, az egyes szakágazatok eltérő fejlődése miatt óvatosan kell bánnunk minden mezőgazdasággal kapcsolatos általánosítással.

Iparosodás és agrárpolitika

Az iparosodás következményei nem kerülték el az agrárpolitikát sem. A kormányzati programok működése és hatásai új megvilágításba kerültek az iparosodás következtében. A tradicionális, árszabályozásra épülő mezőgazdasági programok arra a megfontolásra épültek, hogy az államnak azért kell beleavat-

[2] Az agrárius fundamentalizmusról magyarul lásd Fertő (1999).

kozni a mezőgazdasági piacok működésébe, mert a piaci mechanizmusok nem tudják biztosítani a farmereknek a megfelelő szintű (tényezőarányos vagy paritásos) jövedelmet. A fejlett országok agrárpolitikájának látványos kudarca, hogy a jelentős költségvetési erőfeszítések ellenére nem sikerült hatékonyan és igazságosan megoldani a mezőgazdasági termelők jövedelmi problémáit. Az állami támogatások zöme ugyanis a nagy méretekben termelő farmerekhez jut, míg a kisebb gazdálkodók jövedelmi gondjait képtelen orvosolni az árszabályozásra épülő klasszikus agrárpolitikai modell.[3]

Az iparosodás fejleményei további kérdéseket vetnek fel a hagyományos agrárpolitikával szemben. Ha a piaci kapcsolatok áttevődnek a nyílt piaci intézményekről a szerződéses rendszerekre és a vertikális integrációra, akkor felvetődik a kérdés: vajon szükség van-e a klasszikus mezőgazdasági ártámogatásra. Az árak ebben az esetben a szerződő felek kölcsönös hosszú távú megfontolásain alapulnak, nincsenek úgy kitéve a piac ingadozásainak, mint korábban. Másrészt, a folyamatosan változó speciális fogyasztói igények megjelenésével képtelenség olyan árszabályozást megvalósítani, amely rugalmasan tud reagálni ezekre a változásokra. Az agrárpolitikai támogatások ugyanis klasszikusan a jól standardizálható tömegtermékekre fejlődtek ki. Egy ilyen rendszer nem képes figyelembe venni a sok kis szegmentált piac mennyiségi és minőségi követelményeit.

A kormányzat szerepe ezért a jövőben valószínűleg inkább a *versenyszabályozás, a piaci teljesítmény ellenőrzésének* irányába tolódik el. A vertikális integráció elterjedésével kapcsolatban nem kerülhetőek meg az alábbi kérdések. A szerződések megkötésekor milyen az egyes szerződő felek piaci ereje? Van-e lehetősége például egy termelőnek választani, hogy áruját kinek adja el egy adott földrajzi régióban? Hogyan lehet ellenőrizni, hogy a felek nem használják-e ki piaci erejüket a másik rovására? Hogyan lehet biztosítani a verseny fenntartását? Érdemes hangsúlyozni, hogy nem csak a termelők védelméről van szó az input vagy output oldalról érkező integrátorokkal szemben. A szövetkezeti rendszerek fejlődésének mai fokán hasonló kérdések merülnek fel a fogyasztók oldaláról is.

Az agrárpolitika szerepe megnövekszik a mezőgazdasági termeléssel összefüggő környezeti problémák kezelésében is. Az iparosodott mezőgazdaság ugyanis komoly veszélyt jelent a talajminőségre vagy vízkészletekre. Az agrár környezetvédelem céljai már napjainkban is a termeléssel kapcsolatos környezetszennyezés visszaszorítása mellett a környezetbarát termelési eljárások elterjesztésére és kikényszerítésére irányulnak.

[3] Az agrárpolitika kudarcairól bővebben lásd Fertő (1999).

Irodalom

Boehlje, M.–Doering, O. 2000: Farm Policy in an Industrialized Agriculture. *Journal of Agribusiness,* 18. pp. 53–60.

Brewster, J. M. 1950: The Machine Process in Agriculture and Industry. *Journal of Farm Economics*, 32. pp. 69–81.

Collins, N. R. 1959: Changing Role of Price in Agricultural Marketing. *Journal of Farm Economics*, 41. pp. 528–34.

Drabenstott, M. 2000: A New Structure for Agriculture: A Revolution for Rural America. *Journal of Agribusiness,* 18. pp. 61–70.

Fertő I. 1999: *Az agrárpolitika modelljei.* Osiris Kiadó, Budapest.

Juhász P. 1973: A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. *Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények,* 73. Budapest.

Komló L. 1982: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk? *Medvetánc*, 1982. 4.–1983. 1. sz. pp. 129–160.

Senauer, B.–Asp, E.–Kinsey, J. D. 1991: *Food Trends and the Changing Consumer.* Eagen Press, Eagen.

Sipos A. 1977: *A technikai haladás hatása a fejlett tőkés országok agrárviszonyaira.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Urban, T. N. 1998: Beyond industrialization: The prescription food system. *Choices,* 4. sz. pp. 43–44.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ AGRÁRGAZDASÁG VÁLTOZÓ LEHETŐSÉGEI A VIDÉKI FOGLALKOZTATÁSBAN

Tóth Erzsébet – Hamza Eszter

A kilencvenes évtized *gazdasági-társadalmi változásai* számtalan és tartós *feszültséget hordozó foglalkoztatási helyzetet idéztek elő*, amelynek társadalmi, szociális és morális hatásai egyaránt kedvezőtlenek is. A változások közötti igen szembetűnő a *mezőgazdaság foglalkoztatási szerepvesztése*, amely igen *érzékenyen érintette a vidéket*, a vidéken élő lakosságot. A gazdasági-társadalmi változások nyomán kialakult foglalkoztatási válság ugyanis, szélsőségesen fokozta az egyes *régiók, térségek és településcsoportok* fejlettségében meglévő *különbségeket*.

Egy évtized elteltével ez a rendkívül szövevényes helyzet önmagában is indokolja a legégetőbb feszültségek tényszerű, a területi különbségeket is feltáró elemzését, a vidéki foglalkoztatás és a mezőgazdaság távlati kapcsolatrendszerének felvázolását, amelyet az immár elérhető közelségbe került *EU-csatlakozás* még *hangsúlyosabbá tesz*. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kialakult feszültségek halaszthatatlan mérséklésével egy időben kell megteremteni az EU foglalkoztatási gyakorlatához és követelményeihez igazodó feltételeket is, ami – ismerve a foglalkoztatáspolitika gazdasági, társadalmi és intézményi hátterének számottevő eltéréseit – korántsem kis feladat.

Az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet korábbi kutatási eredményeket is felhasználva kísérletet tett *a kilencvenes évtized munkaerő-piaci folyamatainak összegző elemzésére, a foglalkoztatási helyzet* – részben kényszer, részben pedig a megváltozott gazdasági körülmények hatására kialakult – *újszerű vonásainak áttekintésére*, valamint az EU-csatlakozás miatt is elkerülhetetlen *feladatok felvázolására.*

A kutatás fontosabb megállapításai, következtetései, illetve a jövőt érintő ajánlásai az alábbiakban összegezhetők:

- A foglalkoztatás állapotát jelző *gazdasági aktivitás* 1990–1998 között *jelentősen visszaesett*. A népesség összlétszámához mérten az 1990. évi 52,7%-os szintről 1998-ban 39%-ra mérséklődött. A munkavállalási korú

népességhez viszonyított foglalkoztatás az évtized eleji, *csaknem teljes* (92%-os) *foglalkoztatáshoz képest*, 1998-ban mindössze *65%-os szintet ért el.* A hazai foglalkoztatás egyrészt, az utóbbi évtizedben megfigyelhető, igen erőteljes munkaerő-kibocsátás miatt, másrészt pedig a gazdaságilag fejlettebb országokra jellemző, az *EU-tagországok átlagánál 1–7%-kal alacsonyabb* szintje miatt a munkaerő-piaci feszültségek mielőbbi csillapítását sürgeti.

- A nemzetgazdaság egészében rendkívül rövid idő alatt, *közel másfél millió munkahely szűnt meg*, amelyet kezdetben a *munkanélküliség* igen drasztikus *növekedése*, majd örvendetes mérséklődése kísért. Időközben viszont, *csaknem megkétszereződött* (186,3%-ra nőtt) *a munkavállalási korú inaktív népesség létszáma*, amely a potenciális munkaerőt jelentő néprétegek rendkívül egészségtelen mértékű gyarapodására, valamint az egyre kevesebb munkavállaló szociális terheinek fokozódására figyelmeztet.
- A gazdasági aktivitás *területi különbségei* – a gazdaság más értékmérőivel együtt – szemléletesen bizonyítják *az ország* mind gyakrabban emlegetett *három részre szakadását.* Különösen kritikus az egyoldalúan iparosodott és a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőtlen adottságú régiók, valamint a falvak, köztük a kis lélekszámú települések helyzete. A *falvak* átlagosan *30%-os gazdasági aktivitása közel azonos színvonalú a tartósan legrosszabb helyzetben lévő észak-alföldi, észak-magyarországi régiókéval!* Az *1000 főnél kisebb* lélekszámú (a települések közel 60%-át alkotó és 27%-os területi részesedésű) *falvakban* pedig, – ahol a népesség egyötöde él – a *társadalmi vagy családi segítségre szoruló* – a munkaerőpiacról kikerült, vagy oda be sem jutott – *népesség aránya* (a munkanélküliekkel együtt) *meghaladja a 70%-ot.*
- A kilencvenes évtizedben – *csaknem 650 ezer fővel – a mezőgazdaság volt a legnagyobb létszámkibocsátó.* Az agrárágazat foglalkoztatási részesedése 1990–1998 között a felére (17,5%-ról 7,8%-ra) esett vissza, amely mögött ugyancsak jelentős területi különbségek találhatók. A termelés hagyományai és kedvezőbb adottságai miatt a mezőgazdaság munkaerőlekötése egyes régiókban (Dél-Alföld, Dél-Dunántúl) kétszer nagyobb az országos átlagnál, *a községekben élők mezőgazdasághoz való kötődése* pedig *három-négyszerese* a városokban megfigyelhetőnek. A foglalkoztatási szerepvesztés ellenére tehát *jól körülhatárolhatók azok a térségek, ahol a mezőgazdaság még mindig jelentős, és korántsem mindegy,* hogyan alakul *jövőbeni szerepe.*
- A *mezőgazdasági munkaerő minőségi jellemzői* (kor és képzettség szerinti összetétele) az előző időszakhoz mérten *előnyükre változtak.* Ez főként az ágazat szervezeti, tulajdoni átalakításával együtt járó erőteljes

munkaerő-kibocsátással függ össze, és *nem* az új körülményekhez igazodó, *tudatosan formált foglalkoztatáspolitika következménye.*

- A mezőgazdasági keresetek alakulására a *jövedelemdiszparitás*, illetve ennek *növekedése* jellemző. Miközben szűkültek a kiegészítő jövedelemszerzés (háztáji és kisegítő gazdaságok) lehetőségei is, *a mezőgazdasági bruttó átlagkeresetek 20–30%-kal maradnak el az ipar és a gazdasági ágak átlagától.* Igen figyelmeztető tény, hogy a mezőgazdaságban a *legmagasabb* (közel 15%-os) a foglalkoztatottak *minimálbéren való alkalmazásának aránya,* és az adókímélés miatt *növekszik a „homályban" maradó,* vagy láthatatlan *jövedelmek hányada* is. Ez utóbbinak kétségtelenül vannak a munkaadót és a munkavállalót rövid távon egyaránt érintő, kedvező hatásai, de a járulékfizetés elmaradása csak az igen alacsony szociális és társadalombiztosítási juttatások elérését teszik lehetővé, tömegesen növelve ezzel a szociális támogatásra szorulók számát.
- A statisztika által közölt *mezőgazdasági foglalkoztatottak* száma 1998-ban *310,9 ezer fő* volt. Az agrárágazatban ezen túlmenően „jelen van" még *1,8 millió egyéni gazdálkodó*, akik közül *mintegy egymillió fő őstermelőként* is regisztráltatta magát. A statisztika eszközével igazolható mezőgazdasági foglalkozásúak száma tehát szűkebb a valóságosnál. A megfigyelés körén kívül lévő egyéni gazdálkodókról, őstermelőkről *megbízható információkkal alig rendelkezünk,* de az biztonsággal állítható, hogy az 1–5 hektárnál kisebb területtel rendelkező gazdaságok döntő hányada (95-96%-a), más jövedelem hiányában aligha lehet életképes. A valós helyzet mielőbbi megismerése *a szociális funkciójú,* valamint a *versenyző* (árutermelő) *mezőgazdaság* finanszírozás, támogatás *szerinti elhatárolása,* illetve a *mezőgazdaság reális foglalkoztatási részesedésének meghatározása* miatt igen *sürgető* feladat. Ezek a jellemzők már az előcsatlakozási támogatások elnyerése érdekében alapos megfontolást igényelnek.
- A különféle foglalkoztatást bővítő programok ellenére *erősödött a munkanélküliség térségi differenciáltsága,* miközben a tartósan kritikus helyzetű térségek veszélyeztetettségi sorrendje sem változott. Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy a leghátrányosabb helyzetű területeken *a pozitív irányú változások elindítását* a kritikus időn túl már nem is annyira gazdasági eredetű, sokkal inkább *szociális és morális hátrányok fékezik.* Különösen fenyegető a leszakadás veszélye a legkritikusabb és az évtized eleje óta változatlanul „dobogós" északi, északkeleti megyékben, illetve a gazdasági bázis nélkül maradt kistelepüléseken.
- A gazdasági átalakulás munkanélküliséggel együtt járó kedvezőtlen hatásait – a piacgazdaságra már korábban áttért országokhoz hasonlóan – hazánkban is *a foglalkoztatás hagyományostól eltérő,* a munkaerőpiacot élénkítő *rugalmas formák térnyerése* enyhítette. Míg *nálunk* ez a folya-

mat döntően *állami ösztönzés* és garanciavállalás *nélkül,* lényegében a munkaadók és munkavállalók rövid távú érdekeinek (alkujának) megfelelően *zajlik,* addig a *fejlett piacgazdaságok* ezeket a megoldásokat tudatosan, aktív *munkaerő-piaci eszközként formálták és alkalmazták,* amelyekhez munkajogi és társadalombiztosítási garanciákat is rendeltek. Felismerték ugyanis, hogy a piac önmozgása nyomán kialakuló *feszültségek mérsékléséhez – társadalmi egyetértésen alapuló – állami beavatkozás és koordináció szükséges.* A rugalmas foglalkoztatás (részmunkaidős foglalkoztatás, határozott idejű munkavégzés, önfoglalkoztatás) életképességét és térnyerését jelzi, hogy *1998-ban az Európai Unió keresőinek* már csaknem fele (45%-a) kötődött a rugalmas formák valamelyikéhez.

- Hazánkban *a munkavállalók még mindig az alkalmazotti jogviszonyt,* különösen *a teljes munkaidőben való foglalkoztatást részesítik előnyben.* A rugalmas formák térnyerése is számottevő, de az is teljesen nyilvánvaló, hogy *az önálló munkahelyteremtés lehetőségei* igen *korlátozottak,* nagy kockázattal, többnyire alacsony színvonalú megélhetéssel járnak, és *létrejöttükben legnagyobb erő a kényszer.*
- A hagyományostól eltérő foglalkoztatási formák számbavétele a statisztika jelenlegi rendszerével nem oldható meg. A *mezőgazdasági munkaráfordításokról* – amely az Európai Unióban alkalmazott éves munkaerőegység (AWU – Annual Work Unit) alapját képezi – hosszú idő óta *nem állnak rendelkezésre adatok.* Az ágazat egészére, a különböző tulajdonú, méretű és termelési szerkezetű gazdaságokra és gazdálkodó szervezetekre vonatkozó ésszerű döntések a *statisztikai rendszer* mielőbbi *korszerűsítését,* az eddig megtett néhány lépés mielőbbi folytatását sürgetik és igénylik. Ugyancsak a hiányzó feltételekhez tartozik a *rugalmas* foglalkoztatási *formák munkajogi meghatározása,* valamint *társadalombiztosítási hátterük* és egyéb garanciáik *tisztázása is.*
- A munkaerőpiac konszolidálásában tagadhatatlanul fontos szerepet töltenek be a munkaügyi és az agrárkormányzat különféle *munkahelymegőrző, foglalkoztatásbővítő programjai,* amelyeket hatékonyan egészít ki az *alapítványok* és a *civil szervezetek tevékenysége.* A *programok* tagadhatatlanul kedvező, mindinkább a helyi adottságokhoz, sőt az egyéni igényekhez igazodó *hatásait* sajnálatos módon *visszafogja* az ésszerű *koordináció hiánya,* a szűkös *anyagi források szétaprózottsága.* Bebizonyosodott az is, hogy a véglegesen leszakadók megélhetését, gondozását a szociális tárca hatókörébe célszerű utalni, lehetőleg úgy, hogy a következő generációra gyakorolt negatív hatások mérsékelhetők legyenek. A programok nyomasztó adminisztrációs terheinek csökkentése mellett **a** *hasznosulás ellenőrzése érdemel nagyobb figyelmet.*

- Az *agrárágazat* korábbi *foglalkoztatási szerepe már nem állítható vissza,* de ez nem jelentheti a mezőgazdaság indokoltnál nagyobb mértékű visszaszorulását, sőt *arra kell törekedni,* hogy *az ágazat súlya* hosszú távon megfeleljen a mezőgazdasági *termelés átlagosnál* jóval *kedvezőbb adottságainak,* illetve éppen ez a feltétel legyen a fejlődés egyik hordozója. Ehhez a *termelési szerkezet* foglalkoztatási szempontokat is mérlegelő *átalakítása, a tevékenységek diverzifikálása, társítása, a foglalkoztatási és jövedelemszerzési megoldások kombinálása szükséges.*
- *A mezőgazdaság termelési szerkezete foglalkoztatási szempontok szerint is módosítható.* Ennek azonban a termelési előrejelzések szerint *nincs nagy valószínűsége.* A nagyobb élőmunka-igényű ágazatok (szőlő- és gyümölcsültetvények) *területi fejlesztése ugyanis nem várható, a termeléstechnikai korszerűsítés és fajtaváltás foglalkoztatást növelő hatása pedig nem lesz számottevő.* Hasonló tendenciák jellemzik a zöldségtermelés alakulását is, amely a kiegyenlítettebb hozamok révén segít a foglalkoztatás jelenlegi szintjének megőrzésében. Kedvező jelnek tekinthető, hogy *az ágazati fejlesztések* jelentős része *a tartósan kritikus helyzetű régiókra koncentrálódik,* enyhítve ezzel az ott kialakult feszültségeket.
- A *mezőgazdaság vidékfejlesztési célzatú átalakítása* a jövőben a termelés hagyományos szerepének módosításával, a *tevékenységi kör* – nem csak az ágazathoz kötődő – *bővítése révén* érhető el. Ebben a folyamatban meg kell barátkozni a *visszavonuló, extenzív termelés* gondolatával éppúgy, mint a mezőgazdaság *tájvédelmi, környezetgazdasági funkcióival.* Ezekhez a részmunkaidőt igénylő tevékenységekhez számtalan más, a *vidéki élet minőségét javító,* hagyományait megőrző, idegenforgalmi tevékenység is társítható, vagy éppen ezek képezhetik majd a megélhetés fő forrását. Ezek a foglalkoztatási megoldások csak *egymást kiegészítve* nyújtanak megfelelő szintű jövedelmet, amelyhez többnyire *állami támogatást is igényelnek.*
- A statisztikai megfigyelés körébe tartozó munkaerő teljes, a kiegészítő tevékenységűek részleges (teljes munkaidőre átszámított) figyelembevételével *a mezőgazdasági foglalkoztatás szinten maradását,* illetve *igen mérsékelt csökkenését valószínűsítjük.* A mezőgazdaság munkaerő-lekötése *belső arányai átrendeződnek.* Jelentősen *mérséklődik a főfoglalkozásúak* és *nő* a mezőgazdasági *termelést kiegészítésként végzők köre és aránya.*

A foglalkoztatás kedvező, minőségében is átalakuló folyamatának felgyorsításához a következő feladatok megoldása elkerülhetetlen:

1. Döntő fontosságú a *statisztikai számbavétel* mielőbbi *korszerűsítése* úgy, hogy az a foglalkoztatás utóbbi évtizedben megváltozott jellemzőinek nyomon követésére és az EU-ban alkalmazott számbavételi módszerek átvételére egyaránt alkalmas legyen.

2. Egyértelmű és megalapozott *döntés* szükséges *a mezőgazdaság foglalkoztatási részesedésének pontos,* a valós helyzetet tükröző és az ágazat érdekeit is közvetítő *számbavételéhez,* amely az uniós támogatások odaítélésének egyik lényeges szempontja. Az ágazat foglalkoztatási szerepét, *több tényező* (például a mezőgazdasági terület aránya, a népsűrűség, a településszerkezet, a termelési struktúra) *befolyásolja.* Az EU-hoz való közelítés célkitűzései tehát alapos, a tényeket több szempontból is mérlegelő döntést igényelnek. Az *agrárfoglalkoztatás* további *csökkentésére irányuló szándékok igen egysíkú közelítést takarnak és az ország érdekeivel sem esnek egybe.*
3. A munkaerőpiac pozitív változásai ellenére igen nyugtalanító a *regionális különbségek fokozódása,* amely kormányzati programokkal mind ez ideig nem volt mérsékelhető. Ezért sürgősen fel kell tárni azokat a helyi erőforrásokat is mozgósító fejlesztési irányokat, lehetőségeket, amelyek révén a szélsőséges területi különbségek szűkebb mezsgyére terelhetők. Ebben a folyamatban a *mezőgazdasági tőkeellátottság növelésének* kiemelkedő szerepe lehet.
4. Törekedni kell *a mezőgazdaság foglalkoztatási szintjének* korszerűsítés és tevékenységbővítés révén történő *megőrzésére,* valamint a különféle *szervezeti és gazdálkodási formák* foglalkoztatást segítő, a megélhetés biztonságát növelő *együttműködésére.*
5. Elfogadottá és elfogadhatóvá szükséges tenni a *rugalmas foglalkoztatási formákat,* amelyek számottevő eredményt csak a *munkajogi és a társadalombiztosítási garanciák* megteremtése után hozhatnak.
6. Nagyon lényeges a mezőgazdasági *tevékenységek diverzifikálása,* más jövedelemszerzési lehetőségekhez való *társítása.*
7. Szükségesnek tartjuk *a szociális célú és a versenyző mezőgazdaság* pontos definiálását és lehatárolását. Lényegesnek tartjuk, hogy az *államháztartás kínáljon választható,* következetesen valamennyi alrendszeren végigvitt és *összehangolt megoldásokat* – tervezhető életutakat – az agrártermelők számára. Nyilvánvaló ugyanis, hogy csak a jól körülhatárolt *kötelezettségek* (vagy mentességek), a hozzájuk tartozó *jogok és garanciák* oldhatják fel érzékelhetően az agrárfoglalkoztatás jelenlegi feszültségeit.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

VERSENYKÉPESSÉG AZ AGRÁRGAZDASÁGBAN. KERESKEDELEMELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉS

Elekes Andrea

A téma aktualitása

Magyarország EU-csatlakozását illetően az egyik legfontosabb kérdés, hogy milyen hatással lehet a Közös Agrárpolitika (CAP) adaptációja a magyar agrárgazdaság versenyképességére. A téma meglehetősen bonyolult, hiszen nemcsak az EU-csatlakozás feltételei bizonytalanok, hanem a versenyképesség mint fogalom is nehezen definiálható.

A versenyképességre nincs egységes definíció, meghatározására több területen is kísérletet tettek (mikroökonómia, marketing, stratégiai menedzsment, kereskedelmi elméletek). E tanulmány középpontjában a *kereskedelmi elméletek* állnak, és ennek több oka is van:

- a többi elmélet inkább mikroszintre koncentrál;
- a CAP-adaptáció egyik legfontosabb eleme a kereskedelmi liberalizáció;
- a mezőgazdasági termékek kereskedelme egyike annak a már kevés területnek, ahol a piactorzító intézkedések alkalmazása még rendkívül gyakori, így azok a versenyképesség integráns részét képezik.

A továbbiakban tehát a versenyképesség kereskedelemelméleti megközelítései kerülnek áttekintésre. Hangsúlyozni szükséges azonban, hogy terjedelmi korlátok miatt e tanulmányban csak az elméleti háttér bemutatására van lehetőség, az abban szereplő mutatók gyakorlati alkalmazásának eredményei csak egy átfogóbb, nagyobb terjedelmű munkában ismertethetők.

Piaci struktúra és versenyképesség

Minthogy a versenyképesség a piacon dől el, a piac pedig a potenciális eladók és vevők találkozásának, tehát a kereskedelemnek a színtere, első lépésként nélkülözhetetlen a szóban forgó piac szerkezetének meghatározása.

Kereskedelmi szempontból vizsgálva, a feldolgozottság szintje, illetve a végfelhasználáshoz való kapcsolat alapján a mezőgazdasági termékek két csoportja különíthető el: vannak homogén és vannak heterogén vagy differenciált termékek.

A *homogén termékek* nyersanyag jellegűek, így a termékjellemzők közül csak az ár számít. Példa lehet az ilyen termékre a búza, az olajos növények, a friss hal, a vaj vagy a tojás. E termékek ráadásul tömegtermék jellegűek, ami azt jelenti, hogy a termelési technológia meglehetősen egyszerű, így viszonylag alacsony a hozzáadott érték. A termelők/kereskedők nincsenek abban a helyzetben, hogy befolyásolni tudják az árakat a piacon. A kínálat szempontjából tehát *a piaci struktúra tökéletes versenyként* írható le. (Amennyiben azonban a feldolgozó/kereskedő vállalat meghatározó szereppel bír a nemzetközi piacon, még ilyen differenciálatlan termékek esetében is elképzelhető, hogy felhasználja piaci pozícióit a piaci feltételek befolyásolására. Tökéletlen versenyt kell tehát feltételezni, ha a piacelemzés szerint nagy vállalatok vagy országok is jelen vannak a homogén termékek piacán.)

A spektrum másik végén a heterogén vagy *differenciált* termékek találhatóak. E csoportba a *feldolgozott mezőgazdasági nyersanyagok* tartoznak, sokféle differenciált élelmiszer-ipari termék formájában, amiket vagy tovább feldolgoznak vagy közvetlen fogyasztásra kerülnek. Idetartoznak például a húskészítmények, a tejtermékek, a búzából készült ételek és a liszt. Bár az élelmiszer-feldolgozó vállalatok többnyire kisméretűek, vannak a piacon nagy vállalatok is. Bizonyos esetekben ezek a vállalatok hatalmas multinacionális vállalatokká nőtték ki magukat, ami azt jelenti, hogy a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékek piacát sokkal inkább *oligopolisztikus piaci struktúraként* írhatjuk le.

A piaci struktúra meghatározza a nemzetközi versenyképesség elemeit. *A mezőgazdasági nyerstermékek piacán*, ahol homogén termékeket és tökéletes versenyt feltételezünk, *a szállítók többnyire nem tudják befolyásolni az árakat, a verseny és a profit legfontosabb tényezője az alacsony termelési és disztribúciós költség*. A termelési költségek a természetes erőforrásoktól (éghajlat, talaj), a termelési tényezők áraitól (tényezőellátottság függvénye), valamint a termelési tényezők termelékenységétől függenek. Fontos szerepet tölt be a termelési innováció a termelési tényezők termelékenységének javításában, ez azonban csak ideiglenes előnyt biztosíthat az ország számára, hiszen a tudás tovagyűrűzése gyors (a technológia mobil). A disztribúció költsége függ az olyan természeti adottságoktól, mint például a fontos fogyasztói piacoktól való távolság, illetve a kormányzat által biztosított fizikai infrastruktúrától. Meghatározóak továbbá a mezőgazdasági és kereskedelmi politikák, hiszen azok közvetlen hatással lehetnek a termelési költségekre és az árakra.

Nem meglepő tehát, hogy a mezőgazdasági kereskedelem elemzésében még az 1980-as, 1990-es években is *a hagyományos elméletek a meghatározóak*. A hagyományos kereskedelmi megközelítések szerint ugyanis az országok között a (munka-) termelékenység és a termelési költségek terén mutatkozó különbségek indukálják a kereskedelmet. A munka termelékenységében mutatkozó különbségek a technológiai ismeretekre és a természeti adottságokra vezethetők

vissza. A mezőgazdasági kereskedelemről és a nemzetközi versenyképességről készült tanulmányokban a termelékenységet – pontosabban a termelékenységi szintekben mutatkozó különbségeket – a versenyképesség egyik fontos jeleként említik, tehát a kereskedelem egyik legfontosabb okaként jelenik meg. Minél magasabb a termelékenységi szint, annál alacsonyabb az output egységére jutó termelési költség, annál erősebb a termék, a szektor vagy az ország versenyképessége.

A valóság azonban nem ilyen egyszerű, a tökéletes verseny feltevése meglehetősen nagy leegyszerűsítés. *A mezőgazdaságban* ugyanis annyira *elterjedt a különböző import- vagy árszabályozó intézkedésekkel kiegészített kormányzati politikák alkalmazása*, hogy az jelentősen gátolja a versenyképesség érvényre jutását a nemzetközi kereskedelemben, vagy másképpen megfogalmazva: nagyon is fontos eleme a versenyképességnek. A beavatkozás legfőbb indokai között a jövedelem-újraelosztás, a belső piaci stabilitás, az élelmiszer-ellátás biztonsága, valamint a strukturális fejlődés szerepel. *A nemzetközi kereskedelem tehát nem magyarázható csupán a kereskedelem gazdaságtanának hatékonysági kritériumai alapján; figyelembe kell venni az aktuális politikai eszközöket is.*

Nem véletlen tehát, hogy az 1980-as években sok energiát fordítottak annak elemzésére, hogy a vám- és nem vámjellegű eszközök, illetve az exporttámogatások milyen módon és mértékben torzítják a mezőgazdasági világkereskedelmet. A kereskedelempolitikai eszközök torzító hatásainak elismerése ugyanakkor kiinduló feltevésünk (tökéletes verseny) helyességét kérdőjelezi meg, hiszen amennyiben a kereskedelempolitikai eszközök torzításokat eredményeznek a nemzetközi kereskedelemben, már nem beszélhetünk tökéletes versenyről. Annak ellenére azonban, hogy számos szerző elismeri a kapcsolatot a tökéletlen verseny és a nemzetközi kereskedelempolitika között, a kutatások zöme a tökéletes versenyt feltételező komparatív előnyök hagyományos elméletén nyugszik. (Igaz ez azokra a kutatásokra is, amelyeknek a célja a GATT Uruguay-fordulót követő kereskedelmi liberalizáció hatásainak elemzése.)

Sokkal kevesebb elemzés koncentrál a *feldolgozó szektorra.* A fejlett országok zömében a mezőgazdasági feldolgozás egy olyan iparág, amelyben magasan képzett munkaerő, illetve tőke- és tudásintenzív termelési eljárások kerülnek alkalmazásra, ráadásul folyamatosan új termékek születnek. Az ilyen ágazatokban *a termékdifferenciálás lehet a legfontosabb stratégia*, és a termelési költségek már nem olyan fontosak (de nem lényegtelenek) a kereskedelem szempontjából, mint a differenciálatlan elsődleges termékeknél. A termelési költségek kevésbé függnek a természeti adottságoktól és a termelési tényezők költségétől, sokkal fontosabb a méretgazdaságosság, illetve a kutatásfejlesztés és a marketing fix költsége.

A magas értékű feldolgozott termékek kereskedelmének növekedése, illetve azok egyre nagyobb részesedése a teljes mezőgazdasági kereskedelemből azt

eredményezi, hogy a szállítási költségek önmagukban egyre kevésbé alkalmasak a kereskedelmi minták magyarázatára, azt egyre inkább az új kereskedelmi elméletben is jelentős szerepet játszó vállalati szintű tényezők határozzák meg. Ezeket az időnként munkaerő-intenzív termékeket a magas jövedelmű országok exportálják.

Még ennél is gyorsabb ütemben nő a közvetlen külföldi tőkeberuházás az élelmiszeriparban, amire bizonyos szempontból a komparatív előnyökkel összhangban kerül sor. A vállatok a nemzeti különbségek kihasználása érdekében telepednek meg a külföldi piacokon. (Ez azonban nem magyarázza azt, hogy a beruházásra miért FDI, s nem a nemzetközi pénzügyi piacokon keresztüli tőketranszferek révén kerül sor.)

A mezőgazdasági termékek kereskedelmében tehát ma már olyan általános tendenciák és különleges esetek figyelhetők meg, amelyek ellentmondanak a kereskedelem hagyományos magyarázatainak.

Az agrárkereskedelmi elméletek hiányosságait hagyományosan a politikai torzításokkal magyarázzák. A mezőgazdasági kereskedelmet egyre inkább a modern kereskedelmi (és növekedési) elméletekkel (azok elemeivel) kell magyarázni, hiszen nemcsak a tényezőellátottság és a természetes környezet játszik meghatározó szerepet, hanem bizonyos esetekben az új kereskedelmi elmélet elemei (termékdifferenciálás, méretgazdaságosság és tökéletlen verseny) kerülnek előtérbe. Ez utóbbi tényezők azonban döntően vállalati szinten alakíthatók, így nem meglepő, hogy az elmúlt évtizedekben a hagyományos kereskedelmi elméletek uralták a nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem elemzését, és ez még ma is így van. Ezt a megállapítást támasztják alá a következő fejezetekben bemutatásra kerülő versenyképességi mutatók is.

Kereskedelmi és piaci részesedési mutatók

Feltárt komparatív előny (RCA)

Balassa (1965 és 1977) kidolgozott egy eszközt a komparatív előny ex post mérésére, aminek a feltárt komparatív előny (RCA) nevet adta. A komparatív előny *Balassa* szerint magas exportpiaci részesedésben, a komparatív hátrány pedig alacsony exportpiaci részesedés formájában jelentkezik. Valamely ország adott termékre vonatkozó RCA-értékét megkapjuk, ha az adott termék nemzetközi piaci részesedését osztjuk többi termékének világpiaci kereskedelemből való részesedésével. A könnyebb kezelhetőség érdekében ezt az arányt gyakran megszorozzák 100-zal. Amennyiben a mutató értéke 110, adott országnak adott terméket illetően komparatív előnye van. A 100 alatti értékek ugyanakkor komparatív hátrányra utalnak. Matematikailag a képlet a következő formában írható fel:

$$RCA = (X_i/X_{iw}/X_m/X_{mw}) \times 100, \text{ ahol}$$

X_i = i termék exportjának értéke az adott országban;
X_{iw} = i termék exportjának értéke az összes többi országban;
X_m = a kérdéses ország összes többi termékének exportértéke;
X_{mw} = az összes többi ország összes többi termékének exportértéke.

A mutató előnyei:

- adott gazdaságban azonosítja a komparatív előnyökkel rendelkező ágazatokat;
- kiszámítása egyszerű, csak kereskedelemstatisztikai adatokra van szükség;
- könnyen érthető.

A mutató hiányosságai:

- semmit nem mond a gazdaság egészének versenyképességéről;
- sem az exporttámogatásokat, sem az importkorlátozó intézkedéseket nem veszi figyelembe;
- nem veszi figyelembe adott ország világpiaci részesedését.

RXA, RMP, RTA

A feltárt komparatív előny (RCA) az alapja három további mutatónak, amelyek a következők: relatív exportelőny indexe (Relative Export Advantage Index – RXA), relatív import piacrajutási indexe (Relative Import Penetration Index – RMP) és relatív kereskedelmi előny indexe (Relative Trade Advantage Index – RTA).

A relatív exportelőny indexe (RXA) megegyezik a *feltárt komparatív előny* (RTA) mutatóval. Hasonló elv alapján kerül kiszámításra a *relatív import piacrajutási indexe* (RMP). A legfontosabb eltérés az értelmezésnél jelentkezik: az 1 feletti értékek kompetitív hátrányra, míg az 1 alatti értékek versenyképességi előnyre utalnak.

$$RMP = (M_i/M_{iw}) / (M_m/M_{mw})$$

Az RMP azonban félrevezető lehet, komoly torzítások jelentkezhetnek, ha a hazai piac védett. Importtilalom vagy prohibitív vámok esetén a mutató erős kompetitív előnyt mutathat, holott épp az ellenkezője lehet a valóság.

A *relatív kereskedelmi előny* indexét (RTA) először *Scott* és *Vollrath* (1992) alkalmazta. Ez a mutató az RXA- és RMP-mutatók különbségét képezi:

$$RTA = RXA - RMP.$$

A mutató által feltárt kompetitív előny implicit módon súlyozott, méghozzá a relatív export és importelőny nagysága révén, kiküszöbölve a különösen kismértékű export vagy import torzító hatását. A mutató pozitív értéke versenyképességi előnyre, negatív értéke kompetitív hátrányra utal. Figyelembe véve,

hogy az ágazaton belüli külkereskedelem egyre nagyobb méreteket ölt, a mutató előnyös tulajdonsága, hogy az exporttal és az importtal egyaránt számol. Azonban ezek az újabb mutatók sem küszöbölik ki az ország méretéből adódó hatásokat, amiről az RCA-nál már szó volt.

Reál effektív árfolyam (REER)

A reálárfolyamot széleskörűen alkalmazzák a versenyképesség mérésére, bár többnyire egy egész gazdaság versenyképességét mérik vele. Egy ország külgazdasági versenyképességét számos tényező befolyásolja, amelyek közül különösen fontos az árfolyam és a relatív árak alakulása. E két fontos tényező együttes hatását jelzi a reál effektív árfolyam (REER). A REER arra a kérdésre ad választ, hogy a kérdéses valutáért a reálértéket tekintve mennyivel kell többet vagy kevesebbet fizetni, mint korábban, tehát a valuták valóságos vásárlóerő-arányváltozásait is figyelembe veszi. (Mennyiben ellentételezte a relatív árszintváltozás hatását az időközbeni árfolyam-módosulás.)

A reál effektív árfolyam tehát a nominál effektív árfolyam (NEER) és valamilyen árindex:

$$REER = NEER \times (p^D/p^F),$$

ahol p^D a hazai, p^F pedig a külföldi árindex. A nominál effektív árfolyam (NEER) több valutával szembeni súlyozott átlagos árfolyamváltozás, kiszámítása a következő módon történik:

$$NEER = \Sigma\, q_i * p_i,$$

ahol q_i bilaterális árfolyam, p_i pedig valamilyen súly.

A következő formában a reál effektív árfolyam a magyar agrárgazdaság EU-hoz viszonyított ár-versenyképességének egyik legfontosabb mutatója lehet:

$$REER = \Sigma\, q_i * p_i / I_p.$$

A NEER ebben az esetben az EU 14 valutájával szemben fennálló bilaterális árfolyamaiból számított geometriai átlag, ahol súlyként adott évi bilaterális exportsúlyokat (adott ország részesedése Magyarország EU-ba irányuló exportjából) használunk. Az árindex (I_p) lehet a fogyasztói árindexek, a termelői árindexek vagy a termékegységre jutó bérköltségek aránya.

A mutató értelmezése egyszerű: minél jobban meghaladja adott ország inflációs árszintemelkedésének üteme az effektív árfolyam számításába bevont partnerországok súlyozott árindexét, annál magasabb lesz a REER a nominálishoz viszonyítva. Az árfolyam emelkedése viszont kedvezőtlen hatással van a versenyképességre. A mutatónak ugyanakkor van egy komoly hátránya is: nehéz megbízható, összehasonlítható adatokat beszerezni a csak a mezőgazdasági termékekre kiterjedő árindexekről, illetve termelési költségekről.

Hazai erőforrásköltség (DRC)

A hazai erőforrásköltség (Domestic Resource Costs – DRC) tulajdonképpen *a felhasznált hazai erőforrások alternatív költségét* (például a munkaerő vagy a tőke társadalmi opportunity költségét) *méri*, méghozzá azokhoz a költségekhez viszonyítva, amik torzítatlan piaci körülmények között, például a világpiacon jelentkeznének. A termékegységre meghatározott DRC-t általában a következő formában írják fel:

$$DRC_i = \Sigma^k_{j=1} a_{ij} V_j / (P^b_i - \Sigma^n_{j=k+1} a_{ij} P^b_j), \text{ ahol}$$

P^b_j = a kereskedelmi forgalomba kerülő j inputtényező határára;
P^b_i = a kereskedelmi forgalomba kerülő i output határára;
a_{ij} j = 1...k = a hazai erőforrások és a kereskedelmi forgalomba nem kerülő közbülső inputok input-output koefficiense;
a_{ij} j = k+1...n = a kereskedelmi forgalomba kerülő inputok input-output koefficiense; és
V_j = j hazai erőforrás árnyékára.

Egyszerűbb formában ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a hazai erőforrások költségét osztjuk az értékesített termék árának és költségének a különbségével. Amikor a DRC kisebb, mint 1, a hazai termelés hatékony, hiszen a hazai erőforrások költsége kisebb, mint a termék értékesítésével elérhető nyereség. A termelés nemzetközileg versenyképes, mert a hazai erőforrások alternatív költsége kisebb, mint az export által elérhető nyereség, vagy az importhelyettesítéssel elérhető megtakarítás.

A mutatónak azonban több hátránya is van:

- alapvetően múltbeli adatokon alapul;
- nem veszi figyelembe a különböző politikák hatásait;
- a kalkuláció eredménye erősen függ az egyensúlyi árakra és árfolyamokra vonatkozó feltevésektől.

Összegzés

A bemutatott mutatók a hagyományos elméleteken, a komparatív előny elvén alapuló ex post-mutatók, előrejelzésre csak korlátozottan alkalmasak. További hiányosságuk, hogy tökéletes versenyt feltételeznek, holott a legtöbb területen az ma már egyre kevésbé érvényesül.

A versenyképesség alakulásának reális értékeléséhez olyan modellekre, mutatókra van szükség, amelyek a különböző ár- és kereskedelempolitikai eszközöket, illetve a nemzetközi agrárkereskedelemben jelentkező újabb jelenségeket (iparágon belüli kereskedelem, magasabb hozzáadott érték, termékdifferenciálás stb.) is kezelni tudják. E téren komoly előrelépést jelentenek a parciális és általános egyensúlyi modellek (például a *Halmai Péter* vezetésével a CAP adaptációjának a magyar agrárgazdaságra gyakorolt makrogazdasági hatásai címet viselő projekt).

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ ERDŐTELEPÍTÉS SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Jáger László

Míg a világ erdei (főként a trópusi őserdők) évente másfél magyarországnyi területtel csökkennek, addig a fejlett országok jelentősen növelik erdőterületeiket. Magyarországon az erdőtelepítés jelentősége kiemelkedő, mivel az európai uniós csatlakozás során a racionális földhasznosítás kérdésköre kulcsfontosságú, másrészt a vidékfejlesztés, a rurális területek gazdasági felemelkedésében sem elhanyagolható szerepet játszhat.

Az erdőgazdálkodás globális folyamatai

Az 1980-as években a Föld erdőterülete mintegy 3,6 milliárd hektárt foglalt el, amely 27,5%-os erdősültségnek felelt meg. A globális erdőterület-csökkenés adatai pontosan nem ismertek, de az erdőterület csökkenése mintegy 90 trópusi országra koncentrálódik, amelyekben a FAO adatai szerint 1980 és 1990 között 15,4 millió hektár erdő (Magyarország teljes területének mintegy másfélszerese) tűnt el évente. A csökkentés üteme némileg mérséklődött az elmúlt évtizedben, de nagyságrendje megmaradt (*Herkendell, Pretzsch,* 1995).

A mérsékelt és boreális égövben jelenleg 1,7 milliárd hektár erdő, 800 millió hektár egyéb fás terület és 62 millió hektár faültetvény található. E terület ipari országainak erdősültsége évi 1,95 millió hektárral növekszik (*EFI,* 2000). A növekedésből Európa az 1980–90-es évek átlagában mintegy évi 500 000 hektárral részesedik (*TBFRA,* 2000).

A fejlett országokban tapasztalható erdőtelepítés okai az alábbiakban foglalhatók össze:

- a mezőgazdasági túltermelés miatti mezőgazdasági művelés alól kivont területek hasznosítása;
- az alacsony erdősültség növelése a fa mint nyersanyag előállítása céljából;
- környezetvédelmi funkciók növekvő jelentősége (CO_2-megkötés, ivóvízvédelem, talaj- és árvízvédelem);
- fokozódó rekreációs szerepkör előtérbe kerülése;

- azon felismerés hangsúlyozása, hogy az erdő a természet megőrzésének egyik legfontosabb élettere (biodiverzitás, természetvédelem).

Az Európai Unióban az erdőtelepítés pénzügyi támogatási rendszerének főbb jellemzői a következők:

- a nemzeti pénzügyi keretek kiegészítője;
- az erdőtelepítés összes költségét a támogatás 50–85%-os arányban fedezi;
- a támogatás kifizetése időben megbontott: a kivitelezést követően a támogatás 70–75%-a kerül kifizetésre, és 4–5 év múlva a sikeres erdősítést követően a fennmaradó 25–30%;
- a támogatási rendszer fontos eleme a fajlagos jövedelempótló támogatás 15–20 évre a mezőgazdasági művelést feladó birtokosoknak.

Az erdőgazdálkodás jelentősége Magyarországon

Az országban a társadalmi-gazdasági átalakulás következményeként az erdőgazdálkodásban is alapvetően megváltozott a tulajdonosi struktúra (*1. táblázat*). Míg a rendszerváltás előtt a magánerdők aránya nem érte el az 1%-ot, mára az erdők 40%-a van magánkézben és csupán 60%-a állami tulajdonban. Ez az arány várhatóan tovább módosul, mivel a termőföld több, mint 80%-os magántulajdona okán, valamint a termőföld-vásárlási korlátozások végett a jövő erdőtelepítései is elsősorban magántulajdonúak lehetnek. Mivel a földhivatali nyilvántartás nem tudott lépést tartani a kárpótlással és részaránytulajdon-nevesítéssel, ezért csak becsülhető, hogy mintegy 250–300 ezer új erdőtulajdonossal kell számolni.

1. táblázat

Az erdőgazdálkodást jellemző fontosabb mutatószámok változása 1996–1999 között

	1996. év	1999. év
Állami tulajdonú erdők aránya, %	59	59
Magántulajdonú erdők aránya, %	40	40
Közösségi tulajdonú erdők aránya, %	1	1
Működőképes magántulajdonú erdők aránya, %	47	50
Erdőgazdálkodás alá vont terület, E ha	1869	1918
Faállománnyal borított terület, E ha	1736	1767
Az erdők élőfakészlete, millió m^3	315	323
Fakitermelés az erdőtervi lehetőség arányában, %	79	79

A birtokméret kicsi, az erdő – a termőföld – elaprózott. Az új tulajdonosok nagy része sohasem gazdálkodott erdővel, és a szakértelem hiánya is visszahat az erdőkre. Különösen azok a magántulajdonba került erdők veszélyeztetettek, melyek felújítás alatt állnak és a szakszerű ápolási, nevelési munkák elmaradása az erdők degradációját eredményezi.

A vidékfejlesztés és az erdőgazdálkodás kapcsolata az Európai Unióban

Az Európai Unió Tanácsának 1257/1999. számú rendelete kimondja, hogy: „...az erdészet a vidékfejlesztés szerves része és az erdészettel kapcsolatos intézkedéseket ezért be kell fogadni a vidékfejlesztési támogatási rendszerbe...", valamint „...a mezőgazdasági területek erdősítése különösen fontos a talajhasznosítás és a környezet szempontjából, továbbá a bizonyos erdészeti termékek iránti növekedő kereslet kielégítéséhez való hozzájutás szempontjából, ...már meglévő erdészeti támogatást folytatni kell." Továbbá a dokumentum kimondja: „... bizonyos térségekben az erdők ökológiai stabilitásának megóvása és javítása érdekében végzett tevékenységek ellenében kifizetéseket kell eszközölni."

Az 1257/1999. számú rendelet célkitűzéseinek VIII. fejezete szól az erdőgazdálkodásról, és a 29.c/1. szerint „Az erdőgazdálkodás támogatása hozzájárul a vidéki térségekben az erdők gazdasági, ökológiai és társadalmi szerepének a fenntartásához és fejlesztéséhez." A 31.c/1. az erdősítés támogatásáról rendelkezik: „Támogatás nyújtandó mezőgazdasági hasznosítású földterületek erdősítéséhez, feltéve, hogy a telepítés alkalmazkodik a helyi körülményekhez és összeegyeztethető a környezeti viszonyokkal."

Az erdőtelepítés Magyarországon

Magyarországon az erdőtelepítések kormányzati beruházási keretből történő támogatásának alapjait az agrárgazdaság fejlesztéséről szóló 1997. évi CXIV. törvény, valamint az agrártámogatások igénybevételének általános feltételeiről szóló 273/1997. (XII. 22.) Kormányrendelet és az agrárgazdasági célok 2000. évi támogatásáról szóló 6/2000. (II. 26.) FVM-rendelet tartalmazza. Az erdőtelepítésre adható támogatás összege fafajtól függően 100–360 ezer Ft hektáronként.

A nemzeti agrárprogram szintén kiemeli az erdészeti ágazat jelentőségét a vidék fejlesztése területén. A dokumentum említést tesz arról, hogy az erdőtelepítési program célkitűzését az EU segítségével kívánja felgyorsítani, például a SAPARD-források bevonásával. Sajnos erről a SAPARD-program nem tesz

említést, és prioritásai között nem szerepel közvetlenül az erdőtelepítés, az erdőgazdálkodás. A dokumentumban csak nagyon érintőlegesen fedezhetők fel az erdőgazdálkodásra és az erdőtelepítésre vonatkozó tervek.

Az 1268/1999/EK SAPARD-rendelet prioritásaival összhangban a magyar SAPARD 2349/1999.(XII.21.) Kormányhatározat kilenc intézkedést választott ki, azonban az erdőtelepítés támogatása nincs közöttük. E kilenc intézkedés közül két intézkedésben fedezhető fel az erdőgazdálkodásra való utalás:

3. program: A szakképzésnél – mely a SAPARD 113. intézkedésének felel meg – megjelenik az erdőgazdálkodás is.

4 program: Agrár-környezetvédelmet és tájfenntartást szolgáló termelési módszerek elterjesztése – ebben a programban a fásítás, fasorok telepítése kerül megfogalmazásra, s tágabb értelemben a „táj védelmét szolgáló mezőgazdasági tevékenység"-hez lehet kapcsolni az erdősítést.

Az erdőtelepítési lehetőségek meghatározása a Nemzeti Erdőtelepítési Programban (1997) történt (*1. ábra*), amely szerint az országban mintegy 750 ezer hektár erdő telepítésével lehet 2035-ig reálisan számolni, melynek megvalósításával az ország erdősültsége 26–28%-ra emelkedhet.

1. ábra

A hosszú távú Nemzeti Erdőtelepítési Program és megvalósulása

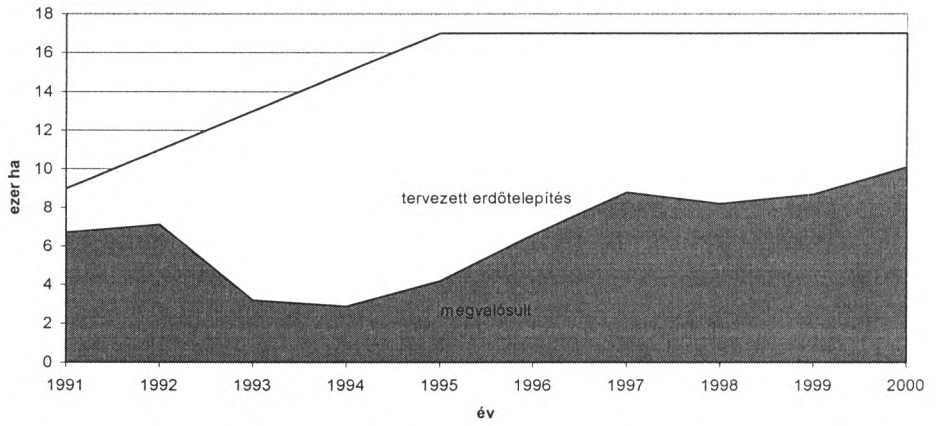

Az erdőtelepítési program megvalósulása azonban elmaradt a tervezettől. Amennyiben azonban az 1995 óta tartó növekedés fennmarad, és az ország teljesítőképessége 2005-től 20 ezer ha/év telepítéssel állandósul, EU-támogatással a terv 2035-ig megvalósulhat.

A program végrehajtását követően várhatóan a magánerdők területe 1,3 millió hektár lesz, amely az ország erdeinek 55%-át fogja kitenni. A magántulajdon természeténél fogva elsősorban a gyorsan növő fafajokat részesíti előnyben, az a fakitermelés tekintetében is átveszi a meghatározó szerepet.

Az erdőtelepítések során ugyanakkor fontos szerepe lehet az alföldi, fában szegény térségekben a különböző fásításoknak, a mezővédő erdősávoknak, a közlekedési utakat védő hófogó sávoknak, továbbá a leginkább dombvidéken előforduló, ún. küszöb alatti erdőknek is, ahol az erdősítésből várhatóan gazdasági haszon nem áll arányban a létesítés költségével, ugyanakkor fontos környezetvédelmi közérdek fűződik a terület erdősítéséhez. Az Európai Unió is elsősorban az ilyen célú erdőtelepítéseket támogatja.

Az erdőtelepítés és fásítás hazai támogatási rendszere ugyanakkor néhány szempontból eltér az EU ilyen irányú általános gyakorlatától. Az EU-ban az erdőtelepítési támogatás kedvezményezettje a mezőgazdasági vállalkozó, míg Magyarországon a földtulajdonos, aki többnyire ős-, vagy kistermelő, illetve a jogszerű földhasználó. Magyarországon – az EU-szintet jóval meghaladva – a beruházáskori támogatás mértéke már megközelíti a tényleges költségeket. Ez természetes következménye a földtulajdonosi kör tőkeszegénységének. Tőke nélkül egy nagyléptékű erdőtelepítési program megvalósulása elképzelhetetlen. Ehhez azonban az EU-tagállamokhoz hasonló támogatást kell biztosítani részükre, mely jövedelempótló támogatást is magában foglal, és ezáltal az erdőtelepítés versenyképes lesz a mezőgazdasági termeléssel.

Magyarországon a piacgazdasági átalakulás az ország különböző térségei között korábban is meglévő feszültségeket, különösen a vidék problémáit igen élesen a felszínre hozta. A problémák kezelése érdekében hasonló célok, módszerek, eszközök fogalmazódnak meg, mint az Európai Unióban: az elmaradott mezőgazdasági jellegű kistérségek támogatása elsősorban környezetvédelmi, foglalkoztatási, szociális és infrastruktúra-fejlesztési célok érdekében történik. Ezért ezekben a kedvezőtlen adottságú kistérségekben előtérbe kell állítani a struktúraváltással (a termőföld nem mezőgazdasági célú hasznosítása) és a kiegészítő foglalkoztatással (idegenforgalom, vidéki turizmus, a szabadidősport, a helyi ipar, bedolgozóipar, szolgáltatás stb.) kapcsolatos teendőket.

Az erdőtelepítés kedvező hatásai révén a vidékfejlesztésében kitűzött célok elérését nagyban segíti. Az erdőtelepítési program sokezer termőföld-tulajdonos egyéni elhatározásának mozaikjából tevődik össze, akik csak akkor fognak erdőt telepíteni, ha ahhoz valamilyen érdekük fűződik.

Azonban nem szabad túlbecsülni az erdőtelepítés gazdasági hatásait. Foglalkoztatottsági szempontból, illetve jövedelemtermelő képességét tekintve a vidék gondjait önállóan csak enyhíteni képes, de megoldani nem tudja.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG FINANSZÍROZÁSI DILEMMÁI AZ EZREDFORDULÓN[1]

Lentner Csaba

Földtulajdonviszonyok – birtokstruktúra a XX. század végén

A rendszerváltozás előtti utolsó évben, 1989-ben a szövetkezetek és állami gazdaságok használatában volt a mezőgazdasági termőterület 92,1%-a, amely a földhasználat alapformáit egyértelműen eldöntötte. Az 1990-től meginduló változások a földtulajdonviszonyokat is alapvetően átalakították. A kárpótlási és vagyonnevesítési folyamatok hatására Magyarországon – ugyanúgy, mint az 1945-ös földreform után – Európa egyik legszétaprózottabb termelési alapokkal rendelkező mezőgazdasága jött létre. A szövetkezetek vagyonának 1992. évi felosztása után a vagyon mindössze 40,6%-a maradt a vagyont ténylegesen működtetni tudók tulajdonában. A nyugdíjasok és a kívülállók jelentős tulajdoni-részarány-szerzése – 59,4% – tervezhetetlenné tette a gazdálkodást már közvetlenül az átalakulási törvények végrehajtása után. Az évtized második felében azonban felgyorsultak a vagyoncentralizációs folyamatok, vagyis a működtetésre képtelen részarány-tulajdonosok a vagyonrészeik jelentős hányadát értékesítették.

Jelenleg a földműveléssel is foglalkozó háztartások 79,4%-a egy hektár alatti birtokkal rendelkezik. Az 1,8 milliós tulajdonosi népességből a tulajdonosok 80%-a a privatizációval sem jutott nagyobb földterülethez, mint amelyet a korábbi háztáji és illetményföldrendszer biztosított a számukra. Az egyéni gazdálkodók 1997-ben már csak a tulajdonukban lévő földek 59%-át művelték saját keretek között, míg a területeik 41%-át bérbe adták a termelőszövetkezeteknek és a más mezőgazdasági társas vállalkozásoknak. Az ezredfordulón az összes családi magángazdaság alig 10%-a tekinthető csak árutermelésre alkalmasnak. A kárpótlási és vagyonnevesítési folyamatok hatására kialakult birtokszerkezet a gazdaságos termelésre alkalmatlan, így a pótlólagos – vagy esetenként a teljes körű – bankhitelbevonás legfontosabb fedezeti biztosítéka, a jövedelmező üzleti

[1] A tanulmány a szerző folyamatban lévő F 23137-F/6 OTKA-kutatása keretében készült.

tevékenység hiányzik. A XX. század utolsó évtizedében a jelenlegi föld- és termelési viszonyok kialakításakor elsősorban a pillanatnyi politikai-választási szempontok motiválták a döntéshozókat.

Alapvető probléma, hogy a saját tőkének szűkében lévő parasztgazdaságok a banki hiteltőke bevonásához szükséges banki-bonitási szempontoknak sem felelnek meg. Alacsony az ágazat jövedelemtermelő képessége, a szövetkezeti gazdálkodási formával szemben pedig az időnként fellángoló politikai indulatok az állami támogatások és a hitellehetőségek, kamatkedvezmények megvonásában nyilvánulnak meg. Elmondható, hogy a magyar mezőgazdaság az ezredfordulóra súlyos termelési, értékesítési, jövedelmezőségi és szervezeti-irányítási válságba került, amely az ágazat átfogó hiteltőkerendszeren keresztül történő finanszírozását bizonytalanná teszi.

A magyar agrárium hitelezési jellemzői

Az agrárágazat finanszírozási csúcsokra való felkészülését a pénzintézetek oldaláról nagymértékben megnehezíti, hogy az áttekinthetetlen számú és motiváltságú piaci szereplő sok esetben maga sem tudja, hogy hiány vagy bőség várható egy-egy részpiacon. Így túl nagy a kockázata a termelési eredményekből megtérülésre számító bankok hiteltőke-kihelyezéseinek, illetve a felvásárlóikötelezettség-vállalásoknak, a termelés bárminemű előfinanszírozásának.

Az agárszektor rövid és hosszú távú finanszírozása a nyolcvanas évek közepétől egyre több nehézséggel szembesült. Az ágazat szervezeti rendszerének és tulajdonviszonyainak átalakulása, továbbá sok esetben a követhetetlensége, nagy fokú üzleti kockázatot jelent a finanszírozó bankoknak. A mezőgazdasági alapanyag- és élelmiszer-ipari termelés naturális és pénzügyi folyamatainak egyensúlyba hozása is egyre több problémát jelent. Nehezíti az optimális agrárvertikum kialakítását, hogy a mezőgazdasági termelési alapokra ráépülő feldolgozóipar és kereskedelem érdekösszhangja a privatizációs folyamatok következtében élesen eltávolodik egymástól. A feldolgozóipar és élelmiszer-kereskedelem magánosításában a jelentős termékfelesleggel rendelkező, ugyanakkor a magyar agráriumban a konkurenciát látó fejlett piacgazdaságokból érkezezett szakmai befektetők valójában nem érdekeltek a magyar termelők optimális termelési feltételeinek kialakításában. A felvásárlás és a termelés előfinanszírozási módszerein keresztül képesek az alapanyag termelési folyamatok visszafogására. Az 1990-es években lejátszódott magyar privatizációs folyamatok egyik sajátja, hogy az élelmiszer-gazdaságban terjeszkedő nyugat-európai, észak-amerikai befektetők a feldolgozó üzemek privatizálása mellett a mezőgazdaságnak hitelező kereskedelmi bankrendszer zömét is magánosították, ezzel az érdekkörükbe vonták. Ezek alapján az alapanyag-termelő növénytermesztési és állattenyésztési ágazatok hiteltőke-ellátásának kérdése összefügg a magyar agrári-

ummal ugyancsak piaci versenyben álló, felvevőpiacokért küzdő multinacionális élelmiszer-ipari vállalatok üzletpolitikájával. Azon magyar belföldi tulajdonba került vagy állami tulajdonban maradt élelmiszer-feldolgozók, amelyek képesek lennének a piaci versenyt felvenni a világcégekkel, viszont a multinacionális vállalatok tőkeellátottságánál szerényebb saját tőkehelyzetük, továbbá a multinacionális élelmiszer-feldolgozók származási országai szerinti pénzintézetek hiteltőke-restrikciója révén a piaci versenyben általában alulmaradnak. Mindez a felvásárlási körzetükben beszállítói pozícióban lévő magyar alapanyag-termelők tőkehelyzetét és hitelképességét is ellehetetleníti.

Az agrárágazat éven belüli finanszírozási és fejlesztésihitel-problémái a maastrichti kritériumokra hivatkozó jegybanki monetáris szigorítások mellett az élelmiszer-gazdaság átalakulását kísérő válságjelenségekkel, továbbá a mezőgazdasági feldolgozók és az ágazatnak hitelt nyújtani képes kereskedelmi bankok átgondolatlan, a magyar nemzeti érdekkörből ellenőrizetlenül és megfelelő garanciák nélkül kiengedett privatizációjával függenek össze. Az agárágazat forgóeszköz-finanszírozása mellett a fejlesztésfinanszírozás is megoldatlan. Különösen gond a mezőgazdaság beruházásainak hitelezésében fontos szerepet játszó jelzálog-hitelezés hiánya. A földtulajdonviszonyok nyilvántartásainak rendezetlensége, a nagy ellentmondásokon keresztül körvonalazódó birtokpolitika, a kárpótlás következtében a földtulajdon és a földhasználat mind erősebb szétválása nehezíti a földjelzálog-hitelezés megindítását. Komoly probléma, hogy a szétaprózódott magyar mezőgazdaság üzemméretei és a kormányzat által biztosítandó közgazdasági feltételrendszer krónikus hiánya egyre kevésbé teszik lehetővé a jövedelmező, jó minőségi színvonalú termelést, ennek következtében az ágazat hitelezhető képessége azonban rohamosan csökken.

Lehetséges finanszírozási technikák

A magyar mezőgazdaság jelenleg hasonló gazdasági-pénzügyi gondokkal küszködik, mint a XIX. század második felében. Alacsony a földnek az ára, nyomottak a mezőgazdasági felvásárlási árak, hiányzik a forgótőke és a fejlesztési hitel, a tőkeforrások biztosítására hivatott bankrendszerrel és a különböző üzemméretekhez illeszthető termelési eszközökkel egyetemben. A pénzintézetek a mezőgazdaság finanszírozását csak az ágazat jövedelmezőségi szintjét meghaladó kamatlábakkal és a megtérülési ütemnél rövidebb futamidővel vállalják. A bankok részéről az erősödő restrikció ugyanakkor az ágazatból történő teljes körű hitelkivonás esélyét is felveti. A kedvezőtlen hitelkamatok a szövetkezeti és társas vállalkozásoknál a termelési alapok feléléséhez, a legalapvetőbb fejlesztések elmaradásához vezetnek.

Az adott magyarországi agrárfinanszírozási körülményeket figyelembe véve a forgóeszköz-finanszírozás, a beruházásfinanszírozás és a fejlődőképes mező-

gazdasági üzemméretek kialakítása terén hathatós lépéseket indokolt tenni. Olyan speciális pénzintézetet kell felállítani és legfőképpen az agrárium irányába fordítani, amely viszonylag alacsony kamatláb és hosszabb lejárati idő mellett képes kölcsönöket kihelyezni. Erre csak olyan pénzintézet képes, amely adókedvezményi, végrehajtó hatásköri privilégiumokkal rendelkezik, sőt szükség esetén állami támogatásban is részesül.

A magyar agrárfinanszírozás lehetséges jövőbeni kereteinek megtervezése során célszerű lehetőségként kínálkozik a II. világháború előtti magyar agrárpénzügyi rendszer egyes működési elveinek felelevenítése.

Magyarországon erősebb gazdasági fellendülés először csak a XIX. század második-harmadik évtizedében jelentkezett. A hitelélet a kereskedelem és az ipar terén lépést tudott tartani azok fejlődésével, ugyanakkor a mezőgazdaság hitelezésének fejlődése teljesen visszamaradt. Az agrárium tőkeellátásának megszervezésére azonban a XIX. század második felében hathatós állami intézkedések történtek.

A földbirtokhiteleknek máshol már ismert legtökéletesebb formája, a jelzáloghitel, Magyarországon addig nem tudott meghonosodni, amíg az ősiségi jogrendszer hatályban volt, valamint a telekkönyvvezetés megoldatlannak számított. A XX. század végi magyar állapotok sok tekintetben hasonlatosak a XIX. század végi viszonyokhoz. Amennyiben kritikusan elemezzük a XIX. század végétől kibontakozó magyar agrár-pénzintézeti fejlődést, úgy a jelen problémáink megoldására is lehetséges megoldási alternatívák születhetnek.

A XIX. század közepétől kezdődően a mezőgazdaság hitelezésére létrehívott speciális pénzintézetek fejlődése három relációban vizsgálható. A nagy- és középbirtokok (100 hold felettiek) hitelezését az Országos Földhitelintézet látta el, amely lényegében 1947-ig állt fenn. A kisbirtokok (5–100 holdig) hitelezésére állították fel a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét. A törpebirtokosokat (5 hold alattiak) pedig a helyi hitelszövetkezetek finanszírozták, amelyeknek felügyeletét az Országos Központi Hitelszövetkezet látta el.

A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete 1879-ben alakult meg királyi, állami, és alapítványi támogatásokból. Tevékenységének célja a kisbirtokosok hiteligényének kielégítése volt a következő üzletágak alkalmazásán keresztül:

- jelzálogfedezet mellett földbirtokra és házakra közép- és hosszú lejáratú kölcsönök nyújtása,
- záloglevél kibocsátása és forgalmazása, kötvénykibocsátás,
- birtok- és parcellázások felvállalása,
- a felparcellázott birtokok megvételéhez kölcsönnyújtás,
- részvétel a kormány birtokpolitikájának végrehajtásában,
- váltóleszámítolás, folyószámla-vezetés, betétgyűjtés.

A XX. század második évtizedében a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és az Országos Központi Hitelszövetkezet

megalapították a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségét, amelyet Altruista Banknak neveztek el. Az alapítás jelentős állami kedvezményekkel és támogatásokkal történt. Az 1930-as években azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy három altruista jellegű pénzintézet önálló működése felesleges, ezért összevonásra kerültek a pénzintézetek Országos Földhitelintézet név alatt.

Az Országos Földhitelintézet felállításával a földbirtokhitel rendezése még messze nem nyert általánosan kielégítő megoldást, mert az intézet szervezeti szabályai olyanok voltak, hogy a kisebb terjedelmű földbirtokok nem részesülhettek az intézet előnyös kölcsöneiből, márpedig a kisbirtokok pénzügyi helyzete éppen olyan aggasztó volt, mint a közép- és nagybirtokosoké. A kisbirtokos osztály, amely jórészt a felszabadult jobbágyokból alakult, az 1848-as törvényhozási intézkedések alapján tulajdonosává vált a régi jobbágyi vagy úrbéri birtokának, azonban kellő gazdasági berendezés és forgótőke hiányában rövidesen válságba került. A kisbirtokosok eladósodását súlyosbította, hogy az 1850-es évek és 1860-as évek gazdasági nehézségei következtében sok régi nemesi birtok eladásra került, amit a volt úrbéresek magas kamatú kölcsönpénzekből vásároltak meg. A pénzügyi bizonytalanságot csak fokozta az 1870-es évek elején bekövetkezett nagy spekulációs láz, majd az 1873. évi tőzsdeválság. Ezen jelenségekkel együtt járt az uzsora nagymérvű elterjedése. A gazdaságok pénzügyi konszolidációja érdekében az uzsoraellenes törvény meghozatala mellett a kisbirtokos osztály akut hitelszükségletének megoldására létrehozták 1872-ben a kisbirtokosok földhitelintézetét részvénytársasági formában. A részvények osztalékérdekeltsége az altruisztikus hitelezési móddal nem volt összeegyeztethető, így az intézet 1880-ban megszűnt.

1925-ben lehetőség nyílt a külföldi valutára szóló jelzálogkölcsönök kihelyezésére és ennek alapján külföldi valutára szóló záloglevelek kibocsátására, amely a bank tőkeellátottságát javította a diverzifikált forrásgyűjtés előnyein túl. A kormány 150 ezer dollárnak megfelelő összeget bocsátott segítségképpen a pénzintézet rendelkezésére a jelzálogkölcsönök kihelyezésére, azzal a korlátozással, hogy a záloglevelek kibocsátását időlegesen felfüggesztette.

Tehát a múlt század második felében a magyar falu hitelélete is igen kezdetleges volt. A törpebirtokos kisgazda úgyszólván forgótőke nélkül gazdálkodott, forráshoz legtöbbször úgy jutott, hogy előleget vett fel a terménykereskedőtől, s ennek az volt a természetes következménye, hogy a kereskedő diktálta a vételárat. A törpebirtokosok hiteligényeit a múlt században szerveződő hitelszövetkezetek próbálták megoldani. A hitelszövetkezetek modelljéül a Raiffeisen-féle szövetkezeti rendszer szolgált, aminek az volt az egyik lényeges pontja, hogy minél több községben illetve falusi körzetben működjön hitelszövetkezet. Az 1920-as és 1930-as években több mint ezer, elsősorban a falvakban székelő hitelszövetkezet tevékenykedett az országban. Néhány tucat kivételével az Országos Hitelszövetkezet alá tartoztak. A községi hitelszövetkezeteknek általában

kicsi volt a tőkeerejük, néhány tízezer pengős betét- és hitelállománnyal rendelkeztek. Összesen mintegy 40 millió pengő volt a trezorjukban, miközben a teljes takarékbetét-állományuk meghaladta az egymilliárd pengőt.

A két világháború közötti időszakban ingatlan- és földjelzáloghitel-ügyletekkel különféle részvénytársasági bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek és külön törvény alapján funkcionáló hitelszövetkezetek foglalkoztak. Jelzáloglevél kibocsátására azonban csak a törvény által megjelölt pénzintézetek voltak jogosultak, így a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Földhitelintézet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, a Pénzintézeti Központ, az Országos Központi Hitelszövetkezet, valamint a Pénzintézeti Központhoz és az Országos Központi Hitelszövetkezethez tartozó tagintézmények. Az AKII kutatásai alapján az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a kamatokról és hozzá számított törlesztőrészletekből kiállított jelzáloglevél-állomány mintegy 40%-át a részvénytársasági bankok és takarékpénztárak, körülbelül 24%-át a földhitelintézet és hozzávetőlegesen 37%-át a hitelszövetkezetek bocsátották ki.

A földhitelintézetek gyakorlatilag a mezőgazdasági földekre adott jelzálogkölcsönökre specializálódott pénzintézetek voltak. A hitelt csak közvetítették, hiszen azok forrásait záloglevelek kibocsátásával a befektetőktől szerezték be. A záloglevelek állandó kamatozású, forgalomképes értékpapírok, fedezetük a kölcsönt felvevő földbirtok. A hitelt igénybevevő gazdálkodónak nagyon hosszú idő, akár 30–50 év alatt kellett visszafizetnie az adósságot. A földhitelintézetek mellett működtek még jelzáloghitelbankok, amelyek főleg városi telkekre adtak általában 10–15 évre szóló – rendszerint építési – kölcsönöket.

Kezdetben kötvénykibocsátással gyűjtötték össze a forrásaikat, majd később ezek az intézmények is záloglevél-kibocsátásba kezdtek. Ugyanakkor a takarékpénztárak és a hitelszövetkezetek is érdekeltek voltak a jelzáloghitel-ügyletek folytatásában, amely az előbbi adatokkal is igazolható. A földjelzálogon kívül az 1930-ban bevezetett gabonajelzálog intézménye is egy mezőgazdasági hitelintézmény volt. Ezt a mezőgazdasági termelésben meghatározó gabonakivitelhez kapcsolták, rövid lejáratú hitelfelvétel biztosítására, illetve raktárakban elhelyezett termény finanszírozására folyósították. Ugyanazokat a pénzintézeteket jogosították fel a gabonajelzálog bonyolítására, amelyek jelzálog-adóslevél kibocsátásával is foglalkoztak, de néhány gabonakereskedő vállalatnak is joga volt erre a tevékenységre. A gabonajelzálog intézménye szinte valamennyi nyugat-európai országban megtalálható napjainkban is, az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában pedig középlejáratú kölcsönként központilag támogatott készletszabályozó, konjunktúrabefolyásoló eszközként működik.

Az 1920-as évek végén Magyarországon is végigvonuló gazdasági világválság mezőgazdaságot sújtó következményeinek csökkentésére állami intézkedések kerültek bevezetésre. Elsősorban a terményértékesítés szervezésére és monopolizálására irányultak, de az ár- és pénzügyi rendszert is érintették. Kiválť-

képp a német orientációjú mezőgazdasági export területén nőtt meg az állami beavatkozás és segítették elő az egykéz forgalmazó szervezetek működését. Ezen kívül a magáncégek tevékenységét kiegészítve, a belföldi forgalmazásban ugyancsak komoly szerep jutott az állami beavatkozásnak, amely a terményértékesítésen kívül a mezőgazdaság által felhasznált iparcikkek árának befolyásolására, a földbirtok-politikára, a vasút- és tarifapolitikára is kiterjedtek.

Ezredfordulós agrárdilemmák

A XX. század végén a magyar mezőgazdaság jövőképe kilátástalanabb, mint a XIX. század végén volt. Jóllehet, az előző századfordulón másfél millió magyar állampolgár vándorolt ki Amerikába, azonban ha most, a XX. és a XXI. század fordulóján nem sikerül a magyar mezőgazdaság visszaesését megállítani, úgy 2050-re akár 3-4 millió lélekszámmal is csökkenhet Magyarország lakossága. A nagymérvű népességszám-csökkenés zöme elsősorban azokban a vidéki térségekben várható, ahol a mezőgazdaság a kedvezőtlen birtokpolitika és az azt övező közgazdasági feltételrendszer hiánya végett elveszíti a népességmegtartó erejét, mint az egyedüli és utolsó megélhetési forrás.

Az eltelt évszázadban a magyar agrárpolitikában négy olyan 180 fokos irányváltásnak minősülő koncepcióváltás történt meg, amely a termelési viszonyokat alapvetően megváltoztatta. Az 1990-től előtérbe kerülő agárpolitika érvényesülése azonban úgy tűnik – tíz év után is –, hogy zsákutcás megoldási alternatíva lesz. A magyar mezőgazdaság termékeinek mind belföldön, mind külföldön szűkül a piaca, mert a növekvő termékkibocsátásnak és a versenyképes minőségi színvonalnak optimális üzemméret szempontjából elvesztek az alapjai. Ráadásul a termékfeldolgozás és a termelésfinanszírozás, mint az alapanyag-termelés fölött monopol pozíciókat megtestesítő profitcentrumok üzletpolitikája, a magyar nemzeti érdekektől egyre jobban eltávolodik, mivel a külföldi konkurencia által privatizált szektorok lettek. Az eltelt évszázadban a világ mezőgazdasági piacai teljesen lefedetté váltak, a felvevő piacokat betöltők pedig a pozícióikat megerősítették. A termelésük szervezetét a piaci igényeknek megfelelően alakították ki. A magyar rendszerváltozás alatt átalakított mezőgazdaságunk azonban az általa betöltött korábbi felvevőpiaci szegmensekből is kiesett. Komparatív előnyeinket a világ mezőgazdasági piacain elveszítettük. A világ bármely pontján az Argentínában előállított vágómarha, az Ausztráliában tenyésztett juh, a Kanadában megtermelt búza, vagy a Nyugat-Európában előállított tej olcsóbban, jobb minőségben és biztonságosabban szervezett termelési alapokról értékesíthető, mint a magyar termék. Búzából mint magyar mezőgazdasági vezértermékből 1999-ben az 1998. évinél közel 40%-kal kisebb területről 46%-kal kevesebbet takarítottak be. A búzaexport dollár folyóáron számolva kétharmad részaránnyal csökkent egy év alatt, a belföldi ellátás pedig csak az

1998. évről megmaradt, akkor eladhatatlan készletekkel vált biztosíthatóvá. 1999-ben a vágómarha-termelésünk 24%-kal csökkent, tíz év alatt a juhállományunk több, mint 50%-kal esett vissza, a tehénállományunk és tejtermelésünk visszaesése az 1990-es években 30%-os mértékű. A szűkített újratermelési folyamatokra képes és kényszerített magyar mezőgazdaság fellendítése a reálértékben apadó támogatást biztosító állami költségvetés, a termelés-visszaesést és minőségromlást produkáló üzemi szervezetek, továbbá az EU-elvárásoknak alárendelt magyar agrár-külkereskedelem mellett eléggé aggályos. Mindezeket némiképpen ellensúlyozandó, a gazdálkodók saját és az állami költségvetés csökkenő támogatási értékeit pótlandó vagy akár megteremtető stabilizációt lehetne agráriumban teremteni hitelintézeti oldalról. A hiteltőke-expanzió megvalósulása azonban a Magyar Nemzeti Bank agrárium irányába megnyilvánuló refinanszírozási politikájának visszafogása mellett ugyancsak elzárja a fejlődés vagy akár a szinten tartás lehetőségét. A magyar kereskedelmi bankokban a külföldi pénzintézetek privatizációs térnyerése után a mezőgazdaság fellendítése iránti érdekazonosság ugyancsak hiányzik. A tevékenységét 1998-ban megkezdett Földjelzálog Hitelbank (FHB) és a magyar tulajdonban lévő takarékszövetkezetek oldaláról viszont egyfajta pozitív hatást lehetne kifejteni az agrárium térvesztésének megállítására. Az ezen szűkre szabott keretek között megszervezendő agrárfinanszírozás is lehet azonban sikeres, hogyha a múlt század végének és a XX. század elejének mezőgazdaság finanszírozási rendszerét és szemléletét magába foglalja.

A XIX. század második felében, majd a XX. század első évtizedeiben a magyar agrárium felpezsdítésére egy intenzív, államilag szervezett hitelélet kezdett kibontakozni. A mai korra vonatkoztatva is lényeges, hogy a magyar pénzügyi élet önállóságának megteremtésén keresztül jött létre a hathatós agrárfinanszírozás, amelynek meghatározó jellemzője a nem elsődleges profitszempontok érvényesítése a mezőgazdaságot hitelező pénzintézetek üzletpolitikájában, illetve az állami vagy államilag támogatott hitelintézetek tevékenységének alárendelése a kormány birtokpolitikájának. Az agrárium hitelezői közötti együttműködés, a finanszírozási szervezetek birtokméretek szerinti elkülönülése a hitelképtelen mezőgazdasági üzemek és a nyújtandó hiteligényhez alacsonyan tőkésített bank kategóriájának – mint a hitelezést akadályozó szempontoknak – a kiiktatását jelenthetné ismét a finanszírozási folyamatokban. Az elkövetkezendő évtizedben nagyobb célt, mint a mezőgazdasági termelés rohamos csökkenésének megállítását, reálisan nem tűzhetünk ki, azonban az így, alapjaiban a hitelintézeti oldalról közvetetten elindított termelés újraszervezéssel a magyar mezőgazdaság népességmegtartó erejét és a világpiaci alkalmazkodóképességét szerény mértékben tudnánk fokozni.

A számba vehető lehetőségeket azonban igen nagy fokban beárnyékolja, hogy a Földjelzálog Hitelbank tevékenységét csak 1998 márciusában kezdte

meg. A helyzet megoldását csak elodázza, hogy mind ez idegig az FHB az agrárium hitelezését még nem indította el. A bank stratégiai célkitűzéseiben ugyan szerepel, hogy a szakosított pénzintézet új, biztonságos, 5–10 éves futamidejű, lehetőség szerint fix kamatozású értékpapírok, jelzáloglevelek kibocsátásával megszervezett forrásokra alapozva hosszú lejáratú fejlesztési hitelekkel kívánja erősíteni a magyar nemzetgazdaság növekedését, azonban csak a Nemzeti Földalap létrejöttével megteremtődő feltételek alapján látja csak erősíthetőnek a mezőgazdasági jelzálog-hitelezési üzletágát. A Nemzeti Földalap felállításának szempontjainál azonban félő, hogy a politikai szempontok ismételten megelőzik a szakmai érveket. A földjelzálog-hitelezés megindítására a tőkepiacon keresztül a szükséges források előteremthetők, sőt a biztonságos követeléskezelés szempontjait erősítendő 2000 májusában a végrehajtási jogszabályok átfogó szigorítására is sor került. A FHB kétéves tevékenységét elemezve már eddig is számos probléma merült fel, amelyek, hogyha a mezőgazdasági hitelezési célterületen érvényesülnének, komoly problémákat okoznának. Például 1998 októberében az FHB a 23%-os jegybanki alapkamat + 2% kamatmarge értéken kötötte a hitelszerződéseket, jobbára általános vállalkozásfejlesztési célterületen. A hitelszerződésekben azonban a bank részéről egyértelműen kikötésre került, hogy a kölcsön a lejáratot megelőzően nem fizethető vissza, továbbá a kamatszázalék módosítása is a hitelező bank döntésétől függ. Az eltelt két évben a magyar inflációs mutatók 10% körülire csökkentek, a jelzálog-hitelezés alapjául szolgáló jegybanki alapkamattal egyetemben, a hitelkamatok azonban maradtak. A vállalkozások viszont most már nem képesek a jelenlegi piaci viszonyoktól elszakadó, korábban beállított magas kamatszázalékot fizetni. A soron kívüli hiteltörlesztés vagy hitelkiváltás, illetve a jelzáloghitel kamatának csökkentése saját, banki kompetenciában banküzemtani problémákat vetne fel, hiszen a forrásgyűjtés során kibocsátott jelzáloglevél futamideje és kamatszázaléka is egyaránt fix. A forrásbegyűjtési és a kihelyezési portfólió összhangjának megbontása a banknak veszteségeket okozhat. Célszerű megoldásnak javasolható azonban a XIX. század és a XX. század fordulóján tapasztalt állami költségvetési segítségnyújtás módja az FHB irányába, hiszen a vállalkozások tartós működését és az adósságszolgáltat teljesítését az infláció lecsökkenése által kiváltott alacsonyabb jövedelmezőségi ráták nem garantálhatják. Arra az időszakra, amikor az FHB mezőgazdasági földjelzálog-hitelezése kezdetét veszi mindenképpen kívánatos lenne a földhitelbank állami támogatási rendszerének kidolgozása és költségvetésbe illesztése.

A magyar mezőgazdaság hiteléletének újraszervezésében – a jelenlegi szűkös alapokról kiindulva – ugyancsak meghatározó szerepet tölthetnének be a falusi takarékszövetkezetek, amelyek az 1990-es években mind nagyobb szerepet vállaltak a kisparaszti mezőgazdasági hitelezés, a gazdaszövetkezetek és a vidékfejlesztéssel összefüggő vállalkozások finanszírozásában. A jelenleg ha-

tályos Hitelintézeti törvény 216. § (1) bekezdése a szövetkezeti hitelintézetek kötelező integrációs tagságát helyezi kilátásba, míg a Pénzügyminisztérium által egy a közelmúltban kidolgozott jogszabálytervezet szerint az integrációs kényszertagság a szövetkezeti hitelintézetek szinte teljes körére vonatkozna, kivéve az 1,5 milliárd forint saját tőkével rendelkező takarék- és hitelszövetkezetek kaphatnának felmentést az integrációs kényszertagság alól. Természetesen a prudenciális és üzleti integrációt szorgalmazó törvényi javaslatok önmagukban nem elvetendők, azonban a takarékszövetkezetek integrációs, ún. „ernyőbankjává" az a takarékbank rt. pályázhatna jó eséllyel, amely közel 61%-ban – a magyar falusi gazdaságokkal termelési és piaci versenyben lévő – a német szövetkezeti gazdák tulajdonában lévő Deutsche Genossenschaftsbank birtokában van. Nyilván a magyar törpebirtokosok hitelellátásának megszervezése az azonos termékskálát és jelentős felesleget termelő német gazdáknak nem érdeke, így a tulajdonukban lévő DG banknak sem. Az általam is kifogásolt üzleti ellentmondások hatására a kormány a közelmúltban visszavonta a törvényjavaslatot, azonban kérdés, hogy a takarékszövetkezeti hitelélet szervezése az elkövetkezendő években milyen irányba terelődik.

A magyar mezőgazdaságnak a szűkre szabott hazai és export piaci lehetőségeit, továbbá a jelenlegi szintnek megfelelő szociális funkcióit sem sikerül betöltenie az elkövetkezendő évszázadban, hogyha az elmúlt tíz évben meghonosodott agrárpolitikát tovább folytatja. A mezőgazdasági termelés mennyiségének és minőségének felfuttatásához és népességmegtartó erejének növeléséhez előfinanszírozó tőkét csak és kizárólag a bankrendszeren keresztül lehet előteremteni. Ehhez a hiteléletet azonban a nemzeti érdekeknek megfelelően kell megszervezni. A magyar állam az agrárium finanszírozási szervezeteiben megmaradt pozícióit tovább már nem adhatja fel, sőt indirekt állami pénzügypolitikával arra kell törekednie, hogy a Nemzeti Bank refinanszírozási politikáját és a privatizált kereskedelmi bankok üzletpolitikáját is az agrárium irányába fordítsa.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

MAGYARORSZÁGI FÖLDKÉRDÉS AZ EU-CSATLAKOZÁS KÜSZÖBÉN

Magda Róbert

Bevezetés

A rendszerváltás alapvető változásokat hozott hazánk életében, és nem hagyta érintetlenül a mezőgazdaságot, ezen keresztül ennek alapvető termelési tényezőjét, a termőföldet sem. A termőföld esetében jelentős átalakulás történt mind a tulajdonviszonyok, mind a birtokstruktúra vonatkozásában, ami előrevetítette a földárak változását is.

A földbirtokstruktúra tekintetében lényeges eltérések figyelhetők meg hazánk és az uniós országok között. Hazánk birtokstruktúrájára jelentős mértékben kihatott a kárpótlás, melynek eredményeképpen a birtokméretek erősen csökkentek, ami szinte ellehetetlenítette a gazdaságos mezőgazdasági termelést. Napjainkban azonban megkezdődött egy koncentrációs folyamat, amely talán megfelelő megoldást jelent a nehézségek kiküszöbölésére.

A magyarországi földárak az 1990-es évek elején nagyon alacsonyak voltak, ami azt jelentette, hogy viszonylag kevés pénzért jelentős földterülethez lehetett jutni. Ez a helyzet folyamatosan változott az elmúlt évtizedben, aminek az a következménye, hogy a magyarországi földárak – ha nagyon lassan is – közelítenek az európai uniós földárakhoz.

A mezőgazdaság termelőképességét leginkább a földtulajdon alapjának változatlansága és a művelés zavartalansága, együttvéve, a gazdaság egysége biztosítja. „Akár kisüzemben, akár nagyüzemben álljon a földtulajdon, az bizonyos állandóságot nem nélkülözhet" – olvashatjuk a Közgazdasági Enciklopédia több, mint nyolcvan éve megjelent kötetében. Majd a későbbiekben „A fejlett és okszerűen kezelt falusi gazdaság igazi értékét a gazdasági üzemegység – a szántók, rétek, szőlők célszerű elhelyezkedésében – egymáshoz való helyes kölcsönhatásában találjuk fel. Az ilyen üzemegységek korlátlan felosztása sokszor évtizedek fáradságos munkájával létesített termelő üzemegységeket rombol szét" *(Közgazdasági Enciklopédia,* 1929*)*.

Egy ország tekintetében azért van elengedhetetlen jelentősége a földtulajdonviszonyok megfontolt kialakításának, mert ez biztosítja a folyamatos fejlődés alap-

vető feltételeit azáltal, hogy a föld tulajdonosa elsődlegesen érdekelt földjének ésszerű hasznosításában. Ebbe beletartozik a föld állagának megőrzése, a termőképesség javítása, de semmi esetre sem sorolandó ide a termőföld kizsigerelése.

A földtulajdon-viszonyok állandóságát minden esetben kettős értelemben kell vizsgálni:

- Először is abban az értelemben, hogy a társadalom egésze, s ebből adódóan a termelés maga alapjában véve *milyen tulajdonformán* (magán, kollektív, állami) *alapul*. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor láthatjuk, hogy a magyar gazdaság földtulajdonviszonyaiban az utóbbi ötven évben többször is jelentős változás következett be, amelyek során a jellemző főbb üzemi formák gyökeresen megváltoztak, ezzel párhuzamosan a termelés színvonala hosszabb-rövidebb időszakokra jelentősen visszaesett, és óriási vagyonvesztések következtek be. Az első ilyen nagyobb mértékű változás az 1945. évi földreform hatására történt. Ezt követően rövid időn belül a tömeges kollektivizálás időszakában, 1959 és 1961 között már másodszor változtak meg a mezőgazdaság termelési viszonyai. Hasonló mértékű változás zajlott le legutóbb az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján a kárpótlási időszakban is.
- Másodszor, egy konkrét gazdálkodási egység stabilitása szempontjából is elengedhetetlen a tulajdonviszonyok tartós jellege. Általános tapasztalatok azt igazolják, hogy azon gazdaságok, amelyek saját földön gazdálkodnak és nem kell a földhaszonbérlethez igazodniuk, sokkal stabilabbak.

A földtulajdonszerzés lehetőségei és korlátai Magyarországon napjainkban

A hazánkban lezajlott társadalmi átalakulás ismét változásokat indított meg a földpolitikában. Egyik lehetőségnek mutatkozott a viszonylag erős nagyüzemi forma megtartása és a tulajdonviszonyok átalakulása, amelynek keretében kedvezően keveredhet a méretathékonyság előnye a személyi tulajdonra épülő kis- vagy közepes gazdaságok, főként családi gazdaságok előnyeivel. Ez – Magyarországgal ellentétben – már megvalósult a korábbi NDK területén létrehozott magántulajdonú nagygazdaságokban.

A másik lehetőség *Tanka E.* (1997) szerint az, hogy „...a dekollektivizálással megnyílt a lehetőség arra, hogy egyrészt az agrártermelő, mint földhasználó materiális földtulajdonossá váljon, másrészt mód volt arra, hogy a földbirtokszervezetben fokozatosan felszámolják a tulajdon és a termelő szervezet évezredes elkülönülését."

Végül is a politikai nézeteltérések eredményeként felemás helyzet alakult ki, ugyanis a mezőgazdaságban jelen vannak a volt nagyüzemek (szövetkezetek, állami gazdaságok) utódszervezetei, valamint megindult a versenyképes méretekkel rendelkező családi gazdaságok kialakulásának folyamata is.

A rendszerváltást megelőző utolsó évben a szövetkezeti gazdaságok használták a termőterület 66,4%-át, míg az állami gazdaságokkal együtt alkotott egység 92,1%-ot tett ki, amely így teljes mértékben eldöntötte a földhasználat alapvető formáit Magyarországon.

A szövetkezetek esetében a földterületből 3 471 311 hektár a szövetkezetek tulajdonát képezte, egy másik jelentős terület (1 991 734 hektár) a tagok tulajdonában volt, míg a maradék 3,8%-kal az állam rendelkezett. Ez a tulajdonosi összetétel egy különleges nagyüzemi gazdálkodási struktúrát rejtett, amely nem volt gyakori a világ mezőgazdaságában. Ebben az esetben ugyanis szerencsésen ötvöződtek a különböző típusú mellék- és kiegészítő tevékenységek a mezőgazdasági alaptevékenységgel, másrészt a nagyüzemi termelés a szorosan hozzákapcsolódó kisüzemi háztáji termeléssel. Ez az „építmény" került lebontásra az 1990-es évtized első éveiben.

A földtulajdonviszonyok átalakulása hazánkban a szövetkezetekről szóló 1987. évi I. törvénnyel és az 1989. június 1-jén elfogadott földtörvénnyel vette kezdetét. Ezeket figyelembe véve:

- lehetőség nyílt a természetes személyek korlátlan földvásárlására;
- megszűnt a földbeviteli kötelezettség és kilépéskor a földkiviteli tilalom;
- a szövetkezeti vagyon annak 50%-a erejéig feloszthatóvá vált.

A változásoknak megfelelően a közös vagyonrész szabadon átruházhatóvá vált és írásba foglalták, hogy a vagyonrészt a termelőszövetkezetek megszűnése esetén a tagoknak ki kell fizetniük. Mindezekből azt a következtetést vonom le, hogy a 80-as évek végére megérlelődött a termelőszövetkezetek átalakításának szándéka. A 90-es választások után gyökeres változások következtek, ugyanis kötelezővé vált a szövetkezeti tulajdon, benne a földtulajdon teljes körű és gyors privatizációja.

A földtulajdonviszonyok átalakítása a kárpótlási törvények segítségével négy lépcsőben történt, amelyre azonban terjedelmi korlátok miatt nem térek ki.

Az 1997. július 13-áig megtartott árveréseken eladott földterületek adatai a következők voltak:

– a megtartott árverések száma	25 949	
– az elárverezett aranykorona-érték	3 908 8491	Ak
– tulajdonhoz jutottak száma	696 923	fő
– az elárverezett terület	2 004 538	ha
– az egy fő tulajdonosra jutó terület	2,88	ha/fő

Ez a licitálás során kialakult átlagosan mintegy 3 hektáros földtulajdon mindössze *arra elegendő, hogy a vidéken élők egy része ne legyen nincstelen, de arra már nem, hogy elfogadható színvonalú megélhetést biztosítson számukra.* Ezért már a licitálás alatt megindult a harc a nagyobb földterületek megszerzéséért, amelyre többféle lehetőség kínálkozott, például a kárpótlási jegyek felvásárlása, a szövetkezeti részaránytulajdon és a kárpótlási lehetőség összekapcsolása és végül, de nem utolsó sorban a korábban magántulajdonba került földterületek megvásárlása.

A kárpótlási folyamat egyik negatívuma volt a magyar paraszt magára hagyása (a tájékoztatás hiánya). Egyetértek *Szűcs I.* (1996) véleményével, amely szerint ebben az időszakban „hiányzott a mezőgazdaságból élő milliónak a pontos és önzetlen tájékoztatása, a lehetséges alternatívák bemutatása, a számukra legkedvezőbb döntések meghozatalának elősegítése."

A fentiekben említett kárpótlási elvek megvalósulásának gyakran nagyon súlyos következményei lettek, melyek közül néhány:

- A kárpótlási jegyekért felajánlott vásárlási lehetőségek korlátai miatt a kárpótlási jegyek napi árfolyama időnként nagyon mélyre süllyedt (250–300 Ft).
- A kárpótlás szükségszerűen együtt járt a nem mezőgazdaságból élő, a mezőgazdaságtól elszakadt, gazdálkodásra képtelen emberek földhöz jutásával.
- A kárpótlás eredményeképpen a birtoktestek jelentős mértékben elaprózódtak.
- A termelés visszaesett, a földek termőképessége jelentős mértékben leromlott. Nagy méreteket öltöttek az elhanyagolt, műveletlen területek, és mindezek mellett fokozatosan romlott a mezőgazdaság technikai, technológiai színvonala is.

A Magyarországon lezajlott kárpótlási folyamat is bizonyítja, hogy milyen negatív következményekkel jár az, ha a hazai közgazdasági feltételeket figyelmen kívül hagyják, és nem mérlegelik az előzményeket, valamint ha a külföldön folyamatosan kialakult viszonyokat változtatás nélkül, szinte azonnal kívánják átültetni a hazai gyakorlatba.

A magyarországi helyzet néhány sajátossága

A kárpótlási folyamat lebonyolítása után, illetve ahhoz kapcsolódva született meg az 1994. évi LV. törvény a termőföldről, amely a tulajdonszerzésről a következőképpen rendelkezik:

a) Belföldi magánszemélyek földtulajdonszerzésének feltételei:
   - mértéke a 300 hektárt vagy a 6000 aranykoronát nem haladhatja meg; ebbe nem számít bele a tanya körüli föld 6000 négyzetméterig, beleszámít viszont az önálló ingatlannak minősülő művelés alól kivett terület;
   - nem esik méretkorlátozás alá a kisajátítás folytán kapott kártalanítás összegéből vásárolt termőföld, valamint a közös tulajdonának megszüntetésével tulajdonba kerülő termőföld.

b) Belföldi jogi személyek és jogi személyiség nélküli más szervezetek a termőföld tulajdonjogát néhány kivételtől – mint a magyar állam, az önkormányzatok, közalapítvány, erdőbirtokossági társaság – nem szerezhetik meg.

c) A külföldi magánszemély és jogi személy termőföld és védett természeti terület tulajdonjogát nem szerezheti meg, kivéve, ha ahhoz kárpótlás vagy közös tulajdonrész vagy örökösödés útján jutott hozzá. A tanyához tartozó 6000 négyzetméternyi terület tulajdonjogát megszerezheti.

Ilyen törvényi szabályozás eredményeképpen alakultak át az 1990-es évek elején a tulajdonviszonyok és a birtokviszonyok. A tulajdonviszonyok bemutatására törekszem az *1. ábra* segítségével.

1. ábra

A kárpótlás után kialakult tulajdonviszonyok Magyarországon

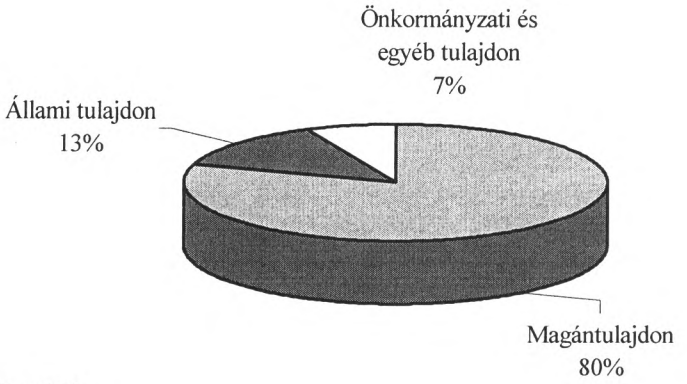

Forrás: Saját gyűjtés.

Sajnos a tulajdonviszonyok alakulására nincsenek pontos adataink. E kérdésben várhatóan a 2000-re tervezett általános mezőgazdasági összeírás szolgáltat majd megnyugtató információkat.

Az 1990-es évek elején lezajlott változások célja a birtokméretek átalakítása során az volt, hogy a földtulajdon és a földhasználat egysége továbbra is fennmaradjon, ám ezt a szándékot sem a jog, sem a gazdaságpolitika nem segítette, így nem sikerült megvalósítani.

A sikertelenség egyik oka maga a választott megoldás (a kárpótlás), másfelől az országban kialakult viszonyok figyelmen kívül hagyása, a nyugat-európai gyakorlat – az ottani közgazdasági feltételekkel nem számoló – azonnali átültetésének igénye.

A végbemenő kárpótlás napjainkig a földtulajdon és a földhasználat szétválásához vezetett, ami egyéb kedvezőtlen hatásaitól eltekintve folyamatos jövedelemkivonással jár az egyébként is jövedelemhiányos mezőgazdaságból (a bérleti díj jelentős része kikerül a mezőgazdaságból).

Az átalakulás óta a földtulajdon és a földhasználat terén szinte lehetetlen a tisztánlátás, pedig ez elengedhetetlen lenne a gazdaságpolitikai teendők szempontjából.

A földtulajdon és használat szétválásának több oka is van, például:

- a tulajdonos lakóhelye és a kapott földterület közötti távolság (városiak esete);
- a földterület mérete (többnyire túl kicsi, de esetenként az ellenkezője is lehet a saját használat akadálya), széttagoltsága;
- a földár emelkedését váró spekuláció;
- a mezőgazdasági termelés alacsony jövedelmezősége.

Ezen felsorolásban szereplő okok egy része belátható időn belül megszüntethető lesz, más része azonban tartósan megmarad, mivel megszűnésük a gazdaság és a társadalom fejlődésének függvénye.

A magángazdálkodás alapját a törpebirtok túlsúlya, a középüzem lassan növekvő aránya, a nagygazdaságok kis száma, valamint a kisüzemeknél az ésszerű művelést gátló, szétszórt birtokszerkezet jellemzi, melyet alátámaszt az a tény, hogy az egyéni gazdaságok által hasznosított földterület közel 2 500 000 tagban fekszik, melyeknek átlagos mérete 0,6 hektár. A földterületet használók

- 63%-ának egy tagban,
- 24%-ának két tagban,
- 8%-ának három tagban,
- 5%-ának háromnál több tagban volt a földje.

Az egymástól távol eső földrészleteket főleg a szőlő- és gyümölcsterületet bérlők művelik, mintegy egyharmados részarányt képviselve, míg a másik kétharmados részt a szántót és kertet művelők alkotják.

Összegzés

A nemzetközi tendenciákat és a hazai viszonyokat vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a közeljövőben a tulajdon és a hasznosítás közeledése várható, és emellett felgyorsul a birtokkoncentráció. Ezen földtulajdon koncentrációja társul a birtoktestek földrendezésével, azonban ez csak követő jelleggel valósulhat meg. Növekvő szerepet ölthet a későbbiekben a földhaszonbérlet. A versenyképes gazdálkodásnak a saját tulajdonú és a bérelt föld lesz az alapja. A földhaszonbérlet gyors elterjedését jelzi a következő 2-3 évben az is, hogy számolni kell az esetleges bérletek egymás mellé kerülésével, ebből adódóan az elővételi jogot kihasználva ezek megvásárlása kerülhet előtérbe.

Véleményem szerint a tulajdoni struktúrának rugalmasan és konstruktív módon kell reagálni a gazdasági környezetváltozásra. A kevésbé koncentrált tulajdonviszonyok, a nem túl nagy üzemméretek alkalmazkodási lehetőségei krízishelyzetekben jobbak, mint a nagyüzemeké, viszont a nagyobb üzemi méretekben a hatékony termelés feltételei kedvezőbbek lehetnek.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ AGRÁR- ÉS VIDÉKFEJLESZTÉS MEGVÁLTOZOTT VISZONYA, ELTARTÓKÉPESSÉG ÉS FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

Tóth László – Juhász Lajos – Trombitásné Láng Gabriella

Az Európai Unió strukturális és vidékfejlesztési politikájának összekapcsolódása a következő hét évben

Az a pejoratív felhang, amit ma is lépten-nyomon tapasztalunk a vidék kifejezéssel, a vidékkel kapcsolatban, vagy ahogyan a parasztot oly gyakran „aposztrofálja" a városi „underground", sőt, másik végletként a magát „kifinomultnak" tartó köznyelv is, nem nagyon ismeretes Európa nyugati felén. De a vidék nem szinonimája az elmaradottságnak sem, bár kétségkívül fellelhető bizonyos korreláció az elmaradottság és egyes vidéki térségek között. Az elmaradottság persze megint nem az általunk megszokott butasággal párosult szegénységet, az iparosodottság alacsony szintjét vagy valami hasonlót jelent. Általában azzal kapcsolatos, hogy valamilyen ok, illetve okok miatt egy-egy térségben megszűnnek azok a hatótényezők, amelyek korábban a fejlődést generálták, miközben nem jönnek létre olyan újak, amelyek a megváltozott feltételek között a gazdasági-társadalmi fejlődés motorjaivá válhatnának. Tény, hogy emiatt az életkörülmények, a jövedelmek és az esélyek az itt élők számára romlanak, illetve elmaradnak azoké mögött, akik dinamikus régióban élnek. A hátrányos helyzet felszámolása a korábbi, elsősorban szociális indíttatású, központi, állami paternalista megoldásokkal szemben – melyek kudarca az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek közepétől Nyugat-Európában nyilvánvalóvá vált – a belső, a régió saját hajtóerőinek megtalálása, aktivizálása lehet, amit az állam, illetve egyre inkább az Európai Közösség is elfogadhatónak tart, és amit kifejezésre juttat azzal, hogy a régiófejlesztésre szánt erőforrásait központi pénzeszközökkel kiegészíti. Ezért *a vidékfejlesztés mindenekelőtt strukturális fejlesztés*, ami

magában foglalja a különféle *erőforrások bővítését, átalakítását,* illetve *új erőforrás-kombinációk létrehozását.*

A vidék dinamizmusának fő forrása évszázadokon át – mint tudjuk – a mezőgazdaság volt. A mezőgazdasági tevékenységek azonban a modern tőkés viszonyok között egyre kevésbé képesek önmagukban azt a jövedelmet biztosítani, ami a vidéken élők, illetve az ott maradók számára elfogadható. A CAP egyik alapelve éppen az volt már a Római Szerződésben rögzítetten, hogy a mezőgazdasági termelők számára méltányos (értsd: másokkal nagyjából paritásos) jövedelmet, illetve életkörülményeket biztosítsanak. Hosszú időn keresztül ez az elv domináns szerepet kapott nemcsak az agrárpolitikában, de az általános kormányzati politikákban, sőt, a közösségi politikában is. A *mezőgazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége* következtében ez csak a támogatások rendszeres növelésével volt elérhető. Az is köztudott, hogy a *támogatások* hatására a közösségi mezőgazdaságban az alapvető tömegtermékek nagy részéből túltermelés állt elő, ami számtalan egyéb baj, probléma forrásává vált. Itt azonban arra a hatására emlékeztetünk, amely a termelékenység növekedésében jelentkezett, és amelynek következtében az 1980–1990-es évtized fordulója környékén nyilvánvalóvá vált, hogy a mezőgazdaság és a vidék kölcsönhatásos viszonyát a politikának új módon kell kezelnie. Ezért a CAP átalakítása során a mezőgazdaság támogatására szolgáló alapokat a strukturális alapokba vonták, pontosabban a mezőgazdaság szükséges reformját növekvő mértékben vonták a strukturális átalakítás feladatai közé. Ennek következményeként ma már alapvetően nem CAP-ról, hanem CARP-ról (Common Agricultural&Rural Policy), *közösségi agrár- és vidékpolitikáról* kell beszélnünk. Természetesen nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdaság támogatása új köntösben jelenik meg, hanem arról, hogy az elsősorban a termeléshez és az exporthoz kötődő támogatások mellett növekvő súllyal szerepelnek azok a támogatások, amelyek korábban nem, vagy nem meghatározó jelentőséggel bírtak az agrártámogatáson belül.

Bár az eddigiek nem mondatók új felismerésnek, ahhoz azonban mindenképpen szükséges volt felvillantani őket, hogy a mezőgazdaság és a vidék viszonyáról való ismereteinket néhány fontos új szemponttal gazdagíthassuk. A dolog ugyanis az eltartóképesség és a fenntarthatóság kettőssége szempontjából bír különös jelentőséggel. Az *eltartóképesség* alapvetően két dologhoz kapcsolható, nevezetesen a *jövedelemtermeléshez,* illetve az elérhető jövedelem nagyságához, valamint a szükséges számú *munkahely meglétéhez.* A *fenntarthatóság* pedig az *erőforrások megőrzése,* az erőforrások nem felélése, nem elpusztítása. A vidék első számú, alapvető erőforrása a *termőföld,* illetve a *természeti környezet,* tehát mindenféleképpen ezek megőrzéséről van szó, amikor a fenntarthatóság szempontját hangsúlyozzuk. A fenntarthatóság és az eltartóképesség viszonyát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a *fenntarthatóság alapfeltétele az eltar-*

tóképesség. Ha valamely régióban a lakosság megfelelő munkalehetőséghez és jövedelemhez jut, akkor lehetőség van arra, hogy a termőföldet és a természeti környezetet, mint a vidéki területek meghatározó erőforrását, fenn lehessen tartani.

Az eltartóképesség és a fenntarthatóság – nemzetközi trendek és a magyar valóság

A fentiek alátámasztására néhány nemzetközi és magyar adatot sorakoztatunk fel, amelyek több oldalról mutatják be a kialakult helyzetet és azt, hogy e helyzet megoldása nem tűr halasztást. Mindenekelőtt azt kell újra és újra hangsúlyoznunk, hogy a mezőgazdaság jövedelemtermelő képességének alacsony volta világtendencia, amely az alábbi fő tényezőkre, mint okokra vezethető vissza. Az egyik az, hogy a *föld, mint termelési tényező* sokkal kevésbé rugalmas, mint a többi termelési tényező. Helyhez kötöttsége miatt a többi termelési tényezőt kell oda csoportosítani, annak érdekében, hogy megfelelő hatékonysággal, termelékenységgel lehessen mezőgazdasági termelőtevékenységet folytatni. Ehhez hozzátartozik a *földtulajdon monopóliumának erőforrás-allokációt korlátozó hatása* is, amely lényegében a mai napig fennáll, annak ellenére, hogy a földtulajdon monopóliuma önmagában az extraprofit lehetőségét ma általában nem biztosítja. A másik ok, ami miatt a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége rendszeresen elmarad az egyéb ágazatok jövedelemtermelő képességétől, a *mezőgazdasági termékek sajátos természetéből* fakad. Az *innováció, illetve a fejlesztés árának a megtérülése* ugyanis *problematikusabb*, mint más ágazatokban. Eredményük ugyanis legtöbb esetben nem olyan új termékben jelenik meg, amely a fogyasztó számára új használati értéket jelent, és nem feltétlenül van a hozamokat közvetlenül növelő hatása sem. Ennek ellentmondani látszik ugyan a biotechnológia eredményeit hasznosító új fajták egyre tömegesebb elterjedése, azonban például a genetikai eljárással előállított búzából készült kenyér, vagy a genetikailag módosított szójából készült takarmány felhasználásával előállított húskészítmény a fogyasztó számára önmagában nem jelent olyan pluszt a használati értékben, amit esetleg hajlandó lenne magasabb áron megvenni. Senki ne tévessze össze ezt azzal, hogy ugyanazon mezőgazdasági alapanyagból az élelmiszeripar már nagyon sokfajta, újabbnál újabb terméket képes előállítani, amelyeket megfelelő kereslet mellett természetesen olyan áron képes eladni, amiben fejlesztési ráfordításai megtérülnek. A mezőgazdasági termelő számára inkább csak ott van árnövelési lehetőség, ahol kimutathatóan az alapanyag adja a végtermék újdonságtartalmát, például az úgynevezett *funkcionális élelmiszerek* vagy az *egészséges táplálkozást biztosító termékek* esetében. Talán később ezekhez társulnak a *környezetbarát módon előállított termékek* is.

A *túltermelés* következtében még tovább csökkenhet a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége. Nem csupán abszolút feleslegek esetén állhat elő ilyen helyzet, hanem annak következtében is, hogy hiába alacsony a fogyasztás, az alacsony jövedelmek miatt létező kereslethiány, vagy a keresletnek való valamilyen meg nem felelés miatt eladhatatlan termékek csak alacsony áron értékesíthetők, amelyek esetleg még a folyó költségeket sem térítik meg, szegénnyé téve a termelőket és tőkefelélést, hosszabb távon tőkekivonást okozva az ágazatból, megfelelő agrárpolitika híján. Sajnos, az elmúlt közel két évtized magyar mezőgazdasága mindennek szomorú példáját adja.

A mezőgazdaság alacsony jövedelemtermelő képességének ékes bizonyítéka, hogy a Nyugat-Európában a leginkább koncentrált mezőgazdasággal rendelkező Nagy-Britanniában is csupán 46 font volt az egy hektárra jutó átlagos nettó farmjövedelem az 1995/96-os gazdasági évben a területi támogatás nélkül. Ismerve a brit árviszonyokat, nem kétséges, hogy az akkori mintegy 15 ezer forintnak megfelelő jövedelem egyszerűen nevetségesnek mondható. Nem véletlen tehát, hogy az egy hektárra jutó területi támogatás ennek több, mint hatszorosa, 265 font volt. A kettő összege, 308 font (mintegy százezer forint) sem magas érték, bár figyelembe kell vennünk, hogy a területi támogatáson kívül egyéb, jelentős támogatásokat is kapnak a farmerek. Nem véletlen, hogy a BSEá-kór miatt jelentős piacokat vesztett brit farmerek arról panaszkodnak, hogy helyzetük katasztrofális, az agrárválság súlyossága legfeljebb az 1929–33-aséhoz hasonlítható.

Nem tudjuk, mit szólnának a derék brit farmerek, ha a magyar gazdák helyzetét jellemző néhány adatot, tényt megismernék. Még számunkra is elképesztő, hogy – az AKII számításai szerint – amíg 1990-ben a főbb ágazatokban a termelés nyereséges volt, addig kilenc ágazat közül 1998-ban és 1999-ben hat ágazat termelése volt veszteséges (búza, kukorica illetve napraforgó egy-egy évben, alma, szőlő, vágómarha és húscsirke). Ehhez hozzátehetjük, hogy a KSH-adatok alapján a mezőgazdasági bruttó keresetek a gazdasági ágak átlagának 71,3%-át tették ki, az ipar átlagához képest ennél is kevesebb, 69,9% volt csupán.

A *mezőgazdasági üzemek nagysága*, valamint jövedelemtermelő, illetve a mezőgazdaság eltartóképessége között ugyancsak közismert, kétirányú összefüggés van. Miközben az üzemméret növekedése a méretthatékonyság következtében az egy mezőgazdasági üzemre jutó jövedelmet hatványozottan növelheti, ezáltal a mezőgazdaságból élők jövedelmi helyzetére jótékony hatást gyakorol, az üzemek számának csökkenésével – a technikai fejlődést is figyelembe véve – a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, így a mezőgazdaságból élő családok száma is arányosan csökken. Ha tehát változatlan területen folyik is mezőgazdasági termelés, a vidék eltartóképessége csökken. Ezt nagyon szépen alátámasztják az Európai Unió adatai. Ha az output oldali üzemméretet vesszük alapul, a következő képet kapjuk. A négy leghatékonyabb mezőgazdasággal

rendelkező EU-tagországban, Nagy-Britanniában, Hollandiában, Belgiumban és Dániában, ahol a 40 ESU SGM (European Size Unit Standard Gross Margin) feletti kibocsátású – az EU meghatározása szerint nagy – farmok aránya a fenti sorrendnek megfelelően 58,0, 36,7, 36,6 és 27,7%, a mezőgazdasági népesség aránya (ha pontosan nem is ebben a sorrendben) a legalacsonyabb.[1]

Látszólag ellentmond a nagy farmok nagyobb jövedelemtermelő képességének az, hogy az agrártámogatások legnagyobb részét mégis a nagyobbak kapják. Az ellentmondás azonban azért látszólagos, mert ezek fajlagosan nagyobb hozamokat produkálnak, továbbá az export is zömmel tőlük származik. Köztudott, hogy a közvetlen agrártámogatásokban a termelési és az exporttámogatások képviselik a legnagyobb arányt.

Tovább árnyalja a képet, hogy a mezőgazdaság eltartó képességét az is csökkenti, hogy a technikai fejlődés következtében növekvő hozamok is hozzájárulnak a túltermeléshez. Emiatt vált szükségessé a *mezőgazdasági területek művelésből való kivonása*, a *McSharry* óta intézményessé vált Set Aside-program.

A mezőgazdaságban folyamatosan feleslegessé váló munkaerő, pontosabban az ehhez kötődő lakosság, a családok megélhetését azonban lehet a lakhely egyszerű elhagyásával megoldani. Ez közismert probléma. De a természeti és egyéb, korábban létrehozott erőforrások megőrzése, a fenntarthatóság biztosítása sem lehetséges a vidék elnéptelenedése mellett. Ezért függ össze egymással szorosan a *mezőgazdaság fejlődése és az erőforrások mezőgazdaságon kívüli* (de nem feltétlenül a mezőgazdasághoz, illetve a földhöz valamilyen módon kapcsolódó) *hasznosítása*.

A magyar mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége a tőkemegtérülési követelmény alapján

Láthattuk, hogy a magyar mezőgazdaságban igen kevés jövedelem képződik. A rendszerváltás óta eltelt immár több, mint tíz év alatt még mindig nem sikerült olyan gazdasági környezetet kialakítani a vidék és a falu gazdálkodási környezetében, amely elfogadható jövedelmet volna képes az ott élőknek biztosítani. Egy működőképes, stabil mezőgazdasági vállalkozásnak pedig megfelelő jöve-

[1] Természetesen az EU-statisztikák is pontatlanok, ugyanis az építőipar mellett a mezőgazdaságban a legnagyobb a feketemunka aránya. A dolog természete következtében sem az illegálisan foglalkoztatottak számáról, sem jövedelmükről nincsenek pontos adatok. A feketemunkások száma főleg azokban az országokban magas, ahol munkaigényes, illetve erősen szezonális ágazatok (gyümölcs- és zöldségtermesztés) miatt egyenetlen a munkaerő-szükséglet. Találkoztunk olyan véleménnyel is, hogy például Hollandiában a hajtatásos virág- és zöldségtermesztés „nagy bajban lenne", ha a kormányzat nem hunyna szemet a főként színes bőrű, volt holland gyarmatokról bevándorolt feketemunkások alkalmazása felett.

delmet kell tudnia realizálni ahhoz, hogy fedezetet nyújtson a saját tőke növelésével a fejlődésre.

Egy mezőgazdasági vállalkozás jövedelemtermelő képességét csak részben elemezhetjük az év végén keletkező, termelés fejlesztésére fordítható nyereséggel, illetve a keresetekkel. Ez csak a felszínen mutatja a problémát. Mellette nagyon fontos annak vizsgálata is, hogy mennyi időt vesz igénybe a mezőgazdasági *termelésben lekötött tárgyi eszközök megtérülése*, és mekkora *profitrátával* jellemezhető. Ha abból a – szakirodalomban általánosan elfogadott – megállapításból indulunk ki, hogy a tulajdonos tőkebefektetése után legalább annyi hozadék várható el, mint amennyi az adott időszakban más, biztonságos tartós tőkebefektetés után elérhető, akkor a hosszú lejáratú államkötvények referenciahozamát vehetjük figyelembe az elvárható nyereség kalkulációja során. (Emlékeztetünk rá, hogy ez a követelmény a mezőgazdasági tevékenységre vonatkozóan általában maximalista, azonban a modellszámításnak ez képezheti a kiinduló feltételezését, mert lehetővé teszi az összehasonlítást más ágazatokkal, tevékenységekkel.) Az *1. táblázatban* az elvárható jövedelem mértékének számítását mutatjuk be.

1. táblázat

A saját tőkére jutó nyereség elvárható mértéke

Megnevezés	1997		1998		1999	
	Nyereség	%	Nyereség	%	Nyereség	%
Adózás előtti eredmény	100,00	21,10	100,00	18,29	100,00	14,27
Le: nyereségadó	18,00	3,80	18,00	3,29	18,00	2,57
Adózott eredmény	82,00	17,50	82,00	15,00	82,00	11,70
Le: osztalék*	28,70	6,05	28,70	5,25	28,70	4,10
Fejlesztésre fordított nyereség	53,30	11,25	53,30	9,75	53,30	7,60

*Az osztalékot 35%-nak véve. (Az 1993–98-as években az osztalékfizetés 20–40% között volt.)
Forrás: Jövedelemhiány és versenykényszer a magyar mezőgazdaságban. AKII, 2000. 1. sz.

A táblázatból jól látható, hogy – a mezőgazdaságban lekötött tőkét figyelembe véve – 1998-ban közel 10%-os saját tőkearányos nyereségnek kellett volna képződnie az ágazatban. Az AKII adatai alapján *1998-ban* a mezőgazdaságban képződött adózás utáni eredmény azonban csak 40–45 milliárd Ft-ot, miközben a felhalmozott saját tőke 1200 milliárd Ft-ot tett ki. Ez azt jelenti, hogy a *saját tőkearányos nyereség csupán 3,30–3,75%* volt. Az előrejelzések azt mutatják, hogy *1999-ben körülbelül 50%-kal romlott* ezen mutató értéke, ami azt jelenti, hogy 100 Ft saját tőkére jutó eredmény mindössze 1,65–1,88 Ft-nak adódott (végleges adatok még nem állnak rendelkezésünkre).

A mezőgazdaságban a tartósan lekötött tárgyi eszközök (például gép) után elvárható minimális megtérülést egy olyan *modellszámítás* segítségével becsültük, amely tényleges adatokon alapul. Tizenkét Csongrád megyei vállalkozás 1994-es, MFA-ból támogatott *gépberuházását* elemeztük. Bár a minta kétségkívül nem kellően reprezentatív, a számítások mégis megengednek egyfajta orientációt a tendenciát, illetve a valós helyzet megítélését illetően. Első lépésben egy normatív megtérülést számoltunk, majd ehhez viszonyítottuk a tényleges helyzetet. A normatív megtérülésre vonatkozó számítást a *2. táblázatban* foglaltuk össze.

2. táblázat

Normatív beruházási megtérülés (1994-2000)

Év	Érték-csökkenési leírás*	Adózott eredmény**	Adó nélküli működésből származó tőkeforrás	Df***	Disz-kontált érték	Tőke-igényes-ség**	Gazdasági profit
1993	14,5	18,9	33,4	0,83056	27,7	15,7	12,0
1994	14,5	23,2	37,7	0,68983	26,0	16,0	10,0
1995	14,5	21,5	36,0	0,57296	20,6	12,3	8,3
1996	14,5	17,3	31,8	0,47588	15,1	8,2	6,9
1997	14,5	14,9	29,4	0,39525	11,6	5,9	5,7
1998	14,5	11,7	26,2	0,32828	8,6	3,8	4,8
1999	14,5	8,0	21,0	0,27266	5,5	1,9	3,6
Összesen	100,0	115,5	215,5	–	115,1	63,8	51,3

* A gépértéket 100,0-nak véve.

** A hosszú lejáratú értékpapír referenciahozadékával számolva.

*** A jegybanki alapkamat alapján.

Forrás: Saját számítások.

A számításból az látható, hogy a hét év alatt képződött 51,3 egység *tiszta gazdasági profit egy évre jutó átlagos hányada 7,3%.* Az is megbecsülhető, hogy közel 5 év alatt, 1,15-os forgási sebességgel kellene a szóban forgó gépberuházásnak megtérülnie, ami *4,95 év megtérülési időt* jelent.

Ezzel szemben a tizenkét Csongrád megyei vállalkozásra a fenti módszerrel számított adatok a *3. táblázatban* látható képet mutatják:

Mint látható, a mezőgazdasági vállalkozók kb. 67%-os állami támogatottsága lehetővé tette ugyan a gépberuházások megvalósítását, de a vállalkozóknál *nem képződött fejlesztésre fordítható nyereség* (gazdasági profit). A gép használati ideje alatti értéke éppen csak megtérült, azonban a keletkezett összeg, a *normál profit* nem hogy a géppótlást lehetővé tette volna, *de még az elvárható személyi jövedelemtől is messze elmaradt.* A normálprofit egy hónapra jutó összege

3. táblázat

Néhány mezőgazdasági vállalkozó MFA-ból támogatott gépberuházásának „megtérülése" (1994–2000)

Beruházó	Beruházott összeg	Saját forrás (E Ft)	Hitel (E Ft)	MFA kamatmentes támogatás (visszterhes, E Ft)	MFA-támogatás (nem visszterhes, E Ft)	Forráskiegészítő támogatás (E Ft)	Tőkeigényesség (E Ft) (normál profit)*	Gazdasági profitráta (%)	Megtérülés (év)	Forgási sebesség
1.	679,0	150,0	–	329,0	–	200,0	478,0	3,6	5,79	1,20
2.	1 003,6	201,6	–	502,0	–	300,0	707,0	1,0	6,84	1,02
3.	1 100,0	105,0	140,0	525,0	–	330,0	774,8	–0,9	7,35	0,95
4.	2 014,0	507,0	–	1 007,0	–	500,0	1 418,7	4,1	5,57	1,24
5.	960,0	200,0	–	480,0	–	280,0	676,2	1,7	7,46	0,94
6.	4 128,0	64,0	1500,0	2 064,0	–	500,0	2 907,4	–0,3	5,93	1,12
7.	1 803,0	402,0	–	901,0	–	500,0	1 270,0	0,0	6,56	1,07
8.	2 917,0	1154,0	–	859,0	404,0	500,0	2 054,5	4,9	5,65	1,20
9.	1 624,0	325,0	–	812,0	–	487,0	1 143,8	–2,5	8,99	0,78
10.	4 926,0	1964,0	–	2 462,0	–	500,0	3 469,6	2,4	6,38	1,09
11.	5 400,0	2002,0	–	2 503,0	395,0	500,0	3 803,6	2,9	5,89	1,14
12.	1 526,0	317,0	156,0	160,0	443,0	450,0	1 074,7	5,7	5,98	1,20
Összesen	28 080,6	7391,6	1796,0	12 604,0	1242,0	5047,0	19 778,3	–	–	–
Átlag/%	2 340,1	26,3%	6,4%	44,9%	4,4%	18,0%	235,5	0,2%	6,53	1,08

* Elvileg többé-kevésbé az elvárható személyi jövedelem és a pótlás együttes fedezetét tartalmazná.
Forrás: Saját számítások Csongrád megyei adatok alapján.

ugyanis egy vállalkozó családra vetítve 19 625 Ft volt. Ez a vizsgált évek átlagában a létminimumot alig érte el (ami a vonatkozó kormányrendeletek 1994–2000 között 10 500 Ft-ról 25 500 Ft-ra emelkedett ugyan, de évi átlaga csupán 17 386 Ft volt[2]). Más szóval ez azt jelenti, hogy a vizsgált a mezőgazdasági vállalkozásokban a beruházást megvalósító családok átlagos teljes havi munkajövedelme mindössze 12,9%-kal haladta meg a Magyarországon érvényes létminimum egy főre jutó összegét. Nem szabad azonban azt sem elfelejteni, hogy a mezőgazdasági családi vállalkozásokban általában a család több tagja is részt vesz a munkában, így a kép még elszomorítóbb, mondhatni reménytelennek látszó!

Létezik-e megoldáshoz vezető út?

Mint írásunk elején rögzítettük, véleményünk szerint a fenntarthatóság feltételeként kell az eltartóképességet értelmeznünk. Több oldalról igyekeztünk bizonyítani, hogy a mezőgazdaság önmagában nem képes arra, hogy a mai viszonyaink között a belőle élőket egy elfogadható szinten eltartsa. Ezt csak külső segítséggel érheti el. Sőt, látnunk kell, hogy perspektívában a mai agrárnépessé-

[2] Az évi 235,5 E Ft egy hónapra eső része.

get sem fogja eltartani, bár olyan rohamos csökkenés nem várható a mezőgazdasági foglalkoztatottak számában, mint amit a rendszerváltás utáni első évtized produkált.[3] Ebből következően, ha a vidéki népesség helyben maradását kívánatosnak tartja a társadalom, gondoskodni kell arról, hogy megélhetését a *mezőgazdaságon kívüli munkavégzéssel is* biztosíthassa. Azonban ez csak a probléma egyik, bár kétségkívül meghatározó oldala. A legsürgetőbb, egyben a *probléma megoldásának kulcsa a mezőgazdaság kriminális jövedelemtermelő képességének javítása.* Alapvetően piaci viszonyok között, piackonform eszközökkel, de az állam hathatós támogatásával lehet ezt megoldani. Az nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaság a mai struktúrájában – a struktúra sokféle dimenzióját beleértve – még külső segítséggel is képtelen arra, hogy az éles hazai és külföldi piaci versenyben megtermelje azt a profitot, ami szükséges a fejlesztési források előteremtéséhez, ezen keresztül a kívánt, elvárható családi jövedelemhez. A struktúra átalakítása nélkül a mezőgazdaság olyan feneketlen vödör, amibe hiába hordják a vizet, semmi nem marad meg benne.[4]

A külső források azonban nem csupán a mezőgazdaság átalakításához, életképességének biztosításához szükségesek. Bizonyos, hogy olyan alapvető *infrastrukturális feltételek*, mint az úthálózat, az energiaellátás, az információs, telekommunikációs lehetőségek, hálózatok megléte, illetve megteremtése nélkül egyszerűen elképzelhetetlen a piac-, illetve versenyképes termékek előállítása. Ezek megteremtése azonnali feladat.

A vidék hosszú távú vitalitásának kulcsa a fenntarthatóság érvényesítése. Ez természetesen nem csupán agrárkérdés, hanem sokkal szélesebb, összetettebb „ügy", melynek részleteibe most nem bocsátkozhatunk. Ha szűken nézzük, a *mezőgazdaság szempontjából* a fenntarthatóság, mint követelmény azt jelenti, hogy tevékenysége, valamint az erre épülő feldolgozó, élelmiszer-előállító tevékenységek, továbbá az élelmiszer-fogyasztás a lehető legnagyobb mértékben természet-, illetve környezetbarát legyen. Ez, az ún. *fenntartható élelmiszerlánc* a mezőgazdaság számára szükséges erőforrásoktól – kiemelten a termőföldtől – egészen az élelmiszerek előállításáig és a fogyasztóhoz való eljuttatásáig, végeredményben a háztartásokig (illetve a keletkező hulladékok kezeléséig) tartó rendszert jelent. A fenntarthatóság úgy értelmezendő, hogy a tevékenység input oldalról a lehető legkisebb természetierőforrás-felhasználással, output oldalról pedig a lehető legkisebb szennyezéssel járjon.

---

[3] A foglalkoztatottak száma a szektorban hozzávetőlegesen 70%-kal csökkent 1989–98 között. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tényleges csökkenés kisebb arányú volt, mivel korábban a mezőgazdasági foglalkozásúak körét a statisztika a jelenleginél tágabban értelmezte.

[4] Unalomig ismertek a tulajdon- és birtokstruktúra, a termelési és termékszerkezet problémái. Az alternatív tevékenységek, a biogazdálkodás és számos más lehetőség kínálkozhat arra, hogy kitörési pontokat jelentsenek a mai helyzetből.

Az esetleges félreértések elkerülése érdekében ehhez a meghatározáshoz két megjegyzés kívánkozik. Az egyik, hogy a fenntartható élelmiszertermelés nem valamiféle „kőkorszaki" technikákhoz, technológiákhoz való visszatérés. Ma a fejlett országokban egyre nagyobb teret kapnak azok *a „tisztább technológiák"*, amelyek korszerű, technikailag élenjáró eljárásokat testesítenek meg a környezeti szempontok egyidejű érvényesítésével. A másik, hogy a regionális természeti és egyéb feltételek értelemszerűen sokféle fenntartható élelmiszerlánc kialakulását eredményezhetik. A fenntarthatóság tehát így kapcsolódik a *regionális gondolkodásmódhoz* és szemlélethez, a *vidékfejlesztéshez*. Ezekhez jó előiskola a saját aktivitást és anyagi felelősségvállalást, pontosabban részfinanszírozást feltételező különféle uniós pályázatokon való részvétel.

Az elmúlt időszakban a vázolt formában még az unióban is leginkább csak a kutatás szintjén fogalmazódott meg ez a *termékek teljes életciklusát felölelő, komplex problémakezelési felfogás*. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a jövő útja nem lesz más, amit az eddig megtett uniós intézkedések, fejlesztési tervek, politikai aktusok támasztanak alá, illetve valószínűsítenek. Számunkra a csatlakozástól függetlenül sincs más járható út, mint a fenti trendekhez és a kívánatos jövő megvalósítását elősegítő forgatókönyvekhez történő igazodás. Az EU IV. R&D keretprogram keretében magyar közreműködéssel folytatott kutatás[5] több forgatókönyvet kínál a jövő fejlődése számára. A kutatások folytatása az V. keretprogramban olyan módon lenne célszerű, hogy kidolgozásra kerüljenek olyan pilot-programok, amelyek már a gyakorlatban, egy-egy vidéki *térségre*, annak vállalkozásaira, háztartásaira is adaptálhatók.

[5] Strategies towards the Sustainable Households, ENV4-CT97-0046 Co-ordinator: Philip Vergragt, Delft University of Technology, Shopping-Cooking-Eating function in Hungary, Contry co-ordinator: Klára Szita Tóth, www.sushouse.tudelft.nl

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A MINŐSÉG SZEREPE AZ ÉLELMISZER-GAZDASÁG FEJLŐDÉSÉBEN[1]

Abonyiné Palotás Jolán

Magyarország gazdaságában a külkereskedelemnek, ezen belül az élelmiszer-gazdasági termékeknek megkülönböztetett szerepe van. Nemzetgazdaságunk külpiaci egyensúlyában kulcsfontosságúak a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek. 1945 óta szinte folyamatosan bővült az exportunk és az importunk volumene, jóllehet közben markáns áruszerkezeti változásokon ment keresztül. A mezőgazdasági termékek és a különböző feldolgozottsági szintű élelmiszerek mindig jelentős arányban részesültek a külkereskedelmi forgalmunkból, ezen belül elsősorban az exportunkból.

1949 után a KGST létrejöttét követően külkereskedelmünket keleti orientáció jellemezte. Exportunkban, importunkban meghatározó volt az akkori szocialista országok súlya (*1. táblázat*). A 60-as éveket követően kapcsolatunk élénkült a mai európai uniós országokkal is, sőt a fejlődő országokkal is kezdett kialakulni.

1. táblázat

Magyarország külkereskedelmi forgalmának arányai az egyes országcsoportok %-ában

Időszak	Fejlett tőkés	Volt szocialista	Fejlődő
1968	22–24	70–72	6–8
1988	42–44	45–48	7–8
1998	77	16	7

Tehát a külkereskedelmi kapcsolatunk fő iránya 1968-tól a fejlett tőkés országok részarányának – változó dinamikájú – növekedése, a szocialista országok részarányának csökkenése, valamint a fejlődő országok hányadának stabil volta. Különösen felélénkült az első két országcsoport szerepének változása a rendszerváltást követően.

[1] A T 024173 sz. OTKA-kutatás eredményeinek felhasználásával.

Magyarország külkereskedelmében az Európai Unióval folytatott külkereskedelmünk különös jelentőséggel bír. Ez összefügg a tagországokkal történelmileg kialakult hagyományos gazdasági, kereskedelmi, politikai, kulturális és tudományos kapcsolatokkal.

Az EK/EU részesedése a magyar exportból 1958-ban 11–12% volt, 1968-ban 13%, 1988-ban 23% és 1998-ban 73% (*1. ábra*). A felsoroltakból is kitűnik, hogy a *„nagy ugrás"* a rendszerváltás után következett be. Ezt a rövid időszakot figyelembe véve is nagy lökést adott a társulási megállapodás, illetve a csatlakozási folyamat megkezdése.

1. ábra

Az EK/EU részesedése a magyar exportból

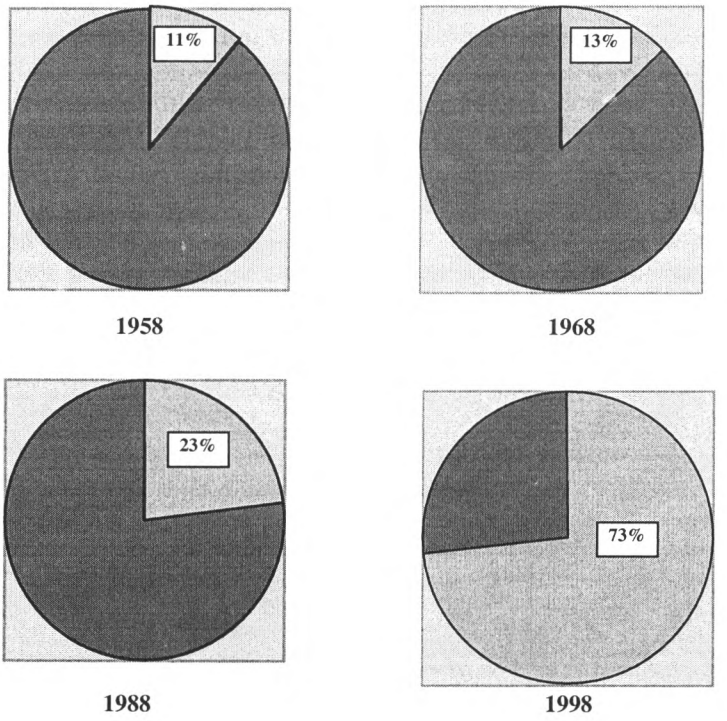

A fentiek tehát számokkal is alátámasztják azt, hogy exportunkban a fejlett országoknak, ezen belül is az EU-tagországoknak meghatározó szerepe van. Ez pedig hangsúlyozottan veti fel a minőség kérdését. A fogyasztók itthon és külföldön egyre inkább csak a jó, illetve a kiváló minőségű termékeket hajlandók megvásárolni, illetve elfogyasztani. Az élelmiszerek, italok és dohányipari ter-

mékek külkereskedelmi egyenlege tartósan erősen pozitív, mert a kivitel értéke több, mint két- és félszerese a behozatali értéknek. A pozitív szaldó különösen a 60-as évek közepétől vett nagyobb lendületet.

1998-ban a fenti árufőcsoport 49,6%-a a fejlett országokba, 43,4%-a a közép-és kelet-európai országokba és 7,1%-a a fejlődő országokban irányult. Míg korábban a keleti piacokon szinte minden eladható volt, most egyszerre változott meg a helyzet, nőttek az elvárások a nyugati és a keleti piacokon és itthon egyaránt.

Tehát az élelmiszerek minőségének kérdése nemcsak a fejlett országokkal folytatott kereskedelemben vált kiemelt kérdéssé, hanem a többi országcsoport esetében is, hiszen a világpiacon éleződő versenyben a fejlett világ termékeivel kerülünk összehasonlításra. Ugyanakkor az áruk szabad áramlása miatt itthon is versenyezni kell a jó minőségű külföldi termékekkel.

A túlnyomórészt keleti piacokon történő értékesítés a minőségi hagyományokat felrúgva függetlenítette magát a világpiaci követelményektől. Sajnos azonban nem készültünk fel megfelelő módon a változás hozta új elvárásokra.

A jobb és egyenletes minőségnek nem kedvez az elaprózott birtokstruktúra, a diverzifikált kisgazdaságok nagy száma, a tőkeszegénység, a drága hitel, az agrárszféra alacsony műszaki-technikai színvonala. Jobb volna a helyzet a társas gazdaságokban és a szövetkezetekben, de ezeknek a termelésből való részaránya nagymértékben lecsökkent.

Látnunk kell, hogy kiváló minőségű késztermék (*magas feldolgozottsági fokú élelmiszer*) csak jó minőségű alapanyagból lehetséges. Még sok alacsony feldolgozottságú, márkázatlan tömegárut exportálunk, ami előnytelen számunkra. További gond a hullámzó termékminőség is. Az alapanyagnak, a gyártás folyamatának és a termékeknek egyaránt versenyképesnek kell lennie a jó minőség érdekében.

Máris van előrelépés, könyvelhetünk el sikereket. Például: a Mc Donald's Magyarországra településekor az alapanyagok minimális hányadát szerezte be itthonról, ma pedig már több, mint 60%-a hazai termék, sőt exportlehetőséget is teremt a Bábolna–Győr Baromfifeldolgozó Kft. és a Bábolna Rt. békéscsabai gyára számára. Természetesen itt is vannak még kihasználatlan tartalékok.

A hagyományos termelési módok ökológiai váltására van szükség. El kell terjeszteni a biogazdálkodást. A biotermelés fejlődési perspektívái beláthatatlanok, hiszen a biotermékek iránti igény Európában dinamikusan nő. Nálunk a nagykereskedelmi láncok még alig foglalkoznak biotermékek értékesítésével.

Előtérbe kell helyezni a tűrőképes, a betegségekkel szemben toleráns fajták termesztését, a megfelelő fajtaváltást. Törekedni kell az élelmiszerek beltartalmi értékeinek növelésére az íz-, a zamatmegőrzésnél, a korszerű, minőséget megőrző, tetszetős csomagolásra stb. Jobb marketingmunkával kell népszerűsíteni az ún. *„hungaricumokat"*, a sajátos magyar élelmiszereket.

Vissza kellene állítani a minőség rangját a növénytermesztésben, az állattenyésztésben és a feldolgozóiparban egyaránt. Ez az eladhatóságon kívül azért is fontos, mert a minőségi áru értékesítési ára magasabb.

Az élelmiszer-feldolgozás minőségének javítása minden bizonnyal az élelmiszer-ipari vállalkozások koncentrációjával fog járni. (*Jelenleg mintegy 8600 élelmiszer-ipari vállalkozás működik, de az előállított élelmiszerek 85%-át csupán 200 vállalat gyártja.*) 2000-ben még a hazai élelmiszeripar szakágazataiban differenciált a minőség helyzete. A tőkeerős, külföldi érdekeltségű élelmiszeripari szakágazatokban jobb a helyzet (így például: *a növényolajiparban, a sör-, az édes- és a dohányiparban*). Vannak szakágazatok, amelyek csak részben tettek eleget a minőségi elvárásoknak (például: *cukoripar*). Vannak ugyanakkor olyan szakágazatok, amelyeknél vegyes a kép. Ilyen ellentmondásos a helyzet a tej-, a hús-, a bor-, a malom-, a baromfi- és a konzerviparban. A tőkehiány és az elaprózottság sok esetben visszaesést eredményezett.

Tehát követnünk kell az európai fejlődési irányokat, ha valódi piacgazdaságot teremtünk meg, ha képesek leszünk magunkévá tenni a világpiaci normákat és értékeket, elfogadni a világpiaci versenymechanizmusokat.

A magyarországi mezőgazdasági és élelmiszer-ipari külkereskedelemben az elmúlt évtizedben drasztikus változások következtek be:

- a túlnyomórészt keleti orientációjú export nyugati orientációjúvá alakult át,
- megváltozott az ágazati, illetve a termék szerkezete,
- a mennyiségi szemléletet a minőségi váltotta fel,
- a stabil, biztos piacokat a mindenkori (*éleződő*) versenyben kell megtartani, illetve megszerezni, bővíteni,
- a piaci szereplők száma, összetétele és felkészültsége nőtt, illetve heterogénebb lett,
- a hazai fogyasztás csökkenése miatt újabb piacok szerzése vált szükségessé,
- a keleti piacokon a fizetőképesség és beruházás romlott, a stabilitás csökkent, miközben az igényesség nőtt.

A versenyben a nyugati támogatott árukkal tőkeerős vállalkozók körében kell helytállni. Az EU országokba és lassan mindenhova egyre inkább csak jó minőségű, magas feldolgozottsági fokú, versenyképes termékek lesznek eladhatók. Hogyan tudunk eleget tenni a központi kérdéssé váló minőségi elvárásnak?

- Ha a minőséggel kapcsolatos K+F-tevékenységet nemzetközi szintre emeljük, illetve tartjuk,
- támogatjuk a génmegőrzést és a növénynemesítést,
- hangsúlyozott szerepet kap a továbbképzés, a szaktanácsadás, nő a termelő, feldolgozó, értékesítő informáltsága,
- ha tökéletesítjük a minőségbiztosítás és a minőségellenőrzés rendszerét,

- ha ismert lesz az adott élelmiszer útja a termelőtől az étkezőasztalig,
- ha tudatosul, hogy kiváló minőségű élelmiszert csak kiváló minőségű alapanyagból, megfelelő technológiával lehet előállítani,
- ha az agrárszféra és az élelmiszeripar műszaki-technikai színvonalát emeljük,
- ha a legmagasabb minőségi szabványokat betartjuk,
- ha a kiváló, vagy extra minőséget megkülönböztetett támogatásban részesítjük,
- ha a fogyasztói bizalmat visszaszerezzük, illetve megtartjuk.

Az Európai Élelmiszerhatóság kezében összpontosulna az élelmiszerek minőségének biztosítása; és a fogyasztók egészségvédelmével kapcsolatos hatáskör és feladat tudatosítaná és népszerűsítené a biztonságos, egészséges élelmiszerek fontosságát.

A korszerű eurokomfort minősítési rendszereket alkalmazzuk, melyhez termelési stratégiákat dolgozunk ki, s erről a termelőket a feldolgozókat megfelelően tájékoztatjuk.

A specializáció fokozásával, a termelés növelésével is elősegítjük a minőségi kritériumnak való megfelelést.

Megteremtjük a minimálisan, illetve a kíméletesen kezelt élelmiszerek biztonságos előállításához és kereskedelméhez szükséges normákat, jogszabályi alapokat és az ehhez szükséges tudományos ismereteket összehangoljuk. Növeljük a minimálisan kezelt élelmiszerek arányát.

Kiépítjük a növénytermesztés és az állattenyésztés információs rendszerét, amely kielégíti a termelés-tenyésztés, egészségügy, piacszabályozás, piacfigyelés, marketingtevékenység igényeit.

Javítjuk az állattartás és takarmányozás körülményeit. Fejlesztéseink során tekintettel leszünk az állattenyésztési, állat-egészségügyi, állatvédelmi és környezetvédelmi szempontokra.

Igen gyorsan nő a fejlett országokban a biotermékek iránti igény. 1999-ben Magyarország 3,5 milliárd Ft exportbevételt ért el biotermékekből. Ez az érték körülbelül kétszerese az 1998. évinek. (*Bár nagy az élőmunkaigénye, de magasabb a támogatás és az értékesítési ár*). Az évi biotermékek mennyiségének jelenleg még 95%-a exportra kerül. A biotermelés fejlődési perspektívái korlátlanok. További bővülése sok tartalék mozgósítását teszi lehetővé. Az Európai Unióban a biotermékek iránti igény nagyon gyorsan nő, de várhatóan Magyarországon is lesz e téren számottevő kereslet.

Napjainkban az éles árverseny miatt a minőség az ár alá van rendelve. Pedig tudomásul kell vennünk, hogy napjainkban a minőségi termelésre való áttérés az egyedül járható út. Stratégiai cél, hogy mindenki jó minőséget és összességében jó struktúrában termeljen. A jó minőséget a piaci kereslet viszi előre.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

FALUSI TÉRSÉGEK ÉS A TÁVKÖZLÉS

Erdősi Ferenc

Vidéki térségeink életkörülményeinek utóbbi évtizedekbeli alakításában a vezetékes vízellátás mellett a leghatékonyabb tényezőnek a távközlés bizonyult. Miközben a gazdasági alapok (mezőgazdaság, helyi ipar) a legtöbb helyen enyhén szólva megrendültek, a központi forrásokból fenntartott közlekedési infrastruktúra (utak, vasutak, különösen a mellékutak és mellékvonalak) állapota, használati értéke, valamint az állam és részben az önkormányzatok által erősen dotált közhasználatú közlekedési szolgáltatások (helyközi autóbusz-közlekedés, vasúti közlekedés) színvonala érezhetően romlott (amit a gépjármű-ellátottság javulása sem tud kompenzálni). A döntően vállalati forrásokból és a használók befizetéseiből finanszírozott távközlés kifejezetten sikerágazatként mutatkozott be mind a hálózatkiépítés gyorsasága, mind a szolgáltatások térbeli elterjedése, illetve a kiszolgált személyek száma tekintetében. Igaz, a vidéki térségekben a különböző technológiájú és szintű szolgáltatások megjelenése és elterjedése a centrum–periféria tértagolódási mintának megfelelően a fővároshoz, sőt a vidéki nagyvárosokhoz, urbanizáltabb központi térségekhez, főközlekedési (elsősorban nemzetközi) folyosókhoz képest is több-kevesebb késéssel és intenzitással ment végbe.

A XIX. század második felében a távíró eredeti rendeltetése alapján sokáig a gépi közlekedés (vasutak, dunai gőzhajózás) üzemeltetésének eszközeként kifejezetten a vasútállomásokat és a jelentősebb folyami kikötőket szolgálta (mintegy „melléküzemként"). Az állomások távírdáit hamarosan a helyi/környező lakosság is igénybe vehette. A XIX–XX. század fordulójáig azonban csak kevés „polgári" távíróhivatal létesült az állomásoktól távoli településeken (ezek is főként városok, illetve nagyobb, gazdaságilag jelentősebb nagyközségek voltak). A hálózat kiépülésével a távíró-szolgáltatások diffúziója a vasútvonalaktól indulva 1913-ig már elérte a periférikus térségeket, azonban még a községek egyötödében (lényegében az aprófalvas térségekben) hiányzott a távíróhivatal.

A távbeszélő-szolgáltatás a XX. század elejétől terjedt el lassan az országban. A II. világháborúig falvaink túlnyomó részében már volt távbeszélő, de használati értékét tekintve (a nappali időszakra korlátozódó, lassú kézi kapcsolással) az 1970-es évekig keveset változott a falusi térségek kiszolgálásának

színvonala. Csak az urbanizáltabb (általában iparosodottabb, a középhegységekhez tapadó energiatengelyen elhelyezkedő) vidéki térségeinkben és a nagyvárosi agglomerációkban vezették be az (analóg rendszerű) távhívásos (automata telefonközpontok által működtetett) szolgáltatásokat.

A vezetékes kézi kapcsolás felszámolása, az időben nem korlátozott, folyamatos távhívásos szolgáltatás kiterjesztése érzékelhető mértékben (még a Magyar Posta kezelésében) az 1980-as évek derekától ment végbe, főként a kibontakozó nyugati idegenforgalom hatására Nyugat-Dunántúlon és a Balaton-parti üdülőövezetben, továbbá Csongrád megye Tiszán inneni falusi térségében.

Dinamikus fejlődés a rendszerváltással, a COCOM-embargó megszűnése és a MATÁV létrejötte nyomán indult meg a magyar távközlésben. A leglátványosabb előrelépés éppen a falusi térségekben ment végbe, amelynek eredményeként 1997-re a legelmaradottabb térségekben (így például Szabolcs-Szatmár megye kisfalvas szatmári táján, a baranyai, somogyi Dráva mentén, Zala perifériáin, a nógrádi aprófalvas térségekben) is tárcsázással, a korábbihoz képest lényegesen gyorsabban lehetett felvenni a kapcsolatot a hívott féllel, lehetett faxkészülékeket használni, és megteremtődtek a számítógépes adattovábbítás hálózati feltételei.

A távhívásos szolgáltatásokban új minőségi szint jelent meg, a digitális rendszer 1989 óta történt fokozatos bevezetésével, amely nemcsak az ISDN-, videotelefon- és videokonferencia-szolgáltatásokat teszi lehetővé, hanem az „egyszerű" beszédközvetítésben is magasabb szintet teremtett, mint ahogyan kedvező hatással van az internethasználat terjedésére is. 1999-ben már a hazai távbeszélő-állomások mintegy 70%-a élvezhette a digitális közvetítési rendszer előnyét. Bár a digitális állomások nagyobb hányada a fővárost, valamint a vidéki nagy- és középvárosokat szolgálta, falvaink 40%-a tartozik a digitális övezetekbe. Paradox módon sok esetben éppen azok a falusi térségek élvezhetik ma a digitális rendszerek és szolgáltatások minden előnyét, amelyeket a legkésőbb kapcsoltak be a távhívásba. A megkésettség mint adottság tehát formálisan sokaknak előnyére konvertálódott, méghozzá nemcsak minőségi, hanem mennyiségi tekintetben is. Ugyanis a digitális távhívásos rendszerek kiépítésével, különféle anyagi kedvezményeket is igénybe véve az állomástelepítésekhez egy-két éven belül megtöbbszöröződött a telefonvonallal rendelkező lakások száma a korábban távközlés tekintetében inkább az afrikai színvonalra emlékeztető állapotokkal beérni kénytelen legelmaradottabb falusi térségeinkben.

E folyamat eredményeképpen 1999-ben például a mátészalkai primer körzet (Mátészalka és mintegy 50 falu) fajlagos vezetékes telefonellátottságban (16,37 fővonal/100 lakos) megelőzte az általános gazdasági-társadalmi fejlettségben közismerten jóval magasabb szintű pápait (16,45), az erősen iparosodott és ma is nagyobb jövedelmet termelő, életképes ipari bázissal rendelkező kazincbarcikai körzetet, amely a „szocialista várost" is magába foglalja (14,42), de az ide-

genforgalmi központ megyeszékhely város köré kialakított veszprémi primer körzetet is (13,99), nem beszélve a leáldozóban levő nehézipar problémáival küszködő, de egykor a szocialista iparosítás egyik üdvösségének számító salgótarjáni körzetről (12,49) és az ország egyik legnagyobb élelmiszeriparával/könnyűiparával ellátott megyeszékhelyét is magába foglaló békéscsabai körzetről (10,83).

Már a vezetékes telefonhálózat kiépülése és a MATÁV mellett a kistérségi (egyetlen vagy több primer körzetben bérelt vonalakkal működő kisebb) magántársaságok által nyújtott szolgáltatáskínálat „ledolgozott" valamit a periférikus falusi térségek hátrányaiból, enyhítette a kedvezőtlen fekvés nemkívánatos, szerteágazó következményeit. A fekvésbeli hátrányok csökkentéséhez nagyban hozzájárult a mobil távközlés elterjedése, amelynek területi mintája nagyjából a vezetékes telefonnál tapasztaltaknak megfelelően rajzolódott ki (mind a Pannon GSM, mind a Westel, majd a Vodafone esetében):

- a fővárosból, a Balaton mentéről és néhány vidéki nagyvárosból indult ki a diffúzió, majd
- a Budapestről sugárirányban kiinduló közlekedési folyosók mentén alakította ki összefüggő, csillag alakú hálózatát;
- ezt követte a befejező szakasz, amikor a korridorok közötti térre is fokozatosan kiterjedtek a szolgáltatások. Ma csupán a hegységi/dombvidéki tájak nem, vagy alig lakott, a hirtelen kiemelkedések által beárnyékolt területein nincs lehetőség a mobiltelefonok használatára, mely ellátatlan foltok összesen sem tesznek ki 2-3%-nál többet az ország területéből.

A legújabb ezredfordulóra tehát eljutottunk oda, hogy falusi térségeink a távközlési behálózottság, azaz a távközlési infrastruktúra rendelkezésre állása, kínálata szempontjából már a korunk által elvárhatót közelítő szintet tudhatnak magukénak. Közel sem ilyen pozitív a helyzet a távközlési/telematikai szolgáltatások iránti kereslet tekintetében. Már a hálózat mai szintje is sokféle, mind a gazdasági, mind a kulturális tevékenységet elősegítő alkalmazásra, eszközhasználatra biztosít lehetőséget, azonban e lehetőséggel a falvak lakosságának csak töredéke képes élni. Ma már nem a távközlési hálózatban, hanem a távközlési eszközök használatában nagy a különbség a városok és a falusi térségek között. E helyzet persze nem természetellenes, nagyon is érthetővé teszi a népesség foglalkozási, képzettségi, sőt életkori struktúrájában, végső soron az életmódban, életvitelben, a szabadidő mennyiségében és eltöltésének – településtípusoktól is függő – módjában mutatkozó különbség. Ma ugyan a falusi lakosság nagy része már nem kifejezetten a mezőgazdaságból él, de életmódja, életszemlélete, értékrendje többé-kevésbé még mindig viseli az agrártársadalom jegyeit, amelytől eléggé idegen létforma a készülékek előtt hosszú ideig való ülés, pedig e nélkül nincs számítógép/telematikai távmunka, illetve internetezés.

Európa fejlett országaiban is gondot jelentett a telematikai eszközök használatában mutatkozó „szakadék" a városok/urbánus térségek és a falusi térségek között. Áthidalásának meggyorsításához hozták lére a teleházakat, azaz az elektronikus faluházakat. Ezek kezdetben a számítógépes ismeretekre, a telematikai eszközök használatára képezték ki nemcsak a fiatalokat (mintegy kiegészítve, erősítve a hasonló célú iskolai oktatást), hanem a felnőtt korú munkanélkülieket (szakmaváltási, átképzési célból), de háziasszonyokat és a lakosság más csoportjait is, továbbá fénymásolásra, fax küldésére és vételére, ritkább esetben videokonferencia-beszélgetésre adtak lehetősége. Ahogyan az önkormányzatok, alapítványok, magánemberek által alapított teleházak üzemeltetése az idő múltával mind nagyobb gondot jelentett, ahogyan nonprofit intézményből kénytelenek voltak önfenntartó, vagy éppen nyereség elérésére alkalmas létesítményekké válni, tevékenységükben előtérbe lépett a bevételeket hozó bérmunka (adatfeldolgozás, számítások végzése helyi/környéki cégek megbízásából), sőt a profitábilis távmunka is. A kedvező nyugati tapasztalatok alapján 1994-től Magyarországon is elterjedtek a teleházak, amelyek nagy része azonban nemcsak hogy műszakilag rendkívül szerényen berendezett, hanem üzemeltetéséhez sem rendelkezik megfelelő anyagi forrásokkal. A biztos anyagi alap megteremtéséhez egyetlen út, a bevételt hozó megbízásos munkavállalás lehet járható, a szponzorálás csak időlegesen segíthet rajtuk.

Alig hogy (az indokoltnál „nagyobb csendben", minden elvárható hírverés, egészséges propaganda nélkül) megjelentek falvainkban az információs társadalom első szervezeti intézményei (2000-ben kb. másfélszáz–kétszáz működött a legegyszerűbb szolgáltatásokat nyújtó, ún. „telekunyhókkal", illetve „teleszobákkal" együtt) társadalomtudományi viták tárgyává lettek.

A részletek ismertetése nélkül a főbb ellenérvek a következők:

- a hagyományos kultúrához nem illeszkedő, a fiatalok pénzpazarlását elősegítő, társadalmilag veszélyes játékszer;
- elősegíti a falvak kiszolgáltatását az állami és üzleti szférának, végső soron a globalizáció ártalmainak, identitásvesztéshez vezet;
- nemhogy elősegítené a falusi közösségek kohézióját, hanem éppenséggel közösségromboló azáltal, hogy elszigeteli egymástól az embereket, sőt az embereket egymás ellen fordítja;
- az informatikafejlesztés-politika tévútja a „kollektivitás" gondolatát hordozó teleház, mivel az átlagember hamarosan otthon is igénybe tudja venni a teleház által kínált szolgáltatásokat;
- nem tarthatók fenn, nincs helyben megfelelő fizetőképes kereslet, következésképpen
- szervezetileg instabilok, nem alkalmasak a professzionális működtetésre.

E kételyekkel szemben *Gáspár M.* (1999) úgy látja, hogy a teleházak nem tehetők felelőssé a világtrendekért (például globalizáció, mobilitás, információ-

robbanás, hálózatosodás, mobilitás), legfeljebb erősíthetik, illetve gyengíthetik azok kedvező és kedvezőtlen hatásait.

Úgy gondoljuk, hogy a teleház sem kivétel a műszaki innovációk körében, amelyekkel kapcsolatban két tulajdonságukra szeretnénk felhívni a figyelmet:

- Nehéz olyan műszaki találmányt, innovációt (vagy éppen azokat működtető szervezeti formákat) találni, amelyekről ne derülne ki előbb-utóbb, hogy az emberekre, a társadalomra (fizikailag, szellemileg) kedvezőtlen hatású tulajdonságai is vannak. Ennek ellenére használatban vannak, mert nélkülük elképzelhetetlen lenne a modern társadalom hatékony módon való fenntartása.
- Oly mértékben (hatványszerűen) felgyorsult a műszaki fejlődés, oly gyors az innovációs nyomásra végbemenő technológiai váltás, hogy nincs elég idő a technológiák „kifutására", széles körű elterjedésére, így viszont tapasztalati alapon megbízhatóan nem tudjuk megismerni valódi tulajdonságaikat sem.

Az egyéni (saját lakáson, munkahelyen telepített) internethasználat elterjedése kétségtelenül csökkenti a teleházakat látogatók számát. Elmaradott falusi térségeinkben azonban véleményem szerint még sokáig töretlen lesz a teleházak, teleszobák, telepostaházak létjogosultsága, mert az egyéni internetezés a legtöbb ember számára – már csak az anyagi korlátok miatt is – nehezen kivitelezhető, de még fontosabb, hogy a teleházban egy helyen egyszerre többféle távközlési/-informatikai szolgáltatás vehető igénybe. E körülmény pedig nem alulbecsülhető érték az összetettebb távmunkák végzéséhez. Véleményem szerint *a telematika akkor válhat igazán rangos fejlesztő tényezővé a falusi térségekben, ha idegen nyelveken kommunikálni képes, kreatív menedzserek képesek lesznek jól jövedelmező megbízásokat szervezni fejlett, fizetőképes országokbeli cégek számára végzendő távmunkára,* amelynek irányításában is főszereplővé válnak. Az Észak-Amerika és Magyarország közötti mintegy 6–9 órás időkülönbséget (mint „földrajzi" hátrányt) előnyünkre lehetne fordítani azzal, ha a Magyarországra eljuttatott alapadatokat olyan napszakban dolgozzák fel, hogy a kész eredményeket az amerikaiak a reggeli/kora délelőtti órákban megkapják és a napi üzleti taktika alakításához fel tudják használni.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A DÉL-DUNÁNTÚLI AGRÁRGAZDASÁG TÁMOGATÁSA LOGISZTIKAI SZOLGÁLTATÁSSAL

Alpár György – Sarudi Csaba

A Dél-dunántúli régiónak – Baranya, Somogy, Tolna – az élelmiszer-előállításban betöltött szerepe országosan is jelentős. Az agrárágazat regionális szerepét elemezve mégis kitűnik, hogy az erősségek mellett a gyengeségek is jelentősek.

Erősségnek tekinthető, hogy:

- magas a mezőgazdasági GDP és a mezőgazdasági alkalmazottak aránya,
- az agroökológiai és éghajlati adottságok különösen előnyösek a gabonafélék és a speciális termékek előállításában,
- adottak a gyepre alapozott állattartás feltételei,
- magas az erdősültség, sikeres a vadgazdálkodás és a halászat,
- nemzetközileg ismert borvidékek és bortermő helyek találhatók a térségben,
- sokrétű és korszerű élelmiszer-feldolgozó kapacitás működik stb.

Gyengeségek ugyanakkor, hogy

- elavult a termelési struktúra a növénytermesztésben,
- jelentős az eróziós és deflációs kártétel,
- alacsony a munkaigényes mezőgazdasági kultúrák aránya,
- a mezőgazdasági termékek egy része feldolgozás nélkül, más része alacsony feldolgozottsággal hagyja el a térséget,
- az agrártermékek nagykereskedelmi rendszere hiányos,
- a közlekedési peremhelyzet jellemző, az autópályák, autóutak hiánya miatt a rossz megközelítési lehetőségek konzerválódhatnak,
- vidéken fejletlenek az üzleti-pénzügyi szolgáltatások stb.

Látni kell ugyanakkor, hogy meg vannak a lehetőségek a térség természeti adottságainak és agrárkapacitásainak kihasználására, így:

- EU-kompatibilis és komplementer agrárstruktúra kialakítása,
- speciális termékek, növénykultúrák, táj- és organikus gazdálkodási módszerek elterjesztése,

- az extenzív és intenzív termelési módok megfelelő arányának kialakítása,
- az adottságokkal harmonizáló biológiai alapok adaptálása,
- az agrárvertikum egészét támogató információs rendszerek és hálózatok kiépítése,
- a koordinációs készség és a partnerségre törekvés erősítése stb.

Éppen ezeknek a lehetőségeknek a kihasználásával célszerűnek látszik, hogy a térség mezőgazdasági versenyképességének növelése érdekében – a rendszerszemlélet jegyében – a logisztikai gondolkodást, a logisztikai szemléletű megközelítést vonjuk be. Ennek gyakorló helye és központi funkciójú terepe egy *logisztikai szolgáltató központ* (LSZK) lenne, amely szolgáltatásaival elősegítheti az ágazat szervezettségének növelését. Az anyag- és információáramlás javításával – alközponti elhelyezkedésű szolgáltató hely – a termelő és a felhasználó közötti logisztikai szolgáltatás dinamizáló bázisa lenne.

A logisztikai központ térségfejlesztő hatása

- A régióra gyakorolt hatások: A térség általános *gazdasági fellendülése*, fejlődése várható. Az áruellátás javul és a terület gazdasági tekintetben felértékelődik.
- A közlekedésre gyakorolt hatások: *Optimális munkamegosztás* alakul ki a közlekedési ágazatok között, a kombinált szállítás terjed, általánossá válnak a környezetbarát közlekedési ágak. Jobban kihasználható a közlekedési infrastruktúra.
- A településre gyakorolt közvetlen hatások: Külföldi *szakmai befektetők* települnek a térségbe mind a termelő, mind pedig a szolgáltató szférában, megnövelve ezzel a rendelkezésre álló munkahelyek számát. Hasznosítható belterületek szabadulnak fel.
- A vállalatokra gyakorolt hatások: A termelő vállalatok a korábban gazdaságtalanul vagy alacsony gazdasági hatékonysággal végzett *logisztikai tevékenységeiket részben vagy egészben átadhatják a logisztikai központoknak*, „make or buy" (gyárts vagy gyártass) típusú döntések, így a termelésre koncentrálhatnak. Egy helyen vehetnek igénybe bizonyos szolgáltatásokat. Csökkenthető a vállalkozásokban tárolt készletek mennyisége, a költségek csökkennek.
- A szállító és szolgáltató vállalatokra gyakorolt hatások: Lehetőség nyílik a *vállalatok közötti együttműködésre*, ha közösen vehetik igénybe az LSZK infrastruktúráját. A szállítási kapacitások jobban kihasználhatók.
- További pozitív hatások: Növekszik az önkormányzati adóbevétel; csökken a lakott területek áruszállítási terhelése; növekszik a körzet áruellátási szintje; csökken a környezetszennyezés, javul a vevőkiszolgálás.

Anyagmozgás az agrárvertikumban

A mezőgazdaság és élelmiszeripar tevékenysége az egész régióra hatással van. Ismeretes, hogy az agrárgazdaság felvevő-átalakító-kibocsátó folyamatában nagy mennyiségű anyag mozgatása a feladat, más szóval az *ágazat rendkívül szállításigényes*. A szállítás a mezőgazdasági munkák legnagyobb műveletcsoportja (a gépi munkák mintegy 50%-a). A termeléshez szükséges alap-, segéd-, és csomagolóanyagok, valamint késztermékek szállítása, a különböző gépek, berendezések stb. az ország különböző helyeiről illetve helyeire, a régión belüli, illetve a régión kívüli célállomásokra történő eljuttatása nagy szervezettséget és erőfeszítéseket igényel. A régióban a fontosabb (nagyobb volumenű) agrárágazati inputok és outputok mennyisége éves szinten meghaladja a hatmillió tonnát (*1. táblázat*).

1. táblázat

Fontosabb mezőgazdasági inputok és outputok mennyisége, 1998, ezer tonna

Megnevezés	Baranya	Somogy	Tolna	Dél-Dunántúl	Országos
Gabonafélék	944	844	1013	2801	12 471
Burgonya	34	47	18	99	1 148
Napraforgómag	20	29	34	83	718
Cukorrépa	156	44	138	338	3 361
Takarmánynövények	220	184	252	656	3 835
Zöldség	40	39	25	104	1 795
Szőlő	30	41	39	110	720
Gyümölcs	10	25	6	41	834
Szerves trágya	217	166	152	535	3 257
Műtrágya	19	21	17	57	235
Vágóállat	65	47	63	175	1 427
Tehéntej	88	67	97	252	1 840
Búzaliszt	19	52	29	100	–
Kenyér	5	18	4	27	–
Hústermékek	56	40	54	150	855
Fehér cukor	–	45	–	45	–
Fakitermelés	196	313	100	609	3 329
Összesen	2119	2022	2041	6182	–

Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek. KSH, 1999.

Látni kell, hogy a termelésbe vont és megtermelt, feldolgozott *anyagok nagyon sokfélék* (szilárd, folyékony, nagy fajlagos tömeg, termés, élőállat, mérgező anyag stb.). A természet (éghajlat, talaj, biológiai hatások stb.) hatásainak közvetlenül kitett ágazat termelése szezonális. A termés mennyisége és minősége nagymértékben függ az adott gazdasági év időjárási és egyéb természeti tényezőinek alakulásától. Nehéz a szállító-, tároló-, feldolgozókapacitás ökonómus összhangját megteremteni, nagy körültekintést igényel az anyagmozgató kapacitás kedvező összetételének kialakítása.

Az ágazatban megtermelt termékek, illetve felhasznált áruféleségek többször is átrakásra, manipulálásra kerülnek, amíg eljutnak a végső felhasználásig. Mindezek figyelembevételével a szállítási igények tekintetében duplikációval kell számolni.

Az anyagok tárolásával, manipulálásával és különösen szállításával kapcsolatos költségek nagymértékben befolyásolják a termékek önköltségét.

A statisztikai adatok és a gyakorlati tapasztalatok szerint a régióban rendelkezésre álló szállítókapacitás mennyiségileg elegendő az agrárágazat és más gazdasági ágak által támasztott fuvarozási igények kielégítésére (*2. táblázat*).

2. táblázat

Működő vállalkozások az agrár- és a logisztikai szektorban, 1998

Megnevezés		Baranya megye	Somogy megye	Tolna megye	Dél-Dunántúl	Országos
Mező-, vad- és erdőgazdálkodás	db	1810	1970	1567	5347	39 042
Ebből: egyéni vállalkozás	db	1165	1209	1219	3593	27 832
	%	64,4	61,4	77,8	67,2	71,3
Szállítás, posta és távközlés	db	1628	1380	925	3933	46 209
Ebből: egyéni vállalkozás	db	1269	1112	721	3102	35 046
	%	77,9	80,6	77,9	78,9	75,8

Forrás: Megyei statisztikai évkönyvek. KSH, 1999.

Ugyanakkor indokolt a korszerű szállítóeszközök arányának növelése. A régió élelmiszer-gazdaságának jelentős hiányossága a rugalmas piaci alkalmazkodást lehetővé tevő *tárolókapacitás szűkössége*. A kertészeti termékek piacképességének például kifejezetten korlátja a korszerű tároló- és hűtőkapacitás elégtelensége. A nagytömegű áruk szállításánál további problémát jelent a rakodóhelyek (árufuvarozási csomópontok) *alacsony teljesítőképessége és felszereltsége.*

Az anyagmozgáshoz kapcsolódó információáramlás, *a visszacsatolásos információs rendszer* kedvező működése nélkülözhetetlen. A gazdaságszervezőnek – az előző sajátosságok miatt – különös feladatot jelent az alapanyag beszerzésétől a termelésen át az értékesítésig (fogyasztásig) az információk folyamatos értékelése, a szűk keresztmetszetek feltárása, a folyamatok optimalizálása.

Az ágazat sajátosságából adódik, hogy a régióban a sok anyagáramlással kapcsolatos szereplő – kis-, közép- és nagyvállalkozás, továbbá egyéni gazdálkodó – *térben szétszórtan*, sok esetben a kapcsolatot egymással alig tartva, alacsony szervezettséggel kénytelen működni.

Az Agrárlogisztikai Szolgáltató Központról (ALSZK)

Az agrárágazat területi kiterjedtsége miatt különös jelentősége lehet a logisztikai szolgáltató központok létesítésének, mivel számos szolgáltatásával támogathatják az agrártermelést, a tárolást, feldolgozást, az agrártermékek piacra jutását, a vertikum szereplőinek egymásra találását, kapcsolatteremtését.

A Dél-Dunántúlon hiányoznak az olyan logisztikai szolgáltató központok, amelyek a beszerzés, a fuvarozás, a raktározás, a csomagolás, kiszerelés, a disztribúció és az értékesítés terén az egész régióra (a három megyére) kiterjedően fejtenének ki szervező, informatikai és egyéb tevékenységet, és ezáltal segítenék az agrárvállalkozások hatékonyabb működését. Ezek olyan területeken jöhetnek létre, amelyek az árufuvarozás szempontjából mérvadó közlekedési ágazat, a vasút, a közút, a légi és a vízi út közül legalább kettő találkozási pontjában helyezkednek el, valamint a külső és belső infrastruktúra kialakításával megteremthető a közlekedési ágazatok között a kapcsolat.

A szolgáltatások köre sokrétű lehet attól függően, hogy milyen mértékű a központ (ALSZK) „kiépítettsége". A szolgáltatások területei lehetnek: szellemi, beszerzéshez, raktározáshoz, áruelosztáshoz kapcsolódó, valamint különleges szolgáltatások.

A *szellemi szolgáltatások* köre a teljesség igénye nélkül:

- Információk adása hagyományos módon (piaci árak, árváltozások trendjei, piaci felhozatal–kereslet változása, értékesítési, beszerzési lehetőségek, termékösszetétel, termelési technológiák stb.), mindezek informatikai támogatással, agrárinformációs adatbázisok igénybevételével, szekunder adateléréssel, számítógépes hálózatokon.
- Szakmai tanácsadás a központ alkalmazottai által az előző információforrások felhasználásával, szaktanácsadó szervezetekkel kapcsolat kialakítása által, agrár közép-, illetve felsőoktatási intézmény kutató-fejlesztő-szaktanácsadó tevékenységet folytató egységeinek bevonásával stb.
- Műszaki, technológiai, gazdasági és pénzügyi tanácsadás.

- Minőségbiztosítási rendszer kialakítása, állat- és növény-egészségügyi, valamint minőségellenőrzési szolgáltatások nyújtása.
- A tervezés-, a fejlesztés-, a döntés-előkészítésekben való közreműködés. Igény esetén reengineering és funkcionális benchmarking feladatok vállalása.

Beszerzési logisztikai szolgáltatások köre:

- Beszállítások szervezése, így előzetes piackutatás, ajánlatok kérése, ezek értékelése, megrendelési szerződések összeállítása, termékátvétel stb.
- Rendelt mennyiség optimalizálása, beszerzési stratégia kialakítása, online kapcsolat a beszállítókkal, beszállítás irányítása.
- JIT-megoldások kialakítása, megszervezése stb.

Raktározási logisztikai szolgáltatások nyújtása partnerségi alapon, partnerek és egyéb szervezetek raktári kapacitását bevonva illetve központi raktárak létesítése által. Az anyagáramlás ezen helyeken rövidebb-hosszabb ideig valamilyen célból megáll.

- A logisztikai központok által felügyelt anyagokat többnyire késztermék-, illetve elosztó rendszerű raktárakban tárolják. Különböző technológiai megoldásokkal minőségmegőrzés, illetve minőségjavítás. Feldolgozó tevékenység, közraktároztatás.
- A regionális megőrző-elosztó funkciójú helyeken a termék gazdaságos kezelhetőségét, szállíthatóságát különböző egységrakományok képzésével, csomagolásával növelik, konténerizáció.
- A piaci értékesíthetőséget fokozhatják a csomag tartalmára vonatkozó tájékoztatókkal, utasításokkal, díszes csomagolással, igény szerinti kiszereléssel stb.

Az *áruk elosztásához* kapcsolódó szervezési, szolgáltatási lehetőségek szinte prioritást élveznek. A disztribúció legkedvezőbb megoldására ma már számítógépes szimulációs módszerek bevonása indokolt.

- A termelő-(kereskedő)-fogyasztó rendszer termékspecifikus alternatíváinak kidolgozása.
- Szolgáltató központhoz kapcsolódó (zöldség, gyümölcs, virág stb.) nagybani piac telepítése, annak praktikus szolgáltatásainak igénybevételével.
- A fogyasztóhoz, felhasználóhoz eljuttató szállítóeszközök számának tervezése, útvonaltervezés az élőmunka és a költségcsökkentés szem előtt tartásával.
- Az elosztás rendszerét, színvonalát vizsgáló controlling-rendszer működtetése stb.

Egyéb különleges szolgáltatások nyújtása, amelyek az anyagmozgással kapcsolatos tevékenységhez tartoznak, így:

- virtuális kereskedelem,
- banki, pénzügyi, biztosítási szolgáltatások,
- hatósági és vámügyi szolgáltatások, szabad vámterületi raktározás és tevékenység,
- nemzetközi fuvaroztatás ügyintézése. Csomagküldő szolgálat, szállás stb.

A napjainkban felerősödött regionális kapcsolatok építésére való törekvések, továbbá az előzőekben felvázolt ágazati sajátosságok elkerülhetetlenné teszik az élelmiszer-előállításban résztvevők közös érdekeinek felismerését, együttműködését. Ennek egyik területe az anyagáramláshoz kapcsolódik, amelynek praktikus támogató rendszere a logisztika. A Dél-dunántúli régióban működő minden vállalkozás (termelő, szállító, kereskedő, feldolgozó stb.) számára elérhető logisztikai szolgáltatást nyújtó önálló vállalkozás létrehozása indokolt.

Az ALSZK létesítését (hely, idő, működés) az alapvető infrastruktúra meglétén túl a régióban működő vállalkozások, önkormányzatok, egyéb szervezetek és tőkeerős befektetők érdekei határozzák meg. A kialakulóban levő vagy már megalakult ipari parkok közelsége, gazdasági érdekeik egybeesése esetén erősíthetik ezt a folyamatot.

Az ALSZK létesítésének jelentős forrásigénye miatt kérdéses lehet a beindítás. Megítélésünk szerint fokozatosan, több lépcsőben való megvalósításnak reális lehetősége már ma is megvan.

Első lépésben egy *virtuális logisztikai központ* létesítése, beindítása célszerű. A viszonylag kis beruházási és üzemeltetési költséggel működő vállalkozás szolgáltatásai igen kiterjedtek lehetnek. Napjaink legmodernebb informatikai és telekommunikációs technikáinak igénybevételével, az agrárinformatikai adatbázisok és piaci szereplők elérésével hatékony segítséget nyújt a szolgáltatást igénybe vevőknek. A gyors elérési lehetőségek révén a szaktanácsadó kutatóhelyeket bekapcsolják a gyors döntés-előkészítési folyamatba. Folyamatos kapcsolatot tartanak fenn a régióban logisztikai tevékenységet folytató, vagy azt igénybevevő gazdasági szervezetekkel és a régión (országon) kívüli szervezetekkel. A kezdeti (gazdasági) sikerek öngerjesztő hatásukkal, hatékony marketingmunkával elismertetik a központ saját lehetőségeit, így mind több gazdálkodót ösztönöznek. A központ bővítése a szolgáltatások mennyisége és minősége szempontjából fokozatosan megoldható.

A második lépésben a virtuális logisztikai központ olyan tagok beszervezésével bővíti tevékenységét, akik maguk is kifejezett, *önálló logisztikai tevékenységet* folytatnak. A régióban területileg több helyen, széttagoltan (ma is példamutatóan) működő vállalkozások, amelyek árumozgatást, tárolást, elosztást végeznek, illetve vállalnak. Ezek „alközpontokként" kapcsolódnak az ALSZK-hoz, amely velük bővíti koordinációs, irányító tevékenységét.

A harmadik lépésben jelentős tőkebevonással megépítésre kerül *az állandó telephely,* amely az ALSZK-hoz kapcsolódva teljes szolgáltatást tud nyújtani. Ily módon a régió logisztikai központja helyileg is valós anyagmozgásoknak részbeni központja lesz. Ezen fejlesztések részei lehetnek az alközpontokban megvalósuló hasonló beruházások, amelyek már nem virtuálisan működők, hanem jól átgondoltan telepített fogadó/elosztó telepek lesznek.

Az agrárlogisztikai szolgáltató központ fentiek szerinti alapítása és többlépcsős fejlesztése, a többfázisú szolgáltató rendszer, a gazdasági befektetők számára is kedvező, hiszen a valós eredmények ösztönzik őket a fokozatos befektetésre.

Végül meg kell jegyezni, hogy a felvázolt regionális központ sikeres megszervezése és működtetése *kellő szakértelem nélkül nem lehetséges.* Elengedhetetlen, hogy az anyagi folyamatok szakmai ismerete mellett a vállalkozásban egyetemi végzettségű informatikai, kommunikációs, marketing-, kontrolling- és egyéb menedzsmentismeretekkel rendelkező logisztikai szakemberek dolgozzanak. Ehhez a régióban adottak az oktatási feltételek.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A MEZŐGAZDASÁGI ÜZEMEK HELYZETE AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓ RURÁLIS TÉRSÉGEIBEN[1]

Mező Barna

A társadalmi viszonyok alakulása

A modern ipari társadalmak, így a magyar társadalom is erősen urbanizált, a mai magyar népesség többsége városokban él. A társadalmon belüli város–falu konfliktus a közéletben sok területen (például népi-urbánus) és formában öltött testet. A vitapartnerek egy dologban mindig megegyeztek, nevezetesen, hogy a város és a falu között eltérések vannak, ugyanakkor megállapítják, hogy a rurális tér nem létezhet mind társadalmi, mind gazdasági szempontból az urbánus tér nélkül, amely kijelentés fordítva is igaz. A város szerepe a korábbi modernizációs kísérleteknek köszönhetően (gazdaság, művelődés, oktatás, egészségügy stb.) nagymértékben megnőtt, a falvak jelentősége viszont visszaszorult. Így van ez az Északkelet-Alföldön is.

A város–falu versenyből a falvaknak az a típusa, amely leginkább a mezőgazdaságból élt meg (rurális mezőgazdasági válsággal sújtott), egyértelmű vesztesként került ki. Különösen azok a falvak, amelyek közlekedési árnyékban helyezkednek el, mint az Észak-Alföld ország- és megyehatár menti települései, ahol még a megművelhető föld minősége is rossz, mint Biharban, vagy ahol állandó küzdelmet kénytelenek folytatni a természettel, úgy mint a Tisza mentén.

Az Alföld településhálózata tájegységenként mutat eltéréseket, specifikumokat, azonban a falvakról általánosságban megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság – a táj jellegéből adódóan – mint adottság és sokszor egyedüli megélhetési forma, meghatározó szereppel bír.

Az Alföld falvainak rurális jellege urbanizációs lejtőként működik, ami bizonyos fokig társadalmi lejtőként is funkcionál, azaz a hátrányosabb helyzetű településformákhoz, sőt az egy településen belüli hátrányosabb ökológiai helyzetű régiókhoz is sok tekintetben hátrányos helyzetű rétegek kapcsolódnak. Ez a megállapítás valamennyi társadalmi rétegen belül is érvényes, így a falusi értel-

[1] A tanulmány az OTKA által támogatott T.013943. számú kutatási program része.

miségiek szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetőségei sokkal rosszabbak, mint városi vagy éppen budapesti kollegáiké. Jelentős elmaradás mutatkozik a falusi értelmiség szakmai felkészültségében is, amely gátja a település fejlődésének, főleg akkor, ha ahhoz a kapcsolati tőke gyér volta és a stratégiai információktól való elzártság is társul. Így a rurális területeken folyó gazdasági tevékenység egyik nagy gátját a humán erőforrás jelenlegi állapotában látom, amelyhez az információs és a kapcsolati tőke hiánya is társul.

Az urbanizációs lejtő hatása egy sajátos, pontosan alig körülírható jelenségben is megnyilvánul. Talán a hátrányos helyzet szubjektív „feldolgozásából", a városi környezet többre becsüléséből adódik, hogy a rurális környezetben élők gyakran hajlandók akár rosszabb közvetlen életkörülményeket is vállalva a városba költözni, hanem a rurális környezetet városi mintára fejlesztik akkor is, ha ez nem felel meg a helyi feltételeknek. A falvakban például városi típusú, többszintes házakat építenek, pedig az ökológiai viszonyok nem késztetnek erre. Tehát a minta – a szükséges civilizatorikus infrastruktúra kiépítésén túl is – a város, ami megmutatkozik a falvak tehetősebbjeinek a városokba költözésében is. A folyamat gyengíti a rurális tér gazdasági potenciálját, és ha ehhez a folyamathoz hozzávesszük a városokból a falvakba kiköltöző „a rendszerváltás vesztesei" jelzővel illetett társadalmi csoportot, akkor már bizton állíthatjuk, hogy a falvakban folyamatosan hanyatlik a vásárlóerő, a helyi piac, a termelési és munkamorál. Különösképpen így van ez az Északkelet-Alföld határ menti térségeiben és a Tisza mentén.

A falu mai társadalmi viszonyaiban ismét jelen vannak a parasztság korábbi rétegződésének bizonyos következményei (a rendszerváltást követően ismét széles sávban társadalmilag rétegződötté váltak a földből élők), illetőleg befolyásolják a mai mobilitást. Minthogy a „falusi származás egyértelműen hátrány" a társadalmi mobilitásban (bár ebben falutípusonként vannak különbségek), ebből arra következtethetünk, hogy a falusi létben mutatkozó hátrányok bizonyos mértékben újratermelődnek. Különösen áll ez a kisebb falvakra, ahol gyengébbek az iskolai feltételek, rosszabb a közlekedés, és természetszerűen inkább fennmaradnak a korábbi falusi élet egyes jelenségei (például a tradícióhoz ragaszkodó társadalmi kontroll).

A gazdálkodási struktúra és a piacképesség kapcsolata

Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének Debreceni Csoportja által, az ún. Alföld II. kutatási program részeként elvégzett 119 északkelet-alföldi (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei) településre kiterjedő vizsgálatból megállapíthatjuk, hogy a falvakban felerősödött a család termelési funkciója. Igaz, még az 1980-as években is a falun élők 80%-a

foglalkozott háztáji gazdálkodással. Ez a rendszerváltás után átalakult. A korábbi kiegészítő jövedelmet hozó gazdálkodási forma vált a fő megélhetési formává a leginkább a mezőgazdasági válság sújtotta rurális térségekben, ahol újra megjelent az önellátó gazdálkodás.

Az Alföld, mezőgazdálkodás miatt halmozottan hátrányos helyzetű rurális térségeiben az egyéni, önellátó gazdálkodás az egyetlen és lehetséges megélhetési formává vált, konzerválva az ott élők hátrányos társadalmi helyzetét, elvéve az esélyt az utódaiktól a társadalmi és térbeli mobilitásra egyaránt. A társadalom szétszakadása nem csak településen belül, az önellátó gazdálkodásra való berendezkedésben mutatkozik meg, ennél sokkal szembetűnőbb, élesebb a falu–város szintjén jelentkező szakadék.

A falvaknak azok a csoportjai, amelyek főleg a mezőgazdaságból éltek leginkább és általánosan rossz helyzetben vannak, a leszakadásuk a városoktól még szembetűnőbb (infrastruktúra, jövedelemtermelő képesség, szegregáció), mint korábban, az elmúlt időszakban. Az önellátó gazdálkodásra berendezkedettek integrálása a piacgazdaság keretein belül szinte lehetetlen feladat, hiszen a két gazdasági szint filozófiájában, működésében nagyon távol van egymástól. Az önellátó gazdaságok viszont jelenthetnék a mezőgazdálkodás továbbfejlődésének az útját, ha ezt az emberek nem kényszerből, a puszta megélhetésük és létfenntartásuk miatt választották volna. Az önellátó gazdálkodás működhetne egy kellőképpen megkonstruált ökoszisztémaként is, megfelelő technológiával, termelésfilozófiával és értékesítési hálózattal.

A mezőgazdasági válság sújtotta rurális térségek kitörési lehetőségei erősen korlátozottak, sok olyan település van, amely számára a tartós vegetálás, míg másokra a teljes pusztulás vár, azonban már most is vannak olyan falvak, amelyek képesek talpra állni. Az egyik kitörési pont a már említett mezőgazdasági termelés megújítása, az ökoszisztéma rendszerének kialakítása, társadalmi szempontból pedig a megfelelő szakképzés és szakemberképzés, a helyben való foglalkoztatás lehetőségének a megteremtése. Egy másik kitörési irány a turizmus, az idegenforgalom fejlesztése a helyi adottságok és környezet adta lehetőségek kihasználásával.

A mezőgazdasági termeléssel foglalkozók körében 1980 óta folyamatosan növekedett a legkevesebbet és a legtöbbet keresők közötti arány, amely az 1990-es évek közepére elérte a 6–6,5-szeres különbségarányt, amely arány 1997-re 8-szorosra emelkedett. Ez a mutató alatta marad egyes uniós tagállamokon belül (Portugália, Görögország) kialakult arányoknak, amely jelzi, hogy a jelenlegi tendenciák számottevő javulása az unióhoz való csatlakozásunkat követően sem fog bekövetkezni. Különösen igaz ez az Észak-Alföld rurális térségeire.

A növekedő jövedelmi különbségek mutatója a szegénységi ráta alakulása is. Míg az Észak-Dunántúlon az ott élők 2,8%-a számít szegénynek, addig az Észak-Alföldön ez az arány 26,3%-os, az Északkelet-Alföld határ menti részén

pedig megközelíti az 50%-ot. A szegénység aránya és a jövedelmi viszonyok széttagoltsága közötti összefüggés mutatója, hogy a mezőgazdaságban az átlagkereset mértéke 26–30%-kal marad el az ipar és a többi gazdasági ágon belüli átlagkeresettől. Ez a relatíve magasnak nevezhető átlagkereset elmaradás az unión belül sem példa nélküli, Franciaországban, Nagy-Britanniában is közel 30%-os.

A kisebb településeken a mezőgazdaságból élők számára az unióban is ismert családi mezőgazdasági üzem az a forma, amely a leghatékonyabb formája a termelésnek. Az unióban jelenleg a családi mezőgazdasági üzemet a tulajdonos keresetének nagysága, forrása és a munkaidő alapján definiálják. Jelenleg hazánkban a családi gazdaságok 9–10%-a képes a piaci igényeknek megfelelő árutermelés folytatására. A paraszti gazdaságok jelentős része – több mint 70%-a – hagyományos mentalitáson alapuló, az önellátó gazdálkodáshoz közeli gazdálkodást folytat.

A mezőgazdasági termelés piaci megújulásának feltételeiről

A tulajdonviszonyok radikális átrendeződése, a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége, a munkanélküliség előli menekülés miatti tömeges visszatelepülés a falvakba, az általános gazdasági recesszió hatása, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek leépülése nyomán a magángazdálkodók, a mezőgazdasági kisvállalkozók száma nőtt a falvakban. A magyar falvak egy része népesség-visszafogadó lett, ugyanakkor a periféria perifériája helyzetben lévő települések lakosságának csökkenése is folytatódott. Hasonló folyamat játszódott le az Északkelet-Alföld országhatár menti falvaiban is. Csak néhány előnyösebb fekvésű, jobban megközelíthető, eleve nagyobb lélekszámmal bíró település tudta javítani gazdasági erejét, következésképpen a népességmegtartó képességet Észak-Biharban és a Ligetalján, míg az elvándorlás folyamata az apróbb, nehezen megközelíthető szatmári s főként beregi falvakból nem állt meg. Így több település társadalmi-gazdasági sorsa megpecsételődött. A komplex vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy a határ mente a helyi mezőgazdaság megújulásának a feltételeit tekintve az országos átlaghoz, de még az érintett megyék átlagához képest is kedvezőtlenebb mutatókkal rendelkezik. Az *aktív keresők* ezer lakosra jutó száma az Északkelet-Alföld két megyéje mezőgazdaságában például 33, a 119 határ menti település átlagában 34, míg országosan csak 27 fő. A mezőgazdaságban a szerkezeti és szervezeti struktúra a kilencvenes évek eleje óta folyamatosan és radikálisan átalakult, *a nagyüzemek dominanciája megszűnt,* az egyéni gazdaságok szerepe megerősödött. Mára a mezőgazdaság átalakult, termelési struktúrájában kiépült a jórészt önellátó *egyéni gazdaságok,* illetőleg *az árutermelő egyéni* vagy *családi vállalkozások,* valamint *a gazdálkodó szervezetek* bázisán nyugvó agrártermelés. A mezőgazdasági vállalkozások jelentős része – a határ mentén 74,1%-a, az Észak-Alföldön 73%-a, országosan 72%-a – egyéni vállalkozás.

A mezőgazdaság piactermelő képességének, így a falvak életben maradásának egyik fontos előfeltétele *a humán erőforrások mennyisége és minősége.* A rendszerváltást követően a nagyüzemek felszámolásával feleslegessé váltak szakemberek, akik közül sokan pályaelhagyók vagy sikeres agrárvállalkozók lettek, eredményesen kamatoztatva szakmai ismereteiket, kapcsolati tőkéjüket. Voltaképpen azok a családi vállalkozások a legsikeresebbek, akik a korábbi mezőgazdasági nagyüzemekben dolgoztak korábban, igen jól képzett szakemberek és a rendszerváltást követően váltak egyéni agrárvállalkozóvá. Mára ismét kezd növekedni az igény a megfelelően képzett agrárszakemberek iránt, azonban az egyéni gazdaságok méretüknél, jövedelemtermelő képességüknél fogva nem tudják megfizetni a megfelelően képzett szakembereket.

A rurális területek gazdasági potenciáljának erősítéséhez elengedhetetlen az új technológiák és termelési módszerek adaptálása, amelyhez a szakembergárdán túl szükség van a termelést végzők fogadókészségére mind szellemi, mind anyagi szempontból. Jelenleg a gazdajegyző-hálózat és néhány szaktanácsadó jelenti azt a bázist, amelyet a termelők igénybe vehetnek. Az egyéni gazdálkodók képzése, továbbképzése nem megoldott, holott a két világháború között dán minta szerint már működtek népfőiskolák, gazdakörök, amelyek az egyéni gazdálkodók szellemi, szakmai bázisát jelentették.

Az Északkelet-Alföld határ menti területein szerzett empirikus eredmények birtokában, tézisszerűen a következők állapíthatók még meg. Az egyéni gazdaságok életképességét a hozzáadott és soha ki nem számított élőmunka, a család ereje adja, amit az árakban nem vagy csak részben lehet érvényesíteni.

A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium 1999 elejétől támogatja az *új típusú szövetkezetek létrehozását,* amely lehetőséget ad az életképes, a piaci termelésbe bekapcsolódott egyéni gazdálkodóknak a szövetkezésre, az integrációra. A minőségi termeléshez elengedhetetlen az azonos színvonalú, az állandó és egyenletes minőséget biztosítani tudó termelés, amelyhez magas technológia, szaktudás, összehangolt termelés és feldolgozás, s főként pedig tőkeerő kell. Az állandó és egyenletes minőséget leginkább az egyéni termelés összehangolásával és kooperációval, a termelésnél használt gépek, eszközök egységes technológiai rendbe állításával lehet elérni, amelyhez összefogásra, új típusú termelési, értékesítési szövetkezésekre van szükség.

A mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége az agrárolló folyamatos szétnyílásával csökken, ami rontja a rurális területek helyi gazdaságát, amely hatására egyre többet kell befektetni, kockáztatni a termelés biztonsága érdekében. A tőkehiány mérséklése elsősorban a támogatási rendszer ismételt átgondolásával, illetőleg az agrárolló akár mesterséges, az árakba állami beavatkozással történő csökkentésével érhető el. *A kiszámíthatóság és a stabilitás az a két kulcsszó,* amelyek nélkül maga a termelés színvonala és szintje nem tud megszilárdulni. Minőségi termelésről majd csak ezek után beszélhetünk.

A mezőgazdaság állapota az Észak-alföldi régióban. Helyzetleírás

Az Észak-alföldi régiót alkotó megyék mindegyike mezőgazdasági jellegű. Az állítást igazolja, hogy a Hajdú-Bihar megyei székhelyű működő vállalkozások 8,7%-a sorolható tevékenysége alapján a mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás gazdasági ágba, míg ez az arány a régió szintjén 8,5%, országosan pedig 5,1%.

Az átalakulás után, mint ahogy az országban, így az Észak-alföldi régióban is a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma nagymértékben visszaesett. A foglalkoztatotti létszám kategória szerinti megoszlását az *1. táblázat* mutatja, az agrárvállalkozások jelentős többsége 10 főnél kevesebb munkavállalót foglalkoztat, a foglalkoztatottak számának növekedésével arányosan csökken a cégek száma, arányait tekintve nincs jelentős eltérés a megye, a régió és az ország között. A mezőgazdasági vállalkozások 94%-a 10 főnél kevesebb embert alkalmaz, 11–50 fő között 4%-a a vállalkozásoknak, 2%-a 50 főnél többet, mindössze 0,2% alkalmaz 300 főnél több dolgozót. Ugyanakkor az Északkelet-Alföld határ menti területein a 10 főnél kevesebbet foglalkoztató cégek aránya magasabb, 97%-ot tesz ki. 11–50 fő közötti létszámot a cégek 2%-a foglalkoztat, az 50 főnél többet foglalkoztatók aránya 1%.

1. táblázat

A társas vállalkozások létszámkategória szerinti alakulása és a mezőgazdasági társas vállalkozások arányának alakulása

Létszám (fő)	Hajdú Bihar megye		Észak-alföldi régió		Országosan	
	Társas vállalkozások	Mezőgazdasági vállalkozások	Társas vállalkozások	Mezőgazdasági vállalkozások	Társas vállalkozások	Mezőgazdasági vállalkozások
–10	8 881		21 565		246 622	
11–20	368		948		9 591	
21–50	291		784		7 253	
51–300	239		643		4 792	
301–	40		98		928	
Összesen	9 819	2775	24 038	7080	269 186	38 149
Összes vállalkozás	31 966		82 924		743 235	
	100%	8,7%	100%	8,5%	100%	5,1%

A szervezeti változásokat nem követte a mezőgazdasági termelés alapját képező földterület-hasznosítás módosulása, a művelési ágak arányában nem következett be számottevő változás.

A régiónak 1816 ezer hektár gazdasághatáros területe van, amelynek 86%-a a termőterület, a megmaradt 14% pedig termelés alól kivett terület (*1. ábra*). A termőterület alakulásán belül Hajdú-Bihar megyében a legnagyobb arányú a mezőgazdasági terület, az összes termőterület 92,5%-a, azonban az erdőterület aránya jóval alatta marad (5,1%) főleg a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 22%-os erdősültségi mutatójához képest. Hajdú-Bihar megyében a nádas- és halastóterületek aránya a termőterületen belül 2,4%, amely a régióban a legmagasabb érték.

A régió adatai országos összehasonlításban jelentős eltérést a mezőgazdasági terület és az erdősültség területén mutatnak. A régióban a mezőgazdasági terület aránya 86%, országosan 77%, vagyis a megművelt mezőgazdasági termőterület mértéke jóval magasabb az Észak-alföldi régióban, mint az országban. Azonban az erdősültség mértéke jóval alatta marad az országosak – a régióban 12,8%, míg országosan 22%.

Hajdú-Bihar megyében a mezőgazdasági terület az országos tendenciának megfelelően legnagyobbrészt szántó (70,3), a régióban ez az arány 76,9%, míg az országban 76%. A kert aránya a megyében nem jelentős, 0,6%, hasonlóan a régióhoz is, ahol szintén 0,6%, az országban viszont már 1,8%-os az arány, amely jelentős eltérés a megyéhez és a régióhoz. A gyümölcsös területek aránya Hajdú-Bihar megyében 0,9%, a régióban ennél jóval magasabb, 2,3%, amit a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei ültetvények emelnek meg ennyire, országosan az arány 1,5%. A szőlőterület aránya a megyében 0,6%, a régióban 0,5%, míg az országban 2,1%, amely azzal magyarázható, hogy a régióban nincs történelmileg is fontos borvidék a földrajzi adottságok miatt. A megye mezőgazdasági területének 27,6%-a gyep, a régióban ez az arány 19,7%, míg országosan 18,6%.

1. ábra

A termőterület alakulása

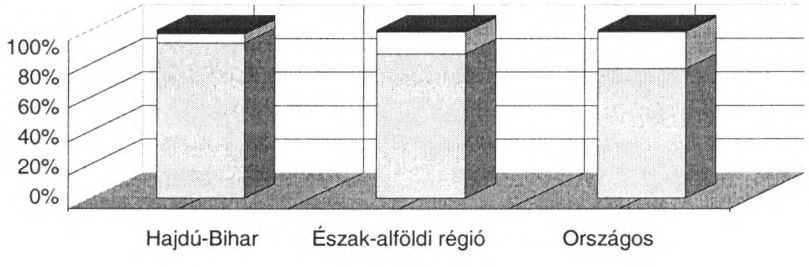

Az Észak-alföldi régióban 1038 ezer hektáron folytatnak növénytermesztést. Az 1999. év végi és a 2000. év eleji bel-, illetve árvíz miatt a szántóterület 8,4%-án nem sikerült betakarítani a termést, vagy nem lehetett elvetni a terményt.

A rendszerváltást követően lezajlott birtokszerkezet-változás, földtulajdoni és földhasználati változások a növénytermesztés szerkezetét nem befolyásolták jelentősen. A vetésállomány kétharmadát továbbra is a gabonafélék foglalták el, ezen belül a búzának és a kukoricának jutott a nagyobb szerep.

Az őszi betakarítású növényekkel a régióban az átlagosnál nagyobb arányban foglalkoznak, kiemelendő közülük a cukorrépa, amely Hajdú-Bihar megyében az országos aránynál jóval magasabb termesztési arányt mutat a közeli kabai cukorgyár miatt.

A termésátlagok vizsgálata során a régión belül megállapítható, hogy Hajdú-Bihar megyében a cukorrépa és a burgonya esetében a régió, de még az országos átlagánál is magasabb a termésátlag, míg a búza, kukorica, napraforgó esetében az országos átlag körül mozog, a régióátlagot minden növény esetében meghaladja a termésátlag Hajdú-Bihar megyében. A régiónak országosan kiemelkedő szerepe van a cukorrépa-termesztésben, az összes mennyiség egyharmadát itt termelik meg. Hajdú-Bihar megyében az országban termett cukorrépának 20%-át termesztik, a burgonya esetében a régió adja az összes termés 21%-át, míg Hajdú-Bihar megye a 10%-át.

2. ábra

A szántóföldi növények vetésterületének alakulása

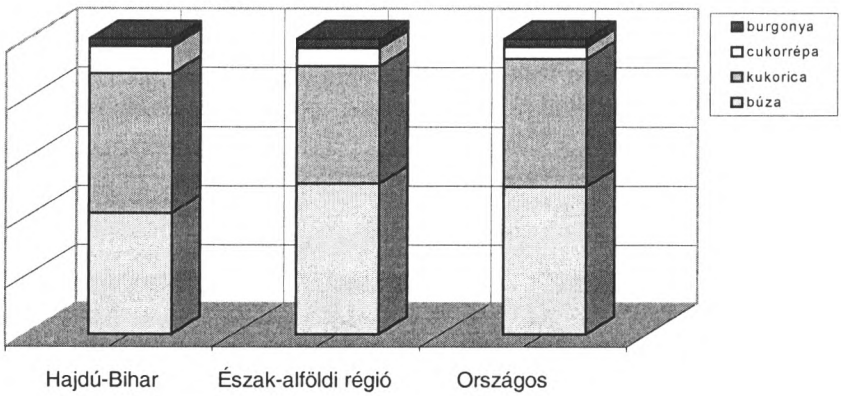

Az 1990-es évek eleje és közepe (1991–95) közötti időszakhoz képest az 1997-ben a legfontosabb szántóföldi növények közül a búza és a kukorica betakarított mennyisége a régióban és az országban is nőtt. A tendencia jellemző a cukorrépa és a burgonya termésátlagának alakulására is, viszont a napraforgó termésmennyisége jelentősen, közel 30%-kal visszaesett.

2. táblázat

A főbb növények termésátlaga, kg/ha

Termény	Hajdú-Bihar megye	Észak-alföldi régió	Országosan
Búza	4 150	3 890	4 210
Kukorica	6 570	5 660	6 410
Burgonya	20 870	14 100	16 280
Cukorrépa	44 130	38 470	37 680
Napraforgó	1 070	1 000	1 220

Az Észak-alföldi régió szerepe az állattenyésztésben meghatározó, az ország szarvasmarha-állományának 22,4%-a, míg a sertésállománynak 20,9%-a található a területen.

A régión belül Hajdú-Bihar megyében a legjelentősebb az állattenyésztés, az ország összes szarvasmarhájának közel 10%-a található itt, 86 400 darab. Továbbá nagy jelentőséggel bír a sertéstenyésztés is, az országban található sertésállomány 9%-a van a megyében, 434 ezer, a számuk folyamatosan csökken.

A piaci agrártermelés megvalósítása és fenntartása szorosan összefügg a fenntartható fejlődés lehetőségeivel, felveti a képzés és kutatás fejlesztésének, a tudományos eredmények alkalmazásának a kérdését. Továbbá igényli a jog- és piaci biztonságot, a stabil és kiszámítható profittermelő képességet, az agrártámogatás rendszerének az újragondolását, annak hatékonyabbá tételét, mindenekelőtt pedig az agrárium egészében a piaci termelési szempontok előtérbe helyezését, összhangban a mezőgazdaság megújulásával, a vidék fejlődésének lehetőségeivel, valamint az EU-csatlakozás új kihívásaival. A dolgok jelenlegi állapota szerint azonban a felsorolt feltételeknek való megfelelés az Északkelet-Alföld agrárgazdaságában még hosszú időt vesz igénybe.

Összefoglalva, a magyar–román és a magyar–ukrán határ menti területeken megállapítható, hogy azok a falvak, amelyek helyi gazdasága főleg, illetve kizárólag a mezőgazdaságra épült, a rendszerváltás egyértelmű vesztesei, mint ahogy maga az ágazat is ide sorolandó. A válságba sodródott falvak gazdasága – és mostanra a társadalma is – olyan rossz helyzetbe került, hogy önmagától már nem képes a megújulásra, illetve a kilábalásra annál is inkább, mert jelenleg nincsenek olyan használható elképzelések, konkrét tervek, amelyek alternatívát kínálnának a rurális mezőgazdasági válság sújtotta térségek számára. Legnagyobb probléma a mezőgazdaságban az előállított termék értékesítése, melyet a határ két oldalán fekvő települések közötti szolid gazdasági kapcsolatok csak tovább nehezítenek. A gazdasági kapcsolatok jelentőségének növekedése csak a vásárlóerő javulásával, az országhatár túloldalán lévő nagyvárosok agrárpiacának megnyílásával képzelhető el, aminek a feltétele a határok átjárhatóságának biztosítása.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

ESZKÖZELLÁTOTTSÁG A ZALA MEGYEI ÁRUTERMELŐ MAGÁNGAZDASÁGOKBAN[1]

Somogyi Sándor – Molnár Balázs

Bevezető

OTKA kutatási témánk keretében – tanszékünk tradícióinak megfelelően – ebben az évben is kérdőíves felmérést végeztünk árutermelő családi gazdaságok üzemeltetői között. Alapvető célunk az árutermelő családi gazdaságok helyzetének, fejlődési lehetőségeinek és korlátainak felmérése volt. Erre a célra korábban kialakított kérdőívet használtunk, amelynek érthetőségét, célszerűségét, feldolgozhatóságát előzőleg ún. próbafelmérésekkel ellenőriztük és annak alapján továbbfejlesztettünk.

A kérdőíves felmérésünk kiterjedt Magyarország minden megyéjére, de külön figyelmet szenteltünk a három nyugat-dunántúli megyének, nemcsak a Georgikon kar elhelyezkedése miatt, hanem azért is, mert meggyőződésünk szerint ez a három megye nagyon sok kérdésben modellként fog szerepelni EU-s csatlakozásunk kapcsán. A kérdőívek megyénkénti feldolgozása folyamatban van, de még nagyon az elején tart. Egyes megyék előzetes feldolgozása jelenti az előkészületeket az átfogóbb elemzések megkezdésére is.

Munkánkban a Zala megyei árutermelő családi gazdaságok felszereltségére vonatkozó előzetes feldolgozási eredményeket mutatjuk be.

Zala megye mezőgazdaságának néhány jellemzője

A KSH Zalaegerszegi Igazgatóságának adatai szerint 1997. május 31-én a termőföld kihasználására alapozó művelési ágak területe és az egyéni gazdálkodók által használt területek az *1. táblázat* adatai szerint alakultak. Ezek az adatok az utolsó három évben lényegesen nem változtak, ezért nem is törekedtünk ezen adatok frissítésére. Az adatokból megállapítható, hogy az erdőgazdaság terüle-

[1] A kutatás a T-029346 számú „Árutermelő családi gazdaságok helyzete, várható fejlődési irányai" című OTKA-téma keretében készült.

tileg meghaladja a szántó-, kert-, gyümölcsös és szőlőterületek nagyságát. Az élőmunkát külterjesen lekötő gyep- és erdőterület viszont messze meghaladja az előbb említett területeket. Ennek ellenére a foglalkoztatottak szektoronkénti megoszlása Zala megyében azt mutatja 1996-ban, hogy az aktív keresők 6,3%-át alkalmazza a mezőgazdaság, halászat, erdő- és vadgazdálkodás. Ez arra enged következtetni, hogy még mindig nagy lehetőségek vannak az élőmunka gépesítésre való felcserélésében.

1. táblázat

Földterület művelési ágak szerint Zala megyében

Művelési ág	A megye összes területe, ha	Ebből egyéni gazd. területe, ha
Szántó	135 662	54 628
Kert	3 513	3 503
Gyümölcsös	6 427	3 501
Szőlő	6 172	5 690
Gyep	58 419	33 128
Mezőgazdasági terület	210 193	100 450
Erdő	172 616	33 909
Nádas	151	46
Halastó	105	47
Termelésből kivett terület	46 294	12 975
Összesen	639 552	147 427

Zala megye helyzetére jellemző az is, hogy viszonylag magas a művelés alól kivont területek nagysága, ami a táblázatból is látható.

A gazdaságok a rendelkezésükre álló területeket sem művelik meg teljes egészében. A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium Zala Megyei Földművelésügyi Hivatala becsült adatai alapján:

- a kisméretű gazdaságok az összes területük 95%-át,
- a közepes méretű gazdaságok az összes területük 90%-át,
- a nagy gazdaságok a területük 80%-át művelik meg.

A FVM Zala Megyei Földművelésügyi Hivatala szerint az 1994-es mezőgazdasági szerkezet összeírásában, tehát hat évvel ezelőtt 3094 traktor került adatállományba, míg 1997-ben 96 db új traktort vásároltak. Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy ha a traktorvásárlást mint felújítást, lecserélést fognánk fel, akkor ilyen beruházási tempó mellett harminckét év kellene a traktorpark kicseréléséhez. Pedig a traktorparkot bővíteni is kellene, mert a kapacitásokat illetően lényegesen lemaradunk az Európai Uniótól.

Zala megyében az EU-hoz viszonyítva hasonló a lemaradás a vonóhorog-kapacitást illetően az egész országban. Az országos adatokhoz hasonlóan a zalai

adatok is azt bizonyítják, hogy a mezőgazdasági géppark elöregedett és elavult. Ezen alacsony hatékonyságú gépek használatával, magas fenntartási és üzemeltetési költségek mellett nem lehet hatékony mezőgazdasági termelést produkálni.

A kérdőíves felmérés

Munkánk során a kérdőíves felmérés családi árutermelő gazdaságokra terjedt ki. A családi árutermelő gazdaságok meghatározásában nehéz helyzetben voltunk, mert értelemszerűen nem alkalmazhatók a nyugat-európai, vagy az amerikai gyakorlatban alkalmazott kategóriák, de a tisztánlátást a magyar adóigazgatásban alkalmazott definíciós rendszer sem segíti. Ezért a vizsgálatba vont gazdaságok körének kiválasztásánál azt az alapelvet követtük, hogy azokat tekintjük árutermelő családi gazdaságoknak, amelyeket a környezetük is annak tart. Így a megkérdezettek mintájába azok a gazdaságok kerültek, amelyek magántulajdonban vannak, de alapvető céljuk árutermelés megvalósítása.

A kérdőívek több kérdéskörre kiterjedtek, mert átfogó információk érdekelnek bennünket az árutermelő családi gazdaságokról. Az adatgyűjtésben a falugazdászok támogatását élveztük, de ennek ellenére a kérdőíveket a megszokott aprólékos és szigorú logikai ellenőrzésnek vetettük alá. További feldolgozásra csak a teljesen egyértelmű, pontosan kitöltött kérdőívek kerültek.

Ebben a munkában csak a gazdaságok gépesítésére vonatkozó rész előzetes feldolgozásának eredményeit mutatjuk be.

A kapott eredmények

A megkérdezett 40 családi gazdaság közül 32 rendelkezik termőterülettel, míg a többiek épületekkel rendelkeznek és állattenyésztéssel foglalkoznak. A 32 gazdaság tulajdonában levő összterület 1116 hektár, vagyis az átlagterület 34,9 hektár, a szélső értékek 1 és 250 hektár. Emiatt az átlagszóródás is igen magas és 56,4 hektár. A feltüntetett összterületből 997 hektár a szántó. A megkérdezettek emellett 893 hektár szántót bérelnek és 1 hektárt adnak bérbe, vagyis 1889 hektár szántón gazdálkodnak, azaz átlagban 54 hektáron.

A 40 gazdaságból 31 foglalkozik növénytermesztéssel, – esetenként állattenyésztéssel – és rendelkeznek saját mezőgazdasági gépekkel. A 31 gazdaság tulajdonában 65 traktor van, melyek típusai MTZ 50, MTZ 55, MTZ 82, Zetor 120 és Rába 250-es. Tehát a gazdaságok tulajdonában levő művelt és a bérelt területre vetítve 32,2 hektárra jut egy traktor, vagyis a traktorsűrűség 100 hektárra számítva 3,1 darab.

Ha ezt összevetjük a 2. *táblázat* adataival, azt látjuk, hogy a feltüntetett EU-országok közül ez megegyezik Nagy-Britannia traktorsűrűségével, de az egy-

harmadát sem éri el Ausztria, Finnország, Hollandia, vagy Olaszország traktorsűrűségének. Igaz, hogy ugyanakkor jobb a helyzetünk a legtöbb volt szocialista országénál. Ezen országok közül csak Lengyelország bír nagyobb traktorsűrűséggel, ami a magánszektor korábbi létezésének is eredménye.

A traktorsűrűség még önmagában nem kellene, hogy problémát jelentsen. Megfelelő szervezéssel, jobb kihasználással el lehet a munkákat megfelelően végezni, de a 65 darab traktor átlagéletkora 9,2 év. A szélső értékek 1 és 22 év, és az átlagos eltérés is 5,27 év, ami annyit jelent, hogy itt tömegében elhasznált, nagy üzemeltetési és karbantartási költségekkel működtethető erőgépekről van szó, ami nem könnyíti meg a minőségi munkavégzést.

Az előzőkhöz adódik a rendelkezésre álló munkagépek kérdése is. A 31 családi gazdaság 215 darab munkagéppel rendelkezik, vagyis traktoronként 3,3 darabbal. A munkagépek átlagéletkora is igen magas, mert 8,1 évet tesz ki. A traktorok ilyen alacsony ellátottsága kapcsolható eszközökkel problematikus. Nem teszik lehetővé a traktorok mint erőgépek racionális kihasználását. Az ilyen helyzet következménye a technológiai követelmények alacsony szintű kielégítése is, ami a termékminőséget és a termőtalaj mint erőforrás őrzését kérdőjelezi meg.

2. táblázat

Traktorellátottsági mutatók
néhány Európai Unió-beli és kelet-európai országban

Ország	Mezőgazdasági terület, 1000 ha	Traktorok száma, 1000 ha	Traktor, db/100 ha
Ausztria	3 425	343	10,0
Belgium/Lux	1 464	109	7,4
Dánia	2 726	151	5,5
Finnország	2 192	230	10,5
Hollandia	1 669	182	10,9
Nagy-Britannia	16 449	500	3,0
Németország	17 157	1300	7,5
Olaszország	14 685	1470	10,0
Bulgária	6 159	43,6	0,71
Csehország	4 282	64,7	1,51
Lengyelország	18 648	1311	7,03
Magyarország	**6 193**	**92,2**	**1,49**
Románia	14 798	161,2	1,09
Szlovákia	2 447	31,7	1,30
Ukrajna	41 900	437	1,04

Forrás: KSH, Budapest és Equipment and Technology in The Agriculture of the Central and Estern Europe '96, Brno.

A mezőgazdaságban a legkritikusabb a betakarítás munkafolyamata. Ezért bír különös jelentőséggel az arató-cséplő gépek állapota. A 31 növénytermesztéssel is foglalkozó családi gazdaság összesen 10 arató-cséplővel rendelkezik, amelyek átlagos életkora 8,5 év. A szélső értékek 1 és 19 év, és az átlagos szóródás 6.

A vizsgált magángazdaságok 1999-ben 1262 hektár gabonát termeltek. Tehát egy saját tulajdonú kombájnra 126,2 hektár jutott. Ha ezt összehasonlítjuk a *3. táblázat* adataival, akkor azt látjuk, hogy ez lényegesen elmarad az EU–15, de Lengyelország ellátottságától is. Az ellátottság valamivel kedvezőbb, mint a legtöbb volt szocialista országban és Magyarország egészénél is.

Mivel a kombájnokkal tömegesen végeznek bérmunkát is, a kérdőív erre is kiterjedt. Természetesen a kombájnok bérléséről egy évvel korábbi, azaz 1998-as adatokkal szolgáltak a termelők. Ebben az évben a megkérdezett termelők 716 hektárt bérelt kombájnokkal takarítottak be. Ennek alapján alakult ki az a véleményünk, hogy a gazdálkodók egy része nem eléggé használja ki a rendelkezésükre álló kombájnokat. (Valószínűleg nem is kívánják jobban kihasználni, tekintettel a kombájnok elhasználtságára, karbantartási, üzemeltetési problémáira.) Ugyanakkor sok termelő komoly betakarítási gondokkal küszködik, és nehezen fizeti meg a magas betakarítási díjakat.

3. táblázat

Aratócséplőgép-ellátottság az Európai Unióban és néhány kelet-európai országban (1995)

Ország/régió	Gabonatermő terület, 1000 ha	Arató-cséplő gépek száma, db	Betakarítandó terület, ha/arató-cséplő gép
EU-15	34 760	450 000	77
Bulgária	2 342	7 232	324
Csehország	1 750	10 234	171
Lengyelország	8 481	99 500	85
Magyarország	**2 895**	**9 502**	**305**
Románia	6 558	38 381	171
Szlovákia	859	5 986	144
Ukrajna	13 526	92 000	147

Forrás: Equipment and Technology in the Agriculture of the Central and Estern Europe '96, Brno.

A szállítóeszközök kérdését mind a 40 gazdaság viszonyában vizsgáltuk, mivel az állattenyésztő gazdaságok talán még több szállítási feladatot látnak el, mint a növénytermesztő gazdaságok. A rendelkezésre álló 39 darab teherautó átlagéletkora szintén magas, mert eléri a 9,1 évet, 3,55 év átlagos szóródással.

Záró gondolatok

Nehezen elképzelhető, hogy ilyen gépparkkal a családi gazdaságok megfelelő minőségben tudnak eleget tenni a termelésben a technológiai követelményeknek. Ennek egyenes következménye a termésbiztonság csökkenése és a minőség ingadozása. Az élesedő versenyben mindkét kérdés kivételes fontosságú. A minőség alapvető piaci követelmény. Nem véletlenül hangzik el annyiszor, hogy a minőség kezdetének évtizedét éljük.

Ki kell hangsúlyozni azt is, hogy fel kell készülni az EU-csatlakozás és az ezzel járó mind szigorúbb minőségügyi és környezetvédelmi követelmények kielégítésére. Vannak már olyan jelenségek, például Nagy-Britanniában, hogy a termékek átvételét a farmok minőségügyi és környezetvédelmi auditáltságához kötik. Kérdéses, hogy az ilyen szintű gépesítéssel rendelkező zalai gazdaságok az ilyen feltételeknek eleget tudnának-e tenni.

A termésbiztonság hasonlóan fontos kérdés. A környezeti adottságok nem teszik lehetővé a terméshozamok ingadozásának teljes kizárását, de mindent meg kell tenni, ami a technológiától függ, mert nagy ingadozások mellett a piac ellenőrzése, az előreláthatóság, kiszámíthatóság megnehezül.

Feltétlenül javítható a helyzet például gépkörök szervezésével, ami lehetővé teszi a gépek jobb kihasználását. A gépkörök a közös gépberuházásokat is előmozdíthatják, habár ennek előfeltétele a megfelelő kölcsönforrások biztosítása.

Nem utolsó sorban fontosnak tekinthető az integrátorok megjelenése, a méretökonómia javítása és a beruházások finanszírozásának megoldása.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A FÖLDTULAJDON ÉS A BIRTOKSZERKEZET ALAKULÁSA KÉT NAGYOBB ALFÖLDI TELEPÜLÉSEN[1]

Biró Szabolcs

Bevezető gondolatok

A kutatás alapvető célja a vidéki településeken élő agrárnépesség jelenlegi gazdasági és társadalmi helyzetének és a jövőre vonatkozó szándékainak feltárása a földtulajdon és a földhasználat tükrében. Reményeink szerint a földtulajdon és az üzemstruktúra alaposabb megismerésével közelebb kerülünk a mezőgazdasági termelés és a vidék szerepének tisztázásához a mai Magyarországon.

Lehetőségeink figyelembevételével a felmérést úgy terveztük, hogy a termelés gazdasági feltételrendszerében egymástól alapvetően különböző, de nagyjából hasonló természeti adottságokkal rendelkező szomszédos településeken, mindenekelőtt az utolsó tíz év során választott, eltérő megoldások során tapasztalható eltéréseket vizsgáljuk.

A részletes elemzések területéül kiválasztott két település az Alföld nyugati szélén, egymáshoz viszonylag közel fekszik, természeti adottságaikban számottevő a hasonlóság, de az elmúlt tíz év során a gazdasági fejlődésben, különösen a mezőgazdaság üzemi-vállalati strukturális fejlődésében eltérő pályán haladtak.

A nagyobb település, Harta már megjelenésében is sugallja, közelebb áll a kisvároshoz, mint a vizsgált másik település, Szakmár. Rendezett, karbantartott utcái, takaros portái, hűen tükrözik a helyi lakosság rendszeretetét, szorgalmát. A faluban igen magas a német nyelvű kisebbség aránya. Az egymás iránti bizalom és együttműködési szándék keresése a faluban általános. Az emberek mentalitása, az együvé tartozás érzése, a közös gyökerek és a tenni akarás jó alapot nyújt a település további fejlődéséhez.

Mezőgazdasági termelésében a gazdálkodási formát tekintve meghatározó a településen a szövetkezet és a közelmúltban szövetkezetből kialakult részvény-

[1] Az előadás *dr. Varga Gyula* egyetemi tanárral, az AKII tudományos tanácsadójával végzett közös kutatásunk összefoglalóján alapszik.

társaság. A település határában e két társaság a teljes mezőgazdasági terület mintegy 70%-át műveli.[2]

Szakmár a kisebb vizsgált település. A központi – ugyancsak rendezett és gondozott – belső falumagot kisebb különálló részek, szállások veszik körül, ahol főképpen már csak idős emberek laknak. A szállásokon sok ház lakatlan, düledezik. Az alacsony ingatlanárak nehéz sorsú rétegek betelepülését segítik elő, akik a tartós munkanélküliek számát növelik.

A földhöz való ragaszkodás, annak önálló művelése nemcsak érzelmi töltetű, hanem – a feloszlott korábbi nagyüzem nyomán – gazdasági racionalitás is a faluban. A bizalom, a jövőbe vetett hit hiánya gátja a tartós együttműködések, állandó piaci kapcsolatok kialakulásának. A termelési és piaci információk hiánya és sokszor alapvető gazdálkodási ismeretek elégtelen volta nagyban befolyásolja a gazdálkodást. Az emberek jó része még mindig a kormányzati szinttől várja sorsa jobbra fordulását, piacgazdasági keretek között nehezen találja fel magát, bizonytalan.

A vizsgálat

A konkrét alapadatok megszerzése a településeken élő családok kérdőíves megkérdezése alapján történt 2000 májusában. Az adatok gyűjtése során a statisztikai mintavétel szigorú szabályait nem tudtuk követni, de azt a gyakorlatot folytattuk, hogy mindkét településen sorban minden tizedik családot kérdeztük meg. Ha a család nem kívánt válaszolni, akkor a következő szomszédot választottuk. Az így szerzett információkat feldolgoztuk, és a vitás kérdéseket a település lakosaival, önkormányzati tisztviselőivel, kistermelőkkel, nagygazdákkal, szövetkezeti tisztségviselőkkel folytatott személyes mélyinterjúk során tovább pontosítottuk. Reméljük, hogy a viszonylag nagy számban és alaposan kikérdezett, összesen 197 – Hartán 131, Szakmáron 66 – család válaszai alapján elkészített és rendszerezett összesítés valós képet nyújt a jelenlegi helyzetről, lehetővé teszi a jelenleg zajló folyamatok megismerését, összefüggések feltárását.[3]

Jelen munka során a családok földtulajdoni szerkezetének és üzemi viszonyainak vizsgálata segítségével kerül sor a vizsgált települések közti különbségek és azok okainak feltárására. A településekről származó adatokat – a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében – a megkérdezett családok tulajdonában álló, illetve az általuk művelt termőföld mérete alapján 1 hektár alatti, 1–5, 5–10,

[2] A hartai határban működő, egykori Állampusztai Á. G.-ból létrejött részvénytársaságot – annak speciális célja, s a településsel csekély kapcsolatot tartó jellege miatt – nem elemeztük.

[3] Azzal természetesen tisztában vagyunk, hogy a vizsgálat eredményei az országos, sőt a megyei viszonyokat sem tükrözik. Azonban a két, egymástól erősen eltérő pályán haladó falu adatai igen sok, valószínűleg másutt is fellelhető irányzatról adnak érdekes információkat.

10–20 hektár közötti, illetve 20 hektár fölötti csoportokra bontottuk. Eredményeink a megkérdezett családokra vonatkoznak, de alapjaiban jól jellemzik a vizsgált településeket.

A vizsgálat során a következő kérdésekre kerestük a választ:

- A családok földellátottsága;
- Az üzemi szerkezet alakulása;
- A növénytermelés és az állattenyésztés értékesítésre kerülő hányada;
- A mezőgazdaságból származó jövedelmek alakulása.

A vizsgálat eredményei

A családok földellátottsága

Mezőgazdasági tevékenységet a megkérdezett családok 90%-a végez. Szakmáron a családok jellemzően 1–5 hektár közötti földtulajdonnal rendelkeznek. A ház körüli állattartás takarmányigénye miatt ezek a területek más jellegű termesztésbe bekapcsolódni nem tudnak, alapvetően az állattartás szükségleteit fedezik. Hartán az 1–5 hektár közötti, illetve az 5–10 hektár közötti földtulajdonnal rendelkező családok vannak a legtöbben, de ők zömmel nem maguk művelik földjüket. Hartán figyelemre méltó, hogy a családok 70%-a 1 hektár alatti területet művel egyénileg. Míg a 10 hektár feletti területeket Szakmáron a családok egyharmada műveli, addig Hartán arányuk már csak 6%.

A két települést összehasonlítva Szakmáron a főfoglalkozású mezőgazdasági termelés aránya, a nyugdíjas önellátó termelés a jellemző. A mezőgazdaságon kívüli főfoglalkozásúak kisegítő termelésének magas szintje, a mezőgazdasági tevékenységet nem végző családok magasabb aránya jelzi az egyéni mezőgazdasági termelésen kívüli jövedelemszerzési lehetőségek meglétét Hartán, s e lehetőségek viszonylagos hiányát Szakmáron. Hartán a legnagyobb munkaadó a helyi mezőgazdasági szövetkezet, Szakmáron a korábbi szövetkezet egyik utódszervezete, az öntöde.

A földtulajdon és az üzemszerkezet alakulása

A termőföldek többsége szántó, részesedése 91%. Gyepterület 8%. A kert gyümölcsös, szőlő, aránya nem éri el az 1%-ot sem. Termőföldből Szakmáron 550 hektár, Hartán 1000 hektár van az általunk vizsgált családok tulajdonában. A megkérdezett szakmári családok 6%-a, a hartaiak 12%-a nem rendelkezik termőföldtulajdonnal. Mindkét településen nagyon alacsony az 1 hektár alatti területek aránya. A 20 hektár feletti csoportban található a termőföldek 40%-a. Az 1–5 hektár közötti földtulajdonok aránya Szakmáron, az 5–10 hektár közötti földterületek aránya pedig Hartán magasabb.

Átlagosan egy családra közel 8 hektár földtulajdon jut mindkét településen. Az átlagos parcellaméret is hasonló, 3 hektár körüli. A különbségek a települések eltérő gazdálkodásában nem magyarázhatóak tehát sem a földtulajdon méretével, sem a parcellák átlagos méretének alakulásával.

Bérbeadással a tulajdonosok földjük 16,5%-át hasznosítják. Szakmáron 10%-ot, Hartán ennek kétszeresét. Egy bérbeadó átlagosan 4,5 hektáros területet ad bérbe. Szakmáron a saját tulajdonú földek területét meghaladó mennyiségben bérelnek földeket. Közel tízszer annyit, mint amennyit a tulajdonosok bérbe adnak. A kérdőíves felmérés adatai alapján megállapítható, hogy a többletet 15–20 nagyobb terület bérbevétele jelenti, melyek jó része feltehetően nem helyi lakosok tulajdonában van. Hartán a bérelt és a bérbe adott területek aránya közel hasonló.

Az összes bérbe vett terület fele Szakmáron a 20 hektár fölötti tulajdonosok gazdasága növelésére biztosít lehetőséget, Hartán a 10–20 hektár közötti tulajdonosok csoportja bérli a bérbe vett földek háromnegyedét.

A műveltetési szerződés megkötésére csak Hartán van lehetőség. Jellemzője, hogy a helyi szövetkezet, részvénytársaság szerződést köt a föld tulajdonosával földjének művelésére. A termelést anyagilag a tulajdonos finanszírozza, a művelő pedig biztosítja a termelés és értékesítés feltételeit.

Hartán a családok közel fele rendelkezik műveltetési szerződéssel, átlagosan 9 hektáros területen. A műveltetési szerződés területének közel fele a 20 hektár fölötti termőfölddel rendelkező családok tulajdonában van, jelezve, hogy elég magasan van már ma is az a küszöb, amely a gazdálkodás sikerének feltétele.

Szakmáron a földeket 70%-ban 20 hektár fölötti üzemekben művelik. Hartán 53%-ban 20 hektár feletti területen folyik egyéni gazdálkodás.

Szakmáron átlagosan 15,5 hektárnyi területet művel egy család, míg Hartán csak 3 hektárt. Szakmáron a művelés és földtulajdon nagyjából azonos családoknál koncentrálódik, míg Hartán 10 hektár fölött a tulajdon és művelése elválik egymástól.

Ahhoz, hogy a földdel mint erőforrással való gazdálkodást jellemezni tudjuk, megvizsgáltuk az egyes tulajdonosi csoportokban a saját tulajdonú földek és a bérbe vett földek arányait, mint a gazdálkodás lehetőségének forrásait, és felhasználásuk alternatíváit, az egyéni művelés, a bérbeadás, és a műveltetési szerződés arányait.

Az üzemek rendelkezésére álló földterületek Szakmáron felerészben a saját földtulajdonból, felerészben bérelt területből állnak. Hartán az egyénileg művelt földterület közel 90%-át biztosítja saját forrás, míg a fennmaradó 10% bérlet révén kerül a tulajdonosokhoz. Hartán a saját földhöz viszonyítva a legnagyobb mértékben 1 hektár alatt, és 10–20 hektár között 25%-ban bérelnek földet.

Szakmáron a saját földterület jelentős része, 95%-a szolgál egyéni gazdálkodási célokat, s csak 5%-a kerül bérbeadásra. Hartán a rendelkezésre álló terület-

nek csak 34%-a szolgálja a családoknál az egyéni gazdálkodást, közel fele tartósan műveltetési szerződés alatt áll, bérbeadásra 18%-a kerül.

Egyéni művelés Hartán az 1 hektár alatti és a 10–20 hektár közötti tulajdonnal rendelkezők csoportjában jelentős. A műveltetési szerződés aránya a 20 hektár feletti csoportban 70%-os.

A növénytermesztés és az állattenyésztés termékeinek értékesítésre kerülő hányada

A növénytermesztés viszonylag alacsony, 42%-os hányada kerül értékesítésre Szakmáron. A saját célú felhasználás magasabb szintje, a viszonylag magas állattartási arány, a jellemzően nagymértékű takarmánytermesztés, kevesebb árunövény termesztését teszi lehetővé. A 10 hektár fölötti földtulajdonnal rendelkezők azonban már 60% körül értékesítik terményeiket, 20 hektár fölött pedig már 95%-ban.

Hartán az értékesítés átlagos szintje 75%-os, az önellátás szintje, az állattartás mértéke, a takarmánytermesztés szintje sokkal alacsonyabb, mint Szakmáron. A fejlettebb piaci viszonyok magasabb arányú értékesítést tesznek lehetővé.

Az állattartás értékesítésre kerülő hányada 56%-os Szakmáron, az állatok, állati termékek értékesítése igen jelentős a családok megélhetésében. Hartán az értékesítés átlaga 20%, ami a szakmári 1 hektár alatti tulajdonnal rendelkezők értékesítési szintjéhez hasonló, vagyis az állattartás célja az önellátás.

A mezőgazdaságból származó jövedelmek alakulása

Szakmáron és Hartán a családok jövedelmének egyharmada származik mezőgazdasági termelés bevételéből. Szakmáron 5 hektár fölötti területtel rendelkezők már felerészben mezőgazdasági termelésből származó jövedelemből tartják fenn magukat, míg ez a jövedelmi arány Hartán 10 hektáros mérethatár felett érhető el.

Az üzemméret szerinti csoportosításban Szakmáron 10 hektár alatti üzemmérettel rendelkező gazdák jövedelmeik negyedét biztosítják a mezőgazdasági termelésükből, a 10 hektár fölötti üzemmel rendelkezők már a felét, a 20 hektár felettiek közel kétharmadát. Hartán az 1 hektár alatti üzemmérettel rendelkező gazdák számára a teljes jövedelmük negyedét biztosítja a mezőgazdaság, 1–5 hektár között 40%-át. A 10 hektár feletti üzemek esetében a mezőgazdasági bevételek a szakmári csoportokhoz hasonlóan alakulnak.

Következtetések

A földtulajdon és a birtokszerkezet elvégzett vizsgálata világosan mutatja a gazdálkodás és a mezőgazdasági termelés feltételrendszerének különbségeit. A két település viszonylagos földrajzi közelsége és a hasonló kiindulási helyzete ellenére két külön világ.

Szakmáron a családok többségének tulajdoni és üzemi viszonyait az átmenetiség jellemzi. A föld felhasználásának nincsenek alternatívái. A termelés a megélhetés kényszere. Az emberek nem gondolkoznak hosszú távon, döntéseik során a fennmaradás, a túlélés a cél.

Jellemző, hogy:

- a megtermelt termények nagyobb hányada kerül saját felhasználásra,
- az értékesítési kapcsolatok esetlegesek,
- a családok anyagi helyzete rossz, megtakarításaikat, tartalékaikat felélték,
- a üzemek földellátottságának növeléséhez jelentős nagyságú földterületet kell bérelni,
- a termelők eszközellátottsága alacsony színvonalú, szolgáltatások igénybevételét teszi szükségessé,
- a településen a hatékonyság növelése és a piaci árutermelés csak a termőföldek nagy részét művelő, nagyméretű egyéni gazdaságok működésére biztosít kedvező lehetőséget, amelyek művelt területükön már képesek megszervezni az eredményes termelés feltételeit.

Hartán alapjában véve a lakosság elégedett a földtulajdon és földhasználat terén kialakult helyzettel. A termőföldet a tulajdonosok vagyontárgyként, valós tőkeként kezelik, felhasználása alapvetően a haszonelvárásoknak megfelelően alakul.

Jellemzői:

- a nagyüzemek jelenléte a földtulajdonosok számára művelési biztonságot jelent, ami a földárakban is kifejezésre kerül,
- a megélhetés kényszere helyett többnyire a földtulajdonosok igénye, döntése szerint alakulhat a földhasználat,
- a nagyüzemek a műveltetési szerződés keretén belül lehetőséget biztosítanak a földtulajdonosok számára megtakarításaik, tőkéjük mezőgazdasági célú befektetésére,
- a műveltetés segítségével a nagyüzemek forgótőkehiányuk csökkentésére képesek,
- az egyéni művelés – megfelelő családi jövedelemtartalék esetében – reális alternatíva a mezőgazdaságból megélni kényszerülő kisgazdaságok számára,

- a nagyüzemek hatékony földfelhasználása miatt a földet egyénileg művelők nehezen juthatnak további földekhez,
- a település lakossága alapvetően elégedett a termelés üzemi, szervezési lehetőségeinek alakulásával.

A mezőgazdaságból származó jövedelmek mindkét településen a teljes családi jövedelem egyharmada körül alakulnak. A gazdálkodás eltérő feltételrendszerét jól tükrözi, hogy e jövedelemi hányad megszerzéséhez Szakmáron 15, Hartán átlagosan csak 3 hektáron folyik egyéni gazdálkodás.

Harta képes volt jól alkalmazkodni a jelenlegi mezőgazdasági termelés feltételrendszeréhez, Szakmár lakosságának nagy része kiszorulóban van a piacról, helyüket egyre inkább a nagyméretű magángazdaságok veszik át.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A FERTŐSZENTMIKLÓSI AGRÁRTÁRSADALOM HELYZETE ÉS JÖVŐKÉPE[1]

Szretykó György

A nyugati határszélen fekvő falvak és községek helyzete munkahelyekkel való ellátottság szempontjából az ország belső területein elhelyezkedő „tipikus magyar falu"-hoz képest speciálisnak mondható. A Sopron környéki falvak sorsát elemezve egyértelműen megállapítható, hogy az országos átlagnál is kisebb a mezőgazdasági jellegű vállalkozásokba kezdők száma, gyorsabb és drámaibb a mezőgazdasági ágazat leépülése, az agrártársadalom kihalása. Tanulmányomban a fertőszentmiklósi agrártársadalom átrétegződésével, a telekspekuláció kérdéseivel, az osztrák társtulajdonos részvételével történő mezőgazdasági vállalkozásokkal, valamint a fertőszentmiklósi agrártársadalom lehetséges jövőképével foglalkozom.

Az agrártársadalom átrétegződése: nyertesek és vesztesek

A rendszerváltást követően a régi gazdák beadták igényüket a szövetkezet kezelése alatt álló termőterületekre. Ez azt jelenti, hogy egyrészt visszaigényelték a szövetkezetesítés idején a szövetkezetbe beolvasztott földjeiket, másrészt kárpótlás keretében kaptak földet, harmadrészt a szövetkezet által meghirdetett árveréseken vásároltak földet maguknak.

A *földvisszaigénylések igazi nyertese* nem a falu egész agrártársadalma, hanem csak egy szűk réteg, amely a termelőszövetkezetet irányította, kapcsolatai révén a legtermékenyebb területekre elővásárlási jogot szerzett. Ez a réteg a községben összesen 8–10 családot tesz ki, amely napjainkig gazdálkodásból tartja fenn magát és családját. A nyertesek közé kerülhet a kisebb területeken gazdálkodók egy része is.

A *rendszerváltás vesztesei* azok, akik nem az első fordulóban jutottak földhöz, vagy akik az árveréseken nem tudtak lépést tartani a módosabb gazdákkal, és drágán csak kisebb parcellákat tudtak maguknak vásárolni. E családok száma

[1] Az OTKA T 019129 téma részeként.

a községben körülbelül 80–90-re tehető. A kapott kisparcellákon elsősorban a saját szükségleteik kielégítésére zöldséget termelnek, az azt meghaladó termékmennyiséget a soproni piacokon értékesítik. Ezekre a gazdálkodókra az a jellemző, hogy jövedelmük nagy részét nem mezőgazdasági tevékenységből szerzik be.

A vesztesekhez sorolhatók még azok, akik bár földhöz jutottak, de a gazdálkodás megindításához már nem rendelkeznek elegendő jövedelemmel. Az ebbe a csoportba tartozók a földhöz többségében kárpótlás útján jutottak, de megműveléséhez sem kellő tapasztalattal, sem megfelelő gépekkel, szerszámokkal nem rendelkeznek. Ide sorolható a 30–40 évesek generációja, akiknek szüleik kisebb földterülettel rendelkeztek, utódaiknak azonban a megfelelő szaktudást, földszeretetet nem tudták átadni.

A nyertesek jellemző vonásai

A nyertes családok a szövetkezetben kiépített kapcsolatokkal rendelkeztek, a földigénylések, illetve a kárpótlások során a legjobb minőségű földekhez jutottak. A szövetkezeti géppark felszámolásakor a legjobb állapotban lévő gépeket vásárolták meg. Ezek a családok már 1992 óta intenzív gépesített növénytermesztéssel foglalkoznak. Az általuk elsődlegesen termesztett növénykultúra – a táj jellegének és a terület termőképességének leginkább megfelelő – a szőlő. A területek egy részét a gazdák birtokolják, másik részét pedig bérlik a kisebb birtokokkal rendelkező tulajdonosoktól. A szőlőt szüret után saját borászatukban dolgozzák fel. Amennyiben a saját termés mennyisége nem megfelelő, a hiányt felvásárlással pótolják. Az előállított bort elsősorban belföldön forgalmazzák, az ebből származó bevételek teszik ki e családok jövedelmének kb. 60–65%-át. Van olyan család a községben, amely kizárólagosan a borászatból és borkereskedelemből él meg. Ez annak az eredménye, hogy ezeknél a családoknál régi hagyományai vannak a borkultúrának. Ezért a földárverések során elsősorban szőlőt vásároltak. A termelőszövetkezeti évek alatt a szövetkezet borászatának irányítását végezték. Itt ismerkedtek meg a hatékony vegyszeres növényvédelemmel, a gépesített szőlőművelési technológiákkal, kiépítették a felvásárlói és eladói kört, s ezt ma is sikeresen kamatoztatják vállalkozásukban. Eme családok jövedelmének kisebb része gabonanövény termesztéséből származik. A gépparkjukban sok gép található, amely nemcsak a gabonatermesztésben kerül alkalmazásra, hanem mezőgazdasági szolgáltató jellegű bérmunkák vállalásában is, ami a családok többletbevételeinek kiegészítő forrása is. A termelőszövetkezet leépítésekor ezek a családok traktorokat, ekéket, vetőgépeket és kombájnokat vásároltak, amelyekkel a kis területen gazdálkodó gazdák földjeit bérmunkában művelik. A község kis létszámú módos gazdáiról összességében elmondható, hogy a szőlőtermelésre és borászatra specializálták magukat,

és az ehhez szükséges gépparkkal hiánytalanul ellátottak. A borgazdaságokban használt gépeket elsősorban külföldön vásárolták és magánimport keretében hozták be az országba. Gazdasági és tároló épületekkel (pincékkel) jól ellátottak.

A borászatban alkalmazott technológiákat egyrészt a szövetkezeti időkben sajátították el, másrészt a saját maguk által megszervezett előadásokon bővítik. Ezek a családok osztrák és német gazdálkodó családokkal élénk kapcsolatot tartanak fenn, információik jó részét tőlük szerzik be. Magukat ezekkel a nyugati gazdálkodó családokkal egyenrangúaknak tartják. A más növénykultúrák műveléséhez szükséges gépeket a termelőszövetkezettől vásárolták meg. Az állattenyésztés kimondottan a családi szükségletek kielégítését szolgálja. Terveik között szerepel, hogy gazdaságaikat földvásárlás útján bővítsék. Külső erőforrásokra nincsenek rászorulva, banki tartozásaik nincsenek, termőföldet vásárolni csak akkor akarnak, ha az ahhoz szükséges anyagi fedezetet összegyűjtötték. A gazdaságaikban az egész család gazdálkodással foglalkozik. Céljuk, hogy gyermekeik és utódaik a családi vállalkozást tovább vigyék.

A nyertesek közé kerülhet a kisebb területeken gazdálkodók egy része is. Ez a réteg kárpótlás útján jutott földhöz. Főállásban valamelyik helyi vagy közeli vállalatnál vagy vállalkozásnál dolgozik, a hétvégeken a földjét műveli, jövedelmét pedig idényjellegű külföldi munkavállalásból egészíti ki. Ennek a rétegnek a tervei között az szerepel, hogy kisebb gazdaságot építsen fel, amelyet közepes színvonalon szeretne gépesíteni. Egy része traktorral és néhány alapgéppel már felszerelte magát. Gépvásárlása során a külföldi kapcsolatait használja ki. Ennek a rétegnek a tagjai elsősorban borászattal foglalkoznak, és ezek a gazdák presztízskérdést csinálnak abból, hogy az ő boruk jobb minőségű legyen a nagy területet művelő gazdák borainál. Megfigyelhető, hogy a környéken megrendezett borversenyeken évek óta ezek a gazdák nyernek díjakat a boraikkal.

A vesztesek jellemző vonásai

Fertőszentmiklóson a rendszerváltás vesztesei közé tartoznak egyrészt azok, akik csak a második hullámban jutottak kisebb földterülethez, másrészt azok, akik állásukat elveszítették és földhöz sem jutottak.

A második hullámban földhöz jutottak egy része mellékállásban jövedelmét mezőgazdasági termékek termelésével egészíti ki, amit saját kisparcelláin termel, a másik része a szövetkezeti munkaviszonyukat követően vagy a környező városokban talál magának munkát, vagy mezőgazdasági napszámosként dolgozik a nagygazdáknál. A nem főállásban mezőgazdasági munkát végzők csoportjára az jellemző, hogy földjük ugyan van, de annak nagysága egy-két hektár. Egy részük a földjét bérbe adja, ezután bérleti díjat kap. A községben ők alkotják a kisbirtokosi réteg többségét. Mezőgazdasági vállalkozásba nem kezde-

nek, mert sem a szükséges szaktudásuk nincs meg hozzá, sem a megfelelő gépparkkal nem rendelkeznek.

A kisbirtokosok másik része növénytermesztéssel foglalkozik, de a földjén folyó munkákat bérmunka keretében végezteti el a gépekkel megfelelően felszerelt gazdákkal. Azokat a munkákat, amelyekhez sem gépekre, sem speciális szaktudásra nincs szükség, hétvégi napjaikon saját maguk végzik el. A megtermelt terményekre a község módosabb gazdáival szerződést kötnek, akik aztán a betakarítást követően – az előre kialkudott áron – a termést átveszik és értékesítik.

E két csoport közül az első lényegében már semmiféle mezőgazdasági munkát nem végez, csupán a föld használati jogának átruházásával (bérbeadás) tesz szert jövedelemre. A második csoport csupán jövedelme kiegészítésének tekinti a gazdálkodást. Az ebbe a csoportba tartozó gazdák között található számos olyan, aki annak ellenére, hogy nem szándékozik fő állásban mezőgazdasággal foglalkozni, mégis gondolkodik gazdasága bővítésén. Ez a csoport elsősorban azokból tevődik össze, akik korábban a termelőszövetkezetnél dolgoztak, majd annak megszűnését követően állást találtak valamilyen vállalatnál, vállalkozásnál. Céljuk, hogy nagyobb jövedelemre tegyenek szert. Ezért többségük kisgazdaságát valamilyen módon gépesíteni törekszik. A gépeket vásárlás útján külföldről szándékoznak beszerezni, illetve szerzik be. Tárolókapacitásuk és gazdasági épületeik többnyire nyitott gépszínből állnak.

A rendszerváltás vesztesei közé kell sorolni azokat is, akik állásukat elvesztették és földhöz sem jutottak. Ezek az emberek napszámosmunkából és munkanélküli segélyből tartják fenn magukat. A rendszerváltást követően a határok megnyitásával az ország nyugati részén elterjedt a külföldön napszámosként való munkavégzés. Így Fertőszentmiklóson is elterjedtté vált a mezőgazdasági idénymunkák idején a külföldi munkavállalás. A külföldön munkát vállalók a hazai munkabérnél valamivel nagyobb bérért, elsősorban osztrák gazdák földjein végzik munkájukat. Ezek a napszámosok alacsony színvonalú szaktudással rendelkeznek. Az általuk vállalt munka nehéz, egészséget megterhelő fizikai munka. A külföldön munkát vállalók egyik része kisebb földterülettel és főállású munkahellyel rendelkezik, akik fizetésüket, jövedelmüket akarják kiegészíteni. A másik része a munkanélkülivé vált szakképzetlen fiatalokból, illetve a 25–40 év közötti korosztályból kerül ki.

Telekspekuláció, osztrák tulajdonos részvételével történő mezőgazdasági vállalkozások

A községben a mezőgazdasági termelés visszaesésének egyik oka az, hogy a környéken elterjedtek a telekspekulációs ügyletek. A földjükhöz jutott egykori, most már idősebb gazdákat az ország más részéről jelentős tőkével rendelkező

üzletemberek keresik meg, és földjeiket alacsony áron felvásárolják. A *telekspekuláció lényege* az, hogy minél több előnyös fekvésű mezőgazdasági és lakóingatlant vásárolnak fel, amit majd az Európai Unióhoz való csatlakozáskor a vételár többszöröséért lehet eladni. Mivel az új tulajdonosok mezőgazdasági munkavégzéssel nem foglalkoznak, a felvásárolt ingatlanok ugaron maradnak, illetve a lakóházakon semmiféle felújítási, állagmegóvási munkát nem végeznek. Az idősebb generáció kihalásával ez a helyzet egyre erőteljesebben érvényesül, mert azok utódai nem akarnak az öregek nyomdokaiba lépni, és nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az ingatlan eladásából származó jövedelmeknek. Így elkezdődött a település lassú, de folyamatos kiárusítása. Erről tanúskodnak a községben már szinte minden utcában található lakatlan, elhanyagolt házak és telkek, valamint a mezőgazdasági művelés alól kivont termőterületek egyre növekvő aránya.

Nyugat-Magyarországon a rendszerváltást követően megfigyelhető jelenség a nyugati, elsősorban *osztrák társtulajdonos részvételével történő vállalkozások* alakulása. Ennek lényege az, hogy a külföldi befektetők rájöttek arra, hogy Magyarországon lényegesen alacsonyabb áron lehet termőföldhöz jutni, valamint a mezőgazdasági termékek előállítási költségei is alacsonyabbak, mint hazájukban. Személyes kapcsolatokon vagy ügynökökön keresztül – esetleg külhonba szakadt honfitársaink közreműködésével – megkeresik a frissen földhöz jutott gazdákat, és hosszú távú bérleti szerződések felajánlásával megszerzik a földterületen a gazdálkodás jogát. Magyarország nyugati zónájában a földek iránti kereslet igen magas a külföldiek részéről. Ennek oka többek között az, hogy Magyarország 1995-ben életbe léptetett EU-konform vámtörvénye, a határ menti gazdálkodásról szóló rendelkezései egyértelműen kedvező feltételeket biztosítanak a külföldi befektetőknek. A jogszabály ezen részei osztrák–magyar viszonylatban kétoldalúnak mondhatók, mégsem fenyegeti komoly mértékű magyar beruházás az osztrák gazdákat. Az életbe léptetett jogszabály minden előnyét a külföldi befektetők élvezik.

Melyek ezek az előnyök? A külföldi gazdálkodók ideiglenesen behozhatják az ország területére a saját vállalkozásaik működéséhez szükséges gépi berendezéseket. Mivel a magyar gazdáknak (így a fertőszentmiklósiaknak is) nincs olyan korszerű gépparkjuk, mint egy közepes vagy kisgazdaságot fenntartó osztrák gazdának, ezért már a termelés során is kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Az osztrák jogszabályok értelmében a határövezetben, de nem Ausztriában osztrák gazdálkodó által megtermelt mezőgazdasági termények osztrák származásúaknak tekintendők. Így az Európai Unióba történő beszállítás esetében ezekre a terményekre nem kell az importáru után szokásos behozatali vámokat megfizetni. Mivel a határon túli területekről van szó, ezért nem érvényesek az Európai Unióban elfogadott termelési kvóták sem. Ez azt jelenti, hogy az osztrák mezőgazdasági vállalkozók ezeken a területeken annyi és olyan terményt termelnek, amennyit akarnak. A másik „előnye" ennek a jogszabálynak az,

hogy az osztrák hatóságok által nem ellenőrizhető, hogy az adott termény valóban annak a gazdának a területén termett-e, aki azt magáénak vallja.

A fentiekre Fertőszentmiklóson a következő konkrét példa van. A rendszerváltást megelőző időszakban a községnek jól működő borgazdasága volt, jelentős szőlőkultúrákkal. A rendszerváltást követően a szövetkezetek a területek nagy részét kénytelenek voltak árveréseken értékesíteni, illetve kárpótlás keretében a régi gazdáknak visszaadni. Az árveréseken megjelent osztrák befektető a szőlő jelentős hányadát megvásárolta, majd az önkormányzatnál engedélyt kért saját borgazdaság létesítésére, amit meg is kapott. Még abban az évben sor került a gazdaság megépítésére és berendezésére. Ezt követően a vállalkozó egyedüli felvásárlóként jelent meg, és ettől fogva gyakorlatilag ő határozza meg a felvásárlási árakat és a felvásárolható termék mennyiségét.

Mivel a jogszabály minden előnyét a külföldi befektetők élvezik, ezért attól kell tartani, hogy a magyar gazdák előbb-utóbb kiszorulnak saját hazájukban a termőföldért és a piacért folytatott versenyből.

A fertőszentmiklósi agrártársadalom jövőképe

Fertőszentmiklóson napjainkra kialakult az új birtokstruktúra. Tehát kialakult a községben egy módosabb gazdákból álló réteg, amely a megtelepedett külföldi vállalkozásokkal együtt a termőföld területének döntő többségét birtokolja. Ez a néhány család feltételezhetően a jövőben is sikeresen megőrzi a községben vezető pozícióját. Mivel tervei között az szerepel, hogy földvásárlások útján gazdaságát bővíteni szeretné, ezt valószínűleg a kisbirtokokkal rendelkező gazdák terhére teszi majd.

A községben a néhány hektáron gazdálkodó gazdák létszáma a jövőben is enyhén, de folyamatosan csökkenő tendenciát fog mutatni. Ennek alapvető oka az, hogy ezeknek a gazdáknak a gyermekei nem látják biztosítottnak a jövőjüket a földművelésből származó jövedelem mellett.

A külföldi beruházók földet már csak a formálisan létező termelőszövetkezet gyenge képességű területeiből vásárolhatnak. A megmaradt szövetkezeti szántókon gazdaságosan nem lehet növénytermesztést folytatni. A külföldi befektetők ezzel tisztában vannak, ezért ezeken a területeken ipari létesítményeket hoznak létre. Ezzel a mezőgazdasági művelés alá vont termőterületek aránya tovább csökken. Az egyik ilyen befektetés eredményeként a község határában repülőtér létesült, amelyet nemsokára a nemzetközi légi forgalom számára is szándékoznak megnyitni.

A kisállattartással foglalkozók továbbra is kizárólag a nyugdíjasok köréből fognak kikerülni, a felvásárló piac széthullása miatt ezen a területen komolyabb előrelépés nem várható.

Mivel a külföldi (elsősorban ausztriai) napszámoskénti munkavégzésből származó többletjövedelmüket megélhetési célokra használják fel, ezért lényegében ők a régi zsellérek ezredfordulós megfelelői. Ezek a külföldi napszámosok nem fektetik be előrelátóan a pénzüket, és abban bíznak, hogy a jelenlegi állapot hosszú távon is fenntartható. A régióban (így Fertőszentmiklóson is) az osztrák munkaerőpiacon lekötött munkaerőnek az értéke azonban az EU-csatlakozás után csökkeni fog. Ennek oka az lesz, hogy a csatlakozás a munkavállalási engedélyhez nem kötött munkavállalást az olcsó magyar munkaerő vándorlását, áramlását fogja előidézni az ország belső területeiről. Így az itt lakó munkavállalók fokozatosan ki fognak szorulni a külföldi munkaerőpiacról. E családok gyermekei szüleiktől azt látták, hogy nem érdemes tanulni, nem kell vállalkozni, az élőmunka áruba bocsátása jövedelmezőbb.

A rendszerváltás abszolút vesztesei azok, akik a termelőszövetkezet végnapjáig ott dolgoztak. Szakképzettségük nincs, többségük az általános iskolát sem végezte el. Ezek az emberek már a rendszerváltás előtt is a falusi társadalom peremére szorultak. Őrájuk az elkövetkező időszakban is a nincstelenek sorsa vár.

Összességében megállapítható, hogy a községben nem sikerült kialakítani az erős, közepes méretű gazdasággal rendelkező gazdálkodói réteget. A községnek az országhatárhoz való közeli fekvése, a jól fizető külföldi (osztrák) napszámosmunka, a föld iránti nagy külföldi kereslet, a községben kialakult módosabb gazdák érdekei alapjaiban aláássák eme törekvéseket. Fertőszentmiklós a rendszerváltástól napjainkig teljesen elveszítette falusias jellegét, a következő évezredet pedig sem falu, sem város jellegével nem rendelkező településként fogja megélni.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

TRANZAKCIÓS KÖLTSÉGEK ÉS A SZÖVETKEZETEK[1]

Szabó G. Gábor

Bevezetés

Az értekezés alapjául szolgáló *kutatás tárgya* egy ma még ritkán emlegetett terület, a *szövetkezetek és az ún. tranzakciós költségek kapcsolata.* Természetesen a téma rendszerszerű tudományos megközelítése megkívánja, hogy a *koordináció alapvető formáinak* áttekintése után megvizsgáljuk, hogy a *vertikális integráció sémáiba,* rendszerébe *hogyan illeszkednek bele maguk a szövetkezetek,* és ezen belül a tranzakciós költségek miképpen lehetnek legfontosabb okai, hogy adott esetben egy koordináció, illetve integráció szövetkezetek révén valósuljon meg.

A vertikális koordináció és benne a szövetkezetek élelmiszer-gazdasági szerepével, illetve az ún. tranzakciós költségekkel foglalkozó magyar nyelvű elméleti irodalomból ki kell emelni néhány fontos elméleti (*Fertő I.*, 1996; *Szakál F.*, 1994) írást. A téma gyakorlati (szektor) elemzései közül az AKII-ben született tanulmányok (*Szabó M.*, 1999; *Juhász A.*, 1999) érdemelnek figyelmet.

Koordináció és integráció az élelmiszer-gazdaságban

Mielőtt rátérnénk konkrét témánk elemzésére, egy ábra segítségével *a koordináció és integráció legfontosabb formáit különböztetjük meg* az élelmiszer-gazdaságban. Alapvetően a *koordináció két típusa létezik* az élelmiszer-gazdaságban, a modern vegyes gazdaságok esetében, annak megfelelően, hogy azt az *állam (bürokratikus koordináció)* vagy pedig valamely *magánintézmény (piaci koordináció)* végzi. A vertikális integráció esetében az elméletek általában magánszervezetek (szövetkezetek, nagy ipari és/vagy kereskedelmi vállalatok stb.) általi integrációt elemzik.

A magyar élelmiszer-gazdaságot vizsgálva azonban az állami támogatás és piacszabályozás (lásd az 1993. évi VI. törvényt az agrárpiaci rendtartásról, illet-

[1] A tanulmány alapját képező kutatás az OTKA F025983 és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával folyik.

ve az 1996. évi LVII. törvényt a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról stb.) alapvető fontosságú az egyes termékpályák koordinálása, s benne a szövetkezetek potenciális integráló szerepe szempontjából. Az *állami koordináció* alapvetően *kétféle módon* valósulhat meg. Az első a *termékpályák vertikális módon* történő szabályozása az agrárpiaci rendtartás intézménye segítségével, a második pedig a *termékpálya ugyanazon szintjére* vonatkozik (horizontális koordináció), tehát például az összes mezőgazdasági termelőre érvényes.

Bizonyos esetekben a kétféle koordináció egyszerre, esetleg egy szervezetben is megvalósulhat, és éppen az ún. tranzakciós költségek elmélete az, amely rámutat, hogy ebben az esetben hibrid forma jön létre. Az *1. ábrán* a főbb koordinációs formák kapcsolatai láthatók.

1. ábra

Koordináció az élelmiszer-gazdaságban

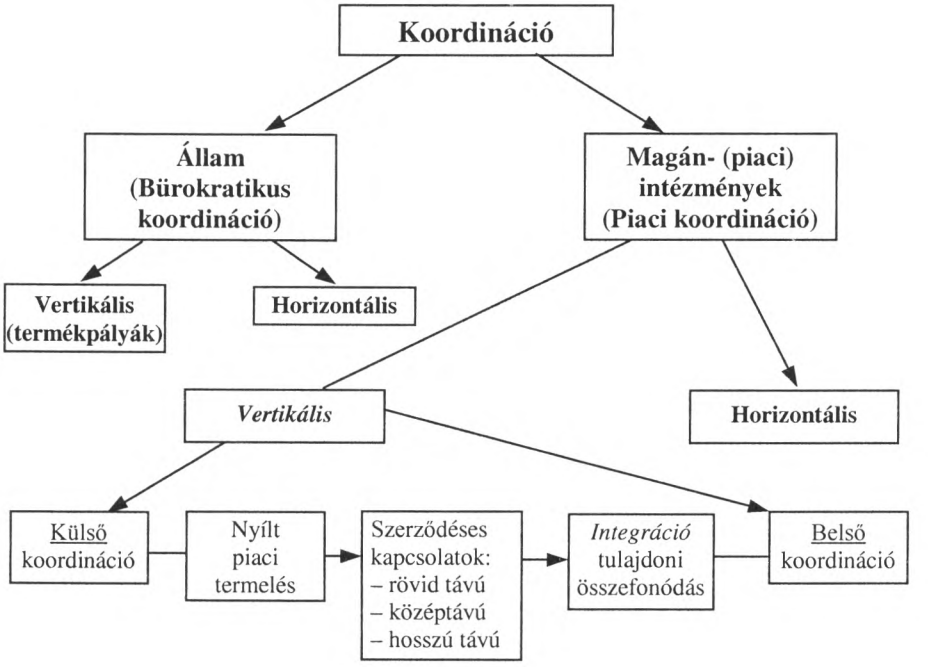

Vertikális koordináció és integráció

A *vertikális koordináció és integráció különféle értelmezéseivel* foglalkozik *Fertő* már említett, alapvető jelentőségű tanulmányában. A vertikális koordináció alapvető felfogásait *Fertő* szerint *három fő csoportba* sorolhatjuk. Az első

séma szerint a vertikális koordináció a *marketingcsatorna vertikális struktúrájának leírására* használatos. Egy adott termékpálya – marketingcsatorna elemzésekor lényegében a különböző intézmények és szerződések sorozataként ábrázolható a koordinációs mechanizmus (*Fertő:* i. m.).

A második fő felfogás szerint az elemzések *a vállalat szerepét és motivációját vizsgálják a vertikális marketingrendszerben.* Ekkor fontos lehet annak elemzése, hogy mi alapján választja ki egy vállalat az egyes koordinációmechanizmusokat, másrészt, hogy hogyan valósítja azokat meg. Három alapvető okot tudunk vizsgálni, melyek a vertikális koordináció létrejöttét magyarázhatják, motivációs okként felmerülhetnek. Az *első*, az ún. *technológiai okokra* visszavezethető magyarázat, melyre jó példa a baromfiszektorban megfigyelhető integráció. *Második* ok a később részletesen elemzett, *tranzakciós költségekre vezethető vissza.* A *harmadik* pedig a *vertikális korlátozásokból, ellenőrzésekből származó előnyök csoportja,* mint a vertikális koordináció speciális megnyilvánulásai. Utóbbi bizonyos monopolisztikus elemek megjelenését is jelentheti, így a versenyszabályozás egyes passzusaival ellentmondásba is kerülhet. (*Fertő:* i. m.)

A vertikális koordináció harmadik értelmezése *Fertő* szerint a hatékonyság szempontjából történő vizsgálat, melyre részletesebben most nem térünk ki.

Részben a fent említett tanulmányban elemzett irodalom újabb összefoglalásával jó elméleti alapot vázolnak fel a tej-, illetve zöldség- és gyümölcsszektor elemzéséhez *Szabó Márton* és *Juhász Anikó* már említett művei. Utóbbi, felhasználva *Peterson,* H. C. – *Wysocki,* A. elemzését, nagyon hasznos ábrában foglalja össze a nyílt piacoktól a teljes vertikális integrációig terjedő *koordinációs skálát,* melynek *egyik végpontja, különleges belső koordinációt megtestesítő esete, a vertikális integráció.* A vertikális koordináció legfontosabb eseteit a már elemzett *1. ábrán* is láthatjuk.

A külső koordináció szélsőséges esete az ún. *nyíltpiaci termelés,* ekkor szerződés nélküli nagy kockázattal, ugyanakkor nagyobb „nyerési" lehetőségekkel történő termelés történik. Például a termelő nagybani piacon adja el áruját az aznap érvényes áron. A két végpont között *számos átmenet* található, melyek többnyire különböző hatókörű, idejű és részletességű szerződésekben valósulnak meg. Ahogy egyre közelebb jutunk a vertikális integrációhoz, annál *inkább csökken a függetlensége, ugyanakkor a kockázata is* az integrált egységeknek, szervezeteknek. Minél szorosabb a kapcsolat, annál nagyobb a biztonság, de a függetlenség bizonyos fokú feladása is.

Sárándi Imre könyvében feleleveníti a fogyasztó és a termelő közvetlen kapcsolatát jellemző időszak után megjelenő feldolgozó és kereskedő szervezetek integrációs törekvéseit (*Sárándi I.,* 1986). Kiemeli, hogy:

„Az értékesítési folyamat centrumában többé nem a *mezőgazdasági termelő* és a *fogyasztó,* hanem a *feldolgozó és* a *kereskedő állt,* és a *mezőgazdasági termelés hasznaiból mindenekelőtt a láncolat* e közbeékelődött résztvevői részesedtek." (*Sárándi:* i. m. p. 70)

Utóbbi megállapítás egyértelműen jellemezheti az ezredvégi magyar viszonyokat is, hiszen Magyarországon számos szektorban megfigyelhető a feldolgozó vállalatok, s még inkább a kereskedőláncok erőfölénye. A mezőgazdaságban lezajló *vertikális integrációs folyamatokat Sárándi* szerint *két formára* lehet felosztani:

- integráció tulajdonbavétel útján, illetve
- integráció szerződések útján.

A szerző ezek után részletesen elemez a *mezőgazdasági termékértékesítési* szerződéssel kapcsolatos minden ismérvet, illetve a *szerződéses gyakorlati integrációval* kapcsolatos számos esetet. Szintén teret szentel a *szövetkezeteknek* is, melyeket szerinte a termelők önvédelmi szervezetként, a behatoló *kereskedelmi és ipari tőke ellen* hoznak létre. Az értékesítő szövetkezetek ismérveit a *„Szövetkezeti marketingszerződések"* cím alatt tárgyalja, főleg amerikai példák alapján. *Utóbbiak a tulajdonosi és szerződési integráció speciális esetei*, hiszen a tagok mindkét módon kötődnek a szövetkezethez.

A *szerződéseket időtartam* (rövid, közép- és hosszú táv) szerint *is csoportosíthatjuk*, és természetesen minél hosszabb távról van szó, annál közelebb jutunk a vertikális integrációhoz. A szerződéseket a szerint is kétfelé bonthatjuk, hogy az integrátor mennyire avatkozik be a mezőgazdasági alapanyagtermelésbe. Utóbbi osztályozásnak megfelelően ún. *termékértékesítési*, illetve *termeltetési* szerződéseket különböztethetünk meg, attól függően, hogy az integrátor (szövetkezet) mennyire avatkozik bele a termelési folyamatba, azaz mennyire csökkenti a termelők-beszállítók függetlenségét.

A szövetkezetek kiemelkedő szerepe a vertikális integrációban

Az egyes termékpályák bizonyos szakaszait integráló szövetkezetek eleinte a piacokon velük szemben monopolhelyzetben levő kereskedelmi és ipari szervezetek ellen jöttek létre, hogy *egyfajta piaci ellensúlyozó erőt* alkossanak a termelők számára. Az *ún. előmozdító*, illetve *Ihrig* kifejezésével élve üzemkiegészítő szövetkezetek (amerikai) *definíciója* a következő:

„A szövetkezet egy olyan vállalkozási forma, melynek igénybe vevői egyben tulajdonosai is annak és egyben igazgatják is azt, valamint a haszonból az igénybevétel alapján részesednek" (*Szabó G. G.*, 1996a).

Klasszikusan a szövetkezetek a vertikális koordináció legszorosabb formáját: a vertikális integrációt valósították meg. Az utóbbit általában jellemző *tulajdoni egybefonódás azonban csak részleges*, így a szövetkezetek lényegesen különböznek más, nem termelői integrációtól. A modern, jól működő, ún. vállalkozói vagy új generációs szövetkezetek esetében *az integráció másik fő vonala a különböző típusú szerződéseken* keresztül megvalósuló esetek, amelyek kiegészí-

tik és átalakítják a hagyományos tagszövetkezet-viszonyt, hiszen sokszor a tagok egymással is versenyeznek. Utóbbi oka, hogy a nagy piaci verseny miatt a szövetkezetek kénytelenek speciális termékeket előállítani, ahhoz viszont *kiváló minőségű alapanyagra van szükség*. Nem tartható tehát, hogy a tagok a szövetkezeteken keresztül minden minőségű és mennyiségű terméket értékesíthetnek.

Az előmozdító típusú szövetkezetek kiemelkedő szerepe a vertikális integráció szempontjából a következőkben foglalható össze: új piacok megszerzése és megtartása hosszú távon is; a technológiai és a piaci kockázat csökkentése; nagy hozzáadott értékű tevékenységek végzése; nagyobb hatás a piacra és az árakra; a tranzakciós költségek csökkentése; a fogyasztó közelebb hozatala a termelőhöz, s így az információs költségek csökkentése; valamint a marketingcsatorna egy másik szintjéről a jövedelem egy részének a termelő számára való „biztosítása".

Összességében *a szövetkezetek vertikális integrációban* betöltött szerepe *a* termelők-tagok *technológiai és piaci hatékonyságának növelésében,* s ennek révén jövedelmi pozícióiknak, *függetlenségük* (az alternatív integrációs mechanizmusokhoz képest) *nagyfokú megőrzése melletti erősítésében áll.*

A tranzakciós költségek különböző fajtái

Az ún. új intézményi közgazdaságtan, s azon belül különösen a tranzakciós költségek elmélete *jó támpontot jelenthet a szövetkezetek gazdasági lényegének és integrációs szerepének elemzésére*. A tranzakciós költségek azok a költségek, amelyek a piaci folyamatokkal, a piaci cserével kapcsolatosan merülnek fel. *Coase* 1937-es cikke, illetve *Williamson* írásai azok a művek, melyek megteremtették az alapjait a napjainkban egyre népszerűbb közgazdasági-jogi elméleti irányzatnak, s melyek gondolatait nemcsak az integrációs elméletek kidolgozói, hanem a szervezetelmélettel, vállalat-gazdaságtannal és más tudományágakkal foglalkozó szakemberek is hasznosíthatják.

A tranzakciós költségeknek alapvetően három fajtáját különböztetjük meg: az *információs* költségeket, a *szerződés megkötésével*, valamint a *szerződés betartatásával* kapcsolatosan felmerül kiadásokat. Egy másik csoportosítás szerint *ex ante-* és *ex post*-költségeket különböztethetünk meg, a szerződéskötés időpontjához viszonyítva. Egyes vélemények szerint minden tranzakciós költség információs költség, mert a léte a tökéletlen informáltságra vezethető vissza. Ennek továbbgondolásával foglalkozik az ún. tökéletlen szerződés elmélete, melyet most a terjedelem adta korlátok miatt nem részletezünk.

A tranzakciós költségek annál nagyobb mértékben jelentkeznek, minél kisebb az adott szervezeti egység, hiszen számára az információk begyűjtésétől kezdve a szerződés betartatásáig meglehetősen nagy akadályok jelentkezhetnek. A mezőgazdasági termelőket tehát segítheti, ha nagyobb szervezeti egységben vertikálisan integrálódnak, s így csökkenthetik a tranzakciós költségeket.

A szövetkezeti integráció tranzakciós költségekre visszavezethető okai

A tranzakciós költségek és a vertikális integráció összefüggéséről szóló rész *Ollila, P.–Nilsson J.* (1995) tanulmányán alapul. Az ún. *tranzakciós költségek csökkentése* a szövetkezeti tagok számára valószínűleg az *egyik legnagyobb ösztönző arra, hogy vertikális integrációt hozzanak létre*. A főbb dimenziók, amelyeket a tranzakciók szempontjából megvizsgálhatunk a következők: milyen a *befektetett eszközök specifikussága*; *milyen fokú* a mezőgazdasági termelés és a feldolgozás *bizonytalansága*; valamint, hogy *milyen* a piac és a farmer között *a csere gyakorisága*; illetve *milyen externáliák* érik ezt a kapcsolatot. Megállapíthatjuk, hogy például a tejszövetkezetek esetében minden említett dimenzióban *a tranzakciós költségek csökkentése bekövetkezhet a szövetkezet alapításával*. Az eszköz specifikus, hiszen például a tejfeldolgozó üzem berendezését nem valószínű, hogy lehet másfajta tevékenységre használni. A bizonytalanság igen nagy mind a termelés, mind a feldolgozás során. A csere gyakorisága a leginkább jellemző faktor, amit aláhúzhatunk, hiszen a farmernek minden nap szüksége van arra, hogy a tejszövetkezet elszállítsa a tejet, és az externáliák, külső hatások is megfelelő indokok a szövetkezet létrehozására. Például, ha egyetlen egy termelő által beszállított tej rossz minőségű, az egy tank tejet megfertőzhet és olyan problémát okozhat, amely az összes farmert érinti. Tehát a minőségbiztosítás ebben az esetben szintén arra ösztökéli a farmereket, hogy szövetkezeteket alapítsanak, hiszen érdekeltek benne.

Fertő már idézett tanulmányában utal még (a főként az időjárás okozta) bizonytalanság mellett a *mezőgazdasági termelés komplexitására*, valamint a *mezőgazdasági termékek romlandóságára*, illetve a *termelés helyének sajátosságaira*, mint az előző főbb pontokat kiegészítő tényezőkre. Mindezen felsorolt tényezők tehát, az egyes mezőgazdasági termelők esetében, meglehetősen nagy tranzakciós költségeket jelentenek, amelyek például és néhány szektorban jellemzően, szövetkezetek révén csökkenthetők.

A tranzakciós költségek csökkentésének lehetőségei a szövetkezetek révén

Általánosságba véve a következő módon csökkenthetők a tranzakciós költségek *Szakál Ferenc* már idézett műve alapján:

1. Az *információs rendszerek fejlesztése* révén, s ilyen módon az egy gazdasági szereplőre jutó költség csökkentésével. Technológiai fejlődés, például az internet, a számítógépes adatfeldolgozás és -továbbítás ugyanúgy idetartozik, mint a szereplők megszervezése. A szövetkezetek lényegéből

adódik, hogy az információáramoltatás valóban a tagság érdekeit szolgálja és kölcsönös.

2. *Piaci intézmények létrehozásával.* Sok esetben maga a virtuális vagy fizikai piac az, ami csökkentheti az egy eladóra vagy egy vevőre, illetve egy tranzakcióra vonatkozó tranzakciós költségeket. Egy nagybani piac, tőzsde vagy aukció létrehozása hatalmas kiadással jár, de egy szereplőre elosztva sokkal kisebb, mint az említett intézmény létrehozása nélkül. A holland virág, illetve zöldség-gyümölcs aukciók (az ún. „veiling"-ek), illetve a szövetkezeti formában működő nagybani piacok aláhúzzák gyakorlati szempontból is a szövetkezetek, mint piaci intézmények jelentőségét.
3. *Az ügyletek szereplőinek megszervezésével.* Minél kevésbé atomizáltak a termelők, annál inkább csökkennek a kis méretekből adódó költségek. Még a legalapvetőbb formái is a marketingértékesítő szövetkezetnek (például az ún. gyűjtő-, illetve alkuszövetkezetek) is igen jó példák erre a jótékony hatásra. *Ihrig*, mint az agrármarketing előfutára, elképzelése az volt, hogy a termelői és értékesítő oldalt együtt kellene megszervezni, és így a piaci költségeket csökkenteni, ami az egész társadalom szempontjából hasznos.
4. *A tranzakciós költségek internalizálása egy szervezeti egységbe való integrálással.* Ebben az esetben tulajdonképpen nem a tranzakciós költségek csökkentéséről, hanem belső tranzakciós, szervezési költséggé való átalakításáról van szó. Ez alapvetően két formában működhet: Az *egyik esetben* a piaci koordináció és a magántulajdon megmarad, s a sok kis szereplő egyesítésével, oligopol vagy monopol szervezetbe való integrálásával következik be a kívánt hatás. A *másik esetben* a bürokratikus koordináció lesz a jellemző, a gazdasági szereplők önállósága gyengül vagy teljesen eltűnik, s ilyenkor adminisztratív irányítás lesz a mérvadó. Erre a szervezési és integrációs költség közötti átváltásra utal *Williamson* azon megállapítása, hogy a technológia fejlődésével az említett kategóriák közötti egyensúly határozza meg elsősorban a konkrét szervezeti-irányítási struktúrát.

Remélhetőleg az előzőekben említettek elég közgazdasági indokot jelentenek arra vonatkozólag, hogy a *szövetkezetek igen megfelelő struktúrát*, szervezeti-irányítási formát jelentenek *a mezőgazdasági termelők vertikális integrációjára*, s azon keresztül *a tranzakciós költségek csökkentésére*.

Irodalom

Barton, D. G. 1989: What is a Cooperative? In: Cobia, D. W. (ed.): *Cooperatives in Agriculture.* Prentice-Hall, Inc. New Jersey. Chapter 1, pp. 1–20.

Coase, R. 1937: The Nature of the Firm. *Economica*, 4, November, pp. 386–405.

Fertő I. 1996: Vertikális koordináció a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle,* XLIII. évf. 11. sz., pp. 957–971.

Juhász A. 1999: A vertikális kapcsolatok változásai a zöldség-gyümölcs ágazatban. *AKII Agrárgazdasági Tanulmányok*, 10.

Ollila, P.–Nilsson, J. 1995: *The Position of Agricultural Cooperatives in the Changing Food Industry of Europe.* Paper presented at the Worksop on „Institutional Changes in the Globalized Food Sector - Agricultural Cooperatives, Multinationals...", held at the European Institute for Advanced Studies in Management. Brussels, April 27–28, 1995.

Peterson, H. C.–Wysocki, A. 1997: *The Vertical Coordination Continuum and the Determinants of Firm-Level Coordination Strategy.* Staff Paper No. 97–64, June 1997. (Internetről letöltve.)

Sárándi I 1986: *A mezőgazdasági termékforgalom joga.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Szabó G. G. 1996a: *A szövetkezés gazdasági lényege Ihrig Károly elméletében, valamint a dán és a holland élelmiszer-gazdaságban.* Kandidátusi értekezés. Budapest–Kaposvár, 1996.

Szabó, M. 1999: Vertikális koordináció és integráció az Európai Unió és Magyarország tejgazdaságában. *AKII Agrárgazdasági Tanulmányok*, 9.

Szakál, F. 1994: A tranzakciós és szervezési költségek szerepe a mezőgazdasági struktúra átalakításában. *Gazdálkodás,* XXXVIII. évf. 1. sz. pp. 28–38.

Williamson, O. E. 1979: Transaction-Cost Economics: The Governance of Contractual Relations. *Journal of Law and Economics,* 22 (2), October, pp. 233–261.

Williamson, O. E. 1985: The Economic Institutions of Capitalism. *Free Press,* New York.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

ÖSSZEFOGLALÓ A „GAZDASÁGI SZEKCIÓ" MUNKÁJÁRÓL

Kárpáti László

A gazdasági szekció fő témája a plenáris ülésen elhangzott előadás folytatásaként az volt, hogy hogyan alakult az utóbbi időszakban a gazdaság teljesítménye és a vidékfejlesztés Magyarországon. Az előadások és a vita azt igazolta, hogy a vidéki falusi lakosság megélhetésének és életminőség javításának alapvető feltétele a korszerű vidékpolitika megvalósítása. Ha nem teremtődnek a falvakban normális megélhetést biztosító munkalehetőségek, akkor számolni kell a falvak elnéptelenedésével, és akkor nem lesz szükség a vidékfejlesztésre, mivel nem lesz aki azt megvalósítsa. A vidékfejlesztési stratégiák kialakításánál meghatározó jelentőségű a vidéki térség gazdasági lehetőségeinek számbavétele. Az integrált vidékfejlesztés akkor lesz sikeres, ha a vidék helyzetéről egy rendszerszemléletű elemzést valósítunk meg. Jelenlegi állapotáról, erre alapozottan kerülnek megfogalmazásra a fejlesztési programok. A szekció résztvevői fontosnak tartják, hogy a különböző fejlesztési programok, amelyek a vidéket érintik, egymással szinkronban, egymást erősítve kerüljenek kidolgozásra, az agrárfejlesztési programok a vidékfejlesztési programokba ágyazva szülessenek meg, és ne különüljenek el.

A fejlesztési programokkal összefüggésben olyan tapasztalatok fogalmazódtak meg, hogy jelenleg kirajzolódni látszik egy, az agrárfejlesztést elsődlegesnek tartó lobbi és egy másik, amely a vidékfejlesztést tartja elsődlegesnek. A jelenlevők megítélése szerint a vidéket célzó lobbiharcból a falvak kerülnek ki vesztesen. A szekció üzenete a vidékfejlesztésben és az agrárágazat fejlesztésében részt vevőknek, hogy a jövőben a vidékfejlesztést és az agrárágazatot harmonikus egységben kezeljék.

A gazdasági szekcióban több olyan előadás hangzott el, amelyekben az eredmények és módszerek felhasználhatók a vidékfejlesztési programok megvalósítása során. Ilyenek voltak: a vertikális integráció megvalósítása (termelés-feldolgozás-kereskedelem egységének megteremtése) és a vertikális integráció szervezeti formái. Az étkezési szokásaink változásával előtérbe kerültek a feldolgozott, egészségesebb, speciális termelési technológiával előállított élelmi-

szerek. Ezen tendencia alapján célszerű, ha a vidékfejlesztési programokban szerepet kap a megváltozott élelmezési igényeket kielégítő termékek termesztése, illetve előállítása. Például biotermékek, helyi specialitások, szárított termékek stb.

A megváltozott társadalmi és gazdasági körülményekhez igazodóan meg kell változtatni a gazdaságok menedzsmenttechnológiáját is. El kell fogadtatni a termelőkkel, hogy olyan termékeket állítsanak elő, amelyeket el is tudnak adni. Nem tartható az a felfogás, hogy mi termelünk és valaki gondoskodjon a termékeink értékesítéséről. A termelőknek fel kell mérniük, hogy mire van szükség és termelési profiljukat aszerint kell alakítaniuk. Természetesen ehhez szükségük van segítségre, ezt szolgája a szaktanácsadás.

A környezetvédelem az eddiginél nagyobb súllyal szerepel a mezőgazdasági termelés és vidékfejlesztés vonatkozásában. Nagyobb szerepet kap az ökologikus gazdálkodás, a természeti adottságokhoz jobban igazodó termelési szerkezet kialakítása. Előtérbe kerül a nem élelmiszer célú területhasznosítás. A mezőgazdasági vállalkozóknak szembe kell nézni a minőség és mennyiség problémájával. A kialakuló piaci viszonyok között az lehet sikeres, aki a kiváló minőségű termékből megfelelő mennyiséggel tud megjelenni. Azoknak a termelőknek, akik jó minőséget, de kis mennyiséget tudnak csak előállítani, a megoldás a szövetkezésben van.

A szekció foglalkozott a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának alakulásával. A statisztikai adatok szerint az elmúlt időszakban a mezőgazdasági alkalmazottak aránya csökkent a legnagyobb mértékben. A statisztika a mezőgazdasági lakossághoz a főfoglalkozású mezőgazdasági alkalmazottakat számítja. A mezőgazdasági lakossághoz tartoznak azok is, akik egyénileg művelik a kisebb földterületüket és az abból származó jövedelem a fő megélhetési forrásuk. Megfontolandó, hogy a jövőben milyen besorolást alkalmazzunk a mezőgazdasági lakosság számbavételével kapcsolatban.

A szekció előadásai foglalkoztak az agrárfinanszírozás kérdéseivel. Az ismertetett prognózisok szerint az agrárfinanszírozás a jövőben alapvetően nem változik. A gazdálkodóknak számolni kell a többcsatornás finanszírozás kérdésével. Ehhez szükséges egy helyi regionális forrástérkép készítése, és a közhasznú információszolgáltatás hatékonyságának javítása. Fontos lenne egy kiszámítható jövőkép felvázolása azok számára, akik vidéken élnek és részben vagy egészben a mezőgazdaságból kívánnak megélni.

A szekció résztvevői úgy vélik, hogy a mezőgazdaság a csökkenő foglalkoztatás ellenére jelentős nemzetgazdasági ágazat marad a vidéken élők megélhetésének biztosítása és a vidékfejlesztés megvalósítása tekintetében. Az ország *termőterülete*, a szántók, az erdők, a legelők csak akkor lesznek kultúrtáj állapotban, ha arról hozzáértő emberek gondoskodnak. Éppen a vidékfejlesztés miatt nem mondhatunk le a mezőgazdaság fejlesztéséről, modernizálásáról. Fon-

tos, hogy a megváltozó mezőgazdasági termelés adjon többféle foglalkoztatási lehetőséget a vidéken élőknek. Be kell építeni a munkaügyi rendszerbe az időszakos foglalkoztatás lehetőségét.

A vidékfejlesztés szempontjából is fontosnak ítéljük a mezőgazdasági termelés hatékonyságának, ezen belül a családi gazdaságok versenyképességének növelését. Az e témával foglalkozó előadásban kiemelésre került a családi gazdaságok eszközellátottsága. Sajnos a családi gazdaságok nagy részében a rendelkezésre álló eszközök nem teszik lehetővé a megfelelő minőségű és mennyiségű termékek előállítását. Az elöregedett eszközök fokozott balesetveszélyt, környezetszennyezést jelenthetnek. A javítási szervező szolgálat gyakran nem megoldott.

A gyenge termőképességű területek hasznosítására sok esetben az erdősítési program kerül tervezésre. A tervezők sok esetben nem számolnak azzal, hogy ha a területét erdősítik akkor az erdő „termőre fordulásáig" miből fog az adott terület művelője megélni? A jövedelempótló vagy kiegészítő támogatások figyelmen kívül maradnak.

Alternatív jövedelemszerzési lehetőség kínálkozik a falusi turizmus fejlesztésével. A falusi vendéglátás eredményessége nagyban függ a marketingmunkától és a kínált turisztikai programoktól. Fontos lenne a helyi adottságok bekapcsolása a turisztikaiprogram-kínálatba, például az erdő.

Az EU-csatlakozással kapcsolatban többféle vélemény hangzik el a szakmai fórumokon a mezőgazdaság lehetséges jövőbeni támogatását illetően. Megítélésünk szerint több modellszámítást kellene végezni arra vonatkozóan, hogy mire számíthatunk a közösségi támogatásokat illetően, ha teljesen vagy ha részlegesen átvesszük a joganyagot.

A vidéki társadalom közhasznú információval ellátásának fő bázisai a teleházak, a szaktanácsadó szolgálat. A fejlesztési programok megismertetése, a kínálkozó támogatási lehetőségek kihasználása csak akkor lesz elérhető, ha megfelelő információszolgáltatás kerül kiépítésre a falvakban is. A személyes közreműködésen alapuló és az elektronikus információszolgáltatást egymást kiegészítve célszerű alkalmazni.

Hasznos lenne, ha az adott térségben a SAPARD- és a Nemzeti Agrárkörnyezetvédelmi Program intézkedései egymást erősítve kerülnének megvalósításra, ezzel is szolgálva az agrárstruktúra és vidékfejlesztés komplex programjának kialakulását.

ÖKOLÓGIA

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

MEZŐGAZDÁLKODÁS, TERMÉSZETVÉDELEM, VIDÉKFEJLESZTÉS

Vajna Tamásné Madarassy Anikó

Az ökológiai szekció létszáma ugyan nem tükrözte a téma jelentőségét, inkább azt reprezentálta, milyen nehéz annak felismerése, felismertetése, hogy *a vidékfejlesztés, a mezőgazdaság termelési alapja* a természeti környezet, termőtalajával, vízkészleteivel, éghajlatával, vadon élő növény- és állatvilágával.

A következőkben felvázolom a téma hazai és Európai Unió-beli jelentőségét, várható csatlakozásunkkal való összefüggéseit.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás számtalan mezőgazdasági problémát vet fel. A megváltozott körülményekhez igazodó mezőgazdálkodás főbb irányainak kijelölésekor nagyon fontos annak figyelembevétele is, hogy *Magyarország természeti értékekben ma még viszonylag gazdag, van még mit megvédeni.* Ez a tény az EU-csatlakozás miatt is fontos, hiszen az unió legtöbb tagországában a természet állapota jelentősen károsodott a különböző ipari és intenzív mezőgazdasági tevékenységek következtében, így ott a természetvédelem lehetőségei meg sem közelítik a hazai adottságokat. A jövőbeli fejlesztési célokat az uniós csatlakozás során az ökológiai adottságokra és lehetőségekre alapozva kell tehát megtervezni és megvalósítani.

Az unió mezőgazdálkodását alapvetően *a közös agrárpolitika* (angol rövidítéssel CAP, Common Agricultural Policy) határozza meg. Az *1957-es Római Szerződésben* megfogalmazott közös agrárpolitika máig is érvényes fő célja a mezőgazdasági termelékenység növelése, a mezőgazdaságból élő lakosság elfogadható jövedelmi szintjének és életszínvonalának garantálása. *Ezt jelentős támogatással biztosítják, az unió költségvetésének közel feléből az agrárpolitikai intézkedéseket finanszírozzák.*

A CAP a nyolcvanas évek elejéig *két fejlődési perióduson* ment át. Az elsőt a mezőgazdasági termékek piacának integrációja, a közös piacrend kialakítása jellemezte, a másodikban pedig fokozatosan közelítették a mezőgazdasági termelők jövedelmét a többi társadalmi csoportéhoz. Jelentősen nőtt a mezőgazdasági termelékenység, miközben az ágazatban dolgozók száma csökkent. A magasan tartott árszint termelésbővülést eredményezett, a belső fogyasztás viszont

nem követte a termelés gyarapodását, így sok termékből hatalmas készletek halmozódtak fel. Ekkorra a közösség az USA után a világ második, legjelentősebb agrárexportőrévé vált. *Végeredményben egy önmagát bővítetten újratermelő, rendkívül költséges rendszer jött létre, melynek protekcionista jellege ráadásul komoly nemzetközi kereskedelempolitikai feszültségeket okozott.* A CAP és annak támogatási politikája tehát intenzív mezőgazdálkodást eredményezett, mindez jelentősen hozzájárult a természeti környezet állapotának romlásához, és még költségesebbé tette a rendszert. A mezőgazdasági jövedelmek viszont megemelkedtek.

A reform több okból is halaszthatatlanná vált, melyet kidolgozójáról *McSharry-tervnek* neveztek el és 1992-től vezettek be. Az okok közül a legjelentősebbek:

- a mezőgazdasági túltermelési válság, közös költségvetés többletterhei,
- GATT/WTO-egyezmény követelményei, költséges környezetvédelmi problémák stb.

A CAP reformja keretében dolgozták ki és vezették be az Európai Közösség 2078/92 EEC „a mezőgazdasági termelésnek a környezet védelmével és a vidéki táj fenntartásával összeegyeztethető mezőgazdasági termelési módokról" szóló szabályzatát, melynek rendelkezései alapján minden tagállam köteles kialakítani saját agrár-környezetvédelmi programját. (Ez a szabályozás 2000. január 1-jétől beépült a 1257/1999. EC „Az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapból (EAGGF) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról és bizonyos rendeletek módosításáról és hatálytalanításáról" szóló rendeletbe.)

A szabályozás szerint minden országban ki kell jelölni azokat a mezőgazdasági területeket, amelyek az adott országban az extenzív mezőgazdálkodás övezetei. A szabályozás által meghatározott főbb támogatási formák:

- műtrágyák és növényvédőszerek használatának csökkentése,
- biogazdálkodás,
- extenzifikálás,
- szántóföld–gyep konverzió,
- állományűrűség csökkentése,
- környezetbarát mezőgazdasági termelési módszerek,
- vidék- és tájképmegőrzés,
- őshonos és veszélyeztetett állatok tenyésztése és tartása,
- elhagyott föld- és erdőterületek fenntartása, gondozása,
- művelés alól való kivétel húsz évre,
- földterület biztosítása szabad átjárás és üdülés/pihenés céljából,
- oktatási, továbbképzési és demonstrációs programok és projektek.

A CAP-reform lényege, hogy csökkenteni szükséges a mezőgazdasági többlettermelést, meg kell állítani a mezőgazdasági támogatási összegek növekedését – a mezőgazdaságban dolgozók életszínvonalának megőrzése mellett.

A reform végrehajtására kidolgozott eszközrendszer számos környezet- és természetvédelmi szempontot érvényesített. Ösztönző támogatási rendszereket dolgoztak ki olyan extenzív mezőgazdálkodás fenntartására, amely a természeti értékek megőrzése szempontjából a legelőnyösebb területhasznosítást jelenti. A természetvédelmi ösztönzők két fő formáját: a *zonális,* illetve *horizontális* programok támogatását alkalmazzák.

Folyamatban van az EU támogatási rendszerének fokozatos átszervezése, melyben az *agrárkörnyezeti kifizetések fontos szerepet játszanak.* A berlini csúcson *1999. március 26-án* elfogadott *AGENDA–2000* EU-dokumentum ezt még tovább erősíti.

Az EU-ban zajló agrár-, környezet- és vidékpolitikai átrendeződés, az ehhez való alkalmazkodás hazánk számára csak akkor lehet előnyös, *ha az agárkörnyezetgazdálkodás előmozdítása a mezőgazdaság támogatásában prioritást élvez.* Jól látható ugyanis a GATT-tárgyalások uruguayi fordulója (1995) óta, hogy *az Európai Közösség* zömében *leépíti a termelési típusú támogatásokat, és azok áthelyeződnek a mezőgazdálkodás egyéb, nem termelési – környezet- és tájgazdálkodási, valamint vidékfejlesztési – funkcióira.* Ezt az is jelzi, hogy a CAP nevét megváltoztatták. A Közös Agrárpolitika (Common Agricultural Policy) helyett Európai Közös Agrár- és Vidékfejlesztési Politika (Common Agricultural and Rural Policy for Europe, CARPE) nevet kapott.

A CARPE lényege, hogy a mezőgazdasági politikának tovább kell haladnia abban, hogy ne csak szektorális politika legyen, amely a gazdálkodókat segíti a termékpiacokon, hanem egy területileg meghatározott, sokkal inkább *integrált* politika, amely az állami politika más elemeivel együtt hozzájárul a vidéki térségek fejlődéséhez. Ehhez a CAP-ot úgy kellett átalakítani, hogy a piaci ártámogatások helyett több közvetlen kifizetést adjon a kulturális, környezeti és területi feladatokért. A CARPE célja hogy lehetővé tegye a gazdaságilag hatékony és környezeti szempontból fenntartható mezőgazdaságot, miközben serkenti az unió vidéki területeinek integrált fejlődését. A CARPE elősegíti, hogy csökkenjen a konfliktus a mezőgazdaság, a környezet és a vidéki térségek között. Négy fő elemből áll:

a) piacstabilizáció,
b) környezeti és kulturális – tájra vonatkozó – kifizetések,
c) vidékfejlesztési kezdeményezések,
d) az átmenethez szükséges átalakulás segítése.

A CARPE szerint 2002-re a kompenzációs kifizetések és a piaci támogatások – amelyek most a CAP költségeinek több, mint 80%-át teszik ki – nagyrészt megszűnnek, és részben az átalakulást segítő támogatásokra, de jelentősebb

részben a *környezeti és vidékfejlesztési* feladatokra kerülnek átcsoportosításra közvetlen kifizetések formájában. Hangsúlyozottan *kifizetésről,* díjról (payment) van szó és *nem támogatásról* vagy *segélyről* (subsidy), mivel ez közpénzekből kerül kifizetésre, szerződéses alapon végzett környezeti szolgáltatásokért. A jelenlegi strukturális politikai és agrár-környezetvédelmi intézkedések helyét az egyre bővülő vidékfejlesztési kifizetések vennék át.

A természeti értékek megőrzése szempontjából a mezőgazdasági szabályozás meghatározó részét képezi a természetvédelem eszközrendszerének, *ezért a védelmi szempontok integrálására van szükség kormányzati, ágazati, illetve területi szinten egyaránt.*

A mezőgazdaság és a természetvédelem tevékenységének összehangolása és hatékony együttműködése nélkül országunkban sem valósítható meg a fenntartható gazdálkodás és a természeti erőforrások hosszú távú hasznosítása, megőrzése.

A védett területeken a természet megóvása elsőbbséget élvez, ezért ott az emberi tevékenység korlátozott, esetleg teljesen kizárt. Ma már sürgetően szükséges és elkerülhetetlen a védelmet azokra a területekre is kiterjeszteni, ahol az emberek élnek és napi tevékenységüket végzik. A természet védelmének új értelmezése szerint az élővilág még a sűrűn lakott területeken is képes fennmaradni, amennyiben igényeit figyelembe veszik.

Hazánkban a nemzeti parki igazgatóságok a természetmegóvás központjai, biztosítják az ökológiai rendszerek megóvását, azok természetes növénytakarójával, illetve a természetes fejlődés révén helyreálló vegetációjával együtt. Ezek kizárják a károsító tevékenységek folytatását, de elviselik a kikapcsolódás céljából tett látogatásokat, ahol azok összeférnek a kezelés és gazdálkodás céljaival.

Védett területeken és azok védőövezetein a hagyományos, extenzív gazdálkodás (legeltetés, kaszálás, haltenyésztés, szőlőművelés stb.) a természetvédelemmel nemcsak összeegyeztethető, hanem kezelési szempontból az esetek többségében szükséges is. Az ilyen területek kezelésére leginkább a *hagyományos magyar állatfajták* (szürke marha, racka, cigája stb.) alkalmasak, hiszen ezek a fajták jól alkalmazkodtak a kevésbé intenzív tartási módokhoz. Az egyszerűbb tartási körülményeken kívül számolni lehet ezen állatok tájképi, kultúrtörténeti értékével is, hiszen megjelennek a magyar képzőművészeti alkotásokon, a mondákban és mesékben, így ezek fenntartásával a magyar kultúra egy-egy darabját is megőrizzük.

A mezőgazdálkodás hazánkban a hatvanas évekig csak kismértékben okozott környezetkárosodást. Jelentős területeken alkalmaztak olyan hagyományos, illetve törvényileg szabályozott gazdálkodási módokat, amelyek a változatos élőhelyi viszonyok fenntartását és fajgazdag élővilág megélhetését is lehetővé tették. A hetvenes évektől a rendszerváltásig hazánk agrártermelését az intenzív földhasználat jellemezte, és ez már nagyobb környezeti terhelést okozott. A jelenlegi, tulajdonosi szerkezetváltás átmeneti időszakában jelentősen csökkent a gazdálkodás intenzitása. A parlagon hagyott és nem kezelt területeken nagymér-

tékű a gyomosodás, a kártevők rendkívüli módon elszaporodtak. A kemikáliák használatának *átmeneti* visszaesése környezeti-természeti szempontból előnyös volt ugyan, viszont mind a mezőgazdaságot, mind a környezet- és természetvédelmet illetően káros következményei is megmutatkoztak.

Nagyon fontos a mezőgazdaság és a természetvédelem tevékenységének összehangolása és hatékony együttműködése, hiszen Magyarország nagy részén folyik mezőgazdasági művelés, így a védett természeti területek zömét is ilyen területek határolják. Mivel az ökológiai folyamatok nem állnak meg a mezőgazdasági táblák szélén, ezért a hatékony természetvédelem érdekében a természetvédőknek és a mezőgazdászoknak olyan közös megoldásokat kell keresniük, amelyek mind a termelés, mind a védelem ügyét megfelelően képviselik.

A földhasználat és a természetvédelem integrálására a földművelésügyi és a környezetvédelmi tárca szakemberei, illetve a tudományos élet jeles képviselői dolgoztak ki a közelmúltban EU-konform javaslatot. Ennek lényege egy *új földhasználati struktúra* kialakítása, amely a táj ökológiai adottságainak megfelelően határozza meg a használat és a védelem intenzitását, egymáshoz viszonyított arányát.

A Környezetvédelmi Minisztérium és a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium együttműködésével jelenleg is folyik egy olyan agár-, környezet- és természetvédelmi támogatási rendszer kiépítése és bevezetése, amelyről a 2253/1999. Kormányhatározat[1] rendelkezik. *Az integrált környezet- és természetvédelmi illetve vidékfejlesztési programok kidolgozása és megvalósítása a legfontosabb feladatok egyike,* hiszen a vidék nemcsak a mezőgazdasági termelés színtere, hanem az ott élő emberek biológiai és társadalmi élettere is.

A Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program (NAKP) környezetbarát mezőgazdasági földhasználatot támogató célprogramjai *két fő típusba* sorolhatók.

- *Az első fő típust* az úgynevezett *horizontális vagy országos célprogramok* alkotják, amelyek a hazai mezőgazdasági földhasználat teljes területére kiterjednek. A horizontális programok célkitűzése az, hogy támogatást nyújtson a különféle földhasználati ágakban a környezetbarát termelési, gazdálkodási eljárásoknak, így elősegítse a magyar agrárgazdaság új, hosszú távon is fenntartható, de amellett versenyképes fejlődési modelljének kialakulását.
- A célprogramok *másik fő típusát* az úgynevezett *zonális vagy térségi célprogramok* képezik, amelyek az adott térség környezet- és természetvédelmi szempontú mezőgazdasági földhasználatát segítik, hozzájárulva *az egyes térségek adottságaihoz illeszkedő gazdálkodási formáinak elterjedéséhez, a tájgazdálkodás kialakulásához, a terület környezeti, természeti értékeinek megőrzéséhez és fejlesztéséhez.*

[1] A 2253/1999. (X. 7.) Kormányhatározat a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Programról és a bevezetéséhez szükséges intézkedésekről.

A zonális programok célterületei közé olyan térségek, kistérségek tartozhatnak, amelyek *természetvédelmi, tájvédelmi, talajvédelmi vagy vízvédelmi* szempontok miatt valamilyen speciális hasznosítást igényelnek. Az említett térségi célprogramok hálózatot alkotnak, így alakul ki az *Érzékeny Természeti Területek* hálózata.

Az *Érzékeny Természeti Területek* rendszere az Európai Unióban már régóta működő Environmentally Sensitive Areas (ESA) rendszer mintájára, a hazai viszonyokhoz igazított módon, a természetvédelmi és más környezetvédelmi (talajvédelem, vízvédelem) szempontból kiemelt jelentőségű területek megfelelő hasznosítását, kezelését kívánja elősegíteni. A térségi programok alapvetően a kisebb termelési potenciállal, de jelentős természeti értékekkel rendelkező területek célprogramjai.

Az Érzékeny Természeti Területek (ÉTT) fogalma *„A természet védelméről"* szóló 1996. évi LIII. Törvény 53.§ (3) bekezdés c) pontja szerint *„érzékeny természeti terület az olyan extenzív művelés alatt álló terület, amely a természetkímélő gazdálkodási módok megőrzését, fenntartását, ezáltal az élőhelyek védelmét, a biológiai sokféleség fennmaradását, a tájképi és kultúrtörténeti értékek megóvását szolgálja."*

Az Érzékeny Természeti Területek fontos szerepet játszanak majd az extenzív gazdálkodási módokhoz kötődő természeti, táji és kultúrtörténeti értékek megőrzésében, és gerincét képezik az agrár-környezetvédelmi és vidékfejlesztési programoknak.

Az Érzékeny Természeti Területek rendszerének bevezetése mellett természetvédelmi, mezőgazdasági és vidékfejlesztési indokok is szólnak; a területi lehatárolásoknál mind a három ágazat igényeit célszerű szem előtt tartani. Ezért az ÉTT rendszerébe bevonni javasolt térségeket:

- a természeti környezet állapota és jelentősége,
- a hagyományos gazdálkodási módok jelenléte,
- a hátrányos gazdasági, társadalmi térségek,
- az ökoturizmus és idegenforgalom szempontjából jelentős térségek elhelyezkedése alapján kell meghatározni.

A természetvédelem szakterülete a törvény végrehajtási kötelezettségeiből fakadó feladataként elkészítette az *Érzékeny Természeti Területek* kijelölésének szempontjait és konkrét területi javaslatait az ország teljes területére vonatkozóan. Minden nemzeti park igazgatósága a működési területén belül három kategóriában *(igen fontos, fontos és lehetséges)* határolta le az ÉTT-területeket.

Első fázisban a KöM Természetvédelmi Hivatalában létrejött szakmai munkabizottság az *igen fontos* területekből választott ki egyet-egyet igazgatóságonként, ahol a támogatási rendszer bevezetése megkezdődhet. Egyelőre az igen fontos kategóriában kijelölt 9 modellterületre – a környezetvédelmi tárca finan-

szírozásával – dolgoztunk ki részletes programcsomagokat, a bevezetés és működtetés pedig részben az FVM-költségvetés agrár-környezetvédelemre elkülönített előirányzatából, valamint az előcsatlakozást segítő SAPARD-programból valósul meg.

A két szaktárca együttműködése izgalmas és új feladatot jelent, mert ezzel az ösztönző típusú támogatási rendszerrel – az EU-tagállamok gyakorlatához hasonlóan – meg lehet oldani a két terület integrációját. Az intenzív gazdálkodásra kevésbé alkalmas, ugyanakkor természeti értékekben még gazdag területeken úgy művelhetik földjeiket a gazdák, hogy jövedelmük nem csökken. A program lehetőséget ad életképes vidéki közösségek fenntartására és megújítására, a megvalósítás lépcsőzetesen, mintegy 6–8 év alatt történik. Bevezetésével jelentős mértékű előcsatlakozási, illetve a csatlakozás utáni EU-támogatás várható.

Magyarország mezőgazdasági, vidékfejlesztési és természetvédelmi állapotát, e területek kölcsönhatásait és e három terület összehangolt harmonikus fejlesztési lehetőségeinek kell meghatározó szerepet kapnia. A tendenciák és a folyamatok megismerésével és feltárásával tervezhető meg az a stratégia, amely megvalósítja a természeti erőforrások fenntartható, harmonikus használatát, a környezet és az ember egészségének védelmét.

Irodalom

Ángyán J.–Fésűs I.–Németh T.–Podmaniczky L.–Tar F. (szerk.) 1997: *Magyarország földhasználati zónarendszerének kidolgozása a EU-csatlakozási tárgyalások megalapozásához.* (Alapozó modellvizsgálatok munkaközi anyaga II.) Készült az FM Agrárkörnyezeti, Erdészeti, Biogazdálkodási és Vadgazdálkodási EU Harmonizációs Munkacsoport megbízása alapján, Gödöllő, 46 p.

Ángyán J.–Fésűs I.–Németh T.–Podmaniczky L.–Tar F. (szerk.) 1998: *Magyarország földhasználati zónarendszerének kidolgozása a mezőgazdasági EU-csatlakozási tárgyalások megalapozásához.* (Alapozó modellvisgálatok III.) Készült az FM Agrárkörnyezeti, Erdészeti, Biogazdálkodási és Vadgazdálkodási EU Harmonizációs Munkacsoport megbízása alapján, Gödöllő, 78 p.

Baldock, D. 1989: *The Common Agricultural Polity and the Environment: the CAP structurespolicy.* WWF International, Gland, CAP Discussion Paper No. 2.

Baldock, D.–Beaufoy, G. 1993: *Nature conservation and the new direction in the EC Common Agriculture Policy: the potencial role of EC policies in maintaining farming and management systems of high nature value in the Community.* Report of the Ministry of the Agriculture, Nature Management and Fisheries, the Netherlands, IEEP, London–Arnhem, 156 p.

Burel, F.–Baudry, J. 1995: *Species biodiversity in changing agricultural landscapes: A case study in the Pays d,Auge, France.* Agric, Ecosys. Environm. 55:193:200.

Fischler, F. 1997/1: *Future rural development policy, Documents of Council of Europe, Parliamentary Assembly,* Committee on Agriculture and Rural Development, Strasbourg, agr97/docs/aa21.97, AS/Agr (1997) 21, 5 p.

Fischler, F. 1997/2: *Towards a common rural policy, Documents of Council of Europe, Parliamentary Assembly,* Committee on Agriculture and Rural Development, Strasbourg, agr97/docs/aa17.97, AS/Agr (1997) 17, 7 p.

Márkus F.–Nagy Sz. 1995: *A mezőgazdasági és természetvédelmi politika összehangolásának lehetőségei Magyarországon, különös tekintettel a Környezetileg Érzékeny Területek rendszerének hazai bevezetésére.* WWF Magyarországi Képviselete, Budapest. WWF–füzetek: 10., 24 p.

Nagy Sz.–Márkus F.–Ángyán J. 1997: *Az EU-csatlakozás várható hatásai a Környezetileg Érzékeny Területekre és az extenzív gazdálkodási módok megőrzésének lehetőségeire, „"Zöld Belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata".* MTA Stratégiai kutatási program, Gödöllő–Budapest, 54 p.

Podmaniczky L.–Ángyán J.–Avar B.–Nagy Sz.–Márkus F.–Belényesi M.–Vajnáné Madarassy A.–Néráth M.–Mihály B.–Fésűs I.–Tar F. 1999: *Modellvizsgálatok a Környezetileg Érzékeny Területek (ESA) rendszerének magyarországi bevezetéséhez, "Zöld Belépő: EU-csatlakozásunk környezeti szempontú vizsgálata".* MTA Stratégiai kutatási program, Gödöllő–Budapest, 105 p.

Vajnáné Madarassy A.–Vajna T. 1999: *Az EU-csatlakozás várható hatási a védett természeti területek mezőgazdálkodására, Zöld Belépő: Magyarország az ezredfordulón".* MTA Stratégiai kutatási program, Budapest, 77–100 p.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A KÖRNYEZETVÉDELEM ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSE AZ AGRÁRTÉRSÉGEKBEN

Fodor István

A környezetvédelem új megítélést követel a gazdaságfejlesztés minden területén

Amikor globális környezeti válságról beszélünk, a felismerés minden kétséget kizáróan igaznak tűnik. A probléma meglétét ezer és ezer jellel mutatja természeti környezetünk, másrészt sok oldalról szakmai érvekkel alátámasztott és bizonyított tételekkel igazolja a tudomány. Ma már mindezekre érzékenyen reagálnak kormányzati és civil szervezetek egyaránt. Így joggal vetődik fel a kérdés, mi lehet az oka annak, hogy még a nagyformátumú, tudományosan jól megalapozott és költséges beavatkozások is sokszor kis hatékonyságot, vagy egyenesen eredménytelenséget mutatnak a környezet romlása egyre gyorsuló folyamatának megállításában.

A Római Klub jelentései elméleti modellekkel világítanak rá, hogy a globális környezeti válság az ökológiai veszélyek mellett mennyire mély társadalmi-gazdasági problémának hordozója is. Mindazonáltal még az 1972. évi Stockholmi Világkonferencia állásfoglalásából is az derül ki, hogy a tudomány a globális környezeti válság megállítását politikai döntések és műszaki beavatkozások kérdésének tekintette. Az ilyen típusú döntések kis hatékonyságát, helyenként és időnként teljes kudarcát a környezeti válság további mélyülése mutatta. Az okok feltárását tehát tovább kell kutatni. „Manapság a világban minden görbület exponenciális, de csak a matematikában vezet minden exponenciális görbe a végtelenbe. Mint gondolkodó embernek, kötelességünk egy lágy telítődésre törekedni, még ha ez új és nagyon súlyos problémákat vet is fel." (*Gábor D.-t* idézi *King, A.–Schnedier, B.* 1992. p. 2.). A Brundtland-jelentés fogalmazta meg a globális környezeti krízis megállításának széles körben elfogadott új filozófiai terminológiáját, *a fenntartható fejlődést* (*Our Common Future,* 1987).

Ez maga után vonja a természeti tőkeállomány mindenkori *egyensúlyának és értékének megőrzését,* a rövid, közép- és hosszú távú *költség–haszon értékelési*

szempontok és eszközök újbóli meghatározását, hogy a *fogyasztás, valamint a természet- és környezetvédelem valós társadalmi, gazdasági hatásait,* értékeit és az erőforrások igazságos elosztását és használatát tükrözzék a világ országai és régiói között.

Sokáig az ipart, majd hozzákapcsolódóan a közlekedést tartották és tartják ma is felelősnek az egyre súlyosabb környezeti katasztrófahelyzet kialakításáért. Azok a kérdések, hogy melyek a valós környezeti problémák az agrártérségekben, mennyire veszélyesek ezek és hogyan lehet megvédeni e veszélyektől az ott élő népességet, csupán az utóbbi néhány évtizedben kerültek a figyelem központjába, de igazán megnyugtató választ ma sem tudunk rá adni. *Stefanovits Pál* „A termőföld hasznosítása" (1997) című tanulmányában a probléma gyökerére világít rá, amikor megállapítja, hogy a klasszikus mezőgazdasági termelés egy olyan ökológiailag optimalizált rendszer volt, amely harmonikusan illeszkedett a természeti táj ökológiai egységéhez. Az elmúlt ötven év során azonban a mezőgazdasági termelés ökológiailag optimalizált rendszerével együtt súlyosan sérült. Ez a jelenség élezte ki az agrártérségek környezeti konfliktusait.

Az agrártérségek környezeti konfliktusai

Magyarországon – a víz mellett – egyik legfontosabb és legnagyobb értéket képviselő megújuló természeti erőforrás a talaj, amely a magyar agrárium számára különösen jó adottságokat jelent. Ezért védelme, pufferképességének fenntartása és ésszerű hasznosítása a mezőgazdaságnak és a környezetvédelemnek egyaránt fontos és közös feladata.

Magyarország termőterületének több mint 85%-a alkalmas mezőgazdasági művelésre, amelynek mintegy háromnegyed része (4,7 millió hektár) szántó. Az ország talajtakarója a Kárpát-medence geológiai felépítettségének, domborzati struktúrájának, éghajlati és vízrajzi adottságainak megfelelően igen változatos, amelynek főbb típusai a barna erdőtalajok, csernozjomok, réti talajok, láptalajok, rendzinák, szikes talajok, homokos váztalajok és öntéstalajok. A talaj összetétele, felépítése és szennyezettsége erősen befolyásolja a felszín alatti vízkészletek minőségét, mert elszennyeződés esetén évtizedekig maradandó vízminőségi romlást okoz. A talajba kerülő szennyező anyagok a felszín alatti vizek közvetítésével könnyebben terjedhetnek tovább és kerülhetnek a táplálékláncba. Ez a veszélyhelyzet is nyomatékosítja az 1995. évi LIII. törvényt a természet- és környezetvédelemre, amely egyértelműen megfogalmazza, hogy a Föld védelme kiterjed a talajra, az alapkőzetre és az ásványi anyagokra. A Föld termőképessége és a termőtalaj megóvása érdekében a vállalatok és magánszemélyek egyaránt csak fokozott körültekintéssel végezhetik bányászati, ipari, építési, mezőgazdasági és egyéb üzemi tevékenységüket. Nem szabad a földet hulladékkal vagy más módon szennyezni. A termőtalajnak e szigorú törvényes védelme

hazánkban azért különösen fontos, mert az ország nemzeti vagyonának mintegy 20%-a testesül meg a termőföldben. A földvagyon védelme, a termőföld ésszerűtlen csökkentésének megakadályozása, termékenységének megőrzése, illetve fokozása, a racionális földhasználat megteremtése alapvető társadalmi, gazdasági és egyben környezetvédelmi érdek is. Az éghajlati erőforrásokkal összefüggésben a termőtalaj még nagyobb értékek lehetőségét rejti magában. *Láng I.* szerint Magyarország legjelentősebb energiaforrása a növények által megkötött, illetve transzformált sugárzó napenergia; nemcsak megújítható, hanem évről évre növelhető is. Ez az ökológiai környezet olyan mesterséges szabályozásával érhető el, amely a talajtermelékenység megőrzését, illetve fokozását tartja szem előtt.

Úgy látszik azonban, hogy az agrártérségeink igazi gazdagságának alapját jelentő talajtakarót újabb és újabb környezeti konfliktusok veszélyeztetik.

A talaj elszennyeződéséről viszonylagosan kevesebbet tudunk, mint a levegő vagy a víz környezetvédelmi problémáiról. Ez nem azt jelenti, hogy a talajt kisebb veszély fenyegetné, mint a levegő vagy víz tisztaságát. A talajt szennyező folyamatok az ember számára kevésbé érzékelhetők közvetlenül. Amellett nem látványosak, sokkal lassúbb lefolyásúak. A talaj puffer, azaz tompító hatásának következtében a szennyezési ciklus időben jobban elhúzódik. Ez utóbbi azonban már önmagában is igen súlyos veszélyt jelent; olyan, mint a lassan ölő, gyilkos méreg, amely – ha nem ismerjük fel idejében – végzetes pusztítást okoz. Tudjuk, hogy a talaj már most is igen sok helyen kapott súlyos sebeket, például az egyre nagyobb mennyiségű toxikus (mérgező) hulladékok lerakása következtében. Ezek hatását csak súlyosbítják a vizekből átszivárgó, a levegőből leülepedő szennyező anyagok (aminek következménye például a talaj elsavanyodása is). Ez azt jelenti, hogy a talaj szennyezésének következtében fellépő negatív változások sokkal nehezebben korrigálhatók, mint a levegő és víz esetében. Éppen ezért a talajvédelmen nemcsak az erózió és defláció elleni védelmet értjük, hanem ennél sokkal többet: a talajt pusztító és szennyező antropogén hatásokkal szembeni védelmet. Tehát a környezetvédelem keretében a talaj védelme azt jelenti, hogy a talajnak olyan állapotát kell kialakítani és megőrizni, amelyben a természetes és az ember irányítása alatt álló ökoszisztémákban játszott szerep együttesen érvényesül úgy, hogy állapota, minősége ne romoljon, sőt termőképessége egyre növekedjék.

Az agrártérségek tipikus környezeti konfliktusforrását képezik a túlzott mértékben használt kemikáliák, amelyeknek környezetkárosító hatását gyakran növeli a szakszerűtlen kiszórás. A növényzet által nem hasznosított műtrágyák fokozzák a talaj savanyodását. Ugyancsak *Stefanovits* mutat rá arra, hogy bár a talajsavanyodásnak nagyobb mértékben a légköri savas ülepedés az okozója, de a műtrágya-túladagolás is előidézi a talaj savanyodását. Ez a folyamat olyan mértéket öltött, hogy például a putnoki trágyázási kísérletekben a nagyadagú mű-

trágyával kezelt parcellán már nem volt termés. A káros hatást fokozza, hogy költségkímélés miatt a műtrágyázás mellett legtöbbször elmarad a meszezés, amely a savanyodást mérsékelné. Ugyancsak hosszú távon kell számolni a szintetikus, vagy félig szintetikus úton előállított növényvédő szerek talajban történő felhasználásával, ezeknek nagy része ugyanis nehezen lebomló vegyület.

Sajátos gondot jelent agrártérségeinkben a víz- és a szennyvíz problémája. Aszály esetén az öntözéshez szükséges vízigény kielégítése okoz gondot, csapadékos időjárás mellett pedig a belvízveszély. Kormányzati szervek által készített felmérés szerint az ország területéből kb. egymillió hektárt veszélyeztet a belvíz, amelyből 800 ezer hektárnyi terület síkvidéken található. Problémát jelent a vízelvezetés országos hálózatának karbantartása (eliszaposodás stb.).

Bár a településkörnyezet révén csupán közvetett módon, mégis súlyos környezeti konfliktusforrás agrártérségeinkben a szennyvízkezelés megoldatlansága. A közcsatornán elvezetett szennyvíz mennyisége az 1990-es évek eleje óta *(1. ábra)* fokozatosan csökken. A szennyvízgyűjtés és -kezelés megoldatlansága a községi, azon belül a kistelepülések általánosnak mondható problémája is elsősorban az agrártérségek környezeti terhelését fokozza.

A környezetvédelem prioritásai az agrártérségekben

Az agrártérségekben érvényre juttatandó környezetvédelmi prioritások az életminőségi tényezők (megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszer, tiszta ivóvíz), továbbá a nagy értékű természeti erőforrások védelmén keresztül kell, hogy megvalósuljanak, amelyek lehetővé teszik az agrárgazdaság számára a korszerű, környezetbarát, fenntartható mezőgazdaság kialakítását, „olyan modernizációs pálya kialakítását, amely a környezetkímélő, energiatakarékos és hulladékszegény technológiák alkalmazását" teszi lehetővé – állapítja meg a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program.

A program olyan támogatási formákat helyez előtérbe, amelyek segítik a mezőgazdaság környezetszennyező technológiáinak a legminimálisabbra való visszaszorítását. A növénytermesztés és az állattenyésztés extenzívebbé tételével segítik a talaj környezetterhelésének csökkentését. Támogatja az olyan gazdálkodási módok elterjesztését, amelyek elősegítik a környezet, a természet, a vidék, a táj és a természeti erőforrások megőrzését és javítását.

A magyar agrárgazdaságnak az ezredfordulón bekövetkező szerkezeti átalakítása a környezetvédelem érdekérvényesítésének is új lehetőségeket nyújt. Az elhagyott termőföldek és erdők gondozásával, a természetvédelmi területek gyarapításával például a vizes élőhelyek (wetland területek) kialakításával, rehabilitációjával, az élőhely (biotóp) rendszer megvalósításával a környezetvédelem fontos prioritásai valósulnak meg az agrártermelésben.

1. ábra

A közcsatornán elvezetett szennyvíz mennyiségének regionális változása 1990 és 1997 között (millió m^3)

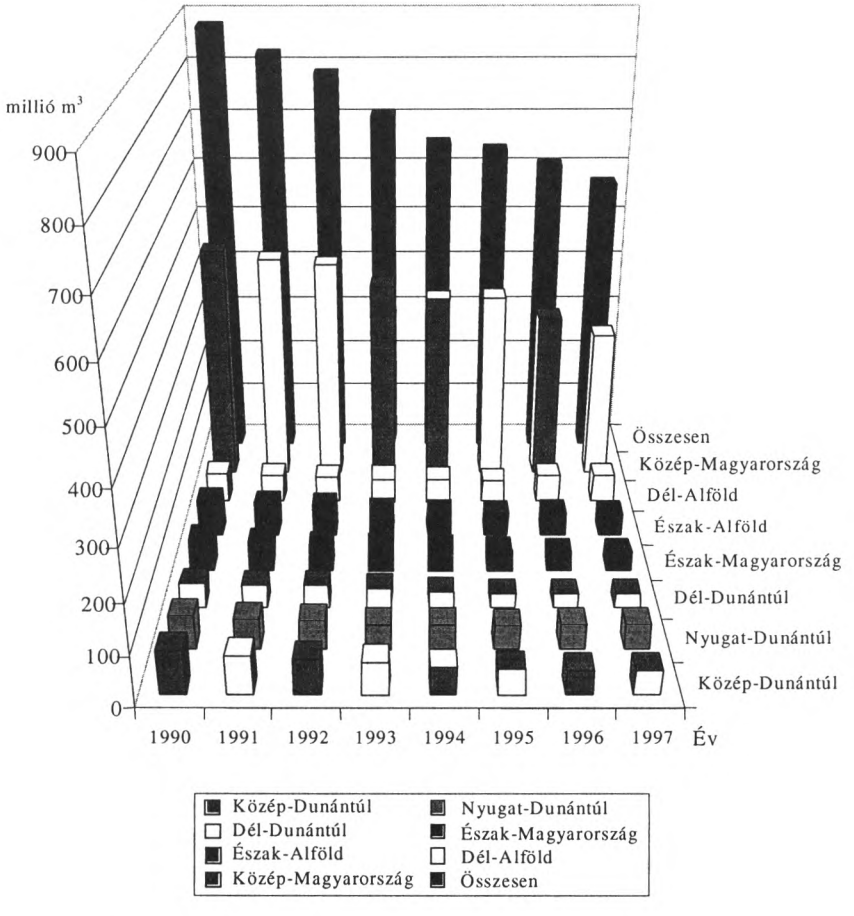

A környezetvédelem érdekérvényesítésének legfontosabb feltétele az agrártérségekben a gazdálkodók oktatási és képzési programokba való bekapcsolása, a megfelelő környezettudatos gondolkodás és magatartás formálása, kialakítása, amely alapvető feltétele a környezetbarát gazdálkodás elsajátításának, az organikus gazdálkodás elterjesztésének, az extenzifikálásnak, a szántóföld-gyep konverzió megvalósításának, a műtrágyák és növényvédő szerek racionális csökkentésének, a vidék- és tájképmegőrzésnek, az őshonos és veszélyeztetett állatok tenyésztésének és tartásának stb. Mindezek megvalósítása lehetőséget kínál az agrártérségek környezetvédelmi konfliktusainak oldására.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ ÖKOLÓGIAI TUDATOSSÁG SZEREPE

Hajnal Klára

A modern terület- és településfejlesztés alapja egyaránt az integrált szemléletmód. Különösen érvényes ez, ha a „fenntartható fejlődés" szellemében gondolkodunk.

Az integrált fejlesztés „természetesnek" tűnik, azonban egyáltalán nem az, és erre a napi gyakorlat számos rossz példát szolgáltat. Ez előző évtizedek gyakorlata, és a mai szakemberképzés, felsőoktatás még itt-ott meglevő analitikus gondolkodása akadályozza az integrált fejlesztés általánossá válását.

Az integrált fejlesztésben az ökológiai tudatosságnak meghatározó szerepe van. Ez a szemlélet sem általános még, mivel lassan oldódnak fel azok a belső, gondolati, értékrendbeli korlátok, amelyek az ökológiai tudatossággal szemben léteznek. A folyamat bíztató, azonban azt is tudni kell, hogy rendszeresen jelen vannak azok a politikai és üzleti érdekek, amelyek félremagyarázzák, szinte átírják az ökológiai tudatosság szerepét, jelentőségét.

Az ökológiai tudatossággal egyre gyakrabban találkozunk a mindennapi életben, ahol részben divat, részben tudatosan vállalt életforma, illetve fogyasztói magatartás.

Az alábbiakban vázolt modell szerint az ökológiai tudatosság a legmagasabb szintű, legtágabb értelmezésű integrált szemléletnek, illetve rendszerszemléletnek az alapja.

Az ökológiai tudatosság jelentőségének elemzéséhez a természet és társadalom viszonyát, kapcsolatrendszerét kell elemezni, méghozzá történelmi távlatokból. Sőt, ezt a történetiséget még nagyobb léptékűvé kell terjesztenünk, mivel az evolúciós trendek fontos szerepet játszanak ebben az értékelésben. Hozzá kell tennünk máris, hogy nem csupán „egy" értékelésről van szó, hanem olyanról, amely az emberi társadalom további fejlődésének irányát jelöli ki.

Az ember helye a bioszférában

Az ember mint élőlény a természet része, sőt hangsúlyozni kell, önmaga is természet, természeti lény, amely azzal jár, hogy cselekedeteinek, gondolatainak döntő része biológiai voltából fakadnak (lét-és fajfenntartás, biztonságra törek-

vés), valamint genetikai meghatározottságúak. Az ember mint társadalmi lény fokozatosan törekszik arra, hogy egyre biztonságosabb körülményeket alakítson ki a lét- és fajfenntartásához. Ennek a biztonságnak a megvalósítására szerveződött közösségekbe, alakított ki termelési-gazdasági rendszereket, és termel egyre többet és többet.

Az emberi történelem tulajdonképpen arról szól, hogy hogyan vettük birtokba a Föld erőforrásait, hogyan osztoztunk rajta, és milyen technikát fejlesztettünk ki, mindezt a biztonság növelése érdekében.

Ezzel párhuzamosan az is a történelem része, hogy hogyan vélekedünk az ember és a természet kapcsolatáról, azaz milyen ideológiát alakítottunk ki. A természethez fűződő viszonyunk alapvetően az ideológia és a rendelkezésre álló technika függvénye. Az egymást követő világkorszakok is e változások által alakulnak ki.

A mezőgazdasági forradalom jelentősége az volt, hogy felismertük, a föld többet adhat, ha megműveljük, és ezen keresztül már nem függünk az istenek jóindulatától, a természet szeszélyeitől, így nagyobb biztonságban élhetünk. Az ember ekkor még a teremtett világ részeként határozta meg önmagát, a Teremtővel és a természettel mindig szoros kapcsolatban volt.

A korábbi gyűjtögető élelemszerzés helyett a földművelés segítségével biztosította a szükséges élelmet. A föld műveléséhez szükséges energia korlátozott és alacsony hatékonyságú volt, az ember és az állat izomenergiája, (bioenergiája) kismértékben a nap- és szélenergia és a tűzifa volt. Emiatt a természetben a korai kultúrák embere kis nyomot (ökológiai láblenyomatot) hagyott. A természetben többnyire visszafordítható változások történtek a gazdálkodás során, és csak kisebb területek szenvedtek maradandó károsodást (mediterrán erdőirtások).

A gazdaság és a technika az embert szolgálta, ennek a tevékenységnek a kereteit a társadalom határozta meg. A gazdaság alárendelt szerepet játszott, a piaci viszonyok nem terjedtek túl az árupiac határain abban az értelemben, hogy a társadalmi folyamatokat nem befolyásolták.

Az ipari forradalom a második nagy korszakváltás az emberiség történelmében. A technikai forradalom alapja a fosszilis energiahordozók felszabadítása, és jóval nagyobb mennyiségű, hatékonyabb energia előállítása. Ez az energia és a fejlődő eszközök sokkal intenzívebb termelést tettek lehetővé, azaz az ember sokkal nagyobb nyomot (ökológiai láblenyomatot) hagyott maga után. Egyre gyakoribb a vissza nem fordítható beavatkozás a természetbe.

Ezekkel a változásokkal egy időben, kölcsönhatásban és azok következményeként zajlott le a világnézeti változás.

A Naprendszer, az anyag, a fizikai világ törvényeinek, kutatásának eredményei, és a biztató lehetőségek megváltoztatták az ember gondolkodását, a természethez való viszonyát. A világ egyre biztonságosabbnak tűnt, a létfeltételek javulásával egyre kevésbé volt szükség Istenre. Az ember egyre magabiztosabbá

vált, majd egészen addig jutott, hogy napjainkban öntelten anyagokat, élőlényeket, sőt embert barkácsol. Ezek a jelenségek már az evolúció természetes folyamatát is befolyásolják.

A természettől való eltávolodás más módon is megnyilvánul: a természetet erőforráskészletnek, hulladéklerakónak, legjobb esetben a turizmus tőkéjének tekinti a modern ember, díszletnek, tájképnek, amelyben gyönyörködni lehet. A nyugati gondolkodás szerint a természet az emberi érdekekért van, és amit a természet „ad", azt fel kell használni, kiaknázni. (Ezt a mondatot alig lehetne másképp megfogalmazni, mivel a nyelvi kultúra is erre utal: pedig a természet nem ad, nem vesz, a természet van! Mi azonban gondolkodás nélkül elvesszük, és gondolkodás nélkül állítjuk, hogy ez a miénk, ez nekünk jár. Ezekben a mondatokban is a piaci viszonyok csengenek vissza.)

A technikai fejlődés igen nagy volumenű gazdasági élet kialakulását tette lehetővé, a korábban lokális, esetleg regionális piacok mára globális piacokká alakultak át. Ennél sokkal fontosabb, hogy a piaci viszonyok, a hatékonyság, gazdaságosság a társadalom és az egyén teljes életére is kiterjedt. Napjainkra a gazdaság uralja a politikát, a társadalmat, a kultúrát, mindennapi életünket, beleértve olyan alapvető dolgokat is, mint az emberi egészség és érzelmek, valamint a természet épsége is. A társadalom alárendelt szerepbe került, a gazdaság nem a társadalom, a közösség valódi igényeit szolgálja, hanem saját érdekeinek a szolgálatára kényszeríti a társadalmat.

A termelés, a fogyasztás és a földi népesség növekedése a múlt században olyan méreteket öltött, amilyen nem volt eddig az emberiség történelmében. A mai népesség akkora, mint amennyi ember eddig összesen a Földön élt, a gazdaság annyit termel, amennyit a történelem során termeltünk, és soha ennyit nem fogyasztottunk, mint most.

Ennek a szédítő növekedésnek azonban egyre súlyosabb következményei vannak. A környezeti problémák világítottak rá az összefüggések mély rendszerére, és az 1960-as évektől kezdve egyre többen elemzik ezeket a problémákat és próbálnak érdemi válaszokat adni.

A Római Klub (1972) első nagyhírű jelentése a Növekedés határai című munka volt. Ebben a jelentésben a *Meadows*-csoport azt elemezte, hogy a véges erőforrásként értelmezendő Földön nem lehet végtelen gazdasági növekedést biztosítani. Ha a népesség, a termelés és a környezetszennyezés növekedése a szokásos trendek mentén történik alapvető változások nélkül, akkor a bolygó lakosságának drámai eseményeket kell átélnie a harmadik évezred első felében. Ez a jelentés már ekkor körvonalazta a fenntarthatóság fogalmát, „maintainable" kifejezéssel, és hangoztatta a dinamikus gazdasági egyensúly kialakítását.

Ugyanis az emberiség történelmének egyik jellemzője, hogy egyre távolabb kerül a stabilitástól, az egyensúlytól, a biztonságtól. Ez érvényes ökológiai, gazdasági, társadalmi és az egyén belső világa szempontjából egyaránt.

Az egyensúlytalanság oly mértékűvé növekszik, hogy veszélyezteti a világgazdaság és a politikai és társadalmi intézmények jelenlegi rendjét, a természet regenerálódó képességét és a Föld népességeltartó képességét.

A Római Klub mellett az ENSZ és számos intézmény, szakember, politikus foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. A megoldás olyan fejlődési modell kidolgozása, amely összhangban van a bolygó természeti törvényeivel, az emberi természettel, és biztonságos életfeltételeket teremt minden ember számára.

A gazdasági növekedésre épített hagyományos fejlődési modell a bolygó fizikai keretei, erőforráskészletei miatt nem tartható fenn hosszabb ideig, ezért az új modellt fenntartható fejlődésnek nevezzük. A fogalom általános elterjedése a Rio-i ENSZ konferencia óta ismert (1992).

A fenntartható fejlődés fogalma azonban igen gyakran félremagyarázott, félreértett. Ennek a problémának az oka a fejlődés fogalmának félreértelmezésében keresendő.

A jelenlegi világkorszak paradigmája, gondolkodási modellje a gazdasági növekedésre helyezi a hangsúlyt. Ez a fejlődés a többet, nagyobbat, gyorsabbat, újabbat jelzőkkel gyakorlatilag lefedhető. Az élet célját a minél nagyobb fizikai kényelem, a folyamatosan növekvő fogyasztás jelenti. Ez a fejlődés alapvetően mennyiségi folyamat.

Ha a létfenntartó rendszer fejlődési folyamatát, azaz az evolúciót nézzük, akkor más tartalommal jelenik meg a fejlődés fogalma. Alapvetően minőségi változásokról van szó, amelyek a magasabb szintű szervezettség, összetettség, bonyolultsági fok felé tartó folyamatot jelentik. Nyilván itt is vannak mennyiségi jellemzők, de elsősorban minőségi változásról van szó. Ami alapvető különbség, hogy az evolúcióban és más fejlődési folyamatokban ott vannak azok a negatív visszacsatolások, amelyek megpróbálják egyensúlyi állapotban tartani a rendszert. A jelenlegi világgazdaságban és modern társadalmakban ezek a visszacsatolások alig működnek.

A lényeg tehát, hogy a modern kultúra felcseréli a fejlődés és a növekedés fogalmát, és olyan értékrendet és életformát alakít ki magának, amely nincs összhangban a bolygó törvényeivel, az evolúciós folyamat természetével – és a növekedés természeti erőforrás feltételei sem biztosíthatók hosszú távon.

Ilyen megközelítésben a fenntartható fejlődés már új paradigmát jelent, nem pedig azt, hogy a gazdasági növekedés fenntartását kell biztosítani az időnkénti recessziókkal szemben, vagy csak kicsit zöldebben kell gondolkodni és cselekedni.

A fenntartható fejlődés ökológiai alapelvekre épül. Ennek oka az a tény, hogy az emberiség a bioszféra része, annak alrendszere. Egy alrendszer pedig csak akkor tud hosszú távon fennmaradni és problémamentesen létezni, ha azonos modell alapján szerveződik és működik, ahogy a létfenntartó rendszer szerveződik és működik (kompatibilitás elve). Mivel a bioszféra élő rendszer, tör-

vényeit, kölcsönhatásait az ökológia tudománya fogalmazza meg, ezért a fenntartható fejlődésnek is ezeket kell alkalmaznia.

Más megközelítésben a természet törvényei érvényesek a társadalom, a gazdaság jelenségeire és folyamataira is, semmi bizonyíték nincs az ellenkezőjére. A nyugati társadalmak ideológiája ugyan sokszor hozza ennek ellenkezőjét, mégis egyértelmű, hogy a bioszféra részeiként, azzal kompatibilisen, azaz harmonikusan kell együtt élni, ez pedig alárendeltségi viszonyt jelent.

Sokunk szerint ismét világkorszakváltás határán vagyunk, amely évtizedekkel ezelőtt kezdődött el, és várhatóan még évtizedekig tart.

Az előző korszakváltásokhoz hasonlóan technikai és világnézeti váltásra kell számítani.

A technikai változások eddig alapvetően a rendelkezésre álló energia minőségi változását jelentették. Várhatóan az alternatív energiaforrások, elsősorban a Nap energiája, esetleg a kozmikus energia felhasználása jelenti majd a változás lényegét.

A világnézeti változások a kvantumfizika, kvantumbiológia, tudatkutatások, evolúciófilozófia újabb eredményeinek szintéziseként, új tudományos paradigmaváltás talaján indulnak el. Ezek a kutatási eredmények alapjaiban változtatják meg a régi, materialista világképet.

A természettudományos kutatások, elsősorban a részecskefizika az, amely megerősíti az ősi tanítások igazságtartalmát, vagyis azt, hogy a világ alapvetően energiatermészetű. Az energia mellett az információnak van kiemelkedő jelentősége, így várható, hogy pár évtized múlva egészen más értelmezésben fogunk majd az információról beszélni, sőt a technikai forradalom is mást jelent majd, mint ahogy azt most értelmezzük.

Az ökológiai tudatosság az ökológiai alapelvek szerinti gondolkodást, cselekvést, életformát jelent. Ez a tudatosság harmóniában van a világmindenség rendjével, törvényeivel, és az evolúciós folyamattal azonos irányba halad. Ez a bizonyítéka annak, hogy az ökológiai tudatosság nem átmeneti divat és nem is az egyik alternatíva a sok közül, hanem az egyetlen, biztonságos út.

Az ökológiai alapelvek a bioszféra szerveződésének, működésének és evolúciós trendjeinek a törvényei.

Ökológiai alapelvek

A diverzitás elve

A változatosság, azaz a biodiverzitás a bioszféra egyik legfontosabb tulajdonsága, amely az evolúció során egyre inkább kiteljesedik, fajok millióit létrehozva. A diverzitás a bioszféra, illetve annak kisebb egységeiben a rendszerek stabilitását, megújulóképességét biztosítja, valamint a további evolúció alapfeltételét

jelenti. A fajok jelenlegi kihalása azért veszélyes folyamat, mert azt a szükséges mértékű változatosságot kockáztatjuk, amely a további fejlődés feltétele. Ezzel az evolúció természetes folyamatát változtatjuk meg, amely már „kozmikus bűn".

A növekvő bioszférikus diverzitással szemben a termelési és társadalmi rendszerek a homogenizálódás irányába mozdulnak el. Ez a folyamat részben a termelési rendszerek és az alkalmazott technológiák, részben a globalizálódás következménye. A homogenizálódás érvényes a társadalom szerveződésére, a gazdasági tevékenységre, a fogyasztás és a szellemi-kulturális értékek világára is.

Mindez veszélyezteti a bioszféra stabilitását, a gazdasági és társadalmi stabilitást és a további fejlődés lehetőségeit.

A ciklusosság elve

A bioszférában az anyag mozgását a ciklusosság jellemzi. A nyersanyagtermelő, a lebontó és a felhasználó szervezetek kapcsolata körforgásban történik, ezért a természetben nincs szemét, nincs szennyezés. Ezzel ellentétben a modern gazdaságban a termelés lineáris jellegű abban a megközelítésben, hogy a végtermékre koncentrál, az anyagot nagymértékben, vagy teljes egészében átalakítja, és az nem kerül vissza a természetes körforgásba.

A természet időciklusait megbontja a modern gazdaság. A nyersanyagok geológiai léptékű idő alatt keletkeznek, ezzel ellentétben a felhasználásuk évszázadok, vagy akár évtizedek alatt megtörténik, például szénhidrogének, talajok stb. Sokkal gyorsabban éljük fel a természeti erőforrásokat, mint azok képesek lennének újrakeletkezni vagy regenerálódni. Az intenzív felhasználás melléktermékeit és a szennyező anyagokat a bioszféra pedig nem képes ilyen nagy sebességgel feldolgozni, nem képes alkalmazkodni. Emiatt olyan változások várhatók – például klímaváltozás, talajok kimerülése –, amelyre rendkívül nehéz felkészülni.

A fenntarthatóság feltétele olyan termelési rendszerek kialakítása, amelyek illeszkednek a természet ciklusosságához, mind az anyag mozgása, mind annak időciklusai vonatkozásában.

Nem használhatjuk fel a természeti erőforrásokat nagyobb ütemben, mint azok képesek megújulni, illetve mint azokat képesek vagyunk újakkal helyettesíteni.

A lokalitás elve

Az élőlények élettere a természetben tág határok között mozog. Azonban a fajok nagy része lokális erőforrásokból biztosítja a biológiai stratégia, azaz a lét- és fajfenntartáshoz szükséges vizet, élelmet. A növények abszolút helyben él-

nek, az állatok vadászterülete sem terjed ki az egész Földre. Az ember azonban messze túllépte a lokalitás és regionalitás kereteit, és távoli kontinensek termények és termékeit fogyasztja. Mindezt a világgazdaság teszi lehetővé, amely alapvetően függ a közlekedéstől, az energiától. Miközben a gazdagabb országok lakói egyre többet fogyasztanak, ezzel megfosztják más régiók népességeit a saját erőforrásaiktól, sokszor olyannyira, hogy azok saját alapvető igényeiket sem tudják kielégíteni.

A lokalitás elve nemcsak az erőforrások felhasználására, hanem a hatalom, a döntések, és a felelősség körére is érvényes. Ennek az elvnek felel meg a szubszidiaritás elve, amely szerint a döntéseket és a vele járó felelősséget amennyire csak lehet, helyi szintre kell tenni, és a helyi közösségek szuverenitására bízni.

A lokalitás elvének legfontosabb következménye a természetes rendszereket nagymértékben megterhelő világgazdaság helyett az önellátásra törekvő, lokális és regionális gazdaságok, valamint a helyi érdekeket képviselő, felelős, civil társadalom kialakítása.

A kooperáció és kompetíció viszonya

A bioszféra az egymásra utalt, de együttműködő és önszabályozó, nyílt alrendszerek integrációja, melyek fejlődési trendje az együttműködés irányába mutat. Nagy általánosságban érvényes, hogy a fejlettebb rendszereket az együttműködés jellemzi, míg az alacsonyabb szintű szerveződések között a verseny dominál. A fejlődés tehát a kooperáció irányába mutat, és ez természetesen feltételezi a már tárgyalt diverzitás tényét is, hiszen az egészséges együttműködést csak kellően diverz struktúrában lehet megvalósítani.

Jelenlegi világunkban a gazdasági-társadalmi rendszereket nagyrészt centralizált, vagy részben centralizált és egymással versenyben álló, független egységek jellemzik. A jelenlegi világrend nagymértékben a verseny ideológiájára épül, kizárva ezzel az igazságosság, a méltányosság és a biztonság megvalósulását.

Arányok, méretek, léptékek elve

A természet méretei, arányai és léptékei természetesek, tehát egészségesek, és ezért harmonikusak és esztétikusak. E tökéletes arányt és léptéket az aranymetszés matematikai és geometriai pontossága is minősíti.

Ezzel szemben a modern társadalmak produktumainak jelentős része természetellenesen nagy, aránytalan, és ezért nem egészséges és nem esztétikus: a kicsi szép. Ez érvényes a multinacionális cégek, a politikai és társadalmi intézmények, a műszaki-technikai alkotások, építmények és települések jelentős részére is.

Egyensúlyra törekvés

A bioszféra folyamatait az állandó egyensúlyra való törekvés jellemzi. Ez a dinamikus egyensúly az evolúciós trend egyik legfontosabb tulajdonsága. Ezzel a trenddel szemben áll a jelenlegi világgazdaság és a modern társadalmak állapota, amelyek jelentős egyensúlytalanság állapotában vannak.

A bioszféra önszabályozó rendszer, negatív visszacsatolásokkal, ezek azonban jelentős részben hiányoznak a gazdaság és a társadalom életének irányításából. A szabályozók közé be kell építeni a természeti erőforrások használatát, a környezetszennyezést. Az egyensúlyra való törekvésnek ki kell terjednie a társadalom életére, a gazdasági és politikai hatalom területére is.

Ezek az ökológiai alapelvek, amelyek az integrált területfejlesztés kiindulópontját jelentik. Napjaink gyakorlata számos helyen alkalmazza ezeket az elveket, általában azonban részlegesen és nem tudatosan.

A tudatosság az új világkorszak egyik fontos jellemzője.

Meg kell ismernünk azokat az evolúciós trendeket, amelyekkel harmóniában, azonos mintázat mentén fejlődünk tovább, és ez rendszerben való gondolkodást, hosszú távú előretekintést, felelős magatartást és cselekvést követel meg mindannyiunktól.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ ELLENŐRZÖTT ÉS MINŐSÍTETT ÖKO- (BIO-) GAZDÁLKODÁS EURÓPAI ÉS HAZAI HELYZETE

Márai Géza

A közelmúltban az ellenőrzött bioállattartás területén a tudományos kutatás és a rendeleti jogszabályozás szerencsésen ötvöződött és sok új elemmel/eredménnyel bővült. Ennek előnyei elsősorban a jelenleg mintegy 35 ezer hektáros hazai ellenőrzött ökológiai gazdálkodás gyakorlati állattartásának megalapozásában mutatkoznak meg a következők megjelenésével:

- A bioállattartás külön szabályozása az Európai Unió EC 1804/99. (VII. 19.) sz. tanácsi rendeletében, amely része az EU EEC 2092/91. Ökogazdálkodási alaprendeletének;
- ezekre épülne itthon a 140/1999 sz. kormányrendelet, majd a részletes 2/2000 FVM-KÖM miniszteri végrehajtási rendelet szabályozza az ökológiai gazdálkodás feltételeit;
- mindezekre alapozva készült el a Biokontroll Hungária Kht. egységes ökogazdálkodási feltételrendszere, benne a bioállattartás részletezése is.

A Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatásokat indított az elmúlt években „Magyarország az ezredfordulón" címmel. Ezen belül elkészült – a „Zöld belépő", az EU-csatlakozásnak környezeti szempontú vizsgálata program keretében – *Márai Géza:* Állattenyésztésünk EU-csatlakozással kapcsolatos környezetgazdálkodási feladatai, valamint az integráció várható hatásai című tanulmánya, amely a bioállattartás stratégiai és gyakorlati kérdéseit a fentiek szerinti jogszabályozásra épülve dolgozta ki.

Általános bio-állattartási hazai stratégiák és EU-alapelvek

Ebben az igen nehéz és döntő periódusban fontos figyelembe venni a környezetgazdálkodó állattenyésztés prioritásait, valamint az EU-csatlakozás várható hatásait:

1. Meghatározó szempont az, hogy az állattenyésztés nemkívánatos, ún. „hiperintenzív" fejlesztésében a *lemaradottságunk* mintegy *10–15 éves* az

EU-hoz képest, de különösen az utóbbi években mindez felgyorsulva, ma már szinte behozhatatlannak ítélhető, különösen a cél – az „okafogyottságát" és a szükséges fejlesztés-beruházás megfizethetetlenségét is tekintetbe véve.

2. Azonban ne nagyon sajnáljuk, hogy ezen a téren lemaradtunk az „EU-vonat" egy bizonyos részéről, hiszen – a szimbólumnál maradva – ezt a vonatrészt az EU-ban is hamarosan lelassítják illetve lecsatolják.

   Meg kell tervezni, és meg kell teremteni a környezetgazdálkodó *állattenyésztés országosan új arculatát, a megjelenítést,* például:

   - a különleges és biztonságos minőségű termékek országát;
   - a hitelesen tiszta és mentes ország képét (például mentesség a növekedési hormon használatától, a genetikailag módosított termékektől, a fertőző betegségektől stb.);
   - a természeti és környezeti értékek megőrzését, a természetvédelmi területek állattartásának kiemelt szerepét;
   - a hungaricum típusú termékek előtérbe helyezését.

3. Előírásként kell szerepeltetni a *termelési hely állatállomány-terhelhetőségének* mértékét, amelyet nagy átlagban 0,5–1,5 számosállat/hektár értékek közé kell beállítani. Ezzel együtt *fokozatosan fel kell számolni a hígtrágyás technológiákat, valamint át kell alakítani a zárt, ketreces tartási módokat.*
4. Szükség van az állattenyésztésen belül *az eltorzult ágazati arányok helyreállítására,* például az igen rossz, 1/5 szarvasmarha/sertés részarány szűkítésére a szarvasmarha-állomány fejlesztésével. Ugyanígy szükséges a *takarmánygazdálkodásban* a tömegtakarmány-abraktakarmány ágazatokból a tömegtakarmány oldal erősítése, valamint mindkettő *természetes minőségének a határozott javítása.*
5. Mindezek érvényesítéséhez, valamint a hatékony, jövedelmező, és funkcióit betöltő környezetgazdálkodó állattenyésztéshez elengedhetetlenül szükséges a már részben most is meglévő, illetve a *jövőbeni új piacok meghatározása, kiválasztása és meghódítása, amelyek elismerik a környezet- és természetközeli értékeket és az EU ilyen irányú igényeit.*
6. A végrehajtás realitása (ti. a konkrét szabályozottság) és keresleti piac megalapozottsága, valamint az EU-csatlakozási igények és a hazai lehetőségek összehangolása egyaránt *kiemelt fontosságúvá teszi a teljes körű ellenőrzött és minősített ökológiai gazdálkodás* (EU EEC 2092/91.) mind nagyobb területű, azaz 300–500 ezer hektáros megvalósítását.
7. 1999. végéig az *ellenőrzött és minősített ökológiai gazdálkodásban* (mintegy 35 ezer hektár) megvalósult és ezen belül a piacra termelő *bio-állattartási ágazatok* a következők:

- Szarvasmarhatartás
  - marhahizlalás (kis- és nagyüzemi: magyar szürke, charolais, magyar tarka),
  - tejtermelés (kisüzemi, helyi folyadéktej és eseti sajtgyártás, valamint újabban több közép- és nagyüzemi telep átállás alatt).
- Kecsketartás
  - tejtermelés (kisüzemi, főleg speciális sajtgyártás).
- Tojótyúktartás (nagyüzemi, árutojás-termelés)
- Hízócsirke-előállítás (kisüzemi, eseti, bioéttermek részére)
- Méhészet (kisüzemi, robbanásszerűen terjed)

(*Átállítási* időszakban van: nagyüzemi juhászat, sertéstelep és pulykaágazat.)

Az ismertetett jogszabályok szerint az állatfajok és fajták megválasztásakor figyelembe kell venni az állatok helyi viszonyokhoz való alkalmazkodásának képességét, vitalitásukat és betegségekkel szembeni ellenálló képességüket. Előnyben kell részesíteni a helyi fajtákat vagy törzseket.

Az állatoknak *ökológiai gazdaságból kell származniuk*, és életük végéig így kell tartani őket. Ettől az alapelvtől csak indokolt esetben lehet eltérni. A szabályok szerint az alábbi esetekben adhatók felmentések:

- Gazdálkodási egységben már meglévő konvencionális állatállomány átállításakor (ellenőrző szervezet előzetes engedélye alapján);
- Ha új állatállomány kialakításakor ökológiai módon tartott állatok nem állnak elegendő számban rendelkezésre és
  - a tojó baromfi nem lehet 18 hetesnél idősebb;
  - a húshasznú baromfiaknak 3 naposnál fiatalabbaknak kell lenniük, amikor elhagyják a keltető gazdaságot;
  - a bivalyoknak 6 hónaposnál fiatalabbaknak kell lenniük;
  - a borjakat és a csikókat elválasztásukat követően a feltételrendszer követelményeinek megfelelően kell tartani, de minden esetben 6 hónapnál fiatalabbaknak kell lenniük;
  - a juhokat és kecskéket a feltételrendszer követelményeinek megfelelően kell tartani elválasztásukat követően, de minden esetben 45 naposnál fiatalabbaknak kell lenniük;
  - a malacokat a feltételrendszer követelményeinek megfelelően kell tartani elválasztásukat követően, de mindenképpen 25 kg-osnál kisebbnek kell lenniük
    (2003. december 31-ig az ellenőrző szervezet engedélyével).
- Ha az állatállomány felújításakor vagy újraalakításakor nem szerezhetők be ökológiai gazdaságból származó állatok;
- a természetes szaporulat elősegítésére, illetve az állatállomány felújítására akkor, ha az állatok ökológiai gazdaságból nem szerezhetők be, az ellenőrző szervezet engedélyével:

- a kifejlett ló- illetve szarvasmarha-állomány (ideértve a bivaly- és bölényfajokat is) 10%-át,
- továbbá a kifejlett sertés-, kecske- és juhállomány 20%-át kitevő nőivarú (még nem termékenyített) állatok nem ökológiai gazdaságokból is beszerezhetők.

  Ezek a számok nem vonatkoznak azokra a gazdálkodási egységekre, ahol 10-nél kevesebb ló illetve szarvasmarha, vagy 5-nél kevesebb sertés, juh illetve kecske van. Ezekben az esetekben évente egy állat beszerzése lehetséges.

– A fenti arányok 40%-ra emelhetők az ellenőrző szervezet véleményezését és jóváhagyását követően, a következő különleges esetekben:
  - az állattartó gazdaság nagymérvű fejlesztésekor,
  - fajtaváltáskor,
  - állatállomány-specializáció bevezetésekor.
– A hímivarú tenyészállatok beszerzésekor, ha ezt követően tartásuk és takarmányozásuk a feltételrendszer követelményeinek megfelelően történik.

Ha a felsorolt felmentések esetén a nem ökológiai tenyésztésből származó állatállományt ökológiai termékként kívánják értékesíteni, akkor be kell tartani a fajonként meghatározott átállási időket és ezen átállási idő alatt a feltételrendszer követelményeinek mindenben meg kell felelni.

Amennyiben az állatállomány beszerzése nem e feltételrendszer követelményeinek megfelelően működő gazdaságoktól történt, az állat-egészségügyi intézkedésekre különös hangsúlyt kell fektetni. Az ellenőrző szervezet, a helyi körülményektől függően külön intézkedéseket foganatosíthat, például szűrővizsgálatokat vagy karantént.

Betegségmegelőzés és állatorvosi kezelés

Az ökológiai állattartás szabályai a betegségek megelőzésében a *megelőzésre* helyezik a hangsúlyt. A szabályok az alábbi elveken alapulnak:

– a megfelelő fajta vagy törzs kiválasztása,
– minden állatfaj számára az igényeinek megfelelő állattartási mód alkalmazása, amely elősegíti ellenálló képesség kialakulását, és a fertőzések terjedésének megakadályozása céljából;
– jó minőségű takarmány etetése, rendszeres mozgás és legeltetés biztosítása, amelyek erősítik az állatok természetes ellenálló képességét;
– az optimális állatsűrűség betartása, amely által elkerülhetőek a túlzsúfolt tartásból eredő megbetegedések.

Ha a fenti megelőző intézkedések ellenére az állat megbetegszik vagy megsérül, szükség esetén (például fertőző betegség) azonnal el kell különíteni és meg kell kezdeni a kezelését.

Az állatorvosi gyógyászati készítmények alkalmazásakor lehetőség szerint előnyben kell részesíteni a természetes anyagokat és módszereket. Az ökológiai állatgyógyászatban az alábbi alapelveket kell szem előtt tartani:

- a szintetikus allopátiás gyógyászati készítményekkel vagy antibiotikumokkal szemben előnyben kell részesíteni a fitoterápiás (növényi kivonatok – kivéve az antibiotikumokat –, növényi párlatok stb.), a homeopátiás készítményeket (például növényi, állati vagy ásványi eredetű anyagok), nyomelemeket és a I. számú melléklet C) részének 3 pontjában felsorolt készítményeket, feltéve, ha terápiás hatásuk kielégítő az adott állatfaj és megbetegedés esetén;
- ha az adott betegség vagy sérülés kezelésére a természetes módszerek nem bizonyulnak alkalmasnak, akkor megengedett a szintetikus allopátiás állatgyógyászati készítmények alkalmazása, de csak az állatorvos diagnózisa és felelősségvállalása alapján;
- tilos azonban a szintetikus allopátiás állatgyógyászati készítményeket megelőzésre használni.

A gyógyászati anyagok használatakor az alábbi szabályokat kell alkalmazni:

- Tilos olyan anyagok használata, amelyek célja a növekedés vagy a termelékenység serkentése (ideértve az antibiotikumokat, kokcidiosztatikumokat és egyéb mesterséges növekedésserkentő anyagokat), továbbá hormonok és hormonhatású vegyületek használata a reprodukciós képesség befolyásolására (ivarzásszinkronizálás). Egyes egyedek azonban állatorvosi kezelés (például meddőség kezelése) során részesülhetnek hormonkezelésben.
- Az állat-egészségügyi jogszabályokban kötelezően előírt állatorvosi beavatkozásokat (az állatok illetve az épületek és felszerelések kezelése) engedélyezni kell, beleértve az immunológiai állatorvosi kezeléseket (védőoltások) is, abban az esetben, ha egy területen fertőző betegséget regisztráltak és az adott gazdálkodási egység e területen belül helyezkedik el.

Minden esetben, amikor állat-egészségügyi készítmény használatára kerül sor, egyértelműen nyilván kell tartani, hogy milyen készítményről van szó (beleértve a készítmény aktív hatóanyagának lejegyzését is), továbbá a részletes diagnózist, a dózist, az alkalmazás módját, a kezelés időtartamát és az adott állati termék fogyasztásból való kivonásának ajánlott időtartamát. Ezeket az adatokat be kell mutatni az ellenőrző szervezetnek, mielőtt az állatot vagy állati terméket ökológiai áruként értékesítik. A kezelt állatokat egyértelműen meg kell

jelölni, a nagytestű állatokat egyedileg, a kisebb testű állatokat és baromfiakat akár egyedileg, akár csoportosan.

Allopátiás állatgyógyászati készítménnyel történő kezelés esetében, az állat vagy állati termék ökológiai termelésből való kivonásának időszaka (az utolsó kezeléstől számítva) kétszerese a törvényben előírt várakozási időnek, ha az adott készítménynél erre nincs előírás, akkor 48 óra.

A szintetikus allopátiás állatgyógyászati készítmények használatát szigorúan kell minimalizálni (évente három kezelés), eltekintve az olyan esetektől, mint a védőoltások, élősködő-mentesítés és az állat-egészségügyi hatóság által előírt kötelező mentesítési tervek.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ ÖKOLÓGIAI ÁLLATTARTÁS LEHETŐSÉGEI HAZÁNKBAN

Keszthelyi Tibor

Az elmúlt évtizedben végbement intenzív – és néhol követhetetlenül kusza – változások során számos olyan fogalommal ismerkedhettünk meg, amelyek az 1980-as években csak a világra is figyelő, nyitott szemű, környezetük sorsáért aggódó szakemberek és laikus, de becsületes polgárok számára voltak ismertek.

A politikum, a technobürokrácia csupán kemény küzdelmek után, és az EU-csatlakozás mindinkább közelebbinek tűnő időpontjával vett tudomásul objektív tényeket, melyek a világban és Európában is ma már valóságosnak tűnnek.

Melyek ezek a fogalmak?

Fenntartható mezőgazdaság, alternatív gazdálkodás, biodinamikus gazdálkodás, ökológiai mezőgazdálkodás, ökológiai állattartás.

A XX. századra jellemző ökológiai mozgalmak – ezen belül a biológiai alternatív gazdálkodási fogalmak – és módok német nyelvterületről, német kulturális övezetekből indultak ki.

Jelentős személyiségek, gondolkodók, aktív, lelkes környezet- és természetvédők fordultak ezen szellemi irányzatok felé, és megkísérelték ezeket az eszméket, gazdálkodási formákat a Kárpát-medence, így hazánk kultúrkörnyezetében is elterjeszteni, megvalósítani.

Mit értünk biológiai állattartáson?

Az adott gazdálkodási haszonállatfaj biológiai igényeinek megfelelő, az adott természeti környezettel harmonizáló tartását.

Mindezt csak egy egységes rendszerben tudjuk keretbe foglalni, ahol a gazdálkodás természetes körforgása, az egységes és tervszerű emberi tevékenység, valamint a mezőgazdasági folyamatok egymást segítő, kiegészítő, egymásra épülő műveletei valósulnak meg.

Milyen lehetőségei vannak az ökológiai állattartásnak az ezredfordulón?

Magyarországnak ma rendkívül keményen kell küzdenie azért, hogy fennmaradhasson, s ennek egyik módja lehet az EU-konvencióknak, törvényeknek, szabályoknak megfelelő, de állattenyésztési kultúránkban gyökerező, hangsúlyozottan a Kárpát-medence tájaira jellemző állattartás és gazdálkodás megvaló-

sítása, a speciális jellegű, az európai kommersztől elütő termékelőállítás és -forgalmazás, melyre már számos jó példa is van (például: magyar szürke, mangalicatermékek, speciális juhsajtkészítmények stb.).

Hazánkban ma az ország területének mintegy 12%-a tartozik a gyepművelési ágba, a múlt század végének 29%-ával szemben. Az állatállományban olyan mértékű, pusztításnak is nevezhető létszámleépülés következett be, amely csak a II. világháború veszteségeivel hasonlítható össze.

Hazánk állateltartó képességének csupán 25%-át használjuk ki, és a gyepterületek minősége is nagymértékben romlott. Ez egyben lehetőséget is kínál a változtatáshoz, fejlődéshez, fejlesztéshez, mivel gyepterületeink jelentős része hazánk olyan tájegységein helyezkedik el, ahol nincs mód a nagyüzemi állattartásra, jelentős a munkanélküliség, ugyanakkor ezek a területek egyedülálló természeti értéket is képviselnek.

A kérődzők esetében a legalapvetőbb szempont a legelési készség, a legelési szokások figyelembevétele, vagyis az, hogy ezen fajok biológiai ritmusa a domesztikáció során nem változott meg, igazodik a napszakokhoz, ami azt jelenti, hogy a legelési tevékenység 5–7 ciklusra bontható, ez viszont nem igazodik az emberek munkarendjéhez.

A legfontosabb, hogy ezen fajok igényük szerint legelhessenek a kora hajnali óráktól késő éjszakáig, és a munkákat ennek függvényében szervezzük. Például a tejelő juhokat és kecskéket reggel 6 óra után hajtsuk be a legelőről fejni, és este 18 óra után fejjük ismét, éjszaka is tartsuk a legelőn őket! Ez érvényes a szarvasmarhákra is.

A legeltetés módjában szakítanunk kell a pásztoroltatásos, kutyázásos legeltetéssel. Elektromos karámrendszer (legelőkertek, legelőerdő) kialakításával mind az állat, mind az ember és a gyep számára is kiváló rendszert alakíthatunk ki. Nincs szükség drága gépi munkák végzésére, mert a kérődző a legkiválóbb legelőápoló. A tápanyag-utánpótlás is egyszerűbben oldható meg, hisz a szakaszolt legeltetésnél a pihenő, delelő, kérődző állatok trágyázzák a talajt. Boronázva, esetleg időszakonként felülvetve javíthatjuk legelőink hozamát.

Az ilyen jellegű állattartásban megvalósítható a legelő–állat–ember természetes együttélése, és a munkák nem igényelnek költséges gépi beruházásokat. A legeltetés ilyen módon történő megvalósításának a legnagyobb gátja a közbiztonság jelenlegi állapota.

A sertéstartásban is elterjedt a természetes legeltetés, a szabadtartás, ami nem szokatlan számunkra, hisz a Kárpát-medence sertéstartási kultúrájában ez ismert volt. Az 1980-as években bizony megrökönyödtek a tudós szakemberek, amikor Angliában, Németországban, Svédországban szabadtartásos technológiát láttak. Ez a módszer Európában is egyre terjed, hazánk tájegységei közül számos helyen megvalósítható, természetesen a hazai hagyományokkal ötvözve, így kiváló termék, speciális hungaricum kerülhet piacra.

A hazai példa a Mangalicatenyésztők Egyesületének munkáján keresztül jól megvilágítható, és a spanyol exporton túl is komoly exportlehetőséget hordoz magában.

A lótartásban a Pannon Agrártudományi Egyetem Állattenyésztési Kara Kaposvárott járt elől jó példával, amikor húslótartás-technológiát dolgozott ki és valósított meg. Ez a példa is terjeszthető és megteremthető mind a déli, mind az északi országrészek legelőin.

A baromfiak esetében több ökológiai tartási rendszert ismerünk, amit állatvédelmi előírások alapján dolgoztak ki. A tyúk, a pulyka, a gyöngyös tartása jól kombinálható a kérődző állatok tartásával és igen egyszerűen kivitelezhető. Nem szükséges a nyugati mintákat követni, elég ha *Báldy Bálint* szakkönyveit lapozgatjuk, és az általa fél évszázaddal ezelőtt írtakat megfontolva alakítunk ki olyan tartástechnológiákat, amelyek kiváló termékeket eredményeznek. Olyan specialitásokat, amelyek keresettek lehetnek az európai piacokon és egyben munkalehetőséget is kínálnak sok-sok embernek.

A Biokultúra Egyesület tevékenysége igen nagy mértékben segítette elő az alternatív gazdálkodási rendszerek megismerését. A jövőben természetesen a biológiai állattartás nem lesz egyeduralkodó, de bővítheti, kiegészítheti állattenyésztésünk kínálatát, munkát teremthet, s megőrizheti a vidék kultúráját.

Igen fontos, hogy a nagyüzemi állattartó telepeken is megvalósuljon az ember–állat–környezet kapcsolatrendszere, s a jó gazda gondosságával tegyük mindennapi dolgunkat. Az ökológiai állattartás és termék-előállítás széles körű elterjesztése nagymértékben függ a gazdajegyzők tevékenységétől, a lehetőségek feltárásától, a szövetkezéstől, amire már van egy-két jó példa.

Lényeges és fontos, hogy mindezt a tevékenységet ne egyedüli megoldásként kezeljük, hanem kapcsoljuk a teljes állattenyésztési rendszerbe, nem feledve kárpát-medencei hagyományainkat, értékeinket, kultúránkat, amelyeknek fenntartásával nemcsak mi, de Európa egésze is gazdagodhat.

A cigája juhról

Az ökológiai állattartásban a cigája juh kiemelkedő jelentőségű lehet. Ellenálló, jól tejel, megfelelő húshasznú fajta és származása révén kultúrtörténeti érték.

A cigája a hazai körülményeink között gazdaságosan tartható, tejtermelése vetekszik az intenzív fajtákéval, s mindez anélkül, hogy az utóbbi évtizedekben komolyabb tenyésztői munkát fektettek volna a javításába. Mondjuk ki őszintén, e fajta méltánytalanul háttérbe szorult juhtenyésztésünkben.

Szeretnénk felhívni a figyelmet a cigája juhra egyrészt mint gazdaságos termelésbe vonható, elsősorban tej- és húshasznú fajtára, amely céltudatos tenyésztői munkával viszonylag olcsón fejleszthető lenne; másrészt mint őshonos fajtáink egyikére, amely kulturális örökségünk része.

A cigája régi önálló juhfajta. Eredetét abból az ősi kultúrtörténeti korból, illetve génállományból veszi, amelyből további tökéletesítéssel a merinó fajtát tenyésztették ki. A cigája származási helye tehát Kis-Ázsia, ahol a juh háziasítása kezdődött a keleti vadjuhból.

A cigája származási helyéről – Törökországon keresztül – eljutott a Balkánfélszigetre, az Al-Duna vidékére, majd a Kárpátok hegyvonulatára feljutva Erdélybe, azt kétfelé megkerülve a Krím-félszigeten és a Kárpát-medence térségében is meghonosodott. E folyamat utolsó lépése a XIII–XIX. század folyamán ment végbe. Az új területeken a cigája sohasem vált uralkodó fajtává, hiszen az a Kárpátok hegyláncain a racka maradt, az alföldi részeken pedig a merinó került fölénybe.

A XVIII. század végi finomabb gyapjú termékek iránti igény arra késztette az erdélyi posztógyárakat, hogy külföldről szerezzék be az alapanyagot. A déli vármegyék élelmes juhosgazdái ekkor vállalkoztak a kevertgyapjas rackaállományuk cigájával történő lecserélésére.

A Dunántúlon és a Duna–Tisza közén létesült cigája juhászatok az Al-Duna menti területekről beszivárgott – tejelékenységükkel kitűnő – egyedekből alakultak ki. Kedvező tulajdonságaik révén előbb az uradalmi juhászatok, majd a XX. század fordulójára a kisparaszti gazdaságok értékes állataivá lettek.

Az első világháborút követően a cigája tenyésztése a Duna–Tisza köze déli részén számos tenyészetben továbbfejlődött. A második világháborút követően létszáma nagyon megcsappant. 1953-ban létesült ugyan Karcagon – az országban egyedül – egy 200 anyás törzsnyáj, de ez később megszűnt. A maradék állatok néhány elszórt tenyészetben maradtak fenn napjainkig.

A kimutatások szerint a hazai juhállománynak mintegy 0,15–0,2%-a cigája, a szórvány anyajuhok száma azonban becslések szerint ennél lényegesen magasabb.

A cigája a hosszú farkú juhfajták körébe tartozik. Hazai standardja szerint a fej és a láb fekete vagy barnás. A bárányok színe szürkésfekete vagy homokszürke. A bunda hosszabb-rövidebb idő alatt kifehéredik. A kosok nagyobb része körívet leíró szarvakat visel. Az anyák többnyire suták, kisebb részük sarlóidomú szarvacskákat hord. Bőre, nyálkahártyája, szarva és körme palaszürke. A bunda alatt pigment nincs. A középnagy szikár fej domború profilvonalban határolódik. A szemek nagyok, sötétek és igen élénkek. A fülek közepes hosszúságúak és oldalt állók, bizonyos egyedeken hosszúak és lefelé irányulnak. A fejtető enyhe átmenetet képez a homlok és a nyakél között. A nyak közepesen izmolt és ráncmentes. A vállak jó kötésűek, a mar közepesen széles és izmolt. A hát és a nyak egyenes, aránylag hosszú, mély és dongás. A far enyhén lejtős, közepes hosszúságú, szélességű, izmoltságú, néha rövid, esetenként csapott. Csontozata erőteljes. A végtagok aránylag hosszúak és mérsékelten izmoltak. Roppant edzett, ellenálló fajta. Serényen legel, étkes. A tőgy jól fejlett.

Gyapjúminőségét tekintve féldurva gyapja van (posztógyártás vagy crossbred). A cigája juhok bundáját csupa gyapjúszálak alkotják. Ezek a szálak fodrosak és hullámosak. A szálfinomság 30–50 mikron. Fürtmagassága 6–9 cm. A nyírósúly 2–4,5 kg. Tiszta gyapjú jövedéke (rendement) 40–60%. Zsírja jóindulatú.

Hízékonysága más parlagi fajtákhoz viszonyítva figyelemre méltó. Korábban ürühizlalásban vették hasznát. Túlhizlalva azonban sok benne a kövérség. Mindezek mellett húsa finom, jó ízű, porhanyós és nem faggyúszagú. Állítólag a szarvatlan, fekete fejű és szürke gyapjas példányok a legjobb húsjuhok, s a szultánok konyháiban ezeket becsülték sokra. Húshasznú keresztezések kapcsán az angol húsfajták jöhetnek számításba.

A cigáját sokan a tejhasznú juhok csoportjába helyezik. Híresekké váltak nagy tejtermelésük miatt a zombori változatok, melyek tejtermelése 60 liter volt már a két világháború között. Napjainkban vannak bővebben tejelő anyák is. Ezek tejtermelése jócskán meghaladja a 100 litert. A cigája tejelékenységének fokozására a kelet-fríz juh ajánlható.

A cigája is, mint bizonyos parlagi juhfajták, csak ősszel üzekedik. A bárányok száma évente rendesen meghaladja az anyákét. Az ikerellések aránya 10–12%.

Az őshonos juhot leginkább képviselő változat a bácskai (csókai).

Hosszú távú, 1982-től folytatott vizsgálatok kedvező eredményei vezettek oda, hogy 1991-ben a Jákotpusztai ETO-Farm állattenyésztését erre a fajtára alapoztam. E vizsgálatok és megfigyelések során a cigája igen jó legelőkészségűnek mutatkozott, bírta a szabadtartást, szelíd és jól nevelő anya volt. Gyapja igen alkalmas háziszőttesek, pulóverek készítésére, bárányai 12–16 kg-os testtömegéhez jó húsformát mutattak, legelőn nevelve 25 kg-os súlyban is állták a versenyt a hármas hasznosítású fajtákkal. Igazi értéke a tejtermelésben mutatkozott meg. 40 napos választás után 150 napos laktációkban 120–180 l tejet termelt. Ha hozzászámítjuk a bárányok által felvett tejmennyiséget is, a tejtermelés 200 napos laktációt véve alapul a 150–220 litert is elérte. Mindezt természetesen kitűnő tartás mellett.

Külterjes viszonyok között nagyon hálás munka a cigája genetikai képességeinek megőrzése, genetikai varianciájának fenntartása, tisztavérben való nemesítése.

Mint különösen képlékeny fajtát tartják számon, mivel a test tömegessége, a gyapjú finomsága és mennyisége, valamint a tejhozam tekintetében minden nyáj rendkívül nagy változatosságot mutat. Félintenzív tartási és takarmányozási feltételek között rendszeres származásellenőrzés, egyedi megjelölés, bonitálás és termelésellenőrzés mellett hús-, gyapjú- és tejtermelő képességekben kitűnő vonalakat lehet szelektálni a szilárd szervezet megtartása mellett. A fajta értékének tudatos terjesztése által pedig a cigája juh az ezredfordulón túl is megbecsült, határainkon túl is ismert és elismert fajtánk maradhat.

A mangalicáról

Régről, közel három éves koromból származik az első fénykép, ahol nagyapám gazdaságában csetlek-botlok mangalica kocák között. Majd jelentősebb fotóanyag beszél a Bercel község melletti 1950-es évekbeli törzstenyészetről, és 1992 tavaszáról, amikor is *Koppány Gábor* kedves jó barátom segítségével megérkezett hozzám a kivágásra ítélt kocákból 12 szőke és 15 fecskehasú mangalica. A képek nem mutatják, de bizony én emlékszem a lesajnáló tekintetekre igen komoly szakmai körökből, hogy mit is akarok én ezzel a letűnt fajtával, mire való ez a XX. század végén.

Közben eltelt tíz év. 1992-től az érzelmi rajongáson túl igen komoly szakmai tisztelet is kialakult bennem és tanítványaimban a fajta, illetve múltbéli tenyésztői és nemesítői iránt, és azokkal kapcsolatosan, akik hittek a „divatirányzatoktól mentes" fenntartás szükség- és törvényszerűségében.

Tudományos diákköri dolgozatok – hazai egyetemi hallgatóktól és német, holland diákjaimtól – szóltak a mangalica viselkedéséről, értékmérőiről és jövőbeli szerepéről, ami igencsak rajtunk múlik.

Majd 1995-től cikkekben, szaklapokban és napilapokban szóltak a fajtáról, a „nagy lehetőségről", miszerint 1998-ban már tízezerszám legeltek mangalicák a Bükk fennsíkjain és a Hortobágy legelőin.

Mi is történt? Egy igencsak extraprofit-érdekelt cég, az Olmos–Tóth Kft. vette kézbe a mangalica sorsát, és alakította meg a Mangalica Tenyésztők Egyesületét. Öt év, ez már történelem, summázható és a jövőt is meghatározhatja.

Az újságcikkek hatására, a „nagy pénzek" reményében igen komoly érdeklődés lobbant fel a fajta iránt, amiben igencsak elsődleges szerepet játszott az, hogy a fülek csupán azt hallották meg, hogy a termék jó áron adható külföldre, korlátlan a piac, és Tóth urat idézve: Bécsben tízszer annyit adnak a mangalicasonkáért, mint a modern gazdák termékeiért.

Mi is a valóság?

A mangalica tenyésztése, a teljes vertikum nincs igazán megszervezve, a kistermelő nem találja a helyét és a pénzét a kialakult viszonyok között.

Mit tud a fajta a modern hibridekkel szemben? Igen ellenálló, kiváló legelőkészségű, igen szerény takarmányozás mellett is értéket állít elő.

A legelőkészsége az, ami igen-igen figyelemre méltó, hisz hazánkban a legelőkön nincs állat. Komolyabb beruházás nélkül: elektromos karámrendszerekben, befogó-kezelő kaloda, folyosók, itatóhely kialakítása már elegendő a működéshez. Éveken át szabadon tartható, a hideg telet is igen jól kibírja, legel, a hó alól is túr, tartja a kondícióját, esetleg szerény szemes kiegészítéssel zord idő esetén is átvészeli a telet. Tartása, takarmányozása így 50–70%-kal költségtakarékosabb, mint az intenzív rokonaié. Munkaerő csak a csúcsmunkáknál szükséges, úgy mint állategészségügyi kezelések, jelölés, termékenyítés, fiazta-

tás, választás. Munkaerőt a maradékpiacon, sajnos már csak sehova nem kellő agrár-lumpenproletárt találunk, akik bizony a mangalicatartásban sem szükségesek.

A mai erkölcsi viszonyok mellett igen fontos az állományvédelem, amit tapasztalataim szerint csak komoly őrző-védő szakemberekkel lehet megoldani.

Lehet-e jövője a fajtának az elmúlt öt év szlogenjein túl?

Lehet, ha:

- a szakemberek megbékélnek egymással és komoly vertikumot hoznak létre, kikerülve a nacionális és multinacionális cégeket;
- a költségek és a jövedelem arányos elosztása lehet az alapja az ilyen jellegű szerveződésnek, ahol a termelő, tenyésztő, tartó is kell, hogy részesüljön a profitból;
- kemény szervezés, felvilágosító munka, ismeretadás meggyőzi a szakembereket, a politikumot a várható eredményekről;
- zárt technológia kidolgozása, több variációban, tájegységre, tartásra bontása, az értékesíthető végtermék bevezetése a hazai piacra is.

A „hungaricumok" világát élve több, mint kötelesség a fajta kiváló minőségű zsírjának, tepertőjének, szalonnájának, sonkájának bevezetése a hazai piacra is, mert a kuriózumon túl, esetleg olcsóbban még a kisebb pénztárcájú vásárlóréteg is hozzájuthat a fenti produktumokhoz. De ez már támogatás, agrárpolitika kérdése, annak a függvénye, hogy be tudjuk-e állatokkal telepíteni üres legelőinket, és (a profiton túl) mit teszünk le népünk asztalára.

Boldog tehenek

Kisgyermekként éltem meg, hogy hajnali négykor indult a gulya a legelőre, és este 9 körül ért haza, sötétedés előtt. 4-kor már klottgatyában, mezítláb – ki gyalog, ki biciklin – vittük a tejet a csarnokba és este 10-kor szintén. Érdekes, még a mozielőadás és a tejátvevő melletti kultúrház is ehhez alkalmazkodott. A tejet átadva átmentünk a moziterembe, és tátott szájjal néztük a Ház a sziklák alatt című csodálatos filmet.

Mindenki tudta a természet rendjét, hogy a gulya hajnalban és késő délután tejel, és ehhez igazodott a falu apraja-nagyja. Azután jöttek a 70-es évek, az intenzív szarvasmarhatelepek a technikai csodáikkal, 1200 tehénnel, akiknek önjáró szecskavágón hordták a zöldet az istálló melletti legelőről. Szép a múlt, de: a hasznos életteljesítmény 3 laktáció, megnyomorodott lábak, rosszul szarvtalanított, csonka szarvú, szomorú szemű tehenek, durva, ólmos bottal ütlegelő, alkoholos gazdák. Bizony, néha rémálomként élem át pályakezdő korom tehenészeti telepi élményeit.

Alaptörvény: a szarvasmarha viselkedésének teljes körű ismerete, és erre építsük fel a „technológiát".

Szabadtartás legelőn!

Legfontosabb berendezések: elektromos karámrendszer, szélvédő, árnyékoló fasorok, nyáron „luxusként" permetező hűsítő beállítása (egyszerű kerti forgófejes locsoló 1,80 m magasan), kezelő, oltófolyosók, és ami a legfontosabb, kíméletes, szeretetteljes bánásmód.

A technika pedig adja magát. A hazai cégek a XXI. század fejőházait, robotfejőgépeit szállítják, ennyi elég is. A robotfejőgépek alkalmazása – a jobb módú országokban – hétköznapi gyakorlat, és mellette a tehenek „boldog" életet élnek.

A takarmányozás, az állategészség-ügyi program rendszerként működik – mindezt csak „állatságosan" gondolkodó szakembereknek kell ötvözni.

Fontos: a humánus szarvtalanítás bocikorban történjen, nem stílfűrésszel, mint ahogyan pár éve Dalmadon történt.

És újra, és újra a legfontosabb: a legelő, a legelés szabadsága, a természetes ciklus szerint.

Egyszer talán, ha az IC-n utazom, boldog legelésző gulyákat láthatok, mint egykor klottgatyás kisfiúként az 50-es, 60-as években.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A KÖRNYEZETBARÁT VÁGÓÁLLAT-TERMELÉS HELYSZÍNRE ADAPTÁLÁSA A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓBAN

Bokorné Kitanics Tünde

Az Európai Unióhoz való csatlakozás nagy kihívást jelent a magyar gazdaság, különösen az agrárágazat számára. A mezőgazdaság fejlesztéséhez az 1992. évi KAP-reform és a hozzá csatlakozó 2078/92 EU-rendelet ad új irányvonalat. A kivitelezés részletes szabályait az ezt kiegészítő 746/96 EU-rendelet tartalmazza. A rendelkezés célja *a termelés környezetbarát, illetve extenzívebb típusainak támogatási* rendszere. Az EU költségvetéséből lehívható prémium jelentős jövedelemkiegészítés lenne a kedvezőtlen adottságú térségekben. Az állati termékek a biogazdálkodást szabályozó 2092/91 sz. Európai Közösségi rendelet hatálya alá kerültek, ami szabályozza a környezetbarát és a fajta igényeit szem előtt tartó állattartást. Az EU agrár-környezetvédelmi programjai hatékony eszközei a mezőgazdasági adottságok szerint differenciált vidékfejlesztési céloknak.

A térségek adottságainak megfelelő fejlesztésével, tájgazdálkodással, agrártermelésünk komparatív előnyeinek kihasználásával megerősíthetjük a versenyhelyzetünket, ami hozzájárulhatna EU-csatlakozásunk sikeréhez.

A mezőgazdasági termelés környezetbarát volta alapvetően a termőföld hasznosításától és az állattartás módjától függ – természetesen a növényvédelemmel és műtrágyázással együtt. A racionális és komplex földhasználat gyakorlatának a kedvezőtlen természeti adottságú területeken a táji (természeti, közgazdasági) adottságokhoz kell igazodnia, mely követelményeknek a gyep és az erdő művelési ágak felelnek meg. A művelési ágak megoszlását mutatja az *1. táblázat.* A jövőben csökkeni fog a szántóterület aránya a mezőgazdaságilag művelhető területen belül.

A lejtős szántó művelése sok, nehéz munkával jár, nagy a talaj lemosódásának veszélye is, tehát a termelés költségesebb, az elérhető jövedelem pedig kisebb, mint a sík területeken. Ez a tény indokolja az ökológiához igazított termelésszerkezetet. A Dunántúli-dombságon a természeti tényezők az erdők és gyepek létesítésére felelnek meg a legjobban. A gyepek arányának növelése elsősorban a földrajzi okok miatt kell hogy bekövetkezzen. Másodsorban pedig a fenntartható mezőgazdasági fejlődés indokolja.

1. táblázat

A művelési ágak aránya a Dél-Dunántúlon

Megye	Szántó		Gyep		Erdő	
	ezer ha	%	ezer ha	%	ezer ha	%
Baranya	231	*52*	36	8	104	*23*
Somogy	263	46	57	10	167	*29*
Tolna	216	*62*	31	9	53	15
Zala	134	31	58	*14*	173	*40*
Országos	4714	51	1148	12	1766	19

Forrás: KSH, 1995.

1. ábra

A művelési ágak arányának változása

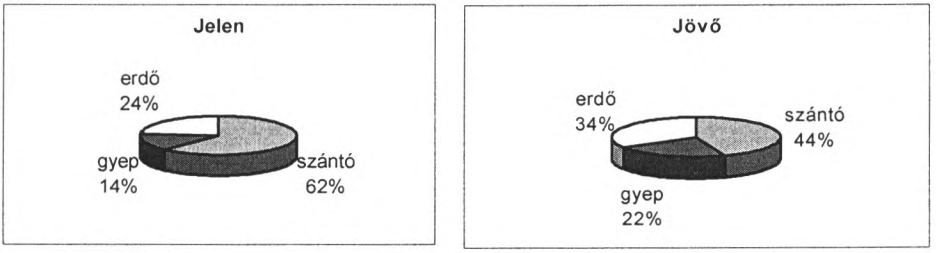

Az *1. táblázat* rámutat arra, hogy a Dél-dunántúli régió az országos átlagnál nagyobb arányban rendelkezik a gyep és erdő művelési ágakkal. Ez a bázis joggal tekinthető a régió fejlesztési alapjának; előirányzott területrendezési programja pedig jelentősen növeli a környezetbarát állattenyésztés ezen bázisát. Ezt ábrázolja a *2. ábra.*

A Dél-Dunántúl éghajlata – a változatos domborzati viszonyok ellenére – egységesebb, mint az ország többi részéé. Ez alól csak a Mecsek hegység és környéke a kivétel, ahol a hőmérsékleti ingadozások nagyobbak. A régió évi középhőmérséklete 9,5–10,5 °C között változik. Az uralkodó szélirány nyugati irányú. A csapadék mennyisége a Dél-Dunántúlon évi átlagban mintegy 700 mm, ami az ország többi tájegységeihez képest egyenletesebben oszlik el.

A régió *klímaindexe* (az éves csapadék és évi átlag középhőmérsékletből számolt) és agrokörzeteinek *átlagos lejtése* indokolja a gyep területének növelését. A *talajindex* a körzetek talajainak csernozjomhoz viszonyított termőképessége (területileg súlyozott átlag).

A hat agroökológiai körzet közül három optimális klímaindexet mutat (0,2–0,25):

- Dráva (0,2)
- Zala (0,21)
- Belső-Somogy (0,24)

2. ábra

A főbb művelési ágak tervezett változása a területrendezési terv alapján

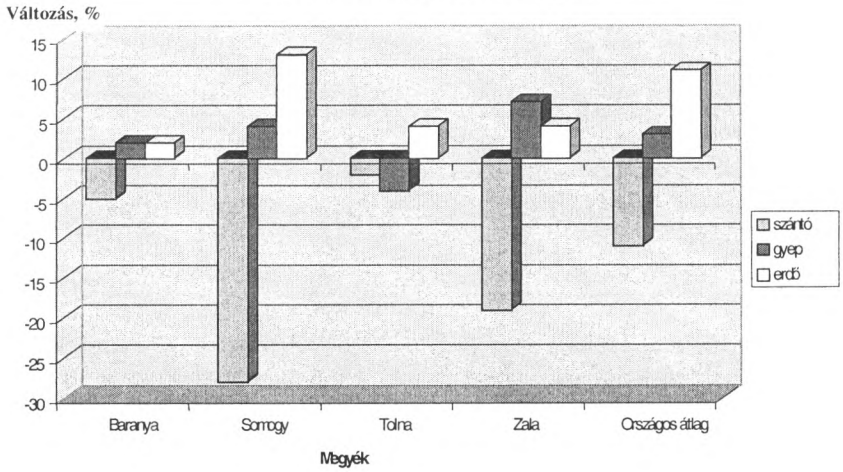

2. táblázat

Dél-Dunántúl agroökológiai körzeteinek összehasonlítása

Körzet	Gyepterület, ezer ha	Lejtés, %	Csapadék, mm	Évi közép-hőmérséklet, °C	Talajindex, %
5. Dráva	13	3	825	11,0	90
20. Zala	42	12	720	9,0	87
21. Külső-Somogy	30	14	654	10,5	86
22. Belső-Somogy	57	12	836	9,6	83
23. Tolna és Baranya	50	17	635	10,2	*81*
24. Mecsek	7	*22*	698	10,5	85

Forrás: KSH, 1998. Bp. (1985–1996. évek átlagadatai.)

A lejtő és a talajindex csökkenti a maximálisan lehetséges gyephozamot, legnagyobb mértékben a Mecsekben.

A régió gyepterületeinek hasznosításakor a biológiai, ökológiai és ökonómiai szempontokat is figyelembe kell venni. A gyepre alapozott állattartás – mint kevésbé intenzív, de környezet- és állatbarát tartási mód – megfelel a fenntartható mezőgazdaság követelményeinek. Az ilyen technológiákat a helyszínre adaptáltan kell kidolgozni.

A helyszínre adaptálást számítógépes programmal végeztem el, amely Clipper programnyelven készült. A számítási műveletek konstans értékei háttéradatbázisokban vannak tárolva, a változtatható adatok táblázatos formában jelennek meg a képernyőn.

A program folyamatábrája (*3. ábra*) mutatja a táblázatok csatlakozási pontjait és a variációs lehetőségeket.

3. ábra

A környezetbarát vágóállat-termelés helyszínre adaptálásának folyamatábrája

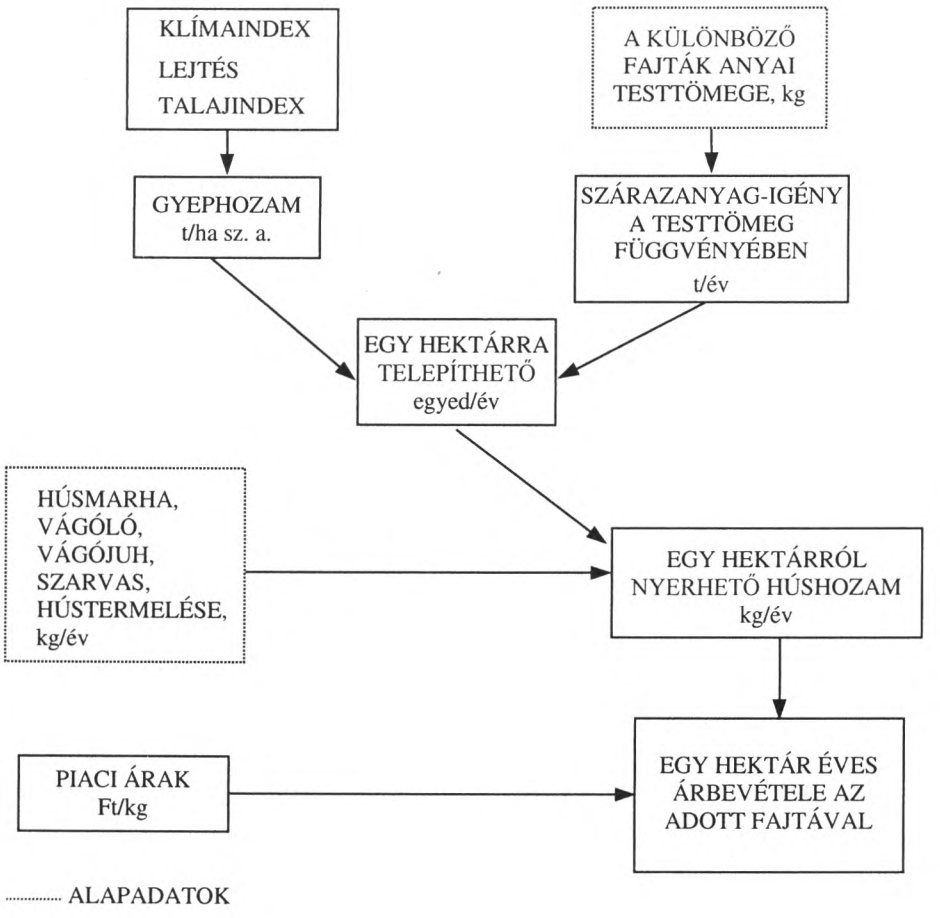

A program célja a dél-dunántúli agroökológiai körzeteinek ökológiailag lehetséges gyeptermésének meghatározása és a legeltethető vágóállatfajok és fajták hústermelésének ökonómiai elemzése a versenyképes, környezetbarát vágóállat-termelési technológiák helyszínre adaptálása céljából.

Ehhez pedig nem elegendő a hagyományos vágóállatfajok és -fajták (vágómarha, vágójuh) ökonómiai elemzése, hanem a régió ökológiai potenciáljának

kihasználását elősegítő új vágóállat-termelő ágazatok (vágóló, szarvas) létjogosultságát is meg kell vizsgálni. A négy vágóállatfajon belül elemzésre került:

- 9 hidegvérű lófajta,
- 20 vágójuhfajta,
- 20 húsmarhafajta,
- és a két szarvasfajta adatai is.

A vizsgált értékmérők a következők:

- Éves szaporulat (az ellésenkénti utódok és az évenkénti ellések szorzata)
- Választási testtömeg (kg/egyed)
- Bruttó hústermelés (kg/év/ha)
- Termelési érték (Ft)
- Termelési költség (Ft)

A költségelemzés elvégzése után megállapítható, hogy az adott agroökológiai körzet potenciáljának maximális kihasználásával milyen vágóállatfaj, illetve fajta tartható gazdaságosan az adott helyszínen.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ INTEGRÁLT GYEPGAZDÁLKODÁS LEHETŐSÉGEI AZ ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓBAN

Szűcs István – Szabóné Pap Hajnalka

Bevezetés

Észak-Magyarország mezőgazdaságilag hasznosított területének 18,53%-a a gyepművelési ágba tartozik, ami 211 696 hektárt jelent (KSH, 1998). Ez a terület 8,4%-kal több az országos gyepterülethez képest. Az összes földterülethez viszonyítva a gyepterület nagyságát tekintve megállapítható, hogy csupán 3,6%-kal magasabb a régió gyepterülete. *Ángyán* et al. (1999) szerint a termőföld minősége a régióban lényegesen gyengébb az országoshoz képest, mivel az agráralkalmassági értékszámok alapján a terület 30,4%-a nem éri el az országos átlag 80%-át.

Domborzati adottság tekintetében az ország 98,9%-án nincs kedvezőtlen domborzati adottság. Figyelembe véve a kedvezőtlen demográfiai viszonyokból fakadó hátrányokat megállapítható, hogy míg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 104, Nógrád megyében 42, addig Heves megyében 21 település veszélyeztetett (*Ángyán* et al., 1999; *Szűcs* et al., 1999).

A bruttó hazai termék a KSH (1998) adatai alapján – mind a termelés tömegéből való részesedést, mind az egy főre jutó értékét tekintve – komplexen fejezi ki az ország régiói fejlettségében és teljesítményében megmutatkozó különbségeket. Az egy főre jutó mezőgazdasági nemzetgazdasági teljesítménnyel Észak-Magyarország utolsó a régiók között mind az egy hektár mezőgazdasági, mind az egy hektár termőterületre jutó GDP alapján.

Anyag és módszer

A statisztikai adatokat *Kulcsár* (1999) által közölt különböző tudományos és közösségi módszerek segítségével értékeltük. Az ország, a régió és a kistérség földhasználati zónarendszerének kialakítását, az EU-csatlakozási tárgyalások megalapozását és egyben az agrárkörnyezeti programok célterületeinek lehatárolását *Ángyán* et al. (1998, 1999) módszerei alapján végeztük.

1. táblázat

Az Észak-magyarországi régió kedvezőtlen domborzati adottságai

Kód	Kistérség	1. kat. (ha)	2. kat. (ha)	3. kat. (ha)	4. kat. (ha)	1. kat. (%)	2. kat. (%)	3. kat. (%)	4. kat. (%)
3501	Miskolci	95 730	569	3 396	2 288	93,9	0,6	3,3	2,2
3502	Edelényi	70 564	0	3 185	259	95,3	0,0	4,3	0,4
3503	Encsi	73 428	0	4 123	1 896	92,4	0,0	5,2	2,4
3504	Kazincbarcikai	48 318	26	1 328	419	96,5	0,1	2,7	0,8
3505	Mezőkövesdi	74 615	0	1 521	892	96,9	0,0	2,0	1,2
3506	Ózdi	53 028	0	1 785	49	96,7	0,0	3,3	0,1
3507	Sárospataki	44 223	0	2 902	633	92,6	0,0	6,1	1,3
3508	Sátoraljaújhelyi	66 686	43	3 219	1 050	93,9	0,1	4,5	1,5
3509	Szerencsi	79 688	0	2 972	840	95,4	0,0	3,6	1,0
3510	Szikszói	30 983	0	24	0	99,9	0,0	0,1	0,0
3511	Tiszaújvárosi	53 288	0	0	0	100,0	0,0	0,0	0,0
Összesen		*690 551*	*638*	*24 455*	*8 326*	*95,4*	*0,1*	*3,4*	*1,2*
4001	Egri	62 891	2274	5 969	2 700	85,2	3,1	8,1	3,7
4002	Hevesi	69 808	0	0	0	100,0	0,0	0,0	0,0
4003	Füzesabonyi	67 075	0	17	35	99,9	0,0	0,0	0,1
4004	Gyöngyösi	66 213	917	3 215	2 834	90,5	1,3	4,4	3,9
4005	Hatvani	36 866	0	33	6	99,9	0,0	0,1	0,0
4006	Pétervásári	40 885	0	1 650	213	95,6	0,0	3,9	0,5
Összesen		*343 738*	*3191*	*10 884*	*5 788*	*94,5*	*0,9*	*3,0*	*1,6*
4201	Balassagyarmati	52 151	0	830	56	98,3	0,0	1,6	0,1
4202	Bátonyterenyei	26 257	172	1 170	439	93,6	0,6	4,2	1,6
4203	Pásztói	51 827	0	2 407	969	93,9	0,0	4,4	1,8
4204	Rétsági	41 167	108	1 514	720	94,6	0,2	3,5	1,7
4205	Salgótarjáni	44 583	0	1 255	883	95,4	0,0	2,7	1,9
4206	Szécsényi	27 074	0	418	134	98,0	0,0	1,5	0,5
Összesen		*243 059*	*280*	*7 594*	*3 201*	*95,6*	*0,1*	*3,0*	*1,3*
Régió összesen		1 277 348	4109	42 933	17 315	95,2	0,3	3,2	1,3
Ország összesen		9 196 318	4260	71 065	25 909	98,9	0,0	0,8	0,3

A domborzati és talajparaméterek meghatározására Magyarország Digitális Domborzati Adatállománya, FÖMI térképi adatbázisát, a százpontos talajértékszám, talajtípus, fizikai talajféleség, a talaj vízgazdálkodási tulajdonságai, a talaj kémhatása és mészállapota, a talaj szervesanyag-készlete, a termőréteg vastagsága adatbázist AGROTOPO-térképek, MTA-TAKI M = 100 000 adatbázisait használtuk. A klímaparaméterek meghatározásánál a DATE, a GATE KTI és a GATE NTI adatbázisait vettük figyelembe.

2. táblázat

Az Észak-magyarországi régió termőföldminősége az agráralkalmassági értékszámok alapján

Megye	1. kat. (ha)	2. kat. (ha)	3. kat. (ha)	4. kat. (ha)	Összesen (ha)	1. kat. (%)	2. kat. (%)	3. kat. (%)	4. kat. (%)
Borsod-Abaúj-Zemplén	254 185	175 330	47 808	235 547	723 970	35,1	24,2	8,0	32,7
Heves	65 507	95 198	92 628	110 268	363 601	18,0	26,2	25,5	30,3
Nógrád	87 769	46 870	10 121	109 374	254 134	34,5	18,4	4,0	43,1
Régió	407 461	317 398	160 557	456 289	1 341 705	30,4	23,6	12,0	34,0
Ország	1 441 230	2 367 183	3 107 706	2 385 542	9 301 661	15,5	25,4	33,4	25,6

1. kat.: Az agráralkalmassági értékszám nem éri el az országos átlag 80%-át.
2. kat.: Az agráralkalmassági értékszám az országos átlag és az átlag 80%-a közé esik.
3. kat.: Az agráralkalmassági értékszám nagyobb vagy egyenlő, mint az országos átlag.
4. kat.: Erdő, illetve mesterséges felszín.

Eredmények és értékelésük

Az AGENDA 2000-ben megfogalmazottak alapján a vidékfejlesztést célzó kifizetések közül kötelező jelleggel csak az agrárkörnyezeti és a kedvezőtlen adottságú területek (LFA) támogatási rendszere marad meg. A domborzati adottságokból fakadó hátrányok az alábbi kategóriákba sorolhatók az idevonatkozó EU-rendeletek alapján:

1. nincs kedvezőtlen domborzati adottság;
2. hegyvidéki területek, ahol a tengerszint feletti magasság 800 méter feletti;
3. a 20%-ot meghaladó lejtésű területek, függetlenül a tengerszint feletti magasságra;
4. ahol a lejtés 15–20%, a tengerszint feletti magasság 400–800 méteres.

A régióban a terület 95,2%-án e kedvezőtlen domborzati adottság nem mondható el. A kedvezőtlen demográfiai viszonyokból adódó hátrányok azok, ahol a település elnéptelenedéssel veszélyeztetett. A települési népsűrűség az országos átlag 50%-nál kevesebb, és a népesség fogyása meghaladja a 0,5%-os arányt az utóbbi tíz évben. Halmozottan hátrányos településnek tekinthető, ahol a talaj termelékenysége gyenge, gazdaságosan nem javíthatók és az elnéptelenedés veszélye is fennáll. Ilyen település 167 található a régióban.

A termőhelyi adottságok tekintetében hátrányosnak tekinthetők azok a mezőgazdasági területek, amelyek agrárpotenciált jelző értékszámaik alapján az országos átlagnál gyengébbek. A 75/268 irányelv támogatási kritériumnak az országos átlag 80%-ánál gyengébb agrárpotenciálú területei feleltethetők meg,

vagy ahol az országos átlag és annak 80%-a közé esik a talajok minősége, de az párosul az elnéptelenedés veszélyével is.

A *3. táblázat* adataiból megállapítható, hogy az Észak-magyarországi régióban a gyepek jelentős része, 85,8%-a olyan talajon található, ahol az agráralkalmassági értékszám nem éri el az országos átlag 80%-át. A régióban nincs olyan gyepterület, amelynek termőföldminősége az országos átlag feletti lenne.

3. táblázat

Az Észak-magyarországi régió gyepterületének minősége az agráralkalmassági értékszámok alapján

Megye	1. kat. (ha)	2. kat. (ha)	3. kat. (ha)	Összesen (ha)	1. kat. (%)	2. kat. (%)	3. kat. (%)
Borsod-Abaúj-Zemplén	112 413	18 148	0	130 561	86,1	13,9	0,0
Heves	35 589	7 919	0	43 508	81,8	18,2	0,0
Nógrád	33 714	3 913	0	37 627	89,6	10,4	0,0
Régió	181 716	29 980	0	211 696	85,8	14,2	0,0
Ország	778 412	256 027	113 662	1 148 101	67,8	22,3	9,9

A nemzeti agrár-környezetvédelmi program értelmében a térségi programok alapvetően a kisebb termelési potenciállal, de jelentős természeti értékekkel rendelkező területek. E területeken az agrár-környezeti intézkedések az extenzív, védelmi célú termelési módok, szántó–gyep konverzió, természetvédelmi célú gazdálkodás, élőhely-rekonstrukció, biotóphálózat kialakítása, tájvédelmi célú gazdálkodás, tájrekonstrukció, tájvédelmi módszerek alkalmazására terjed ki. Attól függően, hogy a célterület ez alapján milyen és hány szempontból minősíthető sérülékenynek, eltérő gazdálkodási egységcsomagot és kifizetési nagyságrendet igényel. A CORIN (1996) felszínborítási adatbázis segítségével e területeket erdő, szántó, gyep, szőlő-gyümölcsös és vizes területekre osztottuk szét. Jelenleg természetvédelmi oltalom alatt álló terület az országban 767 087 hektár, ebből a régióban 139 350 hektár található. A Környezetileg Érzékeny Területek 736 296 hektárt tesznek ki, amelyek az országos célprogram részei.

A *4. táblázatból* megállapítható, hogy mind az élővilág-védelmi, mind a talajvédelmi, mind a vízvédelmi célprogramok más-más gyepgazdálkodási technológiai beavatkozásokat jelentenek. Ezen kívül még számolhatunk 400 000 hektár országos gyepgazdálkodási célprogrammal is. E programok megvalósítása integrált vetőmag-termesztési és gyepgazdálkodási technológiákat feltételez. Az integrált gazdálkodási stratégia során tehát egyrészt szükséges ökológiai integráció és szükséges ökonómiai integráció is. Az átlagos termőterület mérete elmarad az országos átlagtól, mindössze 0,7891 hektár, ez is indokolja az integrátorok és integráltak közösségeinek kialakulását.

4. táblázat

Zonális agrár-környezeti célprogram területi adatai (ha)

Program	Országos program összesen	Észak-magyarországi összesen	Gyep az országosból	Gyep a regionálisból
Élővilág-védelmi	973 376	127 707	280 272	66 541
Talajvédelmi	1 021 634	140 603	114 618	43 402
Vízvédelmi	931 720	144 744	76 151	14 841
Talaj + víz	973 376	101 660	115 449	21 058
Talaj + élővilág	552 636	69 510	177 519	33 426
Víz + élővilág	671 208	103 748	163 033	15 875
Talaj + víz + élővilág	382 149	53 125	107 035	16 553
Összesen	5 514 199	741 097	1 034 077	211 696

Irodalom

Ángyán J.–Fésüs I.–Németh T.–Podmaniczky L.–Tar F. (szerk.) 1998: *Magyarország földhasználati zónarendszerének kidolgozása a mezőgazdasági EU-csatlakozási tárgyalások megalapozásához. Alapozó modellvizsgálatok III.* Gödöllő, p. 103.

Ángyán J.–Fésűs I.–Nagy Sz.–Podmaniczky L.–Tar F. (szerk.) 1999: *Az Agrár-környezeti Program (AKP) bevezetéséhez szükséges célprogramok területi lehatárolásának módszertani vizsgálata. Alapozó modellvizsgálatok II.* Gödöllő, p. 110.

Kulcsár L. 1999: *A stratégiai programozás módszertana.* Pro Professione Tanácsadó és Szolgáltató Kht., Esztergom, pp. 56–85.

Szűcs I. et al. 1999: *Észak-magyarországi régió agrárstruktúra és vidékfejlesztési stratégiai programja.* Gyöngyös, p. 211.

Központi Statisztikai Hivatal 1998: Heves Megye Statisztikai Évkönyve. p. 330.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

VÍZGAZDÁLKODÁSSAL ÖSSZEFÜGGŐ TÉRSÉGFEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN

Seres Antal

Bevezető

A vidékfejlesztés (térségfejlesztés), területfejlesztés napjaink Magyarországában már-már mindennapos téma. A gondolat – napi gyakoriságú – felszínen tartása azzal a veszéllyel fenyeget, hogy igazi tartalma eltűnik a szólamok és részkérdések tömegében. Ez komoly veszélyt jelentene, hisz a vidékkel, a vidék gazdasági, társadalmi és felemelkedési lehetőségeivel foglalkozni hazánkban ma nem lehet csupán politikai jelszó, hanem annak mélyreható súlya, nagy jelentősége van. Mondhatnánk azt is, hogy bármely társadalompolitikai témával egyenértékű.

Ezért indokolt a vidékfejlesztést igen komolyan és komplexen (sajnos nehezen található jobb „magyar" szó), a maga teljességében kezelni.

E rövid írást gondolatfelvetésnek, illetve a gondolat felszínen tartásának szolgálatába állítom, és nem lehet célja a tudományos elemzés, hisz a dolog természetéből fakadóan a tudományos elemzések a gondolat megvalósítását (célját) szolgálják.

A szándék az, hogy egy megvalósítást generáló témacsokor álljon össze, amely világossá teszi azt, hogy a vidékfejlesztés tovább már nem elodázható társadalompolitikai kérdés, és hogy azt csak átfogóan (nem részletekben) szabad kezelni, valamint hogy a helyi erőforrásokra építve még országunk kedvezőtlen adottságú térségének, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének a lakossága is rendelkezhet elfogadható jövőképpel, ha országos szinten meg van a szándék a kiegyenlíthető területfejlesztésre.

A megye társadalompolitikai jellemzői

Csaknem hatszázezer ember él nem egészen hatezer négyzetkilométeren. A településszerkezetre jellemző, hogy viszonylag egyenletes eloszlásban 228 település működik. Százezer lakos feletti a megyeszékhely, mely mögött meglehetősen lemaradva 18 város és a községek következnek.

A megye lakosainak a munkalehetősége több évtizede (de talán évszázadot is mondhatnánk) igen korlátozott volt. Ennek következményeként jelentős lakosságelvándorlással találkozunk, mely a legkülönbözőbb formákban – napi, heti ingázás, országon belüli áttelepülés, külföldi munkavállalás, külföldre település – jelenik meg.

Az elmúlt ötven évben felerősödtek a terület fokozott fejlesztésére tett ígéretek, de csak ígéretek maradtak, hisz az önmagához képest igen szép fejlődést felmutató megye az ország többi részéhez nem közelített, hanem inkább távolodott.

Vízhasznosítás mint a térség fejlesztésének legígéretesebb tényezője

A vidékfejlesztés egyik lényeges követelménye megyénkben a jelen időszakban, hogy a helyben található erőforrásokat hasznosítva olyan jövőképet fogalmazzunk meg, amely hosszú távra megnyugtató, és a táj, valamint a táj népességének nagy részét közvetlenül vagy közvetetten érinti, és pozitív értelemben befolyásolja. Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy mintegy melléktermékként egy állandóan fennálló veszély csökkentését is segítjük, akkor Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a vízgazdálkodás felé kell tekintenünk.

Tovább közelítve a víz témájához, azt kell felismernünk, hogy a területünkön található víz előfordulási formáitól függetlenül (felszíni, mélységi) bőséges mennyiségben és megfelelő minőségben áll rendelkezésre.

A bőséges mennyiség igazolását látjuk, ha a felszíni vizek napjainkra jellemző hozamait vizsgáljuk. A folyók évenként 2-3 alkalommal jelentkező áradása, az áradások elleni védekezések szükségessége indokolatlanná tesz minden további – mennyiségre vonatkozó – kérdésfelvetést, hisz az árhullámok formájában levonuló víz mennyisége milliárd m^3-es nagyságrendű még akkor is, amikor nem beszélünk különlegesen nagy vízhozamú árvizekről.

A folyók vízhozamán kívül még meg kell említeni a belvizek jelentős mennyiségét, amellyel a kifejezetten erre a célra épült Lónyay-főcsatorna levezető rendszere sem mindig képes megbirkózni.

A talajvizek, valamint a mélységi vizek is olyan mennyiségben állnak rendelkezésre, ami számos vízszegény országrész, vagy más országok számára önmagában is nagy értéket jelentene.

A megyének bármely részén 1–4 méteres felszín alatti mélységben található talajvíz, 600–700 méter mélységben ásványvízminőség, míg a mélyebb rétegekben Tiszavasváritól Fehérgyarmatig meleg vizeket találhatunk.

A víz minőségével kapcsolatban azt kell elmondani, hogy a közelmúlt (2000. január) nagy ciánszennyeződése, majd az ezt követő illetve megelőző nehézfémszennyezés sem zárja ki azt, hogy jó minőségűnek fogadjuk el a vizeket.

Ezek a szennyeződések ugyanis csak ritkán fordulnak elő, a hatásuk ellen való védekezés fejleszthető, a szennyeződés forrásai pedig megszüntethetők, mivel azok nem természeti eredetűek.

A vízhasznosítás területe

A megyében bőségesen rendelkezésre álló és jó minőségű víz hasznosítása a mezőgazdaság területén a legkézenfekvőbb. A megye mezőgazdasága alapvető átszervezést igényel, függetlenül az EU sokszor emlegetett elvárásaitól.

Százhektáros nagyságrendben található ugyanis az olyan terület, amely gazdaságosan nem művelhető a talaj szerkezeti összetétele miatt. Szintén 100 hektáros nagyságrendeket jelent a belvizek által veszélyeztetett terület nagysága. Az időszakosan jelentkező aszálykár pedig a megye egész területén olyan bizonytalanságokat jelent, amely szervezhetetlenné teszi a mezőgazdasági tevékenységet.

Mindezek megváltoztatását tenné lehetővé, ha az árvizek vízhozamának egy része helyben maradna. Ezzel az árvizek hatása, ha nem is meghatározó mértékben, de csökkenne. A nehezen és gazdaságtalanul művelhető területek egy részét vízzel lehetne elárasztani, az aszálykárok pedig intenzív öntözéssel szinte teljesen megszűnnének.

A vízhasznosítás legfőbb feltételei

Leglényegesebb feltétel az, hogy az árvizek idején veszélyforrásként kezelt víz mennyiségéből helyben – azaz, a megyében – tartsuk azt a vízmennyiséget, amely elegendő lehet nagy vízfelületek kialakulásához és bármilyen modern öntözőhálózat működtetéséhez. Ezen vízkészletek pótlásáról a természet gondoskodik, hisz nincs olyan év, amikor legalább kétszer ne jelentkezne árhullám folyóinkon.

Ki kellene építeni, illetve fel kellene újítani a vízelosztás technikai feltételeit és a felhasználás – jelenleginél jóval vonzóbb – jogi feltételeit. Olyan vízkezelési technológiát kellene kialakítani, amely a megsokszorozott helyben tartott víz jó minőségének a megőrzését biztosítaná. Ez történhetne természetes erőforrások (nap, szél, energia) felhasználásával.

A várható eredmények

A vízgazdálkodás gyökeres megváltoztatása nagyléptékű tájformáló tevékenységet jelentene. Eredményei szinte a helyi társadalom valamennyi területén éreztetné hatását.

Elsőként érdemel említést a mezőgazdaságra gyakorolt közvetlen hatás. A napjainkra elkerülhetetlenné vált termékszerkezet-váltásnak szinte kizárólagos eszköze lehet. Nagyon sok energiát igénylő jelenlegi művelési módszerek megváltoztathatók a szántóföldi kultúrákban is, de jelentősebb lehet az a hatás, amely a szántóföldi kultúra és a kertészeti kultúra arányának változásából ered. A szántóföldi termelés hatékonysága jelentősen növekedne, és a megye visszaállíthatná a gyümölcstermesztésben megszerzett pozícióit, és a zöldségtermesztésnek olyan távlatai nyílnának meg, ami ma még alig felmérhető.

A termelvények minősége és mennyisége tervezhető volna, ebből fakadóan a piac szervezhetősége messze felülmúlná a jelenlegi állapotokat. A belterjessé váló mezőgazdasági termelés a jelenleg munka nélkül tengődő perifériális munkaerő felvételét eredményezné.

A mezőgazdaságra gyakorolt közvetlen hatás után szembetűnő az a lehetőség, ami a mezőgazdasági termékek feldolgozásában, piacosításában jelentkezne. A zöldség- és gyümölcstermesztés ma már nem képzelhető el modern hűtőházi háttér nélkül. Ehhez kapcsolódna a piaci árusításra alkalmassá tevő tevékenység, csomagolás, szállítás.

Teljesen új ágazat fejlődhetne fel a jelentős vízfelület kialakításával, például a haltermelés.

A feldolgozó ágazatok – konzerv, aszalás, liofilezés, konyhakész termék – mind beláthatatlan távlatokat nyitna.

Másodlagos hatásként lehet beszélni az oktatásban jelentkező hatásról. Új szakemberképzési igény jelenik meg, a további fejlesztés felsőfokú képzést feltételez, növekvő kereskedelmi igények jelentkeznének, mert a fizetőképes kereslet is növekedhetne.

Nem elhanyagolható az infrastruktúrára gyakorolt hatás sem. Utak, hidak, szennyvíz- és szemétkezelés fejlesztését kívánná meg a korszerű mezőgazdaság, ami a környezetvédelem szervezett lehetőségét jelenthetné.

Külön hangsúllyal kell beszélni a turizmusra gyakorolt hatásról. A sok vízfelület, a rendezett, illetve a jelenleginél jóval rendezettebb táj mindenképpen nagyobb vonzerőt gyakorolna, mint a jelenlegi vadkenderes, parlagfüves, porzós nyírségi táj.

Anyagi források

Ha egy országrész alkalmassá válik arra, hogy biztosítsa a XXI. század emberének a kiegyensúlyozott fejlődését, akkor nem lehet kérdés az anyagi feltétel. Külföldi, állami, központi, helyi erőforrások, de még a magántőke is érdeklődést mutat, ha érződik a megtérülés biztonsága. Az elfogadható feltételek megteremtéséhez (különféle jellegű) erőforrások mozgósítására lenne szükség.

Összefoglalás

Ha van egy országrész, amely rendelkezik négy folyóval, rendelkezik nem túl képzett, de igen szorgalmas lakossággal, rendelkezik jól képzett mezőgazdasági és vízügyi szakemberekkel, rendelkezik jó termőfölddel, akkor nem beszélhetünk róla, mint kedvezőtlen adottságú térségről.

Ha egy területet a víz által veszélyeztetettnek és ugyanakkor aszályokkal fenyegetettnek mondhatunk ki, akkor ezen változtatni szükséges. Ha egy térség önhibáján kívül bántóan hátrányosabb helyzetbe került az ország többi részével szemben, akkor ezt a központi, állami vezetés nem nézheti tétlenül. Ha egy vidéknek megvannak a lehetőségei a fejlődésre, azt fel kell tárni, hogy a külső erők hatásfoka a legnagyobb lehessen.

Ezeket a lehetőségeket ajánlja fel Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a vízgazdálkodás gyökeres átszervezésén keresztül saját maga és az egész ország fejlődésének érdekében, abban a reményben, hogy a szükségességek és a lehetőségek kényszerű találkozásából, ha valamikor, akkor most elindulhat az ország e keleti szegletének a tényleges és hosszú távra vonatkozó fejlődése.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

ÖSSZEFOGLALÓ AZ „ÖKOLÓGIAI SZEKCIÓ" MUNKÁJÁRÓL

Vajna Tamásné Madarassy Anikó

Az ökológiai szekció kevés számú előadása mutatja a témának, az ökológiai tudatosságnak alulreprezentáltságát ebben a körben is.

A szekcióban a mennyiség és a minőség kérdéséhez kapcsolódóan felvetődött a növekedés és a fejlődés helyes értelmezésének kérdése. Fontos tudatosítani, hogy *a növekedés mennyiségi, míg a fejlődés minőségi kategória.* Ökológiai értelmezésben a fenntartható növekedés zsákutca, a fejlődésnek viszont nincsenek határai. Tehát a korlátlan növekedés ökológiai határaihoz értünk, ennek tudomásulvételével kell az emberi tevékenységeket megtervezni a ma élő és az utánunk következő generációk fennmaradása érdekében. *Az ökológiai szekció előadásaiban és az azokat követő vitában ezt a környezet-, és természetvédelmi tudatosságot próbálta a vidékfejlesztésbe beépíteni.*

Az integrált vidékfejlesztés fogalmának meghatározásánál, feladatainak tervezésénél és azok megvalósításánál fontosnak tartottuk kiemelni, hogy az integráció az összetartozó dolgok egybefoglalását és nem egybeolvasztását kell hogy jelentse. Ezért a szekcióban a természetvédelem, a mezőgazdálkodás és a vidékfejlesztés ökológiai alapú integrációját és ezen területek együttműködési, érdekérvényesítési megoldásait tárgyaltuk meg.

Megbeszéltük azt is, hogy a környezetvédelem és a természetvédelem nem egymás szinonimái, bár egymással szorosan összefüggő tevékenységi területek. Míg a környezetvédelemben az ember áll a középpontban és mindent ebben az összefüggésben vizsgálunk, viszonyítunk, addig a természetvédelem az embertől függetlenül kialakult sok millió éves rendszerek megőrzésére, épségére fordít elsősorban figyelmet annak érdekében, hogy ezeket a rendszereket működőképes állapotukban őrizhessük meg a következő évezred számára is.

Nagyon fontosnak tartjuk, hogy az Európai Unió multifunkcionális mezőgazdálkodásra vonatkozó jelenlegi szabályozását, jövőbeni tendenciáit és az ezt támogató finanszírozási rendszert ökológiai károsodás nélkül, helyesen adaptáljuk Az unió gazdag országai ugyanis már „sikeresen" elpusztították azt a természeti környezetet, amely nálunk még többé-kevésbé megtalálható. Hihe-

tetlenül gazdagok ezek a természeti értékek, amelyek Közép-Európában, így Magyarországon még fellelhetők, és ez a csatlakozási folyamatban nem hagyható figyelmen kívül.

A szekció előadásai közül az ökológiai tudatossággal foglalkozó előadás éppen ezekre a dolgokra, jelenségekre és összefüggésekre hívta fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy hogyan függ össze a létfenntartó és a gazdasági-társadalmi rendszer. A létfenntartó rendszerben újra meg kell találnunk a test, a lélek és a szellem egységét, mert ez biztosítja a harmóniát a környezettel, és az élhető emberi életet.

Egy másik előadásban átfogó képet kaptunk az EU és Magyarország ökológiai gazdálkodásáról. Az ökológiai gazdálkodás korábban bio(lógiai)gazdálkodás néven lett közismert, de amióta megjelentek az erről szóló jogszabályok (kormányrendelet, együttes miniszteri rendelet), azóta hívjuk ezt a gazdálkodási módot ökológiai gazdálkodásnak.

Két értékes előadás hangzott el a dél-dunántúli régió környezetbarát vágóállat-termelési lehetőségeiről, illetve az észak-magyarországi régió integrált gyepgazdálkodási rendszeréről. Mindkét előadás konkrét megoldásokat vázolt fel ebben a témakörben, megmutatva a tudomány és a gyakorlat szintézisét, a környezettudatos tervezés helyes és követendő, megvalósítható példáit.

A környezetvédelem érdekérvényesítése az agrártérségekben mintegy összefoglalta az előbbi témákat és felvázolta a tennivalókat az ökológiai szemlélet erősítésében.

A vidékfejlesztés gerince hazánkban a mezőgazdálkodás, ezt viszont csak az ökológiai adottságokra építetten lehet környezeti szempontból fenntartható módon megvalósítani. Ehhez földhasználati struktúraváltásra, és magas fokú integrációra van szükség kormányzati, regionális és helyi szinten egyaránt.

Az EU-ban zajló agrár-, környezet- és vidékpolitikai átrendeződés, az ehhez való alkalmazkodás hazánk számára csak akkor lehet előnyös, *ha az agárkörnyezetgazdálkodás előmozdítása a mezőgazdaság támogatásában prioritást élvez.*

A mezőgazdaság és a természetvédelem tevékenységének összehangolása és hatékony együttműködése nélkül hazánkban sem valósítható meg a fenntartható gazdálkodás és a természeti erőforrások hosszú távú *hasznosítása, megőrzése.*

TÁRSADALOM – KÖZÖSSÉG – KULTÚRA

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A TÖRTÉNETI ÉRTÉKEK (KASTÉLYOK) HASZNOSÍTÁSI PROBLEMATIKÁJA A TELEPÜLÉS- ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSBEN[1]

Hajdú Zoltán

Bevezetés

A történetileg megjelenő modernizációs hullámok, időszakok – nem szólva a radikális, forradalmi átalakulásokról – mindenkor egyfajta viszonyulást, kritikát is kifejeztek a korábban létrejött anyagi, szellemi struktúrákkal, történetileg kialakult, a társadalom életébe jelentős részben beépült értékekkel szemben.

A modernizációs időszakokban kialakuló viszonyulások történetileg rendkívül szélsőséges keretek között változtak, a teljes tagadástól, a tudatos pusztítástól, a megszüntetve megőrzésen keresztül, a „kirakatba tesszük" mentalitásig, esetleg gyakorlatig terjedtek.

A történeti értékekhez való viszony legproblematikusabb eleme volt mindig (nem csak közelmúltunkban) az ideológiai, politikai „értékrendek" szerinti közvetlen viszonyulás. Ebben a viszonyban a pillanatnyi kapcsolatrendszerben a „saját érték" abszolutizálódott, ugyanakkor minden más, korábbi időszak értékrendje ehhez képest nem csak relativizálódott, hanem mesterségesen is leértékelésre került.

A rendszerváltás időszakában – valójában a XX. században – permanens kérdés volt, s „Európába menvén" is szinte minden elemében szembekerül a magyar társadalom egésze – sajátos feltételei és adottsága folytán a vidéki, a helyi társadalom pedig különösen – a „milyen értékünk van, s mit kezdjünk vele"-kérdéssel.

---

[1] A hozzászólás Baranya, Somogy, Tolna megyében 1998/1999-ben folytatott műemlék- és kastélyhasznosítási vizsgálatunk és elemzésünk általánosítható (s egyben feltehetően minden érintett oldalról vitatható) elemeinek rövid összefoglalása. Célunk nem az egyes esetek, szituációk, szereplők, települési viszonyok bemutatása, hanem annak az érzékeltetése volt, hogy a kastélyok feltehetően szükségszerű újrahasznosítása, építészeti-műszaki felújítása települési szempontból nemcsak előnyös, hanem – reméljük csak rövid távon – eseti, negatív társadalmi hatásokat is hordozhat, előre nem látható kérdéseket is felvethet.

A turizmus (melyet a természeti és történeti örökség megőrzése és fejlesztése kapcsán az Európai Unió több vidékfejlesztési programja is kifejezetten támogat) egyfajta belső gazdasági és külső funkcionális hasznosítása egy-egy település vagy terület történelmi örökségének.

Az „értékbíró" magyar települések és kistérségek számára ez a fajta hasznosítás természetes módon, mintegy analógiaként is jelentkezik, ugyanakkor az államszocializmus által megszakított fejlődésből fakadóan sajátos kérdések is felvetődnek.

A történeti érték: kinek miért érték

A történeti érték fogalmát szinte minden tudomány (régészet, néprajz, művészettörténet, történettudomány, kulturális antropológia, kultúrfilozófia, építészettörténet stb.) használja, mind az általánosság, mind pedig az analitikai kutatás szintjén.

A történeti értékek megőrzése természetes módon intézményesült szinte mindenütt, részben szervezeti-intézményi kereteket is kapott (műemlékvédelem, múzeumok, kulturális örökség védelme stb.). Egyes országokban a nemzeti identitás megőrzésének és fejlesztésének az igényével, a törvényi szabályozás szintjén fogalmazódott meg a történeti örökséghez való tudatos, intézményi viszony.

Ennek ellenére a történeti örökség – részben a kategória mint egész sokszínűsége, részben pedig a tudományos kutatások ágazati jellege, s az érdekek differenciáltsága miatt – egyfajta „képlékeny" kategóriaként szerepel.

Az általánosabb megközelítések szintjén a történeti örökség legalább két struktúrában (szellemi és anyagi örökség) jelenik meg, s kialakultak a különböző tudományokban a szintetizálási törekvések is (életmódörökség), mely magába foglalja a szellemi és anyagi világ kölcsönhatásának történetileg változó egészét, avagy nagyobb részét.

Az érték, így a történeti örökség érték is hordoz egyfajta relativitást, nevezetesen ugyanaz a dolog, épület stb. nem mindenki számára jelenti ugyanazt az értéket, viszonyulási, azonosulási szintet, lehetőséget.

Külön kérdéskör a történeti örökség kapcsán az örökség térspecifikuma, illetve egyfajta sajátos értékhierarchizmusa. Szinte köznapi természetességgel beszélünk „világ", „európai", „nemzeti", „regionális", „megyei" és „települési" történeti-kulturális örökségről. A különböző szintek egymáshoz való viszonya, illeszkedése a legtöbb esetben problematikus marad.

A település- és vidékfejlesztés szempontjából a történeti érték és örökség egyszerre abszolút (az adott település egyetlen értéke) és természetes módon relatív is, hiszen a fejlesztési elképzelések megfogalmazásakor minden érdekeltnek egybe kell vetnie, viszonyítania kell más települések hasonló értékeihez is.

Ebből az alaphelyzetből egyben következik, hogy egy adott település teljesen más módon viszonyulhat saját történeti, szellemi, építészeti, gazdálkodási stb. értékeihez, mint a külső tényezők. A szellemi értékeket tekintve – az anyagi jellegű történeti értékek tekintetében némileg más a helyzet – egy településnek nem csak, sőt önérdeke miatt talán elsődlegesen nem a településközi „értékversenyben" kell végiggondolnia saját értékeinek a mineműségét, hanem belső értékrendje, identitása, viszonyulása, önépítkezése szempontjából.

Szellemi történeti örökség és hasznosíthatósága

A szellemi történeti örökség a legszélesebb körben egy ember vagy embercsoport (családi, területi, etnikai, nemzeti stb.) által felhalmozott és birtokolt szellemi javak, értékek, viszonyulások egészét jelenti. A szellemi örökségnek így eltérő jellegű és körű hordozói vannak, mint kollektív totalitás szinte felmérhetetlenül gazdag.

A szellemi történeti örökség egyik legfontosabb eleme a hosszútávon tudatosan vállalt identitás (nemzeti, etnikai, csoport, területi, települési stb.), érdekközösség, valamint cselekvési célközösség. A szellemi örökségben jelentős részben és arányban megtalálhatóak a konzerváló, védekező jellegű, statikus elemek, valamint a szocializáció révén átörökített mentalitásbeli elemek. (Nem egyszerűen arról a mármár sztereotípiának tekinthető vélekedésről van szó, ami az ún. „cselédfalvak" és a „gazdafalvak" viszonyulási rendszere, alkalmazkodóképessége között tételeződik évtizedek óta, hanem ennél sokkal szélesebb körben és mélységben van jelen).

A szellemi örökség problematikája minden modernizációs időszakban és kísérletben megjelent, és szükségszerűen megjelenik napjainkban is. A szellemi történeti örökségnek a legnagyobb jelentősége az alkalmazkodási pályák kialakulásában van. A szellemi történeti örökség így megítélésünk szerint elsősorban nem „holt érték", hanem a tudatos egyéni és közösségi cselekvés egyik potenciális értékalapja.

A szellemi történeti örökség hasznosítása a település- és vidékfejlesztésben ott válik kitüntetett jelentőségűvé, amikor a folyamat kiinduló szakaszában végig kell gondolni a „mentálisan szerves" fejlesztés lehetőségeit, illetve később, ha korrekciós lépések szüksége merülne fel.

A legnagyobb gondot az államszocializmus időszakában a „mentálisan idegen" fejlesztési pályák kidolgozása jelentette. A vidéki lakosság egy része számára természetes módon maradt idegen a folyamatok jelentős része.

A globalizálódó és európai állampolgárrá váló világunkban a vidéki lakosság számára a kihívás hasonló: mennyiben tud saját szellemi történeti öröksége, kialakult és megélt mentalitása bázisán bekapcsolódni az új modernizációs folyamatokba, illetve mennyire lesz – részben anyagi, részben pedig mentális okokból – külső szemlélője ezen folyamatoknak.

Anyagi történeti örökség: a kastélyok problematikája

Az anyagi történeti örökség sokkal inkább beépült mind az egyén személyes múlttudatába (egyéni öröksége gazdasági, társadalmi státusának egyik jelentős emeltyűje lehet), mind pedig a különböző jellegű közösségek és részben a tudományok egzakt szemléletébe.

Abban a nagy gazdasági, társadalmi, politikai, státus- és értékátrendezésben, átrendeződésben, amit röviden „rendszerváltás" néven szokás összefoglalni, fokozatosan minden szinten és sok vonatkozásban végbement az anyagi történeti örökséghez való viszony átalakulása is.

A vidéki területek jelentős anyagi jellegű, történeti örökségállománnyal indultak neki a rendszerváltásnak. Ez vonatkozik mind az egyedi jellegű (műemlék, műemlék jellegű stb. épületek), mind pedig a műemléki (épület)együttesekre.

A kiinduló állapotban a tulajdonviszonyok, illetve a használati viszonyok egyfajta sajátos hármasával (állami–helyi önkormányzati dominancia, egyházi kiegészítő jelleg, szórványos egyéni birtoklás) találkoztunk, amely a rendszerváltás időszakában radikálisan átalakult: erőteljesen csökkent az állami, számottevően csökkent a helyi önkormányzati, az ingatlantulajdon egy részének visszaadásával jelentősen gyarapodott az egyházi, s úgyszintén a magántulajdonban lévő műemlékek és műemlék jellegű épületek, kastélyok stb. száma.

A tulajdon/hasznosítás szempontjából a folyamat úgy ragadható meg, hogy az egyházi hasznosítást leszámítva erőteljesen csökkent a közösségi, különösen a helyi önkormányzatok által való hasznosítás, s nőtt az egyéni és magánjellegű használat szerepe.

Az építészeti emlékek közül a kastélyok hasznosításának átalakulása vetette fel a legtöbb szempontból a legizgalmasabb problémákat.

Az államszocializmus időszakában kialakult hasznosítások (szociális otthon, iskola, tsz-központ, laktanya stb.) az eredeti funkciókhoz (birtokirányítási központ, családi lakóhely, a társadalmi-gazdasági-politikai elit társadalmi életének meghatározó színtere) rendelten a legtöbb esetben diszfunkcionális volt, s együtt járt mind az épületállomány, mind pedig különösen a kastélyokat körülvevő parkok, arborétumok állagának leromlásával.

Első dilemmaként – már részben a rendszerváltás előtt is – a kastélyok hasznosításának valamilyen célú és körű közösségi jellegének fenntartása, avagy a privatizálás jelentkezett. A rendszerváltás időszakában a helyi önkormányzatok többsége számára a privatizálás jelentette a gazdaságilag célszerűbb és előnyösebb megoldást. Ezen keresztül megszabadultak az évtizedeken keresztül elhanyagolt épületek és parkok felújításának gondjától.

A privatizálással együtt ugyanakkor jelentős részben megváltak attól a potenciális és hosszú távú (sokszor elvi, semmint tényleges) lehetőségtől is, hogy az adott kastély a települési közösségformálás, értékőrzés és értékteremtés színtere, a közösség települési szintű megélésének egyfajta kerete legyen.

A kastélyok funkcióváltás elé kerültek: egyéni lakóhelyként, idegenforgalmi célú hasznosításként, emelt szintű szálláslehetőségként, vállalkozási-intézményi továbbképzési központként stb. kerültek újrahasznosításra.

A nagy kérdés az, hogy a privatizálás után kialakult új funkciók mennyiben és hogyan járulhatnak hozzá az adott település közösségi történeti értékeinek és identitásának megőrzéséhez, az adott település fejlesztési-fejlődési potenciáljának alakulásához:

– Az egyéni lakó- és néhány esetben munkahellyé is vált (főként kisebb) kastélyok új tulajdonosainak egy része (akár magyar, akár külföldi) a települési környezettől a legtöbb tekintetben, gyakran térben is tudatosan elszigetelték önmagukat (elsőként a 2-3 m magas téglakerítések épültek meg). Különösen a kisebb települések esetében éleződött ki az „őslakosok" és az új tulajdonos vagy tulajdonosok közötti nagy társadalmi-anyagi státuskülönbség, a korábban helyben ismeretlen új, minőségi életforma, a kívülállás tudatosan megteremtett biztonsága, valamint a helyi lakosság reálisan megélt mindennapjainak az ellentmondáshálója.

Az ilyen „várként" funkcionáló, zárt életet élő kastély néhány esetben sajátos zárvánnyá vált, s nem vált – tulajdonosának szándéka sem volt – semmilyen tekintetben (leszámítva egy-két helyben lakó alkalmazottat, néhány alkalmi és idénymunkást) a település életének részévé, sem pedig jövőjének valamilyen jellegű segítőjévé, formálójává.

Az érintett települések lakosságának egy része rendkívül negatívan viszonyul az új helyzethez, nevezetesen ahhoz, hogy személyes környezetében, mindennapi életterében közvetlenül élje meg a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek látványos és számára is megjelenő kiéleződésének (az idősebb generáció számára újrateremtődésének) a szintjét és folyamatát.

Így egy sok szempontból pozitív folyamatnak (a kastélyok építészeti értékeinek egyéni erőforrásokból történő megmentése) a helyi társadalom belső viszonyainak (érték, érdek) alakulása szempontjából negatív, járulékos hatásai is lehetnek.

A valamilyen vállalkozási-intézményi tulajdonba és használatba került (általában nagyobb) kastélyok „települési elfogadottsága" magasabb, igaz, ezek már megjelennek jelentősebb belső települési foglalkoztatóként is, a helyi lakosok közül már többen érdekeltek és érintettek a vállalkozás sikeres működésében.

Társadalomlélektani szempontból ezek a kastélyhasznosítások sokkal inkább elfogadottak az adott településen belül, mint a „magánvárak". Ennek hatása ma még nem mérhető fel, nem látható, hogy milyen mértékben válhatnak ezek az új kastélyhasznosítások a települések életének szervesebb részévé, esetleg járulékos hatásként fejlesztési csíráivá.

– A közösségi tulajdonban/használatban maradt kastélyok hagyományos hasznosítása társadalmilag a leginkább elfogadott még ma is (már csak a történeti megszokás miatt is), ugyanakkor ezen objektumok műszaki felújításának a gazdasági feltételei általában hiányoznak.

A kastélyok műszaki felújítása több esetben milliárdos tételt jelentene, melynek a helyi lehetőségei nagy valószínűséggel a közeljövőben még a legértékesebb kastélyok esetében sem fog megteremtődni.

Ezekben az esetekben érzékelhető feszültség keletkezik a települések anyagi lehetősége, a tulajdonukban/használatukban lévő objektumhoz való kötődésük és az értékfenntartás igénye, szándéka és képessége között.

Összegzés

A település- és vidékfejlesztés problematikájától látszólag távol eső területet érintettünk, mégis szinte kivétel nélkül ugyanazokhoz az alapvető kérdésekhez, dilemmákhoz jutottunk el, amelyek a rendszerváltás nagy kérdései mögött, illetve napjaink globalizációs és európai unionalizációs problematikájaként megfogalmazódnak.

Az egyének és a különböző közösségek egyszerre kénytelenek szembenézni lokális történetük, szellemi és anyagi örökségük minden elemével, az értékek újraszabásával, újramérésével és újraosztásával, és az új feltételek, kihívások alkalmazkodási kényszereivel.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A KULTÚRTÁJVÉDELEM ÚJ SZEMPONTJAI AZ EU-BAN

Berényi István

E korreferátum csupán a címben megfogalmazott probléma felvetésére és a témában végzett kutatás néhány eredményének ismertetésére vállalkozhat.

A probléma felvetődése

Az Európa Tanács 1995. évi deklarációjában kötelezettséget vállalt az európai kultúrtájak védelmében, és kifejezésre juttatta azt az igényét, hogy a hosszú távú tervezés olyan új elvekre épüljön, amelyek alapján a kultúrtájak fenntartható fejlődése az eddigieknél eredményesebben biztosítható.

A hosszú távú területfejlesztés alapelveinek újragondolását az indította, hogy a globalizáció európai kiteljesedésével a tájak karaktere gyorsan és drasztikusan változik. Az átalakulás negatív hatásai megmutatkoznak abban, hogy a tájak formagazdagsága csökken, mert a standardizált építőanyagok, építmények, beépítési módok stb. révén tájképi monotónia alakul ki, *a kultúrtáj szerkezete szétesik, a természeti és történeti tájelemek eltűnnek,* vagy oly mértékben háttérbe szorulnak, hogy kiesnek az ember térélményéből. Ennek következtében csökken a kultúrtáj és régió esztétikai értéke, aminek kedvezőtlen hatása az idegenforgalomban jelentkezik, de negatív hatással van a személyiségfejlődésre, gyorsítja a környezettel szembeni elidegenedést.

A kultúrtájak védelme persze eddig is helyet kapott a különböző típusú tájvédelmi, általában állami – országonként különböző szintű, színvonalú és mélységű – szervezeti rendszerekben, amelyek alapelveit szakemberek dolgozták ki, és különböző területi szervezetek alapján működtették. A kultúrtájvédelem nemzeti rendszereire épült az európai nemzetközi együttműködés, amelynek egyik formája az UNESCO-n belüli tevékenység.

Az Európa Tanács éppen az UNESCO-ban végzett tapasztalatok alapján kezdeményezte a kultúrtájvédelem általános érvényű szempontjainak kidolgozását, főként azzal a céllal, hogy a kultúrtájvédelem és területfejlesztés és rendezés jobb összehangolását elősegítse. Az EUREK (Európai Regionális Fej-

lesztési Koncepció) kísérletet tesz az új elvek kidolgozására és alkalmazására, de mindenekelőtt ösztönöz néhány alapvető kérdés újragondolására és megválaszolására: mi a kultúrtáj tartalma a megváltozott helyzetben (globalizációs folyamat), vagy melyek ma a kultúrtájfejlesztés perspektívái és a megvalósítás lehetőségei?

Néhány fogalom értelmezése

A *kultúrtáj* az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai, esztétikai és kulturális tevékenysége során átalakított természeti táj, amelynek harmóniája révén a tájfejlődés biztosított és tartósan szolgálja az embert.

A fogalom definíciójából is kitűnik, hogy tartalmi szempontból összetett fogalompárról van szó, nemcsak abban az értelemben, hogy a természeti és antropogén elemek térbeli kölcsönkapcsolatát jelöli, hanem abban is, hogy utal az emberi tevékenység különböző területeire.

A fogalompárban látszólag egyszerűbb a *táj* értelmezése, mert azt a geo- és biotudományok általánosan használják a földfelszín szakspecifikus egységeinek jelölésére. A táj jelenthet „tájképet", a földfelszín adott egységének megjelenési formáját, azt a fiziognómiát, amely a táji elemek látható egységét tükrözi.

A szociálgeográfia értelmezésében a kultúrtáj az antropogén, illetve átalakított természeti elemek legmagasabb integrációs szintjét jelenti, amelyet a társadalom illetve emberi csoportok a létfeltételeket biztosító alapfunkciók kiépítése és működtetése révén hoznak létre. A kultúrtájak közötti különbséget tehát nem a természeti determinizmus, hanem a mindenkori társadalmi-gazdasági struktúra alakítja.

A szociálgeográfiai értelemben használt kultúrtáj fogalmában a *kultúra* a természet és az emberi tevékenység interakciója során kialakult új tájelemek szintézisét, illetve annak karakterét jelenti. E „Substanz" visszatükrözi a mindenkori társadalom, illetve csoportjainak tevékenységét. Ebben az értelemben a kultúra a nagyobb társadalmi csoportok életforma-megnyilvánulásaként is felfogható, amelyben jelen van az értékrend és a lelkiállapot.

Következésképpen a tájhasználatot nem determinálja egyoldalúan az ökonómia, mert ha az a cél, hogy a kultúrtáj életfeltételeit a következő generáció számára megőrizzük, akkor a kultúrtáj több, mint gazdasági tér.

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a kultúrtáj a társadalom, a társadalmi csoport(ok) tevékenysége szerint formálódik, akkor nyilvánvaló, hogy ennek egyaránt van térbeli és időbeli dimenziója. A tájszerkezet változását megragadhatjuk egy-egy tájelem történetiségének elemzésével – történeti földrajz, agrártörténet, településtörténet stb. –, ami alkalmat ad a kultúrtörténeti elemek kataszterére vagy a történeti kultúrtájrészletek elhatárolására.

Az európai kultúrtájakról készült tanulmányok főként a honismerettel kapcsolatos társadalmi igényt elégítik ki, s viszonylag kevés a történeti kultúrtájkutatás elméleti és módszertani követelményei szerint készült munka. Pedig ez utóbbi teszi lehetővé az összehasonlító kultúrtájkutatást, és azt, hogy a tájszerkezet téregységeit (nagy-, közép- és kistájak), illetve regionális hierarchiáját (makro-, mezo- és kisrégiók) elhatároljuk és bennük a *történeti kultúrtájat vagy tájrészletet* felismerjük, aminek végül is az a célja, hogy ezeket a mai funkcionális térhasználatba racionálisan beépítsük.

A *régió* fogalma alatt a szociálgeográfia olyan nagyobb területi egységet ért, amely több tájat – értelemszerűen kultúrtájat – bizonyos funkcionális rendszerben (igazgatási, gazdasági, településhálózati stb.) fog át. Minél összetettebb a funkcionalitás, annál erősebb a regionális struktúra és regionalizmus, azaz a másik vagy magasabb szintű regionális egységtől vagy központtól való elszakadás, elhatárolódás igénye.

A nyugat-európai globalizáció az 1980-as évek elején a gazdasági szférán kívül behatolt a társadalmi lét más területeire is, felgyorsította a régiók strukturális átalakulását. E folyamat váltotta ki az ún. új regionalizmust, amely a történeti régiók, kultúr- (kulturális) régiók identitásának erősítését célozta meg. Nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági régió nagyrészt ökonómiai alapon működő területi képződmény (Közép-Anglia, Ruhr-vidék stb.), amely időben gyorsabban változik, mint *a kulturális identitáson kialakuló régió.* Ez utóbbi alapja a sajátos társadalom- és kultúrtörténet, nyelv, vallás, magatartás, életmód stb. Úgy tűnik, a globalizáció kikezdi ugyan e struktúrákat, ugyanakkor ellenreakciót indít el (új regionalizmus), megerősíti a lokális társadalom összetartását, kulturális identitását. Ha a kultúrtáj a régió alapegysége, akkor valójában ez a területi szint a regionális identitás hordozója is, mert az ember „haza érzése" a lakott, megélt térhez kapcsolódik, az identitás a táj kultúrájában van jelen. A történeti kultúrtáj viszont a tágabb hazát is idézi, mert utal és emlékeztet a magasabb szintű régió társadalomtörténetére. Ez együttesen hat a személyiségfejlődésre, s a kultúrtájnak éppen ez az egyik legfontosabb funkciója, mert fejleszti a történeti önismeretet, erősíti a regionális tudatot.

Az ember szempontjából tehát a régió nem absztrakt fogalom, hanem identifikációs tér, amely egyben az ember, illetve emberi csoport funkcionális élettere. Az identifikáció táji elemei a gazdasági-technikai fejlődés és a globalizáció hatására gyorsan eltűnhetnek, ha a regionális tervezésnek nem része a kultúrtájfenntartás.

A kultúrtáj konkrét és szubjektív elemei

A fenti definícióból is kitűnik, hogy az EUREK felfogásában a kultúrtáj szubjektív elemei jelentős szerepet kapnak, amelynek hordozói az adott terek közösségei vagy a tágabb társadalom érdekcsoportjai. A kultúrtájfejlesztésben tehát

legalább két szempont érvényesül: egyrészt az állam szervezetrendszerének monetáris területpolitikája, másrészt a lokális érdekeken alapuló, táji adottságokhoz igazodó fenntartható fejlesztés. Az előbbi tájértékelő logikájában a konkrét tájelemek alkalmasságának érdekorientált, célracionális elve érvényesül, míg a falusi társadalom térfelhasználásában az „alkalmazkodó", értékracionális, szubjektív „tájelemek" tisztelete is szerepet kap. Az okfejtés nyilván vitatható, de tény, hogy az EUREK a városi és falusi kultúrtájfejlesztés problémáját külön kezeli, elsődlegesen abból a megfontolásból, hogy más és más a védelmezendő tájelemek jellege és szerkezete. Ha a fenti felfogásnak helyt adunk, akkor a kultúrtáj-értékelésben, összehasonlító elemzésben kettős szempontot kell érvényesíteni:

- A tájelemek szaktudományi szempontú értékelése, például természeti értékek, műemlékek országos és nemzetközi szintű értékelése,
- illetve a tájelemek megítélése az individuum és a lokális társadalom szempontjából.

A tájelemek lokális értékelése

A kultúrtájelemek lokális szempontú értékelése nyilván csak településszinten végezhető el. Ezért a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának szociológus és történész hallgatóival megkezdtük Piliscsaba „kultúrtáj" szempontú értékelését, amelyben a szaktudomány (szociálgeográfia) és a lokális individuális megítélés egyaránt szerepet kapott. A szaktudomány szempontja a tipizálásban érvényesült, ami alapján „településrész-kataszter" készült, míg a tájelemek karakterének értelmezésében a helyi népesség megítélése is szerepet kapott.

A szaktudományi konkrét és a lakossági szubjektív térértékelés az alábbiak szerint illeszkedett:

1. *A régi településtest* egyértelműen lehatárolható a 10-es út és az Árok utca által határolt területen, amely öt nagyobb telektömbből áll. Az épületállomány 95%-a a második világháború előtt szalagtelkes és többé-kevésbé fésűs beépítésű rendben épült. Mind az egykori parasztházak, mind az Oncsa-házakra emlékeztető bányászlakások a szerényebb jövedelmű városperemi falusi népesség életkörülményeit idézik. A sváb népcsoport kitelepítése és a foglalkozásváltás következtében az egykori parasztudvarok gazdasági épületei tönkrementek, sok helyen lebontották vagy hasznosításon kívül állnak. A városközelségből adódó funkcióváltásnak csak a 10-es vonalában van nyoma, de az is szegényes és esetleges.

   A régi településtest peremén a Rózsa és Akácfa utca környékén cigánycsaládok éltek már a második világháború előtt is, de számuk az elmúlt két évtizedben megnőtt, részben a természetes szaporodás, részben a be-

költözők révén. Az utóbbi évtizedben hozzájuk csapódtak a városi lumpenelemek is.

A településrészen élők többsége segélyekből és a városi alkalmi munkákból él. Mai társadalmi helyzetük szükségszerűen következik a munkához való viszonyból és a megszerzett jövedelemmel való gazdálkodásból, amit a felvételezés igazolni látszik.

Az általuk lakott épületek állaga a legrosszabb a településen, noha az egy főre jutó jövedelem saját bevallásuk alapján nem alacsonyabb, mint az e településrészen lakó, egyedül élő nyugdíjasoké, akik viszont rendben tartják lakóházukat és környezetüket. Általános, hogy a lakóházakhoz tartozó telek hasznosítatlan, noha munkaképes korú és munkanélküli tag(ok) is van(nak) a családban. A telkek 150–200 négyszögöl nagyságúak, amelyeken a családi házon kívül szinte semmi sem található.

A beszélgetésekből kitűnik, hogy e csoportban általános a fizikai munka lebecsülése, nincs kitartó munkavégzés, a földműveléssel kapcsolatos ismeretek teljesen hiányoznak. A munka nem létmeghatározó tevékenység számukra, hanem szükséges rossz, amit csak olymértékben kell elvégezni, hogy az elégséges, általuk fontosnak vélt életfeltételek biztosítottak legyenek.

2. *Az iparban és tercier szektorban dolgozók közel homogén társadalmi csoportot alkotnak* a 10-es úttól északra, a Kállai Éva–Bajcsy-Zsilinszky–Zrínyi utca által határolt területen, ahol tervszerűen kialakított telekszerkezet van családi házakkal és néhány társasházzal. A településrész családi házakkal az 1970-es évektől sűrűsödött be, de hétvégi házak még találhatók. Ezen a településrészen lakók között a munkanélküliség nem jellemző, de a beszélgetésekből bizonyos egzisztenciális aggodalom, félelem érződik, felkészületlenek az esetleges válsághelyzet megoldására. A többség a munkaadótól, önkormányzattól, kormánytól stb. várja a felmerülő társadalmi problémák megoldását, az öntevékenység, önszerveződés bizonyos problémák megoldására fel sem merül.

3. *A helybeli és a fővároshoz kötődő értelmiség településrésze* a Béke tér és környéke, valamint a Klotild-liget és a 10-es út közötti terület. A beépítés arra a nagyvárosi villanegyedre emlékeztet, amelynek lakosságát a második világháború után kitelepítették, az épületeket államosították és idegeneket telepítettek be, akik az évtizedek során jórészt felmorzsolódtak, s nem váltak a helyi társadalom részévé.

A településrész lassú átalakulása az 1970-es évek második felében kezdődött és az 1980-as évek közepén gyorsult fel, amikor az ingatlanforgalom feltételei javultak, s lazították az ingatlanszerzés korlátait. Ebben az időszakban a villatelkek osztásával hétvégi házak is épültek, amelyeket a 90-es években állandó lakásokká építettek át.

A tematikus térkép alapján levonható következtetések természetesen akkor igazán megbízhatóak, ha az információkat ütköztetni lehet a népszámlálási körzetek adataival, ez még akkor is eredményes, ha az időpontok nem relevánsak. A társadalmi „Substanz" ugyanis lassabban módosul, mint a társadalmi struktúra, ezért tükrözi a településszerkezet történetét, illetve a jelenlévő folyamatokat.

Következtetés

Az esettanulmány rávilágított arra, hogy

1. az EUREK fentiekben idézett kultúrtáj-definíciója többszintű térdimenzióra vonatkozik, amelyben a természeti, gazdasági, társadalmi térelemek funkcionális egységet alkotnak, s amelynek egy részéhez (tájelem) vagy egészéhez (történeti kultúrtáj) a társadalom szellemi tevékenységével összefüggő szubjektív, „virtuális" térélmény is kapcsolódik. Ez utóbbi térdimenzió hordozza a kultúrtáj terhelhetőségét, amelynek kérdéskörét a jövőorientált területfejlesztés szemléletének középpontjába kíván állítani.

   A probléma ugyanis abban van, hogy a szabaddá vált gazdasági-társadalmi folyamatokban az individuum illetve a csoport szabta akarat mind erőteljesebben érvényesül, s ha ezt nem ellensúlyozza értékracionalizmus, akkor tisztán az érdekek határozzák meg a térhasználatot. Racionális térhasználat alatt tehát azt az egyensúlyt értjük, amelyben a gazdasági-társadalmi érdekviszonyok úgy motiválják az emberi cselekvést, hogy nem kerül veszélybe a létező kultúra, és a fenntartható fejlődés hosszútávon biztosított.

2. A kultúrtáj jövőorientált fejlesztésében a monetáris és lokális tértervezés egyaránt érdekelt, az utóbbi nyilván csak a települések társadalmának közreműködésével válik igazán hasznossá. Ezért angol és német kísérleti területen tájmodell és tájszimulációk alapján mutatják be a kultúrtáj változásának lehetséges irányait, amiről a szélesebb publikum is véleményt nyilvánít, s ezzel nagyobb társadalmi bázisra helyezik a tájtervezést.

   A piliscsabai felvételezés is azt igazolta, hogy a lakónépesség társadalmi helyzetétől függetlenül ismeri az adott kultúrtáj számára fontos elemeit, történeti kultúrtájrészleteit, ezért a kultúrtáj-értékelés részesévé kell tenni.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

FALVAINK ÚJ SZEREPKÖRBEN

Mezei István

Magyarország XX. századi modernizációjának 1990-ben új fejezete kezdődött. Kezdeti lelkes várakozásaink elmúltával szembesülünk a rideg ténnyel: a gazdasági fölzárkózás, a versenyszféra megerősödése csak vontatottan és területileg szakaszosan megy végbe. A szocializmus évtizedei alatt lezajlott felemás modernizáció túlságosan is türelmetlenül kényszerítette a paraszti foglalkozású lakosságot a városokba. Mindezek következménye lett, hogy falvaink új változási pályára kényszerültek.

Írásom első részében a nagy léptékű változások segítségével mutatom be az új szerepkör legfontosabb kereteit, majd a második részben a jelenségek mögött megbúvó rejtettebb folyamatokhoz fűzök megjegyzéseket.

Városaink és falvaink számának változása

A magyarországi városok és a falvak számának folyamatos változása is jelzi, hogy a közigazgatás átalakulása mögött társadalmi változások sora húzódik meg (*1. táblázat*).

1. táblázat

A városok és a községek száma

Év	Budapest és a megyei jogú városok	A többi város	A községek
	s z á m a		
1980	6	90	3026
1990	9	157	2904
1991	21	148	2905
1992	21	156	2915
1993	21	163	2924
1994	21	173	2920
1995	23	171	2931
1996	23	177	2926
1997	23	183	2921
1998	23	195	2913
1999	23	195	2913

Forrás: KSH-évkönyvek.

A közigazgatási jelleg változása megnehezíti a városi és a falusi lakosok arányának pontos kiszámítását, az évenkénti változások évente módosítják, hogy ki a városlakó, ki a községek lakója (*1. ábra*).

1. ábra

A népesség száma a városokban és a községekben

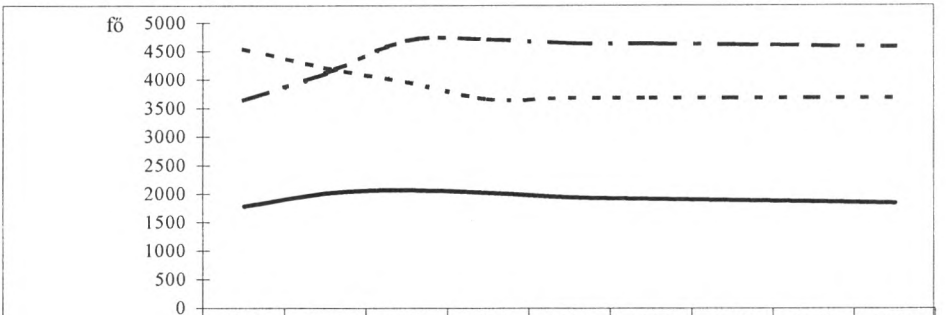

	1960	1970	1980	1990	1995	1996	1997	1998	1999
Budapest	1783,2	2001,1	2059,3	2016,8	1930	1906,8	1886,2	1861,4	1838,8
A többi város	3638,4	4113	4687,9	4702,2	4639,9	4627,1	4612,4	4592,4	4570,9
A községek	4539,4	4208	3962,3	3655,8	3675,8	3678,8	3675,8	3681,6	3682,1

Forrás: KSH-évkönyvek.

Budapest lakossága a gyors növekedés után két évtizedig kétmillió fölött mozgott, majd a 80-as évek óta fokozatosan csökken. Vele párhuzamosan, de nagyobb léptékben nőtt a városlakók száma, és egyszerre kezdődött népességük csökkenése is. A községek lélekszáma a főváros és a városi népesség változásának tükreként a kezdeti gyors csökkenés után lassú növekedésbe fordult. Mindezt jelentősen befolyásolta a közigazgatási státus változása.

Mindent összevetve mondhatjuk, hogy a községek lakóinak aránya az 1990-es „mélypontot" (35,2%) követően 36,5%-ra nőtt. Ezzel az urbanizációs szinttel Magyarország az európai középmezőnyben helyezkedik el.

A községek mint a vándorlási egyenleg nyertesei

A falvakat folyamatosan érő hatások egyike a népesség vándorlása, irányának ciklikus változása.

A XX. században a falusi népesség létszáma szélsőséges irányokban változott. Az iparosodás, a közigazgatás és a vele kapcsolatos szolgáltatások (oktatás, egészségügy) üzemszerűvé válása a városiasodást eredményezte. Hatásukra e század jellegzetes folyamata volt a városba költözés. A trianoni népmozgás, az anyaországba menekülés is elsősorban a városok lakosságszámát növelte. A

kommunista diktatúra évei alatt a városiasodás folyamatát fölváltotta a városiasítás erőszakolt folyamata, amit a „landflucht" és a falukra nehezedő politikai-gazdasági nyomás súlyosbított. A teljes foglalkoztatottsághoz és a vele járó kapun belüli munkanélküliség jelenségéhez a tömegesen beköltözők mellett a bejárók hada is hozzájárult. Ezek is szerepet játszottak abban, hogy az inga visszalendült, azaz újból fölerősödött a városokból a falvakba való visszaköltözés (*2. ábra*). A többszálú jelenség egyik eleme az a szintén korábbi eredetű jelenség, hogy a jobb módú rétegek helyezték át lakóhelyüket vidékre, város közeli községekbe, miközben megtartották városi munkahelyüket, és vele fogyasztási szokásaik kielégítésének városi szokásait. A visszaköltözők nagyobb része, többsége azonban az alacsonyabb jövedelműek falura áramlásából adódott.

2. ábra

A településtípusok vándorlási egyenlege (fő/településtípus)

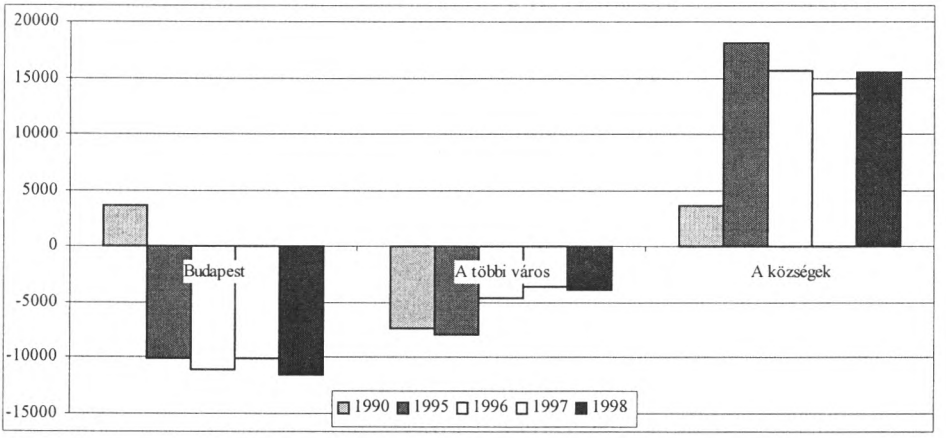

Forrás: KSH-évkönyvek.

Ha a vándorlásban résztvevők pontos szociológiai összetételét nem is ismerjük, az adatok alapján tény, hogy a falvak az egyértelmű nyertesei a népesség vándorlási mozgalmának. Ez a számokat tekintve 1995 óta körülbelül 15 000 fő nyereséget jelent, miközben Budapestről átlagosan 10 000, a többi városból pedig 5000 fő vándorolt el.

Azt nem tudjuk, hogy ez a folyamat mikor fordul meg, mikor fog a város újból szívó hatást gyakorolni a falvak lakosságára, de most még a falvak létszámemelkedésének vagyunk a tanúi, a várossá avatások divatjának évadján is.

A népességfogyás mérsékelt helyszíne: a falu

A magyar népesség demográfiai katasztrófájának településtípusonként való bontása azt mutatja, hogy az élve születés és a halálozás negatív egyenlegéhez a városok járulnak hozzá nagyobb mértékben (*3. ábra*).

3. ábra

A természetes szaporodás – pontosabban fogyás (fő/településtípus)

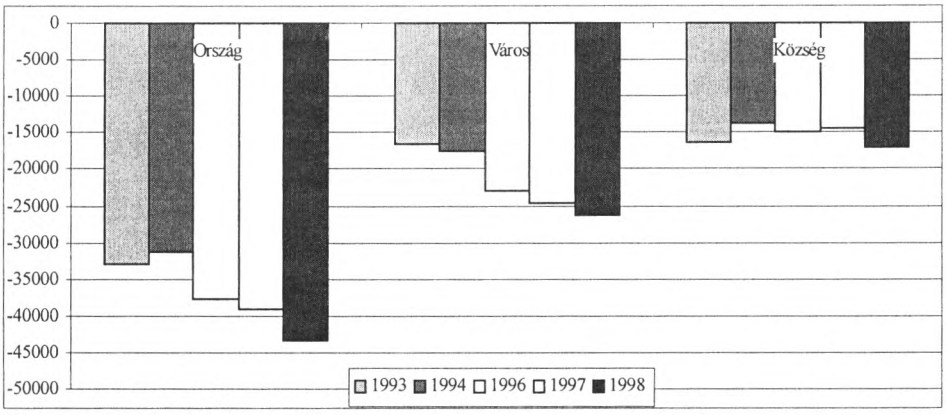

Forrás: KSH-évkönyvek.

Ha külön vizsgálnánk a születéseken belül a falu–város megoszlást, azt látnánk, hogy a falusi népesség 38,98%-os részesedése 1993 és 1998 között 40,97%-os részesedésre nőtt, míg a halálozási arányokban a 41,22%-os szint 40,53%-ra mérséklődött. Természetesen ezt nem szabad döntő mozzanatnak tekinteni, mert a demográfiában a több évtizedes vonulatoknak az elemzése fogadható csak el, de arra a jelzésre mindenesetre elég, hogy a falvak általános elöregedéséről mondottak felülvizsgálatra, de legalábbis óvatosságra intenek. Ezt megjegyezni amiatt is fontos, mert városi rangot az ambiciózusabb, jobb helyzetben lévő, nagyobb népességű falvak kapnak, tehát a születések számának növekedése és a halálozási arányok némi csökkenése a falunak megmaradó településeken mutatkozik.

Habár nemzetiségi, azaz származási adatot nem szabad regisztrálni, a sokéves orvosi tapasztalat szerint a megszületett gyermekek egyre növekvő hányada cigány származású. Azt is tudjuk, hogy ők ide, a falusi környezetbe születnek, általában sokgyermekes családokba. A *4. ábra* az élve születéseken belül azt mutatja, hogyan változott az első és a második gyermekek születésének változása, dinamikája 1960 és 1997 között, és ugyanezt mutatja a harmadik és többedik gyerekek adataival is. A pozitív előjelű regressziós mutatók a növekvő arányt mutatják, a negatív előjelűek pedig a csökkenés mértékét jelzik (*4. ábra*).

4. ábra

Az élve születések dinamikája
a regressziós B_1 együttható segítségével

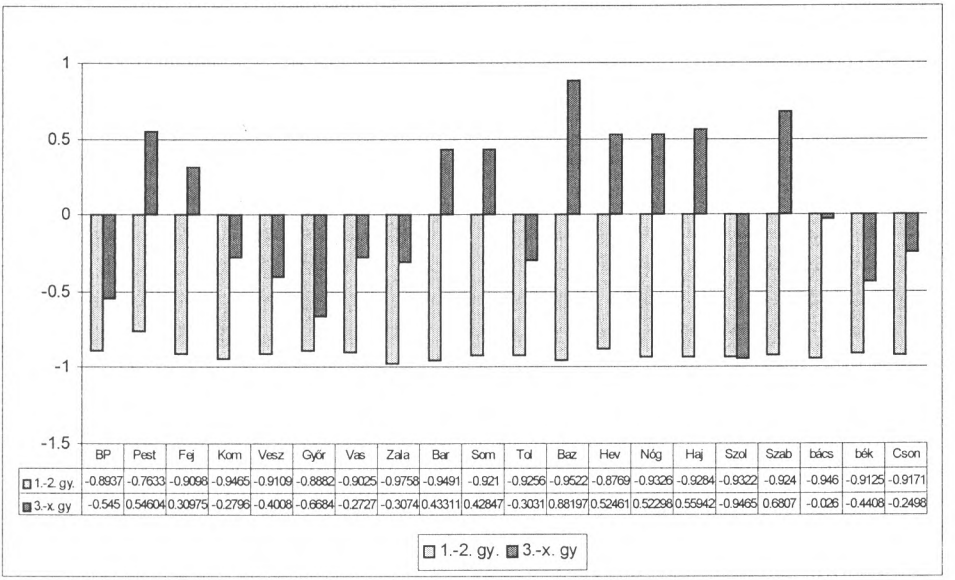

Forrás: KSH-évkönyvek.

Többgyermekes családok természetesen mindenütt és minden társadalmi rétegben vannak, különféle településeken és különféle társadalmi rétegekben. Vannak köztük olyanok, akik vallási okokból vállalnak több gyermeket, de olyanok is, akik egyszerűen csak szeretik a sok gyermeket. Viszont szintén orvosi tapasztalat, hogy többségükben szegény cigány családokról van szó.

Az adatok időbeli változása – ha grafikusan ábrázolnánk – az U alakot formázná. Ezt az időbeli változást érzékeltethetnénk azzal is, hogy évente hogyan módosult az első és a második gyermekek születése a harmadik és többedik gyerekekhez képest. Egy ilyen grafikon, akár megyénkénti bontásban is meg tudja mutatni, hogy 1975-ig mindenütt csökkent a sokadik gyermekek születése, hiszen a kétkeresős családmodell több más civilizációs „vívmánnyal" együtt erősen hozzájárult a korábbi szülési szokások megváltozásához. Egy ilyen grafikonsorozat azt is meg tudná mutatni, hogy a csökkenés 1985 és 1989 között változott, éspedig (főleg 1989-től) növekedésre váltott. Ennek több feltételezhető oka közül itt az alanyi jogon járó családi pótlék bevezetésére utalunk. Az U alakú rajzolatnak itt az a jelentősége, hogy nem arról van szó, hogy a cigányok mindig is sok gyermeket szültek, hanem arról, hogy hagyományaik miatt elsőnek ők választották újból a sokgyermekes családmodellt, amikor kiderült, hogy a munka világának bizonytalanságaival szemben a gyermekek vállalása rend-

szeres jövedelmet hoz a végletesen szegény háztartásokba. Ez az új életvitel a szegény magyar családokban is megjelent már, de még nem szembetűnően.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a falvak új helyzetbe kerültek a kapitalizmus építésének tíz éve alatt. Míg 1990 előtt a falu munkaerőtartalék, örökös munkaerőforrás volt, ahonnan mindig lehetett segédmunkást, betanított munkást, szakmunkást hozni a városba, addig azóta ez a falu–város kapcsolat, ha nem is szűnt meg, de erősen korlátozódott.

A falvak új szerepköre több jelenség együttes vagy egyedüli kifejlődését jelenti.

1. Kezdetben, különösen 1993 körül, a nagy üzembezárások, az első nagy munkanélküliségi csúcs idején a falvakra hárult az a szerep, hogy a városokat tehermentesítsék a munkanélküliségből adódó szociális, de még inkább a tömegesség miatt fölmerülő politikai feszültségektől. A falvak szívó hatása miatt nem dél-amerikanizálódott Magyarország, nem lepték el a külvárosokat bádogkalyibák. A visszavonulás a munka világából, a munkahelyek megszűnését követő helykeresés – jórészt falvainknak köszönhetően – rendezetten történt.

2. A falvak azonban nem tudtak sem az újonnan érkezetteknek, de még a korábban ott lakóknak sem munkahelyet biztosítani. A mezőgazdasági üzemszerkezet átalakulásával megfeleződött a mezőgazdaságból élők száma; a vidéki, a falusi ipari és szolgáltató telephelyek bezárásával pedig még további munkahelyek szűntek meg. Ebből következett, hogy a falvak legfontosabb új szerepköre valamilyen szinten a szociális biztonság megőrzése lett. Ezt a kezdetben legkiterjedtebb funkciót kombinálták aztán a falun élők a háztáji valamilyen fokú művelésével. A téeszek megszűntével, átalakulásával a háztájiban termelt javakat, a belőlük termelt inkább kevesebb, mint több jövedelmet az önkormányzatok segélyezése egészítette ki. Ez is két üzemszervezet összekapcsolását jelentette, de most már nem két termelő – a téesz és a háztáji –, hanem egy termelő (a háztáji) és az önkormányzat (segélyek, munkanélküli ellátások, családi pótlékok stb.) összekapcsolásával. Harmadik elemként említsük meg a valamilyen állami ellátórendszerbe tartozást, különösen a nyugdíjazást, azon belül is a rokkant nyugdíjazás igen elterjedt formáját. Megjelent a szegénység, a rászorultság mint jövedelemtermelő állapot.

Az önkormányzatok többségében ezt a kettős jövedelemszerző tevékenységet azzal ösztönözték fennmaradni, egyensúlyban tartani, hogy a szociálpolitikában tulajdonképpen tiltott elvnek, az érdemesség elvének alkalmazásával ösztönözték a lakosokat a termelő tevékenység valamilyen szintű fenntartására. Ez azt jelentette, hogy a segélyezésben előnyben részesültek azok, akik valamilyen munkát végeztek, ők voltak a „rendes emberek", akik otthon a háztájiban végeztek termelő tevékenységet, vagy eljárva valahová feketén dolgozni, igyekeztek kipótolni szerény jövedelmüket.

3. A kialakult új helyzetben a falvak többségében az önkormányzat és a hozzá tartozó intézmények (óvoda, iskola, idősek napközi otthona, közös üzemi

konyha stb.) lettek a legnagyobb foglalkoztatók. Hozzájuk képest sokkal kisebb létszámot tartott meg vagy vont a munka világába a helyi (kis)ipar, a helyi szolgáltatások.

A legális munkahelyek híján a feketének is mondható, de inkább alkalmi munkának nevezhető foglalkozási formák jelentettek a családok számára valamilyen pénzkereseti lehetőséget. A helyi építkezések mellett egyre inkább a távoli, sokszor a budapesti nagy építkezések vonzották magukhoz a szakmunkásokat és az őket kiszolgáló segédmunkásokat. A hegyvidék lakói pedig mezőgazdasági idénymunkára kezdtek „lejárni" az Alföldre.

4. Ha az említett alkalmi munkavállalók a legális, a regisztrált rendszerben nem is jelentek meg, mégis ők alkották a falvak új tagozódásának gerincét. Tőlük különültek el azok, akik erre a feladatra nem vállalkoztak. Ennek oka lehetett valamilyen betegség, vagy kapcsolatok hiánya az adódó munkalehetőségek megszerzésére, esetleg alkalmatlanság valamilyen munka elvégzésére. Nagy számuk és pénztelenségük miatt ők lettek az önkormányzatok segélyosztó helyeinek leggyakoribb látogatói, illetve őket igyekezett az önkormányzat az érdemesség elvére hivatkozva a helyes magatartásra nevelni, a munka világába terelni.

Még az ő társadalmi csoportjuk is rétegződött, mert köztük is voltak olyanok, akik legalább gyógynövénygyűjtésbe, gyümölcsszedésbe fogtak, esetleg valamilyen szinten a háztájit is művelték. Az alattuk lévő rétegbe pedig azok tartoztak, akik még a kertjüket, a házuk környékét sem tartották rendben.

Mindezeknek a csoportoknak azonban összességükben és erős elkülönülésükben is volt egy fontos közös vonásuk. Mindannyiuknak alább kellett adniuk korábbi igényüket, korábbi életszínvonalukat egy alacsonyabb, takarékosabb, igénytelenebb szintre.

5. Míg a városok közelében, az idegenforgalmi övezetekben lévő falvak hamar megtalálták a maguk kitörési pontjait, addig a gazdasági dinamikától messzebb fekvő, elzártabb településeken az önkormányzatoknak egy kezdetben szokatlan, hihetetlen, mára viszont egyre gyakoribb típusa jött létre. Azokon a településeken, ahol volt valamilyen lehetőség az alkalmi munkák végzésére, a háztáji gazdaság művelésére, ott az önkormányzat igyekezett a dologtalanokat a szociálpolitikai juttatások megvonásával munkára ösztönözni, azonban fokozatosan kialakultak olyan önkormányzatok – ahol a polgármesterrel az élen – elfogadták az elfogadhatatlant, elfogadták a dologtalanságot és a vele járó szegénységet mint léthelyzetet, mint létfenntartó állapotot, mint jövedelemtermelő állapotot. Közhasznú munkát ugyan ezekben a falvakban is végeztek, de ezen kívül semmilyen más fejlesztésbe nem fogtak, mert az kizáró ok lett volna az önhibáján kívül hátrányos helyzetbe került önkormányzatok kategóriájába tartozásnak. Költségvetésük hiányát mindig a valóban létező nagy szegénységgel és munkahiánnyal indokolták. Ezzel sikerült újabb és újabb támogatásokhoz jutniuk. A közvélekedés úgy tartja, hogy azok a települések tartoznak a költségvetési

hiánnyal küszködő falvak sorába, ahol az elöregedés, a fiatalok elköltözése miatt nincs munkáskéz, nincs bevétel, már csak az idősek ragaszkodása tartja életben a falut ideig-óráig. Az általam vizsgált lumpenfaluban azonban sok a gyerek, sok a fiatal szülő, sőt mindig van beköltöző család is, mert tudják, hogy itt jobb a segélyezés, több, magasabb jövedelmet biztosít, mint azon a településen, ahol eddig éltek. *Ahogy korábban a jobban fizető munkahely, úgy most a jobban segélyező önkormányzat lett a költözés, a vándorlás elindítója.* Ahogy korábban a munkahely pénztára volt a rendszeresen látogatott hely, mert ott kapták meg azt, ami a munkáért cserébe járt, úgy most az önkormányzat segélyosztó pénztára lett a szegénység után járó illetmény kifizetőhelye. *A lumpenfalu polgármestere csapdába került,* mert tudja, csak addig lesz polgármester, amíg az egyezséget megtartja, azaz ha minden lehetséges forrást segélyre költ. Ellenkező esetben nem választják újra, ő maga is munkanélkülivé válik.

6. Végül még egy új jelenségre szeretnék rámutatni. Az ország 19 megyéjéből körülbelül tízben az az új helyzet állt elő, hogy nagyon jelentős lett a cigányok száma. Az elmúlt 10–15 évben falvaink kezdtek jelentősen „elcigányosodni". Ez lakosságcserélődést jelent. A városba költöző aktív korosztály, illetve a gyermektelenség miatt fogyó magyar lakosság helyébe nagy gyermeklétszámú cigány családok költöztek és költöznek. Ennek leglátványosabb színtere az iskola, ahol különösen az alsó tagozatokban igen magas az arányuk.

Mivel a gazdasági növekedés a Dunántúlon és Budapesten, de már több kelet-magyarországi térségben is sok helyütt munkaerőhiányt idézett elő, és városainkban a kevés gyerek miatt ezt a megjelenő és egyre növekvő hiányt pótolni nincs lehetőség, megint a falvakra hárul az a feladat, hogy a városokat munkaerővel lássa el, hogy új, életerős, munkabíró, képzett, ambiciózus fiatalokat juttasson a városokba. Megyéink jó részében ez csak a cigány fiatalokkal oldható meg, mert más fiatal nincs helyettük. Tömegességük miatt nekik kell biztosítaniuk megyéink jó részében a friss, fiatalos lendületet. Föl kell készülnünk erre a helyzetre, mert a cigány fiatalok képzett munkaerővé nevelése nem lesz könnyű feladat, ha ez a munkára nevelés egyáltalán valaha is könnyű dolog volt, hiszen most még a munkára nevelő, munkára szoktató lehetőségekhez sem juthatnak hozzá a kevés munkahellyel rendelkező falvakban.

Az új munkahelyeken eltérő típusú munkaerőt keresnek és alkalmaznak előszeretettel. Először a legképzettebbek, a több nyelven beszélő, felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok kapnak állást. Tömegesen van viszont szükség mellettük segédmunkásra, betanított munkásra, akik nem a szabadban, hanem zárt térben, temperált munkahelyen és egy széken ülve, egy munkapadhoz kötve kell, hogy az előírt rutinmunkát elvégezzék. Ezekhez a munkákhoz kitartásra, figyelemre és fegyelmezettségre van szükség. A cigányság szocializációs gyakorlata és a szocializmus munkaigénye az évtizedek során erősen összefonódott. Az új igényekhez nekik is alkalmazkodniuk kell. A váltást, a választást a magyar társadalomnak segítenie kell, ez a többségi társadalom felelőssége.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

POLGÁRI TÁRSADALOM A MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZÖTT

Kissné Novák Éva

A magyar polgárosodás folyamatának elemzésével több tudományterület és számtalan tanulmány foglalkozott. Az eltérő álláspontok mellett valamennyi hangsúlyozza e folyamat felemás voltát: többszöri nekilendülés, újrakezdés (reformkor, a kiegyezés után, Trianon után, a II. világháború után) ellenére sosem jutottunk el addig, hogy a polgárosodást befejezett folyamatként jellemezhetnénk, amely a társadalom minden területét mélyrehatóan érintette. Valamilyen oknál fogva (mert a polgárosodás összekapcsolódott a függetlenség gondolatával, mert a világháború és az azt követő igazságtalan béke megtörte a polgárosodás lendületét, és alapvetően új helyzetet teremtett, mert a szocialista fordulat lényegileg más irányt szabott a fejlődésnek stb.) mindig félbemaradt a megindult fejlődés, vagy csak egy-egy részterületet érintett. Ma viszont egyre többen – főként politikusok – arról beszélnek, hogy polgári demokráciát építünk, hogy polgáraink munkájának eredményeként minden tekintetben felzárkózunk az európai polgári társadalmakhoz. A múltra emlékezve és a jövő perspektíváit latolgatva adódik a kérdés: Mikor tettük meg azokat a lépéseket, amelyek feljogosítanak bennünket arra a kijelentésre, hogy a polgári fejlődésben elért eredményeink megfelelnek az európai színvonalnak? Ehhez ugyanis a rendszerváltás óta eltelt tíz esztendő nem elég. Kissé sarkítva a kérdést: Lehetséges-e, hogy a szocializmus évtizedei alatt végbement változások elősegítették, sőt némely vonatkozásban megteremtették azokat a feltételeket és körülményeket, amelyek a mai polgárosodás szempontjából elengedhetetlenek? Erre a kérdésre válaszolni nem egyszerű feladat, és jócskán túlnyúlik egy ilyen írás keretein. Ezért én most – konkrét adatok birtokában – csak e kérdés egyetlen részletével foglalkozom: a polgárosodás folyamatában leginkább elmaradott parasztság életmódjában bekövetkezett változásokat elemzem a Dél-alföldi régió egy sajátos területén, nevezetesen azokon a településeken, ahol a korábbi évtizedekben úgynevezett szakszövetkezeti tulajdonformában gazdálkodtak az ott élők.

Ma, amikor a politika és a publicisztika egy része szívesen réved vissza múltba, és úgy véli, hogy az 1920–1930-as évek magyar társadalma az európai

polgárosodás némileg sajátos, de az európai mércéknek megfelelő képét mutatja fel, amelynek mai fejlődésünk az egyenes folytatását jelentheti, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, hogy mit is képviselt a század első felének magyar társadalma, és hová jutottunk az azóta megtett úton. Ebben az áttekintésben csak a parasztság által megtett utat próbáljuk röviden rekonstruálni és elemezni.

Tekinthető-e a század elején a parasztság egy polgárosuló társadalmi osztálynak? A kérdés azért is fontos, mert Magyarország az úgynevezett „parasztalpazatú" országok közé tartozott, amelyekben a parasztság volt létszámát tekintve a legnagyobb társadalmi osztály. A válasz: nem, mégpedig több okból. Egyrészt, mert a parasztság eredetét, lényegét tekintve a feudális társadalmi rendszerhez tartozott. Másrészt, mert *Erdei Ferenc*, illetve a népiek megálmodott paraszt-polgárosodása ellenére a parasztság nem polgárosodott, sem termelési kultúráját, sem a tudását, sem a világhoz való viszonyát, sem jövőjének önkézbe vételét, sem alapvető értékeit tekintve. Harmadrészt, mert a társadalom meghatározó csoportjai sem jelentettek e tekintetben kihívást számukra. „Nem volt független a parasztok világa egy percig sem a szüntelenül változó fölső rendétől, de soha részt nem vett érdemben amazok életében. Valami kegyetlen ősi szerződés úgy szabta meg határait – írja *Erdei Ferenc* – hogy a szolgáltatásokon túl, amelyekre szüksége volt a fölülmaradt félnek, sorsukra hagyta és mindenből kirekesztette a parasztokat." Majd így folytatja: „Paraszt: több ez mind rend, osztály vagy nép, olyan közös sors ez, amely rendek alatt, osztályok között és népek fölött kísérteties egyformaságot, közös múltat és jövőt jelent akkor is, ha maguk a parasztok mit sem tudnak róla. Külön társadalom a parasztság: önálló életű kisebb körű világ, amely bele is illeszkedik a társadalom nagyobb körébe, de el is szigeteli magát attól: szóval: társadalom a társadalomban" (Erdei Ferenc: Emberül élni. 1974. pp. 60–61.).

Erdei Ferenc szinte drámai erejű leírása rendkívüli erővel láttatja a paraszti társadalom számos lényeges vonását, amelyek természetesen érvényesek az általunk vizsgált területre is. A Szeged környéki homokhátságról van szó, Ruzsa, Domaszék, Zákányszék, Öttömös, Mórahalom és tanyás térségeik. Ezek a területek a múlt században nagyrészt Szeged városhoz tartoztak, s úgymond a szabályos tanyafejlődés eredményeként jöttek létre. A tanya, mint tudjuk, az időszakos szállásból vált fokozatosan olyan települési egységgé, amely egyesíti magában a munkahelyet és a lakóhelyet. Sok hátránnyal megvert és néhány előnnyel kecsegtető települési forma volt a tanya. Hátránya a nagyobb településektől való távolság, a közlekedés megoldatlansága, amely nemcsak komoly gondot jelentett bizonyos élethelyzetekben, például szülés, betegség, de szinte predesztinált is a helyben maradásra, hiszen sem a tanuláshoz, sem esetleges más munkához nem adott esélyt. Legfőbb előnye, hogy egy sajátosan értelmezett szabadságot, ellenőrizhetetlenséget jelentett, elrejtett a világ, a hivatal szeme elől (nem véletlen, hogy a betyárok kedvelt búvóhelyének számított), és

érintetlenül hagyta az ősi életformát: a termelés módjától a szokásokig, az értékekig mindent. Itt bár működött, de jóval lazább volt a közösségi kontrol, egyszerű, rideg szabályok fogták keretbe a mindennapi életet. Az elszigeteltség és az ennek következtében kialakuló életforma, melyben a gondokat egyedül kell megoldani, a kommunikáció hiánya (a parasztember kevés beszédű és szemérmes) teremti meg néhány más tényezővel együtt a problémamegoldás sajátos módját, az öngyilkosságot. Köztudott, hogy ebben a térségben mintegy száz évre visszatekintve a legmagasabb az öngyilkosságok száma.

Az itt élők a tradicionális mezőgazdasági tevékenységeket folytatták: a földművelést és az állattenyésztést, amellyel szinte egybenőtt az életük, s amely értelmet adott életük lényegét alkotó szakadatlan szolgálatnak: a munkának. A paraszti világ íratlan törvénye a tétlenséget egyszerűen erkölcstelennek bélyegzi. Termelni azt termelték, amit apáiktól láttak, tanultak, elsősorban gabonaféléket, kukoricát. A föld, a sokszor elátkozott homok gyakran nem hálálta meg a belefektetett munkát. Ezt a vidéket még a felhők is elkerülik, s a tartós szárazsággal szemben a század első felében az ember tehetetlen volt. Valószínűleg ezért is nevezték a vizsgált térség egy részét Átokházának. De az itt élő emberek, őseiktől tanult szívós kitartással újra kezdték, és újra ugyanúgy.

Ebben a szinte változatlan örökkévalóságban a történelem fuvallatai vagy forgószelei sem hoztak semmi változást. A háborút megjárt emberek elbeszéléseiben a háború vagy a hadifogság is mesévé szelídült. A halottakat megsiratták, illendően meggyászolták, de az élet folyt tovább a régi kerékvágásban. A térségben az első fontos változást a víz, azaz a fúrt kutak megjelenése idézte elő az 1960-as évek elején. (Sajátos történet, hogy ez a technikai fejlődés az olajkutatásokkal függött össze, mondhatnám a térségben folyó olajkutatások melléktermése.) Ezek a kutak tették lehetővé olyan vízigényes kultúrák meghonosodását, mint a szegedi tájon régről ismert fűszerpaprika vagy a paradicsom, káposzta, burgonya. Néhány bátor kezdeményezés nyomán kiderült, hogy a sokszor elátkozott homokon megfelelő trágyázás és öntözés mellett minden megterem. Így rövidesen átalakult a térség termelési kultúrája. A saját – főként állati – szükségletre termelt gabona, kukorica mellett egyre növekvő mennyiségben jelentek meg a pénzt jelentő termékek: az említett zöldségfélék, illetve meghonosodott a szőlő- és gyümölcstermesztés, főként az őszibarack. A folyamatos és eredményes termelésnek feltétele a megfelelő értékesítés. Ezen a ponton kap fokozott jelentőséget a szakszövetkezet. Az általunk vizsgált térségben – a hivatalos politika minden erőfeszítése ellenére – nem volt reális perspektívája a termelőszövetkezeteknek. A tanya, mint településforma és mondhatjuk, mint megélhetési lehetőség ellenállt a központi akarat törekvéseinek. Mint közismert, az 1948-as fordulat éve után a párt és a kormányzat komoly erőfeszítéseket tett, hogy felszámolja a tanyákat, mint az elmaradottság fészkeit. (Megjegyzendő, hogy nem ez volt az első, ún. központosítási törekvés. Ilyenekkel már a múlt században és

a század első felében is találkoztunk.) Ebből az akaratból jött létre az ún. Tanyai Tanács, amelynek kettős célja az volt, hogy „egyrészt a tanyai lakosoknak emberi életet biztosítsanak, másrészt a szerveződő termelőszövetkezetek útjából elhárítsák az akadályt jelentő tanyákat." (Lásd Kissné Novák Éva: A tanyai körzetek társadalma. In: Helyi társadalom I. Bp., 1983. 135. old.) A Tanyai Tanács Csongrád megyében összesen 31 tanyaközpontot jelölt ki a „fokozatos községgé alakulás" tervének megfelelően, s bár a kijelölt központban boltot, iskolát, községi tanács számára hivatalt építenek, a tanyák ellenállnak a központi akaratnak, és tovább élnek. Nem változtatnak a helyzeten azok az adminisztratív, korlátozó intézkedések sem, amelyek még több, mint egy évtizedig tiltják a tanyák átalakítását, korszerűsítését. Így a táblásítás nem megoldható sem a tanyák, sem a különböző termelési kultúrák, főként a gyümölcsösök, szőlők miatt. Ezért ebben a térségben az ún. szakszövetkezeti gazdálkodási forma honosul meg, ami azt jelenti, hogy mindenki a saját földjén gazdálkodik továbbra is, ám az értékesítés elsősorban a szakszövetkezeten keresztül bonyolódik. Fontos felvevőhelyet jelent a Szegeden működő konzervgyár (az itt történő feldolgozás kezdete már a szakszövetkezetben megtörtént; működött ugyanis egy ún. lévonal, ami azt jelentette, hogy a paradicsomot már helyben kipréselték és a konzervgyárba már ez került.), továbbá a paprikafeldolgozó, valamint az állattartó gazdaságok számára a Pick szegedi gyára. A szakszövetkezet saját gépparkjával segít a gazdáknak különböző idényjellegű munkák, például a vetés, az aratás, a szállítás stb. elvégzésében. A szakszövetkezet jó iskola a közös érdekek formálásához, illetve irányításához is. Mivel nemcsak a vezetőséget választják maguk, de beleszól/hat/nak az újabb vásárlásokba, beruházásokba, megtanulják miként lehet, kell részt venni a döntési folyamatokban. A szakszövetkezettel való azonosulást, de az iránta megnyilvánuló bizalmat mindenképpen mutatja a tagi kölcsön léte is. Ez olyan hitelformát jelentett, amelyet a tagok nyújtottak a szakszövetkezetnek. A kölcsön kamatfeltételei megegyeztek az OTP-ben elhelyezett pénz kamatfeltételeivel.

Röviden úgy összegezhetnénk, hogy az itt élő emberek gazdálkodásában – mind a termelés, mind az értékesítés vonatkozásában – egy új, minden tekintetben magasabb rendű forma honosodott meg, vált dominánssá. Ez a termelés alaposabb szakértelmet igényelt, de biztonságosabb megélhetést is nyújtott. A több lábon álló gazdaságok kevésbé voltak kiszolgáltatva az időjárás szeszélyeinek vagy a piac ingadozó keresletének. Megtanulták, hogy csak szigorú minőségi követelmények betartása esetén számíthatnak megfelelő haszonra. A korábban csak kézi, illetve állati erőre alapozott munkafolyamatokat fokozatosan gépesítették. Ebben jelentős szerepe volt a fiatalabb korosztálynak. A felnövekvő fiatal generáció általában olyan szakmákban szerzett képesítést, amelyet az otthoni gazdaságban is jól tudott hasznosítani, például mezőgazdaságigépszerelő, autószerelő, növényvédős stb. A megvásárolható gépek mellett köz-

mondásos leleményességükkel használhatóvá tettek már kidobásra ítélt eszközöket is. Ennek talán legismertebb formája a „lópótló". A tradicionális termelési technikák mellett megtanulták az új, korszerűbb technológiákat (talajfertőtlenítés, vegyszerezés, műtrágya használata). Ebben a térségben nem jelentek meg az ún. termelési rendszerek, de az itt élők is hamar megtanulták, hogy milyen előnyökkel jár az első osztályú vetőmag és a hozzá ajánlott technológia.

A legújabb termelési forma, amely a 80-as évektől terjed bámulatos gyorsasággal, a fóliázás. Valóságos fóliavárosok nőttek ki a földből, amelyek alatt primőr zöldségfélék (paradicsom, paprika, uborka, korai burgonya, sárgarépa, petrezselyem stb.), de nem ritkán még speciálisabb szakértelmet igénylő virágok szegfűk, gerberák találhatók. Ez a technológia meglehetősen tőkeigényes (egy-egy biztonságos fóliaház felállítása 600 ezer–1 millió Ft), kifejezett szakértelmet kíván és rendkívül sok munkával jár. A fóliák gyarapodása bizonyítja, hogy a térségben egyik sem hiányzik. (Ne feledjük, még mindig a tervgazdasági szocializmusban vagyunk.) Ugyanakkor ez a gazdálkodási forma valóban komoly hasznot hoz a feltételek együttléte esetén.

Termékeik értékesítése révén intenzív kapcsolatokat építettek ki nemcsak a szakszövetkezet adott részlegével, hanem más piaci felvevőhelyekkel is. S ez a kapcsolat nem szűkült le csupán az értékesítésre. Fogalmazhatunk úgy, hogy a térség gazdái előtt kinyílt a világ, de legalábbis az ország. Egy sajátos nézőpontból ugyan, de képet formálhattak és formáltak is változó világunkról. Számukra ezek a kapcsolatok fontosabbak voltak, mint a tömegkommunikáció csatornái. Például a sertésfelvásárlás ütemezéséből, az átvételi árakból nagy biztonsággal következtettek a húsipar helyzetére, vagy a zöldségárakból a lakosság fizetőképességének alakulására.

Ez az óvatos nyitás, a paraszti szemlélet lassú változása más területeken is megfigyelhető. Bár továbbra is jellemző a felhalmozó, nagyon takarékos életmód, de egyre gyakoribbá válik – főként az 1970-es évek közepétől, végétől – hogy a magasabb jövedelem függvényében többet költenek tartós fogyasztási cikkekre, ruházkodásra, napi szükségleteikre. Ez először talán az épített környezeten látszik meg. Meglepő gyorsasággal tűnnek el a minden komfortot nélkülöző egy-két szobás falusi, tanyasi házak és adják át helyüket a kényelmes, sőt gyakran hivalkodó külsejű, de minden komforttal felszerelt új épületeknek. A gazdaság gépesítése mellett a háztartások is gépesítetté válnak, és egyre több család rendelkezik saját személygépkocsival. Hangsúlyozni kell, hogy ez a rossz közlekedéssel megvert kisebb települések illetve a tanyák esetében jóval többet jelent, mint más települési formákban. Ez az életmód minőségi javulásának feltétele, amely elérhetővé tesz olyan szolgáltatásokat, szakmai vagy szórakozási lehetőségeket, amelyekről e nélkül nem is álmodhatnának. A gépkocsival történő gyors és kényelmes közlekedés még akkor is jókora ablakot nyit a világra, ha tudjuk, hogy az itt élő családok egy része valóban csak munkája, gazdál-

kodói tevékenysége megkönnyítése, eredményesebbé tétele érdekében használja. A környező városokkal való intenzívebb kapcsolat másik, kívülről is jól látható eredménye öltözködési kultúrájuk megváltozása. Megállapíthatjuk, hogy ma már csak az egészen idős falusi lakosság öltözködése különül el más települések öltözködésétől. A legfiatalabb generáció öltözködése, hajviselete, szórakozási szokásai teljesen megegyeznek a városi fiatalokéval. Ezen elmeditálhatunk persze, hogy a diszkókultúra általánossá válása jó vagy rossz, hogy sajnálnunk kell-e az eltűnő viseleteket (bár ebben a térségben korábban sem volt jellemző népi viselet), de ez a jelenlegi tendenciákon mit sem változtat.

Mindennapi életükkel kapcsolatban is igaz, hogy eltűnt a korábban tipikusnak mondható paraszti szemlélet, mely szerint takarékosan kell élni, s mindenből, amiből csak lehet, pénzt kell csinálni. Ez a puritán életmód – amely évszázadok szűkösségének tapasztalatára épült – csak a legszükségesebbet engedélyezte az egészséges dolgozó embernek. A legszükségesebbnél több csak a gyerekágyas asszonynak vagy a betegnek járt. A mindennapi betevőt általában maguk állították elő. Ez a mentalitás mára szinte teljesen eltűnt, és ennek a folyamatnak a kezdetei is az 1960-as, 1970-es évekre tehetők. A viszonylag jó és megbízható ellátást jelentő falusi boltok szükségtelenné tették a házi kenyérsütést, a tejtermékek előállítását, az autóval könnyedén elérhető városi vagy falusi cukrászda a sütemények készítését stb. A háziasszonyok az így felszabaduló időt egyéb gazdasági tevékenységre fordíthatták. Ugyanakkor a mindennapi élelmezéssel kapcsolatos igénytelenség is eltűnt, átadva a helyét egy kifejezetten fogyasztói mentalitásnak. Ez nemcsak az üzletek forgalmán, de a túltápláltságból eredő egészségi problémák szaporodásán is jól mérhető.

Érdekes és tanulságos képet mutat az értékek vizsgálata. Mintegy megelőlegezve a végeredményt azt mondhatjuk, hogy az értékek szerves fejlődése ment végbe ebben az életmódban. Véleményem szerint az itt élők megőrizték tradicionális értékeikből a legfontosabbakat (biztonság, önállóság, a munka megbecsülése, szeretet, összetartozás, segítőkészség, hit stb.), és ezekre építették rá azokat az új értékeket, amelyek a fejlődés eredményeként jelentek meg környezetükben, életükben (például alkalmazkodókészség, kreativitás, vállalkozói ügyesség, szakértelem stb.). Egy olyan értékváltozás történt, amelyre pontosan illik a megszüntetve megőrzés dialektikus folyamata. Ebben a települési formában, ebben a társadalmi közegben ismeretlen az értékválság, az értékhiány fogalma. Olyan természetességgel mentették át értékeiket ebbe az új változó világba, hogy csak a kívülálló szemlélő veszi észre, hogy milyen problémátlanul épül össze a kétféle értékrend. Ez az alapja a generációk viszonylag békés együttélésének is. Bár a fiatalok értékrendjében a modernitás értékei vannak túlsúlyban, de nem utasítják el, sőt sok vonatkozásban teljesen magukénak vallják a tradicionális értékeket is.

Fogalmazzunk úgy, hogy ezt a pillanatképet rögzíthettük a rendszerváltás idején. Ebben a térségben a rendszerváltás sem jelentett földindulásszerű átren-

deződést. A privatizáció itt szinte probléma nélkül zajlott le, hiszen a szakszövetkezeti gazdálkodás viszonyai közepette is mindenki saját korábbi földjét művelte, így mindenki pontosan ismerte a birtokhatárokat. A szakszövetkezet megszűnése okozott ugyan átmeneti zavarokat, néhány embernek állásgondot is, de a települések fejlődését lényegesen nem befolyásolta. A vezetők személyében megfigyelhető állandóság – több helyütt a volt tanácselnök vagy tanácstitkár lett a demokratikusan megválasztott polgármester – azt mutatja, hogy a korábbi vezetőket is a település „termelte ki", az emberek maguk közül valónak tekintették és bíztak bennük.

A gazdálkodásban megindult fejlődés folytatódott a korábban jelzett tendenciáknak megfelelően. Az eredményesen gazdálkodók gépeket vásároltak, egyénileg vagy néhányan közösen hűtőházat építettek, hogy a kedvező értékesítésig megfelelően tárolhassák a termékeket.

Örvendetesen megélénkült a települések élete. Ebben jelentékeny szerepe van néhány polgármesternek, akik nem csupán vállalkozásbarát politikát folytatnak, hanem komoly gondot fordítanak a civil közösségek szervezésére is. A régióból szerzett tapasztalataimra támaszkodva meggyőződéssel mondhatom, hogy a civil közösségek nem spontán szerveződés eredményeként jönnek létre. Építve a falusi közösségekben latensen mindig meglévő összetartásra, segítőkészségre, a közös sors által motivált kapcsolatokra, a korábbi fejlődés eredményeként tudatossá vált érdekközösségre és együttműködésre jól működő civil közösségek hozhatók létre. Ezek tevékenységének eredményeként a település élete mozgalmasabb, látványosabb lett, a fejlődés eredményei is érzékelhetők, például burkolattal ellátott utak, járdák, gázvezeték, telefonhálózat, üzletek stb. Egyre rendszeresebbé válnak a különböző szakmai és kulturális rendezvények, amelyek mind a gyermekek, mind a felnőtt lakosság számára nemcsak szórakozást, de megmérettetési alkalmat is jelentenek.

Összességében valóban megállapítható, hogy egy olyan falusi közösség tevékenységét, életét tapinthatjuk ki, írhatjuk le, amelyre egyre inkább ráillik a polgári jelző a szó minden értelmében. Ha ugyanis feltesszük magunknak a kérdést, hogy milyen elemei is vannak a polgárosodás folyamatának, a következő fontos mozzanatokat emelhetjük ki:

- racionalizált termelés, amely egyre kevésbé függ a természeti feltételektől,
- a piaci csere dominanciája, amely azonban nem zárja ki a kölcsönösség és az újraelosztás elvét,
- dinamikusan fejlődő infrastruktúra,
- működő civil közösségek és közösségi kontroll,
- az érdekérvényesítés kiépülő formái és mechanizmusai,
- a polgári értékrendszer alapértékeit tartalmazó értékrend.

Ezek mindegyike megtalálható az általunk vizsgált régióban.

Úgy vélem, hogy a polgári fejlődésben elért eredmények nem csupán az utolsó egy évtized változásait foglalják magukba, hanem ezek szervesen ráépülnek azokra a fejlődési tendenciákra, amelyek az előző évtizedekben formálódtak és meghatározták a térség fejlődésének irányait. Bár első hallásra talán paradox, mégis így igaz: a szocializmus viszonyai között megtett út számos eredménye teszi lehetővé a polgári fejlődésben ma tapasztalható pozitívumokat. Ha a paraszti polgárosodás folyamatának előzményeit kutatjuk, akkor sokkal inkább itt kell keresnünk az okokat, semmint az 1945 előtti korszakban. Megítélésem szerint kimondható, hogy a térségben élő paraszt – s talán nem csak az itt élő – átalakult földművelő polgárrá, s ehhez az eredményhez vezető úton az első döntő lépéseket a szocializmus sok tekintetben ellentmondásos viszonyai között tette meg. A fejlődésnek mindig vannak rendszersemleges elemei, amelyek azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a megtett út egészének értékelésében. Nem metszhető ki országunk történetéből, fejlődéséből 40 év, mert meghatározott politikai szempontokból nézve negatívan minősíthető. Ha a jövőt az Európához való teljes felzárkózás jelenti, akkor ehhez az útravalót a múlt, az 1960-as évek óta eltelt néhány évtized szolgáltatta.

Természetesen a probléma még további vizsgálatot igényel. Feltétlenül szükség van komparatív elemzésre, amely olyan területekkel hasonlítja össze az általunk vizsgált régiót, ahol más tulajdonformák léteztek. Csak akkor kaphatunk ugyanis érvényes választ arra a kérdésre, hogy az általunk vizsgált térség pozitív eredményei elsősorban a szakszövetkezeti tulajdonformának tudhatók-e be, avagy más döntően meghatározó okokat is kell keresni. Indokolt lehet az egybevetés a Duna–Tisza köze megmaradt kerti tanyáival, a mezővárosi hagyományokkal, vagy éppen az egykori uradalmi világ utóhatásaival is.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

MERRE TEKINT A „KINTVALÓ NÉP"? TELEPÜLÉSI KÖZÖSSÉGEK A TANYÁN

Duró Annamária

Az alföldi tanyaközségek története nemcsak falvaink, hanem tanyáink sorsával is szorosan összefonódik. E különös osztott települések ugyanis szórványok besűrűsödésével jöttek létre, ám csak töredékük született meg természetes fejlődési folyamat eredményeként. Többségüket egy, a tanyarendszer felszámolását célzó politikai döntés: az 1949-es közigazgatási reform indította el az önállósulás útján.

Az új településmagok kialakulása alapvetően megváltoztatta a „kintvaló nép" életmódjának térbeli kereteit: mezőváros és tanyavilága megosztottságát a tanya–falu–város háromszög váltotta fel. E rövid tanulmány keretében azt szeretném vázolni, hogyan alakította át mindez a tanyaiakat és a zárt település lakóit összefűző közösségi kapcsolatokat.

Forrásként mindenekelőtt azokra a szociálgeográfiai felvételekre hagyatkozom, amelyeket a régi szegedi határból önállósult Szatymaz, Zákányszék és Mórahalom külterületén készítettem 1987–1991 között. Az idő különös módon felértékelte ezeket az esettanulmányokat: mivel a rendszerváltás küszöbén készültek, az addig és az azóta megtett út értékeléséhez egyaránt viszonyítási alapot kínálnak.

Elkülönülés és összetartozás

Sokan és sokféle szaktudomány szemléletével vették már vizsgálat alá ezt a különös alföldi települést. A földrajztudomány – *Albert Demangeon* rendszere nyomán – azt tekinti a magyar tanya fő jellegzetességének, hogy a határba való kiköltözés, ún. másodlagos településszóródás eredményeként jött létre. A néprajz és a szociológia művelői ugyanakkor a mezőváros és határa egységét hangsúlyozzák: felfogásuk szerint a tartozéktelepülés-jelleg, illetve az anyatelepüléshez fűződő különleges társadalmi kapcsolatok teszik sajátos szórvánnyá a tanyát.

A tanya lényegét tehát a zárt településhez való viszonya fejezi ki leginkább, amit a táj és az ember nézőpontjának összeegyeztetésével így fogalmazhatnánk

meg: térbeli elkülönülés és társadalmi összetartozás. Akár a tulajdonképpeni szóródás, akár a besűrűsödés folyamatáról van szó, a tanyaelv lényege ez.

Az Alföld jogi értelemben vett mezővárosai, amelyek önmagukból a tanyarendszert megteremtették, dunántúli, felvidéki és erdélyi sorstársaikhoz képest sajátos fejlődési utat jártak be. A XIV. században megindult és a török hódoltság idején kiteljesedő településpusztulás következtében előbb a népességtömörülés, majd a kirajzás színtereivé váltak. Megnövekedett határukat – a földesúri függés szálait tovább lazítva – ún. kertes rendszerben vették művelés alá, ami azt jelentette, hogy lakosaik a jobbágytelki állományon kívül magánbirtokot is szerezhettek. Mivel e „mezei kertnek", „szállásnak", „teleknek" vagy „kaszálónak" nevezett birtokegységek szabad használatát sem a nyomáskényszer, sem az újraosztás kényszere nem korlátozta, rajtuk az egyéni gazdálkodás szükségleteinek megfelelően lehetett építeni.

A tanyarendszert tehát az ésszerű munkaszervezés igénye hívta életre. A mezőgazdasági művelés szempontjából kétségtelenül előnyt jelentett, hogy a gazda a termelőhely közelében él, az anyatelepülés közösségétől való térbeli távolság azonban az élet többi területén inkább hátránynak bizonyult. A civilizáció javainak hiányát csupán egyetlen különleges előny ellensúlyozhatta: a szabadság. Ebben a világban, ahol egyedül a természet erőinek volt alávetve az ember, mindig el lehetett tűnni és ki lehetett emelkedni. (*Tömörkény István* a századelőn még találkozott olyan pásztoremberrel a szegedi pusztán, akit lánynévre kereszteltek, hogy ne váljék belőle császár katonája.)

A mezővárosi közösségek általában csak adófizető polgáraik, a birtokos gazdák kiköltözését tilalmazták, a központi hatalom szemében azonban – társadalmi rendszertől függetlenül – mindenkor szálka volt az áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen tanyavilág. A Habsburg-udvar az 1780-as és az 1850-es években kétszer is megkísérelte a tanyai nép „falukba verését" – hiába. A külterületi közigazgatás egész Alföldre kiterjedő, egységes rendezésére csak a földtulajdonviszonyok egyidejű átalakításával nyílt lehetőség.

A tsz-szervezés akadályának tekintett tanyarendszert két szakaszban igyekezett felszámolni a szocialista államhatalom: egyrészt minél több tanyás határrész önálló községi rangra emelésével, másrészt pedig a külterületen élők mielőbbi belterületre költöztetésével. A közigazgatási beavatkozás látványos sikerrel járt, hiszen 1949–1956 között több, mint nyolcvan új település került rá az Alföld térképére. A Tanyai Tanács által kijelölt tanyaközpontok faluközponttá formálódása azonban nem váltotta be a tanyarendszer gyors ütemű pusztulásához fűzött reményeket; az esetek többségében ugyanis a falu is megszületett és – megváltozott kapcsolatrendszerben ugyan, de – a tanya is megmaradt.

E fordulat jelentősége akkor válik igazán érthetővé, ha megvizsgáljuk, mit jelentett a térbeli elkülönülés és a társadalmi összetartozás az egykori mezővárosok történeti településhatára és a mai tanyaközségek külterülete alkotta térbeli keretekben.

„Hazamenni" és „előjönni"

A zárt településből való kiköltözéssel nemcsak a népesség térbeli elrendeződése változott meg, hanem a határhasználat rendszere is; a távoli határrészekben meginduló állattartás és az ehhez kapcsolódó földművelés az agrártér új meghódítását jelentette.

A tanyásodásnak a mezővárosok történeti településhatára volt a színtere, amelyek végleges körvonalai általában a 18. század folyamán szilárdultak meg. Míg Kecskemét örökjogon megszerzett pusztái félkörben vették körül a várost, a „szegedi föld" nem alkotott összefüggő egészet: a kiskun területek közbeékelődése miatt hatalmas V betűt formált, amelynek ÉNY-i ága egészen Félegyházáig ért, DNY-i szélén pedig már „a szabadkai harang szerint" ebédeltek az emberek. Ez az elkülönülés magyarázza, hogy Felsőtanyát az iparosok-kereskedők lakta Felsőváros, Alsótanyát pedig a paraszti Alsóváros szülöttei népesítették be.

A tulajdonképpeni szóródás nem jelentett azonnali, állandó és teljes kiköltözést; az anyatelepüléstől való elszakadás fokozatosa ment végbe. A tanyaelv vizsgálatához *Erdei Ferenc* tipológiája nyújtja a legbiztosabb támpontot, aki – az anyatelepüléshez fűződő viszony függvényében – a következőképpen határozta meg a tanyafejlődés korszakait:

1. A határba kihelyezett mezőgazdasági üzemközpontok még nem állandóan lakottak.
2. Az időszakos kinttartózkodás állandóvá válik, de a zárt településsel való szoros kapcsolat megmarad: a kinn élő családok többsége városi házzal is rendelkezik.
3. Az állandóan lakott tanyák – elszakadván az anyavárostól – a valódi szórványokhoz kezdenek hasonlítani.

Az egymást követő történeti szakaszokra meghatározott tanyatípusok: az állandóan nem lakott tanyák, a kisgazdatanyák és az ún. farmtanyák túlsúlya jellemző; ezek mindegyike az anyavárostól való távolodás egy-egy állomását képviselik. A szociológus nézőpontjából a kisgazdatanya jelentette a tanyai életforma ideális esetét, s a második fejlődési fokra jutott tanyás városok – mint például Hódmezővásárhely – járták a tanyafejlődés „szabályos" útját. Azokat a településeket, amelyek a harmincas évek végére még nem érkeztek el idáig, „elmaradottnak" tekintette, azokat pedig, amelyek – határukban a valódi szórványok tömegével – már meghaladták ezt az állapotot, „túlfejlődöttnek" nevezte. (A két végletet ebben a megközelítésben a nagykun városok, illetve Kecskemét és Szeged tanyarendszere képviseli.)

Ezek a különbségek azzal magyarázhatók, hogy a településszóródás mértékét és ütemét elsősorban helyi tényezők szabták meg. A sajátos arculatú tanyás vidékek létrejöttében a történeti hagyományok mellett a határ talajadottságainak

és a mezőgazdasági kultúra jellegének éppúgy szerepe volt, mint az adott mezővárosi közösség mentalitásának, a helyi agrárpolitikának vagy az anyaváros tanyapolitikájának. Azt a fajta kettős életvitelt, amely lehetővé tette, hogy tanyán élve is egy városi közösség teljes jogú tagja legyen az ember, Debrecenben például törvény írta elő: a külső legelő felosztásakor csak az kaphatott tanyaföldet, aki városi házzal is rendelkezett. Szeged ellenben nem ragaszkodott a kettős ingatlantulajdon mesterséges fönntartásához, sőt a XIX. század közepén megindított hosszú lejáratú földbérletakciók révén maga a város is telepített szórványokat.

Alsó- és Felsőtanya önállósulása nem a „tíz-" és „harmincesztendős födek" parcellázásával kezdődött; a bérlők kitelepedése csak gyorsította ezt a folyamatot. A kinn élők érdekében a tanyán lakó birtokos gazdák tették meg az első lépéseket, akik Szeged határában sohasem voltak számbeli kisebbségben a cselédekhez és napszámosokhoz képest. Az ő gyermekeikért épülnek fel az első tanyai iskolák, értük költözik ki a templom és ők azok, akik kézbe veszik a külterületi közigazgatás, az ún. tanyai kapitányságok megszervezését. Alsó- és Felsőközpont felállítása (1891) és a „kisvasút" megindítása (1927) azt bizonyítja, hogy törekvéseiket az anyaváros is támogatta.

Tömörkény István novelláinak, amelyek forrásértékűek a szegedi föld múltjára vonatkozóan, a napszámosok, bérlők és pásztorok mellett leggyakrabban éppen az örökföldes gazdák a főszereplői. A szórványtanyák népe szoros kapcsolatban élt egymással; egy új kereszt felállítása, az év végi iskolavizsga, vagy valamely tanyai táncmulatság mind olyan esemény volt, amely egy-egy határrész lakóit gyűjtötte össze. Ezek az emberek általában csak akkor keresték föl a „palotás Szegedet", ha valami eladni-, vásárolni- vagy hivatalos elintéznivalójuk akadt. Ha archaikusabb szokásokat őriztek és egyszerűbb viseletben jártak is, otthon érezték magukat a városban: tudták, hol hagyhatják a lovakat, kinél érdemes vásárolni, s melyik az a vendéglő vagy borkimérés, ahol mindig ismerős beszélgetőtársakra találhatnak. (Ahhoz rendszerint különleges alkalom kellett, hogy az egész család útnak induljon.)

A tanyaiakban a távolságok ellenére sem halványult el a városhoz tartozás tudata. Ennek bizonyságául hadd idézzem magát *Tömörkényt,* aki 1904-ben megjelent *„Gerendás szobákból"* című kötetében így vall erről:

> *„Mert ez a kintvaló nép (valami negyvenezer lélek) soha nem nevez mást hazának, csak a szülővárost, amelyből kiszármazott. Ha azt mondja, hogy: haza megyek, akkor azt mondja, hogy: a városba megyek. Ha ellenben bárhonnan a tanyája felé megy, akkor azt mondja: megyek elő. Kérdezd meg a lánytól a tanyaudvarban: Hát az apád merre van? azt mondja rá: oda van elő – ami annyit jelent, hogy bent van a tanyaházban."*

Azt, hogy valóban hazafelé tekintett a „kintvaló nép", a lakóépületek elhelyezése is bizonyítja, hiszen az uralkodó ÉNY-i szél irányának megfelelően – ahogy errefelé mondták: *„lefővégre"* – tájolt házak ablakai Felsőtanyán és Alsótanya É-i részén egyaránt az anyaváros felé néztek…

„Kifelé" és „befelé"

A tanyarendszer lényegéből fakad, hogy minden, a földtulajdonviszonyokat érintő beavatkozásnak megvannak a településhálózati következményei. Míg a jobbágyfelszabadítás és a földosztás új perspektívákat nyitott a tanyafejlődés előtt, a mezőgazdaság szocialista átszervezése – éppen ellenkezőleg – kényszerpályára terelte azt. A tsz-szervezés és a hozzá kapcsolódó községesítés azonban többet jelentett a tanyásodás egyszerű akadályánál; az anyatelepüléstől való elszakadás mesterséges fölgyorsítása ugyanis megtörte a másodlagos településszóródás fejlődési ívét: az anyatelepülésből való *kirajzás helyett* a formálódó faluközpontokba történő *beköltözés* lett a népességmozgás fő iránya. Bár az agrárprivatizáció következtében azóta lendületüket vesztették a koncentráció irányába ható erők, tanya és zárt település újonnan kialakult kapcsolatát a földmagántulajdon visszaállítása sem tudta megváltoztatni.

A tanyaközségek perspektíváit máig ható érvénnyel meghatározza az, hogy mely anyaváros területéből, mikor és milyen körülmények között önállósultak. Legjobb eséllyel azok a tanyás határrészek indultak, amelyek esetében az anyavárostól való elszakadás természetes úton, már a községgé alakítások előtt megtörtént. Nem véletlen, hogy a legfejlettebb leendő belterülettel rendelkező három tanyaközség – Röszke, Mórahalom és Lakitelek – éppen Szeged és Kecskemét határából vált ki.

Míg az 1949-es közigazgatási reform direkt politikai beavatkozást jelentett, az újonnan kijelölt belterületek fejlesztésében inkább közvetett módon érvényesült a központi hatalom akarata. Azokat a tanyaiakat, akik nem hagyták el lakóhelyüket a szocialista agrárpolitika szorításában, mindenekelőtt a külterületi építési tilalom bevezetésével igyekeztek a formálódó faluközpontok felé terelni. Ez a sokat kárhoztatott intézkedés, amely mindennemű modernizáció lehetőségétől megfosztotta a kinn élőket, természetes fejlődési folyamatot indított el: a megszüntetett földmagántulajdon helyét – mint a vagyoni helyzet tükre és mint befektetési lehetőség egyaránt – a magánerőből tető alá hozott belterületi ház foglalta el. Az életszínvonal emelkedésével szinte követendő mintává lett a tanyaiak szemében, hogy otthont teremtsenek maguknak a belterületen.

Ha a népszámlálási adatokat vesszük alapul, a kilenc szegedi tanyaközségre vonatkozó elemzésből az derül ki, hogy a kijelölt tanyaközpontok a hozzájuk rendelt tanyavilág pusztulása árán formálódtak faluközpontokká, méghozzá úgy, hogy a belső népességátcsoportosulást az összlakosság állandó fogyása kísérte. A szatymazi, a zákányszéki és a mórahalmi kérdőíves vizsgálat tapasztalatai szerint azonban nem minden új tulajdonos költözik be azonnal a tető alá hozott belterületi házba, sőt akik megteszik, többségükben azok sem szakadnak el végleg a tanyai gazdaságtól. A „kétfelé való lakásnak" családon belül és ge-

nerációs váltásban egyaránt többféle változata lehetséges attól függően, hogy a tanya vagy a belterületi otthon jelenti-e a kiindulópontot. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ilyenfajta lakóhelyi kapcsolódás nemcsak a településhatárokon belül létezik; a faluhálózat sűrítése következtében szerephez jutnak a szomszédos tanyaközségek, valamint az egykori anyaváros is.

A tanya és a faluközpont közötti kettős életvitel különböző változatai azt bizonyítják, hogy a szórványok besűrűsödése ugyanolyan fokozatokon keresztül megy végbe, mint ahogyan annak idején az anyavárosból való kirajzás megtörtént, csak a népességmozgás iránya fordult az ellenkezőjére. Jól mutatja ezt az időszakosan lakott tanyák funkcióváltása: a hajdani mezővárosok határában lévő „tanyázó helyeknek" *még nem volt,* a mai tanyaközségek külterületén található kései utódaiknak pedig – akár falubeliek gazdálkodnak rajtuk, akár városiak veszik meg őket – *már nincsen* állandó lakójuk.

A tanyaközségek belterülete és külterülete tehát csak térben válik el élesen egymástól; helyi társadalmuk nem osztható föl egyértelműen a falubeliek és a tanyaiak területi csoportjára, mert tanyával rendelkező belterületi lakosok éppúgy élnek itt, mint falusi házzal bíró tanyaiak, sőt a szomszédos települések és az egykori anyaváros lakói is lehetnek tanyatulajdonosok valamely tanyaközség külterületén. Mi fűzi össze mármost ezeket az embereket?

A szegedi példák azt bizonyítják, hogy tanyán különleges értéke van a – jó – szomszédságnak; a külterületen élők rendszerint együttműködnek az élet minden területén. Bizonyos értelemben az időszakosan lakott tanyák tulajdonosait is szomszédnak tekintik, de – paraszti mentalitás szerint – őket is a munkájuk alapján ítélik meg. Többre becsülik azt a városit, aki *„őszinte lélekkel"* dolgozik idekint, mint azt, aki csak *„kigyün szétnézni, kicsit ēvikkendözik, oszt mén tovább".*

A helybeliek szemében nincs nagy különbség falusi és tanyai között, a meginterjúvolt külterületi lakosok döntő többsége is a faluhoz tartozónak vallotta magát. A kérdésre, hogy része-e a tanyai nép a település közösségének, Mórahalmon ez a válasz is megfogalmazódott: *„Föltétlen, mert nélküle nem volna Mórahalom."* A szatymaziak közül viszonylag többen voltak más véleményen: a Szegedről kitelepülők például tanyán élve sem szakítják meg városi kapcsolataikat, a határszélen élők pedig gyakran inkább a szomszéd községek valamelyikéhez vonzódnak.

A tanyai életmódhoz több-kevesebb rendszerességgel a város fölkeresése is hozzátartozik. Bár az utazás célja alig változott – piacozás, bevásárlás, hivatalos ügyintézés, orvosi vizsgálat –, a kapcsolat jellege teljesen átalakult: az új települések külterületévé lett tanyavilág lakói idegenek már Szegeden. Csak azok tekintenek másként a városra, akik valamikor ott éltek, tanultak, dolgoztak, vagy most is bejárnak nap mint nap.

Tapasztalataim szerint napjainkban már nem az egykori anyavároshoz fűződő rokoni és társadalmi kapcsolatok, hanem a településen belüli összetartozás szálai a legerősebbek. A tanyaközségek külterületi lakosai magukénak érzik ugyan faluközpontjukat, ám ide nem hazajárnak, hanem egyszerűen csak bemennek. Jelképes értelmű, hogy a faluközpont és a város közé eső határrészekben – legalábbis Zákányszéken így hallottam – a falu felé igyekezvén azt mondják, hogy *„kimögyünk a faluba"*. Befelé az itt élők számára ma is azt jelenti: Szeged felé...

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AZ EGYHÁZ ÉS A CIVIL TÁRSADALOM SZEREPE A FALUSI TÁRSADALMAKBAN

Bögre Zsuzsanna

Sok szó esik manapság a civil társadalomról és az egyházról. Arról is vita folyik, hogy ez utóbbi milyen szerepet tölt be – vagy kellene betöltenie – a társadalomban. A szerepmeghatározás sok esetben az egyház múltbeli szerepének vitatásába torkollik. Ezekhez a kérdésekhez szeretnék hozzászólni, mondandómat a falusi társadalmakra koncentrálva.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy mire gondolunk, amikor egyházról, civil társadalomról beszélünk, és hogy milyen összefüggés van a két társadalmi valóság között. Amikor egyházat (jelen tanulmányban a katolikus egyház helyzetéről lesz mindvégig szó) emlegetünk, akkor közösségek hálózatára gondolunk (*Tomka,* 1998). Ebbe a hálózatba a legkülönfélébb szervezettségű közösségek tartoznak. Az egyházközségek lazább keretétől kezdve az azokon belül működő kisközösségek, vagy az egyház vezetőinek, papjainak különböző csoportjaitól kezdve a hívek megannyi köréig bezárólag. Az egyház lényege ebben a felfogásban a vallás társadalmi megjelenítése, amely nem történhet másképp, mint hogy emberek egy helyen összegyűljenek, hogy ott kölcsönösen megerősítsék egymást hitükben. Vagyis a vallás főleg közösségben tud fennmaradni, ott, ahol az emberek találkozhatnak egymással s beszélgethetnek világnézetükről.

Áttérve a civil társadalomra, ez a szó nem jelent mást, mint egy olyan alulról építkező társadalmat, amelyben különböző csoportok tagjai keresik és megtalálják önkifejeződési módjukat, s ezt mások érdekeinek megsértése nélkül teszik (*Tomka,* 1998). A modern társadalomelmélet éppen arról szól, hogy *a mai társadalmakban a speciális világnézetű csoportoknak egymás mellett kell élniük, mert megszűnt a korábbi korokra jellemző egységes vallásos világnézet.*

A tárgyalt két fogalom között tehát igen szoros az összefüggés. Leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy az egyház önmegvalósítása közben civil társadalmat épít. Ebből tehát elvben az következik, hogy ahol az egyház jelen van, ott szerveződik is a civil társadalom – legalábbis a vallásos emberek körében. *Ha ez így van, kérdezhetjük, akkor miért tűnik sok esetben úgy, hogy falvaink nagy részében alig mozdult meg a civil társadalom?*

A hagyományos vallásos társadalom

Egyfelől érdemes újra meg újra tudatosítanunk, hogy a valóságot értékrendünk szerint észleljük. Vajon mekkora jelentőséget tulajdonítunk azoknak a társadalmi mozgásoknak, amelyek a falvakban (is!) az egyház hatására folyamatosan megjelennek? Ilyen például a rendszeres templomba járás, ahová a vallásos emberek az önkifejezés miatt mennek el. Vagy az egyházi kezelésben lévő szociális otthonok megjelenése, ahol az elmagányosodott kispénzű nyugdíjasok irigylésre méltó körülmények közé kerülnek. Említhetnénk továbbá a templomok védőszentjeinek tiszteletére rendezett búcsúkat is, amelyek sok helyen olyan ünneppé nőtték ki magukat, amire még a külföldre került rokonságnak is érdemes hazalátogatni. Valami miatt azonban mégis kevésbé figyelünk ezekre a jelenségekre, s nem könnyen soroljuk a civil társadalom eseményei közé. Mindennek többféle magyarázata lehet. Például, hogy ezeken a vallásos megmozdulásokon azok vesznek részt tömegesen, akik társadalmilag alig hallatják szavukat. Elsősorban idősekről, falun élőkről és az alacsonyabb iskolai végzettségűekről van szó. Vagy mert a társadalmi modernizációtól távol eső rétegeknek élete kevesebb érdeklődésre számíthat? Mindegy melyik a helyes válasz, tény az, *hogy ez a társadalmi csoport az egyház segítségével kapcsolódik a civil társadalomhoz, ami sok esetben nem tudatosodik.*

Érdemes továbbá megkeresnünk azokat a közelmúltban rejlő okokat, amelyek odáig vezettek, hogy ma az egyházak közösségei nem mindenki számára látható módon alkotják a civil társadalom részét. Első lépésként nézzük meg a vallás múltbeli társadalmi szerepét.

Hagyományosan vallásos társadalom jellemzői (1945 előtti időszak): Kövessük nyomon, hogy mit jelentett a vallás a II. világháború előtti korszakban. Néhány interjúidézet segít a hagyományosan vallásos társadalom felidézésében.

„Az egész család együtt járt templomba. Otthon nem is kellett olvasni a Bibliát, mert hát miért is kellett volna, az egész iskola ebből állt ki. Az egyházi ünnepeket mindenki megtartotta a környékünkön. Volt az Új év, a Vízkereszt, a Gyertyaszentelő, Gyümölcsoltó Boldogasszony, Húsvét, Pünkösd stb. (Sorolja tovább vég nélkül.) (Vidéken élő sofőr, aki 1927-ben született.)

„Óbudán akkor még olyan svábok laktak, akik katolikusok voltak és szinte mindenki járt templomba. A mi családunk is járt templomba, ugyanott volt az esküvőnk később. A vallás, szinte természetes volt. Mindenki mindenkit ismert, tudta mivel foglalkozik a másik. Nem is tudok olyan ismerősömről, aki ne járt volna templomba. Később, mikor iskolás lettem, a Mészáros utcába jártam. Az egész iskola átvonult a Krisztina téri templomba. Az is egy ismerkedési lehetőség volt a többiekkel." (1932-ben született fővárosi születésű, ma már falun élő általános iskolai igazgatónő.)

„A templom, az iskola meg a tanári lakások egy utcában voltak. Én az Istenről azt gondoltam, amit tanítottak odahaza, az iskolában, meg amit láttam a többiektől."(Nyugdíjas fizikai munkás, aki 1939-ben született.)

Az idézetek alapján érzékelhetővé válik a korszakra jellemző vallásosság *természetes* és *kötelező* volta. Ezen túl az is kiolvasható a szövegekből, hogy gyermekkorban a fontosabb *társadalmi „alrendszereket"*, mint például az *oktatási rendszert* (iskola, óvoda), a *politikai rendszert*, a *családokban zajló szocializációt* áthatotta a vallásos szemlélet. *Az egyéni élet mindennapjai, a munka világa, a helyi közélet eseményei, vagy az ünnepek, a barátkozások, egységesen a vallásosság erőterében zajlottak. Ezt jelenti a hagyományos vallás. Ennek működéséhez egy hagyományos társadalmi rend is kellett.* Ebben a rendben a vallást, az egységes erkölcsöt a társadalom egésze őrizte. Elmondhatjuk, hogy a hagyományos társadalomban a vallásosság ereje mögött mindig megtalálható egy egységes társadalmi közeg, amelyik fenntartotta azt. A hagyománytisztelő társadalomban a vallás volt az egyik legfontosabb tradíció.

A vallás akkori társadalmat szervező erejét mi sem bizonyítja jobban, mint a negyvenes évekre igen megszaporodott vallásos egyesületek, szervezetek száma. Talán leghíresebb közülük a KALOT, amelynek 1944-ben 4500 faluban volt szervezete, közel félmillió taggal, s húsz népfőiskolával. Viszonylag pontosabb adatokról olvashatunk ezen szervezetek feloszlatásának időszakából. 1946-ban a KALOT 631, KALÁSZ 576 helyi csoportját, és egyéb 170 katolikus egyesületet tiltottak be. 1948-as almanach szerint 7522 hitbuzgalmi egyesület létezett, összesen 708 000 taggal. A hagyományos társadalomban a vallás jelenléte és helyi társadalmat szervező ereje megkérdőjelezhetetlen volt.

A vallás társadalmi struktúrából való kiszorítása

Ma már tudjuk, hogy a kommunizmus fennállásának negyven évében az állam valláspolitikája nem volt egységes. Ezt az időszakot három szakaszra oszthatjuk, annak alapján, hogy milyen helyzetet foglalt el a vallás a társadalomban.

1. 1948–56. A politikai hatalom kíméletlenül fel akarta számolni az egyházakat, a vallást. A katolikus egyház következetes vezetőit börtönbe zárták, internálták, helyükbe új, az állam által kiválasztott emberek kerültek vezető pozícióba. Amennyire lehetett, az egyház ellenállt a vallásüldözésnek.
2. 1957–64. Nem szűnt meg, de csökkent a vallásüldözés erőszakos jellege. A Kádár-kormány meghirdetett népfrontpolitikájához felhasználta az egyházakat.
3. 1965–1989. Az állam és az egyház politikai magatartását egyre inkább a kiegyezésre való törekvés jellemezte. Az egyház vezetőinek célja az állam nyújtotta mozgástér minél jobb kihasználása lett.

1. Az ellenálló katolikus egyház: 1945–1956

A korszakok határai nem szigorúak, az évszámok mindhárom esetben körülbelüli időpontokat jelölnek. Ebben a szakaszban a leglényegesebb feladatok egyike volt az egyházak teljes kiszorítása a közéletből. 1948 őszén a magyar kormány a református, az evangélikus, az unitárius s az izraelita felekezetektől erőszakolta ki a megállapodás aláírását. 1950 őszén ugyanez a sors várt a katolikus egyházra is. Az alábbi néhány esemény alapvetően befolyásolta a hétköznapi vallásosságot.

- 1948. június 16. Törvényt fogadtak el az egyházi iskolák államosításáról (1948. évi XXXIII. Törvény).
- 1948 őszén felerősödtek a Mindszenty bíboros elleni támadások. December 26-án le is tartóztatták.
- 1950. június 7–19. Éjszakánként internáltak tizenegyezer magyar szerzetesből háromezer főt.
- 1950. augusztus 1. Létrehozták a papi békemozgalmat, az alsó- és a felsőpapság megosztása céljából.
- 1950. augusztus 30-án aláírták az állam és a katolikus egyház közötti megállapodást.
- 1951. május 19. Törvény született az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁÉH) felállításáról. A püspöki irodákban az ÁÉH emberei ellenőrizték a püspökök minden tevékenységét. Például a püspökkari körleveleknek állami diktátum szerint a békekölcsönökről, a mezőgazdasági termények begyűjtéséről, a tsz-ek szervezéséről is kellett szólniuk.

Az egyház tehát kemény politikai terror alá került, aminek akkor még ellen tudott állni. A hierarchia szolidaritást vállalt bebörtönzött bíborosával, s lényegében az ő irányvonalához tartotta magát. Az utca embere is tudta ezt, s ahol csak lehetett, ki akarta fejezni véleményét.

„Amikor a bazilika előtt haladtunk el a villamossal, az egész kocsi surrogott. Mindenki leemelte kalapját Isten háza előtt. Ezzel is ki akartuk fejezni, hogy az egyház mellett vagyunk." (Részlet egy kortanú interjújából.)

A hatalom mindent megtett az egyház megsemmisítéséért, de ennek ellenére akkor még érezhető volt a vallás ereje. Olyannyira, hogy például a szerzetesrendek feloszlatásakor még némelyik AVO-s katona is szégyenkezett.

„A nővérek mesélték, hogy a 200 km-nél hosszabb út megalázó, fáradságos és kínzó volt a sötétségben. Időnként – lakott területen kívül – megálltak. Hosszú szövetruhájukban csak nehézségek árán tudtak leszállni a teherautóról, a katonák derültsége közepette dolgukat elvégezni. Egyik kiskatona odasúgta a hozzá közel álló nővérnek: Ha tudná az édesanyám, hogy mit csinálok, kitagadna." (Részlet B. nővérrel készült interjúból.)

A diktatúra ebben az időszakban az egyház szerephordozóira, vezetőire koncentrált. Ezért – s ez nagyon fontos – a vallási hagyományban ez idő tájt még nem következett be lényeges változás az egyének szintjén. Kortanúkkal készült interjúkból tudjuk, hogy legtöbben hűségesen kitartottak az egyház mellett, ha kellett szembeszálltak a hatalommal is. A negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején még meg is növekedett a templomba járók száma. Ekkor még azok is felsorakoztak az egyház mellett, akik később karrierjük miatt felhagytak a vallásgyakorlással. Nagyon fontosnak tűnik kijelenteni, hogy *a kommunizmus ezen időszakában az egyház integrálni tudta a vallásos embereket.* A hívek többsége úgy politizált, ahogyan azt az egyház elvárta tőlük. *A vallási hagyomány összefogta az embereket.*

„Mindszenty letartóztatásakor kivezényelték az iskolánkat, a ciszterekhez jártam. Kántálnunk kellett, hogy éljen Czapik (az akkori egri érsek), vesszen Mindszenty. Mi, amikor a többiek Mindszenty nevét kiáltották, beleharsogtuk, hogy Czapik. Hamarosan fegyelmi elé állítottak. Először a kollégiumból zártak ki..." (Részlet egy falun élő, nyugalmazott iskolaigazgató interjújából.)

„Mindig mentünk a templomba. A falun az 50-es években még nem volt párttitkár, nem kellett elmaradni a templomból. Az iskolában is csak az történt, hogy a kereszt egyik napról a másikra lekerült a falról." (Részlet egy falun élő háziasszony visszaemlékezéséből.)

2. korszak: Az katolikus egyház elszigetelődése (1957–1964)

1956 elfojtása után kiderült, hogy a kommunizmus erősebb, mint azt az egyházi hierarchia gondolta volna. A legbefolyásosabb püspökök eddigre börtönbe, házi őrizetbe kerültek vagy internálták őket (Grősz József, Shvoy Lajos, Péteri József). Az állam helyükre olyan személyeket állított, akik hajlottak a megegyezésre. A püspökök minden lépését ellenőriztette a hatalom, s csak azt nyilatkozhatták, amit az ÁÉH előírt számukra. Hihetetlen módon lecsökkent a mozgásterük. Az állam tovább fokozta az egyházak életébe való beleavatkozást. Példa erre az Elnöki Tanács 1957:22 számú törvényerejű rendelete, amely alapján szinte valamennyi jelentős papi állás betöltéséhez állami hozzájárulásra volt szükség.

A kormány ekkor már nem megsemmisíteni akarta az egyházat, hanem inkább fel kívánta használni saját politikájának megvalósításában. Az új népfrontpolitikában szükségük volt az egyházak hallgatólagos együttműködésére. Az előző korszakhoz képest a vallás fokozatosan kezdett elszigetelődni a társadalom egészétől. Például a vallásgyakorlás eseményein ekkor már nem az egész falu vett részt, hanem csak aki nyíltan is vállalta meggyőződését. A vallás a templom falai közé szorult. A vallásüldözés módszere megváltozott. Kevésbé volt nyílt. „Aki nincs ellenünk az velünk van." – hangzott a közismert Kádár-mondás. Ez a belpolitikai irányelv valósult meg az állam részéről akkor is, ami-

kor az Apostoli Szentszék megbízottaival 1964. szeptember 15-én aláírtak egy részleges megállapodást a magyar állam és a katolikus egyház viszonyáról. A megállapodás megszületése egyrészt legitimálta az állam egyházpolitikáját, másrészt nyugat felé bizonyítani kellett, hogy Magyarországon létezett vallásszabadság. Ez bizonyos mozgásteret adott az egyháznak, vallásnak.

Mindehhez hozzátartozik az a társadalmi horderejű változás, ami a hatvanas években zajlott. A falvakban a téeszesítés kihúzta a lakosság lába alól a talajt, s elindult az addig elképzelhetetlen méretű társadalmi-területi mobilitás. A korszakot átélt emberek, még ha akartak volna, sem tudtak szüleik módján élni. *A vallás, mint természetes kulturális közeg, hirtelen a múlté lett.* Az emberek számára egzisztenciális kérdéssé vált a politikai rendszerhez való alkalmazkodás. Különösen azok számára, akik ekkorra jutottak el életkoruk szerint a munkába állás, a továbbtanulás vagy az önálló családalapítás időszakához. Világossá vált, hogy aki társadalmilag érvényesülni kívánt, vagy be akart jutni egy jobban fizető munkahelyre, esetleg lakást szeretett volna, annak szakítania kellett a vallással, de legalábbis el kell titkolnia világnézetét. Ebben a nagyon fontos problémában az emberek többsége magára maradt. Nem állt már mögöttük az egyházi tradíció vagy a helyi társadalom elvárásrendszere. A megbolydult világban mindenki úgy boldogult, ahogy tudott. *A vallási hagyomány már nemcsak intézményes szinten, hanem az egyének szintjén is kezdett átalakulni.* Intézményi háttér nélkül a legkülönfélébb magatartási variációk alakultak ki. Volt, aki titokban tartotta, hogy vallásos, s olyankor és ott ment el templomba, ahol senki sem ismerte. Volt olyan, aki kemény lelki krízis után abbahagyott mindenféle vallásos tevékenységet, mert a karrierje úgy kívánta. Olyanokról is tudunk, akik találtak maguknak vallásos kisközösséget, ahol többedmagukkal próbáltak alkalmazkodni a megváltozott társadalmi viszonyokhoz. Ez utóbbiak voltak a legkevesebben, mert a vallás vállalása ekkoriban folyamatos társadalmi hátránnyal járt. Sokak élménye lehetett az alábbi összegzés:

> „Ezentúl semmit sem fogok csinálni, ami államilag üldözendő. Nincs itt mese, meg kell élni." (Idézet a nyugdíjas igazgató interjújából.)

3. A puha diktatúra időszaka – dialogizálás kora (1965–1989)

Az állam és az egyház közeledése a nagypolitikában is követhető volt. Íme néhány konkrét politikai lépés, amely a dialógushoz vezetett.

- 1971. VI. Pál utasítására Mindszenty bíboros elhagyta az országot.
- 1973. VI. Pál üresnek nyilvánította az esztergomi érseki széket.
- 1976. Lékai Lászlót esztergomi érseknek nevezte ki a pápa.
- 1977. VI. Pál fogadta Kádár Jánost, az első pártvezetőt a szovjet zónából.
- 1984. II. János Pál fogadta Miklós Imrét, az ÁÉH államtitkárát.

A katolikus egyház és a Vatikán közé beépült az állam. A korábbi évekre jellemző adminisztratív vallásüldözés már nem volt a kormányzati politika része. Ekkorra azonban az egyház belső életében két egymással ellentétes magatartásmód alakult ki.

Az egyik irányzat tudomásul vette a vallásgyakorlat templom falai közé való szorulását. Ebbe a vonalba tartozott az egyházi vezetők nagy része, akiket az állam folyamatosan irányított és ellenőrzött. Esetükben maximum azt lehetett elérni, hogy a vallásukat őrző embereket összetartsák, a rendszeres vallásgyakorlatot biztosítsák. Adott körülmények között ez a vonal az egyház fennmaradását szolgálta. Az egyházközségek – ha laza módon is, de – közösségi életet biztosítottak a vallásukat őrzők számára.

Kialakult emellett egy másik irány is, amelyben a vallásos emberek nem elégedtek meg az állam szabta keretekkel. Ebben a vonalban az ifjúságneveléssel, kisközösségek szervezésével foglalkoztak, csupa olyan dolgokkal, amelyek tiltott tevékenységek voltak. Bujkáltak, titkolóztak, mert anonimnak kellett maradnia annak, aki ebben a földalatti életben részt vett. Ez az irányzat magasabb szintű önszerveződést igényelt a korábbiakban megszokottnál, vállalva az esetleges retorziókat is. Itt erősebben voltak jelen a civil társadalom vonásai, mint az egyházközségek életében, bár számukat tekintve a vallásos emberek töredéke tartozott ehhez az irányzathoz. Ezek többsége pedig a városokban és nem a falvakban élt.

A fent vázolt folyamatok következményei között élünk ma, s érdemes mindezekre gondolni, amikor esetleg passzívnak értékeljük falvainkban az egyház civil társadalomban való jelenlétét.

Konkrét társadalmi következmények: Szociológiai kutatások már a 70-es évek közepén arról beszéltek, (s itt főleg *Tomka Miklós* kutatásaira gondolhatunk), hogy a vallásosság megvallása fordítottan aránylott a társadalom struktúrájához. Minél lejjebb mentünk a társadalmi hierarchiában, annál valószínűbb volt, hogy az illető egyén vallásosnak mondja magát. Vagyis a parasztok, a szakképzetlenebbek, a falusi lakosok, az alacsonyabb iskolai végzettségűek és az idősebbek társadalmi súlyuknál nagyobb arányban voltak vallásosak. Ez a tendencia a 80-as években végzett felmérések szerint némileg módosult. *Tehát a fiatalok, a magasabb iskolai végzettségűek, a szellemi foglakozásúak, és a városi lakosok körében megélénkült a vallási érdeklődés. Ez a megélénkülés* nagyrészt a kiscsoportoknak, a bázisközösségeknek, a lelkiségi mozgalmak hazai megjelenésének volt köszönhető, mindannak tehát, ami a „föld alatt működő" közösségeket létrehozta. Két dolgot fontos megjegyezni ezzel kapcsolatban. Abszolút számokban és arányokban mérve a vallási megélénkülés csekély kisebbséget jelentett. Budapesten például a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 9%-át érintette, s ugyanez országos mintán már csak 4%-ot tett ki.

A másik megjegyzés témánk szempontjából talán még fontosabb. A föld alatt működő kisközösségek inkább a városokban, mint a falvakban tudtak megmaradni. Ahol mindenki mindenkit ismert, a titkolózás, a lakásokban való találkozás szinte lehetetlen volt. A kommunista rendszer végig tiltotta a közösségek szervezését, komoly BM-apparátust működtetett a szervezők felderítésére. Ezért a „földalatti mozgalom" anonimitást követelt. Ezt a városokban inkább tudták biztosítani, mint a falvakban. Így a vallásos élet a civil társadalom szervezése szempontjából ott aktívabb volt. Furcsa paradoxon is ez egyben. A személytelen nagyvárosok elősegítették a személyes kapcsolatokra épülő vallási kisközösségek kialakulását.

A rendszerváltás után, amikor Magyarországon ismét vallásszabadság lett, s a vallásosság fellendülése előtt megnyílt az út, de az nem nőtt a lehetőségek függvényében. Azok az egyházközségek tudtak a leghamarabb regenerálódni, ahol 1989 előtt már működtek vallásos kisközösségek, vagy ahová kiváló személyi képességekkel rendelkező papok kerültek. Itt sikerült mozgósítani a világi hívek aktivitását, s ezáltal megsokszorozódott a papok ereje. A többletmunkát például a közösségekben nevelkedett világi hívek át tudták venni a plébánosoktól. Ezeken a plébániákon a felmerülő problémák megoldása nem a papok dolga lett egyedül, hanem a híveké is. A pap feladata a munkák koordinálása és emellett hivatása gyakorlása, a lelkiélet irányítása.

Ez azonban a falusi társadalmakban ritka jelenségnek számít ma még. Itt a külső szemlélő hamarabb találkozhat olyan plébánossal, akinek 4-5 egyházközséget kell egyszerre ellátnia. Ők azok a papok, akik már szombaton elkezdik a misézést, hogy vasárnap estig minden falujukba eljussanak. Sűrűn hallani, hogy a szorosan vett lelkipásztori munkájuk elvégzésére nem jut idejük. Az is közismert, hogy Magyarországon ma a római katolikus papság 49,6%-a hatvan évnél idősebb. Hallottunk már 95 éves papról is, s azt is tudjuk, hogy ritka a nyugdíjas pap. Aki nyugállományba vonulhat, azt azért teheti, mert olyan betegsége van, ami miatt nem tud dolgozni. Az aktív papok között a 70–74 éves korosztály kiemelkedő létszámú. Ilyen feltételek mellett talán még sürgetőbbnek tűnik a vallási hagyomány kisközösségi formákra való átalakulása. S ilyen adatok mellett talán az is érthető, hogy miért olyan lassú folyamat – különösen falvakban – az egyház aktívabb megjelenése és a civil társadalomba való beépülése.

Összefoglalás

Amennyiben a megfigyelő úgy találja, hogy az egyház kevésbé vesz részt a civil társadalom építésében, akkor ez a megállapítás két tényre hívja fel a figyelmünket. Az egyik, hogy alulértékeljük a meglévő vallásgyakorlás civil társadalomban betöltött szerepét. A másik viszont, hogy az egyháznak még sok tennivalója van ahhoz, hogy láthatóbbá tegye a civil társadalombeli szerepét.

A kommunista rendszer az egyház közösségi jellegét üldözte a legjobban, mindvégig akadályokat gördítve közösségszervező munkája elé.

A földalatti közösségek inkább a városokhoz kötődtek, ami nehezebbé teszi a rendszerváltás utáni falusi egyházközségek „regenerálódását".

Miért olyan fontos az egyház közösségi életének felvirágzása? Vagy kérdezhetnénk úgy is, hogy miért motiválhatják a vallásos közösségek tagjaikat a civil társadalom más területi felé ?

A közösségben, s így van ez a vallásos közösségekkel is, az ember személyes határai kitágulnak. A közösségben eljut az ember egy idő után odáig, hogy önmagát elkezdi mások szemével látni. Ezért közelebb kerül ÉN-ünkhöz a MÁSIK. Így képessé válunk már nemcsak önmagunk fontosságát felismerni, hanem a körülöttünk élő nagyobb közösségét is. Nemcsak saját érdekeinkért fogunk dolgozni ezután, hanem környezetünkért is, s ezzel a vallás nemcsak a családi életben, a rokonsági rendszerben és az egyházközségekben lesz jelen. Hatása érezhetővé válik a munkahelyi kapcsolatokban is, sőt a közügyek iránt érzett felelősségvállalásban. A világban való jelenlét nem elsősorban vallási agitációt jelent, hanem áldozatvállalást, a gyengék megsegítését, amelyre egyre nagyobb szükség van manapság. Ezért közösségek szervezése nélkül nem várható el, hogy a vallás a helyi társadalmak civil szféráját az eddigieknél „látványosabban" hassa át.

Nézetem szerint a vallási hagyomány és az elmaradott falusi társadalmak megújulása szoros összefüggésben áll egymással, különösen ott, ahol az egyház mellett nincs más civil társadalmat szervező erő.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

SODRÓDÓ FALU

Szekeres János

Amikor sodródó falut emlegetek, akkor *Szabó Dezső, Tamási Áron, Németh László, Illyés Gyula, Kopácsi Sándor* falujára gondolok, és ezzel a mi falunkról, vagyis a megsemmisülés felé sodródó faluról szólok. Arról a faluról, amelyet halálosan megsebzett a kvázi kommunizmus, és amelyet most temetni készül a cinikus globalizáció. És amit a többség sajnos észre sem vesz. Mert mit tud az igazi faluról a városlakó, aki a falusi turizmus révén látott patyomkin-falut operett-paraszttal, avagy kocsijával keresztülhajtott hátrányos helyzetű, lepusztult falvakon? De mit tud a gyökértelen, felhígult falusi is a nemzet megtartó erejéről, a harmadik Magyarországról, a paraszti autonómiáról, a szuverén faluközösség ősi hagyományairól? Sajnos, bekövetkezett *Németh László* víziója a falu népéről, amely elvesztette önállóságát, alulfizetett és ellopták tőle a munka örömét.

Amikor faluról beszélek, akkor nem településtípusról, lakhelyről, gazdálkodási színtérről, hanem létformáról, életmódról, a családi fészek hangulatáról szólok. Ilyenkor az Árnyas szülőföld jut eszembe *Tamási Árontól:*

„Az esti fátyolon keresztül csak derengve látszik a szülőfalum tornya. De ahogy a száját sötétben is megkapja az ember, olyan pontosan tudom én is, hogy hol van a derengésben. Ilyenkor nyűgbe ver valami különös érzés, melyhez hasonlót soha semmi nem ébreszt bennem. Csak a föld, ahol ringott a bölcsőm.

Nem öröm és nem fájdalom ez az érzés; nem szárnyalás és nem is megenyhülés. Kehely talán, amiben e földi élet levének kivonata van. Az a titokzatos, egyetlen ital, amelybe a kerek földnek minden fűszere egybefőzetett. Ízében mind ott találom az édes és keserű fűszereket, a mérgezőket és a gyógyítókat, nemkülönben a kábítókat és a kijózanító fűszereket.

Bilincsbe vert.

És nem tehetek egyebet, hordom ezt az örökös bilincset, láthatatlan bilincset, mely egymagában is elegendő volna ahhoz, hogy az ember szabad soha ne lehessen. S még úgy a legjobb, ha megadással hordom, és a rozsdáit magam takarítom, mert aki lázadva összetöri ezt a kelyhet, szülőföldjét temeti el.

Vagyis a hegyeket egyenlővé teszi a sík földdel, hogy magának zugot sehol ne találhasson."

Arról az életérzésről van szó, amelyet minden nap megélhetett a falu végén lakó János bácsi, az író pedig lírába foglalt. A 45 év kiirtotta ezt az érzést azzal, hogy eltörölte az autonómiát, ezt szentesíti a rablóprivatizációt követő gazdaságpolitika. Ugyan volt egy politikai szándéktól független, sikeres 1996-os gazdasági év, amikor megdobbant a falu szíve, de az agrárkormányzat gyorsan feledtette ezt.

Minden józan gondolkodású ember tudja, hogy a falu és a mezőgazdaság elválaszthatatlan, a mezőgazdaság és a vidékfejlesztés feltételezi egymást.

A fejlesztés eddigi következményei lehangolóak. A rendszerváltozás óta az agrártárca által meghirdetett pályázatok ugyanis a falu lakosságának elenyésző részét érintették. Ezek a munkahelyteremtésben jelentéktelen változást hoztak. Inkább megosztották, mint mozgósították a falut. Lásd gépvásárlási támogatás, szövetkezetalapítási támogatás (élt egy évet), a meghirdetett gazdakölcsön, amit az állami pénzen konszolidált tékozló bankok elszabotálnak azzal a cinikus megjegyzéssel, hogy a mezőgazdaság kockázatos befektetés. mellesleg ez nem is igaz, hisz az állam 80%-os készpénzfizetési kezességet vállal. De nem szolgálja a falu egységes és dinamikus fejlődését a fiatal agrárszakemberek támogatása, vagy a szerkezetátalakítás ködös jelszava sem. Hiszen már *Németh László* is megmondta, hogy „a mezőgazdaságnak nem csak a mennyiséget és a minőséget kell termelni, hanem a helyben boldogulást, a fedelet a fej felett és a kenyeret kell biztosítani." De nehézkes a földalapú támogatás és még inkább az úgynevezett minőségi termelés segítése is. Lassan oda jutunk, hogy egy-egy pályázati támogatásból több sápot visznek el diszfunkcionális szervezetek, mint amit a pályázó ténylegesen hasznosíthat. Például a PHARE fásítási támogatásának összegéből a facsemetét a pályázó az önrészből meg tudná venni (ami 20%), a többi elmegy tervezésre, szervezésre, kivitelezésre. A területfejlesztési pályázatok önerőre vonatkozóan olyan kemény feltételeket támasztanak, amelyet a forráshiányos önkormányzatok csak a számviteli szabályok kijátszásával képesek teljesíteni. Nem a falusi emberek boldogulását szolgálják a munkaügyi központok álláskereső tréningjei sem.

Véleményem szerint a falu újraélesztéséhez az eddigieknél kisebb összegű, de jobban átgondolt, a lakosság szélesebb körét érintő támogatási rendszerre lenne szükség, amely hatékonyan képes segíteni a helyben boldogulást. Az elmaradott térségekben ennek egyfajta modelljét – szociális földprogramként – érdekes módon a volt Népjóléti Minisztérium dolgozta ki; a programot jelenleg a Szociális és Családügyi Minisztérium működteti.

Településünkön a szociális földprogram a faluközösség felélesztésének, fejlesztésének leghatékonyabb, mondhatni nélkülözhetetlen eszköze. Ennek a programnak a célja az agrártérségben élő, szociálisan hátrányos helyzetű családok életminőségének javítása. A földprogram történelmi előzményekre épülő, produktív szociál- és gazdaságpolitikai kísérlet. Eredményességét azzal lehet

mérni, hogy miként válnak újra produktívvá a munkától elszokott emberek, milyen termelési értékeket hoznak létre, és miként viszonyulnak egymáshoz és a termelési folyamathoz.

A hatékonyság minősítésének természetes közege a faluközösség. A faluközösséget történelmi kategóriaként említem. Tehát ez nem a szeressük egymást gyerekek operett érzelgőssége és nem is az elvtársi szolidaritás marxi ideája, hanem a XX. századi autonóm parasztság érték- és érdekszövetsége, amely hatalmas szocializációs erő és erkölcsi reguláció. Ez tükrözi a közhangulatot, a közerkölcsöt és a közvéleményt. Ebben történelmileg kétirányú tendencia érzékelhető: 1. a nagybirtok elleni él, 2. a lumpenesedés elutasítása.

Szociológiai felmérésünk szerint a faluközösség négy rétegre különül el, akár csak 1950 előtt. Korábban megkülönböztethető volt a nagygazda, a középparaszt, a szegényparaszt és a nincstelen réteg. Felmérésünk alapján napjainkban az alábbi kategóriákba soroltuk településünk családjait:

- A *gyarapodó* csoportba 12 család tartozik. Őket jellemzi az elemi termelői erők és anyagi feltételek birtoklása.
- A *stagnáló,* szegény családok száma 28. Ők termelési lehetőségeikben korlátozottak, de önellátásra berendezkedve, szerényen megélnek.
- *Lemaradó*, hátrányos helyzetű 18 család. Ők habitusbeli és anyagi problémákkal küszködnek, segélyekre szorulnak.
- *Lecsúszó*, veszélyeztetett 12 család. Ezek mentális, morális, egzisztenciális vákuumba kerültek. Alkoholizmus, felelőtlenség, igénytelenség jellemzi őket, és gyakran követelőznek.

Érdekes különbség, hogy 1950 előtt a közvélemény alakításában a középhadnak volt meghatározó szerepe, ma a közéleti apátiába húzódó kocsmai harsányság a jellemző, amit leginkább az utolsó két csoport jelenít meg, és a liberalista viszonyok mindezt bátorítják. Szerencsére az 1995-ben indult szociális földprogramunk hatására az átrétegződés – ha lassan is, de – megindult. Öt évvel ezelőtt ugyanis egyetlen vállalkozó gazda volt a községünkben, akit a leépülő tsz közhangulata maszekként emlegetett, ami akkor szitoknak számított. Ma – ahogy a tipológiai sémánk mutatja – 12 a gyarapodó magángazdák száma, de a szegénynek nevezett 28 család is elindult az önállósodás útján. Pozitív változás jelei még néhány lemaradónál is érezhetők.

A program keretében 1995-ben ötven család 100 kg-os anyakocát kapott, összesen egymillió forint értékben. Elképzelésünk az volt, hogy a családok kocánként 2-2 malacot visszaadnak, de később nem láttuk értelmét, hogy ezt végrehajtsuk. A pályázat módosításának engedélyezésével 1996-ban egy MTZ traktort és ekét vettünk kétmillió forint értékben. Ebben az a felismerés vezérelt bennünket, hogy a gépi bérmunka középtávon többe kerül, mint a gépsor megvásárlása. 1997-ben négy hektár földet vettünk 300 ezer forintért, továbbá gáz-

olajat, vetőmagot és kemikáliát, amelyet a földdel nem rendelkezők kaptak. 1999-ben folytattuk a földvásárlást, aminek következtében az önkormányzat már tíz hektár földdel rendelkezik.

Alprogramként 1998-ban kapcsolódott a szociális földprogramunkhoz a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány, valamint a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium pályázati juttatása és a céljellegű decentralizált támogatás. Mindez összesen 4 millió forintot jelentett. Ebből malacokra költöttünk 1 300 000 forintot, csibére 800 000, gépekre (vetőgép, szárhúzó) 1 200 000 forintot, 700 000 forintért vetőmagot, kemikáliát, gázolajat vettünk.

Támogatási rendszerünk alapeszméje a differenciált juttatásokon keresztül a faluközösség egészének fejlesztése volt. A kezdeti bizonytalanságaink tapasztalatai késztettek bennünket egy átfogó szociológiai térkép készítésére. Ennek alapján határoztuk meg az ún. célcsoportokat, és azok differenciált támogatását.

A segítés sémája a következő:

Veszélyeztetettek:

- fél hektár föld
- gépi megművelés
- vetőmag, műtrágya, gyomirtó
- tenyész- és növendék állat
- kertek megművelése, kerti vetőmag

Lemaradók:

- vetőmag
- gépi munkák
- tenyész- és növendék állat
- kertek megművelése, kerti vetőmag

Stagnálók:

- gépi munkák
- növendék állat
- kertek megművelése, kerti vetőmag

Gyarapodók:

- kertek megművelése, kerti vetőmag
- fűkaszálás

Az eredeti elképzelésünk a tenyészállatok biztosításával több családnál is szép sikerrel járt. Van olyan gazda, aki az ún. „önkormányzati göbe" és egy utódja tavaszi malacaiért 1998-ban 180 ezer forintot kapott. Ez nem mondható el a veszélyeztetett családok többségéről, mert náluk a kocák jelentős része a hasznosulás időszakát nem érte meg. Ezért áttértünk a növendék állatok, süldők,

előnevelt baromfiak juttatására. Így nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nevelés, gondozás kialakítja azt az elemi felelősséget, ami nagyon sokszor hiányzik – sajnos, nemcsak az állatok iránt. (Ezért vajon ki a felelős – a társadalom, az iskola, a család, az egyén?) A felelősség közös és talán közügy.

A program végrehajtásában a fokozatosság pedagógiai alapelvét, a türelmet és a folyamatos ellenőrzést emelem ki.

Úgy tűnik, hogy a családok egy részénél a növendék állattal és aprójószággal való foglalkozás pozitív változást hozott. De azt is meg kell itt említeni, hogy az önsorsrontó, iszákos, veszélyeztetett néhány családnál lényeges attitűdváltozásról sajnos, nem lehet beszámolni. Talán az is valami, hogy a falu rendezvényein, a programmal kapcsolatos megbeszéléseken részt vesznek. A pozitív példákon elmerengnek, néha fogadkoznak. Örvendetes, hogy a szociális földprogram nem osztotta meg a falu társadalmát. Esetenként a gyarapodó, szorgalmas gazdák tesznek ugyan pesszimista megjegyzést a segítségnyújtás attitűdváltoztató hatékonyságára, de a program értelmét nem vonják kétségbe.

Sok feszültség forrása a szomszéd, többségében cigányok lakta falu nyomora, ezért tervezzük közös pályázat beadását.

Erőfeszítéseink legfőbb eredményének azt tartom, hogy a falu közvéleménye újra értéknek tartja a paraszti autonómiát, bátorítja az önállósulást. A családok többsége berendezkedett az önellátó gazdálkodásra, bizonyos értelemben függetlenedett a piaci labilitástól, ezzel élethelyzete stabilizálódott.

Természetesen a gyarapodó családok piacorientáltak, aminek a rapszodikus és tisztességtelen piaci viszonyok közepette sokszor van hisztérikus következménye.

Talán elég a MIZO- és néhány állatfelvásárlási anomáliára utalni. Ilyenkor sajnos a lumpeneskedő, segélyezésre berendezkedett családok önigazolva látják magukat.

A szociális földprogram önellátó következményeit mérlegelve, talán *Serafin Józsefet* célszerű idézni: „Természetesen nem vihető véghez, sőt kizárólagos célként sem tételezhető, hogy 2-3 generációt visszalépve, létrejöjjön egy nagy arányban önellátó réteg, kívül a piacgazdaságon és részben a társadalmon, mintegy parkolópályán létezve. Azonban az előrelépés néha visszafejlesztésnek látszó, hagyományos és mindmáig élő gazdasági-társadalmi formációkban lévő lehetőségek kihasználásában is megtehető."

Véleményem szerint az önellátó gazdálkodás nem csak hogy magasabb rendű, mint a segélyezésre ácsingózás, hanem egyben a paraszti élet méltóságának biztosítéka. Nem egy anakronisztikus gazdasági állapot, hanem a paraszti egzisztenciának, az önbecsülésnek nélkülözhetetlen alapja, a falusi élet biztonsága. Maga a létbiztonság. Napjaink passzív rezisztenciája egy értékidegen, értékvak világgal szemben. Nyilvánvaló, hogy a globalizációt szolgáló gazdaságpolitikai törekvések nem ilyen irányba hatnak. A piac fetisizálása leginkább ezen a

ponton veszélyezteti a falu jövőjét. A földkoncentráció emlegetése, az ésszerű birtoknagyság demagógiája olyan tendenciát jelez, ami nem veszi figyelembe a helyben boldogulást, az „árnyas szülőföld" biztonságát.

Közhelynek számít, hogy a rendszerváltozás minden káros hatását a falu viseli. Hisz a liberalizált piaci viszonyok és a mezőgazdasági termékek mesterségesen nyomott ára a falut végső romlásba sodorhatja. Ha nem következik be a falu elsorvadása, az nem az érvényes szociál- és gazdaságpolitikát dicséri, hanem a falu ősi életerejét, a kollektív ősmítoszt, a paraszti életérzés elpusztíthatatlanságát, az árnyas szülőföld lélekmegtartó erejét.

Községünkben a szociál- és gazdaságpolitikai erőfeszítésekkel párhuzamosan, tudatosan élesztjük és ápoljuk az ősi falusi hagyományokat. Ugyan nehézkesen indul a szociális földprogramhoz kapcsolódó kétkezi kalákamunka, de a meghitt közösségi alkalmak száma nőttön nő. Húsvéthétfő, fogadott ünnepek, Szentháromság vasárnapi máriagyűdi zarándoklat, augusztus 20-i ökomenikus délelőtt és találkozó az elszármazottakkal mind, mind azt jelzi, hogy a lelkekben is történik valami. Máriagyűdre a falu lakosságának közel fele elzarándokolt. Az augusztus 20-i falunapon évek óta több mint háromszázan vesznek részt (a falu lélekszáma 251). Erre az ünnepre a közhasznú munkások és a jövedelempótlósok többségének részvételével lázasan folyik a falu szépítése. Kisgyerekeink nyaranta Máriakéménden a parókián töltenek egy hetet a Zsámbéki Katolikus Főiskola hallgatóinak vezetésével. A falu népe lassan újra megtanul dolgozni és talán imádkozni is.

Még ugyan sodródunk, de reménykedünk.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

ELŐNYÖS KÖRNYEZETTEL HÁTRÁNYOS HELYZETBEN

Tózsa István

„A népességmegtartó képesség egyenlő:
képességmegtartó népesség."
Enyedi György

A Szilice-Torna karsztvidék periférikus térszerkezetben elhelyezkedő, elnéptelenedő aprófalvas térségének példáján azt vázolja fel a tanulmány, van-e kiút a gazdasági felemelkedés felé az ilyen helyen élők számára? Milyen posztfordista idegenforgalmi keresletet vonzhatnak a védett és látványos természeti környezetben gazdaságilag haldokló térségek? Megoldás lehet-e egyáltalán a falusi turizmus fejlesztése, avagy létezik-e más út is a tradicionális kézműipar, a hagyományos primer szektor, a távmunka, a térségmarketing, a tőkevonzás, a határ menti nemzetközi együttműködés felélesztésével?

Bevezetés: a területfejlesztés makrokörnyezete

A volt szocialista országok Közép-Európa keleti részén – ideológiájuk okán – az 1980–1990-es évekig erőltették a központi erőforrásokon nyugvó, központi irányítás alatt álló területfejlesztési politikájukat. Mivel a fordista tömegtermelés az 1970-es években világméretű – nálunk „olajválság" néven elhíresült – gazdasági krízisbe jutott, Nyugat-Európa a területfejlesztésre szánt erőforrásokat megpróbálta helyi alapokra áthelyezni – lásd: decentralizált területfejlesztési politika. Ez a folyamat a kezdeti gyengeség után 1990–2000-re fokozatosan megerősödött, mivel Nyugat-Európában az évszázados történelmi viszonyok miatt a lakosságnak komoly tőketartalékai voltak. Kelet-Európában és Kelet-Közép-Európában azonban a centralista területfejlesztés elhúzódó agóniáját csak a politikai rendszerváltás tudta lezárni. A zöld utat kapott decentralizmus egy infrastrukturálisan végletesen leépült, gazdasági alapját elvesztett és tőketartalékok nélküli népességű településhálózat keretén belül próbálja megvetni a lábát. Az egyelőre válságos helyzet stabilizálódása 2000–2010 körül, a jól működő decentralista területfejlesztés megjelenése pedig – Nyugat-Európa analó-

giáján – 2010–2020-ra várható. A két évtizedes kelet-közép-európai lemaradási és felzárkózási folyamatot az *1. táblázat* foglalja össze. Az értékrend, amely meghatározza a piacra került települések kínálati lehetőségeit, a posztfordista korszakban kezd immateriálissá válni, vagyis a fordista keresletnek megfelelő színes tévé, autó és fagyasztóláda mellett a „bio" ételkészítmények, természetes anyagok, az egészséges életmóddal és a testkultúrával kapcsolatos szolgáltatások iránt is megnő a kereslet. Nálunk ez a rendszerváltás utáni évtizedben még csak csírájában jelentkezik, többé-kevésbé megfelel az 1970–1980-as nyugat-európai szintnek.

A hátrányos helyzetű rurális térségek jellemzői

E bevezető gondolatok után lássuk, hogy a decentralista, a helyi erőforrások mozgósítására épülő területfejlesztésnek milyen esélyei lehetnek az olyan térségekben a kelet-közép-európai országokban, amelyek a rendszerváltás után elveszítették népességmegtartó képességüket? Amelyek:

1. a gazdasági szerkezetváltás nyomán ipari és mezőgazdasági *munkahelyek nélkül* maradtak;
2. *elmaradott infrastruktúrával* rendelkeznek;
3. *távol esnek az* esetleges *külföldi tőkebeáramlást* közvetítő főközlekedési útvonalaktól;
4. a nemzetiségi-politikai feszültségek miatt egyelőre még mindig a *nehezen átjárható országhatárok mentén* fekszenek, és ezért gazdaságilag és politika-földrajzilag egyaránt perifériku s helyzetűek;
5. népessége *nélkülözi a* talpraálláshoz szükséges helyi *tőketartalékokat.*

Iskolapéldája lehet az ilyen térségnek az Aggteleki-karszt vidéke, pontosabban a *Szilice-Tornai-karszt*, hiszen a határ szlovák oldalán is hasonló a helyzet. Az Aggteleki Nemzeti Parkot a dél-szlovák karszttal együtt 1996 óta az ENSZ természeti világörökség területei közé sorolhatjuk. Nagy várakozások előzték meg ezt az aktust, a borsodi bánya- és nehézipar válsága, valamint a földprivatizáció, a termelőszövetkezetek felbomlása miatt a minden munkahelyét fokozatosan elveszítő népesség csodában reménykedett: a *Világörökség* cím majd megindítja a munkahelyteremtő idegenforgalmi konjunktúrát. A csoda azonban – mint rendesen – ezúttal is elmaradt. A periféria aprófalvainak maradék népessége rohamosan fogy: az ezeréves falvak teljes kihalását úgy tűnik, semmi sem állíthatja meg. 40–10 fős állandó lakosságú kis falvakat is találunk napjainkban ezen a vidéken, az aprófalvak átlagos lélekszáma 390. Milyen út állhat a viszonylag szennyezetlen és természeti szépségekben bővelkedő környezetben haldokló falvak előtt?

1. táblázat

A területfejlesztés makrokörnyezete Európában. ***A települések piacra kerülése***

	1950–1970	1970–1980	1980–1990	1990–2000	2000–2010	2010–2020
Nyugat-Európa	**egyenletes C**	**válság gyenge DC**	**közepes DC**	**erős DC**	**egyenletes DC**	
Közép-Európa	**egyenletes C**	**eladósodásos C**	**forráshiányos C**	**válság gyenge DC**	**közepes DC**	**erős DC**
ÉRTÉKREND:						
Nyugat-Európa	fordista materiális		posztfordista immateriális			
Közép-Európa	fordista materiális				posztfordista immateriális	

(C = a központi erőforrásokon alapuló, centralizált területfejlesztés)
(DC = a helyi erőforrásokon alapuló, decentralizált területfejlesztés)

A kiút irányai

1. Egy lehetőség *a falvak felvásárlása.* Ennek jelei a legkisebb falvakban (Varbóc, Tornakápolna, Teresztenye) már feltűnőek. A felvásárlás két célból történhet: vagy a közelebbi és távolabbi városok tehetősebb rétegei vásárolják meg a házakat hétvégi házas hasznosításra, vagy a közeli városok vállalkozói vásárolják fel a házakat, s a falusi turizmus jegyében az e célra elérhető központi támogatással felújítják és vendégházként hasznosítják azokat. Mindkét esetben állandó lakosság nélkül marad a falu és a minimális infrastrukturális szolgáltatások (energiaellátás, közlekedés, közmű) biztosítása, valamint a tulajdon védelme érdekében szükséges, hogy a háztulajdonosok közössége falugondnokot alkalmazzon. Közigazgatási szerepköre az ilyen, állandó lakosság nélküli falvaknak jelenleg rendezetlen. A hétvégi házas felvásárlás a falukép szempontjából kedvezőtlenebb, mint az, amikor a falusi turizmus jegyében vásárolja fel egy-két vállalkozó a falut. Mégpedig azért, mert a falusi turizmus égisze alatt a házak felújítása külsőben próbál alkalmazkodni a helyi tradicionális népi építészet jegyeihez, míg ez a víkendházas hasznosításnál nem követelmény.

A *falusi turizmusról* szólva el kell mondani, hogy ez nem valami csodaszer, amely talpra segíti az elesett régiókat. A falusi turizmus mindenképpen csak kisegítő, plusz jövedelemforrás lehet és nem kizárólagos megélhetési forrás, mint ahogy kizárólag turizmusból – annak szezonális jellege miatt – még a legnagyobb idegenforgalmi körzetekben (például a Balaton-parton) sem lehet megélni. Magyarországon a falusi turizmust még az idegenforgalmi szaknyelv is folyamatosan keveri a rekreációs (pihenő), illetve a természet szépségeit megismertetni vágyó ökoturizmussal. A falusi turizmus aktív pihenés, feltételezi azt, hogy a vendég részt vesz egy hagyományos paraszti gazdaság hétköznapi életében (disznótor, lakodalmas, tehén- vagy kecsketejfejés, vajköpülés, túrókészítés, lekvárfőzés, háziállatok ellátása, kosárfonás, gombaszedés és -szárítás stb). A periférikus régiókban a kellemes természeti környezetben létrehozott vendégházak a rekreációs és az ökoturizmus bázisai: a csendes szemlélődés, a természet szépségeiben való gyönyörködés, a táj esztétikai értékének, a jó levegő, a csend élvezetének és a védett vadvirágok vagy állatfajok megpillantásának öröme jegyében. Falusi turizmusra csak azon falvak alkalmasak, ahol az állandó lakosság nagyobb száma és élni akarása még fenntartja – vagy újraéleszti – a hagyományos háztáji gazdálkodás elemeit: tehenet, kecskét, baromfit tartanak, gombát, gyógynövényeket gyűjtenek, lekvárt, pálinkát főznek, kosarat fonnak, fát faragnak, népi hímzéseket készítenek stb. Az ilyen tevékenységek megismerése a falusi turizmus ismérve. Ennek értelmében a példa régiónkban elsősorban a szlovákiai oldal falvai (Kecső, Borzova, Pelsőcardó) lennének a falusi turizmusra igazán alkalmas fogadóbázisok, míg a magyar oldalon a karszttól délre eső határrégió települései: Kánó, Imola, Alsótelekes.

2. A periférikus régiók előtti második lehetőség az, hogy *természeti kincseiket* (természetvédelmi oltalom alatt álló tájaikat és objektumaikat), *műemlékeiket* és hátrányos gazdasági helyzetüknek „köszönhető" viszonylagos *szennyezetlen környezetüket* (a tiszta levegőt és a csendet) *áruba bocsátják*. Az ilyen árura csak posztfordista piacon tapasztalható kereslet, és ez Magyarországon csak a rendszerváltás után kezdett megjelenni, jelenleg gyerekcipőben jár. Úgy is fogalmazhatunk, hogy jelenleg a madárfüttyért csak a nyugat-európai turista hajlandó fizetni. Az, aki „fordista" materiális igényeit (színes tévé, autó, hűtőláda) már kielégítette, és most már az immateriális javakra is vevő. A természeti kincsek áruba bocsátásának negatív hangzása van: „a természeti kincs az ország vagyona, arra nem szabadíthatunk turistákat, azt nem herdálhatjuk el" – véli az ágazati gondolkodású természetvédelem. A „mézesbödön-elv" azonban lehetővé teszi, hogy egy-egy nemzeti park természeti kincseit úgy mutassuk be egy kiválasztott, látványos de kicsiny területen, hogy a park legnagyobb részén az ökoszisztémák háborítatlanul élhessenek. Ehhez persze infrastruktúra és megfelelő területmarketing szükséges, tehát tőkeigényes tevékenység. Jósvafő, Aggtelek, Szögliget, Felsőtelekes, illetve a szlovák oldalon Hosszúszó rendelkezik a legmegfelelőbb adottságokkal ebből a szempontból.

3. Végül a harmadik – és legfontosabb – út az életben maradás, illetve a felemelkedés felé a *munkahelyteremtő tőkének és a* tőkét mozgásba hozó *vállalkozóknak* a régióba való „édesgetése". Itt a térség- és településmarketingnek lenne igen nagy szerepe, hiszen – mint a bevezetőben már szó volt róla – a beáramló tőke a nemzetközi főközlekedési útvonalak mentén jön – ha jön, most pedig a periférikus régiókról van szó. Olyan tőkét kellene tehát vonzani, amely elsősorban immateriális javak és szolgáltatások áruba bocsátására szakosodott. Ilyen javakat tud ugyanis kínálni a régió, és az ilyen javak kitermelése nem teszi tönkre a régió erőforrását. (Példa: ha valamely oknál fogva, esetleg az igen olcsó munkaerő miatt gépipari vagy vegyipari üzemet, tehát materiális javakat kitermelő tevékenységet telepítenek a régióba, az rombolja a régió eladható kincsét: a csendet, a jó levegőt, az esztétikus tájat.) Immateriális javakra jelenleg komoly piac csak Nyugat- és Észak-Európában, tehát külföldön kínálkozik. Ez még nehezebbé tenné a periférikus régiókban a térségmenedzsment helyzetét – ha lenne egyáltalán szakértő térségmenedzsment. Milyen tőkeberuházást kellene ide vonzani?

– A *bio-élelmiszeripart* (gombák, erdei gyümölcsök, gyógynövények, kecsketej, kecskesajt, méz begyűjtése, feldolgozása, forgalomba hozása helyi és „bio" márkanév alatt, azt hangsúlyozva, hogy a termék kizárólag természetes alapanyagú, minden „E" faktortól, színező, ízfokozó, zselésítő, tartósító műanyagtól mentes).

- A *kézműipart* (a helyi tradicionális ágazatok – fafaragás, zsákvarrás, kosárfonás, hímzés, népviseletiruha-készítés, féldrágakő-csiszolás stb. – újjászervezését, termékeiknek a helyi bio-élelmiszerekhez hasonlóan a multinacionális áruházláncokban való megjelentetésével).
- A *távmunkát* (nagy cégek relaxált környezetet igénylő fejlesztőit, adatfeldolgozóit és minden olyan adminisztratív munkakört, amely a világhálón is funkcionálhat, megspórolva ezzel az utazási és rezsiköltségek egy részét).
- A *sportturizmuson* belül a lovak bértartása és a vadászturizmus, illetve ahol erre lehetőség van a vízi turizmus is tőkevonzóvá válhat, hiszen a periférikus régiókhoz viszonylag közel eső nagyobb városok tehetősebb rétegei körében egyre népszerűbb az alacsony szakképesítésű helyi munkaerővel is beérő lótartási, vadászati, horgászati, vízi túrázási, vízi sportolási igény. (Kedvező helyei például: Szin, Szinpetri, Felsőtelekes.)
- Az *idegenforgalmat kiszolgáló tőkeberuházások* – a népességmegtartó erő visszatérésével – ezek után szinte automatikusan, magától településnek a periférikus térségbe, természetesen az öko-, a rekreációs és a falusi turizmusra, illetve ahol van hévízkincs, ott a termálturizmusra is építkezve.

A fenti célok eléréséhez elengedhetetlen a tudatos térség- és településmenedzsment – ennek pedig nagyon híján vannak a periférikus régiók. Első feladat tehát a szakszerű térségmenedzsment létrehozása. Ezt a kormány is felismerte, amikor a területfejlesztési tanácsok mellett kistérségmenedzsereket „szabadított" az országra. Egyetlen gond az, hogy őket nem a természetesen, alulról szerveződő települési formációk kapják meg, hanem a hazai NUTS-rendszer 150 területi statisztikai kistérsége. Így a szubszidiaritás – a helyi erőforrások helyi döntéseken alapuló hasznosítási – alapelve nem tud teljesen érvényesülni, hiszen például a magyar oldalon Galyaságnak is nevezett Szilice-Tornai karsztrégió nemhogy nem esik egybe az edelényi vagy a kazincbarcikai statisztikai kistérséggel, de szlovák oldalon is folytatódik. Mindez azt jelenti, hogy a periférikus régióknak *nemzetközi településszövetségeket kellene létrehozniuk mikroszinten*. Ezek az euro-mikrorégiók azután jó eséllyel pályázhatnának akár közvetlenül Brüsszelben szakszerű térségmenedzser munkahely (képzés és infrastruktúra) kialakítására, illetve a kormány által létrehozott kistérségmenedzserrendszer funkcióinak helyi módosításához szükséges anyagi erőforrások biztosítására. A mikroszintű nemzetközi településszövetség azért fontos, mert esetünkben például a Kassa–Miskolc Eurorégió létezik ugyan, de létéből hosszabb távon sem várható, hogy az Aggtelek, Jósvafő, Perkupa, Szilice, Pelsőc környéki törpefalvak visszanyerjék népességmegtartó képességüket.

Egy lehetséges stratégia a felzárkózáshoz

A periférikus, aprófalvas régió népességmegtartó képességének újjáélesztésében első feladat lehet tehát egy *nemzetközi mikro-településszövetség*, társulás létrehozása, hogy annak égisze alatt brüsszeli erőforráshoz jusson a térség. Ezt az erőforrást a szakszerű térségmenedzsment felállítására, illetve a kormányzati kistérségmenedzsment funkcionális módosítására tudják használni – hiszen a *szakemberhiány* az első nagy probléma. Ezután két piaci (marketing) feladat áll a térségmenedzsment előtt: az adott térség *természeti és társadalmi adottságait el kell adniuk* – mint árut – *a helyi lakosságnak*. Ez minden terület- és településmarketing kezdő lépése, hiszen ha a helyi lakosság nem „vevő" a saját településkörnyezetére (azaz nem ismeri annak értékeit, annak gyenge pontjait, nem próbálja azt fenntartani, megvédeni, meggyógyítani, nem büszke a településére és annak környezeti értékeire), akkor a településkörnyezet pusztulásra van ítélve, hiábavaló dolog oda tőkét csalogatni. Ellenséges beállítottságú társadalmi környezetbe még akkor sem jön a tőke, ha a terület a tőkeáramlás irányában fekszik, nemhogy a periférián. Ha a térségmenedzsment ezt a feladatot megoldotta (előadások, könyvek, ismertető füzetek, általános iskolai tudati-környezeti nevelés, helyi sajtó stb. segítségével megismertette és megszerettette a helyi lakossággal a régió értékeit), a második piaci feladata a térség és az egyes települések *marketingjében a munkahelyteremtő és az immateriális értékek piacán érdekelt tőke vonzása*. Ez a régió környezeti értékeinek a hirdetésével, az adekvát érdekeltségek és piac felkutatásával történhet: legköltségesebb eszköze a brüsszeli iroda nyitása, legolcsóbb eszköze pedig az *internetes honlap* és a *direct e-mail*. Ha ezt a feladatot is sikerült megoldania a térségmenedzsmentnek, a munka nehezén túl van, hiszen megkezdődik a csoda, a tőkebeáramlás a periférikus régióba. Ez munkahelyek létrejöttével, a műszaki és a humán infrastruktúra javulásával, az idegenforgalmi beruházások és az idegenforgalmi attrakciók megjelenésével, egyszóval a népességmegtartó képesség visszatérésével és gazdasági fellendüléssel jár (*2. táblázat*). A térségmenedzsment feladata ezután már csak a tőkét állandó mozgásban (beáramlásban) tartó marketingtevékenység.

Mint látható, a népességmegtartó képesség – *Enyedi* professzor szellemes megfogalmazásával élve – csakugyan nem más, mint az élni akarását megtartani képes népesség jelenléte, vagyis a képességmegtartó népesség.

2. táblázat

A magyar–szlovák Galyaság gazdasági felzárkóztatásának folyamata

1. Piaci feladat: ⇒	***Eredmény:***	**2. Piaci feladat: ⇒**	***Eredmény:***
A galyasági természeti adottságok és értékek fel- és elismertetése ⇓ ⇓ ⇓ ⇓	**1.** A természeti környezet fenntarthatósága, és **2.** a vállalkozásbarát társadalmi környezet megjelenése	A természeti értékek és a települések marketingje ⇓ ⇓ ⇓ ⇓	**1.** Attrakciók, tőkebeáramlás, beruházások **2.** Új szolgáltatások, új munkahelyek, új fogyasztók megjelenése ⇓ ⇓
Felelősök: önkormányzatok, társulások, civil szerveződések		**Felelősök:** önkormányzatok, társulások, civil szerveződések	⇓ GAZDASÁGI FELLENDÜLÉS, NÉPESSÉG-MEGTARTÁS, illetve -VONZÁS
Közeg: a helyi lakosság (vevők)		**Közeg:** európai uniós és hazai fejlesztők, vállalkozók (vevők)	

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK JELENE ÉS JÖVŐJE HAJDÚ-BIHAR MEGYE HATÁR MENTI TELEPÜLÉSEIN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MUNKAERŐ-PIACI LEHETŐSÉGEKRE[1]

Balcsók István – Dancs László

Az 1980–1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európában bekövetkezett rendszerváltás Hajdú-Bihar megye határ menti területein is lehetőséget adott a határon átnyúló kapcsolatok nagyobb fejlődésének. A trianoni határmódosítások Hajdú-Biharban is korábban évszázadokon át együtt fejlődő területeket szakítottak el egymástól. A határok elválasztó szerepe a szocializmus évtizedei alatt talán még jobban fokozódott, s az államhatárok menti perifériikus területek lemaradása és elszigeteltsége még erőteljesebbé vált. Az államszocializmus időszakában az erősen centralizált irányítás nem tette lehetővé a határon átnyúló együttműködések létesítését még a baráti szocialista országokban sem. A kis számú kapcsolat elsősorban csak nagyobb városokra volt jellemző, s azok is inkább a szocialista országok távolabbi régiói és városai felé irányultak, mintsem a szomszédos határ menti területekre.

A rendszerváltás után a határok spiritualizálódását és a határon átnyúló kapcsolatok élénkülését várták az elemzők. Ez az elképzelés azonban az ország nem minden határtérségében valósult meg. A nyitottá váló és fellendülő gazdasági kapcsolatokat mutató nyugati térséggel szemben a keleti határok átjárhatósága ma sem változott számottevően, s a határon átnyúló kapcsolatok terén sem következett be igazi áttörés. Határozott szándék figyelhető meg ugyan a hajdúbihari román–magyar határrégió települési és térségi kapcsolatait illetően, azonban a nem megfelelő közlekedési infrastruktúra és a határátkelők alacsony száma nem segíti a sokrétű együttműködések megteremtését.

Vizsgálataink során 30 hajdú-bihari települést tanulmányoztunk a román határ mentén. Ezek egy része testvértelepülési együttműködések kiépítésével pró-

[1] A tanulmány az OTKA által támogatott T. 023004 és a T. 013943 sz. kutatási programokhoz is kapcsolódik.

bál nyitni a szomszédos területek felé, jó részük azonban ma sem rendelkezik határon átnyúló kapcsolatokkal. A vizsgált határszélen a kooperációk jelenleg elsősorban a kultúra, az oktatás és a sport területén élők, kevés a gazdasági és a munkaerő-piaci kapcsolatok száma, holott a térségben nem ritka, hogy a hivatalos engedélyek beszerzése nélkül vállalnak munkát a szomszédos román területekről.

A határ menti régiók lakosságának életében fontos szerep jut az adott országok munkaerő-piaci együttműködési feltételeinek, vagyis a munkaerő szabad mozgásának és a határ másik oldalán történő munkavállalás lehetőségének. Hajdú-Bihar megye határ menti falvai ebből a szempontból sincsenek irigylésre méltó helyzetben, mert ebben a térségben nem lehet jól működő munkaerőpiacot találni sem a határ egyik, sem pedig a másik oldalán. Ez eleve kérdésessé teszi a tényleges együttműködés megvalósíthatóságát, de ezen felül is akad még gátló tényező. Elsőként mindjárt adódik a kérdés, hogy van-e egyáltalán kapcsolat a határ másik oldalával. Ebből a szempontból két típust különíthetünk el az öt munkaügyi körzet (Vámospércs, Létavértes, Biharkeresztes, Berettyóújfalu és Komádi) között.

Az elsőt azok a területek képviselik, ahol nincs hivatalos határátkelőhely. A határok hosszához képest elég nagy számban vannak ilyen térségek. Nem lehet átjutni a határon Komádi, Létavértes, valamint Berettyóújfalu térségében. Az utóbbi kirendeltség azonban sajátos helyzetben van. Berettyóújfalu csak viszonylag kis területű határ menti zónával rendelkezik, ráadásul közvetlen kapcsolatban áll Biharkeresztessel és Ártánddal. Vámospércs térségében szintén ellentmondásos a helyzet: a nyírábrányi vasúti átkelő hatásai alig érzékelhetőek a többi településen, a közúti átkelő szintén inkább helyi jelentőségű (csak személyautóval vehető igénybe).

Arról megoszlanak a vélemények, hogy a határátkelők tényleges megnyitása hozna-e valamilyen tényleges hasznot a térségeknek, főleg munkaerő-piaci szempontból. Komádiban meglehetősen szkeptikusak, mivel a határ túloldalán hasonló szegénység van, és a térség rossz közlekedési kapcsolatai miatt nem számíthatnak túlságosan nagy átmenő forgalomra sem. Ellenkező a helyzet Létavértes esetében: a település profitálhatna az új határátkelő működéséből, mivel a háttér-infrastruktúra rendelkezésre áll, a közlekedési kapcsolatok pedig szintén megfelelőek. Az viszont minden térség esetében elmondható, hogy a határnyitás a munkavállalás szempontjából csak közvetlenül a határátkelő, illetve a hozzá vezető út mentén éreztetné a hatását, de a munkaerő-igény itt sem lenne tömeges.

A kapcsolatok másik típusát jelenti az az eset, amikor a térség rendelkezik határátkelővel, de a hatásait ellentmondásosnak értékelik. Ez jellemző a megye egyetlen jelentősebb határátkelőjére, Biharkeresztes-Ártándra. Itt ugyanis már vannak gazdasági kapcsolatok a szomszédos országgal, de ezek munkaerő-piaci

szerepe gyakorlatilag minimális – legalábbis a magyar munkaerő részére. Legálisan csak néhány fős kereskedelmi vállalkozások működnek, a vegyes vállalatok alapítása nem jellemző a térségben. Ezek inkább a fővárosban találhatók, így a keleti határ csak a távoli híd szerepét tölti be.

A legális munkavállalásról elmondható, hogy a magyar munkaerő gyakorlatilag egyáltalán nem vállal munkát a határ túloldalán (ez az ottani kereseti lehetőségeket figyelembe véve egyáltalán nem meglepő). A szomszéd országokból viszont annál többen jönnek Magyarországra, bár nem mindig szabályos keretek között. A munkavállalási engedéllyel rendelkező külföldi állampolgárok száma néhányszor tíz fő egy-egy évben. Ezeknek az embereknek a zöme felsőfokú végzettséggel rendelkező kvalifikált munkaerő (nyelvtanárok, mérnökök, orvosok). Ennek az a fő oka, hogy a magyar szabályozás szerint csak abban az esetben adható ki munkavállalási engedély, ha az adott munkakörbe nincs megfelelő magyar munkaerő, és ebben a térségben általában kevés a diplomával rendelkező munkavállaló.

Jóval magasabb azoknak a száma, akik a hivatalos engedélyek beszerzése nélkül vállalnak munkát. Főleg a mezőgazdasági idénymunkák idején jellemző a román állampolgárok megjelenése ebben a térségben, jelentősen megnövelve a feketegazdaság szerepét. Ezek a folyamatok nem meglepőek, mivel mindkét fél jól jár: a munkaadó nagyon olcsó munkaerőhöz jut, a munkavállalóknak pedig megfelelő fizetséget jelentenek az itteni napszámok. Emellett a feketegazdaság további sikeres ága a szinte minden határátkelő közelében divatos „iparág", az üzemanyag-csempészet is. A hátizsák-kereskedelem virágkora már véget ért (a 90-es évek elején volt jellemző), de még mindig meglehetősen sok a piacokon az igénytelen, rossz minőségű ukrán illetve román portéka, és a szegénység miatt azok általában el is adhatók.

Több szempontból is sajátosnak nevezhető Biharkeresztes helyzete. A nagy kapacitású határátkelő munkaerőigény szempontjából nem meghatározó a térségben, mivel itt az átmenő forgalom dominál. Jellemző ez a közlekedésben és a román bevásárlóturizmusban egyaránt. Azok a román állampolgárok, akik háztartási gépeket vagy híradástechnikai termékeket szeretnének vásárolni, inkább továbbmennek Berettyóújfaluba és Debrecenbe, ahol sokkal nagyobb a választék. Emiatt tehát itt nem jellemző a határátkelőknél megszokott keresletélénkülés, mert a haszon máshol csapódik le. A térségre jellemző nagy szegénység és a kevés munkaalkalom miatt azonban a feketemunka sem olyan számottevő, mint a fentebbi térségekben; és a hátizsák-kereskedelemmel foglalkozók célpontja is sokkal inkább Debrecen, ahol nagyobb esély van az áruk eladására. Mindezen okok miatt itt a bűnözés ugrásszerű növekedése sem következett be, és a térség adottságait, tranzit jellegét figyelembe véve erre a jövőben sem kell számítanunk.

A tényleges együttműködést gátló tényezők közül a fentebbieken túl kiemelkedik a munkalehetőségek krónikus hiánya a magyar és a román oldalon egyaránt (megbízható statisztikai adatok csak az előbbi területről állnak rendelkezésre, de kockázat nélkül ki lehet jelenteni, hogy ez a román oldalon is így van).

Összességében elmondható, hogy a határ közelében fekvő településeken az általánosan jellemző elzártság, rossz megközelíthetőség miatt a határátkelők és a központi települések kivételével csekély az esély az elhelyezkedésre. Így viszont még a határátkelők közelében is a feketemunka jelenti a legáltalánosabb megélhetési forrást, a legális munkaerőpiacra való visszajutás esélye minimális. A határátkelők foglalkoztatási szerepe sem nagy, és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelmi és vendéglátó hálózat szerepe is elhanyagolható, mert a lehetőségek erősen behatároltak. Az esetek többségében tehát csak azok húznak hasznot a határ közelségéből, akik az olcsó ukrán és román napszámosokat foglalkoztatják a mezőgazdasági idénymunkák idején.

A munkahelyek hiányát tovább súlyosbítja a rendelkezésre álló munkaerő kedvezőtlen strukturális összetétele, azon belül is kiemelkedően a képzettségi színvonal meglehetősen alacsony volta. A munkanélküliek képzettségi szintje megyei szinten is elmarad az országos átlagtól, és ez a megállapítás fokozottan érvényes a határ mentén húzódó területekre. Mindenhol igen magas a szakképzetlen munkaerő aránya, és ezen belül is kiemelkedik a csak alapfokú végzettséggel (vagy még azzal sem) rendelkezők nagy hányada. Ez különösen akkor válik még nyomasztóbbá a térség számára, ha az alacsony képzettségűek arányát feltüntető térképeket a roma etnikum arányát feltüntető térkép mellé rakjuk, mert a magas értékek általában fedik egymást – és ez számos egyéb, nehezen kezelhető problémát vetít előre.

A roma etnikum aránya a vizsgált területen általában az összlakosság 10%-ára tehető (pontos és megbízható adatok semmilyen forrásból nem állnak rendelkezésre), de vannak olyan települések, ahol részesedésük eléri a 30–40%-ot. Emiatt nem mellékes az a kérdés, hogy milyen szerepet töltenek be a térség munkaerőpiacán. Általában az a jellemző kép tárul a szemünk elé, hogy a roma etnikum mintegy 70–80%-a tartósan kiszorult a legális munkaerőpiacról, és vajmi kevés esélye van arra, hogy visszakerüljön oda. A tartósan munkanélküliek mintegy 70%-át ők alkotják, és a becslések alapján a látens munkanélkülieken belül is ők vannak többségben.

Ha a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező munkanélküliek arányát településenként vesszük szemügyre, még elgondolkodtatóbb a helyzet, mint megyei vagy térségi szinten. A mutató négy településen is eléri vagy meghaladja a 70%-ot (Nagykereki és Told: 70-70%, Esztár: 76%, Bojt: 79%), és a döntő többség a megyei átlag (45%) fölötti aránnyal rendelkezik – mindössze 3 település (Gáborján, Körösszegapáti és Újiráz) értékei nem haladják meg azt. A

legrosszabb helyzetben a szorosabban vett határ menti sáv van, ami a munkanélküliség mértékét és tartósságát figyelembe véve törvényszerűnek tekinthető.

A diplomások döntő többsége a rosszabb körülmények és az alacsonyabb fizetések miatt nem marad itt, sok esetben a szomszédos országokból kell pótolni őket. Ha a felsőfokú végzettségű munkanélküliek arányát vizsgáljuk a határ menti körzetekben, akkor szembetűnő, hogy itt jóval kevesebben vannak, mint a megyében általában. 15 településen nincs diplomás munkanélküli, és a megyei átlagot (2,1%) csupán 4 település esetében haladja meg az érték. A kiugróan magas értékekkel szereplő Bedő, Kokad (4-4%) és Körösszegapáti (5%) esetében azonban azt is figyelembe kell venni, hogy az előbbieknél 1-1, az utóbbinál pedig 4 fő képviseli a diplomásokat, és a magasabb arány leginkább a kisebb lélekszámnak tudható be.

Az általánosan jellemző alacsony mutató kedvező is lehetne, mivel eszerint a diplomások elhelyezkedési esélye jobb a megyeinél. Ez így is van, de ennek oka a felsőfokú végzettségűeknek az össznépességhez viszonyított jóval alacsonyabb aránya, nem pedig a diplomát megkövetelő munkahelyek nagyobb száma.

A szakmunkásokkal sem lehet mit kezdeni, mert többségük az erős túlkínálattal jellemezhető fémipari szakképesítéssel rendelkezik. Sokukat akkor sem alkalmaznák, ha a képzettségüknek megfelelő ipari üzem települne a területre, mivel sokan már igen régóta munkanélkülivé váltak, szakmai tudásuk alaposan megkopott, és a munkamorálnak sem használ az idő múlása. A határ menti falvakban számukra az egyetlen lehetőség az, ha a szakképzettségüket felhasználva legálisan vagy illegálisan vállalkozásba kezdenek. A vállalkozásnak azonban nincsenek meg a hagyományai, és nagyon sok a bizonytalansági tényező. Így nem véletlen, hogy a térségben létrejött külföldi vállalkozások többsége az alacsonyabb képzettséget igénylő ruházati iparban tevékenykedik.

A szövetkezetek egykori mezőgazdasági tevékenységet végző dolgozóinak (állatgondozók stb.) még rosszabb az iskolai végzettség és a korszerkezet szerinti megoszlása, mint az ipari munkanélküliek esetében. Zömük az idősebb korosztályhoz tartozik, végzettségük pedig általában nem haladja meg az általános iskolát. Ezért újbóli elhelyezkedésükre nagyon minimális az esély. A magasabb szintű, korszerű végzettséggel rendelkező agrárszakemberből jelentős hiány van a vizsgált területen, pedig a rosszabb természeti adottságokkal rendelkező vidékeken (ezek vannak többségben) nagy szükség lenne a szakértelmükre.

A tartósan munkanélküliek igen magas létszáma és aránya hasonlóan súlyos gondokat okoz a vizsgált területen. A mai állapot természetes következménye annak, hogy a keleti határ mentén húzódó térségekben már igen korán magas szintre emelkedett a munkanélküliek létszáma, és a magas munkanélküliség a csökkenések ellenére állandósult. Az első regisztráció óta eltelt idő alapján megyei szinten is kiugróan magas a már több, mint két éve munka nélkül lévők aránya, és ez fokozottan érvényes az elzárt, munkahellyel nem rendelkező határ menti településekre.

A tartósan munkanélküliek közül jövedelempótló támogatásban részesülők iskolai végzettségét tekintve hasonlóan elszomorító a kép a határ mentén, mint a pályakezdők esetében, mert kevesebb ugyan a kiugróan magas érték (itt Kokadé az első hely 86%-kal), de 5 település mutatója van 75% fölött, és mindössze 2 településen (Gáborján és Újiráz) nem haladja meg az 50%-ot. Mindez azt jelenti, hogy a tartósan munkanélkülivé váltak elhelyezkedési esélyei minimálisak, és még hosszú ideig ők adják majd a munkanélküliek „stabil magját".

A nehézségek ellenére a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésére a jövőben van esély, ugyanis mindkét oldalon megvan a szándék az együttműködések szorosabbra fűzésére, az 1998-ban létrejött Bihari Vállalkozási Övezet révén pedig a gazdasági kapcsolatok kibontakozásának is megvan a lehetősége, a PHARE CBC segítségével pedig ma már jelentősebb anyagi erőforrások is rendelkezésre állnak.

Jelenleg azonban nem ilyen rózsás a helyzet. Hajdú-Bihar megye és a szomszédos romániai területek is tagjai az öt tagország (Magyarország, Lengyelország, Románia, Ukrajna, Szlovákia) határtérségeit magába foglaló Kárpátok Eurorégió Interregionális Szervezetnek, amely a határon átnyúló kapcsolatok fejlődését és a határ menti periférikus területek felzárkóztatását hivatott elősegíteni. Az eurorégió azonban ma még nem biztosít megfelelő keretet a határon átnyúló kapcsolatok számára. Legalábbis ezt valószínűsítik annak a kérdőíves felmérésnek az adatai, amelyet az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet készített az Észak-Alföld régió 384 településének polgármesterei körében. A kérdések között szerepelt az is, hogy mennyire ismertek a polgármesterek, illetve az ő megítélésük szerint a lakosság körében az eurorégió céljai. A hajdú-bihari határszél lakosságának körében egyáltalán nem, vagy csak kevéssé ismertek a Kárpátok Eurorégió céljai (*1. ábra*). A válaszadó 19 polgármester (63%) közül is csupán három vélekedett úgy, hogy teljes mértékben tisztában van az eurorégió céljaival és feladataival.

Összegzéseként megállapítható, hogy a vizsgált határszakaszon a határon átnyúló kapcsolatok a felmerülő nehézségek ellenére működnek, bár a bennük rejlő lehetőségek még közel sincsenek kihasználva. Sokszor ezek az együttműködések csupán helyi kezdeményezéseken alapulnak, szervezetlenek és nem lépnek túl a protokoll szintjén. Ez annak ellenére így van, hogy a térségben de jure létezik a Kárpátok Eurorégió, amely azonban a tényleges gyakorlati együttműködések területein (elsősorban gazdaság) eddig nem tudott igazi szervezőerővé válni. A munkaerő-piaci kapcsolatok sem hivatalos keretek között működnek: gyakorlatilag csak a román oldalról érkező, szinte kizárólag a feketegazdaságban foglalkoztatott idénymunkások magyarországi munkavállalásában merülnek ki. Ezen a téren a közeljövőben sem várható érdemi változás, mivel sem a hajdú-bihari munkanélküliségi mutatók, sem a román gazdaság rövid távú kilátásai nem teszik lehetővé az érdemi kétoldalú együttműködést.

1. ábra

Mennyire ismerik a polgármesterek és az ő véleményük alapján a lakosság az eurorégiók céljait?

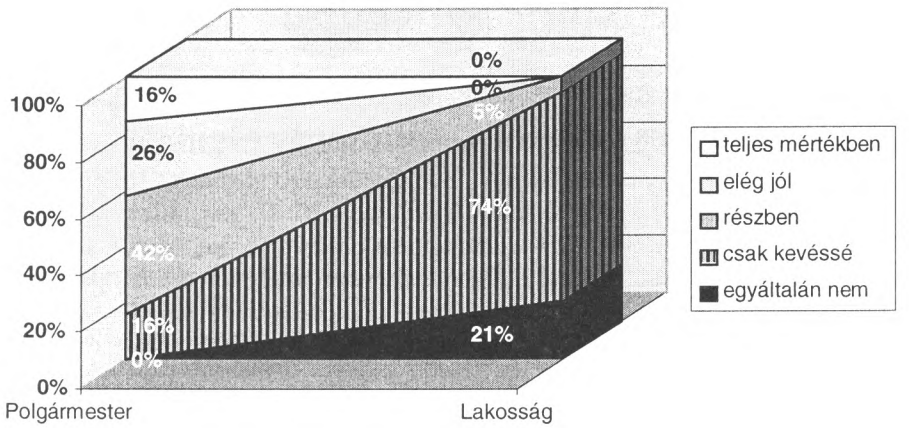

Forrás: Kérdőíves felmérés adatai. MTA RKK ATI, 2000.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

AGRÁRFŐISKOLÁSOK SZEREPE A VIDÉK KULTURÁLIS ÉRTÉKEINEK MEGŐRZÉSÉBEN

Baracs Gabriella – Bicsérdy Gyula

„Eljön az idő: Minden
aranyunk sem lesz elég arra,
hogy a múltnak képét
visszavarázsolja."
(A. Hazelius)

„Tárgyaink és az ezeket kialakító technika sokáig az életmódnak megfelelően, annak szerves részeként alakult.

A tárgy ... az adott kor tükre: életforma, műveltség, szokások és ezernyi más tényező ölt testet benne. A használati tárgyak amellett, hogy betöltötték funkciójukat, különböző korokban más és más formában jöttek létre. Születtek természetesen új típusú eszközök is, mégpedig egyre nagyobb számban, a régiek pedig eltűntek, múzeumi érdekességek lettek." (Csiba Éva: Bőrművesség, Budapest, Corvina Kiadó, 1975. pp. 7–8.)

Így történt ez a mezőgazdaságban használatos eszközök és épületek vonatkozásában is. Nem közömbös, hogy a leendő agrártársadalom legképzettebb tagjai, a jelenlegi agrárfőiskolások mennyire ismerik, mennyire tartják becsben azt a kulturális örökséget, amely az agrárkultúránk része. A Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Főiskolai Karán szerzett tapasztalatok bemutatásával azt a felfogást képviseljük, hogy a vidékfejlesztés egyik nagyon fontos feladata annak a kultúrának az ápolása, amely előzménye és jelenleg is létező része a magyar vidéknek.

Levelező és távoktatásos hallgatóink az agrártörténet tantárgy keretében feladatul kapják mezőgazdasági szerszámok, épületek bemutatását és egy-egy település agrártörténetének rövid feldolgozását. Dolgozatunkban ezeknek a gyűjtőmunkáknak a jellemzését kíséreljük meg. Ilyen feladatot több éve végeznek hallgatóink. Ehhez tartalmi és módszertani előkészítést szervezünk – ilyenek a helyi tájház megtekintése, a helyi múzeum néprajzi anyagának megismertetése.

Főiskolánkon is állandó kiállítás található a mezőgazdasági eszközökről. Szakirodalom ajánlása zárja a gyűjtőmunka előkészítését. Jelen vizsgálat a távoktatásos hallgatók 1998/1999. illetve 1999/2000. tanévi munkáját értékeli.

Az értékelésnél figyelembe vett szempontok az alábbiak voltak:

1. A téma kiválasztása
2. A kidolgozottság foka
3. A szemléltetés
4. Szakirodalom felhasználása (gyűjtemények felhasználása)

Az 1. ponthoz mellékletként bemutatjuk a beadott esszék címét, mivel a kiválasztott témák nehezen tipizálhatók.

Megjegyezzük, hogy a 70 fő II. évfolyamos levelező hallgató által készített és beadott dolgozatok értékelése szintén megtörtént, de terjedelmi okok miatt azokból csak néhány nagyon kiemelkedő munkát említünk meg. Ezek is a mellékletben kerülnek felsorolásra.

Itt az egyik feladat a *tanya* bemutatása volt.

II. évfolyamos távoktatási hallgatók esszéi „Agrártörténet" c. tantárgyból az 1998/99 és 1999/2000. tanévben

1. Építkezési stílus és a paraszthház felépítése, tartozékai (Ócsa)
2. A malomipar fejlődése
3. Hódmezővásárhely agrártörténete és környékének természetes növényvilága
4. Földreform, a termelés modernizálása, fejlődése Szegeden és környékén az 1920-as években
5. Agrártörténeti emlékek, malmok. Móricgát település agrártörténete. A bolgár kertészet kialakulása az Alföldön.
6. A tótkomlósi állattartás
7. Budapest kereskedelme, kézműipara, kultúrája a XV–XVI. században
8. Szeged és környéke mezőgazdasági fejlődése
9. Békés megye háztartási eszközei
10. Matyóföld – Mezőkövesd népviselete
11. A magyar népi építkezés, a Délnyugat-Magyarország háztípusa
12. Puszta, avagy a Két Folyó közének aranyhomokja (Bugac)
13. Szolgasors a Mezőhegyesi Királyi Ménesbirtoknál
14. A szőlőművelés fejlődése. A Villány–Siklósi borvidék története
15. Mezőgazdasági épületek, melléképületek (Hódmezővásárhely)
16. A magyar mezőgazdasági fejlődés a XVIII. században
17. Nádudvar régi épületei
18. Lábassy nyomában (Törökszentmiklós)

19. Az egri szőlőtermelés és az egri borok története
20. Iregszemcse gazdaságtörténete
21. Doboz nagyközség agrártörténete

II. évfolyamos levelező hallgatók munkáiból kiválasztott dolgozatok (1999/2000. tanévben)

1. A magyar falu és tanya jellemzői
2. Mórahalom tanyái
3. A mándoki görög katolikus templom a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban
4. Magyar népi építészet és eszközhasználat
5. Tanyák és eszközök (*Kétsoprony*)

Sokrétű, gazdagnak, színesnek mondható a témaválasztás. Egymás dolgozataiból elég széles skáláját ismerhetik meg hallgatóink hazánk mezőgazdasági örökségének. Kötődnek lakóhelyükhöz vagy a mezőgazdasági tevékenység egyes területeihez (szőlőművelés, állattartás).

2. A *kidolgozottság foka* szempontjából a vázlatos, egy-két oldalas felsorolástól kezdve, 4-5 oldalas esszéket készítettek a hallgatók, illetve egy esetben készült egy 16 oldalas, tartalomjegyzékkel, mellékletekkel ellátott dolgozat, itt a téma is általános (Magyar népi építészet és eszközhasználat). Van tehát csak felsorolás, leírás, leírás képpel kiegészítve, idézet szakirodalomból, saját illetve családi gyűjtemények bemutatása.

3. A *szemléltetés* is igen változatos. Van, aki fénymásolta az eszközök vagy háztípusok képeit. Készültek fekete-fehér, illetve színes fénymásolatok néprajzgyűjteményből és saját készítésű színes fényképek, illetve egy esetben rajzolt a szőlőművelés bemutatásához egy hallgató szőlőleveleket. A gondosan kiválogatott ábrák, képek az érzelmi kötődést bizonyítják.

4. A *szakirodalom felhasználására* jellemző, hogy a legtöbb hallgató ismerte a helytörténeti munkákat. Emellett az általános műveket is felhasználták. Több irodalmat is megjelöltek forrásként. Támaszkodtak a múzeumok gyűjteményeire is.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az agrárfőiskolások nagyon jó szolgálatot tehetnek a vidéki mezőgazdasági kultúra (eszköz, szerszám) ápolásában, továbbvitelében és felhasználásában. A települések történetének ismerete erősíti az egészséges lokálpatriotizmust, amire a magyar vidéknek nagyon nagy szüksége van.

Bemutat olyan szavakat, amelyek lassan eltűnnek, mert a szerszámokat már nem használják. Nyelvünk kincsei ezek is (saraboló, gurdonyzó, brugó, üsztöke, vaskamó, tiló),[1] noha jelentésük nem mindenkinek ismerős.

Tudjuk, hogy az általunk vizsgált terület csak egy része a közösségi kultúrának, s csak alig tér ki egy-egy esetben például a népviseletre. A népdalok, néptáncok ismerete és művelése is területe lehet a fiatal agrárértelmiség működésének. Szakmai műveltségének viszont záloga a múlt szakismereteinek felkutatása.

[1] Saraboló: sekély gyökérzetű gyomok kivágására szolgáló lapos kapa; gurdonyozó: gabonaszálak körül levő gyomok „kiszúrására" szolgáló hegyes kéziszerszám; brugó: kévekötés után a földön maradt gabonaszálak összehúzására szolgáló széles gereblye; üsztöke: az ekevas tisztításához használt, hosszú fanyelű tisztítóvas; vaskamó: szigonyszerű, „szakállal" ellátott boglyakihúzó; tiló: kender megtöréséhez használt eszköz.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

ÖSSZEFOGLALÓ A „TÁRSADALMI-KÖZÖSSÉGI ÉS KULTURÁLIS SZEKCIÓ" MUNKÁJÁRÓL

Hajdú Zoltán

A társadalmi-közösségi és kulturális szekció egy létszámában kicsi, aktivitásában és szellemiségében pedig nagy szekciónak bizonyult. Összesen 12 előadás hangzott el és az is elmondható, hogy bizonyos értelemben ez 12-féle gondolati kört, érzelmi állapotot, státusbeli meghatározottságot jelentett. Ezekben az előadásokban általában jelen volt a történetiség, a szociológiai megközelítés sokszínűsége, egyfajta hagyományos földrajzi megközelítés, színes néprajzi értékelések hangzottak el, és ebből a szempontból mindenképpen ez a szekció volt a legszínesebb. Továbbá megjelent a terület-, a település- és a jövőtervezés társadalmi aspektusa is.

A szekció előadói különböző megközelítésben tárgyalták a vidéki társadalom legfontosabb kérdéseit, ütköztették eredményeiket a korábbi értékelésekkel, minősítésekkel.

A szekción belül több tekintetben eljutottunk a fogalmak definiálásáig, illetve a fogalmak újraértékelésének szükségességéig. Ez megjelent olyan látszólag hagyományos és kézenfekvő fogalomnál, mint a tanya, de ugyanúgy megjelent a falusi turizmus, illetve a nemzeti és globális összefüggések kapcsán is, ami azért érdekes, mert nemcsak egy társadalmi, gazdasági és politikai rendszerváltás közben vagy után vagyunk, hanem ezeket a folyamatokat újragondolva újra kell értelmezni a korábbi tudományos felfogásunkat e problémák és fogalmak kapcsán.

Az előadások nyomán végül az a kérdés vetődött fel, hogy a vidéki társadalmi folyamatokat történetileg változó, részben nyitott kategóriákkal próbáljuk megragadni.

Kiemelésre került a területi és a gyakorlati megközelítés összefüggése. Ebben a szekcióban hangzott el egy olyan előadás, amelynek időkeretét közös megegyezéssel 15 percről 30 percre emeltük meg. Egy település polgármestere mutatta be a falu sokszínű, valós világának ellentmondásosságát, annak környezeti, társadalmi, gazdasági, igazgatási, politikai és főleg érzelmi aspektusait. Az emberi aspektus több tekintetben is fontosnak bizonyult valamennyi előadásban.

A valamilyen szempontból kitüntetett, kiválasztott státussal rendelkező egyén, legyen az akár polgármester, egyházi vezető, kastélytulajdonos és a társadalom egyéb csoportjai közötti kapcsolatrendszerben sokszínűen fogalmazódott meg és értékelődött.

A térbeli megközelítések rendkívül sokszínűek voltak a szekcióban, ugyanakkor összekapcsolódtak. Tehát a településből kiindulva, a kistérségeken, megyéken, régiókon, az országon át eljutottunk a globális szintig, és azt kell mondani, hogy mindenki megélte a különböző térbeli szintek egymásba kapcsolódó problémáit. Úgy tudott valaki beszélni a saját településéről, hogy megélte a szélesebb térbeli összefüggéseket és nemcsak nyilatkozott a globális kihívásokról. Ugyanez vonatkozott a kistérségekre, a megyei, regionális, az országos vagy az európai uniós megközelítésekre.

Külön kell szólni az összehasonlító vizsgálatokról vagy a határokon átnyúló kapcsolatok problematikájáról a térbeli megközelítésekben, hiszen a magyar–szlovák, illetve a magyar–román határt illetően hangzottak el előadások, összehasonlítások, és kiderült az, hogy a határ nem választ el sem előnyös természetföldrajzi adottságokat, sem ezeken a természetföldrajzi adottságokon kialakuló kulturális, települési, gazdasági adottságokat.

Végül szükséges a földrajzi környezet és a társadalmi folyamatok összefüggését a szekció ülése kapcsán összegezni. A földrajzi környezet önmagában nem határoz meg társadalmi mozgásokat, társadalmi gondolkodást és életszínvonalat sem. Hiszen ebben a szekcióban hangzottak el olyan előadások, amelyek azt bizonyították, hogy rendkívül rossz természeti környezetben az alkotó ember volt az, aki társadalmi kapcsolatokat és kiművelt emberfőt teremtett.

A szekció munkáját minden vonatkozásban hasznosnak, eredményesnek, továbbgondolásra serkentőnek értékelhetjük.

VIDÉKPOLITIKA

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

FELADATAINK A VIDÉKPOLITIKA ALKALMAZÁSÁNAK MEGALAPOZÁSÁBAN

Dorgai László

Azt vallom, hogy a vidékfejlesztési problémakörnek még csak a megismerési fázisába léptünk be, még semmi nem dőlt el, és jó politika csak őszinte vitákban formálódhat, ahol minden szakmai alapon nyugvó érvnek, megnyilatkozásnak helye van. Ilyen megmérettetésben derülhetne ki, hogy mely érvek a valóban helytállóak és teret kap érvényesülésük, és hogy melyek válnak súlytalanná.

Nem merem vállalni a tennivalóink teljes körű számbavételét és részletes tárgyalását, az általam képviselt nézeteknek másokra erőltető szándéka pedig távol áll tőlem. Inkább csak a vitára és közös gondolkodásra való sarkallás szándékával kiragadom az általam fontosnak ítélt feladatainkat, három egymáshoz kapcsolódó témakörbe szedve.

Feladatok adódnak egyrészt a *szemlélet- és tudatformálásban*, másrészt az időszerű *tennivalók konkrét megfogalmazásában* és súlyozásában, harmadrészt pedig a *pénzügyi források megteremtésében* és felhasználásuk összehangolásában. Tekintettel a szekció irányultságára, az alábbiakban az első témakör kap nagyobb hangsúlyt.

Szemléletformálás, tudatformálás

E téren sokfajta teendőnk adódik: figyelemfelkeltés, tévhitek eloszlatása, a roszszul értelmezett tételek megvilágítása, és még sok más. Felsorolásszerűen az alábbiakra gondolok:

1. A vidék elmaradott, de az elmaradottság nem sorscsapás, hanem elődeink és kortársaink, mondhatnám, hogy a magunk bűne, de olyan bűn, *amelyet a mai fejlett társadalmak is elkövettek*, de ma már mindent megtesznek azért, hogy a vidéket „kiengeszteljék".
2. A kiengesztelést nem a bűntudattól való megszabadulás motiválja, hanem az a felismerés, hogy ez *a társadalom érdeke*.
3. A vidék szava igen halk és érdekérvényesítő képessége erőtlen, mert a társadalommal máig sem tudtuk elfogadtatni, *hogy a vidék társadalmi*

funkciói között arányeltolódás történt, és még erőteljesebb eltolódás várható, de ez a folyamat inkább felértékeli, nem pedig degradálja a vidék társadalmi szerepét. Arról van szó, hogy a vidék gazdasági és népességfoglalkoztatási funkciója csökken, erősödik viszont tájfenntartó, tájmegtartó, rekreációs lehetőségeket kínáló funkciója. Ezeknek a funkcióknak a gyakorlása semmivel sem kisebb társadalmi érték, mint az anyagi javak előállítása.

4. Az agrárgazdaság jelentősége a vidék életében nem lebecsülendő, de a *túlértékelés is veszélyes*. Ha a vidékkel kapcsolatban csak az agrárgazdaság fejlesztésében gondolkodunk (akármilyen tulajdoni, szervezeti, termelési struktúrában), rossz úton járunk.
5. Múltunk értékei, kincsei nemcsak a múzeumok falai között értékelhetők és élvezhetők. A vidék számos értéke – például természeti, kulturális, közösségi érték – ma még eredeti helyén is fellelhető, elsősorban rajtunk, ezekhez az értékekhez való viszonyulásunkon múlik, hogy meddig.
6. *A hiteles jövőképben nincs helye a hitegetésnek*. Ne ígérjünk gyors és látványos „felzárkózást", de hajtsunk végre olyan tetteket, hozzunk olyan intézkedéseket, amelyek bizalmat ébresztenek a vidéki emberekben jövőjük iránt.
7. A regionális politika (vagy ahogyan nálunk inkább emlegetik: a területfejlesztés), a vidékpolitika és az agrárpolitika egymástól nem elkülöníthető rendszerek vagy erők, melyeknek meg kellene küzdeniük egymással az elsőbbségért, avagy a „vezér" címért, hanem *ezek a rendszerek szimbiózisszerűen együtt élők*, egyenrangúan és nem alá-, illetve fölérendeltségi viszonyban. A háborúskodásban egyébként is legalább az egyik fél, de legtöbbször mindegyik vesztes. Ebből a megközelítésből kiindulva talán sokadrangú a területfejlesztés és a vidékfejlesztés, a vidékfejlesztés és agrárpolitika határvonalainak keresése is.
8. Az EU-hoz való csatlakozás nem csodaszer a vidék gondjainak orvoslására, miként sok egyéb gondjainkra sem. Talán szerénytelenség nélkül mondhatom, az elsők között voltam, akik felkeltették az érdeklődést az EU vidékfejlesztési politikája iránt, azt is hangsúlyozva, hogy csatlakozásunk ebben a vonatkozásban egyértelműen előnyöket kínál számunkra a közösségi támogatások révén, hiszen a Strukturális Alapokból várhatóan többet kapunk, mint amennyi országunk összes befizetése lesz. Ma sem kell megtagadnom vagy módosítanom amit mondtam, írtam. De ma úgy látom, már *túlságosan nagy az uniós lehetőségeket, ehhez kapcsolódva pedig a támogatások mennyiségét és mértékét túlértékelők tábora*. Ez azért van, mert sokan legfeljebb csak a támogatás elveinek és gyakorlatának megismerésére fordítanak energiát, de nem nézik, vagy nem helyesen értelmezik az egyes rendelkezések és intézkedések

mögötti számokat, a pénzügyi forrásokat, így nem érzékelik az arányokat sem. Az EU regionális és vidékpolitikája tényleg figyelemre méltó lehetőségeket kínál, elsősorban rajtunk múlik majd, hogy ezeket a lehetőségeket hogyan hasznosítjuk. De az is igaz, hogy ha maximálisan kihasználjuk az agrár- és vidékfejlesztési támogatásokat és megszerezzük a lehetséges forrásokat, a vidék fejlődésében látványos és gyors eredmények akkor sem születnek. Gondoljunk csak bele, egy vidéki lakosra vetítve évente körülbelül 14 ezer forintnyi úgynevezett célterületi és 800 forintnyi közösségi programokra – az alulról jövő kezdeményezések támogatására – jutó uniós támogatásra számíthatnánk. Vagy más oldalról közelítve: ebben a tervidőszakban a Közös Agrárpolitika költségvetésének mintegy 10%-át vidékfejlesztésre fordítják, de az úgynevezett vidékfejlesztési intézkedések zöme a mezőgazdasághoz kapcsolódik, és ezek a források ha más formában is, de eddig is benne voltak a rendszerben. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Magyarországon még a falvak átlagában sem több, mint az összes foglalkoztatott 15%-a, tehát ezek a támogatások a vidéki népesség meglehetősen szűk körét érintik majd.

9. Látnunk kell, hogy – az Európai Unióról szólva – nem ugyanazt fejezi ki „a vidékfejlesztési támogatások mennyisége", mint „a vidék fejlesztésére jutó támogatások mennyisége", és ez nem szójáték. Ha a vidék fejlesztésére csak a „vidékfejlesztési támogatásokat" szánnánk, *a hatásokban igen sokan csalódnának.* Csak megemlítem, hogy az Európai Unióban a Tanács 1999. május 17-i 1257/1999/EK rendelete [amely az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapból (EMOGA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról és bizonyos rendeletek módosításáról és hatálytalanításáról szól] kilenc címen tartalmaz vidékfejlesztési intézkedést. Ezek a következők: befektetés mezőgazdasági vállalkozásokba; fiatal gazdálkodók pályakezdési támogatása; képzés (nem iskolarendszerű); korai nyugdíjaztatás; kedvezőtlen adottságú és környezetvédelmi megszorítások hatálya alá tartozó térségek támogatása; agrárkörnyezet; mezőgazdasági termékek feldolgozásának és értékesítésének fejlesztése; erdőgazdálkodás; a vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének az elősegítése. Úgy látom, a vidékfejlesztéssel kapcsolatban szinte csak ezekre a támogatási lehetőségre figyelünk (sokan ezt tartják koncnak), pedig a vidék számára a „nagyfalatot" ezen kívül – a Strukturális Alapokban, csak más címszavak alatt – kellene keresnünk.
10. Az EU politikáit, így a vidékpolitikát is a tagországok formálják, sőt a tagjelöltek álláspontja sem közömbös. Arról azonban le kell tennünk, vagy fogjuk fel csak ábrándként, hogy bármely politika érdemi összete-

vőit mi megváltoztathatjuk. Marad tehát az *alkalmazkodás lehetősége*, vagy pedig a *társkeresés és szövetkezés az azonos érdekűek körében.*

11. Az Európai Unió bürokratái a tagjelöltekkel szemben sem elnézőek, sőt szigorúbbak, mint a tagországokkal szemben. Ráadásul fegyelmezett bürokraták, akik akkor is az írott szabályokat alkalmazzák, amikor mi – akár valóban ésszerűen – eltérő szándékaink, illetve lehetőségeink mellet érvelünk.
12. Nyugvópontra kellene jutnunk a vidék lehatárolásában. Ha nem fogadjuk el, ahogyan az Európai Unióban a 2000–2006 közötti tervidőszak intézkedéseinek megalapozásához a vidéki területeket lehatárolták – egyébként semmi sem kényszerít arra, hogy elfogadjuk –, akkor arra önmagunk számára meggyőző magyarázatot kell adnunk, hogy miért jobb az általunk követett, vagy követendő gyakorlat.
13. A vidékkel, *a vidékpolitikával foglalkozók tábora* örvendetesen gyarapodott Magyarországon, sokak szerint egyben *fel is hígult*. Senki sem tagadja, hogy e területen is hiteles és hozzáértő emberekre van szükség, viszont ezeknek a tulajdonságoknak nincs objektív mércéje; a szelektálódás a viták és a munka során remélhető. Kevésnek találom azonban a szakmai viták termékeny fórumait, ahol pedig mégis adódik lehetőség, ott a megnyilatkozásokból inkább a helyezkedés, nem pedig az érvek ütköztetése érződik.
14. Az e „szakmában" érdekelteknek el kellene fogadniuk azt az alapigazságot: politikusok és pártok a hatalomra kerülnek, majd mennek a választók akarata szerint, de a vidék marad. Tartsuk ébren a közmegegyezés elve szerint formálódó, hosszabb távra szóló vidékpolitika igényét, amelynek főbb tételeit minden politikai szervezet elfogad, így a vidék nem lehetne a politika játékszere.
15. Gyakran idézzük az Európai Unióban követett elveket, többek között a partnerség alkalmazását, a nyilvánosság követését. Vajon mi az oka, kinek az érdekeit szolgálja, hogy azok az érintettek – akik majd az EU-forrásokkal támogatott fejlesztéseket megvalósíthatnák – *keveset vagy semmit nem tudnak* potenciális lehetőségeikről?
16. Magunk között megvallhatjuk azt a fontos célkitűzésünket, hogy csatlakozásunkat követően a Strukturális Alapokból a lehető legnagyobb összeget, mai árakon számolva mintegy 400 milliárd forintot meg akarunk szerezni. Tekintettel arra, hogy a *területi statisztikai besorolási rendszerünk*, ehhez kapcsolódva a kijelölt régiók intézményrendszere igazából még csak formailag létezik, tárgyilagosan meg kellene vizsgálnunk, hogy hosszabb távon nem veszíthetünk-e azon (akár 80-90 milliárd forintot évente), ha a régiók területeit a mai felosztás szerint hagyjuk.

Időszerű tennivalóink

Ma még senki sem tudja, hogy mikor csatlakozhatunk az Európai Unióhoz, három évnél előbbi csatlakozást azonban még az optimista jóslatok sem jeleznek. Mondhatnánk, három év nagy idő, elegendő arra, hogy kiérlelt elképzelésekkel álljunk majd elő a regionális politikában, és ehhez kapcsolódva a vidékpolitikában is. Én egy kicsit másként látom, szerintem ez nem is sok idő. Arra gondolok, hogy a SAPARD-tervvel kapcsolatos első tájékoztatás az EU részéről 1998 júliusában volt, a terv véglegesnek mondott változatát 2000 májusában készítettük el, tehát csaknem két év telt el ezzel a munkával.

Az időszerű teendőink közül most több évre előremutató feladatokat említenék:

1. A SAPRD-tervre is tekintettel nemzeti vidékfejlesztési terv kidolgozása, tárgyilagosan értékelve a programkészítés eddigi tanulságait, hasznosítva tapasztalatait;
2. Speciális vidékprogramok kidolgozása (például tanyás, aprófalvas térségekre, jellemzően cigánytúlsúlyos népességű területekre);
3. A készülő (vagy készítendő) nemzeti fejlesztési terv és nemzeti vidékfejlesztési terv összehangolása (integrált tervezés megvalósítása);
4. A regionális (megyei) tervek szembesítése az országos tervekkel, a szembesítés alapján vagy a nemzeti, vagy a regionális tervek átdolgozása;
5. A tervek széles körű és folyamatos megvitatása már a készítés fázisában is;
6. Kalkulációk készítése a tervezett intézkedések várható hatásainak számszerűsítéséhez. Időrendben talán ez sorolható első helyre.

Pénzügyi források megteremtése

Az Európai Unióban a fejlesztések társfinanszírozásúak, ezt már régóta tudjuk. Azt is tudjuk, hogy a támogatások az 1. célterületeken főszabályként 75%–25% arányban oszlanak meg a közösségi és nemzeti támogatási források között, kohéziós országok esetében (esetleg mi is azok leszünk) a közösségi támogatás aránya elérheti a 80%-ot. A nemzeti támogatási források (közpénzek) származhatnak a központi költségvetésből, a régióktól (más szóval: a régiók bevételeiből) és – esetleg – egyéb forrásból. Kevés kivételtől eltekintve a fejlesztések támogatottságának mértéke nem érheti el a 100%-ot, tehát szükség van úgynevezett saját erőre, a fejlesztést megvalósítók forrásaira is.

Vezessük le a forrásigényt konkrét, bár meglehetősen durva becslésen alapuló számokon keresztül. Ha évi 400 milliárd forint uniós támogatásban gondolkodunk, ehhez – feltételezve, hogy kohéziós ország leszünk – *100 milliárd forint nemzeti támogatás szükséges*, tehát rendelkezésünkre áll majd 500 milliárd forint támogatási lehetőség. Tételezzük fel, hogy a fejlesztések átlagosan

40%-os támogatásban részesülnek, így *750 milliárd forint saját erő kell*, és megvalósulhat 1250 milliárd forintnyi fejlesztés. Ha arra is gondolok, hogy – az uniós tapasztalatok alapján – egységnyi támogatási összeg akár 2,5–3 egységnyi fejlesztést is eredményezhet, akkor még inkább figyelemre méltó, szép summáról van szó.

Visszatekintve az előbbi kalkulációra, több dolgot homályosan vagy *borúsan látok, kérdések merülnek fel bennem*, melyekre a válaszokat inkább csak sejtem, és ezek a válaszok számomra nem megnyugtatóak.

1. Tartalmazza-e valahol *a költségvetésünk azokat a forrásokat*, melyekből a 100 milliárd forintnyi nemzeti támogatás összehozható? Lehet, hogy igen, hiszen különböző címen voltak, illetve vannak a költségvetésnek olyan elemei, melyek ide teljes összegükkel vagy részben beterelhetők (gondolok például a különböző fejlesztési célelőirányzatokra, bizonyos önkormányzati támogatásokra, a munkaerő-piaci alap egy részére). Nem vagyok ugyan meggyőzött az igen válasz felől, de nem vagyok elutasító sem, hiszen nem érzékelem a költségvetés számszerű összefüggéseit. Néhány szakértő utal arra is, hogy az Európai Unióban számos régió nem tudja teljesen kihasználni a felkínált lehetőséget, többek között a társfinanszírozás követelményei miatt. Ha mégis elfogadjuk, hogy különböző átcsoportosításokkal a nemzeti támogatási forrás összehozható, akkor újabb kérdés jelentkezik.
2. Milyen eszközökkel tudjuk elérni, hogy az eddigi „birtoklók" ezekről a forrásokról, pontosabban *a források felhasználásának vezényléséről* lemondjanak? Nem lepne meg és talán még megértő is lennék – de nem elfogadó –, ha az érintettek elszántan védenék állásaikat.
3. Milyen gondok adódhatnak abból, hogy *a régiók nem tudnak felmutatni saját bevételt*, és így várhatóan nem rendelkeznek támogatási forrásokkal sem? Lehet, hogy ez nem jelent majd problémát, mégis készülnünk kellene arra az esetre, ha felmerülne a régiók bevételszerzési igénye akár az EU, akár a régiók részéről. Szerintem a gazdagabb régiók előbb-utóbb jelentkeznek majd valamilyen elképzeléssel.
4. Rendelkeznek-e a *potenciálisan érintettek* (vállalkozók, vállalkozások, önkormányzatok) a fejlesztésekhez szükséges évi 750 milliárd forintnyi saját tőkével? Nem egyértelmű a megítélés, hallok igenlő és hallok nemleges megnyilatkozásokat. Optimista ember lévén elfogadom az igen választ. Akkor viszont megint új kérdés adódik.
5. A saját források, *a szabad fejlesztési tőke térbeli eloszlása* vajon elősegítik-e a leginkább fejletlen térségek, illetve települések fejlesztéseit, vagy pedig a tőke inkább a jobb adottságú térségek, illetve települések felé ve-

szi az irányt? (Egyébként zömében eleve ott is van.) E kérdés megítélésében már sokkal letisztultabb, egyértelműbb a nézetem, és – tekintettel más tényezőkre is – ebből adódik a már korábban is megfogalmazott félelmem, hogy a támogatások hatására *a területi különbségek erősödhetnek, településtípusok szerint nézve a falvak rovására.* A tőke hazánkban – akárcsak más országokban – eddig is a jobb adottságú, és egyébként viszonylag fejlett térségeket és településeket részesítette előnyben. Az uniós tagországok tapasztalatai is mutatják, hogy a támogatások a szegények között a viszonylag fejlett térségekben nagyobb arányban kerülnek felhasználásra.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

EU-HARMONIZÁCIÓS FELADATOK A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Sarudi Csaba – Alpár György – Széles Gyula – Sári László

Az Európai Unióban a vidékpolitika az 1980-as években került előtérbe, s a 90-es évtizedben beépült a közös agrár- és struktúrapolitikába. Jól megfigyelhető, hogy az agrár-, a vidék- és a környezetpolitikákat egyre inkább összehangolják, kulcsfontosságúnak tekintik a fenntartható fejlődés elveinek és követelményeinek érvényesítését. Újszerű tendenciaként rajzolódik ki a vidék felértékelődése. Ez egy gyorsuló folyamat, ami a vidéki funkciók (gazdasági, ökológiai, kulturális) mind teljesebb kiteljesítésének igényével hozható összefüggésbe. Másfelől pedig abból a felismerésből táplálkozik, ami szerint a vidék nem csupán az ott élők részére, hanem az egész társadalom számára nélkülözhetetlen szolgáltatásokat nyújt, ennélfogva a vidéki értékek elismerése és fejlesztése össztársadalmi érdek.

Az EU vidékfejlesztési dokumentumok néhány főbb követelménye

Az EU-ban 1995 óta több olyan dokumentum látott napvilágot, amelyek a vidék, s benne a mezőgazdaság új típusú szerepvállalásával foglalkoznak. Ezek közül kiemelendők a Vidéki Térségek Európai Kartája (1995), a Corki Nyilatkozat (1996), a Rurális Térségek Európai Kartája (1998) és az 1999 májusában elfogadott Agenda 2000 dokumentumok.

- A *Vidéki Térségek Európai Kartája* a vidékfejlesztés szerves részének tekinti az életképes mezőgazdaságot, az erdőgazdálkodást, a halászatot, valamint az egészséges környezet megóvását, és támogatja az alternatív gazdasági tevékenységek fejlesztését. Ezen túl a sokszínű kulturális hagyományok megőrzését, ápolását és a vidéki környezet minőségi fejlesztését is a kiemelt feladatok közé sorolja.
- A *Corki Nyilatkozat* – miközben serkenti a vidéki foglalkoztatást – azt az igényt fogalmazza meg, hogy esélyegyenlőséget kell kialakítani a vidéki

és a városi térségek között, főként az infrastrukturális ellátás, valamint az oktatás, az egészségügy és a kulturális szolgáltatások vonatkozásában. Ebből következik, hogy a rendelkezésre álló erőforrások növekvő hányadát kell a vidék fejlesztésére fordítani. A nyilatkozat felhívja a figyelmet arra is, hogy a vidékfejlesztési politikának koncepciójában multidiszciplinárisnak, alkalmazásban pedig multiszektorálisnak kell lennie világos területi dimenziót alkalmazva. Másrészt, integrált megközelítésre kell épülnie, amely egységes keretbe foglalja a mezőgazdasági alkalmazkodást és fejlesztést, a gazdasági diverzifikációt, a természeti erőforrásokkal való gazdálkodást, a környezeti funkciók fejlesztését, valamint a kultúra, a turizmus és az üdülés elősegítését.

- A *Rurális Térségek Európai Kartája* egyrészt a többfunkciós rurális térségek fejlesztésére ösztönöz. Emellett bátorítja az európai, a regionális és a helyi hatóságok együttműködését, a fejlesztésekben való összehangoltabb és célirányosabb részvételét.
- Az *Agenda 2000* keretében elfogadott agrárcsomag körvonalazza az új európai mezőgazdaság modelljét.

  E modell legfőbb jellemzői:

  - egy versenyképes mezőgazdaság, amely fokozatosan helyt tud állni a világpiacon anélkül, hogy túlzott támogatásban részesülne;
  - egy olyan mezőgazdaság, amely környezetbarát termelési módszerekkel képes a társadalom elvárásaink megfelelő minőségű termékek előállítására;
  - sokszínű és gazdag hagyományokkal rendelkező mezőgazdaság, amelynek nemcsak az a feladata, hogy termeljen, hanem az is, hogy megőrizze és ápolja a vidék képét és ezáltal egy élő aktív vidéki életet teremt;
  - egyszerűbb és jobban érthető agrárpolitika, amely világos választóvonalat húz a közösen, illetve a tagállamok által meghozandó döntések közé.

Az Agenda 2000 tehát egy új multifunkcionális (a mezőgazdaságon kívül környezet- és tájgazdálkodási, valamint vidékfejlesztési funkciókat is felvállaló) modell kialakítását célozza meg, amit az is jelez, hogy a dokumentumban javaslatot tesznek a Közös Agrárpolitika (KAP), Európai Közös Agrár- és Vidékfejlesztési Politikára (CARPE) történő változtatásra. A szakirodalomban megtaláljuk az integrált vidékfejlesztés fogalmát is, amely a vidékfejlesztés irányából közelíti meg az előbb említett multifunkcionális jelleget. Az persze vitatható, hogy a mezőgazdaságot vagy a vidékfejlesztést nevezzük-e multifunkcionálisnak? Véleményünk szerint a kettő együttesen tölti, illetve töltheti be ezt a többfunkciós szerepet.

A *CARPE javaslatának lényege*, hogy a mezőgazdasági politikának olyan irányba kell előrelépnie, hogy az ne csak a gazdálkodókat segítő szektorális politika, hanem egy területileg meghatározott integrált politika legyen, amely az állami politika más elemeivel együtt járul hozzá a vidéki térségek fejlődéséhez.

Ennek megfelelően a CARPE négy fontos elemet kell, hogy magába foglaljon:

- a piac stabilitását,
- a vidékfejlesztési ösztönzőket,
- a környezethez és kultúrtájhoz kötődő támogatásokat és
- az átmenettel kapcsolatos alkalmazkodás segítését.

A CARPE kihangsúlyozza továbbá, hogy a Strukturális Alapok kedvezőtlen elosztásának (eddig az unió leggazdagabb régiói nyerték el a támogatások jelentős részét, így a célokkal ellentétben tovább nőtt a területek közötti differenciálódás) megakadályozása érdekében, olyan integrált regionális programokra van szükség, amelyek ténylegesen a legszegényebb régiókat, gazdálkodókat, vidéket segítik.

Az Agenda 2000 keretében elfogadott agrárcsomagot egy *vidékfejlesztési szabályozás* egészíti ki (1257/1999 EK Tanácsi rendelet), amely a KAP második pillérét alkotja, és magába foglalja a fenntartható vidékfejlesztés kapcsolódását a közös agrárpolitika eszköztárához. Eszerint az elkövetkező 2000–2006 közötti években várhatóan erősödni fog a termelési intézkedésektől a vidékfejlesztés irányába történő hangsúlybeli eltolódás (átstrukturálódási tendencia), a vidékfejlesztés feladatai pedig:

- jobban beépülnek az elmaradott térségek fejlesztését és szerkezeti átalakítását elősegítő intézkedésekbe (új 1. célkitűzés),
- társulnak a szerkezeti nehézségekkel küszködő térségek gazdasági és társadalmi átalakítását célzó intézkedésekhez (új 2. célkitűzés), valamint
- több területen érintik a közös agrárpolitika céljait.

Az előzőekben említett vidékfejlesztési dokumentumok nem egyszerűen a mezőgazdaság multifunkcionálissá válásáról beszélnek, hanem a vidéki térségek multifunkcionalitását hangsúlyozzák, amelynek következtében egyre jelentősebb lesz a vidék hozzájárulása az egész társadalom gazdasági, környezeti és társadalmi funkcióinak ellátásához. A sikeres vidékpolitika alapjaként pedig a szubszidiaritás alapelvének érvényesítését és az alulról építkező megközelítések szerepét fogalmazzák meg.

Összességében megállapítható, hogy az EU *új vidékfejlesztési politikájára multiszektorális és integrált megközelítés jellemző.* Kitűnik belőle egyrészről, hogy a mezőgazdaság fontos szerepet játszik a vidék örökségeinek megóvásában, másrészről pedig, hogy az alternatív jövedelemforrások megteremtése a vidékfejlesztési politika szerves része. A vidékfejlesztést szolgáló intézkedések

többségét az EU „egységes csomagként" kezeli, amelyből a *vidéki területek támogatásának három fő iránya* rajzolódik ki:

- *Erősebb mezőgazdasági és erdészeti szektor létrehozása.* A legfontosabb rendelkezések a mezőgazdasági birtokok (birtoklás) modernizációját és a minőségi mezőgazdasági termékek feldolgozásának és marketingjének a modernizációját tartalmazzák. A mezőgazdasági szektor életképességének erősítését elősegíti a fiatal gazdálkodók helyzetének javítása, ami együtt jár a korai nyugdíjazást ösztönző rendelkezésekkel.
- *Az erdészetet hivatalosan is elismerik, mint a vidékfejlesztés kulcselemét,* és külön is támogatni kívánják a szektor ökológiai funkcióinak kiteljesítését.
- *A vidéki területek versenyképességének fejlesztése.* Fő cél a vidéki közösségek életminőségének biztosítása és a vidéken folytatható tevékenységek körének bővítése.
- *A környezet fenntartása és az európai vidéki örökség megőrzése.* Itt a környezet megóvásáról, a környezetbarát mezőgazdaság kialakításáról van szó, amely egyben a multifunkcionális mezőgazdaság elérésének irányába tett lépésnek is számít.
- *Az agrár-környezeti szabályozók révén támogatják a környezetbarát mezőgazdasági rendszereket,* és ezeknek a rendszereknek kötelezően be kell majd épülniük a tagállamok által készítendő új vidékfejlesztési programokba.
- A kedvezőtlen adottságú területeket érintő eddigi *kompenzációs támogatásokat* kiterjesztik olyan területekre is, ahol a gazdálkodást speciális környezeti kényszerek megléte korlátozza.

Néhány tanulság

Az előzőekben vázlatosan érintett EU-dokumentumokból kitűnik, hogy a vidéki térségek jövőbeni változásait stratégiailag három fő tényező befolyásolja:

- *először* az infrastruktúra kiépítésének felgyorsítása,
- *másodszor* az agrár- és vidékfejlesztés szoros összehangolása, a termelés erőteljes és határozott diverzifikálása, valamint a vidék eltartóképességének növelése,
- *harmadszor* a hazai agrár- és vidékfejlesztési politika integrálása az EU-ban zajló, s hozzánk is átgyűrűző folyamatokhoz, illetve a lehetséges közösségi támogatások felhasználása a vidéki népesség megélhetési körülményeinek javítására.

Az említett stratégiai tényezők és az idézett EU-dokumentumok alapján nálunk is az agrár- és vidékfejlesztés együttes kezelése indokolt. Ebből a szempontból az alábbi főbb tennivalókat célszerű figyelembe venni:

1. *A regionális válságkezelés és a regionalitás megjelenítése az agrárpolitikában.* Különleges agrár-válságkezelési intézkedésekre azokon a területeken van szükség, ahol a kedvezőtlen adottságok és a nagyarányú falusi munkanélküliség egyszerre van jelen, és a szokásos területfejlesztési intézkedések hatásfoka alacsony.
2. *Az agrárstruktúra-váltás elősegítése.* Itt külön ki kell emelni az integrációs és kooperációs struktúra területenként differenciált feladatait, a megfelelő ágazati arányok kialakítását és különösen a kedvezőtlen adottságú agrárterületeken a bipoláris birtokszerkezet elkerülését.
3. *A vidékfejlesztés mező- és erdőgazdasági, oktatási, kutatási és szaktanácsadási feladatai.* Tekintettel arra, hogy itt a szervezeti és intézményi keretek megvannak a feladat elvégzésére, elsősorban az intézmények működőképességének javítása, valamint új oktatási és kutatási programok addicionális központi finanszírozása képezi a tennivalók gerincét.
4. A három *agrárökológiai kategóriának, nevezetesen* az intenzív mezőgazdaságinak, az extenzív mezőgazdaságinak és a védelmi meghatározottságúnak *megfelelően eltérő fejlesztési stratégiákra* van szüksége.
5. Az EU-támogatási célokhoz való kapcsolódás szükségessé teszi *földhasználati rendszerünk EU-konform átalakítását,* amely a földhasználati rendszert a ráépülő vidékfejlesztési és intézményi rendszerekkel együtt komplex módon kezeli. A fő cél az, hogy a földet mindenütt arra és olyan intenzitással hasznosítsák, amire a legalkalmasabb, illetve amit károsodás nélkül képes elviselni.
6. Kulcskérdésnek tekintendő a *feldolgozottsági szint növelése és a marketingmunka.* A hátrányos helyzetű vidéki térségekben különösen fontos a *több lábon állás feltételeinek megteremtése* a kisjövedelmet biztosító alaptevékenység azzal összefüggő (termékfeldolgozás, termék- és szolgáltatásértékesítés), ahhoz nem kapcsolódó (falusi turizmus, bedolgozóipari tevékenység), illetve térségen kívüli foglalkoztatást biztosító pótlólagos jövedelmezési lehetőségekkel való kiegészítése.
7. Az agrárstruktúra korszerűsítésére és a vidékfejlesztésre vonatkozó *SAPARD-program megvalósítására való felkészülés,* különös tekintettel a reális és megalapozott kistérségi programok és projektek kidolgozására, az előírt saját források biztosítására képtelen vidéki térségek abszorpciós képességének megteremtésére, valamint a programok eredményes végrehajtásához szükséges intézményi és monitoringfeltételek időbeni kiépítésére.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

POLITIKÁK ÉS RETORIKÁK – MIT AJÁNLANAK AZ EU-ELŐCSATLAKOZÁSI PROGRAMOK VALÓJÁBAN?

Nemes Gusztáv

Az EU vidékfejlesztési politikája és a keleti bővítés

A vidékfejlesztést, csakúgy mint hazánkban, az Európai Unióban is sok vita övezi. Az elmúlt két évtizedben számos megközelítés alakult ki, melyek olykor nagyon különböző módon határozzák meg a célokat és az alkalmazandó eszközöket. E bizonytalanság egyik fő oka az, hogy a vidékfejlesztés (vagyis az elmaradott területek gazdasági, társadalmi viszonyainak, az ott élők életminőségének javítása) igen komplex kérdés. Olyan különböző területeket ölel fel, mint a mezőgazdaság, az ipar, a területfejlesztés, a szociálpolitika vagy a humán erőforrások és a közösségek fejlesztése. A másik fő ok, hogy a vidékfejlesztésnek az EU-n belül sincs igazi „felelőse", az erre a célra szánt forrásokon az Európai Bizottság különböző igazgatóságai (főleg a mezőgazdasági és a regionális igazgatóságok) által irányított programok osztoznak.

Az elmúlt két évtized az EU fejlesztési politikáinak területén egyaránt hozott sikereket és kudarcokat. A Közös Agrárpolitikát (KAP) a szinte állandósult mezőgazdasági válság, a környezetszennyezés felismerése, a külső kényszerítő erők (például WTO) és a belső reformkísérletek (például *McSharry*-reform 1992-ben) ellenére sem sikerült alapjaiban megváltoztatni. A KAP támogatásainak túlnyomó része ma is a gazdag, intenzív mezőgazdasági üzemekhez kerül. Ugyanakkor az agrárpolitikával párhuzamosan az 1990-es évekre a strukturális és regionális fejlesztési politikák egész rendszere épült ki. A sorozatos bővítések, főleg a déli államok felvétele, jelentős új problémákat hozott, és a programok területi koncentrációját, a helyi erőforrások fokozottabb felhasználását és a fejlesztési filozófia más változásait vonta maga után. Az uniós dokumentumok retorikájában olyan kifejezések jelentek meg mint a „partnerség", a „szubszidiaritás" vagy az „integrált megközelítés". Ugyanakkor, sokak szerint, a reformok jórészt megmaradnak a retorika szintjén, a források túlnyomó része ma is a központi területek „top-down" fejlesztését és az intenzív mezőgazdaság érdekeit

szolgálja és/de a minőségi változáshoz, illetve a corki deklarációban felvázolt integrált vidékfejlesztési megközelítés előtérbe kerüléséhez további reformokra van szükség.[1]

A mediterrán államok csatlakozásának tapasztalataiból okulva az unió bővítése jó lehetőséget ad a meglévő „status quo" megváltoztatására. Valószínű, hogy a keleti bővítés minden eddiginél nagyobb változásokat hoz majd, hiszen a csatlakozó terület nagysága, a népesség száma és a gazdasági, társadalmi különbségek tekintetében is jelentősebb lesz az eddigi bővüléseknél. E gondolatmenet szerint a keleti bővítés joggal jelenthetné a következő lépést a fejlesztési politikák alapvető megreformálásában. Közép-Kelet-Európa az integrált vidékfejlesztés modelljeinek „kísérleti terepévé" válhatna, ami jelentős következményeket vonna maga után Európa összes elmaradott vidéki térségére nézve. Azt, hogy ezekből a lehetőségekből mi válik valóra, azt sok különböző tényező befolyásolhatja, a különféle lobbik, érdekcsoportok egymás közti erőviszonyaitól a társadalmi, gazdasági, regionális problémákon keresztül az EU bürokráciájáig és olyan külső erőkig, mint amilyen a WTO-tárgyalások idén kezdődő újabb fordulója.

A csatlakozási felkészülés, illetve az elkövetkező időszak vidékpolitikájának megtervezésekor az EU-nak mindenesetre választania kell két alapvető stratégiai irányvonal között:

- A rövid-középtávú érdekeknek megfelelően, a felülről irányított fejlesztési rendszer és agrárpolitika fenntartása, illetve ezek kiépítése a csatlakozó országok területén;
- A keleti bővítés felhasználása az agrár- és vidékpolitika gyökeres reformjának elindítása és az integrált vidékfejlesztés elveinek gyakorlati alkalmazása érdekében.

Az alábbiakban különféle EU-dokumentumok elemzése és néhány Brüsszelben készített interjú segítségével azt vizsgáljuk meg, hogy mit ígérnek az előcsatlakozási programok, közelebbről a SAPARD-program a csatlakozó országok, illetve a kibővülő EU vidéki területei számára. Milyen érdekek állhatnak a tervezetek mögött, és a felkínált lehetőségek alapján mennyiben várható az integrált vidékfejlesztés elveinek érvényesülése.

Az előcsatlakozási programok

Az előcsatlakozási programok fő célja, hogy segítsék a csatlakozó országok felkészülését az EU joganyagának (Közösségi Vívmányok) alkalmazására és a várható EU-politikák fogadására. A 2000-től a csatlakozásig futó három prog-

[1] Bővebben lásd Nemes Gusztáv: *Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája – az integrált vidékfejlesztés lehetőségei.* Közgazdasági Szemle, 2000. június/július.

ram a Phare 2000, a régi Phare alapvetően megreformált utódja, és két új program, az ISPA (pre-accession 1 instrument) és a SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development). A három program együttes költségvetése éve 3120 millió euró, amelyet előre meghatározott objektív kritériumok alapján osztanak szét a tíz csatlakozó ország között.

A DG Enlargement által irányított *Phare 2000* az összes forrás felével továbbra is a legnagyobb program. Az egyik fő célkitűzés az *intézményfejlesztés* – vagyis a csatlakozó országok központi bürokráciájának felkészítése a Közösségi Vívmányok és az EU-politikák fogadására –, a csatlakozás előtti támogatás 67%-át fogják erre költeni. A másik fő célkitűzés az intézmények felkészülését szolgáló *befektetések* támogatása. Ezenkívül lehetséges lesz olyan, a gazdasági és társadalmi kohéziót elősegítő beruházások támogatása is, amelyeket az EU-ban az ERDF-ből (European Regional Development Fund), illetve az ESF-ből (European Social Fund) finanszíroznak. Környezetvédelmi, illetve agrár- és vidékfejlesztési beruházások csak akkor támogathatók, ha szerves és nélkülözhetetlen részét képezik valamelyik különleges státust élvező régió komplex fejlesztési programjának. Beruházásokra a Phare-költségvetés 70%-át szánják, elsősorban nagy projekteket akarnak támogatni. Az igényelhető összeg alsó határa 2 millió euró. A *Phare 2000*, elődjéhez hasonlóan, projekt alapú, közvetlenül Brüsszelből irányított program marad, a forrásokhoz továbbra is nagyon szigorú pénzügyi eljárásrenden és évenkénti szerződéskötésen keresztül vezet az út.

Az ISPA képviseli az előcsatlakozási források egyharmadát (1040 millió euró). Ezt az alapot a DG Regio irányítja, és mind a célkitűzések, mind az eljárásrend hasonló az ERDF által támogatott uniós programokéhoz. A fő cél a gazdasági és társadalmi kohézió erősítése, elsősorban a közlekedési és a környezetvédelmi infrastruktúra fejlesztésének segítségével. A költségvetés egyenlő arányban oszlik meg a két célkitűzés között, a megpályázható összeg alsó határa 5 millió euró, még magasabb, mint a Phare 2000 esetében. A közlekedés területén főképp nemzetközi autópályákat és vasútvonalakat építenek majd, a környezetvédelemi beruházások pedig nagyvárosi szennyvíztisztítók és szemétlerakók építését, valamint az ipari légszennyezés csökkentését célozzák. A programot egyenesen Brüsszelből irányítják, a projektek kiválasztásától a végrehajtáson át az értékelésig.

A SAPARD évi 520 millió euróval (a csatlakozás előtti források 11%-a) a legkisebb költségvetésű előcsatlakozási program. Célkitűzéseit és adminisztrációját tekintve leginkább a KAP vidékfejlesztési fejezetének egyes részeihez hasonlít, pénzügyileg az EAGGF (European Agricultural Guarantee and Guidance Fund) garanciaszekciójához tartozik. A fő cél a közép-kelet-európai országok felkészítése az EU agrárstruktúra- és vidékfejlesztési politikájára és a Strukturális Alapok eljárásrendjének egyes elemeire. A megpályázható összeg-

nek nincsen alsó határa. A SAPARD-ot, a másik két intézkedéscsomagtól eltérően, nem közvetlenül Brüsszel, hanem az egyes országok által létrehozott ügynökségek irányítják, a pályázatok kiválasztása és a pénzügyi adminisztráció is az országok szintjén zajlik.

Az előcsatlakozási programokban való részvétel előzetes feltétele egy sor stratégiai tervezési dokumentum elkészítése, amelyek a különböző témakörökben a jelenlegi állapot ismertetését, a legégetőbb problémákat és a megoldási javaslatokat egyaránt tartalmazzák. A három program átfedések nélküli együttműködése és a maximális eredmény elérése érdekében külön szabályrendszer került lefektetésre.

A SAPARD-program

Egy speciálisan az agrár- és vidékfejlesztést célzó előcsatlakozási program ötlete először az Agenda 2000 dokumentumban tűnt fel. A program első változatát 1997 decemberében tették közzé, a végső változatot pedig a berlini tanácsülés fogadta el 1999 júniusában. A végrehajtás részleteit taglaló rendelkezés azonban 1999 végéig, a pénzügyi szabályozás rendezése pedig 2000 januárjáig váratott magára. Az alábbi elemzés során a SAPARD-dal kapcsolatos rendelkezéseket a dokumentumok előzetes változataival, valamint a KAP vidékfejlesztési fejezetével vetettük össze. (Terjedelmi korlátok miatt a szövegelemzés részleteit nem tudjuk közölni, jelen tanulmányban csak a legfontosabb megállapítások és következtetések ismertetésére van lehetőség.)

A célkitűzések

Bár a vidékfejlesztés a SAPARD-rendelkezés címében és retorikájában is különös hangsúlyt kap, a fő célkitűzést tartalmazó paragrafus vizsgálatából nyilvánvaló a program erős mezőgazdasági orientációja. Az elsődleges hangsúly az agrárstruktúra fejlesztésén van. Ráadásul a vidékfejlesztési elemekkel kapcsolatban (például helyi kezdeményezések támogatása) a dokumentumból nem derül ki pontosan, hogy azok általában a vidéki társadalomra és gazdaságra, vagy csak annak a mezőgazdasággal kapcsolatos részére vonatkoznak-e. Mindezek alapján világos, hogy a SAPARD célja a csatlakozó országok felkészítése a közös agrárpolitikára, illetve pontosabban annak azon elemeire, amelyek az EU mai elképzelései szerint a csatlakozás után elérhetők lesznek a számukra. Ez döntő fontosságú különbség, amely abból a jelenlegi álláspontból következik, hogy a közép-kelet-európai országok teljes jogú tagságuk esetén is ki lesznek zárva az EU agrárköltségvetésének nagy hányadát képező kompenzációs támogatásokból. Ezek szerint a SAPARD csupán a KAP vidékfejlesztési fejezetére

próbál felkészíteni, amely önmagában a KAP költségvetésének alig egytizedét képviselő, periférikus programcsomag, és – legalábbis a jelenlegi tervezetek szerint – a belátható jövőben az is marad.

A választható intézkedések

Az EU által ajánlott 14 választható intézkedésből a csatlakozó országok maguk állíthatják össze saját programjaikat. A lista nagyobbik része (10 intézkedés) kifejezetten az agrár- és erdőgazdaság különböző területeit célozza, ezekből csak mezőgazdasági üzemek, illetve a hozzájuk kapcsolódó állami és regionális adminisztráció részesülhet. (Egyetlen kivétel a „mezőgazdasági termékek feldolgozásának és marketingjének támogatása" amelyből a feldolgozóipar is részesülhet.) Négy olyan intézkedés van, ami vonatkozhat a vidéki élet agrárgazdaságon kívül eső területeire[2] is. A végrehajtók szándékai szerint azonban még ezek többsége is értelmezhető úgy, hogy csak a mezőgazdasággal valamilyen módon kapcsolatban lévő tevékenységek részesüljenek belőlük. Ez reális veszély lehet a vidékfejlesztésre nézve. Többek között ezek voltak ugyanis azok az intézkedések, amelyek a KAP vidékfejlesztési fejezetének tervezetében még általános érvénnyel, a végső, elfogadott változatban azonban már csak szigorúan a mezőgazdaságra leszűkítve szerepeltek. A rendelet tervezetében még szerepelt egy „gumiszabály", ami a programban résztvevő országok igényei szerint a későbbiekben lehetővé tette volna új, speciális igényeket kielégítő intézkedések bevezetését. Ezzel fokozottabban érvényesülhetett volna a szubszidiaritás elve, és talán néhány égető problémára is megoldást lehetett volna találni. A végső változatból azonban ez a lehetőség már kimaradt.

A SAPARD intézkedéseinek listája gyakorlatilag a KAP vidékfejlesztési fejezetén alapul, nagy része egyszerűen az EU-rendelet 33. paragrafusának (avagy a „vidék általános fejlesztését szolgáló intézkedéseknek") az átvétele. A különbség leginkább abban áll, hogy a SAPARD működési köre szűkebb, bizonyos intézkedések teljesen hiányoznak, más területek pedig kisebb hangsúlyt kapnak, mint a KAP-ban. Ilyen kisebb hangsúlyt kapó területek például a környezetvédelem és az emberi erőforrás fejlesztése. A KAP-ban a környezetvédelem több különböző intézkedésben is megjelenik, ráadásul ez a programok egyetlen kötelező eleme. Az „emberi erőforrás fejlesztése" a SAPARD-ban a szakképzésre korlátozódik, míg a KAP-ban ehhez például a fiatal farmerek és a nyugdíjasok támogatása és más intézkedések is párosulnak. A legjobban talán mégis az jel-

[2] Ezek a következők: 1. a szakképzés támogatása; 2. falufejlesztés és -felújítás, a vidék tárgyi örökségének védelme és megőrzése; 3. a tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése; 4. a vidéki infrastruktúra fejlesztése és javítása.

lemzi a SAPARD-ot, ami kimaradt belőle. A KAP vidékfejlesztési fejezetének 33. paragrafusához képest három fontos intézkedés hiányzik: a minőségi termékek marketingje; az alapvető szolgáltatások megteremtése a vidéki gazdaság és társadalom számára; valamint a turizmus és a kézművesség támogatása. Ez utóbbi beleérthető ugyan a „gazdaság diverzifikációjába", de hogy valóban benne van-e, az esetleg kérdésessé válhat. A KAP-ban mindez sokkal nagyobb hangsúlyt kap és külön intézkedésként is szerepel. Ezek az intézkedések az EU-ban az endogén, helyi fejlesztéseket szolgálják, a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek alapozhatják meg az agráriumtól független, alternatív vidéki gazdaság létrejöttét és megerősödését. A SAPARD-ból való hiányuk egyenlő a nem mezőgazdasági jövedelemtermelő tevékenységek hiányával, és úgy értelmezhető, hogy a program készítői Közép-Kelet-Európa vidéki gazdaságát gyakorlatilag egyenlőnek tekintik az agrárgazdasággal.

A finanszírozás és a megvalósítás kérdései

A SAPARD-program költségvetése összesen évi 520 millió euró a tíz résztvevő ország számára. Ez csak egy kicsit több, mint egytizede a KAP vidékfejlesztési fejezet költségvetésének, amit a legtöbb kritika éppen az anyagi források elégtelensége miatt ért. Másképpen, a tíz csatlakozó ország együttesen is csak egy kicsit több, mint fele annyi pénzt kap évente vidék- és agrárstruktúra-fejlesztésre, mint amennyit Ausztria kap a Közös Agrárpolitika vidékfejlesztési költségvetéséből. Ausztria emellett természetesen kapja a közvetlen kifizetéseket és az egyéb agrártámogatásokat is. Ennek segítségével kellene Közép-Kelet-Európa vidéki területeit és mezőgazdaságát felkészíteni az uniós csatlakozásra, kiépíteni a szükséges intézményhálózatot és behozni valamit a lemaradásból.

Az adminisztráció tekintetében a SAPARD jelentősen különbözik a többi programtól. Uniós szabályok alapján minden országban létrehoznak egy úgynevezett kifizető ügynökséget. Az országprogramok elfogadása és az intézményhálózat kiépülése után az éves költségvetést Brüsszel a kifizető ügynökséghez utalja. Ezzel a teljes adminisztráció és a pénzkezeléssel járó teljes felelősség is az adott ország hatáskörébe kerül, ami nagyon hasonlít fejlesztési források majdani, csatlakozás utáni kezeléséhez. Ez a rendszer egyszerűbb, gyorsabb és nélkülözhetetlen a szükséges intézményrendszer kiépítése és az EAGGF pénzügyi rendszerére való felkészülés szempontjából.

A decentralizáció illetve a szubszidiaritás elve tehát jobban érvényesül a SAPARD-nál mint a másik két előcsatlakozási programnál, azonban ez csak az országos szintig igaz. A pályázatok elbírálására, a projektek monitorozására, a pénzek országon belüli elköltésére az EU egy nagyon centralizált, a megfelelő minisztérium (Magyarországon például az FVM) központi irányítása alatt álló intézményhálózat létrehozását írja elő. A beadott pályázatoknak alkalmazkodni-

uk kell majd az országprogramhoz, de az elbíráláskor nem komplex programok (és semmiképpen sem kistérségi programok), hanem egyes, független projektek felett döntenek majd.

Következtetések

A tanulmány elején feltett kérdésre a dokumentumok elemzése alapján azt kell válaszolnunk, hogy az EU a keleti bővítést, legalábbis a felkészülési időszak során nem próbálja felhasználni szignifikáns vidékpolitikai reformok bevezetésére. A fő cél a jelenlegi szisztéma fenntartása és a bővítés közvetlen költségeinek leszorítása. A SAPARD-program a KAP vidékfejlesztési fejezetének egyszerűsített változata. Létrehozásának minden lépésével veszített valamicskét szélesebb, vidékfejlesztési perspektívájából, és a végső változat már leginkább az agrárstruktúra fejlesztésére koncentrál. Az adminisztráció ugyan Brüsszelből a csatlakozó országokhoz került, de a decentralizáció ezzel véget is ért, hiszen a programnak szoros központi, minisztériumi irányítás alatt kell majd állnia. Minden ország maga állíthatja össze vidékfejlesztési programját, de a felajánlott intézkedéseken, az előírt intézményeken, a programozás és az ellenőrzés lépésein, valamint az EAGGF pénzügyi szabályain keresztül az EU a gyakorlatban mégis szigorú ellenőrzés alatt tarthatja a folyamatot.

Az előcsatlakozási programok nem próbálják megoldani Közép-Kelet-Európa vidéki területeinek társadalmi, gazdasági problémáit, nem célozzák a természeti vagy a kulturális sokszínűség fenntartását. A fő cél a csatlakozó országok megközelíthetőségének javítása az EU-ból érkező politikák, áruk és tőke számára. Ehhez a legfontosabb követelmény egy olyan erős, eurokonform bürokrácia megteremtése a majdani tagállamokban, amely képes lesz együttműködni Brüsszellel. A második célkitűzés a fizikai megközelíthetőség javítása, elsősorban nemzetközi autópályák, vasutak és repülőterek építésével. A harmadik fontos terület a környezetvédelem, ahol az EU-politikák főleg a nemzetközileg is jelentős szennyező források (víz, levegő) semlegesítését célozzák. A vidékpolitika területén a legfontosabb cél a csatlakozók felkészítése a KAP agrárstruktúra fejlesztési részére.

Ezek a fejlesztések szükségesek és hasznosak Közép-Kelet-Európa országai számára, de legalább ilyen fontosak a jelenlegi EU-tagállamok közép- és hosszú távú gazdasági érdekeinek szempontjából is. Az előcsatlakozási programok és más EU-politikák inkább a jelenlegi tagállamok, mint a csatlakozni kívánók számára próbálják fájdalom- és zökkenőmentessé tenni a keleti bővítést. Ugyanakkor a vidékfejlesztés helyi intézményeinek fejlesztésére, a valós vidéki problémák, illetve a helyi erőforrások feltárására, a működő megoldások, fejlesztési modellek keresésére, vagy a helyi közösségek megerősítésére nincsenek források az előcsatlakozási stratégiában. Más szóval, az oly sokszor hangoztatott

integrált, endogén vidékfejlesztési megközelítés gyakorlati alkalmazása szinte teljesen hiányzik nemcsak a SAPARD-ból, de a többi programból is. Ráadásul az „addicionalitás" követelménye még a csatlakozó országok saját forrásainak jó részét is az EU által támogatott célokhoz köti. Így az előcsatlakozási programok végső soron még akár akadályozhatják is az integrált vidékfejlesztés elveinek gyakorlati alkalmazását.

Az előcsatlakozási programoktól várható előnyök nagy része nem a felajánlott anyagi forrásokban és nem is a programok újdonságában rejlik, nem remélhetjük tőlük vidéki problémáink megoldását, vagy az ország felzárkóztatását. Amit kínálnak, az elsősorban a majdani uniós programok fogadásához szükséges intézményhálózat kiépítésének megkezdése. Emellett a programok retorikáján és a Strukturális Alapok szabályrendszerén keresztül mégiscsak remélhető az integrált vidékfejlesztés elveinek (programozás, partnerség, helyi erőforrások kiaknázása stb.) elterjedése, ha maguk a programok nem is alkalmazzák őket a gyakorlatban. Az előcsatlakozási programok tehát leginkább tanulási lehetőséget jelentenek a jelentkező országok számára. Egyrészt az EU jelenlegi intézmény- és szabályrendszerének, másrészt, a retorikán keresztül, a jövő fejlődési irányvonalának elsajátítására adhatnak esélyt.

Az eddigi bővítések tapasztalatai alapján a csatlakozó országoknak, illetve a bővítés által felszínre hozott problémáknak mindig jelentős hatása volt az EU fejlődésére. Tévedés lenne azt hinni, hogy az unió mindent előír majd a számunkra, hogy mindent „kitalál helyettünk", hogy szabad mozgástér nélküli, kötelező stratégiai irányvonalba akar minket kényszeríteni. Még ha az EU bürokráciájában akadnak is ilyen centralizációs, egyszerűsítő törekvések, ezek ellentétben állnak az unió alapvető elveivel, és a múlt példáiból ítélve eddig sem érték el a céljukat. Van tehát mozgásterünk és számít, hogyan készülünk fel a csatlakozásra. A kivívható pozíciók jelentős mértékben függnek attól, hogy a tagjelölt országok milyen fejlesztési stratégiát alakítanak ki, hogy azt mennyire tudják egymással összehangolni, és hogy fel tudnak-e lépni közösen az érdekeik érvényesítése érdekében. A közép-kelet-európai országoknak először is el kellene dönteniük, hogy az EU programjainak többségére még mindig jellemző centralizációs stratégiát, vagy az elmúlt tíz év uniós dokumentumainak célkitűzéseiben és retorikájában egyre inkább érvényesülő, és talán a jövő fejlődési tendenciáját jelentő decentralizációs irányvonalat akarják-e követni. Ehhez szükség van saját vidéki problémáink részletes tanulmányozására és az uniós tapasztalatok elemzésére egyaránt.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A ROMÁNIAI SAPARD-TERV ÉS A VIDÉK VALÓS HELYZETE

Vincze Mária

Tanulmányunk négy kérdés rövid megválaszolását nyújtja, amelynek kapcsán vázoljuk a romániai vidék helyzetét és a SAPARD-program romániai jellegzetességeit.

1. Milyen prioritások, intézkedések szerepelnek a romániai SAPARD-tervben?
2. Mennyiben indokolja a vidék valós helyzete a SAPARD-tervben előirányzottakat?
3. Miben tér el a romániai SAPARD-elképzelés a magyarországitól?
4. Milyen elvi és gyakorlati dilemmákat vet fel a SAPARD alkalmazása?

Románia a 2000–2006-os időszakra évente 150,636 millió euró támogatáshoz juthat a SAPARD-program keretében. Az Európai Uniónak ez a mezőgazdasági és vidékfejlesztési támogatása, amelyet a csatlakozni kívánó közép-kelet-európai országoknak nyújt, elsősorban a közösségi vívmányok átvételét és a gyakorlatban való alkalmazását hivatott elősegíteni.

1. A SAPARD-terv általános célja Romániában is, akárcsak a többi kelet-közép-európai csatlakozásra váró országban *az európai uniós taggá válás feltételeinek megteremtése*. Ennek az általános célnak a megvalósítása Romániában az alábbi prioritásokra épül:

- A feldolgozott mezőgazdasági termékek versenyképességének növelése;
- A vidék és a mezőgazdaság infrastruktúrájának korszerűsítése;
- A vidéki gazdaság fellendítése;
- A humán erőforrások fejlesztése.

A román SAPARD-terv minden egyes prioritáshoz hozzárendelte a megvalósítandó intézkedéseket is. Ily módon a piaci versenyképesség növelését két alapvető intézkedés útján próbálják megvalósítani: a mezőgazdasági és halászati termékek feldolgozásának és marketingjének fejlesztésével, valamint a minőségellenőrzés, az állat- és növény-egészségügyi ellenőrzések feltételeinek javítása útján, az élelmiszerek jobb minősége és a fogyasztóvédelem céljából. A

második prioritás, a vidéki infrastruktúra fejlesztése. A SAPARD-terv első (1999 decemberi) variánsában még öt intézkedést irányzott elő, de már a 2000 áprilisában leadott anyagban csak két intézkedésre összpontosítanak: a vidéki közlekedési, közművesítési, egészségügyi és környezeti infrastruktúra fejlesztésére, valamint a mezőgazdasági vízkészlet-gazdálkodásra. A harmadik prioritás megvalósítását több összetett intézkedés szolgálja: a mezőgazdasági vállalkozások beruházásainak támogatása, a gazdálkodói csoportok létrehozása, a környezetkímélő és tájfenntartást célzó mezőgazdasági termelési módszerek alkalmazása, az alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése és diverzifikációja, valamint az erdészeti beruházások. Végül a humán erőforrások fejlesztése érdekében a szakképzésre helyezik a hangsúlyt, de a SAPARD-program lebonyolításához a technikai segítségnyújtás is fontos.

2. Ahhoz, hogy eldönthessük, mennyire reális, hogy a romániai SAPARD-terv áprilisi variánsában lényegében öt intézkedést kezelnek kiemelt fontosságúnak, vázolnunk kell a romániai vidék helyzetét. Mindazok a problémák, amelyek az Európai Unió országainak vidéki térségeiben jelentkeznek, fokozottan jelen vannak a romániai községek, falvak szintjén is. A népesség évi csökkenési rátája 1990–1999 között 0,5% volt falun, szemben a városi 0,3%-kal, és 1998-ban a 65 év fölöttiek aránya 17,2% volt falun és 9,2% városon. A falvak elnéptelenedése és kiöregedése egymást felerősítő folyamatokká váltak. Igaz ugyan, hogy Romániában 1996 után már nagyobb a falura költözők száma, mint az onnan városra telepedőké, de ezek általában nyugdíjasok, akik a városi lakás költségeinek terhei elől menekülnek vissza és próbálnak gazdálkodásból megélni. Európában szinte egyedülállóan magas a romániai falusi munkaerő-foglalkoztatás a mezőgazdaságban: a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya országos átlagban 36,8%, de ha a falusi foglalkoztatottak arányát tekintjük ágazatonként, akkor a mezőgazdaságban dolgozik a falun élők körülbelül 70%-a, az észak-keleti régióban közel 80%. Ha a hivatalos munkanélküliségi adatokat vizsgáljuk, akkor a vidéki munkanélküliségi arány mindössze fele a városinak, azaz 5%, de ez „optikai csalódás", mert a részidős 0,5–1 hektáros gazda is mezőgazdasági foglalkoztatottnak számít Romániában. Az a közel 4 millió önálló egyéni gazdálkodó, aki átlagosan 2,3 hektáron gazdálkodik, mert nagyobbrészt kényszerhelyzetben van, nincs más megélhetési forrása vidéken és a városba ingázás lehetősége is beszűkült. Ez a demográfiai és foglakoztatási helyzet indokolja, hogy vidéken munkahelyeket kell teremteni, mert csak így lehet a fiatalokat ott tartani.

2000–2001-ben a *mezőgazdasági vállalkozások beruházásainak támogatása* kaphatja a legnagyobb arányú támogatást. Ez az alábbi sajátos romániai helyzet következtében vált égetően fontossá: a föld reprivatizációja során a mezőgazdasági terület 84%-a magántulajdonba került, az állami gazdaságok privatizációja is beindult, de ezeknek a birtokoknak az erő- és munkagépekkel való ellátottsá-

ga alacsony. Száz falusi gazdaságra országos átlagban 47 szarvasmarha jut és ez az arány csak az északnyugati régióban éri el a 96,2 szintet. A támogatás nem a sokmillió kisparaszti gazdaságnak szól, hanem azoknak a mezőgazdasági vállalkozóknak, akik kereskedelmi farmokat szándékoznak létrehozni.

A költségek részaránya szerint második helyen áll a *mezőgazdasági és halászati termékek feldolgozásának és marketingjének fejlesztése.* 1997 végén a 2688 romániai község és 13 ezernél több falu szintjén összesen 5771 élelmiszeripari egység működött, nagyobbrészt kenyérsütödék és tejfeldolgozók, de idetartozik az 538 cukrászati műhely is. Jelenleg a mezőgazdasági termékek döntő többségét a termelők még feldolgozatlanul, tehát alacsony hozzáadott értékkel értékesítik. A helyi mezőgazdasági termék feldolgozása egyrészt munkahelyteremtést eredményezhet és ugyanakkor a termelők jövedelmét növelheti, ami a helyi önkormányzatok adóbevételeit is emeli, így a helyi fejlesztések anyagi alapját teremtheti meg. A Romániában bejegyzett (körülbelül 662 000) kis- és közepes vállalkozásnak csupán 17%-a működik vidéken, és ezeknek is 70%-a kereskedelemmel foglalkozik. A szinte minden községben működő importból származó használtruha- és -cipőboltok kiszorították a fogyasztói szövetkezeti rendszerben működő falusi varrodákat, cipészeteket és más lakossági szolgáltatási egységeket, így 1989–1997 között ezek száma 17 153-ról 7914-re csökkent, főleg a fizetőképes kereslet csökkenése folytán, de ugyanakkor a rossz szervezés és gyenge marketingmunka miatt is.

Romániában, ahol az ország összterületének 27%-át borítják erdők, a fakitermelés és a fafeldolgozás sok vidéki térségnek fontos jövedelemforrása, különösen Székelyföldön és a Mócvidéken. Az erdők fokozatos reprivatizációja és az elmúlt tíz év pusztításai kiemelten fontossá teszik az *erdészeti beruházások támogatását*, amit jól jelez az áprilisi változatban a támogatások növelése.

A vidéki infrastruktúra fejlesztése ugyancsak rendkívül fontos intézkedése a romániai SAPARD-tervnek. A szállítás, a postai és távközlési szolgáltatások helyzete vidéken sokkal kedvezőtlenebb, mint városon, jelentősen befolyásolva az ott élők életminőségét. A vidéki lakásellátottság kielégítő, de a lakások komfortszintje alacsony. Sok helyen gondot jelent a vízellátás és hiányzik a szennyvízcsatorna. A falusi lakások 82%-ában a lakáson kívül van a vízforrás, 90%-ában nincs melegvíz-szolgáltatás, 87%-ában nincs szennyvíz-elvezetési hálózat, 88%-a fürdőszoba nélküli.

A támogatások viszonylag jelentős tételét jelenti *az alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése és diverzifikációja.* Sokan az agroturizmust, a falusi turizmust tekintik a vidék egyik fontos kiegészítő jövedelemforrásának. Eddig az országban körülbelül 1755 bejegyzett gazdaság van, amely vendégfogadással is foglalkozik. Az új adótörvények már nem annyira kedveznek a falusi turizmusnak, az eddigi tízéves adómentességet az újonnan bejegyzendő gazdaságok már nem fogják élvezni.

A szakképzés fejlesztése komoly feladat lenne a romániai vidéki térségekben, ahol az 1992-es népszámlálási adatok szerint a lakosság több, mint 25%-a legfeljebb négy elemi osztályos végzettséggel rendelkezik, és a falun élők 1,7%-ának van felsőfokú végzettsége.

Romániában a SAPARD-szabályozásban megfogalmazott 15 intézkedés mindegyikére szükség lenne, de nyilvánvaló, hogy ez a források elaprózódását eredményezné, így az áprilisi változat jobb megoldásnak tűnik, mint a decemberi.

3. A magyarországi SAPARD-terv pénzügyi része számos vonatkozásban eltér a romániaitól, és még inkább eltérő a SAPARD-ra való felkészülés módja. Az *1. táblázat* adatai az adott intézkedésre jutó EU-forrás részarányait jelzik százalékban kifejezve.

1. táblázat

A romániai és a magyarországi SAPARD-terv intézkedéseinek relatív fontossága a 2000–2006. évek átlagában (2000 áprilisi változat)

Az intézkedéscsoport megnevezése	Románia	Magyarország
A mezőgazdasági és halászati termékek feldolgozásának és marketingjének fejlesztése	22,2	20,6
A minőségellenőrzés, állat- és növény-egészségügyi ellenőrzések feltételeinek javítása	2,5	–
A mezőgazdasági vízkészlet-gazdálkodás fejlesztése	2,2	–
A mezőgazdasági vállalkozások beruházásainak támogatása	21,1	28,5
A gazdálkodói csoportok létrehozása	1,0	7,3
A környezetkímélő és tájfenntartást célzó mezőgazdasági termelési módszerek alkalmazása	1,6	4,2
A szakképzés fejlesztése	2,3	1,8
A vidéki infrastruktúra fejlesztése	13,3	12,0
Az alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése és diverzifikációja	12,0	15,5
Erdészeti beruházások	18,7	–
Falufejlesztés és -felújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének védelme	–	9,0
Szaktanácsadás	3,1	1,1
Összesen	100,0	100,0

Az eltérések az adott kiinduló helyzet különbözőségeivel magyarázhatók, ezek részletesebb elemzésére nem tudunk kitérni.

Jelentős eltérés mutatkozik a két ország között a SAPARD-ra való felkészülés tekintetében. A *2. táblázatban* ezeket próbáltuk összehasonlítani és magyarázni.

2. táblázat

A SAPARD alkalmazásának módozatai Romániában és Magyarországon

I. Általános jellemzők

Románia	Magyarország
• A vidéki civil szervezetek gyenge fejlettsége nem tette lehetővé, hogy az ország egész területén helyi kezdeményezésű programokat dolgozzanak ki. • A létfenntartó mezőgazdaság és a szegénység „kiszakítja" a mezőgazdasági termelőt a civil társadalomból. • A világbanki ASAL-program nyomán az agrárpolitika liberális jellege fokozódik. • A SAPARD-programra való felkészülés egy tesztprogrammal indult (1999 szeptemberében). Általános fejlesztési stratégiai elképzelés hiányában és megfelelően felkészített intézményi háttér nélkül kezdődött, így időt és erőforrást vont el a főtevékenységtől.	• Aktív, szakszerűen működő civil társadalom, amely lehetővé tette specifikus területi struktúráknak, a kistérségeknek a létrehozását, amelyek aktív partnerként tevékenykednek a helyi területi programok kialakításában. • Az agrárpolitika a termelők támogatására irányul. • 1998-ban elkezdődött Magyarország SAPARD-tervének a kidolgozása. Ezzel párhuzamosan megindult a régiók, a megyék és a kistérségek vidékfejlesztési tervének elkészítése, tekintettel a SAPARD-program tervezett intézkedéseire. Az országos program a civil társadalom szervezeteinek, a különböző kistérségekben működő nem kormányzati szerveknek és a települési önkormányzatoknak a véleményére, javaslataira támaszkodott. Létrehoztak egy oktatási hálózatot is, amely biztosította a civil társadalom felkészítését egyrészt a kistérségi programok kidolgozására, másrészt arra, hogy felelősséget vállaljanak a meghozott döntéseik jövőbeli megvalósításáért.

II. A programozás jellege

Románia	Magyarország
• A SAPARD-program javítása és aktualizálása teljes mértékben az állami kormányzati szervekre hárul. • Fennáll annak a kockázata, hogy olyan fejlesztési irányokat tűznek ki, amelyek nem minden esetben felelnek meg a helyi közösségek elvárásainak. • Szükségessé válik olyan kiegészítő programok kezdeményezése, amelyek célja a helyi civil társadalom összefogásának, kezdeményezőkészségének és felelősségvállalásának fejlesztése.	• A SAPARD-program javítása és aktualizálása a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium mint illetékes hatóság feladata. A minisztérium a szakmai munkába – az intézkedések megalapozása érdekében – bevonta a különböző kutatóhelyeket, egyetemeket, érdekképviseleti szervezeteket (agrárkamara, MOSZ, gazdakörök szövetsége) és a civil társadalmi szervezeteket, mint együttműködő partnereket. Az állami, kormányzati szervek feladata így csökken, de megmaradt a szerepe a tevékenységek koordinálásában. • Az országos stratégiai program kidolgozásánál alapozni lehetett a különböző szintű regionális programokra. • A helyi civil társadalom aktivizálódott és felelősségvállalási szintje is nőtt.

III. Prioritások és intézkedések

Románia	Magyarország
Prioritások: • A feldolgozott mezőgazdasági termékek piacra jutásának javítása, versenyképességének növelése. • A vidék és a mezőgazdaság infrastruktúrájának korszerűsítése. • A vidéki gazdaság fejlesztése. • Az emberi erőforrások fejlesztése.	*Prioritások:* • A mezőgazdasági termelés piaci hatékonyságának növelése. • Az élelmiszerbiztonsági, higiéniai, környezetvédelmi, állatvédelmi előírások feltételeinek megteremtése. • A minőségi követelményeknek megfelelő és magasabb feldolgozottsági fokú termékek arányának növelése. • A környezetterhelés csökkentése. • Az ágazat termelőinek szövetkezése (producer groups), ami az egyes termelők jobb piacra jutási feltételeit segíti elő. • Munkahelymegőrzés és munkahelyteremtés a vidéki térségekben. • A vidéki területek népességmegtartó képességének erősítése.
Főbb intézkedések: • A mezőgazdasági és halászati termékek feldolgozása és értékesítése, az élelmiszertermékek minőségének javítása. • Az infrastruktúra fejlesztése. • A mezőgazdasági vállalkozások beruházásainak támogatása. • A vidéki gazdaság diverzifikálása és fejlesztése. • Erdészeti beruházások.	*Főbb intézkedések:* • Az agrárstruktúra javítása. • Környezetvédelem. • Vidékfejlesztés.

IV. A támogatások térbeli és időbeli megoszlása

Románia	Magyarország
• A térbeli jelleg nem kiemelten fontos. • Az időszak első felében a mezőgazdasági vállalkozások beruházásait, az infrastruktúra és a vidék sokoldalú fejlesztését támogatják nagyobb mértékben, később a mezőgazdasági termékek feldolgozását és az erdészeti beruházásokat.	• A térbeli vonatkozások kiemelten fontosak. • Az időszak első felében az agrárstruktúra átalakítása, fejlesztése élvez nagyobb támogatást (az összes forrás 60%-a erre jut), később a vidéki térségek adaptációját elősegítő intézkedések költsége lesz nagyobb mértékű.

Ebből a vázlatos összehasonlításból kitűnik, hogy a magyarországi kistérségi megközelítés inkább az EU-ban alkalmazott LEADER-program módszertanát másolta, míg Románia közelebb áll a SAPARD filozófiájához. A magyar modell nagy előnye, hogy van alulról jövő jelzés. Ez így van még akkor is, ha sokan becsapva fogják érezni magukat, amikor tisztázódik, hogy nem a kistérségi stratégiára adják a támogatást. Románia nagy hátránya, hogy bár a vidéki hely-

zet felmérése alapján megfogalmazott szükségletekből indult ki, de nagy a bizonytalanság, hogy hol, kik és milyen intézkedés keretében pályáznak a SAPARD-pénzekre.

4. Romániában a vidéken élők viszonylag keveset tudnak a SAPARD-ról. Akik pedig ismerik a SAPARD-szabályozást, nem hangoztatják eléggé, hogy ez az EU-s támogatás nem a sok kistermelő közvetlen megsegítését szolgálja, hanem az életképes vállalkozások megerősítését, a fejlettebb térségek infrastrukturális fejlesztését, azokét, akik képesek lesznek költséges üzleti tervek, projektek összeállítására és az önrész megteremtésére. Világos viszont, hogy a romániai (és lényegében az egész kelet-közép-európai) vidéki térségben a fejlesztés és különösen a vidéki foglalkoztatás jelentősebb javítása sokkal bonyolultabb kérdés, mint amit a SAPARD kezelhetne. A vidék problémáinak megoldásához nem elegendő kiépíteni az EU-s intézményrendszert, átvenni a szabályokat, megkapni és felhasználni az ígért támogatást. A SAPARD-dal kapcsolatos aktuális kérdés az, hogy mennyire vagyunk felkészülve az EU szabályozórendszeréhez való alkalmazkodásra, a fejlesztési modelljeinek az átvételére és a biztosított pénzügyi források eredményes felhasználására. Nem lehet eltekinteni attól, hogy az új európai uniós szabályozás idegen elem a romániai politikai, jogi rendszerben és az emberek mentalitásában. Problémát jelenthet az is, hogy a gazdaságilag, társadalmilag fejlett Európa 1988 után kidolgozott vidékfejlesztési modelljei nehezen ültethetők át az elmaradottabb fejlődési szinten álló romániai vidékre. Szükséges tehát alaposabban számba venni a tényeket, és választ keresni az alábbi kérdésekre: Mennyi idő szükséges az Európai Unió által előírt intézményrendszer létrehozásához és meggyökereztetéséhez? Milyen hosszú az út az uniós elvek (a szubszidiaritás, az addicionalitás, a partnerség, a programozás stb.) hangoztatásától azok tényleges elfogadásáig, a politikai, gazdasági rendszerbe való beépülésig, és ennek milyen buktatói lehetnek? Mennyire tekinthető reális elvárásnak a mai Romániában az, hogy a falu fejlesztése ne legyen háttérbe szorítva a várossal szemben, vagyis hogy a periferikus térségek élvezzenek prioritást a fejlettebbekkel szemben? Kérdés az is, hogy mennyire biztosított az uniós és a nemzeti támogatási források hatékony felhasználása, a korrupció intézményes visszaszorítása.

Az elmaradt vidéki térségek gazdasági, társadalmi viszonyainak fejlesztése, az ott élők életminőségének javítása sok, egymással összefüggő tényezőtől függő feladat. Így például a mezőgazdasági termelés modernizálása, hatékonyságának növelése Romániában aktuális problémának tekinthető. A vidéki kézműipar és szolgáltató kisvállalkozások fejlesztése időszerű feladat, de ennek előfeltétele lenne az infrastruktúra- és a humánerőforrás-fejlesztés. A vidékfejlesztés sikere szorosan kapcsolódik a vidéki közösségek fejlesztéséhez is.

Méltányossági szempontból vizsgálva szinte biztosra vehető, hogy a belső erőforrásokra és a helyi közösségekre építő, alulról szerveződő vidékfejlesztési

modellek alkalmazása esetén nem a legelmaradottabbak lesznek a kezdeményezők, a nyerők. Az intézményhálózat, a döntési mechanizmusok és a finanszírozási rendszer átalakítása még nem jelent garanciát arra, hogy az inkább rászoruló térségek magasabb arányú támogatást kapjanak. Még ha meg is valósul a döntéshozatal decentralizációja, ami elősegítheti a partnerség alakulását, az erős, fejlettebb közösségek, illetve ezek tagjai lesznek a program fő kedvezményezettjei. További dilemma az is, hogy a SAPARD elsősorban a nagy mezőgazdasági vállalkozók érdekeit szolgálja, a vidéki lakosság többi része kimarad a támogatásból, jobb esetben közvetve részesülhet belőle. Azt, hogy kik lesznek a végső nyertesek, azt a politikai, gazdasági lobbik érdekérvényesítése jelentősen befolyásolhatja.

A romániai SAPARD-program kapcsán számos más dilemma is felmerült, ezek közül említünk meg néhányat:

- A viszonylag rövid idő (fél év), ami a SAPARD-terv kidolgozásához rendelkezésre állt, nem tette lehetővé, hogy az uniós retorikában hangoztatott részvételi demokrácia, a partnerség vagy az alulról szerveződés követelményeit érvényesíthessék. Ezek az utalások politikai jelszavak maradtak, az egész rendszer alapvetően centralizált, egyelőre felülről irányított elv szerint működik, ami a program megvalósíthatóságában bizonytalansági tényezőt jelent.
- Képes lesz-e az ország a kijelölt támogatások befogadására (ami egyébként a szükségletek kielégítésére kevés), azaz elégséges lesz-e a saját forrás? Lesznek-e – az elvárt számban – jól kidolgozott, életképes projektek? Működőképes lesz-e a szigorúan szabályozott és ellenőrzött intézményrendszer?

Ez a néhány példa is jelzi a dilemmákat, az ellentmondásokat, amelyek a SAPARD alkalmazása kapcsán felmerülnek, és amelyek a döntések meghozatalát is nehezítik.

Általános következtetésként levonható, hogy a SAPARD-program nem oldja meg a romániai vidék problémáit, de két nagy előnye lehet:

- Évi 150,636 millió euró uniós támogatást nyújt mezőgazdaság- és vidékfejlesztésre a 2000–2006-os időszakban, és további összegeket mozgósít erre a célra nemzeti szinten, a magán- és az állami alapokból.
- „Kikényszeríti" az intézmények kiépítését és a pályáztatás módszertanának megtanulását, azaz felkészít az európai uniós tagságra, a Strukturális Alapok felhasználására.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

VIDÉKFEJLESZTÉSI SZERVEZETEK SZERVEZETI ÉS MŰKÖDÉSI STRUKTÚRÁJA AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Magyar Tünde

A vidékfejlesztési politika az EU Bizottsága által készített „A vidéki társadalom jövője (The Future of Rural Society)" című dokumentum publikálásával került napirendre az Európai Unióban. A Strukturális Alapok reformjával párhuzamosan ez a dokumentum is megfogalmazta azokat az alapelveket, amelyek betartásával a területfejlesztés, illetve a pénzügyi támogatások felhasználása még hatékonyabb lehet.

Ezen elvek között szerepel a szubszidiaritás és a partnerség. A politikai dokumentum szövege szerint: „Területfejlesztési célú külső beavatkozás csak a helyi közösségek bevonásával lehet sikeres. Továbbá, a helyi és regionális hatóságok, a szociális partnerek és a helyi és regionális gazdasági szereplők bevonása, a problémák meghatározása és a megoldás keresése során csökkenti a hibák előfordulásának esélyét." (A vidéki társadalom jövője, EC Bizottság, 1998)

A szubszidiaritás és partnerség elvének egyik megvalósulási módja helyi fejlesztő szervezetek létrehozása. A jelenleg működő helyi fejlesztő szervezetek többsége az EU LEADER-program finanszírozása által működik az Európai Unióban. Az EU LEADER-program 1991-ben indult és jelenleg a harmadik szakaszába lépett, LEADER+ néven. A LEADER I keretében 217, a LEADER II keretében 889 helyi fejlesztő szervezet működött.

Több ország vidéki térségeiben a LEADER-programot megelőzően is léteztek, működtek helyi fejlesztést végző szervezetek. Ezeket döntéshozó struktúrájuk alapján a következőképpen csoportosíthatjuk:

I. Az üzleti szférára mint döntéshozó testületre alapozott fejlesztési szervezetek

Például: Scottis Enterprise, Local Enterprise Companies – Skót Fejlesztési Ügynökség, Helyi Fejlesztő Társaságok –, Nagy-Britannia

Jellemzői:

- Államilag finanszírozott fejlesztési tevékenység
- Fő profilja a gazdaság-, illetve vállalkozásfejlesztés
- Az igazgatótanácsban a térség legfontosabb vállalatainak, vállalkozásainak képviselői dominálnak

II. Helyi önkormányzatok alkotta fejlesztési szervezetek

Például: SIVOM, SIVU, EPCI – Településszövetségek –, Franciaország

Jellemzői:

- Államilag finanszírozott fejlesztési tevékenység
- Elsősorban közszolgáltatások ellátása a célja, de az EPCI-társaságok gazdaságfejlesztést is végezhetnek
- Polgármesterek és önkormányzati képviselők alkotják a döntéshozó testületet

III. Civil kezdeményezés által létrejött fejlesztési szervezetek

Például: „In Loco" Fejlesztési Társaság, Portugália

Jellemzői:

- Finanszírozásuk alapítványi pályázatokból, illetve önerőből történik
- Elsősorban helyi szolgáltatások megszervezését, szociális problémák kezelését végzik, gazdaságfejlesztés – amennyiben előfordul – az idegenforgalom fejlesztésére korlátozódik
- Helyi lakosok alkotják a döntéshozó testületet

A LEADER-program bevezetésével részben új fejlesztési szervezetek jöttek létre (ott, ahol eddig nem voltak), részben pedig már működő társaságok pályáztak LEADER-finanszírozásra.

A LEADER-programban a szervezeti felépítésre vonatkozó, a Bizottság által meghatározott irányelv az volt, hogy a helyi akciócsoportok a lehető legnagyobb partnerségre törekedjenek, valósítsák meg mind a hatóságok, mind a gazdasági szereplők, mind pedig a civil szféra bevonását.

Ezen irányelv gyakorlati megvalósításának módját viszont a helyi szervezetekre bízta a bizottság, aminek következtében a helyi szervezetek előéletétől és a helyi közigazgatási rendszertől függően, a különböző országokban a szervezeti és működési felépítés tekintetében igen változatos formák jöttek létre.

Ezt a sokszínűséget három konkrét példával szeretném illusztrálni.

I. GALCOB LEADER Csoport – Középnyugat-Bretagne, Franciaország

A GALCOB LEADER Csoportot négy önkormányzati társulás hozta létre Nyugat-Bretagne-ban. Franciaországban az 1982-es decentralizációs törvény óta önkormányzatok, elsősorban közfeladatok ellátására önkormányzati társulást hozhatnak létre.

Tehát ebben az esetben a LEADER-csoport „előélete" önkormányzatok által létrehozott társulás volt. Ebből eredőleg a LEADER-csoport igazgatótanácsában az önkormányzatok képviselői, illetve polgármesterek dominálnak. Néhány fővel képviselve vannak továbbá az állami és regionális hivatalok is. Az igazgatótanács elsődleges feladata a LEADER-program keretében beérkezett pályázatok elbírálása.

Az EU bizottsága által meghatározott partnerségi irányelv a bizottságok működése keretében valósul meg. A bizottságok szektorspecifikusak és az adott szektor állami, gazdasági és civil képviselői is helyt kapnak.

A bizottságok a program gyakorlati megvalósításának a motorjai. Ők fogalmazzák meg az egyes szektorok fejlesztési irányelveit és a gyakorlati megvalósítás beindítása is az ő feladatuk.

GALCOB LEADER Csoport szervezeti és működési struktúrája

A tervezési és fejlesztési bizottság legfontosabb feladatának a térségi entitás és identitás megteremtését tartja. Az idegenforgalmi bizottság célja a gasztronómia és fesztiválturizmus fejlesztése. A vállalkozásfejlesztési bizottság a csőd szélén álló vállalkozások megsegítését tartja legfontosabb feladatának. A környezetvédelmi bizottság átfogóan a környezeti értékek védelmét tűzte ki célul. A mezőgazdasági és képzési bizottság egyaránt a helyi illetékes intézményekben a térségi szemlélet kialakítását helyezi előtérbe.

A bizottságok munkáját külön e célból létrehozott fejlesztési iroda, illetve főállású térségfejlesztők nem segítik, viszont természetszerűleg az önkormányzati hivatalok apparátusa rendelkezésre áll a program lebonyolítói számára.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a csoport tevékenységének a jellegzetessége, hogy igen nagy hangsúlyt fektet a térségi identitás, illetve térségi szemlélet kialakulásának előmozdítására, és viszonylag keveset a vállalkozások, a gazdasági tevékenységek fejlesztésére. Ahol szerepel a gazdasági szereplők támogatása, ott is azok nagymértékben lehatárolt, egy szűk keresztmetszetet jelentő csoportját érinti.

A tevékenységi körök ily módú alakulásának részben oka lehet az, hogy a LEADER-csoport bázisát önkormányzatokból álló településszövetségek alkotják, így a fejlesztési elképzelések értékrendszere elsősorban az önkormányzatok prioritását tükrözik, ellentétben a vállalkozókéval.

II. WISL LEADER Csoport – Skócia, Nagy-Britannia

A WISL LEADER Csoportot két önkormányzat, két civil szervezet és egy helyi fejlesztési társaság hozta létre. A helyi fejlesztési társaság (Local Enterprise Company) a Skót Fejlesztési Ügynökség helyi szervezetét jelenti. A térség komplex gazdaságfejlesztési programját az öt szervezet közösen készítette el, de a program megvalósítására a LEADER-csoport felhatalmazta a helyi fejlesztési társaságot. Következésképpen a LEADER-program megvalósítója a Skót Fejlesztési Ügynökség keretében működő helyi fejlesztési társaság lett.

A helyi fejlesztési társaság szervezeti és működési felépítése a következőképpen alakul. A döntéshozó testületet kétharmadát helyi vállalkozók, nagyvállalatok képviselői alkotják. Kisebb arányban jelen vannak az igazgatótanácsban az önkormányzatok és a hivatalok képviselői is. Az igazgatótanács feladata a pályázatok elbírálása.

A program gyakorlati végrehajtását a helyi fejlesztési társaság (Local Enterprise Company) 4 alkalmazottja (3 fő térségmenedzser, 1 fő koordinátor) végzi. A térségmenedzserek feladata a LEADER-program alapelveinek tolmácsolása a lakosság felé. Az alapelvekből két megközelítést tartottak fontosnak, az innovativitást és a helyi közösség érdekeinek szolgálatát. Tehát a térségmenedzserek innovatív és a helyi közösség érdekeit szolgáló pályázatok elkészítésére és beadására ösztönözték a helyi lakosokat.

A sikeres animációs tevékenységnek tulajdonítható, hogy a beérkezett pályázatok 75%-a kevesebb, mint 6000 Font (2,4 millió Ft) értékben pályázott, ami azt jelenti, hogy a LEADER-program keretében, a vállalkozásfejlesztési ügynökség eddigi gyakorlatát kiegészítve – amely elsősorban a nagyobb volumenű

beruházásokat támogatta – sikerült a szerényebb forrásokkal rendelkező kisvállalkozókat, civil szervezeteket is elérni, illetve bevonni a pályázati rendszerbe.

A LEADER-program megvalósításának a sajátossága, hogy – az ágazatonként megadott tevékenységi prioritások helyett – két alapelvet (az innovativitást és a helyi közösségek szolgálatát) szem előtt tartva –, a gazdasági és kulturális tevékenységek széles körét támogatták, amely feltételezhetően nem független a csoport döntéshozó struktúrájától, amelyben a helyi vállalkozói szféra dominál.

WISL LEADER Csoport szervezeti és működési struktúrája

Highlands and Island Fejlesztési Ügynökség

↓

Helyi Fejlesztési Társaság (Local Enterprise Company)

Igazgatótanácsa: az üzleti élet legfontosabb szereplői, hivatalok képviselői

↓

Helyi vállalkozásfejlesztési iroda

3 fő térségmenedzser, 1 fő koordinátor

III. Ballyhoura LEADER Csoport – Írország

A Ballyhoura LEADER Csoport a másik két példával szemben, olyan térségben jött létre, ahol a LEADER-programot megelőzően, a helyi igazgatási rendszerbe beépült, stabil intézményként funkcionáló, helyi fejlesztéssel foglalkozó szervezet nem működött. Így a helyi LEADER-csoport a vidékfejlesztés intézményi rendszere szempontjából egy „légüres" térben jött létre. A csoport szervezeti felépítésénél a lehető legnagyobb mértékben figyelembe vették a bizottság partnerségre vonatkozó irányelveit. Az igazgatótanácsban azonos arányban vannak jelen az állami hivatalok és önkormányzatok, a civil szervezetek és a gazdasági szféra képviselői. Az igazgatótanács elsődleges feladata a pályázatok elbírálása, de a döntések meghozatalánál figyelembe veszik a bizottságok véleményét is. A bizottságok szektorspecifikusak, és az adott szektor térségi szakembereit fogja össze.

A LEADER-program megvalósításában a bizottságok mellett igen nagy szerepet kap a helyi fejlesztési iroda, amelynek elsődleges feladata a térségi animáció, a helyi lakosok figyelemfelkeltése a pályázati lehetőségekre. A pályázatokat a fejlesztési koncepcióban megfogalmazott programok szerint várják, így például a „Ballyhourai ízek" program keretében tájjellegű ételeket is készítő éttermtulajdonosok pályázhattak. A programok az élet minden területére kiterjednek, például: közszolgáltatás, lakossági életfeltételek, mezőgazdaság stb.

Ballyhoura LEADER Csoport szervezeti és működési struktúrája

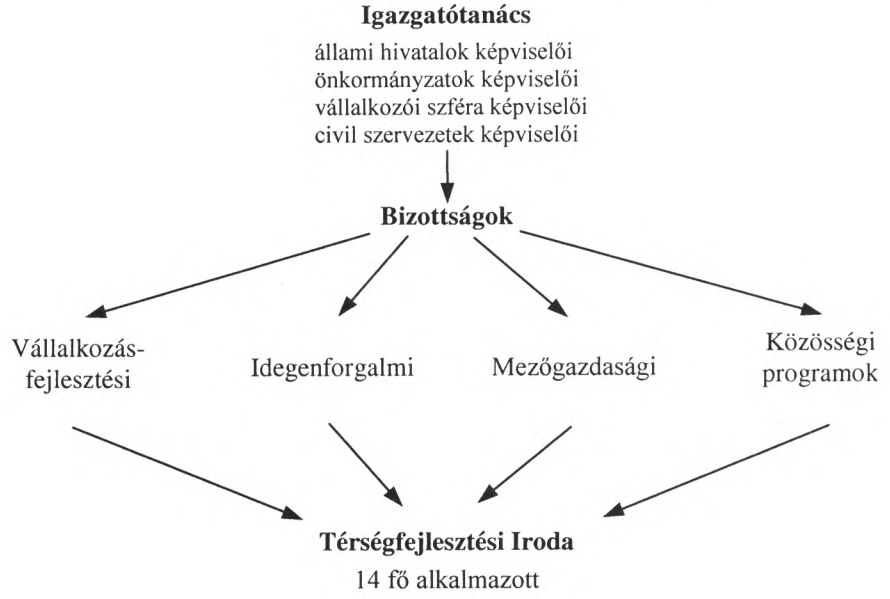

Összegzés

Az EU LEADER-program feltételezhetően Magyarország csatlakozása után is megmarad és a hazai térségfejlesztési szervezetek egyik finanszírozási forrásává válhat. Ahhoz viszont, hogy a LEADER-program által biztosított pénzösszegeket sikeresen és hatékonyan használják fel a hazai fejlesztési szervezetek, szervezeti és működési struktúrájuk átgondolására van szükség. Ezt kívánja meg az EU által megfogalmazott partnerség elve is, amelynek betartása minden bizonnyal a finanszírozás feltétele lesz. Mivel az EU csak elveket fogalmazott meg a partnerségre vonatkozóan, és a megvalósítás módját az egyes szervezetekre bízta, célszerű végiggondolni, hogy hazai intézményi viszonyok között (önkormányzati térségfejlesztési társulások, vállalkozásfejlesztési alapítványok stb.) milyen megoldás lenne a leghatékonyabb. Ehhez adhatnak ötleteket a bemutatott példák.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

KÖZÖSSÉGI KEZDEMÉNYEZÉSEK A VIDÉK FEJLESZTÉSÉÉRT – UNIÓS TAPASZTALATOK A LEADER-PROGRAM MŰKÖDÉSÉRŐL

Miskó Krisztina – Székely Erika

Hazánk európai uniós csatlakozásának időpontja egyre közelebbinek tűnik, ami azt jelenti, hogy minden téren készen kell állnunk erre. Vonatkozik ez a regionális és vidékfejlesztésre is, hiszen nálunk a vidékfejlesztés rövid múltra tekint vissza, de az unióban már nagy hagyományokkal rendelkezik, ezért is fontos annak nyomon követése. Az Európai Unió regionális és vidékfejlesztési politikája folyamatos átalakuláson megy keresztül, aminek egy újabb szakaszát jelenti az ez évben megkezdett programozási időszak (2000–2006). A regionális politika fő célja – a régiók fejlettségbeli különbségeinek csökkentése, a fejletlen régiók számára a kibontakozási esély megteremtése – továbbra is változatlan, de az ezt megvalósító cél- és eszközrendszer bizonyos változásokon ment keresztül.

A Strukturális Alapok – amelynek szerepe a regionális különbségek csökkentésének finanszírozása – a jelenlegi programozási időszakban 194 milliárd euró forrással rendelkezik, amit a korábbi gyakorlatnak megfelelően célok szerint meghatározott régiók kaphatnak. Az alapokat érintő két jelentős változás közül az első, hogy a korábban meglévő célterületek számát hatról háromra csökkentették, az alábbiak szerint:

- *Az 1. célkitűzés alá tartozik a fejlődésben lemaradt régiók támogatása* (az EU lakosságának 22,19%-át érinti). A támogatásban részesülhetnek azok a régiók, ahol az egy főre jutó GDP kevesebb, mint a közösségi átlag 75%-a, a perifériikus fekvésű területek, valamint Finnország és Svédország azon alacsony népsűrűségű területei, amelyek előzőleg a 6. célterület alá tartoztak. Az 1. cél alá eső területek támogatására összesen 136 milliárd eurót fordítanak a programozási időszak alatt. (Magyarország egész területe tagság esetén az egy főre eső GDP alapján az 1. célkitűzés hatálya alá tartozna. A felkészülés jegyében megtörtént Magyarország területének a besorolása a NUTS (The Nomenclature Units for Statistics) statisztikai szintjeinek megfelelően. Egy tagország területét a gazdasági fej-

lettség alapján sorolják be a támogatási célok keretébe NUTS I szinten, majd a NUTS II alapján a régiók besorolhatók az 1. célkitűzés alá, ha az egy főre eső GDP az EU-átlag 75%-a alatt van.)

- *A 2. célkitűzés alá tartozik a strukturális nehézségekkel küzdő területek támogatása.* Idetartozik a hanyatló vidéki területek, az ipar és a szolgáltató szektor gazdasági és szociális átalakulása következtében veszélyeztetett területek, továbbá, a válságban lévő városi területek, valamint a halászat strukturális problémáival küzdő területek támogatása. A finanszírozásra fordított összeg 22,5 milliárd euró.
- *A 3. célkitűzés az oktatási, képzési és foglalkoztatási politikák alkalmazkodóképességét és modernizációját segíti* azokon a területeken, amelyek az első két cél által nem érintettek. A 3. cél finanszírozására 24 milliárd eurót fordítanak.

Továbbra is érvényes az az elv, hogy egy hátrányos helyzetű terület csak egy cél szerint részesülhet támogatásban.

Az Alapok működését érintő másik fontos változás, hogy a Közösségi Kezdeményezések (alulról jövő, helyi kezdeményezések) száma a korábbi tizenháromról négyre csökkent. Ezek közül *a vidékfejlesztés szempontjából legfontosabb a LEADER+-program,*[1] amely 2,02 milliárd euró költségvetéssel rendelkezik. (A LEADER-támogatás arányát tekintve nem nagy összegű, mivel a Strukturális Alapok mindössze 1%-át jelenti.) A másik három program az *INTERREG*, amely határokon átnyúló, nemzetek közötti és régiók közötti programokat finanszíroz (költségvetése 4875 millió euró), az *EQUAL*, amely a munkaerőpiacon meglévő diszkrimináció (megkülönböztetés) ellen veszi fel a harcot (költségvetése 2847 millió euró), az *URBAN* pedig a válságban lévő városi területek helyi kezdeményezéseit támogatja (forrása 700 millió euró).

A LEADER-program mint vidékfejlesztési lehetőség

Az új LEADER – mint a korábbiak is – a vidék fejlesztését támogatja, és már csak azért is nagy figyelmet érdemel, mert tagságunk esetén mi is részesülhetünk a támogatásból. A program sikerességét bizonyítja, hogy már a harmadik programozási időszakon keresztül kap helyet a Közösségi Kezdeményezések

[1] A rövidítés a program francia elnevezésének kezdő betűiből származik: **L**iasion **E**ntre **A**ctions pour le **D**evelopment de l**'E**conomie **R**urale. Az angol elnevezés: Links between actions for the development of the rural economy. Magyarul: Akciók a vidék gazdaságfejlesztéséért. A jelenlegi LEADER-t, amely a hasonló nevű korábbi programok folytatásának tekinthető LEADER III., vagy LEADER+ névvel jelölik.

között. 1991–1993 között LEADER I néven indult a program, forrása ekkor még csupán 400 millió ECU volt, a következő programozási időszakban a LEADER II már kibővített forrással, mintegy 1,7 milliárd ECU-vel rendelkezett. A jelenlegi pedig már 2,02 milliárd euró forrással gazdálkodik.

A program jelentősége

A LEADER alapja a *helyi kezdeményezések* felkarolása. Ez konkrétan azt jelenti, hogy egy adott terület (település, településcsoport, kistérség) erőforrásait, lehetőségeit és hátrányait semmilyen központi szerv nem ismeri jobban az ott élőknél. Ha a helyi közösségek fölismerik szociális, gazdasági és környezeti problémáikat, és olyan ötlettel állnak elő, melyek az első lépést jelentik – a projekt elkészítését – a probléma megoldása felé, akkor a folytatás is sikerrel kecsegtet. A LEADER tehát olyan konkrét helyi problémák megoldására irányuló kezdeményezéseket, projekteket támogat, amelyek ötlete a területen élő személyek, csoportok, kollektívák, vállalkozások között fogalmazódott meg. Ezeknek nyilvánvalóan illeszkedniük kell a helyi fejlesztési tervekhez is. A pályázók segítséget kaphatnak az úgynevezett LEADER-irodáktól, amik tájékoztatják az érdekelteket a lehetőségekről, a támogatási formákról, továbbá a pályázati űrlap kitöltésében is segítséget nyújtanak.

A LEADER-program fő céljai:

- a helyi gazdaság diverzifikációja, innovatív (újító) projektek révén,
- a helyi és térségi kölcsönhatások, kapcsolatok erősítése,
- a helyi szereplők (lakosság, vállalkozások és egyéb szerveződések) közti kapcsolatok és együttműködések növelése.

A benyújtott projektektől „elvárják", hogy innovatívak, más szóval újító jellegűek legyenek, azaz valamilyen új ötlettel, vállalkozás indításával vagy bővítésével járulnak hozzá a gazdaság diverzifikálásához, a helyi lehetőségek jobb kihasználásához. A projekteket készítő csoportok hazai és nemzetközi hálózat részei, és ez lehetővé teszi, hogy bárki megismerhesse a LEADER által támogatott projekteket, azok eredményeit és azokból az érdeklődők ötleteket is meríthessenek.

A megvizsgált projektek tapasztalata alapján megállapítható, hogy jóformán mindenfajta témára, ötletre lehet támogatást szerezni, amelyek hozzájárulnak a gazdasági aktivitás növeléséhez, legyen az turizmus, kézművesség, szolgáltatás, feldolgozóipar, agrártermelés, és még számos termelő-szolgáltató tevékenység megvalósításához vagy fejlesztéséhez. Az érdekelteknek úgy kell projektjük üzleti tervét elkészíteniük, hogy abból kitűnjön, hogy az, az adott település vagy kistérség érdekét szolgálja. Ilyen lehet például: a gazdaság diverzifikálása, a

természeti értékek megóvása, a vidéki közösség összetartozásának erősítése, építészeti emlékek megóvása vagy népi hagyományok megőrzése, régi mesterségek feltámasztása. A támogatások mértéke a tevékenységtől függ. A támogatások körülbelül 50%-át a gazdaság diverzifikálására és a falusi turizmus fejlesztésére fordították. Ezeknél a tevékenységeknél a közösségi támogatások mértéke 30–60% között alakult. Teljes összegű támogatás csak igen ritkán fordul elő. Leginkább csak bizonyos „technikai segítségnyújtásnak" nevezhető esetekben, vagy például az eredményeket ismertető, nem üzleti célból terjesztett kiadványok előállítása, illetve hasonló céllal szervezett rendezvények esetében. Általános tapasztalat, hogy a LEADER serkenti a helyi források mozgósítását, hiszen minden egységnyi uniós támogatás legalább másfél, de inkább kétegységnyi helyi forrást képes megmozdítani a tervezett programok megvalósítása érdekében.

A LEADER működésére jellemző a nagyfokú decentralizáció. Az irányítás elsősorban a tagállamok hatáskörében az illetékes minisztériumok feladata, de a feladat hangsúlyozottan a programok koordinációjára irányul, hiszen a programok autonóm módon működnek.

Itt jegyzem meg – mintegy tanulságként –, hogy nem minden ország készült el a nemzeti LEADER-programjával a programozási időszak első évére, következésképp az első évben nem mindenki tudott élni a támogatás lehetőségével.

Az alapok hozzájárulása a forrásokhoz az egyes tagországok szintjén is különböző volt. Egy konkrét program támogatási forrásainak szerkezete pedig attól függ, hogy milyen a program jellege, tehát mit akarnak a program keretében megvalósítani.

Az uniótól nemcsak projektekre, hanem – az egyébként kötelező – LEADER-hálózat kialakítására is kaphatunk támogatást, elsősorban a műszaki-technikai feltételek megteremtésére.

A LEADER+-program jellemzői

A LEADER+-program néhány dologban különbözik a korábbiaktól. Az első ilyen különbség az, hogy finanszírozását eddig három alap biztosította (az EMOGA, az ERDF és az ESF), az új program azonban csak egy, az EMOGA orientációs részlege által finanszírozott. A második lényeges különbség az, hogy már nemcsak az 1. és 5b. cél alá tartozó területeken alkalmazható (mint a LEADER I és II), hanem az összes vidéki területen, ahol a népesség 10 000–100 000 fő között van, és a népsűrűség kisebb, mint 120 fő/km^2. Módosult a végső kedvezményezettek köre is, mivel a LEADER II-ben kollektív végrehajtók is kaphattak támogatást, az új programban azonban ismét a helyi akciócsoportok támogathatók. A LEADER+-programot a 2000. április 14-én megjelent rendelet

szabályozza, és a rendelet megjelenésétől hat hónap áll a tagállamok rendelkezésére, hogy elkészítsék a hétéves periódusra lebontott programjaikat. A benyújtástól számítva öt hónap áll a bizottság rendelkezésére, hogy arra válaszoljon.

A támogatást ugyan csak tagországok kaphatják, de hazánknak már most fel kell készülnie a remélt források fogadására, ki kell építenünk a szükséges intézményi és technikai hátteret, és nem utolsósorban fel kell készítenünk a vidéki népességet is arra, hogy az elvi lehetősséggel élni tudjanak. A felkészítésben a programok „ötletcsoport"-szerű áttekintése is segít elsősorban azáltal, hogy hasonló megoldások felvázolására serkentheti a lehetséges kedvezményezetteket.

Képzéssel kapcsolatos projektek:

- oktatási központ kialakítása;
- búváreszközöket karbantartó tréning szervezése;
- információs technológiai és vállalkozásszimulációs központ kialakítása;
- számítógépes képzés a falu vállalkozói számára;
- élelmiszer-ipari képzési központ létrehozása;
- képzés biocukorrépa-termesztők számára;
- képzési központ olyan fiatalok számára, akik képesítés nélkül hagyták el a középiskolát.

Közösségfejlesztő projektek:

- nők személyi fejlődését és közösségi beilleszkedését elősegítő program;
- általános közösségfejlesztési képzés és gyakorlatszerzés;
- falun élők tudatformálása;
- helyi újság, rádió indítása;
- sport- és szabadidőközpont kialakítása;
- közösségi ház kialakítása;
- rendezvények, fesztiválok, versenyek szervezése.

Termelést, gazdálkodást segítő projektek:

- fűztermesztés és kosárfonás;
- termékfejlesztés;
- biotészta és metélt készítése;
- nárciszgumó termesztése;
- helyi (egyedi) termékek piacra jutásának segítése;
- házi sajt készítése;
- „ökológiai farm" létrehozása;
- aszalt gyümölcsök készítése;
- a régióra jellemző ajándéktárgyak készítése.

1. táblázat

A LEADER-program fejlődése

Megnevezés	LEADER I	LEADER II	LEADER+
Időszak	1989–1993	1994–1999	2000–2006
Forrás	400 millió ECU	1,7 millió ECU	2,02 milliárd euró
Alap	EMOGA – ERDF – ESA	EMOGA – ERDF – ESA	EMOGA orientációs részleg
Kedvezményezettek	Állami, privát és vegyes szervezetek (helyi akciócsoportok)	Állami, privát és vegyes szervezetek (helyi akciócsoportok) Állami vagy privát szervezetek (kollektív végrehajtók)	Állami, privát és vegyes szervezetek (helyi akciócsoportok)
Területek	1 és 5b célkitűzés területei Népesség 5000–100 000 fő	1 és 5b célkitűzés területei Népesség kisebb, mint 100 000 fő	Az összes vidéki terület Népesség 10 000–100 000 fő Népsűrűség kisebb, mint 120 fő/km^2

A falusi turizmust segítő projektek:

- sajátos népzenét árusító és népszerűsítő internetoldal létrehozása;
- művészeti és kulturális központ kialakítása;
- kistavak idegenforgalmi hasznosítása;
- jelölt séta- és kerékpárutak kialakítása;
- információs pontok kialakítása;
- a vidékre jellemző tájházak felújítása;
- idegenvezetők képzése;
- régészeti feltárás;
- szálláshelyek kialakítása.

Mint a fentiek mutatják, a támogatott projektet skálája igen széles, és a tapasztalatok alapján elmondható, hogy azok a projektek, amelyek megfelelően vannak előkészítve és illeszkednek a helyi akciócsoport által elkészített fejlesztési tervbe, jó eséllyel pályázhatnak a támogatásra.

Az unió regionális és vidékfejlesztési politikája tehát folyamatos változáson megy keresztül, és bár a célkitűzések száma csökkent, az eredeti cél – a régiók fejlettségbeli különbségének mérséklése – változatlan. A csatlakozás pillanatától ezek a források hazánk számára is elérhetőek lesznek, és mi is részesülhetünk a LEADER támogatásából. Az azonban már most bizonyos, hogy nem minden terület, közösség fog azonos mértékben részesülni ebből a forrásból. Az élelmesebb közösségek, gazdálkodók, szervezetek, a céltudatos programkészítők jelentősebb összegre tehetnek szert. Ezek a különbségek azonban az érintettek megfelelő tájékoztatásával és felkészítésével jelentősen csökkenthetők, és ez esetben a támogatások eredményesen járulnak hozzá a területi különbségek mérsékléséhez.

VIDÉKFEJLESZTÉSI PHARE-TAPASZTALATOK A DÉL-DUNÁNTÚLON

Kovács Katalin

Az Európai Közösség 1989 szeptemberében indította a *Poland–Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy* (PHARE) elnevezésű programját azzal a céllal, hogy Lengyelországban és Magyarországon segítse a tervgazdaságról a piacgazdálkodásra történő átállást, a demokratikus rend megszilárdulását, a polgárosodás folyamatát. Az eredetileg két országra tervezett program kedvezményezetti köre 1994-re a többi kelet-közép-európai ország bevonásával 10-re bővült. Magyarország eddig évente mintegy 100 millió euró nagyságrendű PHARE-segélyben részesült, amely összeg 2000-től elérheti a 1560 millió eurót.

A Dél-dunántúli régió abban a szerencsés helyzetben volt, hogy egymás után két kísérleti regionális PHARE-program, az EU PHARE HU9606 és HU9705 Regionális Kísérleti Program Alap akcióterülete lehetett.

A regionális PHARE-programok úttörő jelentőségűek a hazai PHARE segélyfinanszírozás történetében. Ezek keretén belül a döntési kompetencia decentralizációjának újabb lépése történt meg: a programok rendelkezésére bocsátott támogatási források elosztása felett a regionális fejlesztési tanácsok, így Dél-Dunántúl esetében a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács (DDRFT) diszponált.

Ebből következően a támogatási programok jelentősége a régió számára elérhetővé vált pénzforrásokon túl az, hogy a programokon keresztül a régió és főként annak intézményrendszere „vizsgázik" az Európai Unió előtt a tekintetben, hogy mennyiben képes megfelelni az unió által a PHARE-programok lebonyolítása kapcsán támasztott rendkívül szigorú és bürokratikus feltételeknek.

A Dél-Dunántúlon 1998 nyarán, majd 1999 tavaszán olyan kísérleti PHARE-program indult, amely a regionális területfejlesztési együttműködést volt hivatott erősíteni. E programok mindegyikében célként szerepelt a vidékfejlesztés.

Az *EU PHARE HU9606 Regionális Kísérleti Program Alap* 1998. július 1-jén került meghirdetésre, 4 millió euróra, valamint a hozzá kapcsolódó 142,5 millió Ft-nyi kormányzati társfinanszírozási forrásra, összesen *1 milliárd Ft-ot meghaladó támogatási keret*re vonatkozóan. A fő pályázati témák:

- vidékfejlesztés;
- kis- és középvállalkozások versenyképességének erősítése;
- idegenforgalmi adottságok kiaknázása;
- régiómarketing, befektetők vonzása.

E programban 54 pályázat kerül megvalósításra. A támogatásokhoz átlagosan 50%-os önerő társul, így a Dél-Dunántúlt gazdagító programok értéke együttesen 1984 millió Ft. Jelenleg a tendereztetés és a megvalósítás folyik. Az eredményességhez továbbra is nagyon feszített munka és együttműködés szükséges.

A pályázat meghirdetését követően a nagyon rövid, kéthónapos pályázati határidő alatt, a nyári időszak ellenére *2,5-szeres túljelentkezés*sel 72 db pályázatot nyújtott be a régió. Elmondható, hogy a benyújtott pályázatok meglehetősen egyenletesen oszlottak meg az egyes programprioritások között, és a pályázatok kétharmada 4 megyés (Zala is célterület volt) összefogásra épült; a pályázók összességében 54,7%-os önerőt vállaltak.

A DDRFT igen gyorsan, 1998. október 14-én meghozta a nyertes pályázatok kijelölésére vonatkozó döntését. Sajnos, többletforrás nem állt rendelkezésre a magyar kormányzati társfinanszírozáson túl ahhoz, hogy a nagy számú tartalékos pályázó is támogatásban részesüljön.

A nyertes 54 pályázat közül 13 tartozott a vidékfejlesztési komponensbe az alábbiak szerint:

Sorszám	Projekt címe	Megvalósulás helye	Összesen (ezer Ft)
1.	A Dél-dunántúli régió kistérségi társulásainak felkészítését szolgáló képzési programcsomag és helyzetfeltárás elkészítése az EU SAPARD-program követelményeinek megfelelő programok kialakításának, fogadásának és megvalósításának érdekében	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	17 504
2.	A vasúti közlekedés megtartásának és továbbfejlesztésének hatásai a régióban	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	28 453
3.	Kapos–Koppány–Hegyhát mezorégió komplex vidékfejlesztési programjának kidolgozása	Baranya, Somogy, Tolna	13 371
4.	Vidékfejlesztési tanulmányok térinformatikai módszerekkel történő megalapozása bemutató mintaterületen, és mintaterületi bemutató közhasznú beruházások	Somogy	51 607
5.	Kistelepülések a régió kistelepüléseiért (a lokalitástól a regionalitásig)	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	42 092

A táblázat a következő oldalon folytatódik!

Sor-szám	Projekt címe	Megvalósulás helye	Összesen (ezer Ft)
6.	Szerkezetváltás a mezőgazdaságban mint a vidékfejlesztés és ezen keresztül a vidék népességmegtartó erejének eszköze	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	92 336
7.	Ormánsági Kertészeti Integrációs Mintaprogram	Baranya	81 825
8.	Teleházakra épülő regionális kommunikációs rendszer	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	49 433
9.	„FÉSZER" regionális képzőközpont létrehozása és működtetése	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	58 967
10.	Térségi agrárintegrációs program kidolgozása és működési modelljének megteremtése az agrárszektor kis- és középvállalkozásai számára	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	21 326
11.	A Dél-dunántúli régió munkaerő-piaci szervezetének pályázati csomagterve	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	174 055
12.	Völgységi szántóföldi gazdálkodás átállítása nagyértékű bioélelmiszerek termelésére	Baranya, Somogy, Tolna, Zala	34 395
13.	Információs és inkubációs hálózat kialakítása a somogyi Zselic keleti és nyugati részén	Somogy	12 756
Összesen			*678 120*

A nyertes projektek jól mutatják azt a variabilitást, amely a „vidékfejlesztést" mint fogalmat meghatározza, hisz a nyertes projektek körében a közlekedésfejlesztéstől a SAPARD-programra való előkészületekig, a humánerőforrásfejlesztéstől a kertészeti programokig találunk nyertes pályázatokat.

Általánosságban jellemző, hogy a nyertesek magas szintű regionális együttműködést valósítottak meg: a 13 nyertes projektből 9 négy megyére terjed ki. A kedvezményezettek – az EU által elfogadott szerződés szerint – csak nonprofit szervezetek lehettek, mögöttük azonban ott áll a profitorientált gazdaság is, hisz a projektek társadalmi, közösségi hasznosulásuk mellett a gazdaságra – esetenként a közvetlen termelésre – is kihatással vannak (lásd pl. a térségi agrárintegrációs programot). A nyertes projektek többsége (8) megfelelt az EU által elérendő célként kitűzött komplexitás követelményének is, amennyiben beruházási és nem beruházási elemeket egyaránt tartalmaz.

A nyertes pályázatok tekintetében jelenleg a tendereztetés és a megvalósítás folyik. Továbbra is érvényes az, hogy nagyon fegyelmezetten és felkészülten dolgozik a régió, veszélyt jelent azonban, hogy az EU PHARE HU 9606 Regionális Kísérleti Program Alap befejezési határideje az összes teljesített kifizetés tekintetében 2000. augusztus 30. Így az országprogram rendkívül hosszadalmas indítása miatt a megvalósításra rendkívül rövid idő lesz (és még ezen belül is a

EU-delegáció különböző engedélyezési eljárásait és a PHARE-beszerzések hosszadalmas szabályait kell érvényesíteni).

E program szerves folytatásaként az *EU PHARE HU 9705 Regionális Kísérleti Program Alap* keretén belül a Dél-dunántúli régió összesen 8 millió euró értékű támogatásban részesül. Ezen összegből 5,05 millió euró és az ezen összeghez kapcsolódó 25%-nyi magyar társfinanszírozási forrás, *összesen több mint 1,6 milliárd Ft támogatási összeg* allokációja felett dönthetett a HU 9606-os programhoz hasonló nyílt pályáztatási mechanizmus lefolytatását követően a támogatási források felett rendelkező Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács. A programmal kapcsolatos pályázat a régióban 1999. március 4-én került meghirdetésre, három fő célterületre vonatkozóan:

- vidékfejlesztésre mintegy 1,1 milliárd Ft;
- ipariszerkezet-átalakításra (technológiai és innovációs központok kialakítására) mintegy 300 millió Ft;
- humánerőforrás-fejlesztésre mintegy 200 millió Ft támogatási keretre.

A program technikai lebonyolítója, a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség már a pályázat meghirdetését megelőzően tudatos felkészítő munkát végzett annak érdekében, hogy sok és jó pályázat kerüljön beadásra.

A felkészítésnek különösen a vidékfejlesztési komponens esetében volt kiemelkedő jelentősége, hisz ott a célterület a régió három kiválasztott kistérsége, az Ormánság, a Zselic és a Hegyhát volt, melyek a régió belső perifériáinak tekintendők. Ismét érvényesült az az együttműködési készség, amely a régiót addig is jellemezte. A megyei munkaügyi központok, a megyei területfejlesztési tanácsok munkaszervezetei, a gazdasági kamarák és a civil szervezetek voltak partnerei a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökségnek abban a kistérségi szereplőkre koncentrált, 5 hétig tartó tudatos felkészítő folyamatban, melynek során a helyi projektkezdeményezések kidolgozása megtörtént.

Az előző programban szerzett gyakorlat és a tudatos felkészítőmunka eredményeként: a rendelkezésre álló támogatási kerethez képest mintegy *6,5-szeres túljelentkezés volt, a régió 169 pályázatot nyújtott be.* Így, amikor a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács igen gyors ütemben, a szakmai értékelésekre támaszkodva 1999. június 1-jén meghozta döntését, a támogatást nyerteken túl közel 4,5 milliárd Ft támogatási igényre vonatkozó olyan jó projekt maradt tartalékban, amely más források rendelkezésre állása esetén megvalósítható. (Például a SAPARD-program lehetőségein belül.)

A vidékfejlesztési komponens nyertes pályázatai a regionális fejlesztési tanács által lehatárolt Baranya, Somogy és Tolna megyékre kiterjedő célterületre

(Ormánság, Zselic, Hegyhát) koncentrálódnak, a program eredeti szándéka szerint. Ezáltal mérsékelhető e perifériahelyzetben lévő területek elmaradottsága.

A vidékfejlesztési pályázatok öt témában soroltan reagálnak a fejlesztési kérdésekre:

- Termékfejlesztés, alternatív jövedelemszerző tevékenységek elősegítése;
- Vidéki, falusi turizmus fejlesztése, falusi kézművesipar fejlesztése, kulturális örökség megőrzése;
- Az együttműködés új formái a termelés és értékesítés területén;
- Erdősítési intézkedések;
- Innovatív közösségfejlesztés.

A HU 9705-ös Programban az alábbi vidékfejlesztési pályázatok kaptak támogatást:

Sorszám	Projekt címe	Megvalósulás helye	Teljes összeg (ezer Ft)
Termékfejlesztés, alternatív jövedelemszerző tevékenységek elősegítése			
1	Tormási hústermelő szarvasmarhatelep fejlesztése	Baranya	84 688
2	Gesztenyefeldolgozás komplex programja az alapanyag előállításától az értékesítésig	Somogy	148 930
3	„Kamilla", gyógynövénytermelés és –feldolgozás fejlesztése	Baranya	101 039
4	Minősített komposzt előállítása kommunális szennyvíziszapból	Baranya	94 700
5	Somogy, Baranya megyei ipari fa feldolgozása minőségi exporttermékké	Somogy, Baranya	65 000
6	Integrált növényvédelmi előrejelző rendszer telepítése	Tolna, Baranya	21 370
Vidéki, falusi turizmus fejlesztés, falusi kézművesipar fejlesztése, kulturális örökség megőrzése			
7	Komplex turisztikai termék kialakítása a Keleti-Hegyhát térségében	Tolna	147 700
8	A falusi turizmus feltételeinek fejlesztése a Kelet-Mecsekben	Baranya	57 681
9	Ormánsági falvak építészeti rehabilitációja	Baranya	68 276
10	„Zselici Faluhotel-hálózat"	Somogy, Baranya, Zala	74 000
11	A drávai kishajós vízi turizmus feltételeinek megteremtése	Baranya-Somogy	58 087

A táblázat a következő oldalon folytatódik!

Sor-szám	Projekt címe	Megvalósulás helye	Teljes összeg (ezer Ft)
Az együttműködés új formái a termelés és értékesítés területén			
12	A fehér akác feldolgozási és értékesítési vertikum kapcsolatrendszerének a kiépítése	Somogy, Zala, Baranya	52 350
13	A vállalkozó méretű és a természetszerű nyúltartás EU-konform fejlesztése	Baranya, Somogy, Tolna	83 569
14	Dél-zselici térség biotermék-előállítási, -fejlesztési EU-konform rendszer kialakítása	Somogy	71 000
15	Környezetkímélő gazdálkodási szisztéma megvalósítása a termeléstől az értékesítésig	Baranya, Somogy	62 670
16	Regionális Mezőgazdasági Logisztikai Központ, Decs	Tolna	17 250
Erdősítési intézkedések			
17	Erdősítési intézkedések	Zala	9 500
18	Öntözéses nyárfaerdő telepítése	Tolna	18 258
19	Dráva menti ormánsági falvak fásítása	Baranya	10 708
20	Feketevíz menti ormánsági falvak fásítása	Baranya	9 951
21	Jóléti és parkerdők létesítése a Pogány-völgyben	Somogy	8 190
Innovatív közösségfejlesztés			
22	Honey Phare Konzorcium	Baranya	7 500
23	Innovatív közösségfejlesztés az Észak-Hegyháton	Baranya	8 050
24	Dombóvári Innovációs Közösségfejlesztő Központ	Tolna	13 495
25	A Baranyai Kézművesek Szövetsége az ördöggel és más „mélyen emberi ügyek"	Baranya	10 326
26	PHARE HU9705 – Regionális Közösség Fejlesztési Központ	Baranya, Somogy	12 102
27	Innovációs iroda létrehozása Szigetváron a helyi és kistérségi együttműködés előmozdítása érdekében	Baranya	7 200

Közülük:

- A termékfejlesztés, alternatív jövedelemszerző tevékenységek elősegítése;
- Vidéki, falusi turizmus fejlesztése, falusi kézművesipar fejlesztése, kulturális örökség megőrzése, valamint
- Az együttműködés új formái a termelés és értékesítés területén

című komponensek keretében nagy programok kerültek megvalósításra több település – nem ritkán egy egész kistérség – összefogásával. E projektek kedvezményezettjei körében már a profitorientált szféra is megjelenik.

Az „Erdősítési intézkedések" és az „Innovatív közösségfejlesztés" pályázati célokhoz a kiírás szerint viszonylag kisebb összegű (max. 10 millió Ft-os) támogatás járulhatott. E területeken – különösen a közösségfejlesztés témájában – azonban ezen összegek is nagyon komoly fejlesztéseket tesznek lehetővé.

A jövőbeli pályázati irányok szempontjából nagyon tanulságos az a tapasztalat, amellyel a pályázati folyamat szolgált: a „Vidéki, falusi turizmus fejlesztése, falusi kézművesipar fejlesztése, kulturális örökség megőrzése" című komponensre olyan nagy pályázati érdeklődés mutatkozott, hogy az igényelt támogatás mintegy nyolcszorosan haladta meg a lehetőségeket, míg az erdősítésre szánt keretből más célra kellett átcsoportosítani, mert annyi pályázat sem érkezett, amennyi a rendelkezésre álló keretet kitöltötte volna.

Tapasztalat volt az is, hogy a PHARE-forrás a rendkívül hosszú – másfélkétéves – hozzáférési idő miatt igen nehezen kapcsolható össze más támogatási forrásokkal (például agrárfejlesztést célzó hazai támogatások, területfejlesztési célelőirányzat stb.).

A Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács által az előírásoknak megfelelően meghozott döntést követően egy év múlva, 2000. június 30-ig bezárólag megtörtént a döntés brüsszeli jóváhagyása, így megindulhat a megvalósítás. A program befejezési határideje 2001. december 31. A területileg koncentrált döntések miatt reményeink szerint érdemi javulás következhet be a három megye határán végighúzódó célterületen, a régió legfejletlenebb, leghátrányosabb helyzetű kistérségeiben.

A két területfejlesztési kísérleti regionális PHARE-program együttes jellemzői az alábbiakban foglalhatók össze a vidékfejlesztés területén:

- Nagyon nagy érdeklődés, pályázati aktivitás;
- A területfejlesztés szereplőinek együttműködési készsége területi szempontból és a gazdasági, társadalmi élet különböző szereplői között;
- A pályázatok „pionírok" pályázatai, azokéi akik leginkább érzékenyek az új lehetőségekre és vállalják az ismeretlen rendszerekkel kapcsolatos kockázatot;
- Igen nagy problémát jelentett a forrásharmonizáció, amennyiben a magyar támogatási konstrukciók időbeli ütemezése nem tudja követni a mértéktelenül elhúzódó PHARE-támogatási procedúrát, továbbá eltérőek az igénybevételi feltételek is. Ez mindenképpen felveti a forrásharmonizáció mielőbbi szükségességét;
- Kiemelkedőnek mondható a régió tanulási és adaptációs készsége, gyors volt az EU-pályázati gyakorlat meghonosodása.

E tényezők összességében azt vetítik előre, hogy a Dél-Dunántúl várhatóan felkészülten és sikeresen fogja tudni fogadni az Európai Unió által biztosított SAPARD-program vidékfejlesztési lehetőségeit.

© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

A KISTÉRSÉGI MENEDZSEREK SZEREPE A TÉRSÉG FEJLŐDÉSÉBEN

Pusztai Beatrix – Márton György

Bevezető

Tanulmányunknak az a célja, hogy rámutasson a kistérségekben dolgozó menedzserek munkájának fontosságára, főleg annak a hipotézisnek a bizonyítása, hogy a kistérségekben folyó térségfejlesztő munka sikeressége független attól, hogy a menedzser egy kinevezett, „titulussal ellátott" személy, egy nonprofit szervezet munkatársa, avagy egy gazdasági társaság vezetője. A hatékony térségmenedzseri munka záloga az eredményes munkához szükséges tényezők megléte, melyek révén a kistérségben kialakulhat egy *„fejlesztő mag"*: egy olyan humán erőforrás, amely bázisa lehet a kistérségben zajló területfejlesztési törekvéseknek.

Elemzésünk alapját a Dél-dunántúli régióban lebonyolítás alatt álló két európai uniós előcsatlakozási alap, a *PHARE- és a SAPARD-programok* jelentették. Az említett programok koordinálásában jelentős részt vállaló Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht. munkatársaiként megvizsgáltuk, hogy mely tényezők segítették elő a programokban sikereket elért pályázók projektmenedzserei által végzett munka eredményességét. Ez alapján felállítható volt egy *sikerkritérium-rendszer*. Az ezeknek való megfelelést tartjuk az eredményes kistérségi menedzseri munka alapvető feltételének.

A tanulmány első két fejezetében röviden bemutatjuk az elemzés merítési bázisát jelentő két pályázati program működési elveit, és a régió szereplői által e programok keretén belül felmutatott legfontosabb eredményeket. Majd ismertetjük az elemzés során felhasznált kérdőív tartalmát, és megfogalmazásra kerülnek a hipotézisünk alapját képező, a kistérségi menedzseri munka hatékonyságát biztosító sikerkritériumok. Ezt követően sorra vesszük az egyes sikerkritériumokat, és azok fényében felvázoljuk a térségmenedzseri feladatok eredményes ellátásához szükséges legalapvetőbb feltételeket.

Az EU PHARE HU9606 és HU9705 Regionális Kísérleti Program Alap működése a Dél-Dunántúlon

Az elemzés egyik területét a regionális PHARE-program dél-dunántúli nyertes pályázatainak projektmenedzseri munkája jelentette.

A Dél-dunántúli régió egymás után *két kísérleti regionális PHARE-programnak* is a támogatási célterületét képezte: az EU PHARE HU9606 és HU9705 Regionális Kísérleti Program Alapnak.

Elemzésünkbe a HU9606-os program nyertes pályázatainak teljes körét, míg a HU9705-ös program esetében a vidékfejlesztési és az ipari szerkezetátalakítási programkomponensek nyertes pályázatíróit vontuk be. Az egyes programok kapcsán megnyilvánuló jelentős túljelentkezés és az ebből kifolyólag a pályázatok között kibontakozott éles verseny garancia arra, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező nyertes pályázatok projektmenedzserei valóban a régió legsikeresebb „fejlesztő magjainak" számítanak. Így e szakemberek, illetve munkatársaik felkészültségének, munkakörülményeinek vizsgálata, az ebből leszűrhető következtetések hasznos útmutatót jelenthetnek a térségekben dolgozó többi szakértő számára is.

A SAPARD-program helyzete a Dél-dunántúli régióban

Elemzésünk másik bázisát a SAPARD európai uniós előcsatlakozási program előkészületeiben aktívan részt vevő régióbeli kistérségi társulások térségmenedzserei képezték.

A *Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development (SAPARD)* elnevezésű előcsatlakozási programját 2000. január 1-jével indította útjára az Európai Unió. A SAPARD-program – a PHARE-programhoz hasonlóan – összesen 10 csatlakozni szándékozó kelet-közép-európai országot érint – célja a csatlakozásig vállalt európai uniós agrárpolitikai jogrendszerhez való csatlakozás segítése, a vidéki területek fenntartható fejlődésének segítése. (Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez nem szociális felzárkóztatás.) A SAPARD-támogatás összege Magyarország számára évi 38 millió euró, amely támogatáshoz társul a magyar nemzeti hozzájárulás, amely az összes támogatás 25%-a, mintegy 5 milliárd forint.

A magyar kistérségek számára a SAPARD-program 1999 tavaszán kezdődött, amikor a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (FVM) Vidékfejlesztési Programok Főosztálya 1999. április 30-i határidővel pályázatot hirdetett a kistérségek számára agrárstruktúra- és vidékfejlesztési programok készítésére.

A Dél-dunántúli régióban az induláskor 32 pályázatot benyújtó kistérség volt. Az időközben bekövetkezett belépések, összeolvadások és szétválások eredményeképpen kialakult a jelenlegi 33 kistérség, amelyek közül a többségnek, 20 kistérségnek az FVM által elfogadott agrárstruktúra- és vidékfejlesztés stratégiai programja van, és jelenleg készülnek az operatív programok, amelyek már ún. „project fiche"-eket, azaz konkrét, megvalósítható és pénzügyileg, tartalmilag kidolgozott fejlesztési elképzeléseket tartalmaznak. Ezek a projektek segítik hozzá a régióban a mezőgazdaság és a vidék fejlődéséért dolgozó embereket ahhoz, hogy az Európai Unió SAPARD előcsatlakozási programjából a későbbiekben támogatáshoz jussanak fejlesztési elképzeléseik megvalósítása céljából.

A régióban az elmúlt időszak egyik legnagyobb eredménye volt, hogy nincsenek úgynevezett „fehér foltok", vagyis olyan egyedülálló vagy összefüggő települések, területek, amelyek kimaradtak volna az eddigi felkészítő és előkészítő munkából. Mindezek alapján tehát elmondható, hogy a Dél-Dunántúl országos szinten is jó példával jár elöl a kistérségek szerveződésében és a SAPARD előcsatlakozási programra való felkészülésben.

Hipotézis megfogalmazása

A bevezetőben leírtaknak megfelelően a kérdőíves felméréssel azon feltételezésünket kívántuk igazolni, miszerint minden eredményes munkát végző és fejlődni képes kistérségben tevékenykedik egy jól képzett, területfejlesztési tapasztalatokkal rendelkező, ún *„fejlesztő mag"*, melynek tagjai a szívükön viselik térségük, szűkebb hazájuk fejlődését és jövőjét.

Az ilyen *fejlesztő magok* kialakulása és sikeres működése *független a térségmenedzser(ek) hivatalos, központi szerv által történő kinevezésétől*: a sikeres menedzserek között ugyanúgy megtaláljuk a kistérségi területfejlesztési társulások vezetőit, azok munkatársait, ambiciózus önkormányzati polgármestereket, közhasznú társaságok ügyvezető igazgatóit, mint a térségben tevékenykedő, több helyben élő embernek munkát adó, tevékenységük révén a kistérség fejlődéséhez nagyban hozzájáruló vállalkozókat. A siker kulcsa nem a kinevezés, a címmel való rendelkezés, hanem bizonyos jól meghatározható feltételeknek, a dolgozat további részében ismertetésre kerülő *sikerkritériumoknak történő megfelelés*.

Ezen kritériumok – mint majd látni fogjuk – egyszerre tartalmaznak belső és külső feltételeket, a kistérség szempontjából könnyebben alakítható, és a térség szereplői részéről kevésbé befolyásolható, erősen objektív tényezőket. Feltevésünk szerint minél inkább megfelel az adott kistérségi *„fejlesztő mag"* az egyes sikertényezőknek, annál nagyobb az esélye a sikerre.

Sikerkritériumok elemzése

Elemzésünk során a fentiekben bemutatott két európai uniós segélyprogram keretén belül kérdőívet küldtünk ki a Dél-dunántúli régióban sikereket felmutatott térségmenedzsereknek, melyben az alábbi kérdések megválaszolására kértük a vizsgálatba bevont szakembereket:

1. Hány éve él a kistérségben?
2. Mióta dolgozik a kistérség fejlődése érdekében?
3. Milyen kistérségi feladatok (projektek) valósultak meg az Ön irányításával?
4. Mekkora stábbal dolgozik?
   a) Közvetlen munkatársak száma (szűk kör)?
   b) Partnerek száma (széles kör)?
5. Milyen képesítése van?
6. Milyen forrásokból finanszírozza a tevékenységét (részletesen, forrásokra lebontva)?
7. Mekkora évi költségvetéssel dolgozik?
8. Mely településekre, esetleg más kistérségre vonatkozik a tevékenysége?
9. Milyen kiválasztási szisztéma alapján foglalhatta el vezető pozícióját?
10. A jelenleg körvonalazódó MEH illetve FVM által a kistérségi menedzserekre vonatkozó rendeletek ismeretében hogyan látja a kistérsége és a saját jövőjét?
11. Milyen eredményt értek el a PHARE-, SAPARD-programokban?

Az általunk készített kérdőív kérdéseinek logikai alapon történő csoportosításával arra az eredményre jutottunk, hogy *öt* olyan *sikerkritérium* fogalmazható meg, amelyek mindegyike alapvetően befolyásolja a kistérségi menedzserek tevékenységének sikerességét. Ezek az alábbiak:

- Tapasztalat időben
- Tapasztalat eredményekben
- Csapat
- Képzettség
- Anyagi bázis

Tapasztalat időben

Az időbeni tapasztalat vizsgálatánál az volt megállapítható, hogy a vizsgálatba bevont kistérségi menedzserek *átlagban 28 éve* élnek az adott kistérségben. A szóródás azonban elég jelentős a skála: a kistérségen kívül élő menedzsertől egészen a kistérségben már 60 éve élő szakértőig terjed. Mindez azt mutatja, hogy bizonyos esetekben lehet sikeres egy kistérségi vezető akkor is, ha nem a kistérségben él, de általában a siker záloga a helyismeret, a térségben eltöltött

minél hosszabb idő. Ez valószínűleg azért is van így, mert egy helybélinek nagyobb az elhivatottsága saját térsége iránt, illetve nagyobb bizalmat élvez minden kezdeményezése, amely a térség fejlődésének előmozdítása érdekében történik.

Összességében elmondható, hogy az időbeni tapasztalat jelentősen hozzájárul a sikeres kistérségi menedzser kiválasztódásához. Általánosságban megállapítható, hogy a már *hosszabb ideje ott élő emberek* válnak térségük sikeres irányítójává, de ők is csak *a kistérségben eltöltött hosszabb időszak után* fogtak bele a térségfejlesztő munkába. Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy a válaszadó térségmenedzserek mintegy kétharmada a kistérség demokratikus választása alapján foglalhatta el a pozícióját. A térségmenedzseri posztra pedig nyilvánvalóan olyan személyt hajlandó a kistérség megválasztani, akinek mélyek a helyi gyökerei, és élvezi a térség polgárai többségének a bizalmát.

Tapasztalat eredményekben

Az eredményekben szerzett tapasztalat némiképpen összefügg az időbeni tapasztalattal. A jelenleg tevékenykedő térségmenedzserek, települési polgármesterek és vállalkozók a válaszok alapján komplex, sokszínű tevékenységet folytatnak. A sokszínűség és az, hogy a térségfejlesztés szerteágazó területein vettek részt, egyben záloga is a térségmenedzserek sikerének.

Ezek a fejlesztések tulajdonképpen keresletorientáltak voltak: arra irányultak, amire a térség fejlődése érdekében a leginkább szükség volt, illetve ami központilag is támogatást élvezett a kilencvenes évek elejétől kezdve.

Munkánk során megvizsgáltuk a bemutatott két PHARE-programban sikeres, illetve a SAPARD-programban felkészültnek minősített kistérségek összefüggését. A felmérések alapján kiderült, hogy a választ adók 50%-a jelenleg mind a PHARE-, mind pedig a SAPARD-programban részt vesz. Ebből kiderült, hogy azok a kistérségek és kistérségi menedzserek, amelyek aktív részesei voltak a regionális PHARE-programok valamelyikének – esetleg mindegyikének – olyan tapasztalatot szereztek, olyan elismertséget vívtak ki a térség lakói részéről, hogy felkészültségüket, pályázatírói profizmusukat az FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztálya is elismerte, és ezeknek a kistérségeknek a zömét a legfelkészültebbnek és a programkészítési munka elsőként való megkezdésére a leginkább alkalmasnak ítélte.

Egy kistérségi vezető akkor érhet el számottevő eredményeket, ha minden lehetőséget megragad a térsége fejlődése érdekében. A sikeres térségmenedzser *tevékenysége* tehát egyszerre *komplex, szerteágazó és keresletorientált.*

Csapat

A sikeres térségfejlesztő munka következő kritériuma az a csoport, amellyel a térségmenedzser együtt dolgozik. A felmérések alapján elsődleges fontosságú a közvetlen munkatársak köre, melynek száma átlagosan 3 fő. A tágabb partneri kör 5 és 200 fő között mozog. A tágabb kör nagysága a feladatok mennyiségétől és jellegétől, valamint a térség földrajzi elhelyezkedésétől, adottságaitól függ, azonban az nagyon határozottan megállapítható, hogy a közvetlen munkatársak száma nagyon kicsi.

Tehát az eredményesen dolgozó menedzserek szűkebb környezetében szinte mindig van egy olyan, általunk *„fejlesztő magként"* definiált kis csapat, amely kellő helyismerettel és szakmai tapasztalatokkal rendelkezik, és a térség előtt tornyosuló problémák felismerése mellett operatív szinten is felelős a fejlesztési programok és projektek sikeres megvalósításáért.

Képzettség

A képzettség, iskolázottság nagy szerepét mutatja, hogy a menedzserek több, mint 80%-a felsőfokú diplomával rendelkezik, de a középfokú végzettségűek többsége is rendelkezik valamilyen szakirányú képesítéssel. A diplomával rendelkezők képzettsége igen szerteágazó. A válaszadók között voltak mérnökök, közgazdászok, felsőfokú államigazgatási képesítéssel rendelkezők, de még szociológus végzettségűek is. A legszembetűnőbb a mérnök végzettségűek magas aránya volt: a kérdőívet visszaküldők 50%-a rendelkezett valamilyen felsőfokú mérnöki képesítéssel.

A mérnöki végzettségűek jelentős aránya két tényezővel magyarázható: egyrészt számos mérnök lett a rendszerváltást követően a saját szakmájában munkanélküli, így az addig megszerzett tudását és tapasztalatait más területen, például a térségfejlesztés területén kamatoztatni tudta. Másrészről a mérnöki képesítésű szakemberek (főként az agrár-, az építész- és az erdészmérnöki diplomával rendelkezők) munkája már önmagában is területfejlesztés: kézenfekvő volt tehát többük számára is a helyi fejlesztési törekvések felkarolása, azok szakszerű képviselete.

Vizsgálatunk egyértelműen igazolta, hogy a *megfelelő színvonalú és a szakirányú képzettség* alapfeltétele az eredményes térségmenedzseri munkának. Egy magasan kvalifikált menedzser és a vele szorosan együtt dolgozó, képzett szakemberekből álló *„fejlesztő mag"* együttese alapját képezheti a kistérség hatékony fejlesztésének.

Anyagi bázis

A stabil anyagi háttér jelenti manapság a kistérségi fejlesztési munka legnagyobb akadályát. Rendszeres normatív állami támogatás hiányában és a szűkös önkormányzati források mellett a legtöbb kistérségben óriási problémát jelent a hatékony térségfejlesztő munka anyagi forrásainak előteremtése.

A térségmenedzserek *rendszeres és eseti jellegű források*ból finanszírozzák tevékenységüket.

Rendszeresnek mondható financiális háttérrel a menedzserek mintegy 80%-a rendelkezik. Az ilyen jellegű források között szerepelnek a kistérséget alkotó önkormányzatok által befizetett tagdíjak, ami a térségmenedzserek közel 60%-ának munkáját segíti. A rendszeres források másik csoportját a vállalkozó menedzserek saját bevételei jelentik. Az eseti jellegű forrásokat a kistérségek által a menedzserek koordinálásával benyújtott és elnyert pályázati pénzösszegek jelentik. Ilyen források a térségmenedzserek több, mint 60%-ának képezik alapvető pénzügyi hátterét.

A fenti adatokból több következtetés is levonható. Egyrészt látható, hogy a menedzserek törekednek munkájuk anyagi hátterének rendszeres bevételi forrásokból történő biztosítására. Ez a legtöbb esetben többletterheket ró az amúgy is súlyos anyagi gondokkal küszködő önkormányzatokra, amelyek kénytelenek saját bevételeikből hozzájárulni a térségfejlesztő szakemberek munkájához. Másrészt az is világosan kitűnik, hogy a helyi önkormányzatok áldozatkészsége ellenére az önkormányzati tagdíjakból befolyó összegek nem elegendőek a menedzseri feladatok ellátásához, sok esetben még a menedzserek javadalmazásához sem. Ezért a kistérségek többsége minden lehetséges pályázati lehetőséget megpróbál megragadni annak érdekében, hogy legalább időlegesen megoldja a fejlesztésekhez szükséges források hiányából eredő gondokat.

Az anyagi bizonytalanság másik fokmérője a rendelkezésre álló források közötti jelentős különbségek. A térségmenedzserek által végzett munka évi költségvetése óriási szóródást mutat, jelezve egyben az egyes kistérségek közötti fejlettségbeli és anyagi színvonalbeli különbségeket.

Záró gondolatok

Tanulmányunk megírásának az adott különös aktualitást, hogy jelenleg folyik a kistérségi menedzserek kiválasztásának és központi finanszírozási struktúrájának kidolgozása. Mind a Miniszterelnöki Hivatal, mind pedig a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium igyekszik a saját szelekciós szempontjai és finanszírozási elképzelései szerint menedzsereket biztosítani a kistérségi munka szintjére.

Az elemzésünk alapját képező kérdőív egyik kérdése éppen ezen új szabályozás várható jövőbeni hatásait, a jelenleg a kistérségekben dolgozó menedzserek ezzel kapcsolatos véleményét, benyomásait próbálta feltérképezni. Ennek elemzése kapcsán kísérletet teszünk a témával kapcsolatos saját véleményünk kinyilvánítására is.

A felmérésből kiderült, hogy a szakemberek meglehetősen nagy *bizonytalansággal* és szkepszissel tekintenek az új szabályozás elé. Általánosságban pozitívnak tartják azt a szándékot, hogy megtörténjék a kistérségi szint területfejlesztési menedzsmentjének a *koordinációja*, melynek révén esély kínálkozik arra, hogy tisztázódjanak a helyi funkciók és hatáskörök, valamint lehetőség van a *szorosabb kistérségi és térségközi együttműködések*ből származó szinergikus hatások kiaknázására. Emellett a legtöbb válaszadó üdvözölte azt a központi törekvést, hogy *állami támogatásból oldják meg a kistérségi menedzserek finanszírozását*, hiszen – ahogy erről már szó esett – a térségi fejlesztő munka legégetőbb problémája a forráshiány, ami érzékenyen érinti a helyben dolgozó menedzserek javadalmazását is.

A válaszadók a készülő jogszabályokkal kapcsolatban a legnagyobb veszélyt abban látják – és ebben talán igazuk is van –, hogy a központi finanszírozásért cserébe a kormányzat közvetlen beleszólási jogot fog követelni magának a helyi fejlesztési programok és projektek kiválasztása, irányítása területén. Egyrészről tehát fennáll a veszélye annak, hogy a *kistérségi menedzseri munka átpolitizálódik*, másrészről pedig előfordulhat, hogy a kívánatos és hatékony decentralizáció helyett egy *dekoncentrációs folyamat* keretén belül kerül kiépítésre a térségmenedzseri hálózat. Ezzel szemben a jelenleg aktív és sikeres menedzserek egyértelműen a menedzsment alulról történő (ún. „bottom-up") kiválasztását tartanák elfogadhatónak, melynek révén érvényesülhetne a helyi fejlesztő munka szakmaiságát és legitimitását biztosító, a kistérségek önszerveződésén alapuló decentralizáció elve. Ez a két szint (országos és helyi) között dolgozók munkáját is nagymértékben megkönnyítené.

Reméljük, hogy a kistérségi menedzseri munka a *szakmaiság* és az *alulról építkezés* követelményeinek a későbbiekben is meg fog felelni. Meggyőződésünk szerint ugyanis ezek az alapfeltételei annak, hogy a magyarországi kistérségi szerveződések minél szélesebb köre tudjon eleget tenni a tanulmányunkban vázolt sikerkritériumoknak, és ennek folytán a kistérségi *„fejlesztő magok"* minél hatékonyabban legyenek képesek elősegíteni térségük jövőbeni fejlődését.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

HATÁR MENTI TÉRSÉGEK EGYÜTTMŰKÖDÉSI KÉSZSÉGE ÉS LEHETŐSÉGEI[1]

Kajári Karolina – Lakner Zoltán

Bevezető

Jugoszláviában az elmúlt évtized politikai változásai hatalmas károkat okoztak a gazdasági életben is. Ez alól nem kivétel a mezőgazdaság sem, hiszen még soha nem volt ennyire egyértelműen és ilyen hosszú ideig arra kényszerítve, hogy leszorított árakkal a szociális béke megőrzésére vállalkozzon. Az évek óta tartó tőkekivonás mostanra szinte ellehetetlenítette a mezőgazdasági termelést.

A mezőgazdaság hátrányos helyzete különösen Vajdaságot érinti, hiszen ez a terület évtizedek óta az ország fő élelmiszertermelőjének számít. A térség jellegzetes történelmi hagyományainál fogva ez a hátrány különösen sok vajdasági magyar gazdálkodó helyzetét teszi lehetetlenné, hozza őket olyan nehéz helyzetbe, amelyből a ma uralkodó európai versenyfeltételek mellett, még a helyzet normalizálódása után is csak nagy nehezen vagy egyáltalán nem tudnak majd kiemelkedni.

Közismert a Vajdaság északi részének információs, kulturális és újabban gazdasági kötődése is az anyaországhoz. Az ellehetetlenülő életfeltételek ellensúlyozására sokan a kétlaki életformát vállalva ingáznak az anyaország és a lakóhelyük között. Mivel a mezőgazdasági termelés elsősorban helyhez kötött, a gazdálkodók ezt a megoldást nemigen vállalhatják. Számukra a határon túl nyúló együttműködés más módozatait, intézményeit és lehetőségeit kell kialakítani, hogy hosszabb távon a közös történelmi gyökerek, a kulturális hagyományok és szokások hasonlóságát kihasználva ez a vidék is idővel felzárkóztatható legyen.

Az együttműködés alapvető feltétele mindkét oldalról a készség megléte. Vajdaságban a beruházási kedv, a jövőkép, a tervek, míg Magyarországon a fogadókészség, a korrekt, nyereségre és nem nyerészkedésre, a periféria hátrányos helyzetét kiaknázó együttműködés.

Ilyen meggondolások alapján ölelte fel egy komplex, a Vajdaság mezőgazdasága helyzetének és távlatainak felmérésére irányuló vizsgálat a határ menti

[1] Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

térségek gazdálkodóinak beruházási szándékait, jövőképét és együttműködési készségét.

A cikk célja az észak-vajdasági mezőgazdasági vállalkozók beruházási kedvének, jövőképének és határon átnyúló együttműködési készségüknek a bemutatása.

Vizsgálati célkitűzések

A kutatás aránylag komplex problémakör vizsgálatára irányult. Főbb céljai a következőkben foglalhatók össze:

1. Milyen indítékok alapján és milyen forrásokból kezdte a válaszadó a gazdálkodást?
2. Milyen erőforrásokkal rendelkeztek és rendelkeznek a gazdálkodók?
3. Milyen stratégiát preferálnak és kiben találnak partnerre, illetve milyen problémákat érzékelnek stratégiájuk megvalósítása során?
4. Milyen tervek foglalkoztatják a gazdálkodókat, hogyan szeretnék stratégiájukat megvalósítani?
5. Részt vesznek-e valamilyen határokon átnyúló együttműködésben, illetve ha nem, akkor milyen együttműködésre látnak lehetőséget, milyen beruházásokra szeretnének partnert találni a határokon túlról?

Vizsgálati módszerek

A vizsgálatot kérdőíves megkérdezés alapján összegyűjtött adatok elemzésével folytattuk. A kérdőívet előzetes megbeszélésen és útbaigazításon részt vett kérdezőbiztosok töltötték ki, így lehetőség volt az esetleges félreértések tisztázására és a válaszok egyértelműsítésére.

A megkérdezést Észak-Vajdaság zömében magyarok lakta területén (Topolya, Kanizsa, Szabadka, Zenta és a környező falvak) folytattuk. 195 gazdálkodó válaszait dolgoztuk fel és elemeztük, standard SPSS statisztikai programmal.

A minta jellemzői

A vizsgált vállalkozók nagy része (60%) főfoglalkozású gazdálkodó, ami azt jelenti, hogy a gazdaságon kívül más állása, más jövedelemforrása nincs. Csak minden harmadik gazdálkodó (32,8%) működteti gazdaságát mellékfoglalkozásban.

A megkérdezett gazdaságok 14,36%-a alkalmaz állandóan idegen munkaerőt, ezek zömmel 1–5 embert foglalkoztatnak, és 55,39% foglalkoztat ideiglenesen idegen munkaerőt. Ezek is többnyire 1–5 embert (50,56%).

A gazdaságok területének megoszlása nagyon eltérő. A megkérdezettek 8,49%-ának birtoknagysága nem éri el az egy hektárt. A megkérdezettek 58,79%-a gazdálkodik 1–10 hektáron, 19,39%-a 10,1–20 hektáron és 17,33% gazdálkodik 20 hektárt meghaladó birtokon. Az átlagos birtoknagyság így 10,12 hektár körül alakul. A birtokokat zömmel szántóföldek alkotják, vagy pedig szántóföld és egyéb kisebb területű művelési ág, mint például gyümölcsös, szőlő vagy rét.

A gazdák iskolai végzettségét vizsgálva megállapítottuk, hogy 10,47%-uk nem rendelkezik még általános iskolai végzettséggel sem, 25,64%-uk elvégezte a nyolc általánost, középiskolai végzettsége (szakmunkásképző vagy gimnázium) a gazdák 74,88%-ának van, míg egyetemet vagy főiskolát a gazdálkodók 10,47%-a végzett.

Eredmények

Megkérdeztük a válaszadókat, tervezik-e jelenlegi mezőgazdasági vállalkozásuk fejlesztését a következő három évben (*1 táblázat*).

A gazdák közel kétharmada (62,05%) tervezi vállalkozásának fejlesztését, ami azért is meglepő, mert az országban uralkodó gazdálkodási körülmények már évek óta nem kedveznek a beruházásoknak, hiányzik a tervszerű, tudatos gazdaságfejlesztési stratégia és politika, nincsenek meg a fejlesztést segítő külső pénzügyi források sem. A nagyfokú piaci bizonytalanság pedig a befektetések megtérülését is kétségessé teszi.

Negyvenhét gazda (24,10%) válaszolta kérdésünkre azt, hogy az elkövetkező három évben nem tervezi gazdaságának fejlesztését. Ennek okai között a legtöbben a pénzhiányt jelölték meg, és közel ugyanannyi gazda vélekedik úgy, hogy a bizonytalan piac, valamint a befektetés megtérülésének hiánya miatt nem érdemes a közeljövőben a gazdaság fejlesztésére gondolni.

A válaszadóknak felkínált különböző fejlesztési lehetőségek közül (többet is megjelölhettek a válaszadók) legtöbbször a korszerű gépek és eszközök vásárlását jelölték meg, ami arra enged következtetni, hogy a gazdák elsősorban a gazdaság intenzív irányú fejlesztésére irányítják figyelmüket. Ezzel összhangban a földterület és az állatállomány növelésével csak a gazdák kisebb hányada kíván fejleszteni.

A fejlesztési elképzelésekre kapott válaszok összhangban vannak a vállalkozóknak azon kérdésre adott válaszával, hogy hogyan lehetnének gazdaságosabbak és piacképesebbek az agrárvállalkozásaik. A kérdőívben felsorolt 19 tényező 1–5-ig történő értékelésével a válaszadók olyan sorrendet alakítottak ki, hogy a legfontosabb a korszerű gépek és eszközök alkalmazása, tehát érthető, hogy fejlesztési terveik is elsősorban gépek és eszközök vásárlására irányulnak.

Hasonló arányú válaszokat kaptunk arra a kérdésre, hogy örülne-e, ha gyermeke (unokája) is folytatná (folytatta volna) a gazdálkodást. A válaszadók 64,62%-a örülne, ha a gazdaság a család kezében maradna. A választ legtöbb-

ször (48,11%) azzal indokolták, hogy mivel élelmiszerre mindig szükség lesz, a mezőgazdasági vállalkozásnak van jövője, és az egyéb munka-, és vállalkozási lehetőséghez képest biztos megélhetést nyújt a gazdálkodónak. A szubjektív elemek, a szép és érdekes munka, a családi okok, valamint az, hogy jól kiegészíti a család egyéb tevékenységeit, csak jelentéktelen arányban szerepelnek a kapott válaszok között.

1. táblázat

A megkérdezett gazdálkodók fejlesztési tervei az elkövetkező három évben

Válasz	Gyakoriság	%
IGEN	**121**	**62,05**
Földterület növelésével	74	18,63
Állatállomány növelésével	58	14,61
A növénytermesztés szerkezetének átalakításával	41	10,33
Az állattenyésztés szerkezetének átalakításával	38	9,57
A kertészet szerkezetének átalakításával	20	5,04
Gazdasági épületek építésével	62	15,62
Élelmiszer-feldolgozás	18	4,53
Gépek, eszközök vásárlása	83	20,91
Egyéb	3	0,76
NEM	**47**	**24,10**
Személyes, egészségi vagy családi okok	4	5,88
Nem éri meg	13	19,12
Nincs a családban, aki folytassa	10	14,71
Nincs hozzá elég pénze	24	35,29
Bizonytalan a piac	12	17,65
A jelenlegi vállalkozás mérete elegendő	5	7,35
NEM VÁLASZOLT	**27**	**13,85**
Összesen	195	

Forrás: Saját számítások.

Érdekes eredményeket kaptunk, amikor a különböző iskolai végzettségű gazdák fejlesztési terveit hasonlítottuk össze. Várakozásainkkal ellentétben nem volt szignifikáns a különbség a különböző iskolai végzettségű gazdálkodóktól kapott válaszok között. Ez annál is inkább meglepő, mert azok a gazdálkodók, akiknek még a nyolcosztályos végzettsége sincs meg, zömében idős gazdák, és esetükben azt vártuk, hogy koruknál és a gazdasági helyzetnél fogva hosszabb távon inkább a vállalkozásból való kiszállás mellett, az eszközök eladása, a föld bérbeadása mellett foglalnak állást, és nem a fejlesztés és gazdaságuk további működtetése foglalkoztatja őket.

A sajátságos gazdasági helyzet, a már évek óta tartó gazdasági és politikai elszigeteltség következményeit szerettük volna felmérni azzal a kérdéssel, hogy

a gazdálkodók jelöljenek meg 1–3 olyan lehetőséget, amelyben, mint vállalkozó – vagy több vállalkozótársával együtt összefogva – határokon átnyúló együttműködésben is részt tudna venni, illetve jelölje meg, ha már van ilyen jellegű együttműködése (*2. táblázat*).

2. táblázat

A vállalkozás folytatásának oka(i)

Válasz	Gyakoriság	%
IGEN	**126**	**64,62**
Enni mindig fognak az emberek, mezőgazdasági vállalkozásomnak van jövője és a többihez képest biztos megélhetést nyújt	89	48,11
Mert ez szép és érdekes munka	36	19,46
Családi okokból	31	16,76
Jól kiegészítheti egyéb vállalkozásait	28	15,13
Egyéb	1	0,54
NEM	**50**	**25,64**
A mezőgazdasági vállalkozásomnak bizonytalan a jövője	32	51,61
A vállalkozásból nehéz megélni	13	20,97
Mert ez nagyon nehéz munka	15	24,19
Családi okokból	0	0
Vidéken nehezebben él meg az ember, mint városban	2	3,23
NEM VÁLASZOLT	**19**	**9,74**
Összesen	195	100,00

Forrás: Saját számítások.

Várakozásainknak megfelelően ilyen együttműködés 1998-ban – a megkérdezés idején – nem volt. Annál jelentősebb és jellemzőbb volt az együttműködési készség. A 195 megkérdezett gazdálkodóból 150 (76,92%) említett valamilyen együttműködési lehetőséget. A nem válaszoló gazdálkodók zöme Adorján, Martonos és Orom térségében gazdálkodik. Ezek a falvak aránylag roszszabb infrastruktúrával rendelkeznek, így érthetőbb, hogy lehetőségeik ismeretében kevesebbet gondolkodnak a regionális, határ menti együttműködésről, mint azon települések gazdálkodói, akiknek lakhelye, földje közel van a határhoz és jobb infrastrukturális lehetőségekkel rendelkezik.

Érdekes módon a legnagyobb érdeklődés a gyümölcstermesztés és -feldolgozás területén mutatkozott meg. A gyümölcsfeldolgozás minden fajtájára (bor, kisüsti, gyümölcslé, aszalás), de a közös termelésre és forgalmazásra is van igény a megkérdezettek között.

Annak ellenére, hogy az állattenyésztés, az állatállomány növelésén keresztül a fejlesztési tervekben csak a negyedik helyen szerepel, a határokon átnyúló együttműködés keretében rögtön a gyümölcstermesztés mögött következik.

Aránylag nagy az érdeklődés a kisállattenyésztés, a szárnyastartás, valamint a közös tejfeldolgozás iránt, amely elsősorban a sajtkészítésre irányul.

Szintén gyakori a közös vállalkozás kialakításának elképzelése, amely mint egy vertikum, nemcsak az élelmiszer-termelési láncot fogná egybe, hanem a határ menti térségeket összekötve kiterjesztené mind az erőforrásokat, mind pedig a felvevőpiacot, érvényesítve ezzel a terület komparatív előnyeit.

A gazdák jelentéktelen hányada jelölte meg általánosan a kereskedelmet és az export-importot, mint olyan együttműködési lehetőséget, amelyben lát fantáziát. Ezeket a válaszokat mi elsősorban olyan elképzelésként kezeltük, amely nem kapcsolódik közvetlenül a mezőgazdasági termeléshez és a gazdálkodáshoz, hanem inkább kiegészítő tevékenységet jelentene a vállalkozó számára, illetve lehetőséget teremtene a gazdálkodónak arra, hogy mezőgazdasági tevékenységét idővel kiegészítő tevékenységként folytassa.

Ezekről a válaszokról is elmondható, hogy összhangban vannak a gazdálkodóknak versenyképességük növelése lehetőségeiről alkotott véleményével, hiszen a korszerű gépek és eszközök vásárlása után, véleményük szerint a beszerzési szövetkezetek megalakítása és működtetése, valamint kedvezőbb szerződések megkötése a felvásárlókkal szerepel a fontossági rangsor élén. Ez is bizonyítja, hogy a nehéz helyzet ellenére a gazdálkodók tisztában vannak azzal, hogy a jövőbeni versenyképességet elsősorban az inputok, a termelés és a termékértékesítés láncának megteremtése jelenti majd. Véleményünk szerint az a tény, hogy a határokon túlnyúló együttműködés is elsősorban ezt a felfogást tükrözi, csak előnyt jelent egy jövőbeli együttműködés megteremtésében.

Összegezés

Megállapítható, hogy a vizsgált tulajdonosok nagy része kész gazdaságának további fejlesztésére, akár további élőmunka-befektetésről, akár gépek, eszközök vagy föld vásárlásáról legyen szó. A gazdáknak terveik vannak, és van jövőképük is. A mostoha körülmények ellenére dolgozni és fejleszteni szeretnének. A fejlesztések általában a tevékenység belterjesítését szolgálnák, ami összhangban van az agrárgazdaság fejlődésének általános irányaival.

A vizsgált területen nem volt tapasztalható semmilyen határ menti együttműködés a mezőgazdasági termelők között. Ugyankkor a határon túlnyúló együttműködési elképzelések vizsgálata azt mutatja, hogy a gazdálkodóknak vannak ötleteik és elképzeléseik az ilyen jellegű együttműködésre vonatkozóan. Jó jel, hogy ezen elképzelések zöme közös beruházásra, közös munkára irányul, olyan együttműködésre, amely nem elsősorban a tömegtermékek termelésére és értékesítésére irányulna, hanem a termékek feldolgozottságának fokát, a gazdaságok vertikális kapcsolódásának fokát növelné.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

A HATÁRMENTISÉG, A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI A BIHARI VÁLLALKOZÁSI ÖVEZET RURÁLIS TERÜLETEIN[1]

Baranyi Béla

Vállalkozási övezet határ menti rurális térségben

A fejlesztési stratégiák és a hozzájuk rendelhető források kidolgozásán, illetve feltárásán túl a peremterületek kitörési lehetőségei sorában megkülönböztetett jelentőséggel bír a határokon átnyúló *gazdasági kapcsolatok erősítése*, a politikai államhatárok elválasztó szerepének a csökkentése. Különösen így van ez az olyan halmozottan hátrányos helyzetű, rurális, túlnyomórészt falusi településekből álló térségekben, mint amilyen a nemrég létrejött *Bihari Vállalkozási Övezet* (továbbiakban: BVÖ) működési területére eső *bihari településegyüttes*. A bihari határ menti térség *halmozottan hátrányos helyzete* mind a mai napig több mint *nyilvánvaló*. A BVÖ területén elhelyezkedő 31 településből 28 falusi település szinte kivétel nélkül gazdaságilag-társadalmilag elmaradott terület ma is, a terület alapvető elmaradottsága még az Alföld átlagához képest is jelentős. Ez a felismerés szintén szerepet játszott abban, hogy a 97/1992. (IV. 16.) számú és az 1993. április 3-ai kormánylátogatás után született 1068/1993. (X. 26.) Kormányhatározat Bihart a „gazdasági-társadalmi szempontból elmaradott" térségek közé sorolta. A 31 bihari település között a 219/1996. (XII. 24.) Kormányrendelet és a 106/1997. (VI. 18.) Kormányrendelet alapján 25 olyan település volt, amely a területfejlesztés szempontjából kedvezményezettnek minősült, ami egyben azt is jelenti, hogy az így kialakult helyzet érdemleges változások híján egy megrekedt fejlődés szintjén konzerválhatja a bihari településegyüttes községeit is.

[1] A tanulmány az OTKA által támogatott T. 023004 és a T. 013943 sz. kutatási programokhoz is kapcsolódik.

Az előbbiekre való tekintettel még időben született meg tehát az a felismerés, hogy a perifériikus helyzetű *berettyóújfalui-bihari kistérség alkalmas célterülete* egy olyan *vállalkozási övezet kialakításának*, amely a magyar–román határ menti együttműködés keretei között a termelési és a szolgáltató befektetőket vonzó, vállalkozásélénkítő pénzügyi és egyéb kedvezmények révén elősegítheti a domináns agrárgazdaság versenyképességének a fokozását, s általában a gazdasági-társadalmi viszonyok egészének a jobbítását. A határon átnyúló (CBC) kapcsolatok fejlesztési célterületei a *vállalkozások*, a *vállalkozók és a gazdasági kamarák* együttműködésének az elmélyítése. E felismerés szellemébe hívta életre az 1998. március 19-ei kormányrendelet a *Bihari Vállalkozási Övezetet*.

A geopolitikai helyzet is indokolta, hogy a térségben államilag kedvezményezett vállalkozási övezet létesüljön. A kettéosztott történelmi Bihar egykor szerves egységet alkotó gazdasági térség volt, s a jövőben újra azzá tehető a *Berettyóújfalu–Biharkeresztes–Nagyvárad tengelyen található területek együttműködésével*. Az 1920-as trianoni döntés a Magyarországnál maradt bihari részeket *kétszeresen is perifériává* tette: egyrészt az országhatárra kerültek, másrészt pedig elvesztették korábbi centrumukat, Nagyváradot, amelyhez jól működő gazdasági-piaci, igazgatási és infrastrukturális kapcsolatok kötötték. Ennek következtében Csonka-Bihar falusi települései a magyarországi nagyvárosaitól (Békéscsaba, Debrecen) is távol kerültek, s magán az új államhatáron belül rekedt bihari részeken egyetlen városi település sem maradt. A siettében megyeszékhelynek kinevezett Berettyóújfalu regionális funkciói hosszú ideig nem épültek ki a megfelelő mértékben, és így nem tudott a környék valódi központjává válni. Ebből a súlyos, következményeit tekintve máig ható helyzetből ígér kitörést a BVÖ a sokoldalú gazdasági együttműködés szálainak a szorosabbra fűzésével, az államhatár elválasztó szerepének a mérséklésével a határ két oldalán fekvő bihari, illetve bihori térségek között.

A határ menti, perifériális szerep, amely a bihari területek jó részét magában foglaló Berettyóújfalu kistérségének a sajátja, eddig jobbára negatív következményekkel, hatásokkal járt együtt. A javuló román–magyar kapcsolatok azonban átértékelik ezt a hátrányos helyzetet, mivel a két nemzet közötti gazdasági kapcsolatok kiépítésével és bővítésével egyszeriben egy határokon átnyúló régió (a történelmi Bihar) központjába esik. A BVÖ, mint afféle nyugati-keleti „hídfő", az egyik konkrét és lényeges eszköze lehet mindkét fél potenciális lehetőségeinek feltárásában és kihasználásában, miután a gazdasági együttműködést az elmúlt évtizedek jól ismert körülményei hátráltatták. Ilyen körülmények között a területi tudományoknak is számba kell venniük a fejlődésben megrekedt határ menti, döntően falusias peremterületek gazdasági-társadalmi felzárkóztatásának a lehetőségeit, regionális kutatási szinten is felkészülve az EU-integráció kihívásaira.

A Bihari Vállalkozási Övezet néhány térségi jellemzője

Mi az ami a BVÖ bázisát alkotó magyarországi bihari térséget – a KSH körzetbesorolás szerint a *berettyóújfalui kistérséget* – nagy vonalakban jellemzi? Az országhatár mellett, a megye déli részén fekvő *marginális helyzetű kistérség* az ország egyik legfejletlenebb területe. Természetföldrajzilag *egyhangú síkvidék*. Legfőbb természeti erőforrása a *termőföld*, amelynek kis átlagos aranykorona értéke (mindössze 17) miatt a termésátlagok az országos átlagnál alacsonyabbak. A földek gyenge minősége ellenére a települések jó része még ma is *hagyományos agrárfalunak* tekinthető. Az itteni adottságok a gazdálkodási szerkezetnek leginkább a rét- és legelőgazdálkodáson alapuló állattenyésztés, illetőleg a kézimunka-igényes kertészeti kultúrák irányába való elmozdulását feltételezik. Sóder- és kavicskészletei mellett a helyben nem hasznosított földgáz és a gyógyhatású vizek említhetők meg.

A három várost (*Berettyóújfalu, Biharkeresztes, Derecske*) és 28 községet magába foglaló kistérség (földrajzilag a magyarországi oldalon fekvő Bihar is valamelyest nagyobb, mint a statisztikai körzet) 67 ezer fős lakosságának negyede él a körzet központjában, *Berettyóújfaluban*. A trianoni határmegvonás előtt szorosan Nagyváradhoz kapcsolódó bihari térségben a megyeszékhely és a vármegye törzsterületének elvesztése után *négy jelentős alközpont* fejlődött ki: *Berettyóújfalu, Biharkeresztes, Derecske és Komádi*. Centrális fekvése, történetileg kialakult középfokú funkciói és intézményei, társadalmi-gazdasági súlya, valamint a középfokú oktatás, a középszintű egészségügyi ellátás és a kereskedelem terén igen kiterjedt vonzáskörzete révén *Berettyóújfalu* köré szerveződött a megye második legnagyobb területű és népességű körzete, ahol 1371 km^2-en, a megye területének 22,1%-án 67 ezer fő, a megye népességének 12,1%-a él. A körzet településhálózatának fejlesztése sürgető igényként veti fel – ma már a megye egyetlen városhiányos dél-bihari határ menti térségében – *Komádi városi rangra emelését*, s az ehhez szükséges fejlesztések elvégzését.

Tekintettel arra, hogy a statisztikai körzet elsősorban *mezőgazdasági jellegű terület* – az aktív keresők több, mint egyharmada, az egyéni vállalkozókkal (avagy „kényszervállalkozókkal"), őstermelőkkel és családtagjaikkal együtt pedig közel kétharmada ma is a mezőgazdaságban dolgozik –, de legalábbis közvetlenül érdekelt ebben az ágazatban. A berettyóújfalui kistérség demográfiai és gazdasági szerkezetének jellemzői és az egyéb statisztikai mutatók tekintetében az értékek szóródása általában igen kicsi, a térség települései az elmaradottságot jelző mutatószámok alapján meglehetősen homogének. A bihari falvak zömében az önkormányzat a legnagyobb foglalkoztató. Az egyéni vállalkozások, gazdasági társaságok száma összességében jóval alatta marad az alföldi átlagnak, amit jórészt az öröklött szegénység, a tőkehiány, következésképpen a mérsékelt „vállalkozókedv" magyaráz. A különböző mutatók és jellemzők alap-

ján felállítható sorrend szinte minden esetben azonos: a három várost (Berettyóújfalu, Biharkeresztes, Derecske) Bakonszeg, Darvas, Újiráz, Furta, Szentpéterszeg, Ártánd követi, s a sort az aprófalvak, vagy az egy-két sajátos helyi problémákkal küzdő nagyobb települések (pl. Nagykereki, Hencida) zárják. (Kiss J.: A berettyóújfalui kistérség területi kapcsolatrendszere. *Comitatus,* 1998. febr.)

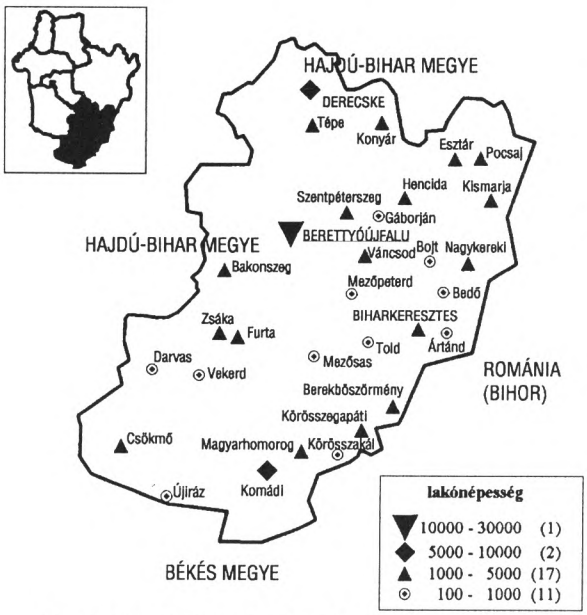

A berettyóújfalui KSH-körzet (a BVÖ) települései és lakónépessége

A berettyóújfalui KSH-körzet önkormányzatai egyben a *Bihari Önkormányzatok Szövetsége* (továbbiakban: BÖSZ) tagjai. A BÖSZ által „lefedett" berettyóújfalui kistérséget az Országos Területfejlesztési Koncepció a területfejlesztés kedvezményezett térségei közé sorolja a gazdasági-társadalmi szempontból való jelentős elmaradottság, valamint a mezőgazdaság vidékfejlesztésének célterülete okán. Nem kevésbé fontos azonban, hogy a határ menti fekvés a gazdasági életben potenciális előnyök sokaságát jelentheti. A BVÖ tulajdonképpen annak a képzeletbeli ollónak a középpontjában, a forgalmas észak–déli irányú 47. számú, illetve a kelet–nyugati irányú 42. számú főút mentén helyezkedik el, amelynek egyik szára a Budapest–Záhony (Csengersima), a másik a Budapest–Röszke (Nagylak) vonal. Ebben az ollóban a legnagyobb jelentőségű és forgalmú határátkelőhely éppen Biharkeresztes/Ártánd–Bors. Mivel a BVÖ olyan területeken található, ahol az elmúlt évtizedek ipartelepítéséből csak kevés valósult meg, számottevő ipari hagyományokkal nem rendelkezik; a lakosság jövedelmének döntő részét még mindig a mezőgazdasági tevékenységekből származó bevételek képezik. Reálisan tekintve tehát nem lehet gyorsan és tömegesen csúcstechnológiával rendelkező ipart telepíteni minden faluba, e helyett a *meglévő, mindenekelőtt az agrárium fejlesztését szolgáló természeti erőforrások és egyéb lehetőségek számbavételét kell elvégezni.*

Az agrárgazdaság mint a falusi településegyüttes kulcskérdése

A bihari térség elmaradottsága nem mai keletű, s ebben számos egyéb ok mellett szerepet játszanak a kistérség *kedvezőtlen termőhelyi adottságai* is. Többségükben alacsony értékű száraz, vízhiányos termőterületek uralkodnak a térségben, a talaj- és éghajlati adottságok nem kedveznek sem a szőlő-, gyümölcstermesztésnek, sem az erdészetnek, emiatt alakult ki a szántóföldi kultúrák kizárólagossága. A kertészeti tevékenység a lassan melegedő hideg és kötött talajok miatt válik korlátozottá. A természetföldrajzi adottságok inkább a legelőgazdálkodásnak és állattenyésztésnek kedveznek, amelyre elsősorban a juh- és a szarvasmarhatartás jellemző, de jelen van a sertéstartás is és kisebb mértékben a kecske-, a libatartás, a naposcsibe-keltetés, valamint a méhészet.

A meglehetősen mostoha természetföldrajzi, termőhelyi adottságok kedvezőtlen hatásait növelte mind ez ideig, hogy a *jelenlegi gazdasági környezet* és *a piaci viszonyok ma sem segítik a fejlődést*. A jelentős mezőgazdasági termelésre *alig épül térségi feldolgozóipar*. A helyi termelők ki vannak szolgáltatva az esetenként más megyékben működő feldolgozóiparnak. A helyi élelmiszeripar fejlesztésével módot lehet találni a mezőgazdasági termékszerkezet átalakításához, amelyhez a berettyóújfalui kistérségben elmaradhatatlan a *mezőgazdaság korszerűsítése*, a *jelentős tőkebevonás* a termelésbe. Számolva azzal, hogy a bihari térség mezőgazdasági jellege hosszú ideig még a jövőben is meghatározó lesz, ezért a *vállalkozási övezet tevékenységét*, fejlesztési elképzeléseit mindenképpen *össze kell hangolni ezzel az ágazattal*. A kapcsolódási pontok lehetnek a mezőgazdasági termelésre épülő feldolgozóipar, a szállítási lehetőségek javulását kihasználó távoli piacokra való termelés, a mezőgazdasági gépgyártás, a román oldallal való szorosabb együttműködés, élelmiszer-kereskedés stb. A megoldandó feladatok elsőbbséget élveznek a *tőkehiány leküzdése, a birtokszerkezet optimalizálása, a termelés, a beszerzés és az értékesítés összehangolása, az értékesítésből származó haszonnak a térségben való tartása, az akut foglalkoztatási válság csökkentése* stb.

Az előbb vázolt problémákon segíthetne egyfelől az integráció a vállalkozási övezetben működő feldolgozóipari vállalatokkal, másrészt a sokat hangoztatott nyugat-európai modellhez hasonló beszerzési, értékesítési szövetkezetek létrehozása a magángazdák körében. A mezőgazdaságban a struktúraváltáshoz szükséges modernizációs lépéseknek feltétlenül tekintettel kell lenniük az alábbiakra:

- Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk során várhatóan erősen kell majd csökkenteni a szántóterületek nagyságát és arányát. A lecsökkent területeken környezetkímélő technológiával kell gazdaságosan, versenyképesen, átlagon felüli minőséget elérnünk a szántóföldi kultúrákban. Az EU-n belül környezetvédelmi, állami nyomásra az extenzív termesztési

technológiák vannak terjedőben, ami többek között a műtrágya-felhasználás korlátozását, a szervestrágyázás előtérbe kerülését, ugaroltatást jelent. Jelen állapotban ez a tendencia jelentős mértékben nem érinti Magyarországot, mivel a termelés mai színvonalának intenzitása elmarad a nyugat-európaitól.

- Az ország kedvező adottságait kihasználva a vetőmagtermesztést mindenképpen fejleszteni kell, amelynek piacot találhatunk külföldön is.
- A zöldség- és gyümölcságazat olyan értelemben is fontos marad, hogy a munkaigényes kultúrák és termesztési eljárások foglalkoztatási gondokat is enyhítenek. Az egyes gyümölcsfajok közül a csatlakozás után is verseny- és exportképesek maradnak a jelenleg is hungaricumnak számítók (málna, kajszi, meggy), várhatóan a hazai piacokra szorulnak vissza azonban egyéb, komoly termesztési hagyományokkal rendelkező fajok (alma, őszibarack). A zöldségtermesztésnek komoly kihívást jelent majd a nyugati konkurencia, de a minőségi termékek alacsony árával versenyt támaszthat velünk szemben.
- Az állattenyésztésben az abrakfogyasztó ágazatok (sertés, baromfi) dominanciája jelenleg igen erős, és több ok miatt (szántóföldek felszabadítása a takarmánytermelésből, gyepterületek hasznosítása, extenzifikálás) is a kérődzők arányának növelése lenne kívánatos.
- Számos lehetőséget rejt a vadak és régi, a tenyésztésből kiszorult állatfajták újbóli tenyésztésbe vonása. Az így előállított hústípusok egyedi, megkülönböztethető jelleggel rendelkeznének, ezáltal a külföldi piacokon is jobban elismernék őket.
- Az előállított élelmiszereknek igazodniuk kell a változó fogyasztói igényekhez, a minőség, az egészségmegóvás, a „bio"-elvek hangsúlyozása, követése elengedhetetlen.

Az agrárgazdaság versenyképességének a javítása érdekében a BVÖ legtöbbet a *mezőgazdaságra alapozott feldolgozóipar fejlesztése* révén tehet a halmozottan hátrányos helyzetű bihari falvak felzárkóztatása érdekében. A mezőgazdaság jelenlegi szerkezete (birtokviszony, üzemméret, termelési eszközök, tőkeellátottság) nem biztosítják a jövedelmező gazdálkodást, várhatóan a jövőben egyre kevesebb embernek lesz képes munkát adni. Meg kell keresni azokat a kitörési pontokat, amelyek az agráriumhoz kapcsolódva új lehetőségeket jelentenének a feldolgozóiparban, ez lehetne *új termék, új minőség (biotermék)*, korszerűbb, *új technológia* stb. Ehhez a részletes kutatásnak (továbbá az egész Bihari Vállalkozási Övezetnek) *a debreceni K+F-potenciál* kell, hogy szellemi közeget biztosítson. Gyors és közvetlen csatornákon a Bihari Vállalkozási Övezetben lehetne teret biztosítani a kutatási eredmények megvalósítása számára, illetve célzott kutatásokat lehetne elindítani az övezetben jelentkező ágazatok te-

rületén. Egy pillanatra sem szabad azonban szem elől téveszteni azt a határmentiségből fakadó *jövőalternatívát*, amelyet az euroatlanti folyamatok függvényében a határon átnyúló kapcsolatok építése és fejlesztése, a *Bihar–Bihor együttműködése kínálhat*, többek között az agrárgazdaság versenyképességének a fokozása terén is.

A Bihari Vállalkozási Övezet lehetséges vidékfejlesztő hatásai

A magyar–román együttműködés, a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének ígéretes bázisát jelentő *BVÖ vidékfejlesztő hatásai* máris jelentkeznek a határ mindkét oldalán, s ezek várhatóan megalapozzák a berettyóújfalui kistérség egészének társadalmi-gazdasági fejlődését, közvetve pedig hatással lesz az elmaradott bihari falvak életére is. A terület- vagy vidékfejlesztő hatások az alábbi fő területeken jelentkezhetnek:

- A BVÖ megnöveli a térség tőkevonzó képességét azáltal, hogy kedvező gazdasági és befektetési környezetet biztosít az övezet iránt érdeklődő vállalkozások számára. Érvényesülhet a multiplikátorhatás, miáltal a kistérség központjában várható vállalkozások gazdaságfejlesztő hatása szétterjed a kistérség periferiálisabb részeire, sőt a kistérség határain túlra.
- Az új beruházások munkahelyteremtő erejüknél fogva mérsékelni fogják a kistérségre jellemző magas munkanélküliségi értékeket. A BVÖ feladata kell legyen korszerűbb tevékenységek letelepítése (a magasabb színvonalú ipar, elsősorban beszállítói, alkatrészgyártó tevékenység és a termelő szolgáltatások), ami fokozottabb igényt támaszt a magasabb képzettségű munkaerő iránt. A szolgáltatási (tercier) szektorban dolgozók arányának növekedése „egészségesebbé" teszi a térség foglalkoztatottsági mutatóinak szektorális megoszlását.
- A mezőgazdasági termelés és a feldolgozóipar összehangolt fejlesztése hatékonyabb és piacképes struktúra kialakulását eredményezi, főként ami a feldolgozott termékek értékesítését, a termelési módszerek cseréjét és alkalmazását, bizonyos együttműködések (termelési integrációk, gépi, technikai, vízügyi, ökológiai stb.) bővítését illeti.
- A magyar és román térségek közötti munkamegosztásban a vállalkozások specializálódása révén gyorsabb fejlesztés érhető el.
- Az Európai Unió támogatási rendszere (PHARE CBC, ISPA, SAPARD) elsőbbséget ad a határ menti közös együttműködésnek, ezáltal a fejlesztési források lényeges bővülése várható, ami minden bizonnyal a falusi települések életét is kedvezően befolyásolhatja.

A formálódó BVÖ léte, vele együtt pedig a határon átnyúló kapcsolatok erősödése is azt példázza, hogy az euroatlanti felzárkózási folyamat nagy valószínűséggel meghozza a várt sikert nemcsak Magyarország, hanem Románia számára is, még ha az időbeli eltérések miatt a schengeni határvonal meghúzása átmenetileg jelentős mértékben megőrzi a határok jelenlegi elválasztó funkcióját. Ám, talán nem is annyira a távoli jövőben a határok átjárhatósága, a kölcsönös előnyök szem előtt tartásával, az egymástól elválasztott bihari részek társadalmi-gazdasági, kulturális, infrastrukturális stb. funkcióinak az „egyesítését", az államhatár mindkét oldalán elmaradott bihari területek vidékfejlesztését is elősegíti majd.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

VIDÉKFEJLESZTÉS SZÉKELYFÖLDÖN

Vofkori László

A Székelyföld Délkelet-Erdély egyik középrégiója. Területe 11 000 km^2 (nagyobb, mint Ciprus), népessége 800 ezer székely-magyar. Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen kezdeményezések léteznek a székelyföldi önkormányzatok házatáján, és a fenntartható fejlődés jegyében milyen átfogó vidék- és falufejlesztési programok dolgozhatók ki Székelyföldön. Szűkebb szakmai áttekintésünk az erdélyi, székelyföldi régiókon keresztül halad a kistérségi társulások felé. Elöljáróban néhány alapfogalom tisztázása fontos. A romániai magyar közigazgatási és tervezési gyakorlat számos fogalmat használ, amelyek jelentésének pontosítása (és tartalma) megkönnyíti e tanulmány megértését.

A *rurális térség* (falusi térség, a mezőgazdasági vidékfejlesztés területe) mint térkategória az a terület, ahol az aktív lakosság zöme a mezőgazdaságban dolgozik. A *kistérség* egy nagyobb régión belül (például Székelyföld vagy az Udvarhelyi régió) a települések között létező önszerveződő kapcsolatrendszert felmutató települések együttese. Az Udvarhelyi régió kistérségei (és egyben vonzáskörzetei): Sóvidék, Nyikómente, Nagy-Küküllő vidéke, Keresztúr vidéke, Gagymente, Solymosok, Homoródok vidéke, Hegyalja. A kistérség munkaerő-piaci, az ingázási, termelési, ellátási vonzáskörzeten alapuló, önszerveződő területi-települési egység. A *régióközpont* fogalma alatt olyan város értendő, amely egyben erős vállalkozási (termelési és szolgáltatási) és innovációs lehetőségekkel rendelkezik, megfelelő szellemi háttérrel, gazdasági-társadalmi kapcsolatrendszerrel, munkaerő- és piaci vonzáskörzettel, a gazdasági megújulás és a szerkezetváltás garanciáival, tudatos városfejlesztési politika felfuttatásával. Ide sorolható tanulmányunkban például Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós. Végül a *vidékfejlesztés* (a régiófejlesztés szinonimája) alatt az egy térségre kiterjedő tudatos, tervszerű tevékenységet értjük, ami terveken keresztül és koordináció révén érvényesíti céljait. Lényeges a társadalmi, gazdasági és környezeti folyamatok figyelése, értékelése, a szükséges tervszerű beavatkozási irányok meghatározása (fejlesztési célok, koncepciók és intézkedések meghatározása, összehangolása és megvalósítása). Lényeges kérdés a helyi kultúra ápolása és tiszteletben tartása, ugyanis a vidék számos értékkel rendelkezik. A vidéki társadalom hanyatlása jelentős veszteség a régió-

központok számára is. Megőrizni és megbecsülni a helyi tudást, a tradíciót, fejleszteni a humán erőforrásokat. A vidékfejlesztés a *területfejlesztés* fő eszköze. Az *integrált vidékfejlesztés* a terület- és vidékfejlesztésben érdekelt szereplők összehangolt fellépését indokolja. A helyi társadalmak ismerete az önkormányzati társulások és a civil szervezetek motorja.

Régiófejlesztés Belső-Erdélyben

Az 1998. július 15-én életbe lépő 151. számú Románia regionális fejlesztéséről szóló Törvény értelmében Romániában *nyolc regionális fejlesztési ügynökséget* hoztak létre (a módszertani normákat a 634/1998. Kormányrendelet szabályozza):

1. *Északkeleti Regionális Ügynökség:* Botoşani, Suceava, Iaşi, Neamţ, Bákó és Vaslui megyékkel (központja: Piatra Neamţ).
2. *Délkeleti Regionális Ügynökség:* Vrancea, Galac, Buzău, Brăila, Tulcea, Konstanca megyékkel (központja: Brăila).
3. *Dél-Munténia Regionális Ügynökség:* Argeş, Dâmboviţa, Prahova, Ialomiţa, Călăraşi, Giurgiu, Teleorman megyékkel (központja: Călăraşi).
4. *Bukarest-Ilfov Regionális Ügynökség:* (központja: Bukarest).
5. *Délnyugati-Olténia Regionális Ügynökség:* Gorj, Vâlcea, Mehedinţi, Dolj és Olt megyékkel (központja: Krajova).
6. *Nyugati Regionális Ügynökség:* Arad, Temes, Hunyad, Krassó-Szörény megyékkel (központja: Temesvár).
7. *Közép Regionális Ügynökség:* Fehér, Szeben, Brassó, Maros, Hargita és Kovászna megyékkel (központja: Gyulafehérvár).
8. *Északnyugati Regionális Ügynökség:* Szatmár, Máramaros, Bihar, Szilágy, Beszterce-Naszód és Kolozs megyékkel (központja: Kolozsvár).

A *román gazdaság* történeti fejlődése során – a természeti és a társadalmi erőforrások különbözőségei révén – számos eltérő fejlődési pályájú és fejlettségi régió alakult ki. Ezek között vannak *magterületek* (növekedési pólusok) és ezektől távol eső *perifériák* (s egyben hátrányos helyzetű területek, válságövezetek). Romániában a tervezési gyakorlatot az országos fejlesztési program is segíti azáltal, hogy a mai államterületet *fejlesztési régiókra* osztották fel. Ezek a munkaterületi egységek, térségek most kezdnek „kibontakozni". A három erdélyi *fejlesztési és tervezési terület* (régió) lehatárolása általában megfelelő, ismerve a történelmileg kialakult közigazgatási határokat, az egyes körzetek funkcionális kapcsolatait és vonzáskörzeteit.

A mai Erdély 1968 óta *16 megyére* oszlik *három nagy gazdasági körzettel,* régióval: *Belső-Erdély*, az *északnyugati országrész* és a *délnyugati országrész* (*Hajdú-Moharos József,* 1986). Érdekes módon a *Regionális Fejlesztés Nemzeti*

Ügynöksége ugyanezeket a régiókat (országrészeket) jelölte meg gazdaságszerkezeti egységekként, létrehozva a megfelelő régiófejlesztési ügynökségeket. A három régió együttes lakosságszáma 7 722 615 fő: ez Románia 22 760 449 fős lakosságának 33,93%-a (1992).

A „Közép" Régiófejesztési Ügynökség vagy *Belső-Erdély területe, a „centrum"* vagy *„közép régió"* (országos VII. régió): Fehér, Szeben, Brassó, Maros, Hargita, Kovászna megyéket öleli fel. Ezek együttesen Románia egyik legfontosabb gazdasági övezetét képezik. Összterülete 34 015 km^2. Idetartozik a történeti Székelyföld és a Szászföld túlnyomó része. Az 1992. évi népszámlálás adatai szerint Belső-Erdély lakossága 2 700 999 fő volt. A románokon kívül 830 ezer magyar (Hargitában 85, Kovásznában 75, Maros megyében 41%-ot tesznek ki), 90 ezer a cigány és 35 ezer a német nemzetiségűek száma (erdélyi szászok, főleg Szeben és Brassó megyében élnek). A belső-erdélyi megyék Románia lakosságának 12,3, ipari termelésének 17,1%-át (ezen belül Brassó és Szeben megyék a lakosság 4,1%-ával az ipari termelés 10,8%-át) adják; a színesfémiparból 20,4, a gépiparból 23,5, a vegyiparból 16,2, a faiparból 20,8, a textiliparból 21,6, a bőr-cipőiparból 19,2%-kal részesednek (1980).

Székelyföld vidékei még ma is a kevéssé iparosodott körzetek közé tartoznak. Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában a hagyományos fa- és textilipar mellett megjelenik a gépipar is (főleg az alkatrészgyártás). A régiót Brassó és Maros megyéket kivéve főleg agrártérségek sokasága jellemzi. A fejlettségben mutatkozó különbségnek itt is évszázados gyökerei vannak. A központi rész földgázban, a keleti és a „periféria" kősóban gazdag. A régió déli része régi iparos (kézműipari) hagyományokkal rendelkezik, a többi az ipar (vegyészet, gépgyártás, textilipar) és a mezőgazdaság egyes ágaival tűnik ki. A déli rész nagyvárosainak (Nagyszeben és Brassó) északon csak Marosvásárhely az „ellenlábasa".

Kistérségi szerveződések a Székelyföldön 2000-ben

Székelyföld területe tipikus rurális vidék, hagyományosan aprófalvas településszerkezettel. Legnagyobb része centrumhiányos térség, ahol valóban szükség van integrált vidékfejlesztésre. A városok száma kevés: Marosvásárhely fekvése Székelyföld északkeleti részén jelentős góc, de gazdaságszervezési szempontból periféria, a többi székelyföldi város egy-egy kistérség, sőt hátrányos helyzetű vidék szervező központjaként jelentkezik. Az ipar 1990 után elvesztette korábbi meghatározó szerepét ebben a térségben. A privatizáció ugyan beindult, de elvonszolódása nem kedvez a fejlődésnek. Kevés a munkahelyteremtő beruházás. Többen abban reménykednek, hogy a turizmus, különösen a falusi turizmus a Székelyföldön „húzóágazattá" fejleszthető.

Kistérségekké minősülnek az alábbi vidékek: *Marostere* (Marosmező), *Marosszéki-Mezőség* (Marosi-Mezőség, Székely-Mezőség, ezen belül Mezőbánd és Mezőcsávás vidéke), *Nyárádmente* (Alsó-, Középső- és Felső-Nyárádmente), *Kis-Küküllő vidéke* (Kelementelke-Kibéd vidéke), *Szovátai Sóvidék, Parajdi Sóvidék, Nyikómente, Udvarhely vidéke, Keresztúr vidéke, Homoródok vidéke, Középcsík, Felcsík, Gyimes vidéke, Alcsík, Kászon vidéke, Gyergyó vidéke, Borszék és Tölgyes vidéke, Szépmező* (Sepsiszentgyörgy és vidéke), *Felső-Háromszék* (Kézdivásárhely és környéke), *Kovászna és vidéke, Bodza vidéke, Erdővidék és Miklósvár vidéke.* A fenti kistérségek területén csak néhány helyen alakultak meg a kistérségi társulások. Hargita megyében összesen 12 kistérségi társulás alakult meg.

Székelyföld térségi tagolódása (többváltozós gazdaságstatisztikai elemzés alapján) az alábbi kistérségeket adja: *városias kistérségek* (intenzíven fejlődő kistérségek) például Szépmező Sepsiszentgyörgy határában; *átlagosan fejlett kistérségek* (Sóvidék); *hátrányos helyzetű kistérségek* (Homoródmente); *innovatív, dinamikus városi központtal rendelkező kistérségek* (Felső-Háromszék; Kézdivásárhely és környéke).

A kistérségi szerveződés Székelyföldön a *regionális és a rurális politika* határán mozog. Ezt színezi az önkormányzati politika, amely még nem vidékpolitika. A vidékfejlesztési programok kidolgozása kapcsán a három székelyföldi megye – Hargita, Kovászna és Maros megye – jelenlegi társadalmi-gazdasági helyzetéből kell kiindulni ahhoz, hogy naprakészen feltárjuk a kistérségek társadalmi-gazdasági folyamatait, különös tekintettel a vidékfejlesztésre. Mindezek ismeretében készíthető el az átfogó vidékfejlesztési program, amely kijelöli az egyes kistérségek gazdasági, települési, környezeti és társadalmi fejlődési lehetőségeit. Ehhez a településfejlesztésben részt vevő szereplők összehangolt munkájára van szükség. A „felülről építkezés" szerint egy megyei érdekeltségű stratégiai vidékfejlesztési koncepcióra is szükség van/lehet, melyet a folyamatos tervezések és prioritások majd finomítanak.

Székelyföld indulási *hátrányai:* elzárt forgalmi helyzet, kedvezőtlen megközelítés, kiépítetlen közúthálózat, közepes és gyenge agráradottságok, apró- és kisfalvas településhálózat, belső integrációs lehetőségek beszűkülése.

Viszonylag *kedvező feltétel* a humán erőforrások relatív megléte, magasabb vállalkozási készség, innovatív lehetőségek, szakképzett munkaerő.

Székelyföldön a vidékfejlesztési tervek és programok készítői a *megyei területfejlesztési bizottságok,* a kistérségekben a területfejlesztési *önkormányzati társulások.* Folyamatosan készülnek a székelyföldi kisrégiók területfejlesztési koncepciói és vidékfejlesztési tervei, céltervei, amelyekben a területi és az ágazati szemlélet összefonódik. A *koncepció* megfogalmazza a *fejlesztési célokat* és ezeket összekapcsolja a *fejlesztési programokkal* és a *kistérségi tervekkel.*

A koncepció részei a *helyzetelemzés* és a *fejlesztési koncepció*. A helyzetelemzés tartalmazza a kistérségek rövid jellemzését, az összefoglaló helyzetértékelést (SWOT-elemzés). A fejlesztési koncepció meghatározza a stratégiai célokat, fejlesztési prioritásokat, a programok kistérségi kapcsolatokat, a végrehajtás szervezeti összefüggéseit, ajánlásokat a döntési kompetenciák felé. A *kistérségi rendezési tervek* szakmai háttere sokszor vitatható, ha figyelembe vesszük, hogy a tervek elkészítésére szánt idő általában rövid, a koordináció viszonylag gyenge. A decentralizáció vidékünkön alig indult el, igazi önkormányzatról alig lehet beszélni. A területi politika nem egyértelmű és felülről irányított, a válságkezelés gyengén érződik, a hátrányos helyzetű régiók leszakadása folytatódik, a vesztesek száma sokasodik, a regionális érdekképviselet nem jelentős. Lényeges elem az, hogy a kidolgozott koncepciónak valóban sikeres cselekvési programnak kell lennie.

Kistérségi társulások Hargita megyében

A regionális gazdaság fejlesztését és a vidékfejlesztést tűzte ki céljául az 1999-ben Csíkszeredában megalakult *Regionális Képzési Központ*. Székelyföld rurális környezete, falusi térsége nem csupán agrártermelési lehetőség, hanem a társadalmi-gazdasági élet kiemelten fontos területe.

Székelyföldön, Hargita megyében (és néhány Maros, Brassó és Kovászna megyei településsel egyetemben) *12 kistérséget* különítettek el. Ezek a kistérségi társulások, szerveződések szakmai felmérése céljából alapprogramot pályáztak meg. Mindezek lehetővé teszik a továbbiakban a kistérségi stratégiai fejlesztési programok elkészítését, a térségi településmarketing megtervezését, és felhasználható adatbázist kínál valamennyi kistérség pályázatainak elkészítésénél.

Székelyföld a vidékfejlesztés szempontjából is tulajdonképpen *mozaikszerű kistérségek együttese* (a centrumhoz képest vidék), erős helyi közösségekkel, ahol a regionális tudat hol segítője, hol akadályozója a regionális fejlesztésnek. Székelyföldnek egyfajta „regionális árnyéka" van, például az iparosult Brassóhoz viszonyítva. Ez azt jelenti, hogy ez a közel 12 ezer km^2-nyi belső erdélyi terület, régió szintén eladható, de csak akkor, ha *mérsékli a végleges társadalmi-gazdasági és infrastrukturális jellegű leszakadás veszélyét.* Ennek egyik ellenszere talán a *tudásintenzív vállalkozások szorgalmazása* lenne: ipari elektronika, csomagolástechnika, nyomdaipar. E régió sikerének alapja az, hogy gazdasága és szolgáltatásai sikeresek legyenek lakói számára, és a helyi önkormányzatoknak a bevételekből származó jövedelme fokozatosan bővüljön. E vidék akkor lesz sikeres, ha polgárai felismerik, hogy tenni kell valamit saját jövőjük érdekében. A vállalkozásbarát kistérségeket továbbra is segíteni kell fejlődésükben (Székelyudvarhely – nyomdaipar, Csíkszereda – textilipar, Gyer-

gyószentmiklós – faipar). Ezt célozná az 1999. év végén beinduló SAPARD-program, amely éppen a helyi és regionális fejlesztési projekteket részesítené előnyben. Székelyföld gazdaságának hagyományos szerkezetén (burgonyatermesztés, szarvasmarha- és juhtenyésztés, fakitermelés) változtatni kell, és újabb erőforrások felé is kell tekinteni (például falusi turizmus, tudásintenzív tevékenységek, szolgáltatói szféra beindítása).

A *kistérségi társulások* megalakulása azt igazolja, hogy van igény a legkisebb települések szintjére lebontott kistérségfejlesztésre, a helyi lakosság élet- és munkakörülményeinek javítására. Mindez elsősorban a helyi infrastruktúra fejlesztésével függ össze. A településszövetségek jogi és gazdasági gondokkal küzdenek.

Hargita megye területének közel 86%-a falusi térség, melynek népessége a megye népességének 54%-a. A megye társadalmi-gazdasági gondjai közé tartoznak: a mezőgazdaság túlsúlya, a népesség elöregedése, migráció, munkanélküliség, az infrastruktúra alacsony foka.

Hargita megyében 1999-ben 12 kistérségi társulás alakult meg (Hargita megye Tanácsának adattárából):

1. *Alcsík* (Csíkszereda, Csíkszentmárton, Csíkszentkirály, Tusnád, Tusnádfürdő, Csíkszentgyörgy, Csíkszentsimon, Kászonaltíz). Népessége 72 750 fő, területe 106 110 hektár, 15% szántó, 38% erdő.
2. *Csomád-Báványos* (Csíkszentmárton, Tusnádfürdő, Tusnád, Kászonalfalu; Málnás). Népessége 11 348 fő, területe 49 320 hektár, 13% szántó, 39% erdő.
3. *Felcsík* (Csíkszentdomokos, Csíkkarcfalva, Csíkdánfalva, Madéfalva). Népessége 23 775 fő, területe 58 408 hektár, 13% szántó, 30% erdő.
4. *Pogányhavas* (Csíkpálfalva, Csíkszépvíz, Csíksomlyó, Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplok, Gyimesbükk). Népessége 14 447 fő, területe 34 764 hektár, 9% szántó, 27% erdő.
5. *Bucsin-Délhegy-Libán* (Csomafalva, Gyergyóalfalu, Gyergyóújfalu). Népessége 15 897 fő, területe 54 176 hektár, 13% szántó, 37% erdő.
6. *Északkeleti-Hargita* (Ditró, Gyergyóremete, Szárhegy, Tölgyes). Népessége 19 897 fő, területe 54 584 hektár, 14% szántó, 41% erdő.
7. *Sóvidék* (Szováta, Parajd, Korond). Népessége 13 357 fő, területe 29 354 hektár, 14% szántó, 42% erdő.
8. *Hegyalja* (Zetelaka, Székelyvarság, Oroszhegy, Fenyéd, Kadicsfalva, Szombatfalva, Székelybetlenfalva). Népessége 19 396 fő, területe 56 229 hektár, 14% szántó, 40% erdő.
9. *Felső-Homoródmente* (Szentegyháza város, Lövéte, Kápolnásfalu). Népessége 13 329 fő, területe 25 174 hektár, 7% szántó, 37% erdő.
10. *Rika* (Homoródalmás, Okland, Vargyas, Székelyzsombor, Alsórákos). Népessége 5760 fő, területe 30 906 hektár, 20% szántó, 32% erdő.

11. *Keresztúr* (Székelykeresztúr, Etéd, Siménfalva, Újszékely, Szentábrahám, Románandrásfalva, Kányád, Székelyderzs). Népessége 26 497 fő, területe 58 639 hektár, 28% szántó, 23% erdő.
12. *Kászon* (Kászonaltíz község). Népessége 3102 fő, területe 30 252 hektár, 8% szántó, 41% erdő.

A fenti lehatárolás inkább közigazgatási alapon történt, még sok az átfedés természet-és gazdaságföldrajzi tekintetben. A statisztikai adatok is megközelítőek.

Feladatok a kistérségi tervezésben

– A *kistérségi és regionális fejlesztési stratégiák és koncepciók* abban segítenek, hogy az önkormányzatok a helyi adottságoknak megfelelően dolgozzák ki saját terveiket, amelyeket meg is akarnak valósítani. A területi koordináció-együttműködés, a települések önszerveződése és a közös feladatvállalás ténye nem elhanyagolandó, ugyanis csak pontos térségi információk (térinformatikai) birtokában tudjuk mérlegelni a teendőket és a döntések megalapozottságát. Pontosan kell ismerni az *önkormányzati értéket,* mit és kit szolgálnak ezek, van-e rá pénzügyi fedezet, milyen stratégiát tart előnyösnek, hogyan bontja le a feladatokat, milyen szervezeti struktúrák mentén hajtja végre, és végül, hogyan mozgósítja az önkormányzat hatáskörébe tartozó humán erőforrásokat. A *tudatos (vállalt) értékrend* kialakítása tehát korkövetelmény: azaz a tanácsosoknak és a vezetőknek tudniuk kell, hogy merre is haladnak, mi korszerű ma, miben van lemaradás. Mindezt egy *helyi értékrend-deklarációban* („stratégiai üzenet") kell nyilvánosságra hozni, amit a lakosság is támogat. Ennek ismeretében könnyebb az irányítás és a szervezés. Tulajdonképpen egy *helyi menedzsmentfejlesztési stratégiára* van szükség, ami nemcsak áttekintő jellegű, hanem alapos, tényorientált és reálisan megvalósíthatónak tűnik. A helyi közösségeknek meg kell adni a szabad választás lehetőségét, és nem szabad ráerőszakolni a tervezők, a koncepciókidolgozó szakértők véleményét, legyen az például a piaci és civil szféra segítése, partnerkapcsolatok kiépítése, gazdasági fellendülés és innovatív magatartás segítése, a piacra jutás kérdése stb. Többet kell tenni a lokális autonómia kialakulása érdekében. A térségi, helyi identitás fejlesztése fontos lépés a professzionális területfejlesztési együttműködési és intézményrendszer kiépítése terén. A kistérségek népességmegtartó képességének javítása (új gazdasági ágazatok felfuttatása, a szolgáltatói szféra javítása, életkörülmények javítása, a helyi identitástudat erősítése, az innováció erősítése) nélkül aligha léphetünk előre.

- Fontos a *választott stratégia* kérdése is (mi, milyen szinten, hogyan?), azaz a mai civilisztika (társadalmi elvárások) szintjén megvizsgálandó:
  - A stratégiai preferenciák, a globális fejlesztési feladatok az általános régiófejlesztés terén, azaz az adottságok és lehetőségek feltárásával, elemzésével és értékelésével kell kijelölni a versenyképesség feltételeit (a lemaradás végzetes lehet éppen az ezredfordulóra); a közép- és hosszú távú tervezésnek létjogosultsága van, de a stratégiai tervezés (a fejlődési irányok kijelölésével) a maga korrigáló mechanizmusaival is értékes és hatékony lehet. Az ad hoc menedzsment nem segít a gondok megoldásában. Ha elkészül a stratégia a terület- és településfejlesztést illetően, akkor a téma menedzselése nyitott: az önkormányzat teljesen meg tud felelni a környezetnek.
  - A kiemelt témájú fejlesztési feladatok e régióban (itt jelezzük, hogy minden vizsgált térség városi és községi önkormányzatnak ki kell fejlesztene saját településfejlesztési stratégiáját).
- Lényeges kérdés a *szervezeti struktúra,* a *szerkezet* (mi, milyen mélységben?). E kérdéskörben a helyzetelemzés és az adatfeltárás fontosságát emeljük ki. A feladatok konkrét munkafolyamatokat indítanak el, melyek tevékenységekből állanak. A szervezeti struktúra rögzítése igen fontos, mert ennek sikeressége kihat a cél- és feladatrendszerre. A jó munkamegosztás és a munka effektív végrehajtása az önkormányzati siker záloga. Így a terület- és településtervezés kapcsán fontos a probléma azonosítása és értelmezése, a helyzetelemzés és értékelés, a célok és követelmények meghatározása, a megoldási módozatok feltárása, az előnyök és a hátrányok (erős oldal, gyenge oldal) felmérése, döntés és a megvalósítás (közben a korrekciók elvégzése). A programorientált szervezeti alapformát a team- (csoport-) orientált forma válthatja fel. A vidékfejlesztés célja a vidéki térségek jólétének fokozása és megőrzése. Ehhez szükséges az életképes vidéki közösségek tevékeny részvétele.
- A *rendszerelemzés* terén (mi? – kompatibilitás, beágyazás, modullehetőségek) azt emeljük ki, hogy az egyes elkészített céltervek szervesen egymásra épülnek-e és erősítik-e egymást.
- Az erőforrások kapcsán az *anyagi erőforrások* (mennyi tőke áll rendelkezésre, tőkebefektetés) és a *szellemi* (humán) *erőforrások* elemzése kerül előtérbe. Meg kell vizsgálni, hogy kinek készül egy-egy részletező tanulmány, ki valósítja meg? Hogyan mozgósítja a szakértőket tervek, tanulmányok megírására és azok végrehajtására. Lényeges egy *szakértői csoport* életre hívása, amely minden esetben elfogadható megoldásokat tud a döntéshozók asztalára tenni. Egyetlen tényező mérvadó, a *szaktudás.* Az eredményorientált munkaköröknek szakemberekkel való feltöltése előbb-utóbb meghozza a várt sikert. Az emberi erőforrásokat ma működési és sikerfeltételként kell kezelni. Fontos a teljesítmény.

- *A döntési kompetencia megjelölése* (országos, megyei, községi, helyi), a működési hatékonyság fokmérője lehet például a jóváhagyások minél gyorsabb elintézése, hogy megkezdődhessen az érdemi munka, a település gazdasági és társadalmi-szellemi életének fellendítése.
- *A végrehajtás módozatai* (régió, megyei, helyi szinten) kapcsán az önkormányzati gondok meghatározó hányada *szervezési* és *vezetési* tényezőkre vezethető vissza. A polgármesterek, jegyzők és rendszergazdák az ügyintézés kezdeményező, összefogó szerepét kell hogy felvállalják. Lényeges annak megállapítása, hogy mennyi a „szükséges" , a „lehetséges" és a „fejlesztendő". Ez a *hosszú távú stratégiai tervezés* alapja. Ezt a célprogramot el kell készítenie valamennyi önkormányzatnak. Vagyis az elvi megfontolások és a gyakorlati lépések szoros összehangolására van szükség, ahol az egyéni és a csoportmunkának létjogosultsága van. A *szakmai elit kreativitására* feltétlenül szükség van, melyet az érdekcsoportok hathatósan támogatnak. A közigazgatási menedzsment és szervezés tehát egy *új szakmává* lép elő. Ez manapság reális értékként kezelendő.
- Alaposan át kell gondolni a kistérségi *gazdaság- és vállalkozásfejlesztés* teljes körét, magasabb szintre emelni a közösségfejlesztést, mozgósítani az emberi erőforrásokat, különös gondot fordítani a környezetgazdálkodásra, az ott élő emberek aktív részvételével. Mindenütt szükség van a helyi cselekvés erejére, a kis közösségek erejére. Már sokan megfogalmazták, hogy a „gondolkozz globálisan és cselekedj lokálisan" elv nem mindig vezet eredményre.
- Fontos lépés a *tájpotenciálok felmérése*. Székelyföld természeti és gazdasági társadalmi adottságaiból, ahhoz igazodó, világos elvekre építő stratégiai irányokat vázoló, a sikeres végrehajthatóságot biztosító saját, *írott és dokumentált területfejlesztési koncepciója.* A demográfiai folyamatokat tekintve megindult az egész Székelyföldre jellemző lassú *öregedés,* amit tetéz a *munkanélküliség.* (Ezt új munkahelyek létesítésével lehetne ellensúlyozni.) A *kistérségek elérhetősége, megközelíthetősége,* a közúti közlekedés minősége, áteresztőképessége, biztonsága nem elégséges. Az infrastrukturális lemaradás lépten-nyomon követhető. Feloldása csak élénkülő gazdasági mezőben lehetséges. A *pénzügyi és a humán feltételek* (képzettség, idegennyelv-tudás) lényeges *javítása* erős kívánalom. A *mezőgazdasági termelés fokozása* (a korábbi háztáji és melléküzemági megoldásokhoz hasonló vállalkozási formákkal), a tradicionális és piacképes agrárágazatok sikeres fejlesztése. Szükség van a kis nyersanyag- és energiaigényű, de magas munkakultúrára alapozó, tudásigényes ipar fejlesztésére (nyomdaipar, bútoripar, elektrotechnikai ipar). Ipari parkok létesítésével is próbálkozni kell, beleértve a szállítmányozási és ingatlanközvetítő vállalkozásokat is.

Összegezésként megállapítható, hogy a *stratégiai tervek* elkészítése nem lehet öncél. Lényeges, hogy a különböző közösségek és a média számára jól érthetők, meggyőzőek és megvalósíthatók legyenek. Az egész folyamat sikere a közreműködők állandó sikeres kommunikációjának hatékonyságától és a pénzeszközök meglététől függ. A községi és falusi fejlesztési programok (stratégiai tervek) akkor eredményesek, ha jól tagolható végrehajtási feladatokra bonthatók, ha megfelelő szellemi és anyagi erőforrásokat rendelnek hozzá, felelősöket jelölnek ki és a közösség ellenőrzi azok idősoros végrehajtását. Ellenkező esetben csak a tervek időszakos felújítására és nem végrehajtására számíthatunk. Fontos tehát a *témamenedzsment.*

Kitekintés. A stratégiai célok mögött látni kell Székelyföldön az értelmezhető *fejlesztési tartalmat* is. A *„mit akarunk"* felhívás tehát elvezet a *„hogyan akarjuk"* módszertani felismeréséig. A túlfeszített absztrakciók sem vezetnek reális megoldásokhoz. Még sok a bizonytalanság, a székely falvak vergődnek, és a jövő egyre jobban belesimul a múltba. De meddig is tart az átmenet? – kérdik falun. Választ nem adhatunk. Az európai integráció valóban még messze van, a reformintézkedések egymásra épülése és időtávlata még esetleges és kétséges. Ezt példázza Székelyföld esete is. A modernizáció és az innováció késik, a székely falvak gazdasági-társadalmi felzárkózása eléggé nehézkes. Egy biztos: *lépni kell, fejleszteni kell.* Előrehaladásunk egyik záloga lesz az *innovációs kézség fokozása.* Amelyik önkormányzat időt nyer – életet nyer! Nem vitás, hogy a *hagyomány* még ma is érték. Minden kicsiny falu egyedi érték, kis székelyföldi városaink építészeti patinája szintén. A vidék a város létfeltétele. Ezért az *esélyegyenlőtlenségek csökkentése* napjainkra korszerű igény. Ezt várják el az autonóm közösségek, önkormányzatok. Nem az idillikus régi falukép visszaállítására van szükség, hanem azok értékes hagyományainak megőrzésére kell törekedni. Falvaink megújulásában szükség van a *civil társadalom horizontális szervezeteinek kiépítésére.*

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

VIDÉKFEJLESZTŐ CIVIL SZERVEZETEK KIALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE A HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TERÜLETEKEN

Márkus János András

Bevezetés

Mintegy három év telt el a IV. falukonferencia óta, s az ott elhangzott előadások még inkább aktuálissá váltak a civil szféra fejlődésének szükségszerűsége kapcsán. A helyi társadalmak fejlődése, az autonóm szerepkörök kiépülése fokozottá vált a gazdaságilag legelmaradottabb területeken is, előtérbe került az identitástudat megerősödése, a közösségben rejlő erő felismerése. Ahhoz azonban, hogy a céljaink érdekében a legmegfelelőbb szervezeti formát alakítsuk ki, elengedhetetlenül szükséges a törvény és a lehetőségek alapos ismerete.

A civil szervezetek kialakulása, csoportosítása, gazdálkodása

a) A helyi társadalmak által képviselt civil szféra létrejötte az 1800-as évek utolsó harmadára tehető, amikor is sorra alakultak a különféle egyletek, egyesületek, körök. A 20. század során jelentősen átalakultak a gyakori politikai és társadalmi változások következtében, melyek közül a legmélyrehatóbb nyomot a szocialista éra okozta (Bőhm A.: Magyarország Társadalmi-Gazdasági Földrajza. 1996. Budapest). A legtöbb szerveződést megszűntették, ellehetetlenítették és a fennmaradtakra is rendszeres nyomást gyakoroltak. Az 1980-as évek közepén, végén ezek a szervezetek újra létrejöttek, az 1990-es évek elején számuk 30 ezerre, míg napjainkban 50 ezerre becsülhető.

A civil szervezeteket a nyugati irodalomban „Non Governmental Organization – (NGO)", azaz nem állami, nem kormányzati szerveződések címszó alatt találhatjuk meg, amelyet „nonprofit", vagyis nem profitorientált jellegük miatt kaptak. Jelen szervezetek többnyire a kultúra, a sport, az egyházi élet, a művelődés, a művészetek, a média, a tudomány, az önsegélyezés, a karitativitás, az érdekvédelem és az érdekképviselet terén tevékenykednek.

Tevékenységeik gyakorlását elsősorban az 1989. évi II. törvény szabályozza, mely az egyesülési jogról szól, és amely hatálya alá tartoznak az alapítványok, közalapítványok és köztestületek. A fenti törvény az egyházakkal (gazdálkodási, nyilvántartási kérdések) sem foglalkozik, pedig szintén bírósági bejegyzés útján jönnek létre és szintén a nonprofit szféra részesei. A szervezetek létrehozására önkormányzatok, magánszemélyek, jogi személyek és jogi személyiséggel nem rendelkező gazdasági társaságok jogosultak. A definíciók kialakítását a Polgári Törvénykönyv 65, 74/A, G §-a határozza meg, illetve bizonyos szervezeti formákra az 1990. évi XL., az 1994. évi XVI., a CII. és az 1996. évi LXVI. törvények vonatkoznak. A legfontosabb a közhasznú szervezetek nyilvántartásáról szóló 1997. évi CLVI. törvény, mely a bejegyzést, a kritériumokat, a célrendszert, az eljárásokat stb. tartalmazza.

b) A különféle civil szerveződések több módon is csoportosíthatóak. 1998 óta új szervezet csak a közhasznúsági bejegyzéssel egyidejűleg hozható létre, melynek két fokozata van, a közhasznú és a kiemelten közhasznú szervezet. A kiemelten közhasznú szervezetek csoportjába azon egyesülések sorolhatók (bírósági bejegyzéssel), melyek alapvető közfeladatok ellátásában vesznek részt, ezért az Országgyűlés, a Kormány, illetve a helyi önkormányzat hozhatja létre azokat. Természetesen egyféle csoportosítás a társadalmi élet különböző színterein tevékenykedő szervezetek besorolása is (lásd 2. bekezdés), illetve más tagozódást jelent a szervezeti forma is, azaz alapítvány, közalapítvány, egyesület, egylet, kör, társaság, köztestület (MTA, kamarák, szakszövetségek, hegyközségek). További csoportosítási szempont lehet a szervezetek nyílt és zárt formában történő működése is (SANSZ: Törvény a civil szervetekről 1997, Debrecen).

A vidéki társadalmak többségében az aktívan működő szervezetek legtöbbször bírósági bejegyzés nélkül működnek, ami azért nem sérti a törvényt, mert nincsenek vezető szervei, önálló költségvetésük, nincsenek bejegyezve, s ily módon elvileg nem is léteznek, többnyire csak egy bizonyos cél érdekében történt helyi összefogáson alapulnak. A törvény szerint működő szervezetek száma jóval kevesebb ennél, merthogy ezen szervezetek működése nehezen megoldott. Leginkább magánszemélyek, vállalkozások, önkormányzatok adományaiból, illetve különféle pályázati pénzekből végzik cél szerinti tevékenységeiket, társadalmi munka keretében dolgozó munkatársakkal.

c) Gazdálkodásukra elmondható, hogy vállalkozásokat üzemeltethetnek, azonban csak a céljaikkal párhuzamos tevékenységi körrel, és a felelősségük is csak a bevitt vagyon erejéig terjedhet, valamint az így keletkező hasznot nem oszthatják fel, csak céljaiknak megfelelő tevékenységre fordíthatják.

A szerveződő civil társadalom előnyei és hátrányai

a) A civil szféra előnyei közé sorolható az önszerveződésen történő alakulás lehetősége, mely biztosítékot teremt a társadalom különböző területein, különböző „nemes" célok képviseletére, érdekérvényesítésére. A független vezető és ellenőrző szerv megválasztásával biztosított a pártpolitizálás kizárása (helyi és országos szint), a családi kapcsolatok érdekeltségének lecsökkentése (helyi szint), a kitűzött célok megvalósítása, a megfelelő szakemberek alkalmazása. Törvényi kötelezettségük, szabályozottságuk által csökkenthető a korrupció, felügyelhető a pénzügyi gazdálkodás, illetve a szervezet egész működése. Legfontosabb erényeik között található a széles körű helyismeret, a beavatkozási pontok alaposabb ismerete, az elhanyagolt szférák felkarolása, illetve az, hogy karitatív, segélyező munkájukhoz különféle kedvezmények társulhatnak (adó- és vámmentesség, adó-, járulék- és vámkedvezmény, katonai polgári szolgálat letöltése stb.).

További pozitívumok, hogy napjaink társadalmában egyre előkelőbb helyet foglalnak el, egyre szélesebb körben végzik tevékenységeiket, egyre több helyen ott vannak a döntéshozó testületek soraiban és egyre jelentősebb rétegeket mozgatnak meg programjaik, tevékenységeik kapcsán. Fejlődésükkel lehetőségük nyílott arra, hogy a pályázatot kiíró szervek már olyan konkrét programokat finanszírozzanak, amelyekre csak civil szervezetek nyújthatnak be pályázatokat, biztosítva ezzel a mindenki számára történő hozzáférhetőséget, igénybevételt. Jelentős lépés a számuk növekedése, mely fontos szerepet tölthet be a polgárosodás útján és az EU-csatlakozás küszöbén.

b) A civil szférának ugyanakkor megvannak a maga hátrányai is. Legfontosabb talán a már korábban is említett működési költségek fedezetének hiánya. A legtöbb szervezet kisebb adományokból (SZJA 1%) és pályázatokból tartja fenn magát és programjait, kevés az igazán tőkeerős civil szervezet. Az okok között elsősorban a nem megtérülő beruházás említhető, ugyanis a legtöbb szervezet segélyezéssel foglalkozik, így a nagy cégek nem szívesen finanszírozzák az ilyen jellegű tevékenységeket. Másik probléma – főleg vidéken –, hogy a szervezetek munkatársai tevékenységeiket főállásuk munkaideje után látják el, így nem tudnak az elvégzendő feladatokra, lehetőségekre megfelelően koncentrálni, hatékonyan dolgozni. Azon szerveződések, ahol ezek a problémák megoldottak, azokat többször maga a bíróság akadályozza az igen hosszas ügyintézési, döntési mechanizmusával. A veszélyforrások közé sorolandó még a nagyobb, tőkeerősebb cégek nem közcélú szervezet alapítási szándéka, hanem az adókedvezmények igénybevételének szempontjából alapított szervezeteik létrehozása, mely esetekben a bizalom, a cél esik áldozatul a tőke oltárán.

A vidékfejlesztésben történő részvétel

a) Az Európai Unió felzárkóztatási programjai lehetővé tették a vidéki Magyarország elmaradottságának csökkenését. A SAPARD-program során, ahol a vidékfejlesztés és a mezőgazdaság szerkezeti átalakítása kapta a fő hangsúlyt, jelentős szerephez jutottak a helyi civil szerveződések. Lehetőséget kaptak saját programjaik megvalósításához, illetve a település, a térség fejlődésének irányításához. Ezek kapcsán célszerű feladataik, tevékenységeik alapján értékelni csatlakozási lehetőségeiket, programban betöltött és betöltendő szerepüket meghatározni.

b) A vidékfejlesztési kapcsolatok lehetőségeit a Tiszamenti Kistérségi Terület- és Gazdaságfejlesztési Társulás (Poroszló, Újlőrincfalva, *Sarud,* Tiszanána, Kisköre, Pély) példáján keresztül mutatom be, melyet elmaradott agrártérség, idegenforgalmi potenciál és ökológiai értékeinek mivolta és sokrétűsége igazolnak.

1999-ben elkészült a kistérség helyzetfeltáró tanulmánya, majd 2000 májusában a stratégia programja, melyekből kiderül, hogy a kistérség területén 7 alapítvány, 3 közalapítvány, 15 egyesület, 4 klub, 6 kör és 6 egyéb szervezet tevékenykedik. A funkciókat tekintve a közalapítványok a települések fejlesztését erősítik, az alapítványok egészségügyi, szociális, környezetvédelmi, EU-csatlakozási, családvédelmi, idősgondozói, oktatási, nevelési és tudományos célokat szolgálnak. Az egyesületek többnyire a horgászat, a sport a polgárvédelem és a tűzoltó szervezeteket tömörítik, a klubok a lovasok és a nyugdíjasok szórakozását, kikapcsolódását segítik, a körök a népdalosokat, a néptáncosokat és gazdákat foglalják magukba, az egyéb szervezetek pedig a Vöröskereszt helyi tagszervezetei és az idegenforgalmi egyesülések.

A felkészülés kapcsán a legfontosabb teendő a lakosság minél szélesebb körének bevonása volt, melyben jelentős szerepet játszottak a civil szerveződések. Tanácsaikkal, ötleteikkel, terveikkel az alábbi prioritás rendszert sikerült meghatározni:

- a diverzifikált kistérségi gazdaság kialakítása,
- az ökológiai szempontok előtérbe helyezése,
- a humán erőforrások fejlesztése, falumegújítás.

Fenti prioritásokhoz többféle alprogram csatlakozik, melyek közül a legfontosabbak: a turizmus fejlesztése, a kézműipar fejlesztése, a mezőgazdasági szerkezet átalakítása, a környezetbarát gazdálkodás bevezetése, a környezeti tudat fejlesztése, a hagyományok megőrzése, az épített és a természeti környezet védelme, a humán erőforrások javítása és a civil szféra fejlesztése.

c) Az alprogramok és a szervezetek tevékenységei körei jelzik már a kapcsolódási pontokat, de érdemes megemlíteni a civilek összefogásának módozatait. A Tisza-tó adta idegenforgalmi lehetőséget mind az üdülőszövetkezet, mind az oktatással és fejlesztéssel foglalkozó szervezetek támogatták, mert felismerték, hogy a hagyományok ápolásával, a rendezett települési arculattal és a megfelelő programokkal, szolgáltatásokkal közösen tudják a fejlődést meggyorsítani. A helyi tagszervezetek, szociális és gondozó szervezetek az idősek, a rászorultak, a betegek ellátásának megszervezését, javítását, segítését hivatottak megoldani a feladatok közös vállalásával, megosztásával. A legjelentősebb szervezetek egyike vállalta az egész program kidolgozását, koordinálását, megszervezését és lebonyolítását; valamint a jelenlegi szerveztek megerősítését, illetve az újak kialakulásának támogatását, segítését. Különös hangsúlyt fektettek a hátrányos helyzetű rétegek képzésére, továbbfoglakoztatási programjaik megvalósítására. Már az 1990-es évek közepén jelezték az észak-magyarországi elmaradott térségek kutatói (*Fehér Alajos, Dorgai László*), illetve a régió társadalmi vonatkozásait felmérő tudósok (*Süli-Zakar István, Béres Csaba*) a civil szervezetek fontosságát, a fejlődésben betöltött szerepüket. Az általuk kiemelt legfontosabb feladatok is a munkanélküliek képzését, reintegrációját elősegítő programok megszervezését, az idősek ellátásának javítását, a humán erőforrások fejlesztését tűzték ki célul, melyek megvalósításának fontos letéteményesei között említették mind a helyi, mind az országos, regionális és megyei hatáskörű civil szervezeteket.

A térség elmaradottságának csökkentését is közös célként kívánják kezelni, ennek érdekében települési és településközi civil fórumot és irodát működtetnek, ahol mindenki igénybe veheti az általuk nyújtott lehetőségeket.

Zárszó

A legfontosabb konzekvencia a civil szerveződések terén, hogy a társadalmi és a gazdasági változásokban előtérbe kerülnek ezen szervezetek, folyamatosan erősödnek, és ezáltal egyre inkább terjed a helyi társadalmak autonómiája. Számuk növekedése, funkcióik skálájának szélesedése is azt jelzi, hogy a mindennapi élet és a társadalom számos részén megtelepszenek, a közélet befolyásoló tényezői lesznek. Segítségükkel csökkenthető az elmaradottság, javítható az identitástudat és az önkormányzatokat is jelentős terhektől és problémáktól mentesítik. Összességében elmondható, hogy a jövő társadalmának kulcstényezőivé válnak, a polgárosodás alappillérei lesznek és az érdekérvényesítéssel a népesség széles rétegét felkarolják.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

ELŐÍTÉLET – CIGÁNYKÉRDÉS ÉS ENNEK DIMENZIÓI A GYÖNGYÖS KÖRNYÉKI FALVAKBAN

Bezzeg Enikő – Nagy Nikoletta

A világ legtöbb országában élnek olyan népcsoportok, amelyek az állam lakossága körében számszerű kisebbségben vannak, és saját nyelvük, kultúrájuk, hagyományaik közössége alapján összetartoznak. Ez az összetartozás-tudat és az identitásuk megőrzésére való törekvés egyben el is választja őket a többségtől, függetlenül attól, hogy állampolgárságuk azonos.

A Magyar Köztársaság Alkotmánya széleskörűen szabályozza és védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségek jogait. Az alkotmány alapján a nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. A kisebbségvédelem alkotmányos intézménye a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, akinek feladata a kisebbségi jogok feletti őrködés.

Az Országgyűlés 1993-ban fogadta el a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII törvényt, amely 1993. október 20-án lépett hatályba. A törvény preambulumában a történelmi hagyományokra és a nemzetközi dokumentumokra hivatkozva kinyilvánítja, hogy „biztosítja mindazokat a jogokat, amelyek a kisebbséghez tartozó személyeknek, mint magyar állampolgároknak és ezek közösségeinek nemcsak emberi jogai, hanem olyan politikai jogok, amelyek segítségével nemzeti vagy etnikai önazonosságuk megőrzése elősegíthető."

A törvény értelmében a kisebbség fogalma a következő: „minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul."

A fentiek értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősülnek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű a cigány népcsoport, melynek életmódjával, kultúrájával, szokásaival a tanulmány második része foglalkozik részletesen.

Elöljáróban arra vállalkozom, hogy a magyar társadalom legnagyobb – és a diszkrimináció által leginkább veszélyeztetett – csoportja, a *cigányság* vagy romák szerepét, ugyanakkor lehetőségeit mutassam be Heves megyében, és ott is különös tekintettel *Gyöngyös környékén.*

Meg kell állapítani, hogy nehéz a cigány etnikumhoz tartozókról adatokat gyűjteni, mert a magyar társadalomban közvetlen rákérdezés útján aligha lehet megállapítani ki cigány és ki nem az. A népszámlálások alkalmával az anyanyelvre és a nemzetiségre vonatkozó kérdéseket tesznek fel, azonban a cigány etnikumhoz tartozóknak csak töredéke mondja magáról, hogy cigány anyanyelvű.

Úgy gondolom, mielőtt gondolataimat folytatnám, mindenképpen tisztázni kell a *cigányság* fogalom jelentését. A fogalom pontos körülhatárolása nem könnyű, a szakirodalom a következő definíciót fogadta el: cigány az, akit a nem cigány környezete – különböző ismérvek (életmód, antropológiai jelleg) – cigánynak tart. A cigányság etnikum. Az etnikai csoportnak az egyének egészen különböző okok miatt lehetnek tagjai; a kritériumok is a történelmi helyzetekkel párhuzamosan változhatnak. Lehet kritérium a nyelvi azonosság, a vallás, a közös lakóhely vagy egyéb alapvető elem is. Normális esetben a tagok többsége megfelel az összes kritériumnak, de ez nem szükségszerű ahhoz, hogy etnikumról beszéljünk.

Az etnikai csoporthoz tartozás *egyrészt*, kisebb vagy nagyobb mértékben személyes vállalás, azonban az önbesorolást ellenőrzi és korlátozza az, hogyan látják, kategorizálják mások az egyént. *Másrészt* fontos felismerés az, hogy az eredeti csoportnyelv nem döntő komponens annak megítélésében, minősülhet-e etnikumnak egy társadalmi csoport. A nyelv a csoport létezésének „tünete", de önmagában csak erősítheti vagy gyengítheti a kontaktusokat.[1]

Az etnikai vagy regionális öntudatok feléledése kihívást jelent a többségi lakosság és a társadalom intézményei számára. A többséghez tartozók vagy a hatalom birtokosai úgy érezhetik, hogy a kisebbségek valamitől megfosztják őket; elveszíthetik megszokott kényelmes pozícióikat, az új helyzethez való alkalmazkodás nyilvánvalóan teher a számukra, hiszen versenyhelyzetbe kerülnek életük sok színterén. A többség és a kisebbség viszonyának egyik legfontosabb alappillére az egyén és csoportok számára az *esélyegyenlőség* biztosítása. Ez csak akkor biztosítható a kisebbség számára, ha a többség által elfogadott lesz a pozitív diszkrimináció. Továbbá, a többség és a kisebbség viszonya kölcsönviszony, és egymást kölcsönösen be kell fogadni. Ez azonban csak úgy

[1] Forray R. Katalin – Hegedűs T. András 1998: Cigány gyermekek szocializációja. Aula Kiadó. Budapest, p. 17.

működhet, ha az előítélet problémáját felismerjük, megértjük és megpróbáljuk megoldani. Hangsúlyozom azonban, hogy előítéletről, de kölcsönös előítéletről kell beszélni. Az előítéletek Magyarországon azért létezhetnek, mert a kisebbség és a többség összeilleszkedésének *valós* szociális, kulturális, szokásrendi nehézségei vannak. *Fontos tehát, hogy nem az előítéletek miatt van cigánykérdés, hanem a cigányság és nem cigányság együttélésének valós problémái miatt.*[2]

Ezek a problémák, élő gondok a mai Magyarországon, az 1989/90-es rendszerváltás óta egyre súlyosabban jelentkeznek. A jelenség Magyarország egész területén érezteti hatását, mégis vidéken jelentkezik akut problémaként. Ha a cigányok régiók szerinti megoszlását figyeljük Magyarországon, megállapítható, hogy az elmúlt száz év során jelentős változások történtek.

Az Alföld, amely a cigányság 30%-ának ad ma otthont, 1893-ban még a romák közel felét tömörítette. A Dunántúlon a fenti időszak alatt a vizsgált kisebbség százalékos aránya 28,3%-ról 23,4%-ra csökkent.

Magyarország északi része tradicionálisan nagyszámú cigányt koncentráló térség; Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 9,2%, Heves megyében 5,2%, Nógrád megyében 7,45% a cigányok aránya, ez összességében az ország régióit tekintve a legmagasabb.

A szocializmus időszakában megfigyelhető volt az országban a foglalkoztatási átrétegződés és az ezzel párhuzamosan jelentkező urbanizálódás; ez a jelenség a cigányokat is érintette. Az arra az időszakra jellemző hatalmas beruházások sok alacsonyan képzett munkaerőt igényeltek, így tömegével vonzották a cigányokat elsősorban a fővárosba és a jelentősebb nagyvárosokba, illetve jelentősebb ipari központokba: Miskolc, Ózd, Salgótarján, Oroszlány. Hagyományos településterületeiken azonban a városlakó cigányok aránya ma is nagyon alacsony, Heves megyében például 15,5%. Ez a tény azt jelzi, hogy a cigányságnak azon tagjai, akik elhagyták szülőhelyeiket, általában megyéiken kívül eső városokat, de ami még fontosabb, ipari centrumokat választották végső céljuknak.

A rendszerváltást követő piacgazdaság áldozatainak tekinthetők azok a cigányok, akiket éppen alacsony kvalifikáltságuk okán elsőként bocsátották el munkahelyükről. Ekkor jelenik meg a tömeges munkanélküliség Magyarország legnépesebb etnikai csoportjában. Ez a tény egy új jelenséget is létrehozott, mégpedig megjelent a cigányságnak mint társadalmi csoportnak kulturális válsága is; hiszen rések keletkeztek az eddig szilárd patriarchális rendszerükön – éppen a munkanélküliség okán.

A magyarországi cigányok így többszörösen is hátrányos helyzetűek. Társadalmilag annyiban, amennyiben alacsony képzettségük, nagy családjuk, illetve a

[2] A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. MTA Kiadó. Budapest, 1999. p. 10.

velük szemben táplált előítélet megakadályozza őket abban, hogy bekapcsolódjanak a társadalmi mobilitásba (vertikális, inter-, intragenerációs és horizontális mobilitásba).

Földrajzi hátrányuk szintén jelentős, ami a gazdasági centrumtól távol eső hátrányos helyzetű lakóhelyükből következik, hiszen többségük ma is falvakban él.

Ezek a hátrányok halmozottan jelentkeznek a mi északi régiónkban, ennek megoldásában a többségi társadalomnak jelentős és elsődleges szerepe van.

Magyarországon az elmúlt évtizedekben két jelentős cigányságkutatásra került sor: az egyik 1971-ben, a másik 1993–1994-ben volt. Ezekben a vizsgálatokban azokat tekintették cigánynak, akiket a környezetük annak mondott. Meglehetősen bonyolultan választották ki a vizsgálat mintáját, mert először azokat a településeket, városrészeket határozták meg, ahol nagyobb számú cigány etnikumú népesség él, s az ezek közül választott települési mintánál a helyi társadalom néhány tagját kérdezték meg, kik cigányok az adott településen.

A roma népesség számáról is ezekből az adtafelvételekből vannak a legmegbízhatóbbnak látszó becslések. 1971-ben 320 ezerre, 1994-ben 434 ezerre becsülték a népességet, vagyis 1971-ben az ország lakosságának valamivel több, mint 3%-a, 1994-ben közel 5%-a tartozott a cigány etnikumhoz.

Kiindulópontként fontos rögzíteni azt a tényt, hogy a cigányság Magyarországon nem egységes társadalmi alakzat, hanem három olyan jelentős etnikai csoportból áll, mely csoportok egymással ez idő tájt merev házasodási, endogám kört alkotnak, amelyhez tapad a társadalmi kapcsolatok esetlegessége és merev elhatárolódása is.

1. A cigányság legnagyobb etnikai csoportját a magyar anyanyelvű magyar cigányok jelentik, akik a II. világháborút megelőző időben részben zenélésből, részben sármunkából és legfőképpen mezőgazdasági bérmunkából tartották fent magukat. Arányuk meghaladja a 70%-ot.
2. A második, nagyobb csoportjuk a román anyanyelvű beás cigányok, akik a két világháború között még elsősorban teknővájásból és más famunkákból, részben mezőgazdasági napszámos munkából éltek. Arányuk megközelíti a 10%-ot.
3. A harmadik nagyobb csoportjuk a cigány anyanyelvű, úgynevezett oláh cigányok, akik a két világháború között még vándoriparosságból és jórészt kereskedelemből, és részben napszámos munkából tartották fönn magukat. Arányuk meghaladja a 20%-ot.

Az utóbbi időben azt mondhatjuk, hogy a cigányság etnikai csoportján belüli lokális, foglalkozási, és törzsi nemzetiségi kultúrák egységesültek az etnikus kultúra szintjén, és most lehetünk szemtanúi annak, hogy egyre inkább megfogalmazódik a három cigány etnikai csoport közötti kulturális integráció szándéka, mintegy a cigány nemzeti kultúra megszerkesztésének szükséglete.

Megállapítható, hogy Magyarországon élő cigány etnikumhoz tartozó lakosság az átlag népességnél jóval hátrányosabb helyzetben van, hátrányuk 1971-től (az első cigányvizsgálat) a mai napig erősen fokozódik. Persze, közismert tény, hogy a rendszerváltás óta eltelt évtizedben az ország lakosságának helyzete is jelentősen romlott. Ennek számos oka között szerepel az infláció is, amely azt eredményezte, hogy a KSH 1998-ban közreadott adatai szerint 1997-ben az egy keresőre jutó reálbér 1990-hez képest csak 82,7%-a volt. Ez és egyéb tényezők vezettek oda, hogy ugyancsak 1997-ben az ország lakosságának 14%-a relatív szegénységben, azaz az átlagos jövedelem fele alatt, 31%-a pedig abszolút szegénységben, vagyis a létminimum alatti szinten élt. Ezeket az adatokat azért tartjuk fontosnak megemlíteni, mert közismert tény, hogy e réteg alulképzettsége és az ország gazdaságilag kevésbé meghatározó térségeiben való letelepedettsége miatt a cigányságot fokozottabban sújtják a gazdasági és szociális téren megnyilvánuló megszorítások. Ennek tudhatjuk be, hogy míg a felmérések szerint 1992-ben a romák 46%-a élt relatív szegénységben, addig ez az arány 1997-ben már 58% volt.

Fokozottan igaz ez az ország északkeleti részére, így Heves megyére, s ezen belül természetesen Gyöngyös városára is. A korábbi évtizedek fejlesztési politikája ebben a térségben olyan nehéz- és energiaipari központokat hozott létre, amelyek az elmúlt tíz évben gazdaságtalannak bizonyultak, így vagy csődbe mentek, vagy csupán jelentős számú dolgozójuk elbocsátása árán tudták megmenteni magukat. Ehhez járul az is, hogy e területek munkaképes lakosságának jelentős része korábban ingázó volt, így az elbocsátottak számát gyarapították az eddig más régiókban alkalmazottak is, akiknek jelentős része – és itt nem csak a romákra kell gondolni – alulképzettsége miatt korábban is csupán rosszul fizetett segédmunkát végzett. Ez viszont azzal a következménnyel járt, hogy a munkanélküliek 10,4%-os országos átlagával szemben Heves megyében ez az arány 12%.

Annak megállapítását, hogy e csoporton belül mekkora a romák aránya, két tényező nehezíti. Az egyik, hogy a Magyar Köztársaság hatályos törvényei szerint csak az tekinthető románnak, aki maga is annak vallja magát, a másik pedig az, hogy a nyilvánosságra hozott adatok csak azokra vonatkoznak, akik regisztráltatják magukat a munkaügyi központokban, vagy bekerültek a szociális gondozás ügyfelei közé. Köztudott azonban, hogy a romák az össznépességen belüli arányuknál nagyobb mértékben váltak munkanélkülivé – nem kis részben a fentebb említett tényezők (alulképzettség, ingázás) következtében –, s vannak olyan térségek, ahol ez az arány akár még a 90%-ot is meghaladja.

Gyöngyös és környékét vizsgálva tény, hogy a roma családok 31%-a egyáltalán nem rendelkezik jövedelemmel, s csupán 4%-uk rendelkezik egy főre eső tízezer forintnál magasabb jövedelemmel. Noha az ilyen adatok megbízhatósága minden esetben némileg megkérdőjelezhető, a helyzet már 1995-ben is úgy

festett, hogy a roma családok 96%-ának jövedelme nem érte el a létminimum kétharmadát sem. Azóta ismereteim szerint ez a körülmény nem változott lényegesen.

Mindezen tényezők magukkal hozták a magyarországi roma társadalom struktúrájának csaknem gyökeres átalakulását:

- A megélhetési lehetőségek radikális csökkentése azzal az eredménnyel járt, hogy a mindennapok anyagi feltételeinek biztosítása érdekében egy új, az eddigieknél agresszívabb harcmodor alakult ki. Ez megnyilvánul magán a roma közösségen belül is, hisz a kioszthatő pénzösszegek korlátozott volta törvényszerűen vezetett el a farkastörvények érvényesüléséhez.
- Ugyanezen tényező befolyásolta, hogy mindezekkel összefüggésben létrejött egy új jelenség; a *roma társadalom* hagyományos struktúrájának *radikális átalakulása*. Minthogy a segélyek megszerzésében a nemegyszer igencsak harciasan fellépő, gyermekeiket tigrisként védelmező roma asszonyok vették át a főszerepet, az eddig a családfenntartó szerepét betöltött, mára azonban munkanélkülivé lett aktív korú és keresőképes férfiak mintegy „eltartottakká" lettek, s ezzel elveszítették korábbi tekintélyüket. Ez pedig többször deviáns magatartásformák (alkoholizmus, szerencsejáték) kialakításához, illetőleg – esetenként a garázdaságig fajuló – agresszivitáshoz vezethet, családon belül és azon kívül egyaránt. Ehhez járul, hogy a szociális támogatásra kioszthatő pénzeszközök korlátozott volta folytán új, az eddiginél keményebb harcmodort kellett felvenniük, így lecsökkent a roma közösségen belüli, hagyományosan meglévő szolidaritás, helyét a farkastörvények vették át.

További gondot jelent, hogy a romák többsége a gazdasági átalakulás folyamatába legfeljebb csak kényszervállalkozóként léphetett be. Vállalkozói tapasztalatok híján többségük még e tevékenység legalapvetőbb feltételeivel sem volt tisztában, ezért közvetlen, azonnali létfenntartására fektette a hangsúlyt, bevételeiből nem képzett alaptőkét vagy tartalékot, így vállalkozásaik gyakran kudarcba fulladtak. Ehhez járult, hogy az őket alvállalkozóként alkalmazók – ismereteik hiányával visszaélve – nagyrészt őket „kijátszva" biztosították a munkát.

Összefoglalásként az a véleményem, hogy társadalmunk nem csupán tagjainak iskolázottsága, munkája, a tulajdonosi minősége mentén óhajt tagolódni, hanem szerepet kapnak azok a kulturális minőségek, amelyeket hajlamosak elfeledettnek tekinteni. Amikor erre sor kerül, arra reagálni kell a társadalomnak, létrehozva és támogatva a kisebbségi kultúrák intézményrendszerét. Hiszen nem engedhetjük meg magunknak azt, hogy jelen esetben a kultúrát monopolértéknek tekintsük, ezáltal valamiféle spiritualizált, magasabb szempontból

deviánsnak vagy marginálisnak kezeljük a kisebbségi, etnikai regionális folyamatokat. Ez is alátámasztja, hogy a cigánykérdés a mai magyar társadalom egyik neuralgikus problémája.

Befejezésül, ezen kérdéskör orvosolásának módja túllépni az elméleti koncepciókon: megfigyelni és feltárni a fekélyes részeket; és át kell tudnunk lépni a gyakorlati megoldások mezejére, de kiemelendő, hogy ez csakis hosszú távon képzelhető el. Ez kell, hogy biztosítsa, hogy az általunk elképzelt ideológiák nehogy utópiává, hanem mindenki számára érzékelhető és megnyugtató valósággá váljanak.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

STRATÉGIATERVEZÉSI ELJÁRÁSOK ALKALMAZÁSA A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Veres Lajos

A közép-kelet-európai országokban – így hazánkban is – az új regionális politikán alapuló *területfejlesztési programok* mint alapdokumentumok létrehozása történik (eredeti szellemi tőkefelhalmozás korszaka). Eközben megkezdődik az Európai Unió regionális politikája alapelveinek érvényesítése és maga a stratégiaalkotás, amelyek remélhetően kezdeti lépéseit jelentik egy hosszú távú folyamatnak.

A bizonytalanság és ismerethiány a területi tervezés sajátos ellentmondása, amely végigkíséri a tervkészítés folyamatát. *Új típusú területi tervezési rendszer* megvalósítására van tehát szükség, amelynek fő elemei: stratégiai szemléletű tervezés, koncepciók után programozás, a tervek közötti iteráció, a tervek rendszeres felülvizsgálata, korrekciója, jövőkép kutatása, matematikai módszerek alkalmazása, korszerű információs rendszerek kiépítése, monitoring.

A tervezésnek kell megadni a választ a tágabban értelmezett környezetváltozás fenyegetéseire és kínálkozó lehetőségekre. A válasz *a belső erőforrások kreatív felhasználásával* születik meg. A környezeti változásokra való reagálás döntésekben valósul meg, amelyek egy megjelölt cél érdekében a pozíciók megváltoztatását kívánják elérni.

A stratégiai tervezés a célok, stratégiák, operatív tervek elkészítésének, akciók és intézkedések kidolgozásának, majd pedig a terv megvalósításának ellenőrzését is magába foglaló komplex folyamata. A leginkább elterjedt, ún. „Design School", vagy más néven SWOT-modell szerint a stratégia a külső és belső tényezők, a sikertényezők és a kompetenciák metszéspontjában áll elő. A külső lehetőségeket az erősségek részére használjuk ki, a fenyegetéseket elkerüljük, gyenge pontjainkat megerősítjük. A stratégiaalkotás irányított, tudatos gondolkodási folyamat. A folyamat felelőse a legfelsőbb döntéshozó. Fontos, hogy a stratégia egyedi, kreatív gondolkodás terméke, jól megfogalmazott, és egyszerű legyen. A stratégiát meg kell valósítani, a szervezet követi a stratégiát.

A stratégiai tervezés alkalmazhatósága a vidékfejlesztési stratégiák kialakításában és megvalósításában is rendkívül fontos momentum, hiszen előrelátást, együttgondolkodást és folyamatot hordoz magában, amelynek során a szereplők

módosíthatják, kiegészíthetik korábbi elképzeléseiket. A stratégiaalkotás felkelti, majd pedig fokozza a külső környezet iránti érzékenységet és ebből következően pedig az alkalmazkodóképességet is. A stratégiaalkotás SWOT-modelljét az *1. ábra* mutatja be.

1. ábra

A stratégiaalkotás SWOT-modellje

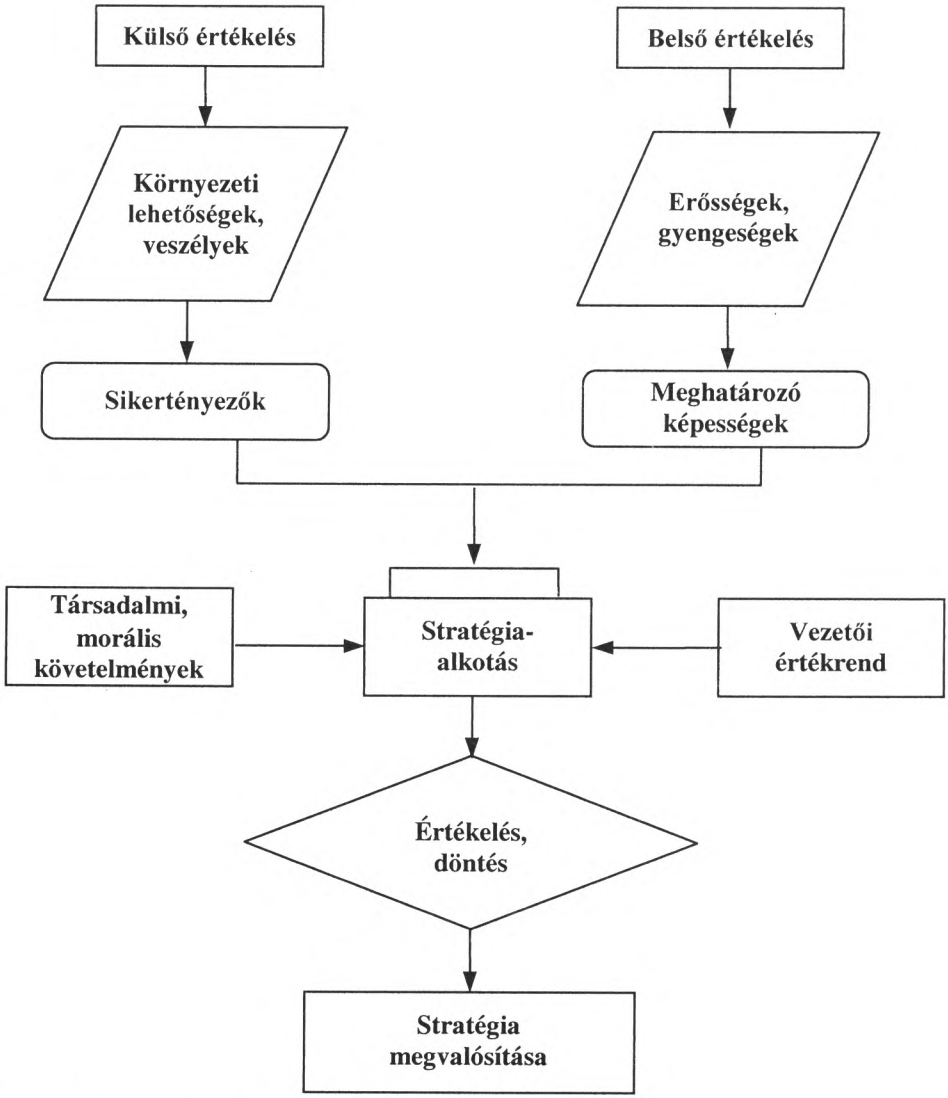

Forrás: Saját szerkesztés.

Jól láthatóan elkülönül az elemzés két vonulata: a külső és a belső értékelés. Nem hagyható figyelmen kívül két további összetevő sem. *Társadalmi, morális követelmények*, amelyek részben megfogalmazódnak különböző dokumentumokban, részben íratlanul léteznek a hétköznapi tudatban. *Vezetői értékrend,* amelyet a térség irányító testületeinek vezetői részéről személyesen is vállalt értékeket jelent. Ebből következően a testületek összetételének változásával ez az értékrend is változik. Minél kisebb közösségeket érint a stratégia, minél közelebb kerül a tervező a vidékhez, az emberekhez, annál inkább felértékelődik a két utóbbi értékrend.

Az *erősségek* (strengths) azok a speciális tulajdonságok és képességek, amelyek előnyt jelentenek. Az erősség inkább relatív, mint abszolút és inkább belső, mint külső kategória. Egy pillanatnyi állapot, amely valamely folyamat eredménye, elveszthető és elvehető. A *gyengeségek* (weknesses) azon tulajdonságok összessége, amelyek másokhoz viszonyítva hátrányt jelentenek. Szintén relatív és belső kategória, amely egy adott pillanat állapotát tükrözi. A lehetőségek és veszélyek többnyire külső környezetünkben merülnek fel, de néha a belső környezet is forrásuk lehet. Mindig jelen vannak, csak sokszor nem ismerjük fel azokat.

A *lehetőség* (opportunities) mindenki számára rendelkezésre álló tényező, hasznosítása nagymértékben függ az egyed kockázatviselő képességétől. A lehetőség minden olyan esély, amelyet megragadva új vagy módosított stratégia fogalmazható meg. A *veszély* (threats) minden olyan ésszerűen valószínű és többé-kevésbé váratlan esemény, amely komolyan veszélyezteti a képességeket, a célok elérését. Másképpen fogalmazva veszélyt hordoz minden olyan környezeti esemény, amely csökkenti az elérhető eredményeket. Szelektíven ható tényező, másokhoz képest jelent nagyobb hátrányt számunkra. Veszély esetén a védekezés korlátozott, más esetek keresendők.

A térség helyzetének bemutatása és elemzése során a szakértők, illetve a munkában részt vevő konzulensek nagyon sok szempontot figyelembe vesznek, emiatt gyakran terjedelmes és külalakra is tetszetős tanulmányok születnek. A „Hogyan tovább?" kérdésre azonban nem a vaskos tanulmánykötetek adnak választ. A továbbiakban olyan eljárás kerül bemutatásra, amely a regionális gazdaságtan oldaláról elméletileg megalapozott, áttekinthető és ezzel együtt mégis kellő szabadságfokot nyújt a stratégiaalkotásban résztvevők számára sajátos elgondolásaik, szempontjaik érvényesítésére.

Az eljárás – miközben igényli a minél szélesebb körű helyzetelemzést – megköveteli a *figyelemkoncentrálást* és a *minősítéseket.* Vannak olyan tényezők, amelyeket minden vidékfejlesztési stratégia kialakítása során figyelembe kell venni függetlenül attól, hogy mely területi szintről van szó, vagy milyen földrajzi elhelyezkedésű, vagy éppen milyen gazdasági fejlettségű térségről van szó. A következőkben ezen tényezők kiválasztásának szempontjairól lesz szó.

A keresetorientált térségi stratégia alkalmazása esetén a tervező: a térséget egységes egészként kezeli; a térség *belső (endogén) adottságaiból indul ki;* a térségen belülről kiindulva mind több külső (exogén) tényezőt vesz figyelembe; előtérbe helyezi a térségi együttműködéseket, a hálózatokat, a klasztereket.

A keresletorientált fejlesztési megközelítés felértékeli a térség belső (vagy endogén, illetve újabban „puha") tényezőit: földrajzi adottságok, kulturális értékek, közösségi rendszerek, identitás, gazdasági és politikai vezetés, partnerség, fejlesztési stratégia, szinergiák.

Mindezek együttesen meghatározzák a térségek két fontos *értéktulajdonságát:* az alkalmazkodókészséget és az abszorpciós készséget.

Különböző megközelítéseket egybevetve a javasolt stratégia alkotási eljárás a következőképpen épül fel: a minősítendő belső tényezőket (T_B) elsősorban a keresletorientált stratégiai megközelítés határozza meg, ugyanakkor kiegészítő jelleggel megjelennek a kínálati elemek is. A külső környezet oldalánál számba vett tényezők (T_K) változatai, különböző forgatókönyveket alapoznak meg, a különböző forgatókönyvek pedig eltérő stratégiákat eredményeznek.

1. táblázat

Minősítendő belső tényezők köre (T_B):

Megnevezés	Részletezés	T_B
Közlekedési helyzet	Hálózatok kiépítettsége (vasút, közút, vízi út, légi út) Elérhetőség (nemzetközi, központok, helyi)	
Telekommunikáció fejlettsége	Telefon, telefax, számítógép használata, internet, ISDN-vonalak kiépítettsége	
Humán potenciál	Képzettség, munkaerő költségei, nyelvismeret, vállalkozókészség, potenciális alkalmazottak életminősége (lakás, egészségügy, szabadidő stb.), gazdasági-politikai vezetés, identitás	
Gazdasági környezet	Klaszterek (ipari, mezőgazdasági, turizmus), piacok közelsége (vevőkör, beszállítók stb.), szolgáltatások (háttéripar, energia, pénzügyi stb.), innovációs miliő, térségfejlesztési program, saját pénzügyi források	
Környezeti adottságok (belső)	Természeti környezet állapota, termőhelyi adottságok, ingatlanfejlesztés költségei, egyéb értékek (ásványok, termálvíz stb.)	

A minősítés tartalmi követelményei:

Tényadatok bemutatása; idősorok alapján tendenciák, prognózisok felállítása; összehasonlító értékelés (nagyobb térséggel, országos adattal stb.); jelenségek, tendenciák ok-okozati összefüggéseinek feltárása.

A továbbiakban a térség *belső adottságaiból kiindulva* a külső környezet által biztosított lehetőségek, illetve a fennálló veszélyek figyelembevételével egy tervezési lépéssorozat kerül bemutatásra, amelynek eredményeképpen meghatározható a várhatóan optimális fejlesztési stratégia.

1. Első lépés: a minősítendő belső tényezők (T_B) kiértékelése és elhelyezése 0–10 (vagy 0–100) beosztású skálán (X értékek).

2. Második lépés: minden tényező esetében a lehetőségek és veszélyek kiértékelése és elhelyezése 0–10 (vagy 0–100) beosztású skálán (Y értékek, T_K).

A lehetőségek–veszélyek $T_K = Y$ értékeinek felvételekor az alábbi szempontokat célszerű figyelembe venni *(2. ábra)*. Az adott belső tényezők „X" tengelyen elfoglalt pozíciója jelen tervezési periódusban mennyivel javítható, vagyis mennyivel tolható el pozitív irányba az erősségek felé.

2. ábra

Az optimális fejlesztési stratégia meghatározása

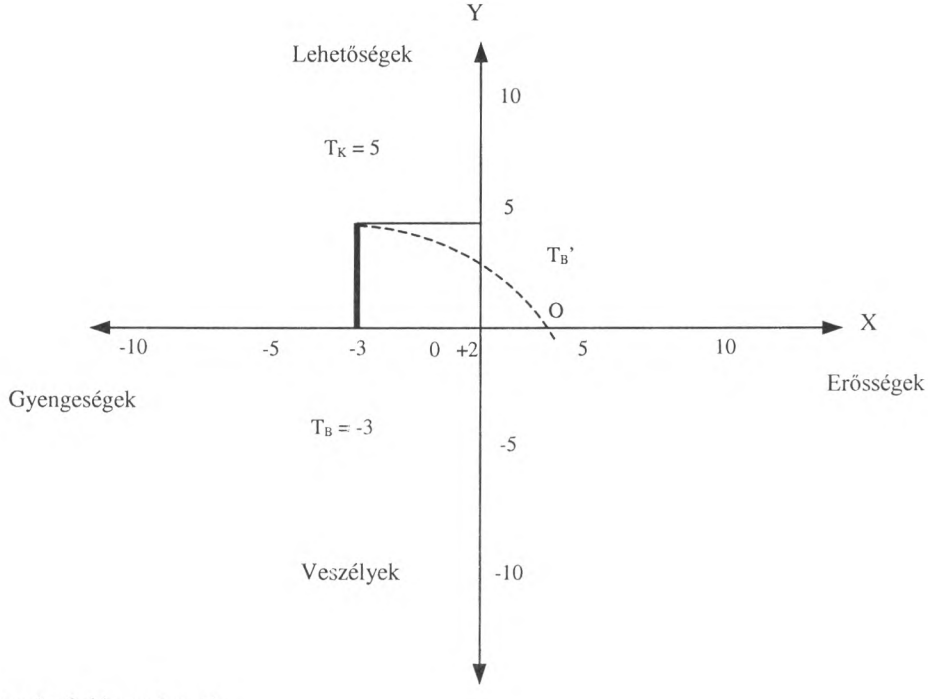

Forrás: Saját szerkesztés.

A példaképpen bemutatott ábrán T_B tényezőhöz tartozó Y érték +5, vagyis ennyivel javítható az X tengely menti pozíciója: –3-ról +2-re. Így sikerült a jelenleg még gyengeségnek minősített tényezőnél erősség állapotát elérni. A T_B' új állapot azonban valószínűleg nem az X tengelyen fog elhelyezkedni, mert az új állapotában is fenyegetik veszélyek, vagy újabb fejlődési lehetőségeket hordoz magában. Ha a tervező megfelelően figyelembe vette a külső környezetben

várható feltételek változási irányait, a tendenciákat, akkor elkerülhető, a T_B' lefelé tolódása.

Figyelembe kell azt is venni a tervezési időszakban (az EU tervezési gyakorlatához igazodva 7 év), hogy a vizsgált térség földrajzi környezetében elhelyezkedő térségek, a régiók és az ország is fejlődik. Ezért a tényező X és Y értékeinek megítélése szempontjából a „0" értékek felvétele jelenti a munka kritikus szakaszát. Mivel minden érték relatív kategória – valamilyen paraméterhez, vagy más térségekhez való viszonyítást jelent – rendkívül nagy tévedési lehetőségeket rejt magában a „0" érték helytelen megválasztása. Annál reálisabb az eljárás, minél nagyobb léptékű a viszonyítás és minél objektívabb a megítélés.

A jövőbeni célállapot tervezésének tehát azt is figyelembe kell venni, hogy a fentiek szerint értelmezett „0"-pont a tervezési időszak végére eltolódik (0'). Az eltolódás új x és y értékekkel fejezhető ki: 0' (x_o; y_o). Magyar viszonylatban tekintettel az átfogó fejlesztési terv irányelveire, a GDP növekedése évi 4–5%-ban vehető számba, miközben az infláció várhatóan csökken. Ez azt jelenti, hogy a térség külső környezetében 2000–2006 között mintegy 30%-os állapotjavulás következik be.

Következmények

- Ha a térség megfelelően kihasználja erősségeit és alkalmazkodik az új követelményekhez, a tervezési időszak végére eléri vagy megtartja a külső környezetében bekövetkező állapotváltozást.
- Ha a térségben nem megfelelő az alkalmazkodó- és cselekvőkészség, nem hozzák meg a szükséges stratégiai döntéseket, akkor nem tudnak lépést tartani a külső környezet változásaival és a tervezési időszak végére vesztenek pozícióikból, relatív elmaradásuk fokozódik.

Az ismertetett első két lépésben a tervezői munka eredményessége a következő tényezőktől függ.

A tervező munkacsoportoknak (team) sikerült-e jól megismernie a vizsgált területi egységet és annak külső környezetét; a szakértői háttéranyagok megfelelően minősítik-e a javasolt tényezőket; megfelelő volt-e a „0" értékek felvételének módja (például az országos átlag vagy a megengedett normaértékek stb.); a statisztikai mutatókat sikerült-e kiegészíteni empirikus vizsgálatokkal; sikerült-e a tervezésbe bevonni a helyi szereplők meghatározó körét, és ezáltal közösen állást foglalni tényezők megítélésében.

3. *Harmadik lépés:* a tényezőnként összetartozó X és Y értékek koordináta rendszeren történő ábrázolása.

Például, ha a T_{B13} környezet állapota tényező erősségként $X_{13} = 2$ értéket kapott és lehetőség van olyan fejlesztésekre, amelyek javítják a környezet állapotát, $Y_{13} = 5$ érték vehető fel (*3. ábra*).

Amennyiben egy vagy több belső tényező (T_B) esetében a külső tényezők (T_K) különböző értékeket is felvehetnek, változatok keletkeznek. Ezeket a változatokat külön kell ábrázolni és ezekhez majd különböző forgatókönyvek kapcsolhatók.

3. ábra

Egy lehetséges pozitív forgatókönyv

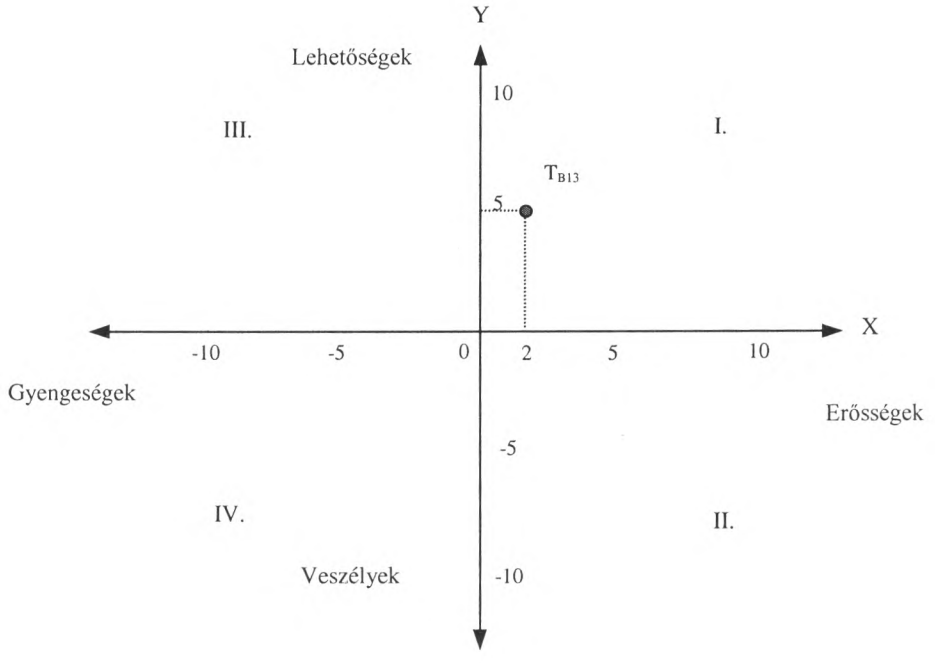

Forrás: Saját szerkesztés.

4. Negyedik lépés: az összes tényezőt elhelyezzük a koordinátarendszerben és megvizsgáljuk elhelyezkedésüket, szóródásukat.

Az I. tartományban elhelyezkedő tényezők az ún. *kitörési* pontok, amelyek offenzív stratégiát támogatnak. A II. tartományban elhelyezkedő tényezők hatása stabil *pozíciót tartó*, ezért diverzifikált stratégiát támogatnak. A III. tartományba került tényezők hatása *instabilitást*, kockázatokat rejt magban, ezért váltásorientált stratégiát váltanak ki. A IV. tartományba került tényezők miatt mentőakciókra van szükség, ami defenzív, *válságkezelő* stratégiai lépéseket igényel.

A tényezők nagy számának sűrűsödési helye a *fő stratégiai irányt* mutatja, a szóródások pedig a *kiegészítő stratégiaelemeket*. A stratégia a tényezőkhöz köthető célok rendszerével építhető fel, amelyek indikátorok rendszerén keresztül számszerűsíthetők és leírhatók. Az indikátorok képezik az elindított programok ellenőrzésének (monitoring) alapját.

Az ismertetett eljárást alkalmazták a Balatonszárszó és a Pétervására kistérségek területfejlesztési programjának kidolgozásakor, valamint a Kunmadarasi Vállalkozási Övezet fejlesztési stratégiájának elkészítése során.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

AZ ÖNKORMÁNYZATI KÜLKAPCSOLATOK MENEDZSELÉSÉNEK KÉRDÉSEI

Hervainé Szabó Gyöngyvér

Az önkormányzatok külkapcsolatainak menedzselését több szintről közelíthetjük meg: a globalitás nemzetközi viszonyai, az EU mint nemzetközi intézményrendszer viszonyai között, a diplomácia „szoft" kérdései tárgyalásával, az önkormányzati szövetségek feladatai áttekintésével, illetve az önkormányzatok szintjéről elindulva.

Az önkormányzatiság a nemzetközi kapcsolatok globális rendszerében

A XX. század végén a globalizáció folyamata a nemzetközi kapcsolatokat és viszonyokat is áthatja. A globalizációt szinte mindenkor együtt említik a lokalizációval, mint ugyanannak a folyamatnak a kísérő jelenségét. Az általános megfogalmazásokon túl a lokalizáció a nemzetközi kapcsolatokban több szinten is megragadható, azokat új módon hatja át. A nemzetközi viszonyok lokalizációjának főbb jellemzői a következő folyamatokban ragadhatók meg:

- A helyi és regionális önkormányzatok chartái, a chartamozgalom világméretű terjedése beemelte az önkormányzati autonómiát az alapvető jogok rendszerébe, és az egyéni, polgári szabadságjogok értelmezését az autonómiák hiánya ma már értelmezhetetlenné teszi a helyi demokráciák nélkül.
- A nemzetközi politikai közösségben egyre több ország belső jogrendje alakult át úgy, hogy az önkormányzati demokrácia és az önkormányzati helyhatósági választások beépülnek a demokrácia belső rendjébe. (Közép-Kelet-Európában, Indiában, Afrikában, Latin-Amerikában az elmúlt tíz évben több százezer önkormányzat keletkezett és rendezett helyhatósági választásokat.) A folyamat eredményeképp a XX. század végén a demokrácia felfogásába, értelmezésébe már az önkormányzati, szubnacionális demokratikus rendszer működtetése is beletartozik.

- A fejlett világ, századvégi terminológiával a NYUGAT, illetve az általa létrehozott intézmények, az ún. *fejlesztési programok* révén egyre inkább bevonják önkormányzataikat a fejlesztési programok kivitelezésébe, sőt, maguk a nyugati önkormányzatok is érdekeltek ilyen programokban és a nemzetközi vagy szupranacionális szervezetekben maguk is kezdeményezik ezen programok indítását.
- A helyi és regionális önkormányzatok a nagy metropolisok esetében valóságos államokként funkcionálnak, cselekszenek, maguk is a nemzetközi kereskedelem és politika, a pénzpiacok önálló szereplői. A „city" mint a nemzetközi viszonyok aktora színrelépése a nemzetközi politikában, a globális gazdaságban tipikusan századvégi jelenség.
- A helyi és regionális önkormányzatok nemzetközi szövetségei, szervezetei, kongresszusai, illetve a nemzetközi intézmények önkormányzatokkal foglalkozó hálózatai befolyásos részévé váltak a nemzetközi intézményrendszernek: olyan nagy narratívák, mint az Agenda 21, a fenntartható fejlődés programja, elképzelhetetlenek a Local Agenda 21, azaz az önkormányzati fenntartható programok nélkül. Ugyancsak ezen eszmerendszerek és politikai programok körébe sorolhatjuk a környezeti programokat, a szubszidiaritás, vagy a partnerség európai narratíváit.
- A fejlesztési programok legfőbb tartalmát a demokratikus intézményfejlesztés, vagy intézményépítés adja, ami alatt napjainkban az önkormányzati menedzsment, a vállalkozó önkormányzat, a szolgáltató önkormányzat, a kompetencia alapú önkormányzás, az elszámoltatható önkormányzat mint menedzsmentfilozófiák átültetése, az ehhez kapcsolódó tréningeket értik.
- A fejlesztési programokban, illetve a regionális fejlesztési elméletekben bekövetkezett paradigmaváltás – miszerint a központi kormányzat kevésbé hatékony a fejlesztésekben, a fejlesztés legfőbb hajtóerői az endogén források – egyre több, ún. „déli", azaz fejlődő országbeli, vagy kelet-európai önkormányzat kapcsolódik be a fejlesztések menedzselésébe mint befogadó.
- A szövetségi berendezkedésű államok, régiók önálló külpolitikai tevékenysége mérhető a szupranacionális intézményekbe való betagolódással, illetve a nemzetközi, szupranacionális intézményekhez – mindenekelőtt az EU-hoz – kötődő, azokhoz delegált „missziók", irodák, kirendeltségek százainak megjelenésében.

Az ezredvég lokalizációs trendjeiből fakadóan az önkormányzatok tehát a következő témákban jelennek meg mint aktorok, a nemzetközi politikában:

- demokráciaprogramok tanácsadói vagy befogadói,
- önkormányzati menedzsment programok tanácsadói vagy résztvevői,
- fejlesztési programok hálózati résztvevői,

- globális ügyek megoldásának résztvevői,
- az ún. NCG-k (non-central governments) nemzetközi szervezetei, illetve szupranacionális vagy multinacionális szervezetek NCG-ket megjelenítő testületei tevékenységében,
- NCG-k diplomáciai képviseletei.

A fenti folyamatok, amelyek a világ több százezernyi önkormányzatát vonják be a nemzetközi politikába, megengedik azt a megállapítást, hogy az NCG-k a nemzetközi politika folyamatában megindultak az egyenrangú szereplővé válás útján.

Az önkormányzatiság az európai nemzetközi intézményrendszerben

Az önkormányzatok az európai komplex gazdasági-politikai-társadalmi-kulturális térben egy hármas rendszerben ragadhatók meg:

1. Az Európa Tanács, mint az európai liberális politikai rend legfőbb letéteményese, intézményrendszerében:

a) Képviseleti jog: a CLRAE, a Helyi és Regionális Helyhatóságok Kongresszusában, az európai államok mellett a világon az egyetlen szervezet, amelynek az önkormányzatok egyenrangú tagjai. Az Európa Tanács az egyetlen olyan szervezet Európában, amely már nem megosztott nyugat–kelet vonatkozásában.

b) A demokratikus intézményrendszer jogalkotási folyamataival: helyi és regionális önkormányzati charták, szolgáltatási charta, regionális és kisebbségi nyelvek chartája stb.

c) A nemzetközi politikai folyamatok alakításával: az önkormányzatok nemzetközi együttműködése, a határ menti nemzetközi önkormányzati együttműködés jogi problémái kezelésével, amivel lehetővé tette, hogy a külkapcsolati joggal nem rendelkező helyhatóságok is jogosultak lehessenek nemzetközi szerződések aláírására, akár kormányokkal, nemzetközi szervezetekkel egyenrangú félként.

d) Az önkormányzati tanácsadás menedzselése az önkormányzati kapcsolatrendszer problémáinak kezelése révén.

2. Az önkormányzatok nemzetközi szervezetei, szövetségei tevékenységében

A CEMR, az Európai Helyi és Regionális Önkormányzatok Kongresszusa politikai aktivitása kiterjed az önkormányzati ikerkapcsolatok, partnervárosi kapcsolatok szervezésére és kezelésére, az EU intézményrendszere formálására, az önkormányzatoknak, illetve szervezeteiknek beépítésére az európai politikai

rendszerbe. A CEMR fontos háttérintézménye a Régiók Bizottságának azzal, hogy rendszeresen elemzi az EU rendszerét, az EU politikáját, véleményezi a dokumentumokat, erőteljesen hozzájárul magának az EU rendszerének alakításához, a regionális képviseleti és bürokratikus elit politikai felkészítéséhez.

A Régiók Bizottsága, mint az európai politikai tér erőteljes formálója, az EU intézményrendszere (Eurorégiók intézménye kialakítása) és politikája átalakításával. A Régiók Európája elnevezésű, az ún. fejlett régiókat tömörítő szervezet a nemzeti kormányzatokra gyakorolt nyomásával, amellyel elérték a Régiók Bizottsága intézménye kialakítását, a nemzeti képviseletek átalakítását, a Miniszteri Tanács megnyitását a regionális képviseletek részére.

3. Az EU plurinacionális intézményrendszerében

Az Európai Unió plurinacionális intézményrendszerré alakulása az 1990-es években ment végbe. Gyakorta emlegetik az EU-t, mint szupranacionális intézményt. Sokkal helyesebb azokat az elemzéseket figyelembe venni, amelyek az ún. többszintű Európa-megközelítést alkalmazzák. A döntéshozatal, a politika részesei nem csupán a szupranacionális intézmények (parlament, bizottság, a nemzeti képviseletet biztosító Miniszteri Tanács), hanem a Régiók Bizottságát adó regionális és helyi önkormányzatok, illetve a speciális jogkörrel bíró, államokat, helyi, megyei és önkormányzatokat is összefogó interrégiók.

A speciális hely és szerep, az EU politikája a helyi, a nemzeti, a nemzetközi és a szupranacionális politikai tér olyan komplex viszonyrendszerét teremtette meg, amelynek szerves részévé vált 100 ezer önkormányzat rendszeres külpolitikai aktivitása és mintegy tucatnyi nemzetközi szervezet, majd 300 helyi és regionális külképviselet folyamatos akciója. Az önkormányzatok EU-hoz kötődő külpolitikai aktivitása:

a) A tagországok önkormányzatainak igazgatási, jogalkalmazási tevékenysége (az Egységes Piacból fakadó témakörökben).
b) Nemzetközi szerződések aláírói: interrégiók, fejlesztési programok stb.
c) A strukturális alapok és egyéb ágazati programok hálózati szervezői, illetve hálózati szervezetek tagjai.
d) Speciális érdekeiknek megfelelően lobbiszervezetek tagjai (AER, ABRE).
e) Képviseleti jog az EU intézményrendszerében.
f) Az EU mint fejlesztési donorszervezet programjainak kezdeményezői, kivitelezői, közvetítői: MEDA – mediterrán fejlesztési program, PHARE, TACIS közép-kelet-európai programok, az ún. CAP-országok, azaz a loméi konvenciók aláírói segélyezési programja stb.
g) Az intézményrendszerhez kapcsolódó lobbyszervezetek résztvevői.
h) Regionális vagy helyi képviseleti irodák fenntartói.

Ezen aktivitások megsokszorozzák az önkormányzatok kapcsolatait, hálózatait, a mintegy 25 ezer partnervárosi kapcsolat, mintegy 90-100 ezer határkapcsolat és a 30 ezer fős eurobürokrácia komplex kapcsolati hálóit teremtik meg. A folyamat fontos eleme, hogy az európai politikák a strukturális alapok programjain túl is egyre inkább lokalizálódnak (közös agrárpolitika, vidékfejlesztés, K+F, illetve innováció, lásd a RIS programokat, külpolitikai kapcsolatok: MEDA, PHARE stb.).

A programok aláírásán túl a programok menedzselése és finanszírozása is erőteljessé teszi a lokalizációt, aminek alapján levonható az a következtetés, hogy az EU az új évezredben a kibővült politikai tér sokszorosára növekvő hálózati menedzselésének technikáit kell hogy megtalálja. Nem véletlen, hogy az EU intézményrendszerének átalakításában nem tudtak előrelépni.

A „szoft"-diplomácia vagy plurinacionális diplomácia eszközrendszere

Az önkormányzati külügyi aktivitás leginkább a nemzeti önkormányzati szövetségek keretében fejlődött ki. Egyes országok nemzeti szövetségei komplex külügyi, hazai és külszolgálati szakértői csoportokat építettek ki. Ezen önkormányzatok a multilaterális szervezetek székhelyén felállított irodákkal figyelik az ún. fejlesztési üzletág rezzenéseit. A fejlesztési politikai üzletág vezető szervezetei (ICMA, brit, holland, angol, német stb.) önkormányzatok vagy azok fejlesztési szervezetei, ügynökségei akár 50–70 fős külügyes stábot is fenntartanak. A legjellemzőbb az 5–10 fős hazai külügyi szakértői személyzet. E csoportokkal szoros kapcsolatban állnak a regionális, megyei, helyi önkormányzati külügyi szakreferensek. E szervezeti egységek foglalkoznak a partnervárosi programok menedzselésével, a nemzetközi szervezetekben való tagság szervezésével, hálózatszervezéssel, a strukturális és egyéb programok partnerkeresésével, pályázatkészítéssel és legfőképpen információszolgáltatással.

Az önkormányzati diplomácia, akárcsak a diplomácia „hard" formája a ratifikálható dokumentumok cseréjének technikája. Célja, írásban rögzített egyezmények elérése. Az előzetes jegyzőkönyv véglegesítése az ún. kollektív kommunikáció eredménye, amelyben nem csupán az eredmény, hanem a kapcsolati tőke, a gondolkodás befolyásolása, a pozíció alátámasztása is fontos. Az önkormányzati diplomáciában tehát olyan szakemberek sokaságára van szükség, akik képesek a transznacionális gazdasági és kereskedelmi, oktatási és kulturális, regionális fejlesztési, valamint önkormányzati menedzsment témákban eredményeket elérni.

Az önkormányzati külkapcsolatok menedzselésében sikerszereplők a polgármesterek, akik egyrészt a partnerkapcsolatok, másrészt a nemzeti szövetségek,

harmadrészt a regionális és partnerképviseletek szereplőiként jutottak ki az európai nemzetközi politikai térbe. Rajtuk kívül rendszeres megbízatáshoz juthatnak a brüsszeli bürokratikus elit hazatért vagy nyugdíjazott tisztviselői. Fontos utánpótlás a nyugalmazott nagyköveti csoport. Korántsem elhanyagolhatók a kormányváltásokban a nemzeti eurokraták hatalomból kiszorult csoportjai. Mindez egy félprofesszionális szakértői, mondhatnánk egy új, a nemzeti kormányzati bürokrácia helyett egy Brüsszelre irányuló kozmopolita elit kitermelődési folyamatát jelzi. Ezzel azt is jelezhetjük, hogy az önkormányzati külügyi szolgáltató szakértői elit még a nemzeti diplomácia kiérdemesült, második vonala, és még nem épült ki az új, önkormányzati diplomáciai szakértői társadalom.

A nemzeti diplomáciai érintkezés szabályaitól eltérően alakultak az önkormányzati külkapcsolatok protokollformái. A pályázati tanácsadás, a donor szervezetekben történő lobbizások, pályázatkészítés, hálózatépítés, szerződéskötés, finanszírozás, a hálózati diplomácia, a program- és projektszervezés, a projektkommunikáció, a monitoringrendszer, a tapasztalatcserék alapjaiban térnek el a hagyományos diplomácia eszköztárától. Még azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy addig, amíg a diplomácia klasszikus formájában a csúcsot a ratifikáció jelenti, az önkormányzati diplomácia a ratifikációval kezdődik.

A megállapítás igaz a partnervárosi kapcsolatokra is, hiszen azok is jelentős fejlődésen mentek át az elmúlt negyven évben. Napjainkra az önkormányzati menedzsmentkultúra fejlesztése mellett a marketing típusú településfejlesztés elfogadott eszközrendszerévé vált. Az EU intézményrendszerére való épülésben érdekelt önkormányzatok nem csupán a nemzetközi fejlesztési politika egyenrangú partnerei, az EU, mint a világ 3. legnagyobb donor szervezete kliensei több százezer ügylet révén, hanem a nemzeti kormányok számára is új kihívást jelentő autonóm politikai szervezetek. Egy uniós projektek révén szocializálódott önkormányzati vagy regionális önkormányzati politikai elit már nem söpörhető le hagyományos módszerekkel a hazai politikai kultúrában sem. Amennyiben a területi regionalizáció etnikai dimenziókat is nyer, akkor a politikai folyamatokban a decentralizáció megkerülhetetlenné válik, és olyan unitárius országokat is elérhet, mint az Egyesült Királyság, Spanyolország. A walesi, skót, katalán, bajor, lombard, tiroli regionális elit nem kevéssé köszönheti hazai sikereit az európai politikában elért sikereinek. Az önkormányzati plurinacionális diplomácia tehát a hagyományos liberális demokráciák többpártrendszerre épülő, nemzeti politikájának sikeres alternatívája. A regionális pártok sikere tartós, és ha nem is célozzák meg a szecessziót, képesek a nemzetállami szuverenitás szent tehene, a nemzeti diplomácia kormányzati kizárólagossága megtépázására.

Az önkormányzati szövetségek külügyi szolgáltató funkciói Magyarországon

A hazai önkormányzatok külkapcsolatainak menedzselése azért is fontos, mivel önkormányzataink a többi közép-kelet-európai országtól eltérően jelentős nagyságrendű regisztrált partnervárosi kapcsolatot építettek ki. A hazai önkormányzatok egyharmada részese a partnervárosi rendszernek. Ez az egyéni aktivitáson és tradíciókon túl annak is köszönhető, hogy a világszervezetek, némely alapítvány és az EU dollármilliókkal támogatta a közép-kelet-európai demokratizációt. Az önkormányzati fejlesztő szervezetek (HABITAT, Világbank, ICMA stb.) mellett az EU tagállamainak önkormányzatai brüsszeli támogatásokhoz is hozzájuthattak. A tagállamok kormányai külön kereteket biztosítanak az önkormányzati külkapcsolatokra, átlagosan a települési lélekszám alapján lakosonként egydollárnyit fordítanak. Az önkormányzati külkapcsolatokat speciális fejlesztési szervezetek segítik, amennyiben az önkormányzati szövetségek azt nem vállalják.

A hazai önkormányzati szövetségek megosztottak, jelenleg lekötöttek az érdekvédelmi funkciók körülbástyázásában, vagy pedig pártérdekek szatellit szervezetei. A magyar önkormányzati külkapcsolati jogkör Európa-szerte ritkaság. Az autonómia magas foka jó lehetőségeket teremt a regionális fejlesztési, illetve egyéb hálózati programokba való bekapcsolódásra. Ezt egy jól működő külügyi szolgálat sikeresen támogathatná. A speciális külügyi szakreferensi hálózat a következő feladatokkal kellene, hogy megbirkózzon:

- Feltárja a legfőbb fejlesztési és donorszervezetek önkormányzati külkapcsolatokra fordítható forrásait, illetve az azt közvetítő nyugati önkormányzati szövetségeket.
- Rendszeres kapcsolattartás és képviselet az Európa Tanács CLRAE-szervezetével, részvétel a jogalkotásban, a konferenciákon, képzési programok szervezésében, a dokumentáció kiterjesztésében.
- Komplex önkormányzati Európa-politika kialakítása (a hazai álláspontok kimunkálása, az EU intézményrendszere fejlesztése, egyeztetett álláspont az intézmények működtetése, politikája alakítása kérdésében, a lobbiszervezetek tevékenysége formálásában, a regionális hálózatok menedzselésében).
- Globális transznacionális önkormányzati politika (a fejlesztési források elnyerése, beépülés a nemzetközi tanácsadó-fejlesztő lobbiba, speciális programok a fenntarthatóság vonatkozásában, az Európán kívüli kapcsolatok építése, az Európa-függőség leküzdésére.

A helyi önkormányzatok külkapcsolatainak belső menedzselése

A helyi önkormányzatok külkapcsolataiban, a partnervárosi kapcsolatokban semmilyen területi vagy egyéb logika nincs. Teljesen esetleges volt az eddigi kapcsolatfelvétel. Csakis az olyan funkcionális régiók, mint a Balaton-régió esetében fordult elő némi tudatosság, kivéve természetesen a határ menti regionális programokat.

A hazai önkormányzatoknak jelentős csoportja nem készítette el stratégiai fejlesztési tervét. Aki elkészítette, a nagyvárosok sem fordítottak semmilyen figyelmet arra, hogy a külkapcsolatok építése mennyire koherens a fejlesztési stratégiával. Elkészültek a megyei és regionális fejlesztési programok, ám szinte mindegyikből kimaradt az europaizáció, és egy sem fogalmazott meg az EU-n túli külkapcsolati célokat. A programokba csakis a már meglévő interreg kapcsolatok épültek be, azok is a mikroszervezetek és nem a települések fejlesztése szintjén.

A hazai önkormányzatok egy része jó projektkultúrával bír, és mivel a programok menedzselése, lehívása a helyi regionális fejlesztési ügynökségen keresztül történik, nem probléma a nyelvtudás hiánya, illetve az angol nyelvű projektkommunikáció.

Az uniós tagság elérése után valószínűsíthető egy fokozott hálózatépítés, ami 2006-tól legalább egy ezerfős önkormányzati külügyi szolgáltató csoport felállítását igényli, a megyei nagyvárosi, kistérségi önkormányzatokon belül vagy azok mellett. Az információmenedzsment csoport a projektszervezéssel és menedzsmenttel, az igazgatási feladatokkal, a hálózati kapcsolattartással és a partnervárosi programokkal való foglalkozás önálló osztályok vagy külügyi szolgáltató irodák létrejöttét generálja.

Az önkormányzati külkapcsolatok menedzselése tehát az önkormányzati szövetségek, az önkormányzatok, a nemzetközi szervezetek tagjainak és képviselőinek, speciális szakértői hálózatoknak a kialakítását jelenti, amelyből nem vonhatja ki magát a magyar kormányzat sem. A hazai külügyi szolgálatba az önkormányzati osztály beépítése alapvető fontosságú.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

ÖSSZEFOGLALÓ A „VIDÉKPOLITIKAI SZEKCIÓ" MUNKÁJÁRÓL

Dorgai László

A vidékpolitikai szekció is egy igazán színes szekció volt, ezt sok minden igazolja. Az elhangzott 16 előadásból 14 különböző témájú volt, bár egy része csak periférikusan kapcsolódott a szekció témájához. Az előadók között voltak egyetemi oktatók, főfoglalkozású kutatók, és termelő vagy tanácsadó szervezeteknél dolgozó munkatársak, és ez érződött a problémákhoz való viszonyuk kifejtésében is. Elhangzott elméleti fejtegetés, gyakorlati eredmények bemutatása, módszertani ajánlás, regionális szervezet bemutatása. Minden előadáson látszott, hogy a szerzőjének komoly szakmai múltja van a téma művelésében.

A sokszínűség miatt nagyon nehéz a szekció munkájáról tömör összefoglalót adni, különösen, ha minden előadás mondanivalójának lényegét is meg akarnám fogalmazni. Ezt nem mertem vállalni, inkább azt a megoldást választottam, hogy először általános benyomásaimról szólok, majd az előadások kapcsán néhány továbbgondolásra érdemes felvetést emelek ki, a szerzőkre való konkrét hivatkozás nélkül.

Az általános benyomásaimat három gondolatmenet mentén lehet összegezni:

1. Minden előadás felvetett olyan gondolatot, amelyre érdemes odafigyelni. Tetszett, hogy egyik előadó sem akarta kioktatni a hallgatóságot, hanem egyenrangú partnerként véleményt nyilvánított, és a résztvevőket is véleményformálásra inspirálta. Ezekre a megnyilatkozásokra azért volt érdemes odafigyelni, mert a vidékpolitika (elve és alkalmazása egyaránt) még mindig újdonságnak számít, és különösen az újfajta módszertani megközelítések esetében jót tesz az ügynek, ha ezek kiérlelődnek, és vitában nyerik el végső alkalmazási formájukat. Talán az időkorlát következménye, hogy élénkebb vita a szünetekben és az első napi szekcióülés után alakult ki, nem pedig a szekció ideje alatt.

Az előadások megerősítettek, illetve más megvilágításba helyeztek bizonyos összefüggéseket. Ez látszólag ellentmondás, de nincs ellentmondás a dolgok

között, inkább arról van szó, hogy elég sok összefüggést ismerünk korábbról is, de nem biztos, hogy be tudjuk ágyazni az aktuális problémakörbe, illetve abba a folyamatba, amikor a tanulási szakaszon már túl vagyunk, és valamilyen alkalmazási fázisba kellene lépnünk. Ilyen például az – ebben a szekcióban is felvetődött – agrárfejlesztés-vidékfejlesztés, gazdaságfejlesztés-vidékfejlesztés, területfejlesztés (regionális politika) és vidékfejlesztés kapcsolata. Számomra megnyugtató, hogy egy előadó sem azonosult azzal az egyik plenáris előadáson elhangzott nézettel, mely szerint „vegyük tudomásul, hogy ami gazdaságfejlesztés, az nem vidékfejlesztés". Sőt, az előadók azt erősítették, hogy ha vidéken nem valósul meg erőteljes gazdaságfejlesztés, akkor a vidék nem képes megerősödni.

2. Örömömre szolgált, hogy „határtalan" témák is előtérbe kerültek. Hallottunk előadást az erdélyi, illetve romániai vidékfejlesztésről, másrészt határ menti kistérségek együttműködése is „terítékre" került. Az egyik ilyen témát tárgyaló előadó például azt is felvetette, hogy szerinte nem értelmezhető a vidékfejlesztés mint tevékenység. Nem szerzett híveket. Egy másik előadás összevetette a magyarországi és a romániai SAPARD-tervet, a hasonlóságot és a különbözőséget keresve. Az előadás kicsengése inkább számunkra volt hízelgő, de talán csak azért, mert az előadó nem ismerte teljes mélységében a magyar tervet, s ezért exponálta azt a különbözőségre utaló megállapítást, hogy a magyar terv kistérségi megközelítésű.

3. A szekció élénk színfoltja volt egy, a cigányságról szóló előadás. Valóban élénk érdeklődést, sok hozzászólást váltott ki az előadó által értékelt szociológiai felmérés több megállapítása. Én magam külön örültem annak, hogy az elhangzottak nem indulatos reagálásokat eredményeztek, ugyanakkor némileg lehangolt, hogy sem az előadó, sem pedig a hozzászólások nem tudtak konstruktív javaslatokat felvázolni e súlyos társadalmi probléma kezelésére. Nyilvánvaló, hogy ez nem az előadó és nem a hozzászólók hibája, hiszen más korok és a gazdaságilag fejlettebb országok, a fejlettebb társadalmak sem kínálnak igazán hasznosítható lehetőségeket. A megoldási lehetőségeket keresnünk kell, ennek kiindulópontja a tárgyilagos helyzetfeltárás. Számomra az is nyilvánvaló, hogy a megoldások nem lesznek sablonosak, többek között aszerint is különböznek, hogy városban élő vagy vidéki cigányságról van szó.

Az előadásokban vagy a tárgyalt témakörök kapcsán – mint már jeleztem – számos továbbgondolásra, megfontolásra érdemes kérdés, felvetés megfogalmazódott. Megemlítek néhányat ezek közül:

1. Az egyik előadó azt fejtegette, hogy ne kistérségi vidékfejlesztési terveket, programokat készítsünk és valósítsunk meg, hanem kistérségi terveket, illetve

programokat („vidék" jelző nélkül)? Kétségtelen, hogy a városias kistérségek falvaiban gyakran pontosan olyan problémákkal szembesülünk, mint a vidékies kistérségekben.

2. Nagyobb figyelmet érdemelnek azok a tapasztalatok, amelyek más, korábbi uniós segélyek felhasználásából (különösen a Phare-segély) leszűrhetők, például a tervkészítésre, programozásra, a programok minősítésére, az eredmények értékelésére, vagy akár az eljárás bürokráciájára (miben „nehézkes" a brüsszeli adminisztráció) nézve.

3. Elkerülhető-e, és ha igen, miként, hogy a különböző vidékfejlesztési tervek elveikben, struktúrájukban egységesek legyenek, de az intézkedések már tükrözzék a térségi sajátosságokat, az intézkedések ne legyenek sablonosak?

4. A vidékfejlesztés terén a civil szervezetek közreműködését mindenki elfogadja, de meddig terjedhet kompetenciájuk, esetleg a szakmai megfontolások rovására?

SIKERES FALVAK, KISTÉRSÉGEK

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A VIDÉKI SOKSZÍNŰSÉG ÉS A MAGYAR TERÜLETFEJLESZTÉSI KISTÉRSÉGEK

Csatári Bálint

Bevezető

A magyar közigazgatási és területfejlesztési gyakorlat lényegében még mindig adós egy stabil, funkcióit, működtetését és finanszírozását illetően jól körülírt „legkisebb területi egység" pontos meghatározásával. Az európai területi statisztikai besorolási rendszer öt szintje között megjelenő első területi szint, a kistérség (mikrorégió, járás, district, Landkreise, okres stb.) országonként nagy változatosságú tartalommal ugyan, de létező és működő területi tervezési, ellátási, fejlesztési szint. Fontosságukat egyre inkább azért is hangsúlyozzák, mert a területi folyamatokat befolyásolni szándékozó nagytérségi szintek (NUTS I–II.) „túlságosan nagyléptékűek" a valódi regionális egyenlőtlenségek mérsékléséhez és kezeléséhez.[1]

Igaz ez azért is, mert egyrészről a regionális szinteken bekövetkező viszonylagos kiegyenlítődés valójában elfedi a régiókon belüli élesedő differenciákat, másrészről azok az új fejlesztési elvek, amelyek egy organikus vidékfejlesztést, a lokális élet feltételeinek legalább viszonylagos „azonos értékűsége" megteremtését célozzák, csak a „tervezési és beavatkozási terek" megfelelő „leszűkítésével" értelmezhetők. Ezekhez az új célokhoz kétségtelenül a kistérség lehet a legalkalmasabb területi egység.

A kistérségekről mint területi fejlesztési szintről megjelent, s a problémáikat taglaló új szakcikkek többsége azt is rögzíti, hogy az „azonos értékű életkörülmények megteremtése" mintegy elő- és alapfeltétele a modern fenntartható vidékfejlődésnek. Ehhez megfelelő tér csak a lokális tér, avagy másféle értelmezésben a kistérség lehet. Ezért ma már gyakran, bár sokszor különböző értelmezésben, szinte szinonimaként használják a rurális térség, a vidékies (kis-) térség fogalmát.

A vidéki térségek kutatása és fejlesztésük sajátos problematikájának, filozófiájának kidolgozása nem új keletű jelenség a regionális tudományokban. A

[1] Idézet az Európai munkaközösség a közép- és dél-európai térségekért „regionális egyenlőtlenségek" munkacsoportjának memorandumából. Bayreuth, 2000.

mindent átfogó és átható *globális urbanizációs* jelenségek és folyamatok „másik" oldalán mindig is ott volt *a vidék,* amely elsősorban „elszenvedte" e hatásokat. A fejlett világ urbanizációjának korai – a környezetet, a gazdaságot, az infrastruktúrát, a település- és térszerkezetet és természetesen a városi és a vidéki társadalmat is szinte alapjaiban átformáló –, igen dinamikus szakaszai után már több, mint három-négy évtizede fordult egyre nagyobb figyelem a „nem városi területek" felé.

Ennek több – hazánkban nyilvánvalóan a megkésett és kényszerpályán haladó fejlődés miatt csak a legutóbbi években felbukkanó – oka van.

Az egyik kétségtelenül *az agrártermelés, a föld- és területhasznosítás alapvető átalakulása, majd a vidéki térségek relatív előnyeinek felértékelődése,* a fejlett országok tájhasznosításának, táj- és természetvédelmének tudatos fejlesztése.

A másik okcsoportot – elsősorban a város és vidéke közötti jó elérhetőség esetén – először az *ingázás,* majd az általános agglomerációs és *szuburbanizációs jelenségek* térbeli kiterjedése, a lakó-, később pedig *a rekreációs jellegű új falusias funkciók* (például második otthonok) e terekben való gyors megjelenése és gyarapodása képezik.

Végül, s nemcsak hazánkban, ott áll e problematika mögött *a városi tömegkultúra és a falusi/vidéki tradíciók ellentéte* és ellentmondása, a *jövedelmi és társadalmi esélykülönbségek mintegy újratermelődő növekedése,* s az ezekből levezethető, részben térbeli/települési, részben társadalmi, részben politikai jellegű konfliktusok összessége is.

A *vidék- és/vagy kistérségfejlesztés első kulcskérdése* a fejlett Európában is az volt, mint ami manapság nálunk is felmerül. „A vidék és a falvak jövője a különböző természeti környezeti, gazdasági és szociális körülmények között *folytatható agrártermelés objektív nehézségeinek megoldásától függ"* – írja egy francia szerző még a hatvanas évek elején.

Az első átfogó angol egyetemi tankönyv már három, az előbbinél sokkal szélesebb rurális problematikát tárgyal. A *vidék elnéptelenedését,* majd egyes térségekben *„újranépesedését",* az ingázás és *a társadalmi mozgások, kapcsolatok kiteljesedését,* illetve *a növekvő rekreációs és tájfejlesztési igények* okán egy konzekvens *tájtervezés és vidékfejlesztés szükségességét.*

Ennek a második nagy gondolatkörével állt fontos összefüggésben *a vidék elérhetősége* mint alapprobléma, vagy *a falusi, kisvárosi ellátó-szolgáltató kulcstelepülések tudatos fejlesztésének* szükségessége.

Az 1980–90-es években az e témával foglalkozó szakirodalmi munkák – amelyek már a csaknem másfél évtizede tartósan érvényesülő és részben sikeres vidékfejlesztési beavatkozások nyomán születtek – egyértelműen a sokoldalúan megközelített és megfogalmazott környezeti, gazdasági és társadalmi *fenntarthatóságot* állítják az elemzéseik és vidékfejlesztési megoldási javaslataik fókuszába.

A *fenntartható vidékfejlődést/fejlesztést legáltalánosabban* a híres *Brundtland*-jelentés értelmezi. „A vidékfejlesztést – kompromisszumok nélkül – úgy

kell elvégezni, hogy a jövő generációja számára is biztosítsa mindazokat az értékeket, lehetőségeket és szükségleteket, amelyek elvárhatók" (WCED, 1987). S az így értelmezett fenntarthatóság áll szoros összefüggésben nemcsak kizárólag a gazdasági fejlődés alapján mérhető területi különbségek kiegyenlítésének a szükségességével, hanem a környezet szerepének felértékelődésével, illetve legújabban a már említett „azonos értékű életkörülmények" megteremtésének igényével is.

A vidékfejlesztésről és -fejlődésről született tanulmányok – az országonként igen különböző indíttatású és sokoldalú értelmezések hangsúlyozása mellett – általában emelik ki a cselekvési prioritások között *a természetvédelmet, a lokális identitás igen fontos társadalmi kérdéseit,* s az ilyen típusú fejlesztési filozófiák *morális* (jogi, „egyenlőségi"), *társadalmi* (közösségi, önbecsülési) és *materiális* (víz, élelem, védelem, biztonság) *aspektusait* egyaránt. Viszonylag határozott különbséget igyekeznek azonban tenni a fenntartható agrár- és vidékfejlesztés között, a környezetbarát és profitorientált mezőgazdaság igényei és lehetőségei között, különös tekintettel természetesen a falusi társadalmi közösségek szerepére és települési szerkezetére is.

A fejlett Európa rurális település- illetve kistérségfejlesztését taglaló szakirodalma tehát a rurális átalakulási folyamatok értékelésében megfelelően változó módszereket, elvi megközelítéseket követ, mindig hangsúlyozva a problémakör komplex megközelítésének fontosságát.

Összegezve az európai vidékkutatásokat és fejlesztési beavatkozásokat, azoknak három határozott szakasza különíthető el:

- az agráriummal szorosan kapcsolatba hozható problémák vizsgálata és megoldása,
- a vidék gazdasági és társadalmi struktúrájának változásaiból következő – a területi szolidaritás által is erősen áthatott – vidéki ellátás fejlesztése, majd
- az új falusi/vidéki funkciók megjelenése nyomán a modern fenntartható vidékfejlesztés értelmezése és alkalmazása.

Mindezekből kiindulva – megítélésem szerint – hazánk vidékfejlesztésében is szükség van a fejlett Európában már lejátszódott fázisok szerinti „vidék" értelmezésére, s arra, hogy a tudományos vizsgálatok meghatározzák azokat a térségminősítő vidékiségkritériumokat, amelyekre egy jól átgondolt, a máshol már lezajlott fejlődési fázisokat követő, sőt meghaladó területfejlesztés alakulhasson ki.

Kísérlet a magyarországi kistérségek vidékiségi településszerkezeti kritériumok alapján történő besorolására

Az OECD és részben az EUSTAT által alkalmazott illetve számított ruralitási/urbanitási index, mint témánk szempontjából meghatározó térségminősítési tényező, csak megfelelő korrekcióval alkalmazható Magyarországon. A fejlett

országok statisztikája szerint ugyanis az szükséges a városias/urbánus minősítő besoroláshoz, hogy *az adott kistérség népességének több mint 80%-a éljen 150 fő/km²-nél sűrűbben lakott településen, városban.* Ennek a kritériumnak hazánkban csak Budapest és szűkebb agglomerációja kistérségei felelnek meg.

Ha ezt a besorolást az átlagos magyar népsűrűséghez, illetve hazánk sajátos településszerkezetéhez kívánjuk közelíteni, és a kistérségeinkre számított koncentrációs népsűrűségi határt 120 fő/km^2-re csökkentjük, akkor egy új kísérlet tehető a magyar területfejlesztési kistérségek urbanitási/ruralitási index alapján történő besorolására. Eszerint hazánkban 8 erőteljesen városias és 49 közelítően városias kistérség határozható meg.

Ha ezekhez viszonyítva jelenítjük meg *a jellemzően vidéki kistérségeket, azok száma 92. Az ország területéből 57 235 km^2-t foglalnak el, népességük 3,3 millió.* Ezek között 32 olyan kistérség fordul elő, amelyek népességéből senki nem él a definícióban szereplő, s valóban nagyobb népességkoncentrációt képező népsűrűségű városban. Ezeket a térségeket *erőteljesen vidékinek definiálhatjuk.*

Ezen alapkategórián belül határozhatók meg a települési és részben társadalmi szerkezeti altípusok, részben hasonlóan azokhoz a brit vidékfejlesztési besorolásokhoz, amelyek a hetvenes évek közepén születtek.

A magyar vidékies kistérségek lehetséges településszerkezeti-besorolási változatainak elkészítéshez, meghatározásához két fő és két kiegészítő településszerkezeti szempontot, illetve azok megfelelő kombinációit vettünk figyelembe, törekedve arra is, hogy minden eset alapmeghatározásai egymással diszjunkt halmazokat képezzenek.

Az aprófalvas-vidéki kistérségeink

A magyar településállományban, sajátos településfejlődésünk eredményeként, igen fontos és alapvetően éppen a vidékiséget meghatározó falusi településforma *az aprófalu.* A Dél-Alföldet kivéve minden régióban található olyan kistérség, ahol a 100 km^2-re eső településsűrűség szignifikánsan meghaladja az országos átlagot, azaz a négyet. E jellemezően vidékies térségek aprófalvainak népessége már több évtizede fogy, általános jellemzőjük az elöregedés (kivéve a roma kisebbség által szignifikánsan nagyobb arányban lakott dél-baranyai, borsod-abaúji és szatmár-beregi térségeket), lokális gazdasági erejük minimális, intézményrendszerük leépült, önkormányzataik működőképessége kétséges. Ugyanakkor – főleg a Nyugat-Dunántúlon, a Balaton-régióban és a Budapesti Agglomeráció néhány kifejezetten aprófalvas jellegű kistérségében – a legfejlettebb európai országok vidékfejlődési tendenciáihoz hasonlóan – új, elsősorban rekreációs vagy sajátos lakófunkciók (például második otthonok), illetve más módon is megjelenő, határozott szuburbanizációs jelenségek nyernek teret.

A vidékiség alapindexe és az aprófalvasság együttesen érvényesülő kritériuma alapján (az adott kistérség településsűrűsége > 4 település/100 km^2) a dominánsan *aprófalvas-vidékies kistérségek. Ezek száma 37, népességük a központi városaikkal együtt 1,01 millió fő, területük 18 315 km^2.* Az összes aprófalvas térség területének tehát csak 57%-a esik a valóban vidékies kategóriába, s 7 olyan van, amelyik aprófalvas és erőteljesen vidékies egyszerre. Esetükben, kifejezetten az ilyen meghatározottságú vidékies térségekre szabottan, elsősorban a kisvárosi központjaik vonzásterületükre kisugárzó, elérhetőségüket és térbeli ellátó- és eltartóképességüket fejlesztő programok alkalmazása lehet nagyon fontos a jövőjüket, a fennmaradásukat illetően.

A tanyás-vidékies kistérségek

A két alföldi régióban, sőt Pest megye déli részén is, még mindig meghatározó jelentőségű *a tanyás településforma.* Ezek a szórványok az Alföld egyedülállóan tipikus „vidékies" településformájának tekinthetők. A korábbi, többségükben a volt alföldi mezővárosokhoz kötődő, sőt azok gazdálkodási és külterület-fejlesztési sajátosságait is magukon viselő, kiterjedt területű tanyarendszerek mára részben megszűntek vagy átalakultak. Ennek ellenére egy – a honi sajátosságokkal jobban számoló –, a sokszínűség elvére építő vidékfejlesztés számára fontos célterületekként jeleníthetők meg, s fontos lenne integrálni a jövőben is e sajátos és a táj fenntartását jó egy évszázada biztosító településformát.

Bár a tanyai népesség száma az elmúlt négy évtized alatt drasztikusan, mintegy negyedére csökkent, maguknak a tanyák számának csökkenése sokkal mérsékeltebb volt. Ez részben azzal magyarázható, hogy a tulajdonosaik fenntartották mezőgazdasági termelő funkcióikat, másrészt a városias-aprófalvas térségekhez hasonlóan e terekben is megjelentek bizonyos új funkciók (lakó- vagy második otthon funkciók, üdülőtanyák stb.), sőt a tanyai korszerűsítési, majd építési tilalom feloldását követően (1986) és a kárpótlás révén bizonyos „újratanyásodási" jelenségek is megfigyelhetők, elsősorban éppen az urbanizáltabb, városias meghatározottságú tanyás kistérségekben. Az Alföldön összesen 38 olyan kistérség található, ahol a külterületi népesség aránya meghaladja az országos átlagot (3%). Közülük különíthetők el az aprófalvaknál követetett módszerhez hasonlóan (vidékies alapindex és 3% feletti külterületi népességarány) *a tanyás-vidéki kistérségek. Számuk 22. Népességük* 1997-ben *980 119 fő volt* (közel annyi, mint az aprófalvas térségeké). *Területük* az Alföld két nagy régiójában és Pest megye déli részén *15 594 km^2-t tesz ki.*

E tanyás-vidékies kistérségekben élt 1990-ben a tanyai népesség fele. Helyzetük – természetesen a nagyobb és részben az urbanizáltabb városok tanyáin élőket kivéve – esetenként kritikus, s igen hasonló az aprófalvakéhoz. Alacsony infrastrukturális színvonalukhoz gyenge jövedelemtermelő képesség társul. Fontos és vidékfejlesztési szempontból mindenképpen továbbgondolást igénylő

tény, hogy a területükön nagyrészt „ideológiai" alapon létrehozott, a szocialista nagyüzemek kiszolgálására alakított tanyaközségek – ezen „alapítási elvüket" és fenntartó nagyüzemüket teljesen elvesztve – szinte csak tengődnek. Nem tudják fenntartani intézményeiket, népességük elvándorol, elöregszik, vagy pusztán egyszerű lakófaluvá válnak. A tanyás-vidékies térségek pontosan 50%-ában, 11 térségben a tanyás jelleg együtt jelenik meg az „erőteljes vidékiséggel". Ez a tény, hasonlóan az aprófalvaknál említetteknél, különösen fontos vidékfejlesztési beavatkozási célterületté minősíti őket.

E két – megítélésünk szerint településszerkezeti tekintetben *mindenképpen jellegadó –, a vidékiséget a települési alapszerkezet alapján minősítő besorolás* után két további, a besorolási rendszer finomítását és talán elfogadhatóságát is biztosító – a magyar vidékiség „komplexebb" értelmezését lehetővé tevő – alkategória meghatározását végezhetjük el. Továbbra is törekedtünk arra, hogy egymást kizáró, ún. diszjunkt halmazok keletkezzenek.

Az adódó lehetőség *a mezővárosi és a kisvárosi kategóriák* megjelenítése, illetve ajánlható bevezetése. A város–falu illetve a város–tanya kapcsolatok fejlettsége, jellege, minősége, a vidékies kistérségi központok térbeli ellátó- és hatóképessége döntő befolyású tényezője az adott térségben lejátszódó mindennapi térbeli gazdasági, társadalmi, ellátási kapcsolatoknak, s ezek alapján a jövőfejlesztéseknek is. A térségközponti városok sajátos jellegére építő, ún. kombinált térségi besorolások lényegesen és érdemben finomíthatják az előbbi két, alapvetően fontos vidékies településszerkezeti kategóriákat.

A mezővárosias kistérségek

Az alföldi mezővárosok – többségükben és aligha vitathatóan – *lényegében vidékies jellegű települések.* Kialakulásuk sajátos történelmi keretei, településsűrűségük és -szerkezetük, infrastruktúrájuk műszaki fizikai állapota, beépítettségük, jobban hasonlít a falvakéra, mint a városokéra. A volt nagy- és kismezővárosok ún. urbanizációja is igen sajátos jegyeket tükröz. Akárcsak az a fontos tény is, hogy többségük (még közülük a tipikusan óriásfalvaknak tekinthetők is) az elmúlt évtizedben városi rangot kapott, anélkül „került fel a városi statisztikába", hogy alapvető városi funkcióik valódi és pontos megítélés alá estek volna. Nagy hiba lenne tehát, ha ezeket a városokat éppen e városi statisztika vagy a puszta méret alapján meghatározó definíciók alapján kizárnánk a vidékfejlesztésből. Hozzávehető mindehhez az indokláshoz ma is jellegzetes agrárvilágúk, tanyásságuk, egyáltalán vidékiségüknek azon jellegzetességei, amelyek a csökkenő és részben öregedő népességgel, az alacsony jövedelemtermelőképességgel, s a mérsékelt életszínvonallal egyaránt jellemezhetők. Bár vannak köztük szép számmal olyanok is, amelyek intézményrendszere, iskolahálózata eléggé fejlett, de az agrárágazatuk visszaesése után nem tudtak befogadni új ágazatokat, gazdaságuk színvonala stagnál vagy csökken. A magyar vidéki vi-

szonyokat tekintve – akár elgondolkodva a mezővárosi rang ismételt bevezetésén is – hiba lenne nem számolnia ezzel a sajátos vidékfejlesztési kategóriával.

Adatszerűen történő besorolásukra egy igen „sajátos" lehetőség adódik. Azokat tekinthetjük *mezővárosi típusú vidékies kistérségeknek,* ahol – a vidékiség népsűrűségi alapkritériumának fennállása mellett – az adott kistérség *népességének több, mint 50%-a él városban.* Ezek a *mezővárosias-vidékies kistérségek.* Közülük, s ez e kategória bevezetését is mintegy alátámasztja, 10 olyan van, amely az alapbesorolás szerint az erőteljesen vidékies csoportba tartozik. *Számuk 23, népességük 1 millió fő, területük 16 365 km*^{2}. A már valóban nagyrészt városiassá vált volt alföldi mezővárosok kistérségeit kivéve valamennyi hajdú és jász-nagykun város kistérsége, a közismerten klasszikus hajdani mezővárosi példákat adó és fejlődést produkáló dél-alföldi városok térségei (például Hódmezővásárhely, Szentes, Makó) is mind beleesnek ebbe, a megítélésünk szerint igen fontos alkategóriába (*1. ábra*). Sajátos vidékük fejlesztésének kulcsa lehetne maga a volt mezőváros, viszonylag fejlett infrastruktúrájával, munkaerő-tartalékaival, termelési tradícióival és társadalmi közösségi hagyományaival egyaránt.

1. ábra

A magyarországi kistérségek infrastrukturális helyzetének összevetése a vidékies kistérségek településszerkezeti típusok szerinti kombinált besorolásával

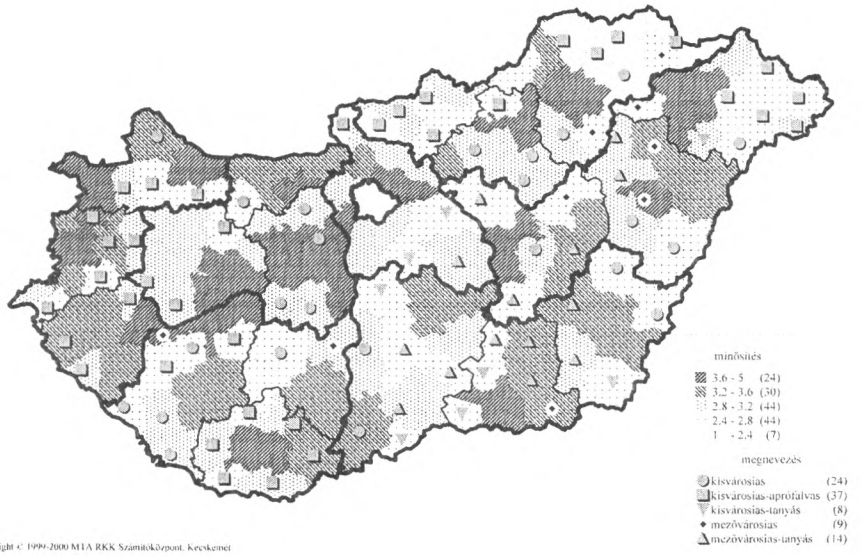

Copyright © 1999-2000 MTA RKK Számítóközpont, Kecskemét

A kisvárosias kistérségek

A másik javasolt alkategória *a kisvárosias-vidékies kistérségek kategóriája lehetne,* amely az előbbivel értelemszerűen területileg egymást kizáró halmazt alkot. Köztudott, hogy a megkésett magyar városfejlődésnek e sajátos központi településformája, a kisváros a maga kategóriáján belül is nagyon sokféle mind méretében, mind településhálózati-kisugárzó szerepében, vonzáskörzete nagyságában, mind városiasságának színvonalában egyaránt.

Vidéki kistérségi területellátó szerepük jó kifejezője viszont – ami részben meg is különbözteti az előbbi alkategóriától –, hogy viszonylagosan kis méretük ellenére nagy településhálózati „jelentőségtöbblettel", esetenként sokoldalú és sokféle vidékre jutó ellátási feladattal bírnak. Ezt az is kifejezheti, hogy az adott vidékies kistérség népességének kevesebb, mint 50%-a él a városban, vagyis a kisvárosi központban. Az ilyen besorolással egyszerre megadható vidékies és kisvárosias *kistérségek száma: 69, népességszámuk 2, 3 millió, területük mintegy 40 000 km*^{2}. Közülük azoknak a kisvárosias-vidéki kistérségeknek a száma, amelyek az ún. erőteljesen vidéki „népsűrűségű" térségekbe esnek 21, s nagyjából egyenletesen oszlanak el az ország minden részén. Ezek után határozhatjuk meg a vidékiség, illetve a településszerkezeti indexek alapján besorolt kistérségek tartalmi kombinációit.

Az erőteljesen vidékies és vidékies kistérségi minősítő besorolást a továbbiakban nem megkülönböztetve (tehát az alapbesorolás szerinti 92 kistérséget véve alapul) *a két fő vidékies településszerkezeti alapkategóriához (aprófalvas, tanyás) további kettő társulhat (kisvárosias, mezővárosias).* Az értelemszerűen kizárható mezővárosias-aprófalvas együttes megfelelést kivéve a magyar vidéki kistérségeknek minden további változata megjelenik, mintegy kifejezve az alakuló fejlesztési régiók vidékies kistérségeinek karakteres különbözőségeit is.

A vidékiség fentebbi településszerkezeti alapmutatói szerint meghatározható és minősíthető terek alkalmasak lehetnek a „magyar vidékiség" jellegéhez jobban alkalmazkodó, differenciáltabb és ezen szerkezeti elemekre építő vidékfejlesztési megoldások kidolgozásához.

Ezek részbeni meghatározásához, megalkotásához, a „kombinált" vidékfejlesztési besorolások az *1. táblázat* szerinti öt kategóriát képezik.

1. táblázat

A vidékies kistérségek kombinált kategóriái

	Kisvárosias	Mezővárosias	Vidékies
Aprófalvas	37	x	37
Tanyás	8	14	22
Vidékies	24	9	33
Összesen	69	23	92

Összegzés

Ha a 92 különböző kategóriába tartozó vidékies kistérségünk besorolásait összevetjük infrastrukturális és társadalmi szociális helyzetükkel (*1–2. ábra*), akkor világosan látható, hogy a fentebb meghatározott vidékies jellegük erőteljesen – bár regionális jellemzőiket tekintve ugyanakkor differenciáltan – összefügg az elmaradottságukkal. Azaz a vidékiség egyelőre és alapvetően bizonyos elmaradottságot is jelent, kivéve elsősorban azokat a vidékies kistérségeket, amelyek csatlakozni tudtak a fejlettebb régiók általános fejlődéséhez, vagy amelyekben már megjelentek a fejlett országokban már korábban lezajlott és jellegzetesen új vidékfejlesztő tényezők (infrastruktúra-felzárkózó fejlesztése, szuburbanizáció, falusi és vidéki turizmus, modern élelmiszer-gazdaság) és áthatják az adott kistérség fejlődését.

2. ábra

A magyarországi kistérségek elérhetőséggel együtt számított társadalmi-szociális helyzetének összevetése a vidékies kistérségek településszerkezeti típusok szerinti kombinált besorolásával

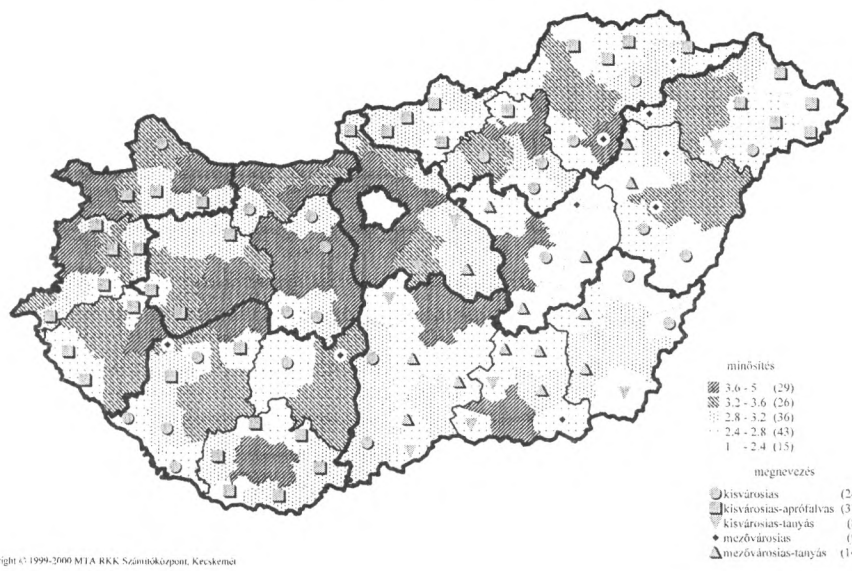

Az e hatásokkal nem érintett vidékies kistérségeinknek még hosszú – fejlett európai példák alapján másfél-két évtizedes –, tudatosan vállalt és tervezetten támogatott integrált vidékfejlődési pályát kell befutniuk ahhoz, hogy a „vidéki" minősítésük ne az elmaradottságot jelentse.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

SIKERES HELYI TÁRSADALMAK, SIKERES TÉRSÉGI INTEGRÁCIÓK

Bódi Ferenc

A „sikerkutatás" hipotézisei és kérdései

A késő kilencvenes években már összegyűlt annyi tapasztalás a helyi önkormányzatokról és a helyi társadalmakról, hogy feltegyük azt a kérdést, hogy mitől boldogulnak, illetve kerülnek lehetetlen helyzetbe egyes települések. Hiszen voltak olyanok, amelyek az elmúlt tíz évben szárnyaltak, s bizony voltak szép számban olyanok, amelyek a föld színén is alig tudtak megmaradni.

Ezért kutatásunk arra irányult, hogy az új vállalkozások nyomán eljussunk azokhoz az önkormányzatokhoz, amelyek képesek voltak fölemelkedni, vagy legalábbis ez a hír terjedt el róluk. Figyelmünket különösen a helyi gazdaság élénkítésére, illetve a humán fejlesztés területén jeleskedő önkormányzatokra fordítottuk. Új kezdeményezéseket és ötleteket felkaroló, illetve kezdeményező helyi erőket kutattunk fel, kérdeztünk a tevékenységük hogyanjára, és ennek tükrében vizsgáltuk a hely sajátosságait.

A kutatás alapkérdése

Magyarországon több olyan kiugróan jól teljesítő önkormányzat, illetve helyi kezdeményezés indult útjára a kilencvenes évek elején, amely rácáfol arra a tételre, hogy a gazdasági környezet döntően meghatározó tényezője lehet egy-egy település fejlődésének. A környezetdeterministák, a tér-gazdasági elemzők megfigyelései szerint a nyugati fekvés, a piacgazdaság közelsége, a centrumokhoz való közelség elősegíti az adaptációt és a modernizációt. A jelenségek mögött azonban több olyan tényező bújik meg, amelyeket nem lehet makrogazdasági, földrajzi összefüggésekből megragadni, hiszen ebben az esetben mindezek csak következményei és nem okozói a leírt folyamatoknak. Az eredeti okok az emberi tényezőkben keresendők, ezen tényezők azonban ritkábban kerülnek a tér- és társadalmi adaptáció és lemaradás jelenségének elemzői elé.

Több sikeres kísérlet bizonyítja, hogy nem lehet belenyugodni a makrogazdasági magyarázatokba. A vizsgált falvak mindegyike kedvezőtlen adottságú fekvésük ellenére sikeresen tudott reagálni a jelen kihívásaira, s ezzel a meglepetéssel méltán váltottak ki elismerést, gyakran először nem is a szűkebb kistérségben, hanem nemzetközi és országos körökben. Külön megemlítendő, hogy ezen községek a múltban és a jelenben sem különleges státussal, sem természeti kinccsel nem rendelkeztek. Ilyen például: Hollókő, Pusztamérges, Csákberény, Tarján, Homrogd, Ebes, Hejce és Becsvölgye. Ezek mögött a kivételes példák mögött egy-egy vállalkozás, többnyire egy-egy vállalkozó, polgármester, értelmiségi újító található, a vállalkozás és vállalkozó szón azt az innovációt értve, amely teremtő vállalkozás révén új környezetet alakít ki magának.

A kutatás során, amely előzetesen több, mint száz önkormányzatot pásztázott át 1998 nyarán és őszén, végül tizet kiválasztottunk, hogy mélyebben tanulmányozzuk és alaposabb esettanulmányok készüljenek róluk. A kutatók eredeti szándéka szerint anonim formában kívántunk elemezni több rosszul működő települést és nem kapcsolva össze azokat a környezetükben esetleg jól működő településekkel. Ez az eljárás azonban több szempontból kétséget ébresztett bennünk. A százas nagyságrendű adatfelvételt követően arra a következtetésre jutottunk, hogy nem lehetünk elbírálói semmilyen településnek vagy vállalkozásnak azt megítélve, hogy azok mennyire sikeresek vagy sikertelenek. Így külön „sikertelen település"-elemzést nem fűztünk az esettanulmányok csokrába.

Mit jelent a siker?

A siker – értelmezésünk szerint – a *helyi politika* számára az, amikor egy választott vezető, illetve vezetők a választáson kapott megerősítésen túl a lokalitás szintjén tartósan képesek legitimálni magukat. A helyi politika belső magját képező helyi önkormányzat legalább egy vagy két cikluson át képes elfogadottá válni a helyi nyilvánosság előtt (értékadó és véleményformáló közösség előtt), azaz a lokalitás szintjén legitimálja, nyilvánosan elfogadottá teszi az önkormányzati vezetőket mint politikusokat. A sikertelenség jele, ha egy település helyi vezetőit nem fogadják el, idő előtt leváltják vagy lemondásra késztetik őket (Bódi F.–Bőhm A. szerk.: Sikeres helyi társadalmak Magyarországon, 2000).

Fölvetődik a kérdés: Mit tekintünk azonban sikeresnek egy település egésze, a *helyi társadalom* esetében? Lehet-e belső tényező alapján, vagy esetleg külső egységes normákat meghatározva mérhetővé tenni, ennek alapján külön sorrendbe állítani a településeinket? Első megközelítésben hivatkozhatunk arra a közfelfogásra, amely szerint abban a közösségben, társadalomban jó élni, amelynek jómódúak, igyekvőek és sikeresek a polgárai. Tehát sikeresnek mondhatjuk azt a települést, amelyben egyéni sikerek sokasága, látványos gyarapodása megy végbe, ennek következtében magasak a jövedelmek, nő a fogyasztás és

mind ebből az állam és a helyi önkormányzat jelentős adókat realizál, aminek következtében a közszféra, a helyi szociális ellátó rendszerek is viszonylagos bőségben tudnak gazdálkodni. Ahol ez így van, elégedettek a polgárok, az elért eredmények, jogok védelmére megteremtik civil szervezeteiket, képesek kellőképen kialakítani a helyi társadalomban a többrétű és sokoldalú érdekpolitizálást, közpolitikát.

A fenti sikerek ragyogását azonban tompítja az a tény, hogy az ilyen siker mögött nem minden esetben található meg a hosszú távra (idődimenzió) kifuttatott fejlődés, mert ezen individuális sikerek halmazát adó településeken a házasságkötések és a születések száma alacsonyabb, a népesség gyarapodása csupán beköltözésből származik, s a születések száma ezen településegyüttesekben kisebb, mint a hátrányos helyzetű és rossz elhelyezkedésű falvakban. Továbbá nem tudható, hogy a most gyorsabban fejlesztett, ezáltal sikeresnek ítélt települések jobb urbanitási indexei mit mérnek, mit takarnak? Talán azt az ökológiai csapdát (térdimenzió), amit a fejlődés kulisszái eltakarnak, a tájba és környezetbe nem illeszkedő beruházásokat és munkahelyteremtés címén létrejövő építkezéseket?

Mikor beszélhetünk kifejezetten egy *önkormányzat* sikeréről? Ki dönti el, mely települések sikeresek? Kinek az elvárása szerint osztályozzunk? Fentről nézve a siker az – amennyiben a mindenkori kormányzat komolyan veszi a rendszerváltás utáni időkben kialakítandó szolgáltató állam célját –, ha minél többet teljesít az önkormányzati törvényben megfogalmazottakból, ha nem megy csődbe, ha nem adósodik el, miközben széles körű feladataihoz egyre kisebb arányú támogatást kap a költségvetésből. Alulról nézve a siker az, ha mindenki számára biztosított a boldogulás alapvető lehetősége. Jól működnek és olcsón, vagy térítésmentesen elérhetőek a szociális szolgáltatások, az egészségügytől az oktatásig, ha működnek a szolidaritás helyi intézményei stb. A helyben élők elvárhatják továbbá, hogy a környezet tiszta és egészséges legyen, a helyi érdekek pedig helyi védettséget kapjanak. A foglalkoztatási válság kezelését is gyakran az önkormányzatoktól várják. Ezért az önkormányzatok a sikert gyakran munkahelyteremtéstől, de legalábbis a vállalkozóbarát helyi gazdaságpolitikától remélik. A közberuházások (kivitelezők, beszállítók) és vállalkozások beindulása (telekeladás, közbeszerzési pályázatok) ezért mindig kemény érdekek mentén történik, gyakorta váltva ki konfliktusokat, helyi perpatvarokat. A konfliktusok kezeléséhez demokratikus, jó kooperációs készséggel és kellő moralitással bíró helyi vezetők kellenek mind a testületekben, mind a közszférában. A megválasztott testület és a polgármesteri hivatal belső ügyeiben, mind pedig a helyi politika és a nagypolitika közötti ügyekben az összekötő kapocs a polgármester. Az önkormányzat, a helyi politika és a helyi társadalom sikerének megítélése szempontjából a polgármester kulcsfigura, akinek gyakran ellentmondó helyzetekben ki kell egyensúlyoznia a politika, a közélet és a jog által meghatározott elvárásokat.

A sikereket azonban többen a politikai szintéren való ismételt győzelmekkel azonosítják. Ennek a vélekedésnek a hátterében a helyi politikai kultúrának az országos politikához hasonlítani akaró törekvése áll, amely szerint a politikusnak megválasztása esetén törekedni kell, hogy támogatói köréből minél több személyt és csoportot tudjon, *rejtett politikai céljainak* megfelelően jutalomban részesíteni, avagy döntési helyzetbe hozni, illetve hivatalba emelni. A politikai győzelmet aratott fél így a megszerzett és kiosztott pozíciókat zsákmánynak tekinti, azaz célnak, nem eszköznek arra nézvést, hogy a megválasztása előtti *nyílt politikai céljait* szolgálni tudja. Ez az önmagáért létező hatalomgyakorlás rövidebb hosszabb ideig hatékonynak bizonyul egy olyan társadalomban, ahol a demokratikus (plurális) intézményrendszer és/vagy a helyi önkormányzat rendszerének kialakításakor a politikai alapon (választással) megszerzett pozíciókban az egyének „jobban járnak", mint saját hivatásukban, szakmájukban vagy vállalkozásukban.

A vizsgálandók köre és a vizsgálandó minta

A vizsgálat fókuszált az ország válságos területeire, ahol a munkanélküliség felülmúlta az országos átlagot és a beruházási kedv átlag alatti, a jövedelemtermelő képesség nem érte el a létminimumot. A népesség iskolázottsági mutatói sem kedvezőek. Összességében a válságból a kilábalási lehetőségek csekélyebbek, mint a sikeres északnyugati, vagy az ország központi területein.

A sikeres településeket az ország legkülönbözőbb tájairól és régióiból választottuk.

A siker feltételei

1. számú feltétel: az integrátor polgármester

A kutatás megkezdése előtt a polgármestereket illetően az alábbi vizsgálati tipológiát állítottuk fel:

1. *„Felvilágosult abszolutista":* a helyi elit olyan környezetet teremt magának, vállalkozásának, ezáltal településének, amelyben az olsoni kollektív cselekvéselmélet modellje szerint: a „nagyok" megteremtik a „kicsiknek" is azt a közjószágot, amelyet a „nagyok" szükségleteik érdekében előállítanak, amelyből a „kicsik" is részeltetnek, annak ellenére, hogy a „kicsiknek" nem kellett áldozatot vállalniuk a közjószág előállításában. A modell hétköznapi értelemben erős helyi elitet és passzív helyi közéletet feltételez. Az elit ebben az esetben kijáró, elintéző, érdekérvényesítő stílust követ, nem törődik a helyi erők összegyűjtésével, az erőforrások aktiválását inkább saját ambíciói és kapcsolatai serkentik és eredményezik. Többségében sikeres külsőerőforrás-bevonó.

2. *„Miénk itt a tér!"* „Sündisznóállásban" védekező: az a helyi elit, amely nem törődik a külső erőforrások mindenáron való bevonásával, nem törekszik saját belső forrásoknak a fókuszálására sem, mert lát magában elég erőt, hogy belső rend és erőforrás birtokában arra vezesse a környezetének fejlődését, amelyre az önmagában képes, mert abba minden más erő megjelenése (legyen az inner vagy exogén) csak zavarná a helyi notabilitás status quo-ját.
3. *„Rablólovag"*, komprádor elit: a vidéki területek, települések „gyarmatosítása", azaz ebben az esetben nem alakult ki helyi vállalkozói elit, s a főbb forrásokat, mind belső, mind külső inputokat, jobb üzleteket megcsapolták külső, nem helybeli, idegen vállalkozók, vállalkozói érdekek.
4. *Demokratikus, profi:* demokratikus elit, amely képes és érdekénél fogva törekszik belső kohézióra, konszenzuselven teremt közösséget, és döntéseit ennek szolgálatában hozza. Képes a belső erők megszervezésére és a külsők megszerzésére, hogy környezetének fejlődését a jobb alkalmazkodás felé vezesse. A közösség érdekében való cselekvés mellett annak belső fejlődését is megengedi. Nemcsak közjószágokat szerez és épít, de helyi társadalmat is teremt.

A sikerfeltételeknek csak a negyedik típusba sorolt polgármester tud maradéktalanul eleget tenni.

2. számú feltétel: a helyi nagykoalíció

A belső viszonyok nyugalma érdekén túl a nagykoalíciókkal működő önkormányzatok és helyi politikák képesek megteremteni azt a terrénumot, amin több vélemény és nézet képes megjelenni és kiformálódni. A nézetek helyi „szabad versenyében" egymást is alakítják a véleményalkotók, mialatt kifejezik saját érveiket, érdekeiket, így a véleményalkotók hamarabb tudnak eljutni arra a közös nézetre is, amit később mindegyik, de legalábbis a többség képviselni is tud, s mi több, áldozatok meghozatalára is képes érte. Döntő szerepe van a helyi érdekek közös nevezőre hozásában annak a ténynek, hogy egy település menynyire tagolt és milyen a helyi elit (mintaadó csoportok) szerkezete. Mert ha egy csoport – vagy több – elsáncolja magát és nem alakul ki a helyi érdekek kommunikációja, a nézetek párbeszédje, érdekegyeztetés, akkor elég nagy az esélye annak, hogy az energiák a belső konfliktusok felé irányulnak és nem jut idő és energia a távlatokra, nem lesz mód a célmeghatározásra és nem lesz elég kitartás a célok eléréséhez, már amennyiben egyáltalán lehetséges az adekvát cél kijelölése.

A helyi elit nagykoalíciója mellett fontos, hogy a helyi mintaadó csoportok céljai egybevágjanak a polgárok érdekeivel. A falvakban általában ezer fő alatt különösebb egyeztetési technikák és formalizált szervezetek nélkül a szemtől szembeni kommunikációnak köszönhetően a vezetők napi munkájuk során

megkapják az impulzusokat az érintettektől. Nagyobb községekben már szükség lehet a formális csoportok létére, amiben a helyi vezetők szakemberek bevonásával konzultálnak a település céljairól, vagy különböző fórumokon nyitott tervezést valósítanak meg. Ma ez az egyeztető és társadalmi szervezetekre építő önkormányzati munka nem jellemzi a magyar vidéket. A lakossági kontrolt csupán a választások, a helyi spontán megnyilatkozások és a helyi elitek érdeke szerinti nyomásgyakorlás formájában jelentkezhet. Ezen utóbbi eszközök sem lebecsülendőek, mert jelentős mértékben megszabhatják a helyi politika mozgásterét. Ne feledjük, a rurális térségekben a választási aktivitás a helyi ügyekben másfélszer nagyobb, mint az urbanizált térségekben (különösen a nagyvárosokban alacsony a részvétel a önkormányzati választásokon). A helyi társadalmi szervezetek, amennyiben jelen is vannak, többnyire a helyi vezetés, a mintaadó csoportoknak a „hobbikörei" csupán, és nem az oppozíciók megfogalmazására alkalmas szervezetek. Ennek oka nagyon egyszerű. Mivel a helyi értelmiség egy pályán kénytelen játszani a helyi vezetéssel, alkalmazotti voltából eredően nem lehetséges annak közpolitikai szerepének függetlenedése. A szabad értelmiség pedig nem jellemzi a vidéket, ha jelen is van a városból kiszabadult értelmiség formájában, az inkább elzárkózni megy oda (paraszti idilljét elégítve ki), nem pedig beavatkozni a helyi ügyekbe, ami felett inkább elnéz, s csak akkor avatkozik be, ha mint üdülőtulajdonos megszólítatott valamilyen helyi rendelet által. Ezért a helyi ügyek menete és különösen a település céljainak meghatározása sok esetben a szűken értelmezett önkormányzatra és a helyi mintaadó csoportok felelősségére hárul. Ebben a klubszerű egységben a helyi politikai vezetés (pártok híján) a testület, a helyi intézmények vezetői és az őket támogató alkalmazott értelmiségiek, s amennyiben van, a helyi vállalkozó réteg. Az ő egységükön múlik az összehangoltság, illetve az a harmónia, ami szükséges, de nem elégséges feltétele a helyi társadalom sikerének. Miután a fenti szerepeket gyakorta multiplikátor személyiségek töltik be (az elöljárók egyszerre több funkciót és szerepet kapnak és viselnek), az egy-két ezres falu boldogulását öt-hat ember egymáshoz fűződő kapcsolata (gyakorta személyes szimpátiája, illetve annak ellenkezője) mélységesen meghatározza. Visszakanyarodva az egyes számú feltételhez látható, hogy ebben az igen szűk játéktérben, a helyi döntések halmazában a polgármestereknek igen nagy a felelősége és szerepe. Ilyen személyközeli viszonyban a polgármester személyisége alapvetően meghatározhatja egy település jövőbeni döntéseinek sorsát.

3. számú feltétel: széles külkapcsolatok, kistérségi legitimáció, presztízs, Budapest-függőség – esetleges országos reputáció

Egy település jövőjét messzemenőkig meghatározza, hogy annak milyen az ismertsége, reputációja a különböző minisztériumokban, országos szövetségekben, szakmai fórumokon, s minden más helyen, ahol a községet érintő döntések

születnek, illetve döntnökök foglalnak helyet. A fejlesztési források jelentős része országos alapokból hívható le, pályázható meg. 1996-tól ugyan megjelent a megyei szintű fejlesztésiforrás-allokáció is, de ezen utóbbira is vonatkozik mindaz, amit az országos szintű közpénzelosztásról elmondhatunk.

A fejlesztési forrásokért folytatott sikeres versenyt meghatározza: a kistérségben történő integrátori szerepvállalás és az országos szintekre (Budapestre) eljutó hírnév, reputáció. Az előbbihez jó szervezőkészség, a szűkebb környezetben lévő polgármesterek, politikusok elfogadottsága kell, akik adott esetben megválasztják a polgármestert a regionális fejlesztési tanácsba vagy más grémiumba, amely nem feltétlenül közvetlen pénzelosztó hely, mint a megyei fejlesztési tanács, de kiválóan alkalmas arra, hogy onnan jó kapcsolatokat lehessen kiépíteni, és később primer információkat lehessen szerezni a Kossuth tér minden sarkáról.

Ezért fordul elő, hogy a legeldugottabb vidékek sikeres polgármesterei igen nagy gondot fordítottak – különösen első ciklusuk idején, nem riadva vissza annak jelentős személyes költségeitől sem –, hogy privát kapcsolatokat építsenek ki országos szervezetek vezetőivel, a kormányzat operatív szintű végrehajtóival és elöljáróival. Először ösztönösen, majd később tudatosan törekedtek arra, hogy a kapcsolatokat ne árnyékolja be semmilyen pártszín, vagy politikai irányzathoz való tartozás kínos elkötelezettsége. A függetlenség szempontjainak például a minisztériumokban az főosztályvezetői szinteken helyet foglalók feleltek meg legjobban, vagy a szakértői hálókhoz tartozók (közigazgatási államtitkárok) stb.

A kistérségekben is szükséges volt a legitimáció a községek vezetői részéről, amelyet el lehetett érni a kora önkormányzati időszakban (1990–1995) a szerveződő kistérségi, táji, településszövetségekben. Először különböző igazgatási (körjegyzőségek), intézményfenntartó (iskola, egészségügyi stb.) településtársulások szervezése során, később pedig komoly kiválasztási próba volt a kistérségi közműberuházások megszervezése (vízvezeték-hálózat, gázvezeték, telefon, esetenként szennyvízvezeték stb.) A szervezők, akik kiemelkedtek a kistérségekben, s ezáltal a többiek fölébe emelték saját községeiket is, fiatal, diplomás, jó fellépésű újdonsült polgármesterek, vagy kisebb számban volt „reformtanácselnökök" voltak. E különös térségi politikának az aktív magját adó települések a kistérségeknek két ideáltípusát hozták létre:

Voltak olyanok, amelyek egy-egy közmű fektetésén és működtetésén túl eljutottak az összetettebb *területpolitizáláshoz* is. A kezdeti helykereső évek után együttműködésük már egyesületi formában, komplex fejlesztési programok alapján zajlott.

Kapcsolatok kiépítésére törekedtek az országos és megyei kutatást és innovációt szolgáló intézményekkel és szervezetekkel (egyetemek, akadémiai kutatóintézetek), akikkel *partnerségben* tudtak együttműködni.

Ebben a társulási formában a települések között nem alakult ki központ, illetve *„primus inter pares"*-elven intézték közös ügyeiket, nem törekedtek kizárólagos nyereség maximalizálására egymás ellen és más külső szervezet, önkormányzat ellen sem. Munkájuk kölcsönösségre épült, és céljuk egy adott időintervallumon belül a kölcsönös nyereség maximalizálása. Érdekeiket azonban következetesen védték egymás ellenében is. Döntéseikben a *racionális* elem dominált, kevésbé a gravaminális elem. A térség szervezése, építése során tekintetük nem a múltra orientált, hanem inkább a *jövőben elérhető közhasznot kereste.*

Voltak ellenben olyanok, amelyek egy-egy konkrét akción, közműberuházáson túl nem képeztek közösségi színteret, *nem hoztak létre összetett kistérségi fejlesztési programot,* szervezetet. Ebben a típusban a fejlesztésekkel kapcsolatos döntésekben jelentős szerepet vállaltak (fejlesztések szervezésében, pályázatok előkészítésében) azok a nagyközségek, amelyek a hetvenes években *centrumtelepülések* voltak. A szorgalom és törekvés mögött mindig megtalálható volt egy-egy polgármester is, aki a kisebb települések polgármestereit „érdekeinek" jobb felismerésére ösztönözte.

A *kampány jellegű fejlesztésekben* nem érvényesült kellő racionalitás, körültekintés és igazi érdekfelismerés a környezet egészére vonatkozóan, ugyanis a többségükben kis lélekszámú települések a vonalas infrastruktúra kiépítése – különösen a gázprogram – következtében, túlzott mértékben *eladósodtak.* Az adósság már most fenyegeti a kicsik elemi létezését (saját intézményeiket – iskola, óvoda, napközi – nem képesek fenntartani).

A fejlesztések mögött burkoltan megjelentek a nagy, *monopolhelyzetben lévő cégek* és ágenseiknek érdekei is. Ma már bizonyítható tény, hogy a térség az államilag támogatott fejlesztési programok ellenére nem tudta elérni fejlesztési lehetőségeinek optimumát. A fejlesztések *nem számoltak a népesség és térség jövőbeni gazdasági teherbíró-képességével és valós igényeivel,* valamint az *ökológiai és társadalmi környezet valós szükségleteivel.*

Az eredményességre nem jól hatott továbbá, hogy a döntések mögöttes céljait alapvetően nem a manifeszt politikai célok motiválták. A rejtett szándékok mögött pedig több eséllyel meghúzódhattak a *gazdasági és politikai összefonódások és a korrupció.*

Lényeges pozitív változás viszont, hogy a kora önkormányzati időkben kialakult személyes kapcsolatok rendszerére már egyre kevésbé volt jellemző a rendszerváltás előtti kijárás stílusa. Ezt a kapcsolatépítés és -tartást egy pluralista politikaszerkezet és egy újkonzervatív rendszerre jellemző személyes kontaktusok másodlagos network-je egyszerre határozta meg.

Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 2000

A HELYI VEZETŐK SZEREPE AZ ÖNKORMÁNYZATOK SIKERESSÉGÉBEN

Táll Éva

Az elmúlt tíz év eredményeit elemezve szokás az *önkormányzati rendszer sikerességéről*[1] beszélni *általában,* a kiépülő magyar demokratikus rendszeren belül. Sikernek tekinthető, hogy bár a választók négyévente új politikai összetételű parlamentet választottak, a rendszer elveit és alapjait egyik országgyűlés sem kérdőjelezte meg.

Ilyen rövid idő után is látszik, hogy a létrejött rendszernek vannak reformra szoruló elemei, de a jogi-politikai *innováció eredményeként létrejött intézményrendszer stabil*, beváltnak tekinthető. Az egyes önkormányzatoknak és a rendszer híveinek ugyan folyamatosan küzdeniük kell az önálló területi kormányzás *pénzügyi alapjainak* (a központi kormányzat által kezdeményezett) fokozatos *gyengítése* ellen, mégis, az önkormányzatiság immár általánosan elfogadott, sőt elvárt alapelv lett, és a demokrácia stabilitásának egyik elemévé vált.

Más szempontból, az egyes településeken ciklusváltások idején lezajlott belső átalakulások, *a politikai tagoltság változásait követő polgármestercserék és képviselő-testületi módosulások sokasága is tekinthető sikernek*, hiszen minél jobban kifejezi az önkormányzat struktúrája a helyi lakosságon belüli törésvonalakat, annál nagyobb a valószínűsége, hogy minden érdekcsoport és társadalmi réteg képviselője hallathatja a hangját a döntéshozatali folyamatban. Ez az utóbbi feltétel szükséges ahhoz, hogy eséllyel lehessen olyan *közös célokat* találni, amelyeket vagy mindenki segít megvalósítani, vagy legalábbis nem tesz ellene.

A sikeresség a célok kitűzésével kezdődik

A helyi társadalom különböző helyzetű, érdekű és értékrendű csoportjait valamennyire reprezentáló önkormányzati testületeknek három *fő típusba tartozó célokat* kellett (volna) kijelölni és azokban eredményeket fölmutatni.

[1] A sikeresség lehetőségeiről az 1999. május 7–8-án Nyíregyházán rendezett V. országos politológiai vándorgyűlésen is szó volt. Előadásom *Siker és legitimáció a helyi politikában* címmel *A demokrácia tíz éve Magyarországon 1989–1999* c. kötetben jelent meg. (Nyíregyházi Főiskola, Bessenyei Gy. Kiadó, Nyíregyháza, 2000. 122–126. o.)

1. *Társadalompolitikai-közösségi:* meg kellett (legalább) őrizni a rendszerváltáskori helyi társadalom integrált egységként való újratermelődésének feltételeit.
2. *Településfejlesztési-demokratizálási:* a korábbinál szabadabbnak tűnő politizálási szabadságot kihasználva a népesség lehető legnagyobb tömegét *pozitívan* érintő *változásokat kellett tervezni és elindítani.*
3. *Bürokratikus-menedzseri:* ki kellett építeni az önkormányzat hivatalát, vagy ahol már volt, fenn kellett tartani a *hivatal működőképességét.*

A változó politikai rendszer és a piacgazdaság kiépülésével kapcsolatban *alkalmazkodásra, tervezésre és újításokra* volt szükség. E második célcsoportba olyan célok tartoztak, mint

- új feladatok hatékony ellátása (vagyonkezelés, beruházási döntések, kárpótlás, adóztatás),
- az egymás közti interakciók bővítése, a *kommunikáció* javítása,
- településmarketing alkalmazása az adottságok és az eredmények folyamatos nyilvánossá tételére,
- az önállóság pénzügyi feltételeinek javítása (pályázati rendszer használata, saját adóztatási politika kialakítása, vállalkozásokkal kapcsolatos stratégia),
- kistérségi és régiós kapcsolatok,
- külkapcsolatok folytatása, újak keresése, uniós lobbiszervezetekhez kapcsolódás.

A harmadik célcsoport a helyi hivatalok megteremtésére és (szinte megalakulásuk pillanatától) az uniós országok követelményeihez való közelítésre vonatkozó célkitűzéseket tartalmazza. Ezek a célok többnyire a közigazgatás országos szintjén megfogalmazódó elvárások nyomán fogalmazódnak meg, és mint kívülről (felülről) jött nyomás esetében mindig, feltehetően ezek teljesítése kevésbé okoz sikerélményt maguknak a polgármestereknek és a testületeknek.

- közpénzekkel való takarékoskodás, állami szerepvállalás csökkentése;
- az önkormányzat hivatali struktúrájának és vezetési szemléletének átalakítása (business-like helyi kormányzás,[2] ügyfélcentrikus szolgáltatás, az apparátus bevonása a döntésekbe);
- a hivatali információs technológia (hardware, software és az alkalmazottak személyes ismereteinek modernizálása);
- hatékonyság és minőség együttes növelése.

A sikerességet mind a három típusba tartozó célok tekintetében lehet vizsgálni.

[2] Új közigazgatási viselkedési mód, amelyben a közmenedzsment már nem csupán a szervezetre figyel, hanem alkalmazza a gazdasági szervezetekben bevált vezetési módszereket az alkalmazottak motiválására, és törekszik a magánszféra és a civil társadalom bevonására a közfeladatok ellátásánál. Lásd részletesen Vass László: A legtipikusabb magyar közpolitika.. In: A demokrácia tíz éve Magyarországon. 1989–1999. 218–226.o.

A siker régiónként, akár kistérségenként is mást jelenthet

A önálló települési önkormányzatok településhálózatbeli státusuk (főváros, megyeszékhely, város, község), földrajzi elhelyezkedésük, gazdasági, demográfiai, kulturális különbségeik miatt megalakulásuk idején eleve *eltérő helyzetből* és természetesen *különböző feladatokkal* indultak. Emiatt az egyes városokban és falvakban megválasztott vezetők más és *más szerepre* kellett, hogy vállalkozzanak, és ezekben *különböző készségek és képességek révén lehetett elismert teljesítményt* nyújtani. Tovább megyek: sem a törvényhozók, sem a helyi hatalomba kerülők nem tudhatták előre, hogy a mindennapok és az éppen csak elindult piacgazdasági folyamatok milyen kihívásokat fognak az egyes települések polgármesterei és testületei elé állítani. Amennyiben e változások másként és más ütemben zajlottak, az ottani helyi vezetőknek is másképpen kellett reagálniuk. További bizonytalanságot okozott a vonatkozó szabályozók és az önkormányzati működés tágabb feltételeit meghatározó egyéb törvények késése, illetve az, hogy e szabályok (választás módja, feladatfinanszírozás módja, állami felügyelet módja) a tíz év során is változtak. A piacgazdaság térnyerése, a globális folyamatok begyűrűzése tempóját és intenzitását tekintve sem érintette egyformán az egyes térségeket, hatására a korábbi különbségek inkább nőttek, mint csökkentek. A gazdasági mutatók, beruházás, foglalkoztatás, keresetek, munkanélküliségi ráta stb. tekintetében – a külföldi befektetők és az EU igénye miatt – elég statisztikai adatunk van, remélhetőleg a 2001-ben esedékes népszámlálás a társadalom struktúrájának más elemeivel kapcsolatban is széles körű információkkal lát majd el minket a területi különbségeket illetően. A pozícióikat megtartó, vagy egymást váltó helyi vezetők mindenütt megpróbálták kitűzött és a választók által szavazatokkal legitimált fejlesztési céljaikat az évtized során módosítani, a változó feltételekhez igazítani, azonban ez is tovább növelte a már meglévő különbségeket. Feltehetjük továbbá, hogy egyenlőtlen mértékben érintették a településeket a tervezettek megvalósítása során fellépő, ún. *nem szándékolt következmények* (lásd Anthony Giddens: Szociológia. Osiris Kiadó, Bp., 1995. pp. 47–48.). A legtöbb ilyen, a helyi vezetők által előre nem látható következmény a magas munkanélküliség megoldására tett önkormányzati gesztusból következett, vagyis a helyi döntéshozókat kényszerpályákra terelték. Részben eladták a helyi termelési kapacitásokat tapasztalatlan vagy kalandor vállalkozóknak, részben zöld mezős beruházásokat engedélyeztek a területükön, amelynek hosszú távú környezeti hatásait, vagy munkapiaci, oktatási, kereskedelmi stb. következményeit fel sem mérhették. Nem számolhattak a feketegazdaság és a rejtett gazdaság ilyen mérvű növekedésével, különösen nem a gazdasági bűnözéssel, aminek kezelését az országos szervek is csak most tanulják. Nem várt hatások természetesen a legális gazdaság átalakulását is nagy számban kísérték, hadd említsem itt csak a multinacionális cégek magasabb bérei által generált, a Dunántúl középső és északi részei felé irányuló vándorlási hullámot.

Személyi feltételek

Nehéz általában érvényes sikerességről beszélni, hiszen az évtized alatt a helyi hatalom résztvevői is részben kicserélődtek, az elődök munkájának eredményei sokszor később érnek be, a sikert ígérő kezdeményezések egy más szemléletű testület irányítása mellett akár el is bukhatnak.

Ha mindezt megfontoljuk, látható, hogy nem is olyan szűk (eddig nyolctízezer ember), és a legkevésbé sem egységes az a helyi vezetői réteg, amelynek a szerepéről itt beszélünk. Mindazonáltal vannak olyan általános jellemzők, amelyek mentén értékelni lehet a mindenkori helyi vezetők szerepét. Bár jól tudjuk, hogy a helyi társadalmak életében (településenként eltérő módon) a megválasztott testületen kívüli személyek és befolyást gyakorló csoportok is jelen vannak, a túl sok hatás kiszűrése érdekében itt egy *egyszerűsített modellel* számolunk, mintha az önkormányzat sikeressége *csak a testület és a polgármester* teljesítményétől függne.

A helyi vezetők előfeltevései, szerepfelfogása

Az önkormányzati törvény értelmében a település polgárai közösen használják, illetve képviselőik útján kezelik és működtetik a tulajdonukban lévő vagyont, valamint a termelőüzemeket és szolgáltató vállalatokat a piacgazdaság keretei között. A képviselő-testületet tehát úgy is lehet tekinteni, mint egy vállalkozás vezetői gárdáját, amelynek élén a polgármester áll. Ha továbbvisszük a hasonlat logikáját, a *településvállalkozás sikerességét is a vezetés hatékonysága fogja meghatározni, e nélkül képtelenség megfelelő cél irányába terelni az emberi erőforrásokat.* Megpróbálhatjuk döntéshozó szervezetként felfogni a települési önkormányzatot. A *polgármester* kulcsfigura mind a célok artikulálásában, mind a feléjük vezető tevékenységsorozat megtervezésében. Akkor lehet hatékony, ha képes önmagának egy munkára lelkesítő pozitív képet vizionálnia a vezetett településről, és ezt a jövőt hihetővé és elérhetővé teszi.

A korábbi vezetési stratégiák, az utasító-számonkérő jellegű szabályozás, az információáramlás lineáris jellege az egyre bonyolultabbá és bizonytalanabbá váló viszonyok között tarthatatlan. A választott vezetők emellett mindenki másnál jobban ki vannak téve a média és a civilek ellenőrző figyelmének. A világban zajló változásokat (többek között) rendszerbe foglaló *John Naisbitt*-féle tíz megatrendből négy éppen a lokalitás és a helyi társadalmak szerepének növekedését jelzi: a decentralizáció, a részvételi (közvetlen) demokrácia térnyerése, az intézményi segítség helyett az önsegélyezés, a hierarchikus kapcsolatok helyett a hálózatok kerülnek előtérbe.

Vezetés nélkül azonban a fenti tendenciákban jelentkező szándékok keresztezik és kioltják egymást. A fontos lokális célért folytatott tevékenységsorozat elindítása-

hoz és fenntartásához szükség van egy bizonyos motivációra, elemi energiára, nevezhetjük *hatalomnak* is, amellyel a szándék valósággá alakítható. A hatékony vezető ugyanakkor úgy viszi át szervezetét egyik állapotából egy elképzelt jobba, hogy a munkatársakkal is érzékelteti, megláttatja, átérezteti a jövőképet, eléri, hogy elkötelezzék magukat és felhatalmazást adnak neki a cselekvéshez. Az alkalmazottak bizalmának elnyerése után könnyebb legyőzni a változásokkal kapcsolatos ellenállást, és akkor maguk is hajlandók új utakat, módszereket keresni. A változásokkal lépést tartani azonban csak akkor lehet, ha elébe megyünk a kényszereknek, és magunk térünk új fejlődési pályára. Ennek felismerésére és kitűzésére kell egy vezető, és jó esetben erre képes egy falu vagy város polgármestere. A hogyanok kidolgozását már rá lehet bízni települési menedzserekre, de a jövőkép megtalálását, a legjobb alternatíva kiválasztását csak vezető típusú ember tudja jól csinálni. A megtalált víziót aztán el kell terjeszteni a szervezetben, elkötelezetté kell tenni másokat is, hogy ugyanazt az utat kövessék. Ez legtöbbször nem sikerül a régi jutalmazás–büntetés keretben, mert az embereket nem elsősorban a pénz motiválja. Megfigyelhető, hogy a legtöbb ilyen vezető, akinek sikerült a látomása mögé felsorakoztatnia a testületet, a hivatalt és gyakran a lakosságot is, éppen a legrosszabbul fizető kistelepüléseken tudott sikert felmutatni.

Az ilyen vezetőre jellemző aztán a tántoríthatatlan ragaszkodás a tervhez. Jellemző rá, hogy a kudarcokat a tanulás lépcsőfokaiként értékeli és a kihívásokat szívesen fogadja. Képes minden nap újrakezdeni és szívósan halad lépésről lépésre. Nem veszti el a fókuszát és a környezetét is képes erre rávenni. Ezzel előhívja a munkatársai rejtett energiáit is, a résztvevők a lehető legtöbbet hozzák ki egymásból.

Az a tény, hogy apró települések tíz éve önállóvá váltak, önmagában elég motiváció volt – esetleg csak – arra, hogy megmutassák, megállnak a lábukon. Nagyobb városoknál működhetett a versenyszellem, a bizonyítási láz. A közös cél kitűzésében sokat segítettek az új vagy újra megtalált szimbólumok (városcímer, zászló, díszpolgárság intézménye), amelyek érzékletessé tették az önkormányzatok számára, hogy mit is akar a vezetés, milyen kulturális tradíció erősödésére számít. A sikerhez elengedhetetlen egyfajta közös érték és normarendszer, kulturális közeg, amelynek a mintaadói jó esetben éppen a vezetők. A jó polgármester ennek a helyi értékrendnek a megtestesítője.

A sikeres polgármesterekben megvan az a képesség, hogy a múlt helyett a jelenből indulnak ki és a jövőbeli eredményre koncentrálnak. A vezetést vállalók munkájának az érdemi része abból áll, hogy kockázatokat vállalnak, emiatt sokan nem szeretik, esetleg támadják őket. Aki sikeresen el akarja érni a célokat, képes (legalábbis átmenetileg) elismerés, közdicséret nélkül dolgozni.

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy az emberi cselekvések következményei nemcsak a szándékoktól és a résztvevők személyiségétől függnek. Az önkormányzatok nagyfokú önállóságuk ellenére még mindig ki vannak szolgáltatva a kormány döntéseinek, és kevés befolyásuk van a magánszférára, a gazdasági folyamatok alakulására.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

VÁROSIAS FALVAK – FALUSIAS VÁROSOK. AZ 1990 ÓTA VÁROSSÁ NYILVÁNÍTOTT TELEPÜLÉSEK HELYE A VÁROSHÁLÓZATBAN

Tóth Krisztina

Az urbanizáció folyamataként az egész fejlett világban megfigyelhető a városok számának növekedése. Magyarországon is ennek megfelelően a városok számának fokozatos gyarapodását tapasztalhatjuk. Feltűnő módon azonban a rendszerváltás óta jóval több település nyert el városi rangot, mint azelőtt. Kérdés, hogy ezek a települések ténylegesen városnak tekinthetők-e, vagy városi rangjuk csak politikai döntés eredménye.

Napjainkban a helyi vezetők és a közvélemény a nagyközségek esetében az egyik legnagyobb sikernek a várossá válást tartják. A legtöbb esetben ugyanis a városi cím elnyeréséért a lakosság is képes addig fel nem használt energiákat mozgósítani, ami önmagában javíthatja a település helyzetét, lehetőségeit.

A rendszerváltás után hazánkban nagy lendületet kapott a várossá nyilvánítás. Az elmúlt kilenc év alatt 54 nagyközségből vált város (*1. ábra*). (2000. július 1-jével újabb 15 település nyerte el a városi címet.) Ez annak volt köszönhető, hogy a rendszerváltás következtében megváltoztak a várossá nyilvánítás addig igen kötött feltételei, és az 1990-es önkormányzati törvényben előírták, hogy „a község a várossá nyilvánítást kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térségi szerepe indokolja." Megszűnt az addig igen aprólékos statisztikai melléklet csatolásának követelménye, és csak 1992 óta létezik egy nagyon vázlatos szakmai állásfoglalás, ami tartalmazza a fontosabb elvárásokat. (Ezt a kritériumrendszert 1995-ben egy 18 pontos vázlattá egészítették ki.) A „magukat városnak tartó falvaknak" pályázatot kell benyújtani a Belügyminisztériumhoz. Ennek a pályázatnak nincsenek pontosított kizáró rendelkezései. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy amíg 1990 előtt az elnyert városi cím anyagi előnyöket is jelentett, a falvak és a városok eltérő fejkvótái miatt, napjaink önkormányzati rendszerében a várossá válás közvetlen anyagi előnyökkel nem jár. A változás inkább erkölcsi, mentális jellegű mind az ott lakók, mind a „külvilág" megítélése szempontjából.

Rövid elemzésem célja az volt, hogy ezeket az új városokat elhelyezzem a városhálózatban. Feltételezésem az volt, hogy ezek a települések nem minden

tekintetben felelnek meg a városiasság település-földrajzilag meghatározott kívánalmainak. A városok definícióját már sokan meghatározták, tanulmányomnak nem célja ezek mellett érveket, ellenérveket felsorakoztatni. Abban azonban mindegyik meghatározás megegyezik, hogy a városok egy-két statisztikai mutatóval nem jellemezhetőek. Ennek megfelelően a városok jellemzéséhez 27 mutatót használtam fel. Ezen mutatók az 1998-as települési statisztikai adatbázisból számított értékeket tartalmaznak. Mivel ennek az adatbázisnak a keretei végesek, így nagyon sok mutató hiányzik belőle, amelyek fontosak lehetnének a városok jellemzéséhez (például a foglalkozási szerkezet, az iskolai végzettség mutatói, de ezeket nem használhattam, hiszen ezek csak a népszámlálási adatokban találhatóak, amelyek már tízéves adatok). A mutatókat próbáltam úgy összeállítani, hogy a városi funkciókat magába foglalja, illetve jól karakterizálja az általános életkörülményeket.

A vizsgálathoz az alábbi mutatókat használtam:

1. Lakónépesség
2. Népsűrűség
3. Öregségi index
4. 1990–98 közötti átlagos természetes szaporodás 1000 lakosra viszonyítva
5. 1990–98 közötti átlagos vándorlási különbözet 1000 lakosra viszonyítva
6. 100 aktív korúra jutó regisztrált munkanélküliek száma
7. 100 aktív korúra jutó tartós munkanélküliek száma
8. Laksűrűség (1 lakásra jutó népességszám)
9. 100 bölcsődés korúra jutó bölcsődei férőhely
10. 100 óvodás korúra jutó óvodai férőhely
11. 1 általános iskolai tanárra jutó diákok száma
12. 1 általános iskolai tanteremre jutó diákok száma
13. 1 középiskolai tanárra jutó diákok száma
14. 1000 lakosra jutó kiskereskedelmi egységek száma
15. 100 lakosra jutó vendégéjszakák száma
16. 100 lakosra jutó külföldi vendégéjszakák száma
17. Háziorvosok és gyerekorvosok 1000 lakosra jutó száma
18. 1000 lakosra jutó kórházi ágyak száma
19. 100 lakosra jutó mozilátogatások száma
20. 1000 lakosra jutó működő vállalkozások száma
21. 1000 lakosra jutó egyéni vállalkozások száma
22. A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya
23. 1 km közüzemi ivóvízvezetékre jutó csatornahosszúság
24. A kábeltelevízió-hálózatba bekapcsolt lakások aránya
25. 1000 lakosra jutó telefonfővonalak száma
26. 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma
27. 1990–98 között épült lakások aránya

1. ábra

Az 1990 óta várossá nyilvánított települések

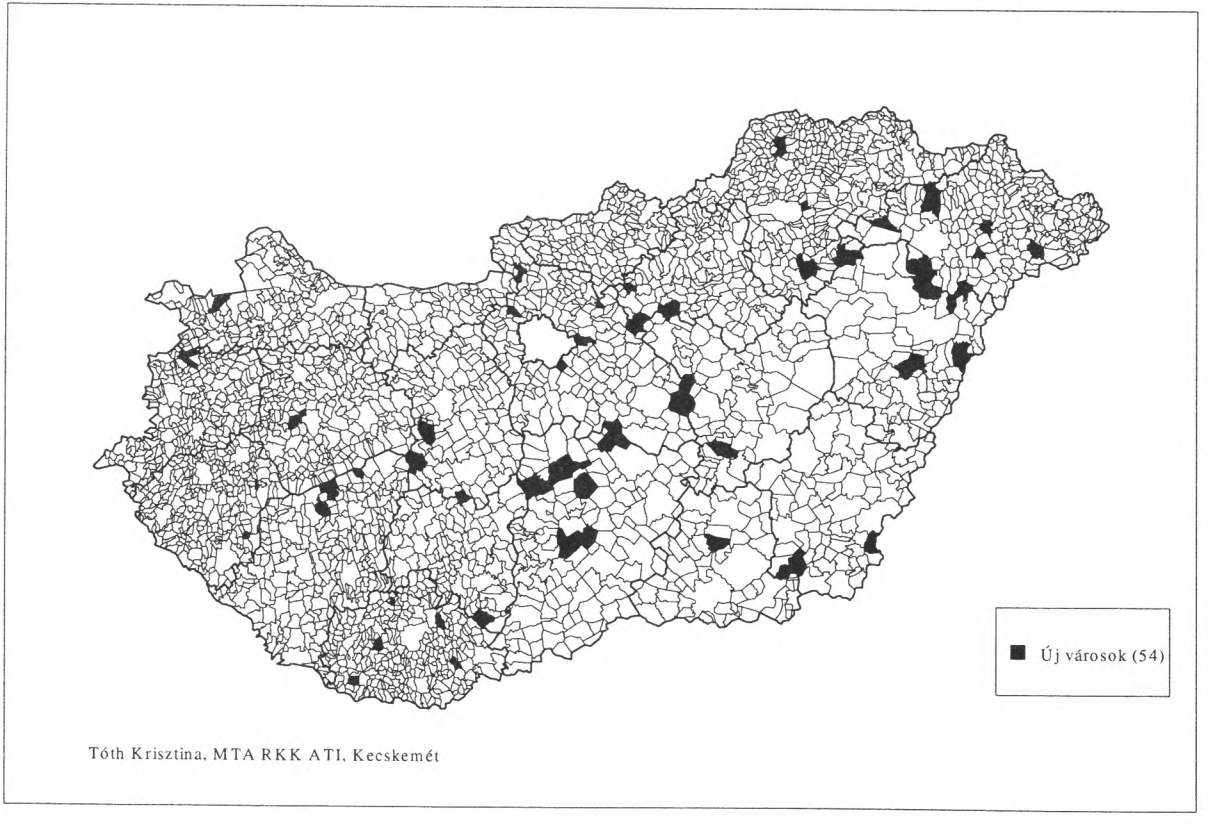

Természetesen a várossá válásnak és a városi létnek a statisztikai adatokon túl van egy nehezen mérhető és összehasonlítható komponense is, ami magába foglalja a hagyományokat, történelmet, szellemi kisugárzást. Ám ezekre igen nehéz lenne megfelelő adatokat találni, így jelen tanulmányban csak a „lecsupaszított" adatok feldolgozására vállalkoztam.

Az előbb felsorolt mutatók felhasználásával egyenként sorrendbe állítottam a 217 (Budapest nélkül) magyar várost, majd kiszámoltam átlagos helyezésüket. Ennek alapján az *1. táblázatban* látható városminőséget is jelző sorrendet kaptam közöttük.

A táblázatból első ránézésre megállapítható, hogy az 1990 után várossá nyilvánított települések nagy része (72%-a) a városi rangsor utolsó harmadában található. Ennél is sokat mondóbb azonban az, hogy az utolsó 40 város közül 28 település 1990 után vált várossá.

Kivételek természetesen itt is vannak. Az első ötven között található két újonnan várossá nyilvánított település, Hévíz és Balatonboglár. A városok rangsorában az igen előkelő 10. helyezést érte el Hévíz. Ez főként az igen magas vándorlási nyereségével és lakásépítési dinamikájával (ezen belül is kiemelkedő a külföldiek lakásvásárlásai, építései), valamint természetesen a kiváló idegenforgalmi és kereskedelmi mutatóival magyarázható. A másik jó helyezést elérő új város a 45. helyen lévő Balatonboglár, ami szintén az említett mutatókban ért el az átlagosnál sokkal jobb helyezést.

Az első százban szerepel még szintén a Balaton melletti Balatonföldvár, a budapesti agglomeráció egyik határozott fejlődést mutató kisvárosa, Pilisvörösvár, illetve Lajosmizse, amely főként a vállalkozások számában, illetve a személygépkocsik és telefonfővonalak magas számában mutatott igen jó rangértékeket.

Ha az oly sokszor emlegetett kelet–nyugat különbséget vizsgáljuk az összes várost figyelembe véve, akkor a Dunántúl relatíve kedvezőbb helyzetét ebben a tekintetben is megtapasztalhatjuk, hiszen a „nyugati" városok a rangsorrendben jobb helyezéseket szereztek. Ellenben ha csak az új városokat vizsgáljuk, akkor nem találunk ilyen jellegű különbséget. Hiszen a Dunántúl rendszerváltás után várossá váló települései a rangsor alján helyezkednek el, hasonlóan a keleti területek új városaihoz. Ami még kitűnik a városok rangsorának területi eloszlását vizsgálva az az, hogy a dunántúli városoknak a rangsor második felében elhelyezkedő városai nagyrészt 1990 után kaptak városi rangot.

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy ezeknek az újonnan várossá nyilvánított településeknek nagyobb többsége a város fogalmának határát súrolja, a városhálózat minőségi romlását eredményezte várossá nyilvánításuk. A városok számának növekedése nem az urbanizáció folyamatának szerves részeként történt, hanem legtöbbször egy adminisztratív, politikai döntés eredményeként. Így nem járt együtt a városok számának mennyiségi növekedése az ott élők életfeltételeinek javulásával és a városok funkcióinak bővülésével.

1. táblázat

A városi települések sorrendje

Sorszám	Település
1.	Sopron
2.	Győr
3.	Nyíregyháza
4.	Eger
5.	Debrecen
6.	Keszthely
7.	Balatonfüred
8.	Pécs
9.	Sárvár
10.	*Hévíz*
11.	Mosonmagyaróvár
12.	Szolnok
13.	Szentendre
14.	Kecskemét
15.	Paks
16.	Balatonalmádi
17.	Veszprém
18.	Zalaegerszeg
19.	Baja
20.	Szeged
21.	Kaposvár
22.	Szekszárd
23.	Százhalombatta
24.	Szombathely
25.	Miskolc
26.	Siófok
27.	Nagykanizsa
28.	Komárom
29.	Gödöllő
30.	Budaörs
31.	Békéscsaba
32.	Körmend
33.	Pápa
34.	Tiszaújváros
35.	Székesfehérvár
36.	Tata
37.	Tatabánya
38.	Vác
39.	Mór
40.	Kapuvár
41.	Szigetszentmiklós
42.	Fonyód
43.	Salgótarján
44.	Mezőkövesd
45.	*Balatonboglár*
46.	Dunakeszi
47.	Érd

Sorszám	Település
48.	Hajdúböszörmény
49.	Gyula
50.	Jászberény
51.	Gyöngyös
52.	Ajka
53.	Ózd
54.	Bonyhád
55.	Esztergom
56.	Kiskunmajsa
57.	Hódmezővásárhely
58.	Kőszeg
59.	Dunaújváros
60.	Szarvas
61.	Oroszlány
62.	Kalocsa
63.	Mohács
64.	Lenti
65.	Tapolca
66.	Balassagyarmat
67.	Kiskőrös
68.	Kisvárda
69.	Sümeg
70.	Mátészalka
71.	Kiskunhalas
72.	Fehérgyarmat
73.	*Balatonföldvár*
74.	Kazincbarcika
75.	Tamási
76.	Nagykálló
77.	Cegléd
78.	Tiszakécske
79.	Hajdúszoboszló
80.	Szigetvár
81.	Kiskunfélegyháza
82.	Komló
83.	Tiszavasvári
84.	Püspökladány
85.	Nyírbátor
86.	Ráckeve
87.	*Pilisvörösvár*
88.	Szécsény
89.	Orosháza
90.	Heves
91.	Vásárosnamény
92.	Zalaszentgrót
93.	*Lajosmizse*
94.	Balmazújváros

Sorszám	Település
95.	Martfű
96.	Marcali
97.	Gárdony
98.	Csongrád
99.	Füzesabony
100.	Hatvan
101.	Monor
102.	Várpalota
103.	Nagyatád
104.	Siklós
105.	Celldömölk
106.	Szentgotthárd
107.	Dabas
108.	*Balatonlelle*
109.	*Soltvadkert*
110.	Szentes
111.	Hajdúnánás
112.	*Felsőzsolca*
113.	Csorna
114.	Tokaj
115.	Békés
116.	Pásztó
117.	Kisújszállás
118.	Sárospatak
119.	Berettyóújfalu
120.	Sárbogárd
121.	*Zalakaros*
122.	Sátoraljaújhely
123.	Nádudvar
124.	*Fertőd*
125.	Sajószentpéter
126.	Kistelek
127.	Tiszafüred
128.	*Bóly*
129.	Barcs
130.	*Sásd*
131.	Edelény
132.	Makó
133.	Nagykáta
134.	Szeghalom
135.	Szerencs
136.	*Solt*
137.	Nagykőrös
138.	Jászapáti
139.	Tolna
140.	Dorog
141.	*Gyál*

A táblázat a következő oldalon folytatódik!

Sor-szám	Település
142.	*Lengyeltóti*
143.	Nyergesújfalu
144.	Tab
145.	Csurgó
147.	Túrkeve
148.	Törökszentmiklós
149.	Dombóvár
150.	*Csepreg*
151.	*Aszód*
152.	*Simontornya*
153.	Letenye
154.	*Jászárokszállás*
155.	*Nagymaros*
156.	*Újfehértó*
157.	Zirc
158.	*Szentlőrinc*
159.	Mezőtúr
160.	Gyomaendrőd
161.	*Tiszaföldvár*
162.	Battonya
163.	Vasvár
164.	Sarkad
165.	Dunaföldvár
166.	Kisbér
167.	Hajdúdorog

Sor-szám	Település
168.	Bicske
169.	Mezőberény
170.	Karcag
171.	Mórahalom
172.	*Nyíradony*
173.	Záhony
174.	*Mindszent*
175.	*Mezőcsát*
176.	Mezőkovácsháza
177.	Csenger
178.	*Pécsvárad*
179.	*Létavértes*
180.	*Sellye*
181.	Mezőhegyes
182.	*Devecser*
183.	Szikszó
184.	*Elek*
185.	*Pécel*
186.	Bátonyterenye
187.	*Abony*
188.	*Bátaszék*
189.	Rétság
190.	Kunhegyes
191.	*Hajdúhadház*
192.	Kunszentmárton

Sor-szám	Település
193.	*Téglás*
194.	*Ibrány*
195.	Biharkeresztes
196.	*Polgár*
197.	*Derecske*
198.	Putnok
199.	*Nagyhalász*
200.	*Tiszalök*
201.	*Izsák*
202.	*Újszász*
203.	*Máriapócs*
204.	Jánoshalma
205.	Kunszentmiklós
206.	*Tótkomlós*
207.	*Baktalórántháza*
208.	*Nagyecsed*
209.	Bácsalmás
210.	*Lőrinci*
211.	Pétervására
212.	*Jászfényszaru*
213.	*Kecel*
214.	*Enying*
215.	*Szabadszállás*
216.	*Pogárdi*
217.	*Szendrő*

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

SZUBURBANIZÁCIÓ A SZEGED KÖRNYÉKI TANYÁS TELEPÜLÉSEKEN

Bajmócy Péter

Az 1990-es évektől kezdve Magyarország egyre több területén, egyre több városa körül és sok faluban is előkelő házak, utcák, utcasorok, esetleg egészen új településrészek jelennek meg. A szuburbanizáció – mert erről a folyamatról van szó – nem új jelenség Magyarországon, ugyanakkor a ma meginduló folyamatok több vonatkozásban eltérnek mind a korábbi évtizedek szuburbanizációs jelenségeitől, mind pedig a nyugati országokban megfigyelt szuburbanizációtól.

A szuburbanizációt – mint folyamatot – a globális urbanizációhoz kapcsolva érdemes vizsgálni. Ebben a vonatkozásban a szuburbanizáció egyben egy koncentrációs és egy dekoncentrációs folyamatot is jelent. Koncentráció az egész ország vonatkozásában, hiszen a rurális térségek rovására a nagyvárosi térségek tovább növekednek; a vidékről – elsősorban a hanyatló falusi térségekből – való elvándorlás tovább tart. Dekoncentráció azonban magának a nagyvárosnak, a nagyvárosi zónának vonatkozásában, hiszen a népességnövekedés súlypontja a nagyvárosról mint a zóna magterületéről a város közeli falvakba, a gyűrűbe tevődik át. Dekoncentráció azonban abban a vonatkozásban is, hogy tényleges mozgások indukálódnak a nagyvárosból az agglomerációba, tényleges kiköltözések történnek a nagyvárosból a környékbeli falvakba.

A nyolcvanas évek második felétől megindult a szuburbanizáció Magyarország nagyobb városai körül, méghozzá mindkét értelemben. Egyrészt a központi városok helyett a népességnövekedés súlypontja a gyűrűbe, a városokat övező falvakba tevődött át. Ez a folyamat Budapest esetében már évtizedekkel korábban bekövetkezett, de a vidéki nagyvárosok esetében csak akkor jelent meg. A szuburbanizáció azonban több szempontból is speciális időszakban indult meg Magyarország területén. A szuburbanizáció megindulása egyrészt a népesség fogyásának időszakára esik, és ez azért lényeges, mert elvileg így az is elképzelhető, hogy bár egy település népessége csökken, mégis, mint népességkoncentráló gócpont kerül számításba, ha népességcsökkenése az országos átlagnál kisebb. Ez különösen fontos Csongrád megyében, hiszen itt a népesség természetes fogyása az átlagnál jóval nagyobb. Másrészt a szuburbanizáció egy olyan

időszakban indult meg, amikor a gazdaságban jelentős visszaesés volt megfigyelhető, a népesség széles rétegeinek megélhetési viszonyai romlottak, a lakásépítés dinamizmusa is alacsony szintre esett vissza. Harmadrészt a szuburbanizáció sokkal jelentősebb falusi szektor mellett (mindössze 55–65%-os városi népesség) indult meg, mint az urbanizáció hasonló szakaszában nyugaton. Csongrád megye esetében e probléma kevésbé jelentős, ugyanis a városi népesség – elsősorban Szeged kiemelkedő arányának köszönhetően – az országban itt a legmagasabb. Azonban a városi népesség egy része olyan településeken él, amelyek csak jogilag városok, tényleges városi funkciókkal nem vagy csak alig rendelkeznek. Így a „potenciális kiköltözők" köre szűkebb, mint a nyugati országokban, valószínűleg csökkentve ezzel a szuburbanizáció mértékét.

Az 1990-es években jelentős változás történt Csongrád megye településeiben, ha a népességváltozási tendenciáikat vizsgáljuk (*1. táblázat*). Míg az 1980-as évtizedben mindössze a települések 7%-a növelte népességét Csongrádban (ez összesen négy települést, Szegedet valamint Bordányt, Sándorfalvát és Zsombót jelenti), addig az 1990-es évtizedben már a települések 32, ezen belül a községek 37%-ánál történt népességnövekedés. Ezzel szemben, míg a hetvenes évtizedben a városok több, mint felének nőtt a népessége, addig napjainkban már nem találunk növekvő népességű várost Csongrád megyében.

1. táblázat

Csongrád megye növekvő népességű településeinek aránya (%-ban) 1941–1999-ig

Településtípusok	1941–1949	1949–1960	1960–1970	1970–1980	1980–1990	1990–1999
Városok	37,5	37,5	25,0	62,5	12,5	0,0
Községek	62,7	11,8	13,7	15,7	5,9	37,3
Összesen	59,3	15,3	15,3	22,0	6,8	32,2

Megjegyzés: A városok adatai mindig a jelenlegi nyolc városra értendőek, és Algyő végig Szeged részeként szerepel.

Természetesen a népességváltozás puszta ténye még egyáltalán nem elegendő a szuburbaizációs jellegű folyamatok igazolására. Egy lépéssel közelebb jutunk azonban a megoldáshoz, ha megvizsgáljuk, hogy ezek a növekvő jellegű települések hol helyezkednek el a megyén belül. Amennyiben létezik szuburbanizáció Csongrád megyében, annak a központja vitathatatlanul Szeged kell hogy legyen, mérete és a településhálózatban betöltött szerepe következtében. A megye községei közül kiemeltük azokat, amelyek közúton 25 km-nél közelebb helyezkednek el Szegedhez, így onnan a város a legjobban elérhető, s ezek a szuburbanizációnak a potenciális célterületei. Szegeddel együtt 19 ilyen település létezik, ebből 16 községi jogállású (Balástya, Bordány, Deszk, Domaszék,

Dóc, Ferencszállás, Forráskút, Klárafalva, Kübekháza, Röszke, Sándorfalva, Szatymaz, Tiszasziget, Újszentiván, Zákányszék, Zsombó). Ha külön vizsgáljuk e 16 és a többi Csongrád megyei község népességváltozási tendenciáit, a kép még élesebb lesz.

2. táblázat

Csongrád megye és Szeged környéke növekvő népességű községeinek aránya (%-ban) 1941–1999-ig

Községtípusok	1941–1949	1949–1960	1960–1970	1970–1980	1980–1990	1990–1999
Községek	62,7	11,8	13,7	15,7	5,9	37,3
Szeged környéki községek	62,5	12,5	31,3	37,5	18,8	75,0
Távolabbi községek	62,9	11,4	5,7	5,7	0,0	20,0

Megjegyzés: Szeged környékén azt a 16 községet értjük, amelyek távolsága Szegedtől közúton nem több, mint 25 km.

Az 1990-es évtizedben a Szeged környéki települések háromnegyedének nőtt a népessége, míg a Szegedtől távolabb lévő falvaknál ez az arány mindössze 20%. A népességnövekedés csaknem kizárólagosan a vándorlási egyenlegből származik, ugyanis természetes szaporodással rendelkező Csongrád megyei település mindössze kettő (!) volt 1994 és 1998 között. Igaz mindkét település Szeged környéki, de Zsombó esetében a természetes szaporodás öt év alatt 16 fő (a népességnövekedés több, mint 350), Klárafalván pedig két fő.

A nyolcvanas évekhez képest a kilencvenes években mindkét településcsoportnál jelentős növekedés tapasztalható. A Szegedtől távolabb lévő községeknél a növekedés mértéke 20%, ugyanakkor 75% a Szegedhez közelieknél.

A kutatás bázisát végül az előzőekben lehatárolt 16 település jelentette. Részletesebben megvizsgálva e települések népességváltozási tendenciáit az elmúlt öt évben (1994–1998) azt tapasztalhatjuk, hogy éppen ezek Csongrád megye legdinamikusabban növekvő települései, nagyon alacsony természetes szaporodásról van szó (*3. táblázat*). Közöttük található a megye kilenc leggyorsabban növekvő falva. Ugyanakkor a településméret is jelentős differenciáló tényezőként szerepel, hiszen a legkisebb lélekszámú Dóc, Ferencszállás és Klárafalva népessége fogy. Ennél is lényegesebb a távolság szerepe, leggyorsabban a Szegedhez legközelebb lévő falvak népessége nő. Ezt a későbbi empirikus vizsgálat is igazolta. Annak ellenére, hogy Mórahalom városa számos kedvezményt ad az odaköltözőknek, mégis Domaszék a kedveltebb célpont Szegedtől nyugatra, ugyanis jóval közelebb fekszik a nagyvároshoz. Korábban méreténél fogva a megye leggyorsabban növekvő városa Szeged volt, ezzel szemben nap-

jainkban az 59 település közül csak a mezőny második felében, a 37. helyen található. (Szeged 1999. évi adatai is tartalmazzák az időközben önállóvá vált Algyő község népességét az adatok összehasonlíthatósága végett.)

3. táblázat

A Szeged környéki települések népességváltozási tendenciái 1995–1999

	Lakónépesség 1995. jan. 1.	Lakónépesség 1999. jan. 1.	Az 1999. évi népesség az 1995 évi %-ában	Sorrend az 1995–1999 közötti népességváltozás alapján a megyében
Balástya	3 655	3 623	99,1	25
Bordány	2 874	2 994	104,2	5
Deszk	2 965	3 109	104,9	4
Domaszék	3 406	3 789	111,2	2
Dóc	841	822	97,7	33
Ferencszállás	672	646	96,1	50
Forráskút	2 243	2 237	99,7	17
Klárafalva	498	486	97,6	35
Kübekháza	1 429	1 440	100,8	12
Mórahalom	5 498	5 436	98,8	26
Röszke	2 922	3 033	103,8	7
Sándorfalva	7 457	7 730	103,7	8
Szatymaz	3 762	4 092	108,8	3
Tiszasziget	1 578	1 639	103,9	6
Újszentiván	1 447	1 492	103,1	9
Zákányszék	2 746	2 743	99,9	16
Zsombó	2 756	3 097	112,4	1
Szeged	*168 842*	*164 246*	*97,3*	*37*

Szeged környékének természeti adottságai jelentősen differenciáltak. Szegedtől nyugatra a Dorozsma–majsai-homokhát kistája terül el, északra és keletre pedig az Alsó-Tisza-völgy középtája. A Marostól északra fekvő terület a közlekedési kapcsolatok hiánya miatt nem került a vizsgálatba, ugyanis például az itt fekvő Maroslele légvonalban alig 10 km-re van Szegedtől, de közúton az Algyő mellett lévő hídon kerülve több, mint 30 km-re található. A két térség történelmi útja is eltérő. A Szegedtől északnyugatra–nyugatra fekvő községek közigazgatásilag 1950 előtt Szegedhez vagy – az azóta már Szegedhez csatolt – Kiskundorozsmához tartoztak. E települések jelenlegi központi belterületei javarészt nem is léteztek 1950 előtt, a népességük 80–100%-a külterületen, tanyákon élt. Ugyanakkor a Szegedtől keletre lévő torontáli területeken a XVIII. század végén kis- és középfalvas településhálózat alakult ki, s itt a külterületi népesség korábban sem volt jelentős. 1950 után a tanyaközségek belterülete

látványos fejlődésnek indult, miközben a külterületek népessége folyamatosan csökkent úgy, hogy közben a teljes település népessége is fogyott. Ezalatt a torontáli területeken a külterületi népesség gyakorlatilag felszámolódott. Így tanyás községeknek jelenleg csak a Szegedtől nyugatra fekvő falvak tekinthetők (Balástya, Bordány, Domaszék, Dóc, Forráskút, Röszke, Szatymaz, Zákányszék, Zsombó).

A vizsgálatba bevontuk a Tisza jobb partján lévő községek közül a nem tanyás Sándorfalvát (telepített község, az 1879-es nagy tiszai árvíz után keletkezett) és Mórahalmot is, amely szintén 25 km-en belül fekszik Szegedtől. Mórahalom 1950-ben vált önállóvá és hasonlóan tanyás település, a népessége sem tér el nagyságrendekkel a többitől, viszont városi jogállású.

A vizsgálat második részét egy kérdőíves felmérés képezte, mind a kiválasztott települések külterületén, mind pedig a belterületükön. E felmérés néhány említésre méltó eredményét ismertetjük a következőkben. A kérdőívek eredményei egyértelműen igazolták a szuburbanizáció létét a Szeged környéki tanyás településeken, bár természetesen e folyamat mértéke nem hasonlítható a Budapest környékén tapasztaltakhoz, és az okai is némileg különbözőek. A Szeged környéki szuburbanizáció leglátványosabb jelei a falvak szélén épülő új házak, melyeket leginkább a tehetősebb rétegek építenek. A legmagasabb társadalmi osztályhoz való tartozás azonban nem alapfeltétel, középosztálybeliek is szép számmal építkeznek e falvakban. Mivel a kiköltöző népesség kapcsolata a várossal továbbra is szoros marad (a családfők nagy része a városban dolgozik), így érthető, hogy a legtöbb új ház a községek legjobb közlekedési helyzetben lévő, s általában Szegedhez közelebbi területein épül. A kiköltözés okai általánosak, az olcsóbb telekárak csábítják a városiakat a közeli falvakba, de legalább ilyen fontos az önálló ház igénye, illetve a kert is. A kiköltözések legnagyobb része a falvak központi belterületére jut, azonban megjelent e folyamat a külterületeken is. A külterületre való költözés azonban két – markánsan elkülönülő – típusba sorolható. Az egyik típust azok a családok képviselik, akik ténylegesen tanyára költöznek, azonban úgy tűnik, ez a kisebb csoport. A másik típus is külterületre költözik, azonban annak közvetlenül a belterület melletti, legjobban elérhető részeire. E térségekben már korábban is relatíve sűrű volt a tanyahálózat, s ezek réseit töltik ki az új házak, avagy régi tanyákat alakítanak át új házakká. Egy idő után azonban az itteni dűlőneveket utcanevekre cserélik, majd a területet belterületté nyilvánítják. Így az ilyen típusú kiköltözés hosszabb távon nem növeli a külterület népességét, a klasszikus tanyákét pedig semmiképp. Összességében a külterület népességvesztése azonban több esetben megállhat, így Mórahalmon 1960-ban a népesség 71, 1970-ben 60, 1980-ban 40, 1990-ben 29%-a élt külterületen, viszont 1999-re is megmaradt ez a 29%-os arány. Ez azonban korántsem jelenti a tanyák reneszánszát, a falvaktól távoli tanyák továbbra is pusztulnak, csak a közvetlenül a belterület mellettiek gyarapodnak.

A kétfajta külterületi kiköltözés oka is különböző. A belterület szomszédságába hasonló társadalmi helyzetű emberek érkeznek, mint a belterületre. Ők jobban tarják a városias életformát is, így a gazdálkodás kevésbé jellemző rájuk. Ezzel szemben a külterületre költözők egészen más – ám egymástól is jelentősen különböző – csoportokból tevődnek össze. Egy részük családi okok miatt került tanyára, ide házasodott, örökölte a tanyát stb. Ők – különösen ha a házastárs korábban is tanyán lakott –, relatíve hamar asszimilálódnak a tanyai társadalomba, gazdálkodnak. Egy kisebb csoportot alkotnak a nyugdíjasok, akik a tanyáról származtak el, ám a városban élték le életük nagyobb részét, de a munkába járás napi kényszerének megszűntével visszaköltöztek a csendesebb, nyugodtabb és olcsóbb tanyára. A harmadik, nagyobb csoportnál a tanyára költözés fő indoka az olcsóság. Olyan családokról van szó, akik nem tudták fenntartani városi lakásukat, avagy fiatal házasokról, akik máshol nem jutottak lakáshoz. E csoport asszimilációja sokkal lassúbb a korábbiaknál. Ők általában csak ugródeszkának tekintik a tanyát, bár közülük sokan végül „itt ragadnak". Általában többé-kevésbé átlagos tanyákat vásárolnak, nem közvetlenül a belterület mellett, de nem is a legtávolabbi határrészeken. Végül az utolsó csoportot azok az emberek képezik, akiknél a döntő tényező a gazdálkodás lehetősége volt. Ők alkotják a tanyákra költözőknek a legvagyonosabb rétegét, ők fordítanak legtöbbet a tanyára, felújítanak, bővítenek, esetleg teljesen újjáépítik a tanyát. Elsősorban árutermeléssel foglalkoznak, ám a bizonytalan piaci helyzet, a magas költségek és az alacsony felvásárlási árak miatt gyakran nem találják meg a számításukat.

A Szeged környéki tanyás településekre költözők speciális csoportját alkotják azok, akik Jugoszláviából költöznek át, vesznek vagy építenek lakást a Szeged környéki falvakban. Leginkább a belterületre költöznek, és sok esetben nem igazán a letelepedés a döntő tényező, sokkal inkább a befektetés. A befektetés egy Szeged környéki házba (vagy szegedi lakásba) nagyobb biztonságban van, mint odahaza.

Joggal merülhet fel a kérdés, tekinthetjük-e a korábban vázolt folyamatokat szuburbanizációnak. Amennyiben szigorúan ragaszkodunk ahhoz, hogy csak az egységes szerkezetű teljesen újonnan épült, város közeli települések létrejöttét tekintjük annak, akkor természetesen nem. Ám ha a városok környéki dekoncentrációs folyamatról beszélünk, akkor azokat a folyamatokat, amelyek a Szeged környéki tanyás községek belterületén és annak közvetlen környezetében történnek, mindenképpen. Ezzel szemben a városi szegénység tanyákra való kiköltözését már csak igen erős fenntartásokkal, míg a Jugoszláviából származók letelepedése egy egészen más folyamat része.

KÜLFÖLDI VÁLLALKOZÁSOK RÖSZKÉN[1]

Szónokyné Ancsin Gabriella

A külföldi érdekeltségű vállalkozások általában a megfelelő vállalkozási környezettel (humán erőforrás, megfelelő infrastruktúra, a település fogadókészsége stb.) rendelkező gazdasági erőtereket keresik meg. Hazánkban elsősorban Budapest és a nagyvárosok tükrözik ezt a sajátos arculatot. A kisvárosokban és a falvakban ritkán találkozunk külföldi érdekeltségű befektetésekkel. Magyarországon a külföldi vállalkozássűrűség 2,6% (a külföldi vállalkozások aránya a regisztrált vállalkozásokból), ez az érték a Dél-Alföldön csupán 1,9%, Csongrád megye pedig az országos átlagot is felülmúlja a 2,9%-os értékével. A megyében regisztrált külföldi befektetések közül feltűnően magas a jugoszláv kis- és középvállalkozások aránya, kiemelkedik Szeged régióközpont és a megye déli városai (Hódmezővásárhely, Kistelek és Makó). Csongrád megye falvaiban sem ritka jelenség a külföldi cégalapítás, különösen a határ menti községekben.

1989 óta hazánk határ menti területein a gazdasági, társadalmi, politikai és az individuális kapcsolatok struktúrájában történt változás kétségtelenül szembeötlő. A nyitott határ, attól függően, hogy mely szomszédos ország határáról van szó, más-más folyamatokat, kapcsolatokat indukált. Így egészen mást eredményezett a békés osztrák–magyar, a román–magyar és mást a háborúval terhelt jugoszláv–magyar határ vidékén. A háború több ízben menekülők sokaságát üldözte el a Vajdaságból, ugyanakkor az 1990-es évek elején Erdélyből is nagy tömegű bevándorlás történt. A két országból jövő immigráció térszerkezetében különbözött egymástól, míg az erdélyi magyarok közül kevesen maradtak a magyar–román határ mentén, a jugoszláv bevándorlók közül sokan telepedtek le a határ közelében. A jugoszláv, többségében magyar nemzetiségű menekülők tőkét és sok esetben gépeket is menekítettek, amit a határon vámmentesen hozhattak át. Így érthető, hogy célszerű megoldás volt számukra az országhatáron átjövő a legközelebb eső település választása. Kis- és középvállalkozások sokaságáról van szó, melyek korábban a jugoszláv háború előtt a szolgáltatás különböző szféráiban működtek, otthonosan mozogva a kis- és nagykereskedelem területén. Sokan tevékenykedtek külföldi bedolgozó alvállalkozóként, elsősor-

[1] A kutatást az OKTK A.1553/III.b és az OTKA T29812 támogatta.

ban német érdekeltséggel. A háború sújtotta hazából Magyarországra átjőve az új környezetben sokat jelentett a korábban szerzett vállalkozási tapasztalat és a befektethető tőke. Természetesen a sikeres vállalkozásokat sok fiktív vállalkozás is kísérte, ugyanis feltűnően sok regisztrált cég alakult a térségben. Ezeket a fiktív vállalkozásokat a „bizonytalan jövőben egy biztos pont" reménye hívta életre, de többségüket a racionalitástól vezérelve a munkavállalási engedély helyettesítőjeként és lakás- illetve magánház-vásárlási lehetőség megteremtése sarkalta. A határ menti falvakban többnyire családi vállalkozásokat létesítettek a vajdasági magyarok, néhol a kisüzemi, néhány tíz főt foglalkoztató cég is megtelepedett. Röszke azok közé a kistelepülések közé tartozik, melyek társadalmi, gazdasági életében sokat jelentettek az elmúlt tíz évben alakult külföldi vállalkozások. Nagy sikerről nem beszélhetünk, de kétségtelen tény, hogy ezek a vállalkozások sok változást, újat és követnivalót hoztak.

Előzmények

Röszke Szeged agglomerációjához tartozó, határátkelőhellyel rendelkező település. 1950-ben vált önálló községgé, s ekkor a településen 4227 fő élt. Ez egyben a falu népességmaximuma is, hiszen 1950 óta a faluban az elvándorlás mindig felülmúlta a természetes szaporodás értékét, így állandóan fogyott a település népessége. Az 1990-es népszámlálás alapján már csak 2979 fő élt a faluban. A hosszan tartó elvándorlás a falu lakosságának elöregedéséhez vezetett – ezt jelezik a fő korcsoporti mutatók is. 1960-ban 20,5% a fiatalkorúak aránya (14 év alatti népesség) és 1990-ben ez az érték csupán 16,5% (a megyei átlag 20,4%). Az időskorúak aránya (a 60 év felettiek) 1960-ban 15,1% volt és 30 év elmúltával 26,9%-ra nőtt (a megyei átlag 18,9%). 1990 óta pozitív változás történt a település népességének alakulásában, az elvándorlást felváltotta a bevándorlás, melyet az első években a „városból falura történő vándorlási folyamat" részének is tekinthetünk, később pedig a külföldiek bevándorlása növelte a település lakosainak számát. Bár a természetes fogyás még ma is jellemző a falu demográfiai folyamatára, de a népesség további csökkenését a bevándorlás megállította, sőt lassú népességnövekedés vált jellemzővé az 1990-es évek második felétől. A felmérések szerint Jugoszláviából az 1990-es években 123 fő bevándorló érkezett (vajdasági magyar nemzetiségűek) és Romániából 24 fő betelepülését regisztrálta az önkormányzat. Az önkormányzat adatai szerint a település lakossága 1999-ben 3300 fő volt.

Az 1990-es években a falu gazdasági, társadalmi átalakulásában a külföldi bevándorlók is részt vállaltak. A vállalkozásbarát önkormányzat a sikeres adópolitikájával a település gazdasági versenyképességét fokozta mind a magyar, mind a külföldi vállalkozások körében. Méltán kapta a település az „adóparadicsom" elnevezést (*1. táblázat*).

1. táblázat

A külföldi és a magyar befektetések alakulása Röszkén

Év	Vállalkozások száma			
	magyar	külföldi	ebből: jugoszláv	összesen
1990	4	2	1	6
1991	5	6	4	11
1992	11	19	18	30
1993	3	8	8	11
1994	5	7	6	12
1995	7	1	1	8
1996	3	7	6	10
1997	8	4	3	12
1998	5	1	–	6
	51	55*	47*	106

* A magyar–jugoszláv érdekeltségű vállalkozásokat is tartalmazza.
Forrás: CD Céghírek, 1999. január.

A magyar érdekeltségű vállalkozások között erős a szegedi kötődés, különösen a kft.-k esetében, az alapítók fele szegedi vállalkozó, a bt.-knél csupán 30%-os a szegedi vállalkozói arány. Röszke hazai vállalkozási térkapcsolatában Szegeden kívül Hódmezővásárhely, Sarkad és Budapest említhető meg. A helyi vállalkozások elsősorban lakossági szolgáltatást elégítenek ki (kis- és nagykereskedelmi tevékenység, javító-szerelő tevékenység, éttermi vendéglátás, kölcsönzés, oktatás, orvosi ellátás stb.), és a paprika-, gyümölcs-, zöldségfeldolgozás, állattartás, húsipari tevékenység, gépgyártás főként a kft. tevékenységi körök között találhatók. Ezek a vállalkozások Szeged ellátásában, a helyi piac és lakossági szolgáltatás szűk keretei között próbálnak fennmaradni. Az 1996 óta működik paprikamalom Röszkén, jól kihasználja a helyi adottságokat, kiváló minőségű fűszerpaprika-őrleményeket készít. A havonta 20–60 tonna őrölt paprikát termelő vállalkozás termékeit csak nyugati országokba, nagyobb kiszerelésben Ausztriába és Németországba szállítja.

Külföldi vállalkozások

„A külföldi érdekeltségű vállalkozások településenkénti elhelyezkedésére, az országoshoz hasonlóan a városi koncentráció a jellemző. A nagy volumenű külföldi tőke a már működő vállalkozásokat kereste meg, amelyek zöme a városokban tevékenykedett. Kedvezőnek mondható, hogy az utóbbi években a külföldi tőke már a községeket is célba vette" (*Mészáros R.* 1999). Különösen igaz ez a megállapítás a Dél-Alföld jugoszláv–magyar határ mentén fekvő településein, közülük is a határátkelőhelyek említhetők meg elsősorban (Röszke, Tompa, Hercegszántó).

„A településeknek versenyezniük kell egymással új befektetések vagy intézmények megszerzéséért. A vonzó tényezők közül előtérbe került a földrajzi fekvés (a kapcsolódás a dinamikus régiókhoz vagy várostengelyekhez), az infrastrukturális helyzet, a településkörnyezet minősége és kiemelkedő jelentőséggel – a munkaerő minősége és ára" (*Enyedi Gy.*, 2000). Ebben az új versenyben Röszke földrajzi fekvése kitűnőnek minősíthető, hiszen

- a szegedi agglomerációhoz közvetlenül kapcsolódó település,
- határátkelőhely (a jövőben bővítik),
- főközlekedési útvonalak mentén helyezkedik el: Budapest–Szeged–Belgrád, Szeged–Szabadka.

A földrajzi fekvésen kívül mind a külföldi, mind a magyar vállalkozások számára vonzó hatás még a vállalkozásbarát önkormányzat politikája:

- Adópolitika (az önkormányzat a helyi iparűzési adót minimálisan emelte).
- Eszerint a vállalkozóknak 3 millió Ft nettó árbevétel alatt nem kell helyi adót fizetni. A 3 millió és 1 milliárd árbevétel közötti helyi adó 1,5% és ennél magasabb nettó árbevétel esetén is csupán 1,6% a helyi iparűzési adó.
- Az infrastruktúra kiépítése az önkormányzat gazdaságpolitikájának része. Az adókból származó összes bevételt infrastruktúra-fejlesztésre fordítják (volt olyan jugoszláv vállalkozó, aki öt évre előre kifizette a helyi iparűzési adóját).

A külföldi vállalkozások tömeges alapítása 1992-ben volt a térségben, ekkor érkezett hazánkba Jugoszláviából a legtöbb menekült, bevándorló (*Szónokyné*, 1999). Röszke lakossága körében mutatkozó vállalkozási kedv megélénkülése is erre az évre esik, ugyanis az elmúlt tíz évben az összes cégalapítás közel felét ebben az évben regisztrálták. A külföldi vállalkozások 85%-a jugoszláv cég volt és az elmúlt 10 évet tekintve minden évben a legtöbb cégalapító jugoszláviai magyar volt. Az adatok egyértelműen a jugoszláv vállalkozások túlnyomó többségéről tanúskodnak, s bár jelentőségük kétségtelenül fontos, mielőtt azok vizsgálatára rátérnénk, meg kell említenünk a falu gazdaságában oly fontos más külföldi érdekeltségeket is (*2. táblázat*).

Az egyetlen részvénytársaság a településen 1992-ben a Szegedi Paprikafeldolgozó Vállalat szárító és tároló telepén az amerikai érdekeltséggel megalakult üzem korábban Knorr-termékeket készített. Ma már a brüsszeli központú multinacionális cég egyik leányvállalata lett, amely különböző élelmiszer-ipari termékeket gyárt – marketing feladatokat Budapesten végzik – és termékeivel az egész országot ellátja. Hasonló leányvállalat van még Lengyelországban, Csehországban, Romániában. A több száz főt foglalkoztató üzem a helyi lakosoknak, Szegedről ingázóknak és a környező településekről (Mórahalom, Kübekháza, Makó, Hódmezővásárhely) bejáró dolgozóknak ad munkát.

2. táblázat

A regisztrált vállalkozások struktúrája gazdálkodási forma szerint Röszkén (1999)*

Cégforma	Vállalkozások száma			
	magyar	jugoszláv	más külföldi	összesen
Szövetkezet	3	–	–	3
Betéti társaság	25	36	5	64
Korlátolt felelősségű társaság	18	8	2	30
Részvénytársaság	–	–	1	1
Közkereseti társaság	2	3	–	5
Egyéni cég	2	–	–	2
Vízgazdálkodási társulat	1	–	–	1
Összesen	51	47	8	106

* A magyar–jugoszláv érdekeltségű vállalkozásokat is tartalmazza.
Forrás: CD Céghírek, 1999. január.

A három külföldi érdekeltségű kft. közül az 1990-ben alapított – ma már osztrák és szegedi érdekeltségű – T&T Áruház a legjelentősebb. A főközlekedési útvonal mellett fekvő áruházat a magas tranzitforgalom (közeli kamionparkoló) és a határon átnyúló bevásárlóturizmus hívta életre. Fiatal vállalkozás a máltai érdekeltségű az 1998-ban alapított Festékkészítő Kft.

Az öt külföldi érdekeltségű betéti társaság kis alaptőkével létesült, többnyire kereskedelmi tevékenységgel foglalkoznak (2 román, 1 grúz és 1 horvát vállalkozás).

Jugoszláv vállalkozások

A településen regisztrált összes vállalkozás közel fele jugoszláv érdekeltségű, és a külföldi vállalkozások között is kimagasló az aránya. Nemcsak Röszkén, hanem az egész Dél-Alföldön a jugoszláv cégalapításokra jellemző a betéti társaságok és az alacsony alaptőkéjű társaságok sokasága. Röszkén a cégek 71%-a 500 ezer Ft-nál kisebb tőkével vállalkozott. Túl sok a minimális tőke a vállalkozások körében, hisz 43% a 10 ezer Ft-nál kisebb alaptőkéjű cégek aránya – e vállalkozások elsősorban fiktív cégek.

Röszke polgármesterével és néhány jugoszláv vállalkozóval készített interjúk, kérdőívek elemzése alapján a jugoszláv vállalkozásokról a következő főbb megállapítások tehetők:

Cégalapítás oka:

- háború, politikai okok,
- tőkebefektetés,
- a már működő vállalkozás átmentése (gépeket telepítettek át vámmentesen közvetlenül a határ közelében fekvő településekről),

- embargó idején (embargó idején a magyar cégen keresztül tudták az exportálást lebonyolítani),
- munkavállalási engedély helyettesítője,
- tulajdonszerzés (lakás, ház stb.).

Telephely kiválasztása:

- Röszke belterületén:

  Szolgáltató tevékenységeket végző cégek, kis- és nagykereskedelemmel, egyéb ipari tevékenységgel, mint például műanyaggyártással, faipari tevékenységgel foglalkozó cégek.

  Röszke külterületén:

  Elsősorban a mezőgazdaság különböző területein, a kereskedelemben (vásározó kereskedők) vállalkozók és a gépeket átmentő vállalkozások céljaira jól megfeleltek a termelőeszközök tárolására a tanya különböző épületei.

Foglalkoztatás:

- Többségük családi vállalkozás;
- 10–20 főt foglalkoztató vállalkozások a gyakoriak:
  - volt olyan vállalkozás, amelynél a röszkei munkásokat a jugoszláv határ közeli Palicson tanították be;
  - volt aki a vállalkozását az országhatár túloldaláról irányította.

Cégek tevékenysége:

- Főként a lakossági szolgáltatást kielégítő vállalkozásokba kezdtek, jellemző a cégalapításkor 10 vagy ennél több tevékenységi kör megjelölése. Szinte mindenütt találkozunk kis- és nagykereskedelem bejegyzésével. Ezenkívül a legkülönbözőbb mezőgazdasági tevékenységi körök bejegyzése történt. A feldolgozóipar területéről a műanyag-feldolgozás, faipari tevékenység és gépipari tevékenységek sokasága említhető meg.
- A polgármester szerint a jugoszláv vállalkozók jól meglátták, melyek a hiányszakmák a településen – ez már a korábbi vállalkozási tapasztalat eredménye.
- A cég bővítése minden megkérdezett vállalkozó tervei között szerepelt.

Honnan jöttek a vállalkozók?

- A határ közeli települések, Szabadka (Subotica), Palics (Palić), Horgoš (Horgoš), Kanizsa (Kanjiža) a főbb származási helyek, de e településektől délre eső Tisza partján fekvő Vajdasági településekről, sőt távolabbról, Belgrádról és környékéről regisztráltak néhány céget (*1. ábra*).

1. ábra

Jugoszláv vállalkozók Röszkén (1991–1999)

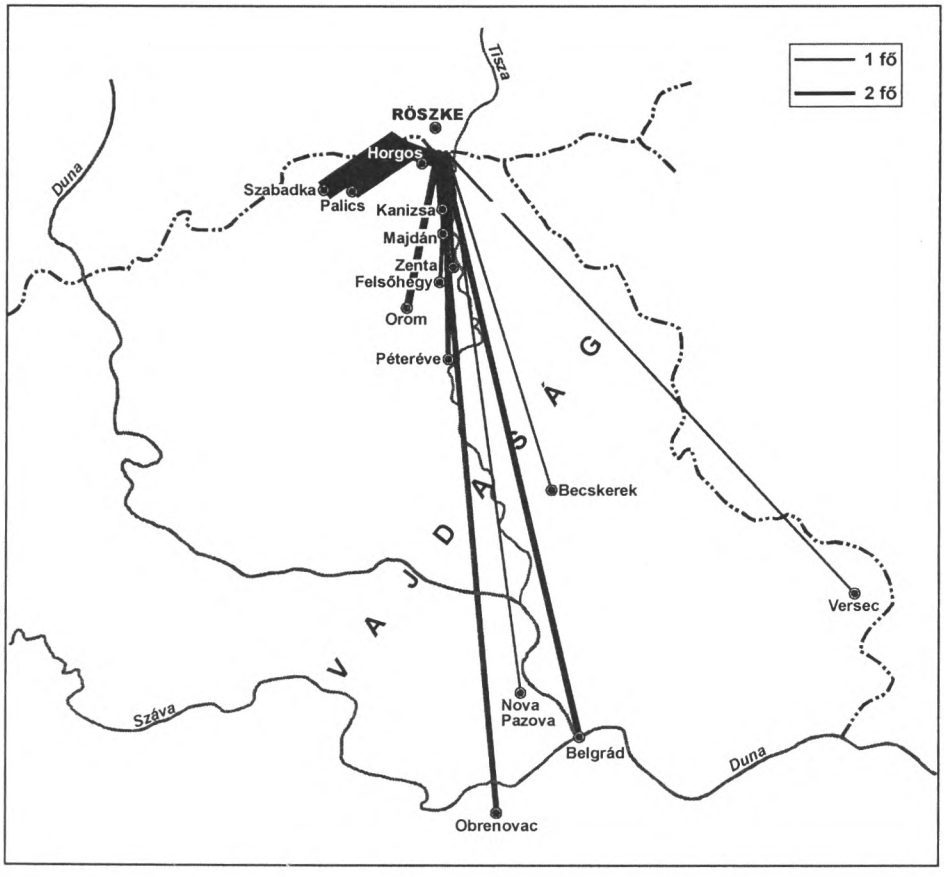

Individuális kapcsolatok:

- Új baráti és rokoni kapcsolatok szövődtek a vállalkozások kapcsán, erős a kötődés a határ túloldalán élő rokonokkal: a megkérdezettek sűrűn látogatnak haza (hetente és kéthetente).

Szerepük a helyi társadalomban:

- Jó kapcsolatot építettek ki az helyi önkormányzat vezetőivel, előremutató gondolataikkal segítik az önkormányzat munkáját.
- Szívesen támogatnak alapítványokat.
- Innovatívak a településfejlesztés terén.

A megkérdezett vállalkozók válaszai alapján a jövőben sem szándékoznak elhagyni a települést, sőt sokan közülük az elmúlt 10 évben magyar állampolgárokká váltak.

Az interregionális fejlődés jelentős kérdése a határon átnyúló kapcsolat, a határ menti együttműködés. Röszke példáján világossá vált, hogy az elmúlt tíz évben megjelentek a térségben a határ menti együttműködés csirái. A jugoszláv blokád megszűnése után ezeken az alapokon építkezve gyümölcsöző határ menti együttműködés is kialakulhat a magyar–jugoszláv határ mentén.

Irodalom

Abonyiné Palotás J. 1994: A külföldi működőtőke-beáramlás főbb kérdései. *A földrajz tanítása,* II. évf. 2. pp. 14–21.

Éltető A. 1999: A külföldi tőkebefektetések... *Statisztikai Szemle*, 1999 május, 232. p.

Dövényi Z. 1997: Adalékok a Magyarországon élő „idegenek" területi megoszlásához. – Sik E.–Tóth J. (szerk.): *Migráció és politika.* Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete.

Enyedi Gy. 2000: Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom,* XIV. évf. 1. pp. 1–10.

Hárs Á. 1959: Idegen népesség, migráns munkaerő. *Európa Fórum*, V. évf. 1. sz. pp. 45–58.

Illés S. 1995: A területi mobilitás volumenének változásai. *Statisztikai Szemle,* 73. 7. sz. pp. 543–555.

Juhász J. 1994: A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás. *Demográfia,* 37. 1. sz. pp. 32–59.

Rechnitzer J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás, a térszerkezet alakító innovációk.* MTA Regionális Kutatások Központja, Győr.

Mészáros R. 1996: Az európai regionalizmus néhány számunkra is figyelemre érdemes eleme. – Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl.* Nemzetközi Tudományos Konferencia, Szeged.

Mészáros R. 1999: A falusi tér nemzetközi kapcsolatrendszere. – Becsei J. (szerk.): *Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál.* JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged. pp. 137–144.

Pál Á. 1996: Dél-alföldi határmenti települések társadalom-gazdaságföldrajzi jelentősége. – Pál. Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl.* Nemzetközi Tudományos Konferencia, Szeged.

Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. 1994: Határon innen-határon túl. Határmenti települések összehasonlító gazdasági elemzése a Dél-Alföldön. *Alföldi Társadalom.* Békéscsaba, pp. 241–245.

Szónokyné Ancsin G. 1996: A jugoszláv betelepülők társadalmi-gazdasági struktúrája Szegeden. – Sik E.–Tóth J. (szerk.): *Migráció és politika.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

Szónokyné Ancsin G. 1999: A határon átnyúló gazdasági térkapcsolatok vizsgálata a Dél-Alföld határmenti települései példáján. – Becsei J. (szerk.): *Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál.* Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék pp. 145–153.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

KÖZSÉGEK SIKERES ALFÖLDI VÁROSOK HOLDUDVARÁBAN

Szarvák Tibor – Szoboszlai Zsolt

Bevezetés

„A megújulás esélyei az Alföldön" akadémiai kutatási program keretében öt alföldi városban és a városok agglomerációjába tartozó két-két községben végzett vizsgálatot az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének Békéscsabai Osztálya és Szolnoki Társadalomkutató Csoportja. A kutatási programban a városok és községek kiválasztása fejlettségi kritériumok alapján történt. Először egy többváltozós statisztikai eljárással az Alföld legfejlettebb, legdinamikusabban fejlődő városainak kiválasztása történt meg,[1] majd ezekhez a településekhez rendeltünk hozzá az agglomerációjukból egy-egy „magasan fejlett" és „alacsonyan fejlett" települést. Az adatfelvétel 1999 tavaszán zajlott a városok 300-300 fős, a községek 100-100 fős, minden esetben a felnőtt lakosságot reprezentáló mintáján.[2]

1. táblázat

A minta települései és a tipizálás

Sikeres városok	Magasan fejlett községek	Alacsonyan fejlett községek
Szolnok	Tószeg	Besenyszög
Kalocsa	Foktő	Szakmár
Gyula	Kötegyán	Elek
Mátészalka	Jármi	Ópályi
Szeged	Domaszék	Deszk

A vizsgálat alapkérdései között szerepelt a települések jelenéről és jövőjéről alkotott, különböző szempontú lakossági vélemények megismerése.

Tágabb kontextusban képet kaptunk arról is, hogy a modernizációs szigetek/foltok (a sikeres városok) hatásaikat kivetítik-e, illetve katalizálnak-e a (ma-

[1] Csatári Bálint segítségével.

[2] A mintában a következő városok és községek szerepeltek: Szolnok (Tószeg, Besenyszög), Kalocsa (Foktő, Szakmár), Gyula (Kötegyán, Elek), Mátészalka (Jármi, Ópályi), Szeged (Domaszék, Deszk).

gasabban fejlett) községek bevonásával egy innovációs láncot, hiszen a kilencvenes évek átmeneténak egyik nagy kérdése éppen az, hogy megteremtheti-e a modernizáció terjedése egy sokkal szervesebb területi-társadalmi fejlődés alapjait, másrészt érdemes megvizsgálni azt is, hogy miként érvényesülnek a globális hatások ebben a születendő modernizációs spirálban.

Globalizációs hatások

A világ vezető társadalmi-gazdasági trendjei között fontos jellemzőket a családszociológia különböző kategóriáival írhatunk le. A családot, mint társadalmi intézményt (a normák és értékek társadalmi cselekvésekhez kapcsolódó funkcionális rendszerét) komoly globális kihívások érik ezekben az évtizedekben, mert a születések száma folyamatosan csökken, a gyermeknevelés hagyományosnak nevezhető keretei felbomlani látszanak.

Elemzésünk másik globális szelete az információs (és tudás) társadalom kialakulása. Jellemzésében jelentős szerepe van az adott lokális társadalom humán „kapacitásának", befogadó – adaptációs – készségének, innovativitásának, mozgósítható, konvertálható tudásának. Elemzésünkben a kulturális tőke egyik legjobban mérhető változója, az iskolai végzettség vizsgálata mellett a fejlődés egyik alapját képező multikulturalizmussal, a társadalmi toleranciaszinttel is foglalkozunk.

A család és a gyermekvállalás

A családi állapot kategóriái szerinti belső megoszlások nem térnek el lényegesen az egyes településcsoportokban. Minden almintában a házasok aránya a legnagyobb és az élettársi kapcsolatban élők aránya a legalacsonyabb. A városokban valamivel kisebb a házasok aránya (56%), s ennek megfelelően a nőtlenek és az elváltak többen vannak, mint a községekben. A többi városhoz viszonyítva Kalocsán (64%) és Mátészalkán (61%) valamivel magasabb, Gyulán és a Szegeden (50-50%) alacsonyabb a házasok aránya. Ennek megfelelően Szegeden (23%) és Gyulán (20%) a nőtlenek, hajadonok aránya néhány százalékkal magasabb, mint a városok átlaga.

A legnagyobb családnagyság (átlagosan 3,19 fő), így az eltartottak száma (átlagosan 1,99) is a magasan fejlett községekben a legnagyobb. Ebben a településcsoportban a szabolcsi Ópályi községben mindkét mutató nagyobb, mint az átlag.

Az alacsonyan fejlett községek hasonló mutatói nem térnek el lényegesen (3,05; 1,76), de a városokban a családnagyság (2,85) és az eltartottak száma (1,71) egyaránt alacsonyabb. A szabolcsi városban és a Szeged melletti Doma-

széken egyaránt nagyobb családok élnek, mint a városokban, illetve az alacsonyan fejlett községekben. A gyulai agglomeráció elmaradott községében, Kötegyánon viszont a településtípus-átlagánál kisebb családnagyság a jellemző[3].

Az információs és tudástársadalomhoz való csatlakozás lehetőségei

Szemben a nem, életkor vagy a családi állapot szerinti jellemzőkkel, az iskolai végzettséget tekintve már egyértelmű eltéréseket figyelhetünk meg a településtípusok alapján elkülönült csoportokban. A leginkább iskolázott városi lakosságot (a városokban élők 50%-a legalább érettségizett) a magasan fejlett községek, majd az alacsonyan fejlett községek követik (a legalább érettségizett arányok 32, illetve 27%). Az iskolázatlan csoportok aránya fordított, mivel a legfeljebb általános iskolát végzett arány az alacsonyan fejlett községekben 42%, a másik községcsoportban 40%, a városokban 24%. A városok egészéhez viszonyítva a Mátészalkán és Kalocsán élőknél az iskolázottsági hátrány, a másik három városban inkább az előny jellemző. A lakosság iskolázottsága a magasan fejlett községek esetében Tószegen és Deszken, az alacsonyan fejlett községeknél Domaszéken magasabb az átlagosnál.

2. táblázat

A legmagasabb iskolai végzettségek (%-ban)

	Városok	Magasan fejlett községek	Alacsonyan fejlett községek
Befejezetlen általános iskola (elemi)	6	12	12
Befejezett általános iskola (polgári)	18	27	30
Szakmunkásképző, szakiskola	27	28	31
Érettségi (gimnázium, szakközépiskola)	35	25	21
Főiskola, egyetem	15	7	6

Az iskolai végzettség településtípusonkénti eltérése nemcsak a kérdezetteket, hanem a kérdezettek szüleit is jellemzi. A két szülő iskolázottságát mérő változó összevonása után kapott mutató[4] átlaga a városokban – a városokon belül különösen Szegeden – magas, majd a magasan fejlett községek, végül az alacsonyan fejlett községek következnek. Településtípusoktól függetlenül érvényes, hogy a szülők magas, illetve alacsony iskolázottsága a kérdezett felnőtt

[3] Családnagyságátlagok: Mátészalka: 3,09, Domaszék 3,27, Kötegyán 2,65. Eltartottak száma: Mátészalka: 1,78, Domaszék 1,82, Kötegyán 1,61.

[4] A szülők iskolai végzettségéhez a következő pontértékeket rendeltük: 1: befejezetlen általános iskola (vagy elemi); 2: befejezett általános iskola (vagy polgári); 3: szakmunkásképző, szakiskola; 4: gimnáziumi vagy szakközépiskolai érettségi; 5: főiskola, egyetem.

generáció hasonló képzettségét valószínűsíti. A megfelelő településtípusokhoz viszonyítva a legkevésbé iskolázott városok (Kalocsa és Mátészalka) szülőit alacsonyabb, a leginkább iskolázott tószegi, deszki vagy domaszéki lakosságot a szülők generációjának magasabb összevont iskolázottsági mutatója jellemzi.

3. táblázat

A kérdezettek szüleinek legmagasabb iskolai végzettsége (%-ban)

	Városok		Magasan fejlett községek		Alacsonyan fejlett községek	
	édesapa	édesanya	édesapa	édesanya	édesapa	édesanya
Befejezetlen általános iskola (elemi)	24	28	34	36	34	39
Befejezett általános iskola (polgári)	25	37	29	41	34	41
Szakmunkásképző, szakiskola	28	15	24	14	24	13
Érettségi (gimnázium, szakközépiskola)	13	16	9	6	6	6
Főiskola, egyetem	9	5	3	2	2	1

Az iskolai végzettséghez hasonló jellemzőket mutat az információs társadalom egyik eszközének, a személyi számítógépnek az elterjedtsége. A minta egészének alig egytizede, főként a városiak rendelkeznek ugyanis számítógéppel. Érdemes megjegyezni, hogy a globalizáció másik jellemzője, a felfokozott kommunikációs igény miatt gyorsan terjedő mobiltelefonok elterjedtsége között nem fedezhető fel számottevő települési különbség. Hasonlóan nincs területi különbség a közel egy évtizede még státusszimbólumnak számító videomagnó esetében sem.

Társadalmi tolerancia

A modernizáció egyik jellemzője a mentalitás, a gondolkodásmód, az értékek és normák, a kultúra együttese.

A többségi társadalom által deviánsnak tekintett (büntetett előéletű, alkoholista) vagy stigmatizált (AIDS-es, pszichiátriai kezelésre járó, bőrfejű) csoportok és a legnagyobb lélekszámú hazai etnikai kisebbség, a cigányság közül a városokban élők leginkább az alkoholistákat (82%), a bőrfejűeket (69%) és a büntetett előéletűeket (65%) nem szeretnék szomszédjuknak. A magasan fejlett községek lakossága szintén ezeket a csoportokat utasítja el leginkább (77, 71 és 65%), míg az alacsonyan fejlett községekben élők körében az alkoholisták (83%) és a bőrfejűek (82%) mellett a cigányok (78%) a leginkább kirekesztett külcsoport.

Az eddigi százalékos arányokból is következtethetünk arra, hogy a különböző külcsoportokkal szembeni, a társadalmi távolságskálával mért előítéletesség az alacsonyan fejlett községekben a legnagyobb, a magasan fejlett községekben a legalacsonyabb mértékű. A kérdőívben felsorolt hét külcsoportra vonatkozó állításokat (1: nem szeretné szomszédnak, 0: elfogadja) egy változóba összevonva, olyan csoportközi előítéletességet tükröző mutatót kaptunk, amely 0 és 7 pont közötti értéket vehet fel. Az előítéletességgel leginkább jellemezhető alacsonyan fejlett községekben ennek a mutatónak 4,34, a városokban 3,83, míg a magasan fejlett községekben 3,60 az átlaga. Az előítéletesség mértéke a városok közül Szolnokon, a községek közül Ópályiban és Domaszéken magas, míg a mássággal szembeni tolerancia a Szegeden, Foktőn és Szakmáron élőket jellemzi leginkább.

A közvetlen lakóhelyi érintkezés tekintetében a társadalmi normáktól eltérő csoportok és stigmatizált kisebbségek iránti előítéletesség mellett jelen van a foglalkozások elutasítása is. Feltehetően a városokban jobban érvényesülő, a közvetlen környezetet hátrányosan érintő következmények (zaj, levegőszennyezés stb.) miatt a városi lakosság közel fele semmiképpen nem szeretné, ha szomszédja például autófényező lenne, de a városon élők 42 százaléka számára az állattartással foglalkozók sem kívánatos szomszédok. A két foglalkozás elutasítása Szolnokon is nagymértékű, s emellett még az autókereskedők szomszédságának sem örülnének. A községekben minden esetben alacsonyabb az elzárkózás mértéke, azonban van egy jellemző foglalkozás, amit a városi és községi lakosság egyaránt nagymértékben elutasít: a kocsmáros (illetve a vendéglátóhely) szomszédságát.

A civil gondolatkör esélyei

A lakossági vélemények alapján igen csekély fejlesztési forrásra számíthatna a civil szervezetek, az egyesületek, az egyházak, vagy a bevásárlóközpontok és ipari parkok fejlesztése (*1. ábra*).

A civil szervezetek és az egyházak alacsony támogatottságában nyilván szerepe van annak is, hogy a városokban és községekben egyaránt a lakosságnak csupán egytizede tagja valamilyen egyesületnek, szervezetnek. A tagsági arány Kötegyán és Deszk községekben, valamint Szegeden a legmagasabb.

A teljes minta 15%-ára vonatkozó konkrét szervezeti tagságok megoszlását vizsgálva az eredmények azt mutatják, hogy a valamilyen szervezethez, egyesülethez tartozók közel 20%-a érdekvédelmi szervezetnek, több mint egytizede sportegyesületnek, szociális-segítő szervezetnek, illetve politikai pártnak, nyugdíjas szervezetnek, valamint szabadidős klubnak tagja.

A szervezetekhez, egyesülethez tartozók közül nagyon kevesen tagjai valamilyen vallással kapcsolatos csoportnak, szervezetnek. A vallásosság és a tele-

pülésnagyság közötti kapcsolat azt mutatja, hogy a városi lakosság a legkevésbé (59 pont), az alacsonyan fejlett községekben élők a leginkább (69 pont) vallásosak[5]. Mivel a magasan fejlett községekben is 63 pont volt az önbesorolás változó átlaga, ezért a vallásos intenzitást tekintve a tényleges választóvonal a városok és a községek között húzódik. Különösen Jármi, Domaszék és Ópályi községek lakosságát jellemzi a vallásosak magas száma, a városok közül Mátészalka emelkedik ki ebben a tekintetben.

1. ábra

A forráselosztás néhány célterülete
(100 ezer forint átlagértékei ezer forintban)

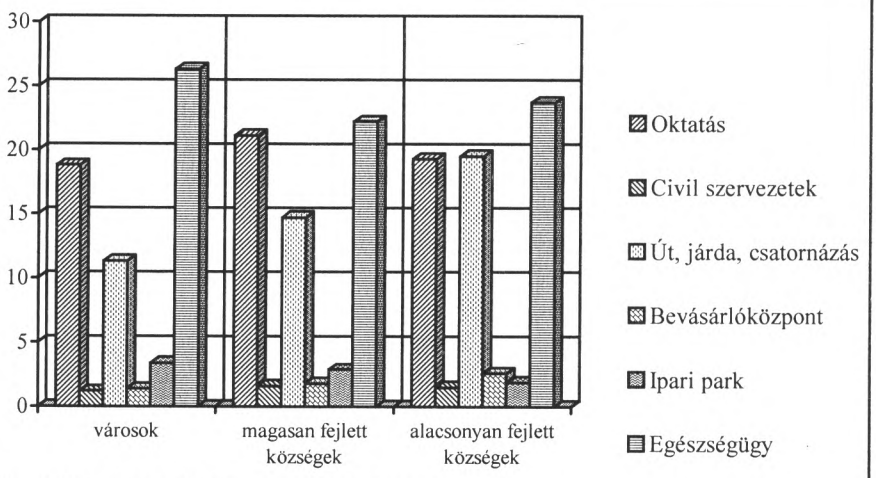

MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, 2000

Az országos felekezeti viszonyoknak megfelelően, a maguk módján és az egyházhűen vallásosak (az egyház tanításait követők) körében a római katolikusok dominanciája mellett csak a reformátusokhoz tartozók aránya számottevő, a görög katolikusok előfordulása 10% alatti. Az alacsonyan fejlett községek vallásos lakosságát leginkább a katolikus felekezet jellemzi. A református vallás a magasan fejlett községek hívőinek körében a leggyakoribb. A felekezeti hovatartozás területi megoszlásának megfelelően a katolikus arány Kalocsán, Szege-

[5] Az eredeti változó kategóriáit a következő hozzárendelés alapján transzformáltuk 100 fokozatú skálára: 0: más a meggyőződésem, határozottan nem vagyok vallásos; 25: vallásos vagyok a magam módján; 50: nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e; 75: nem vagyok vallásos; 100: vallásos vagyok az egyház tanítása szerint.

den, valamint két-két városkörnyéki községben magas, míg a reformátusok Mátészalkán és Gyulán, illetve a városokhoz közeli községekben vannak nagy számban.

A civil szervezetek és az egyházak alacsony lakossági támogatottsága abban is megnyilvánul, hogy az elmúlt évi adóbevallás során a városi lakosság 31%-a, a magasan fejlett községekben élők 26%-a, az alacsonyan fejlett községek lakóinak csupán 19%-a rendelkezett adója 1+1%-ának felhasználásáról.

Az egyéni boldogulás helyi lehetőségével („Aki keményen dolgozik, itt is előre tud lépni") a magasan fejlett községekben élők több, mint kétharmada egyetért, míg a másik községcsoportban a kijelentést elfogadók aránya alacsonyabb. Bár a fejlett községekben az emberek 73%-a véli úgy, hogy a település fejlődését csak a jobb anyagi helyzetűek érzékelik, a városokban 73, az alacsonyan fejlett községekben már 80% a kijelentéssel egyetértők aránya. Van azonban olyan kijelentés is, ahol az alacsonyan fejlett községek különülnek el a másik két településtípustól: a település fejlődését a városiak és a fejlett községekben élők közel 30%-a tulajdonítja külső okoknak – a kevésbé fejlett községek lakóinak viszont csak 15%-a.

A közpolitika jellemzői

A települések fejlődését a történetileg meghatározott társadalmi-gazdasági feltételek és a különböző szintű közigazgatási szervezetek mellett a jelen gazdasági és politikai szerveződései eltérő módon befolyásolják.

A település fejlődésében a városokban és a községekben a helyi önkormányzatnak tulajdonítják a legnagyobb szerepet, azonban a magasan fejlett községekben a települési önkormányzat (illetve a lakosság) súlyát meghatározóbbnak tartják, mint a másik két településcsoporthoz tartozók. További érdekes eredmény, hogy a megyei önkormányzat és a kormány befolyását a városokban és a magasan fejlett községekben nagyobbnak vélik, mint az alacsonyan fejlett községekben.

A lakóhelyről kialakult véleményekben nyilván annak is domináns szerepe van, hogy miként vélekednek az ott élők a település életét koordináló és a helyi politikát megjelenítő önkormányzatról. Ebben a tekintetben a magasan fejlett községek lakóinak a legkedvezőbb a véleménye, mivel az ilyen településtípusban élők fele átlagosnak, közel 40%-a jónak minősítette önkormányzatának munkáját. Az alacsonyan fejlett községekben élők jóval kritikusabbak: a lakosság több, mint fele átlagosnak, alig ötöde jónak, tizede viszont rossznak tartja a községi közigazgatás munkáját. A helyi önkormányzattal szemben elégedetlenek aránya a városi lakosság körében a legmagasabb, mivel a városlakók közel kétharmada átlagosnak, több, mint egytizede rossznak és alig egyötöde minősítette jónak az önkormányzati munkát.

A települések közül a helyi önkormányzattal leginkább elégedettek[6] csoportját a két magasan fejlett község, Tószeg és Deszk mellett az alacsonyan fejlett Domaszék és Kalocsa város alkotja. A lakossági vélemények alapján a leginkább „elmarasztalt"[7] települések közé Gyula, Kötegyán és Mátészalka, valamint Foktő sorolható.

Az önkormányzati munka globális lakossági megítélése a képviselőtestület döntéseit meghatározó tényezők említésének gyakoriságában is nyomon követhető. A kérdezetteknek nyolc állításból kettő olyat kellett kiválasztani, amely véleményük szerint leginkább motiválja a helyi önkormányzati testület döntéseit. Az önkormányzat munkájával leginkább elégedett, magasan fejlett községek lakóinak választásaiban „a lakossági elvárás alapján döntenek" állítás és a „polgármester javaslata szerint" tényező egyforma arányban, 35-35%-ban fordult elő. Ezzel szemben a városokban a leggyakoribb válasz a pártérdekekre vonatkozott, de sokan vélték a döntéseket befolyásoló tényezőnek a polgármester személyét és a képviselők egyéni érdekeinek érvényesítését. Az alacsonyan fejlett községekben a polgármester és a befolyásos képviselők említése fordult elő leggyakrabban (*2. ábra*).

2. ábra

A helyi hatalomgyakorlás módszerei az említési arányok százalékában (Elsősorban mi alapján döntenek a települési önkormányzat képviselői munkájuk során?)

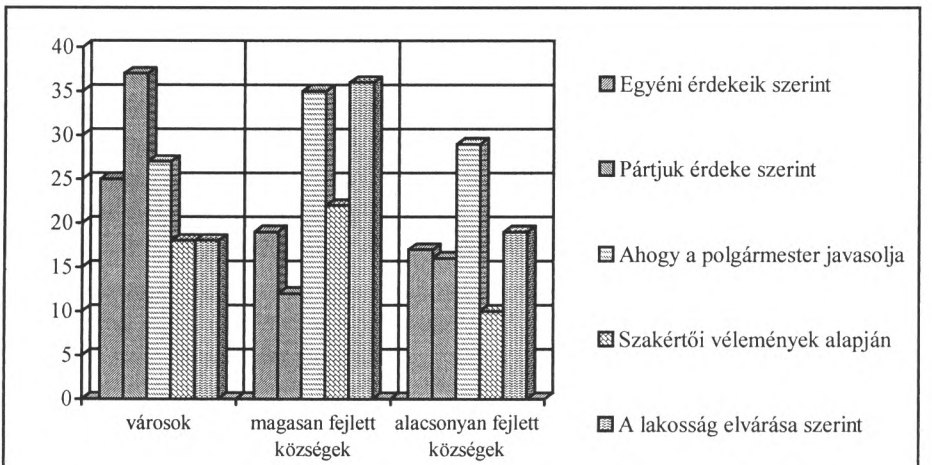

MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Csoport, 2000

[6] A „jól dolgozik az önkormányzat" válaszok százalékos aránya.
[7] A „rosszul dolgozik az önkormányzat" válaszok százalékos aránya

Összefoglaló

Jelen tanulmányunkban néhány modernizációs kategória szempontjából vizsgáltuk az Alföld sikeres városai és a holdudvarukban lévő községek társadalmát. A modernizációs hatások közül kiemeltük a családhoz, a kulturális tőkéhez, a civil szervezetekhez, valamint a multikulturalizmushoz és a helyi hatalomgyakorláshoz kapcsolható elemeket.

A családszociológiai folyamatok röviden úgy összegezhetők, hogy a házasság nélküli együttélés a vizsgált településeken nem jellemző, az alacsonyabb létszámú családmodell viszont (egyre inkább) teret nyer a községekben is. A családi állapot túlnyomó többségében a klasszikus jellemzővel („házas, házastárssal él") írható le. Az ún. nem hagyományos családmodell legerősebb jellemzője, az élettársi viszony különböző viszonyai minden településtípusban alacsony százalékban reprezentáltak.

Jó példa a városok vonzására, hogy a magasabb iskolai végzettség (hagyományosan) oda koncentrálódik. Ezzel párhuzamosan ott rendelkeznek leginkább azokkal az eszközökkel, amelyekkel bekapcsolódhatnak az információs és tudástársadalomba. Az évtized korábbi presztízsfogyasztási kategóriáit (videomagnó, mobiltelefon) azonban már – településtípusoktól függetlenül – többen, és a települési kategóriák között meglehetősen kiegyenlítetten használják. A nem kirekesztő, lokális társadalomban a lakópolgárok könnyebben integrálódnak, lehetnek aktívabb részesei a közéletnek. Eredményeink azt mutatják, hogy a különböző – életmód, életvitel szerint meghatározott – csoportok mellett a cigányság kirekesztése – különösen az alacsonyan fejlett községekben – számottevő.

A vizsgált településeken a civil gondolatkör, a polgári kezdeményezések még nem igazán támogatottak. A civil szervezeti tagság – településtől függetlenül – alacsony. Érdemes megemlíteni, hogy a globalizáció szekularizációs hulláma inkább a városokat érte el, a magukat vallásosnak tartók főként a községekben élnek. További vizsgálatot igényelne az a megállapítás, amely szerint az inkább reformátusok lakta községek tartoznak a magasabban fejlett, vagyis a sikeres község kategóriába. A humán tényezőt hangsúlyozó állítást („Aki keményen dolgozik, itt is előre tud lépni") is inkább a magasan fejlett községekben élők fogadták el.

A helyi hatalomgyakorlás jellemzői alapján az Alföld és Magyarország néhány lokális politológiai jellemzőjét is megrajzolhatjuk. A városokban inkább a pártpolitizálás a domináns, a községekben viszont a polgármesteri és (a konszenzusos politika alapelemeként) a lakossági vélemények a dominánsak.

TÉRSÉGFEJLESZTÉSI JÖVŐKÉPEK A SIKERES SORSVÁLASZTÁSHOZ

Bálint János – Juhász Mária –
Bálint András – Fazekas Zsuzsanna

Tanulmányunk elején a térségi kohéziót meghatározó erőket soroljuk fel, részletesebben csak a közös sorsot elemezzük. A második részben a vidékiség fogalmát értelmezzük; szeretnénk leválasztani az elmaradottság fogalmától, amellyel gyakran összekeverik. A harmadik részben a sikeres térség kialakulásának gyakori folyamatát mutatjuk be. Végül bemutatjuk az OMFB TEP kutatás keretében készített térségfejlesztési jövőképeinket.

A vidéki térség létrejöttét és elhatárolhatóságát a kohézió, valamilyen összetartó erő határozza meg, amelyek közül a leggyakoribbak:

- *földrajzi* viszonyok, elzárt területek, azonos természeti formák,
- *etnikai,* származási, nemzeti, nyelvi azonosság, például határon túli nemzeti kisebbség,
- *foglalkozási,* termelőkörzeti azonosság vagy hasonlóság, például mezőgazdasági körzetek,
- *vallási,* világnézeti, etikai azonosság vagy hasonlóság,
- *életszínvonal,* ritkábban a gazdagság, inkább a szegénység vagy az azon alapuló politika,
- *fejlődéstörténet,* kondenzációs mag, felvirágzás, leépülés,
- *véletlenek,* kaotikus állapotok, agglomerációs előnyök, pozitív visszacsatolás,
- *közös sors, Szondi Lipót* nyomán, sorsanalízis, közös döntések és választások.

Az utolsó sort részletesebben kifejtve: számos hazai és kárpát-medencei kistérség és kertészeti termesztési körzet történetének, valamint nyugat-európai esettanulmányoknak az elemzése során győződtünk meg róla, hogy a térségeknek ugyanúgy, mint az embereknek és családoknak, vannak sorsválasztó döntéseik. *Szondi Lipót* nyomán továbbgondolva, ezek a döntések is nagy valószínűséggel öröklődnek, a vidék is hajlamos az „élete" során ugyanazokat a jó és rossz döntéseket meghozni, saját fejlődését serkenteni vagy blokkolni, a változásokat katalizálni vagy megakadályozni. A *Szondi*-féle sorselemzéshez hason-

ló térségkutatás lehetővé teszi, hogy a múlt elemzésével felkészüljünk a kritikus helyzetekre, a jobb döntésekre, a sikeresebb sorsválasztásra.

Sors alatt nem a görög tragédiák megmásíthatatlan végzetét értjük. Nem hisszük, hogy sorsunk a csillagokban van megírva, sokkal inkább a génjeinkben, illetve a térségek esetében az ott élők örökölt és tanult viselkedési mintáiban, munkakultúrájában és életmódjában. A helyi problémakezelés tanulása viszont a múltban a legritkább esetben jelentett tényleges iskolai tanítást, hanem a „tacit knowledge", a hallgatólagos vagy csendben ellesett és mintákkal továbbadott tudás kategóriájába tartozott. Ezen feltétlenül változtatni kell, mert a jó döntésekhez jó elemzés és döntés-előkészítés kell, ami csak tudatosságon alapulhat. Fel kell tárnunk a korábbi döntési helyzeteket, motivációkat és az esetlegesen elkövetett elemzési vagy döntési hibákat is. Nem az általudományosságnak a reprezentatív kérdőívezéssel való számszerűsítése a lényeg; az intuíció, a kreativitás és az innováció is a fejlesztendő tényezők közé tartoznak. A racionalitásnál is fontosabb a csoportképző, együttműködést serkentő célkitűzés. Ilyen egyértelmű cél a tanuló szervezet kialakítása, amely az elkövetett hibákból és az elért sikerekből egyaránt képes tanulságokat levonni, és az újra és újra bekövetkező sorsfordulóknál képes egyre jobb döntéseket hozni. Sőt egy lépéssel továbbgondolva, a múlt döntéseinek sincs abszolút mércéje, nincsenek ideális döntések, csak sorsválasztó helyzetek, ahol a lehető legjobbat vagy a legkevésbé rosszat kell választanunk, és utána kemény és következetes munkával mindent megtenni azért, hogy döntésünk a legjobbnak és sorsunk sikeresnek bizonyuljon.

A vidékiség nem azonos az elmaradottsággal. Magyarország területének legalább kétharmada vidéki térség, amelyben a teljes lakosság több, mint fele él. Érdekes módon ezek az arányok jellemzőek az általában városiasabbnak gondolt Európai Unióra és persze a Kárpát-medence határainkon túli magyarlakta területeire is. A vidéki térség gondjai ugyanúgy emberi erőforrással kapcsolatos, egészségügyi, informatikai, környezeti, termelési, élelmiszergazdasági és közlekedési problémák, ahogy például általában a közigazgatási intézmények, minisztériumok is tagozódnak. A gondok elemzésére, a problémák kezelésére a fenti szektoriális közelítés is alkalmas ugyan, de a problémák tartós megoldásához, a fenntartható fejlődéshez az esetek többségében regionális és lokális, azaz térségi megközelítés kell. Európa és főként az Európai Unió régiókban gondolkodik, és ha mi is csatlakozni kívánunk, akkor nekünk is meg kell tanulnunk a térségben való gondolkodást. Nemzetiségi politikánk szempontjából különösen előnyösek lehetnek a határainkon átnyúló természeti és gazdasági régiók. A Kárpát-medence mint gazdasági és kulturális egység felértékelődik a régiók Európájában, ami nem magyarkodás vagy nemzetieskedés, hanem földrajzi, geopolitikai realitás.

A térség és a vidék szavakat akár szinonimaként is használhatnánk, de a hagyományok szerint a területfejlesztés a nagyobb léptékű infrastrukturális prog-

ramokra illik, mint például autópályák nyomvonala, folyószabályozás stb., a vidékiség pedig csak a falusias kistérségi agrárprogramok jellemzője. Számunkra jó kompromisszumnak tűnik a falusi és kisvárosi komplex programokra alkalmazható térségfejlesztés kifejezés. EU-angolul is van átfedés a *regional, spatial, countryside* és a *rural* kifejezések között. Elfogadhatatlan viszont számunkra az a törekvés, amely a vidékiséget a támogatandóságból vezeti le, és az elmaradottság statisztikai ismérveivel jellemzi. A hazai vidék nagy része, sajnos, a fenti elvtől függetlenül egyben elmaradott térség is, a példamutatóan sikeresek ma még kisebbségben vannak. Az elmaradott térség ismérvei:

- az ipar hiánya, megszűnése vagy hanyatlása,
- a mezőgazdaság hanyatlása, műveletlen földek,
- a legjobban képzett fiatalok elköltözése,
- az aktív foglalkoztatottak alacsony aránya,
- a munkanélküliség fokozódása, kevés munkahely,
- a lakosság létbizonytalanságának növekedése,
- növekvő elszigeteltség és a szociális szolgáltatások hiánya,
- környezeti és természeti károk, a táj leromlása,
- az épületek és építmények rossz állapota, pusztulása,
- a kulturális örökség elvesztése,
- a társadalmi mobilitás hiánya,
- a közösségek, a hagyományos együttműködési formák felbomlása.

A *sikeres térségek fejlődéstörténetéből* levonható következtetés, hogy a kedvező ökológiai adottságok mellett mindig volt egy *kondenzációs mag*, valamilyen helyi kezdeményezés, amely többnyire szerencsés *véletlenek* (pillangó-, pinball- és billiárd-effektus) hatására, gyakran „együttmentek" (nem helyben született, betelepült, beházasodott stb.) vezetésével kezdett fejlődni, majd az agglomerációs előnyök kibontakozásával, szinergikus hatásokkal és pozitív visszacsatolással érett igazi sikertörténetté. Ezek a régen bevált folyamatok ma talán mesterségesen lemásolhatók, tudatosan felépíthetők; ezt nevezzük komplex térségfejlesztésnek. Elvi alapjait ma az EU corki deklarációja képezi, a mai európai sikertörténeteket pedig LEADER- (Liaison Entre Action de Développement de l'Economie Rurale) programnak hívják, amelyből már ezer működik az Európai Unióban.

Ami az agrárfejlesztési forgatókönyvekben az agrárium alcím alatt szerepel, mint foglalkoztatás, lakosságmegtartó erő, faluszépítés stb., az a valóságban *térség- és vidékfejlesztés*; és nem része a mezőgazdaságnak, hanem sokkal több annál. Logikailag is megelőzi azt, és az EU-ban ma már hivatalosan is prioritást élvez a mezőgazdasági termeléssel szemben. Az alapvető dokumentumok szerint a komplex térségfejlesztés vagy más néven multifunkcionális agrárgazdaság gondoskodik az alábbi feladatok ellátásáról:

- *gazdaság* – fenntartható fejlődés, fejlesztés, ökonómiai fenntarthatóság;
- *munka* – foglalkoztatás, racionalitás, hasznosság, továbbképzés;
- *környezet* – környezetgazdálkodás, természetvédelem, ökológiai fenntarthatóság;
- *kultúra* – életmód, hagyomány, örökség, kulturális érték;
- *társadalom* – együttműködés, szolidaritás, közösségfejlesztés.

És kissé reklámízűen fogalmazva az ökológiai békén alapulva, ügyelve a gazdasági fenntarthatóságra is, megteremti az ökonómiai és szociális békét, amely nélkül politikai béke sem születhet vagy maradhat fenn.

Technológiai Előretekintési Program (TEP) néven, külföldi minták alapján, átfogó jövőkutatási tevékenység indult hazánkban az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) szervezésében. Elkészültek az ország egész életére vonatkozó makroforgatókönyvek és nyolc munkacsoportban a részletesebb, a gazdasági, kutatás-fejlesztési és államigazgatási intézményrendszer adottságait, valamint a technológiai változások tendenciáit, a várható társadalmi igényeket és a piaci lehetőségeket elemző szcenáriók. Követve a társadalmi-gazdasági makroforgatókönyveknek (www.omfb.hu TEP) az *integráltság, tudásintenzitás és aktivitás* dimenziói mentén rendezett változatait, akkor azokhoz két térség- és vidékfejlesztési jövőképet tudtunk illeszteni: egy lehangolóbbat és egy bizakodót. A továbbiakban a két térség- és vidékfejlesztési forgatókönyv összefoglaló kifejtése következik.

1. szcenário: Magyarország nemzetközi integrációja aktív stratégia nélkül, a jelenleginek megfelelő alacsony, legfeljebb közepes tudásintenzitású szinten valósul meg, azaz röviden a gyenge civilszféra melletti sodródás.

Az eddigi tendenciák folytatásaként zajlik az évszázados sérelmi politizálás, a parasztember, a vidéki polgár az állam alattvalója marad, tiltakozik a modernizáció és a nyilvántartásba vétel miatt, lázad a terhek és adók ellen, mindenkit hibáztat és semmit sem akar, elszáguld mellette a fejlődő világ (= negatív innováció). Nem tanulunk meg együttműködni és szövetkezni, inkább féltékenykedünk és akadályozzuk egymást (Dögöljön meg a szomszéd tehene is!).

Uralkodó jelenség a transzformizmus, a látszatcselekvés és látszatváltoztatás, azért, hogy a lényeg a régi maradhasson. Az innovációs folyamatok sorvadoznak, a konfliktuskezelés szegényes és eredménytelen. Az állam azt állítja, hogy gondoskodik rólunk, és mi hiszünk ebben. Erős civil kezdeményezés és kontroll hiányában az állam szinte minden területen kiépíti a hatalmát, iszonyatos bürokráciát tart fenn, ami sikeresen ellenáll az újításoknak és korrupciójával fékezi a gazdaságot. A hivatalnoki kar megfélemlített, továbbképzetlen és döntésképtelen, erőfeszítései a kormányváltásokhoz való igazodásban merülnek ki, és ha nagyon muszáj, akkor is csak kudarckerülő döntések születnek, a szükséges sikerkeresők helyett.

A regionális egyenlőtlenségek nem csökkennek, a megyék harcolnak egymással és a NUTS 2 (Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques = az EU területi statisztikai nevezéktana) nagyrégiókkal. A Nyugat-római Birodalom egykori határai továbbra is a Dunánál húzódnak, esetleg a Tiszáig tolódnak. A kárpát-medencei integrációnk helyett csak Trianon-búbánat marad, nem sikerül a határon átnyúló gazdasági és kulturális régiókat létrehoznunk.

A mezőgazdaság és a vidékfejlesztés csak a felelős minisztérium nevében fonódik össze, a valóságban nem jön létre sem az integráció, sem a csere a fontossági sorrendben. Kontraszelektív és kontraproduktív támogatási rendszer valósul meg, amely csak politikai érdeket követ, a jövő szempontjából haszontalan.

Nem műveljük meg földjeinket. A tisztázatlan tulajdonú vagy kedvezőtlen adottságú táblákon búzamezők helyett a parlagfű allergén virágporát lengeti a szél. Nem műveljük meg falusi kertjeinket, és egy szál zöldségért is a boltba szaladunk. A megtermelt árut a terjeszkedő óriási élelmiszer-kiskereskedelmi láncoknak értékesítjük; beindul a költségtakarékos, minőségrontó és árleszorító spirál.

Kimaradunk a zöld forradalomból, mert könnyebb a géntechnikát veszélyesnek nyilvánítani, mint okosan és körültekintően felhasználni. A hagyományos mezőgazdasági termékeknél éppen a GM-élőlény vagy -termék elutasítása miatt elveszítjük a versenyképességünket, először az amerikai, majd az európai termékekkel szemben. Nem tudunk részt vállalni a fejlődő (eufémizmus nélkül egyszerűen éhező) országok problémáinak a megoldásában, és valószínűleg határon túli tanácsadóként sem kellünk a Kárpát-medencében.

Az ökológiai gazdálkodás csak kis termőterületen folytatódik, a biotermékek főleg exportra kerülnek, a hívek és a termelők a megélhetési és érvényesülési nehézségeik miatt egyre agresszívebben hirdetik nézeteiket.

Nem tanulunk meg kistérségi szinten európai (PHARE, ISPA, SAPARD) módra projektekkel és programokkal pályázni, maradunk a kéregetésnél és a koldult pénz rossz hatékonyságú felhasználásánál. A támogatási forrásokat bürokratikus, statisztikai paraméterek szerint osztják el, vagy még inkább kenik szét, biztosan hatástalan vékony rétegben.

A vidéki cigányság gondjaival nem törődünk vagy legfeljebb csak szónokolunk róla, az etnikai feszültség fokozódik. Egyre több lesz a többségében cigány falu, majd térség, ami előbb-utóbb egyet jelent majd a munkanélküliséggel és az iskolázatlansággal. Az elszegényedés miatt teret hódítanak a fundamentalista ideológiák.

Az ezer kistelepülésen mindössze száz TELEHÁZ épül, amelyek csak többékevésbé pótolják az iskola és az otthon számítógépes felszerelését. A falusi óvodák és iskolák kiürülnek, megszűnnek. A gyorstalpaló, állítólag a foglalkoztatás elősegítésére központilag szervezett tanfolyamokon munkavállalókat képeznek (szigorúan akkreditált szakmai végzettségre) a szomszéd város számára,

akik persze ott is munkanélküliek lesznek. A vidék végleg leszakad, még inkább elnéptelenedik, a problémák is a városokban koncentrálódnak.

2. *szcenárió:* Magyarországot a magas fokú civil és kormányzati aktivitás, magas fokú integráció mellett magas tudásintenzitású fejlődési pályára irányítja, azaz röviden *erős civilszféra melletti stratégia.*

Megtanulunk a múltba révedés és a sérelmi politizálás helyett magunknak saját jövőt kovácsolni (reformkovács). A vidék és a paraszt szó elveszíti a negatív jelentését, a parasztember a vidék öntudatos polgárává válik, aki nem csupán állami támogatást követel és útelzárással tüntet, hanem igyekszik maga megoldani a saját problémáit. A legfontosabb tulajdonsága, hogy innovatív ezermester a saját gazdaságában és változásra, tanulásra képes szervezetekben kifogyhatatlan energiával, hajnaltól napestig dolgozik. (Nem látástól vakulásig robotol, hanem rengeteget dolgozik, alkot, épít, termel.) Nyitott az új dolgokra, kipróbál minden hasznosnak tűnő technikai és szervezeti újdonságot. Kapcsolatokat teremt, hálózatokba szerveződik és főleg képes együttműködni másokkal.

Teret kap az innováció (a térségi LEADER-követelmény), hódít a tudásgazdaság (tudásipar, knowledge management). Megtanuljuk a konfliktuskezelés fogásait, kevésbé gyűlölködünk. Az állami gondoskodás helyett az erős civil szféra segítő kezét nyújtjuk, illetve fogadjuk el. A hatékony civil kezdeményezés és kontroll kikényszeríti a tanuló szervezeteket, csak a változás állandó. Csökken a bürokrácia és a korrupció. A hivatalnoki kart folyamatosan továbbképzik, racionális, sikerkereső döntések születnek, a kormányváltásokhoz a hivatalnokoknak nem kell alkalmazkodniuk.

A regionális egyenlőtlenségek csökkennek, a megyék versengenek ugyan egymással, de együttműködnek az újonnan születő NUTS 2 nagyrégiókban. Az egykori Nyugat-római Birodalom határai feloldódnak, a Duna és a Tisza, mint a rendes folyók általában, inkább összeköti, mint elválasztja a partjain élőket. A kárpát-medencei integrációnk megvalósul, sikerül a határon átnyúló gazdasági és kulturális régiókat létrehoznunk.

A mezőgazdaság és a vidékfejlesztés nem csak a felelős minisztérium nevében fonódik össze, a valóságban is létrejön az integráció és a csere a fontossági sorrendben; megszületik a multifunkcionális agrárgazdaság vagy más néven a komplex térségfejlesztés. A falu gazdasága diverzifikálódik, egyre többen élnek a mezőgazdasági termelés mellett a környezet- és természetvédelemből, falusi és agroturizmusból, kézművességből és számos szolgáltatásból. A nagy élelmiszer-bevásárlóközpontok terjeszkedését fékezi a terjedő direktmarketing, azaz a helyi termékek közvetlen, közvetítő kereskedelem nélküli értékesítése a parasztudvarban vagy a közeli országút mentén nyitott üzletben, esetleg a parasztok közösségi piacán. Terjed az élelmiszerek házhozszállítása, családokhoz, nagykonyhákhoz, vendéglőkhöz stb. A remélhetőleg közben átalakuló EU CAP (Kö-

zös Agrárpolitika) átvételével az önmagán is segítő, a környezetet védő parasztokat támogatjuk. Fortyogó tüntetések helyett nyílt konfliktusokat kezelünk, tárgyalásokon harcolunk gazdasági jogainkért.

Bekapcsolódunk a zöld forradalomba a géntechnika okos és körültekintő felhasználásával. A hagyományos mezőgazdasági termékeknél a GMO (genetikailag módosított szervezet vagy termék) széles körű alkalmazása miatt versenyképességünket növelni tudjuk a GMO-t elutasító, erős és konzervatív zöld mozgalmak által korlátozott nyugat-európai országok termékeivel szemben. Fontos részt vállalhatunk a fejlődő országok problémáinak a megoldásában, és valószínűleg a legkeresettebb mezőgazdasági és vidékfejlesztési határon túli tanácsadók leszünk a Kárpát-medencében.

Az ökológiai gazdálkodás egyre nagyobb termőterületen folytatódik, a biotermékek hazai piaca is kialakul, egyre bővül. A fogyasztókat nem csak a biotermékekbe vetett gyógy-hit ösztönzi a fogyasztásra, hanem a környezetkímélő termesztést, a tájmegőrzést, a hagyományos paraszti életmódot kívánják támogatni a vásárlással, ami a társadalom nagy részét potenciális ügyféllé teszi.

Kistérségi szinten is megtanulunk európai (PHARE, ISPA, SAPARD) módra programokkal pályázni, talán még a nyugat-európai térségekkel is versenyezhetünk a forrásokért. A támogatási összegeket nem bürokratikusan, statisztikai paraméterek szerint osztják szét, hanem a sikerkeresőkre, a magukon is segítőkre koncentrálnak. Az kap támogatást, aki képes önmagát is „feltalálni". Több száz magyar LEADER LAG (local action group) indul, tagjai leszünk az európai hálózatnak, élvezve az alapvető LEADER-előnyöket.

A vidéki cigányságot bevonjuk az ipar- és vidékfejlesztési tervekbe, folytatjuk a szociális földprogramokat, tudatos pozitív diszkriminációt alkalmazunk, mert ez a közös érdekünk.

Ezer TELEHÁZ épül az országban, és jól kiegészítik az iskolai és a családi informatikai továbbképzést. A falusi óvodák és iskolák újra benépesednek, lesznek újra vidéki tanító bácsik (nem csak nénik). A helyben szervezett kurzusokon nem bejegyzett képesítést adnak, hanem vidéki munkaadóknak (munkahelyeket teremtő üzletembereknek) képzik ki az erre vállalkozókat. A vidéki asszonyok egyenlő jogokat és lehetőségeket élveznek, ami nem azt jelenti, hogy férfi-munkaerőként traktoroznak, hanem azt, hogy partnerként dolgoznak a családi gazdaságban, részt vesznek a döntésekben és önállóan is vállalkoznak. A vidék kemény, de értelmes munkát és élhető életet nyújt mindenkinek – asszonyoknak, gyerekeknek, fiataloknak, időseknek, kisebbségieknek és hátrányos helyzetűeknek – egészségesebb környezetben, közel azonos oktatási és szociális ellátási feltételekkel, mint a fejlett városokban.

A szcenáriók szerintünk konzisztensek, szinergikus hatásokkal, számos önerősítő folyamattal, pozitív visszacsatolással. A rossz hír az, hogy ez a kedvezőtlen folyamatokra is igaz.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

FOGLALKOZTATÁSI PROBLÉMÁK EGY SIKERES KISTÉRSÉGBEN

Kraftné Somogyi Gabriella

A Villány–Siklósi Borút és a Borút Egyesület kialakulásának gyökerei

A 90-es évek legelején a Baranya Megyei Önkormányzat vezetése – személyes ambícióitól vezérleve – felismerte a magyar borok kedvező külföldi fogadtatásának lehetőségeit, s összefogva a villányi borvidék már akkor is kiváló boraszaival elhatározták egy európai mintát követő borút létrehozását.

A megyei bormarketing- és turisztikaimarketing-törekvések összecsengtek a villány–siklósi kistérség területfejlesztési szándékával. A térség egyik legkisebb településének polgármestere, aki már korábban is tanúbizonyságát adta értékmentő, közösségteremtő elkötelezettségének, ugyancsak bekapcsolódott a szervezőmunkába. Így 1994-ben létrejött a Villány–Sikósi Borút Egyesület, amelynek önkormányzatok, civil szerveződések, profitorientált szervezetek és természetes személyek egyaránt tagjai. A megalakult egyesület célja, hogy olyan komplex területfejlesztési munkát folytasson, amely kedvez a borút kialakulásának, fejlődésének, elősegíti a polgárosodást, a falusi és borturizmus segítségével növeli a munkahelyek számát és megélhetést biztosít a lakosság egy részének.

Az egyesület szakértők bevonásával elkészítette a borút fejlesztési koncepcióját, amivel sikerrel pályáztak a KTM-PHARE forrásokra. Az így elnyert több, mint 20 millió forinttal megindulhatott a borút tényleges kialakítása. Azóta számos forrást megpályázva halad előre töretlenül a közösség, minősített szálláshelyek, borkóstoló és borértékesítő helyek, a bortermelők növekvő szaktudása és visszatérő rendezvények sora bizonyítja a 30 km hosszú, kitáblázott útra felfűzött, idegenforgalmi attrakció létét és sikerét.

A borutat magába foglaló siklósi statisztikai kistérség tartós munkanélküliséggel sújtott, társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott, rurális terület, amelyen belül az általunk vizsgált településcsoport a kedvezőbb adottságú falvakat és városokat tömöríti, így az elmaradott helyett inkább a közepesen fejlett jelző illik rá. A határ menti külső periféria részének tekinthető térség talpra ál-

lásához, fejlődéséhez tehát a belső átalakulás lehetőségének megragadását választotta akkor, amikor az első nemzetközi normáknak is megfelelő hazai borút létrehozására a települési önkormányzatok, szőlőtermelő gazdák és más magánszemélyek összefogtak 1994-ben. A tíz település – Harkány, Kistótfalu, Kisharsány, Nagyharsány, Nagytótfalu, Palkonya, Siklós, Villány, Villánykövesd, Vókány – alkotta térségi szerveződés gazdasági karakterét tekintve nemcsak a megye, de a régió egyik legjelentősebb szőlő- és bortermelő, idegenforgalmi és határ menti kereskedelmi központjának tekinthető.

A még fennálló problémák ellenére is érzékelhető sikerek hátterében számos természeti, társadalmi-gazdasági tényező együttes hatása húzódik meg. Jelen tanulmány a humán erőforrások és a gazdasági szervezetek mint összetevők szerepét, állapotának változását kívánja elemezni.

A Villány–Siklósi Borút humán erőforrása

A vizsgált térséget alkotó tíz település Baranya megye déli harmadában helyezkedik el, a Villányi-hegységet délről és keletről körülölelik. A megye lakosságának 5,2%-a, azaz 20 729 fő él itt. Egy aprófalvas térség három legjelentősebb szervezőközpontját – Harkány, Siklós, Villány – is magába foglaló településegyüttes alkotja a Villány–Siklósi Borutat.

A térség demográfiai folyamatait a hetvenes években a megyei átlagot 11 százalékponttal meghaladó mértékű népességnövekedés jellemezte, amely mögött Siklós, Harkány és Villány lakosságszámának gyarapodása állt.

A nyolcvanas évtizedben stagnált a térség népességszáma, majd 1990 és 1998 között a megyei átlaggal megegyező mértékben, közel 4%-kal csökkent, csupán a jelentős cigány kisebbségnek otthont adó Nagyharsány természetes népmozgalma mutatott pozitív értéket.

A hetvenes–nyolcvanas években Pécs népességelszívó szerepe a térségben is jól érzékelhetően érvényesült, az aktív korú iskolázott rétegek lakóhelymódosítását befolyásolta a leginkább, ezzel felerősítette a népesség korstruktúrájának deformálódását, legyengítette a kistelepülések önreprodukciós képességét. Siklós, Harkány és Villány csak a vonzáskörzetén belül bizonyult bevándorlási célpontnak, és önmaguk is kibocsátók voltak a megyeszékhely felé.

Az évtizedes vándorlási veszteség – ami leginkább a funkcióhiányos kistelepüléseket érintette – az aktív korúak számát csökkentette leginkább, hozzájárulva a települések lakosságának elöregedéséhez, s ez a természetes fogyást a jövőben is előrevetíti.

A munkahelyek hiánya ma is segítené az elvándorlást, a nyomott ingatlanárak azonban ennek ellene hatnak, a munkaképes korúakat a megélhetési lehetőségek helyben való megtalálására ösztönzik. S itt lép be a jövőképbe a turiz-

mus, a vendégfogadás és a tradicionális bortermelés felélesztése és összekapcsolása.

Egyes településeken a természetes fogyás megyei átlagokat messze meghaladó méreteket öltött, Palkonya (78‰), Villánykövesd (86,7‰) és Kistótfalu (90‰) mutatói a baranyai községi átlagot két és félszeresen, háromszorosan múlják felül. Ennek oka, hogy a legkisebb települések lakossága erősen elöregedett – a fent említett három községben már 1990-ben 140 idős korú személy jutott 100 gyermekkorúra –, a szülőképes korú népesség aránya a korábbi elvándorlások miatt rendkívül alacsony.

A térségben a népesség elöregedésével párhuzamosan csökken a munkavállaló korú lakosság száma. A munkavállaló korú népesség 60–70%-a folytat aktív kereső tevékenységet a falvakban és a városokban. Az aktív keresők aránya 1999-ben Vókányban volt a legmagasabb 69,27%, majd Villánykövesd, Harkány és Villány következett a rangsorban. Legkisebb a lakosság gazdasági aktivitása Siklóson – nem éri el a 62%-ot –, de Palkonya és Nagytótfalu is csak néhány tized százalékponttal múlja felül ezt az értéket.

A térségben évszázadok óta élnek együtt magyarok, németek, horvátok, szerbek és cigányok. A történelem viharai eltérő módon érintették ezeket a népcsoportokat. Az utóbbi évtizedekben lezajlott társadalmi-gazdasági változások részben ösztönzik az etnikai sokszínűség fenntartását, részben a globális kultúra és fogyasztás terjedése révén annak ellene hatnak, segítve a spontán asszimilációt. A térség települései, a fejlesztésért felelős szereplők felismerték az etnikumok kultúrája megőrzésének fontosságát, ezt segítendő számos társadalmi civil szervezet tevékenykedik.

Legnagyobb arányszámban német nemzetiségűek élnek a kistérségben. Villánykövesden a lakosság fele, Palkonyán 40%-a, Villányban 35%-a, Vókányban pedig 26%-a vallja magát e nemzetiséghez tartozónak. Sajátos kultúrát, termelési hagyományokat őriznek, körükben gyakoribb a több generáció együttélése egy háztartáson belül. A történelem viharaiban edződött rokoni kapcsolatok, valamint a nyelvtudás nemegyszer a gazdasági életben is előnyökhöz juttatják a településeket, különösen érződik ez a vendégfogadás terén.

A kistérség egyes településein jelentős számú roma kisebbség él, Nagyharsányban a lakosság 17–20%-a, Nagytótfaluban és Villányban 10%-a, Kisharsányban és Siklóson több, mint 5%-a, Vókányban pedig 5%-a tartozik ezen etnikumhoz. Jellemzőjük a nagyobb születésszám, több generáció együttélése, ugyanakkor jövedelmi viszonyaik általában kedvezőtlenek. A cigányság hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetének egyik oka iskolázottságuk alacsony szintje és a szakképzettség hiánya.

A térség etnikai sokszínűsége is hozzájárul a lakosság idegennyelv-ismeretének kedvező szintjéhez. Az idegennyelv-tudás jelentősen befolyásolja egy térség életét, különösen, ha az kereskedelemre és turizmusra szakosodott.

A munkanélküliség problémája

Az elmúlt évek kedvezőtlen munkaerő-piaci folyamatai még ma is éreztetik hatásukat a térségben. A kilencvenes éveket megelőzően az alacsonyan kvalifikált munkaerőt igénylő telephelyipar, a zömmel szántóföldi növénytermesztést és állattenyésztést folytató mezőgazdasági nagyüzemek, valamint Harkányban a tömeges jelleget mutató turizmus voltak a legjelentősebb foglalkoztatók.

A nyolcvanas évek vége óta az ipari és mezőgazdasági nagyüzemek átszervezésével, felszámolásával a munkahelyek száma e szektorokban drasztikusan csökkent. Ezzel párhuzamosan a turisztikai kereslet is beszűkült részben a német egyesítés, részben a délszláv háború, részben pedig a belföldi fizetőképes kereslet zsugorodása miatt, aminek következtében a turizmussal kapcsolatos szolgáltatások bővülése, illetve a hozzá kapcsolódó munkahelyek számának gyarapodása elmaradt a várakozásoktól.

A kilencvenes évek közepén a munkanélküliség megyei átlagot meghaladó rátájának kialakulásához az is hozzájárult, hogy a gazdasági rendszerváltást megelőzően az aktív népesség tekintélyes hányada a térségen kívül, elsősorban Pécsett illetve Mohácson vállalt munkát. A gazdálkodás racionalizálása, átszervezése során ezen munkahelyeken is elsőként az ingázóktól váltak meg, így a borúti települések foglalkoztatási helyzetét a térségen kívüli munkaerő-leépítések is erőteljesen sújtották.

Az 1990-es évek közepétől mind a mezőgazdaság mind az ipar által kibocsátott munkanélküliek aránya kismértékben csökkent a tercier szektor mutatóihoz képest. A tercier szektorból ma a közösségi szolgáltatás és a kiskereskedelem emelkedik ki a legnagyobb munkanélküliségi rátával.

Az 1995 óta eltelt időszakban a borút településeinek munkanélküliségi mutatója összességében a megyei átlagnál kedvezőbben alakult, de még mindig meghaladja a 10%-ot *(1. ábra)*. 1999-ben 864 főt regisztráltak munkanélküliként a tíz településen, ezen létszám közel fele (415 személy) siklósi lakos volt.

Térségi szinten a megyei rátánál kedvezőbb munkanélküliségi mutató a borút funkcionális központi szerepkörrel is bíró települései relatíve jó helyzetének köszönhető. A kisebb falvakban azonban még mindig súlyos probléma a munkanélküliség, amit önmagukban nem is lesznek képesek megoldani. Mindez rávilágít arra, hogy csak térségi szinten kezelhető eredményesen a munkanélküliség.

Legnehezebben a képzetlenek helyezkednek el. Fokozza a társadalmi problémákat, hogy a képzetlen munkakeresők aránya legmagasabb a cigány népesség körében. Ezen etnikai csoport családjaiban nem ritka a második generációs munkanélküliség jelensége. A tartós munkanélküliség kiváltotta mentális problémák enyhítése túlmutat a munkaerő-piaci eszközök hatókörén, csak a szociális szféra – így a családsegítő szolgálat – bevonásával kezelhető.

1. ábra

A munkanélküliségi ráta értékei a Villány–Siklósi Borút településein 1999-ben, %

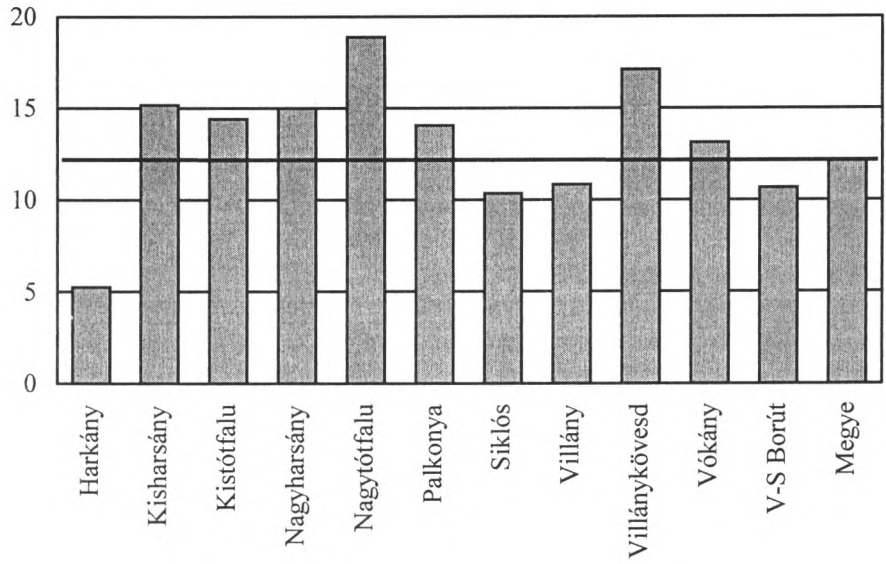

Forrás: Baranya Megyei Munkaügyi Központ adatközlése alapján saját szerkesztés.

A munkanélküliek számának és arányának látványos csökkenése a jövőben sem várható. A térség gazdaságának két kulcságazata, a mezőgazdaság és az idegenforgalom számos olyan munkafolyamatot foglal magába, amelyek vagy illegális foglalkoztatással is megvalósíthatók, vagy csak alkalmi, időszakos jelleggel teremtenek munkát. A turizmusban alkalmazottak egy része a holtszezonban a regisztrált munkanélküliek számát gyarapítja. Így csak hosszú távon, ezen termékek és szolgáltatások iránti kereslet számottevő bővülésével várható legális és tartós munkahelyek nagyobb számú létrejötte.

A munkanélküliek alacsony iskolázottsága, képzettsége, illetve a piackonform ismeretek, készségek – idegennyelv-tudás, számítógépes ismeretek – hiánya csökkenti a szabad munkaerő piacképességét, így nem segíti a munkanélküliség mérséklését.

A közlekedés-földrajzi árnyékhelyzet és a kisfalvakban a települési infrastruktúra fejletlensége nem segíti a munkahelyteremtő beruházások vonzását, a munkanélküliség égető problémájának helyben való megoldását.

Az önkormányzatoknak szűkös anyagi helyzetük miatt külön-külön nagyon kicsi a mozgástere a munkanélküliség kezelésében, sokszor az összefogással megvalósítandó pályázatok önrészének előteremtése is gondot jelent.

A helyi gazdasági szereplők

A vizsgált térség lakossága mintegy 5800 családot alkot. A munkavállaló korú népesség közel 64%-a tartozik az aktív keresőkhöz. Munkanélküli járadékban részesül a munkavállaló korú népesség több, mint 2%-a, jövedelempótló támogatást juttatnak ezen korcsoport közel 3%-nak.

Egyéni vállalkozásokból származik jövedelme a lakosság 6,5%-nak, a térségben bejegyzett székhelyű jogi személyiséggel nem rendelkező társas vállalkozások – amelyek zömmel önfoglalkoztatásra, illetve a családtagok bevonására alapozódnak – biztosítanak megélhetést a családok 3,1%-nak. Az agrártermelés nagy szerepet játszik a háztartások kiadásainak fedezésében, az összlakosság 11,6%-a rendelkezik őstermelői igazolvánnyal.

A piacgazdaság keretei között a fővárosi üzemek valamikori telephelyeit helyi székhelyű vállalkozások vették át. 1998-ban 2139 működő vállalkozást tartott nyilván a statisztika, amelynek közel felét siklósi székhellyel, harmadát, harkányi, tizedét pedig villányi székhellyel jegyezték be. A vállalkozói aktivitás az egész térségben meghaladja a megyei átlagot, különösen nagy Harkányban, ahol az 1000 lakosra vetített működő vállalkozások száma a megyei átlag háromszorosa *(2. ábra)*.

A megyeinél előnyösebb vállalkozói aktivitási mutató a betéti társaságok és az egyéni vállalkozások magas fajlagos értékének tulajdonítható. A nagyobb induló tőkét igénylő jogi személyiségű társas vállalkozások lakosságszámhoz viszonyított száma a térség egészét tekintve némileg elmarad a megyei mutatóktól. A korlátolt felelősségű társaságok 1000 lakosra jutó száma Harkányban és a borfeldolgozás fellegvárában, Villányban múlja felül a megyei átlagot.

A gazdasági szervezetek jövedelemtermelő képességének korlátozott voltára utal, hogy a térségi székhelyű jogi személyiségű vállalkozások zöme – 87,1%-a – kevesebb, mint 11 főt foglalkoztató mikrovállalkozás, közülük 67-nek egyáltalán nincs alkalmazottja. További 6,8%-uk 11–20 főt foglalkoztat, 1,9%-uk 21–50 főt foglalkoztató középvállalkozás és mindössze 4,2%-uk alkalmaz több, mint 51 főt.

A jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok 36,5%-ában csak a tagok dolgoznak, 43,9%-uk 1–4 főt alkalmaz, csupán 3%-uk foglalkoztat 5–9 személyt. Meg kell jegyezni, hogy több, mint 16%-uk foglalkoztatotti létszáma ismeretlen.

Valamennyi vállalkozási formában a bevásárlóturizmus teremtette, rendkívül labilis piacot kiszolgáló kereskedelem a leginkább preferált tevékenységi terület, amit a szálláshelyi szolgáltatás, vendéglátás követ.

Az ipari, feldolgozóipari munkahelyek döntően Siklóshoz, Villányhoz és Nagyharsányhoz kötődnek. A rendszerváltás előtti kis-, közepes méretű és ka-

pacitású könnyűipari üzemek egy része megszűnt, más része vállalkozás formájában tovább él.

A térség nemzetközi hírnévvel bíró kiemelkedő ágazata a szőlészet és borfeldolgozás, a hozzá kapcsolódó legjelentősebb forgalmú vállalkozások Villányban, Kisharsányban, Villánykövesden és Siklóson tevékenykednek.

2. ábra

Vállalkozói aktivitás – működő vállalkozások 1000 lakosra vetített száma, 1998

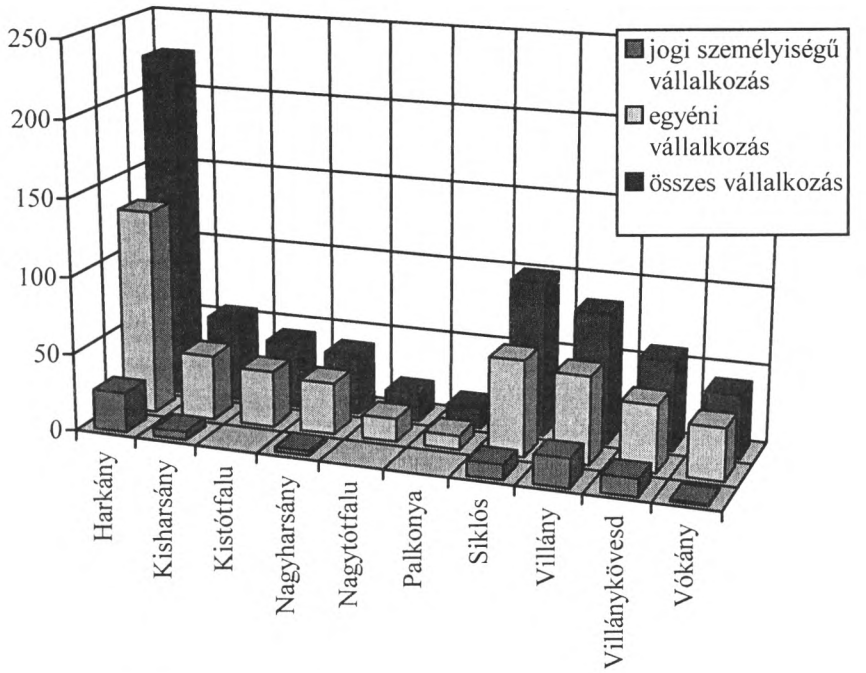

Forrás: T-STAR adatbázis alapján saját számítás.

Vállalkozók a munkaerő-kínálatról, versenytársakról és a jövőről

Az alábbiakban 25 vállalkozás – a vállalkozás formáját tekintve: egy részvénytársaság, 11 kft., 8 betéti társaság, 5 egyéni vállalkozó; tevékenységi területük szerint 6 a feldolgozó iparban, 4 a mezőgazdaságban, 6 a kereskedelemben, 4 a vendéglátásban, 2 az építőiparban volt érdekelt, 3 egyéb szolgáltatásokat nyújtott – vezetőjével 1999 őszén készített interjú eredményeit foglaljuk össze.

A munkaerő-felvételnél több vállalkozás számára okozott gondot a megfelelő képzettségű szakmunkás hiánya – pék, szakács, villanyszerelő, hegesztő, esztergályos –, továbbá menedzserek hiánya, elsősorban az értékesítés, a marketing terén. Egy vállalkozás jelezte, hogy az irodai dolgozók felvételében akadtak nehézségei. A cégvezetők a dolgozók továbbképzését az alábbi területeken tartják fontosnak: idegen nyelvi képzés a vendéglátásban, turizmusban tevékenykedők számára; szakmunkásoknak rendszeres szakmai továbbképzés; középvezetőknek nyelvi, számítástechnikai és informatikai képzés; menedzsereknek rendszeres szakmai és kommunikációs tréning.

A képzést a vállalkozók egy része „házon belül" kívánja megoldani, másik részük számít a munkaügyi központ szakmai segítségére, a borban utazók dolgozóik továbbképzésére alkalmazzák a hazai és külföldi tanulmányút gyakorlatát.

A megkérdezettek a versenytársak előnyeként leggyakrabban a magasabb induló és működő tőkét, a nagyobb méretet, a hatékonyabb elosztási csatornákat, a technológiai innovációt, a termelés nagyobb hatékonyságát jelölték meg, ritkábban a kvalifikáltabb munkaerőt, a termékek jobb minőségét, a nagyobb marketing- és reklámszakértelmet említették. Saját gyengeségként – az előbbivel összecsengve – leggyakrabban az alacsony induló tőkét, a kisebb méretet, valamint a marketing- és reklámszakértelem hiányosságait sorolták, de megemlítették a technológiai lemaradást, a megfelelően képzett munkaerő hiányát, a magas általános költségeket és a hitelek magas kamatait is.

A megkérdezett vállalkozások kétharmada úgy véli, a jövőben árbevétele lassan nő, két borfeldolgozásban érdekelt cég ennél optimistábban látta a jövőt. A kereskedelemben tevékenykedő mikrovállalkozások a legborúlátóbbak, csökkenő árbevételtől, illetve a megszűnéstől tartanak.

A vállalkozás növekedésének korlátai között a leggyakrabban a növekedéshez szükséges pénzeszközök hiányát jelölték meg, ezt követte a szakképzett dolgozók felvételének nehézsége, illetve az elégtelen kereslet a termékek és szolgáltatások iránt. Hasonló gyakorisággal említették a túlzott jogi és adminisztratív korlátozásokat. A nyersanyagok és közbenső termékek kínálatának korlátozottsága különösen a borfeldolgozók körében jelent problémát. Néhányan említették az elégtelen gépi kapacitást, a túlzott eladósodást, a menedzseri és szervezési képességek hiányosságait – mint a növekedés akadályait.

A vállalkozás teljesítményének bővítése érdekében legtöbben a termékek vagy szolgáltatások minőségét javítanák, technológiai innovációt vezetnének be, a termelés, szolgáltatás hatékonyságát fokoznák, valamint a reklámköltségvetést növelnék. Ritkábban említették a hitelállomány csökkentését, az elosztási csatornák javítását, a foglalkoztatottak képzettségének növelését, új szolgáltatások bevezetését, közép- és hosszú lejáratú hitelek felvételét. A több, mint 20 főt foglalkoztató megkérdezettek a létszámleépítés lehetőségét is megemlítették.

A megkérdezettek az alábbi intézkedéseket várják a közszférától: leggyakrabban a piacra jutás segítését említették kül- és belföldön, ezt követte a marketingtevékenység támogatása kül- és belföldön, majd a helyi infrastruktúra javítása következett, illetve a képzési és átképzési programok biztosítása.

Fejlesztési lehetőségek, szándékok – a helyi intézmények tevékenysége, aktivitása a foglalkoztatáspolitika terén

Több önkormányzat közmunkaprogram révén próbál enyhíteni a munkanélküliség problémáján, így Kistótfalu is. Nagyharsányban az önkormányzat ingatlan biztosításával igyekszik munkahelyteremtő beruházót megnyerni a település számára. Villánykövesd bekapcsolódott a szociális földprogramba. Siklós a 3 főnél több munkanélküli foglalkoztatását vállaló befektetőknek adókedvezményt biztosít, továbbá kedvezményes áron kínál telket munkahelyteremtő beruházásoknak. A munkanélküliek átképzésére szervezett tanfolyamok valamennyi település lakói számára Siklóson érhetők el.

A községekben az intézményhálózat működtetését helyi munkaerőre támaszkodva igyekeznek megoldani, így csökkentve némiképp a munkanélküliség problémáját.

A községi önkormányzatok egy része kisebb, betanított munkát igénylő beszállítói tevékenységet végző üzem kialakításában látja a foglalkoztatáspolitikai feszültségek megoldásának kulcsát.

A hagyományos mezőgazdasági termékek értékesítési bizonytalanságai az egyik legjelentősebb foglalkoztatási forma – a mezőgazdasági nagyüzem – elsorvadásához vezetett az utóbbi évtizedben. Nagyobb foglalkoztatást ezen ágazatban a térségben a minőség, a piaci igényeknek megfelelő egyedi termékek felé fordulás hozhatna.

A feldolgozóiparban a helyi adottságokat kihasználó, magas hozzáadott értéket képviselő kézműves termékek előállítása teremthet olyan munkalehetőségeket, amelyek hosszú távon is fenntarthatók.

Az adottságok és a területfejlesztési kihívások ismeretében a térség fejlesztésének fő iránya:

- a megközelítési lehetőségek és a térségen belüli mozgáslehetőség bővítése,
- a szálláshelyek minőségének, szolgáltatás- és méretstruktúrájának helyspecifikus javítása,
- a minőségi jegyek erősítése az egészségmegőrző és a tágan értelmezett kulturális turizmusban egyaránt.

Az egész térség gazdasági alapját adó tevékenységhez, a minőségi szőlő- és bortermeléshez több egyéb tevékenység is kapcsolható klaszterszerűen.

A gazdasági szervezetek tevékenysége a vállalkozók piaci és menedzsment-ismereteinek mélyítésével a nagyobb hozzáadott értéket képviselő termékek és szolgáltatások előállítása felé mozdulhat el A térség természeti, építészeti-műemléki, képzőművészeti, nemzetiségi, folklór- és gasztronómiai értékei piacképes turisztikai kínálat alapjait biztosítják, amely termékké szervezését és értékesítését a marketing- és információs munka javításával képes elérni a településegyüttes. A gyógyvízhez és gyógyturizmushoz kapcsolódó fitness és rekreációs szolgáltatásokkal bővíthető és megújítható, megfiatalítható a Harkányt és a térséget felkereső belföldi és külföldi vendégek köre, ehhez a humán erőforrás célirányos képzése elengedhetetlen.

A kiváló termőhelyi adottságok és a felhalmozott szaktudás hosszú távon is térségi vezértermékké teszik a bort és a hozzá kapcsolódó termékeket, szolgáltatásokat. A térség valamennyi szereplőjének feladata a bor és a kapcsolódó termékek, szolgáltatások kiemelt minőségének garantálása a piaci pozíciók megerősítése érdekében. A strukturális munkanélküliség felszámolásának egyik eszközeként a térségben hagyományokkal rendelkező feldolgozóipar újraélesztése jelölhető meg.

A világra nyitott vendégfogadó kistérség arculatához hozzátartozik a települési és természeti környezeti értékeket ápoló, azokat a turisztikai kínálatban megjeleníteni képes közösségek működése.

Miben is rejlik a siker?

A Villány–Siklósi Borút a meglévő foglalkoztatási problémák ellenére is sikeres térségi szerveződésnek tekinthető, mert képes volt megőrizni, megújítani egy olyan termelési struktúrát, amely megfelel korunk piaci kihívásainak: sajátos egyedi termékeket és szolgáltatásokat állít elő, elsősorban a bor és a hozzá kapcsolódó turizmus formájában. Ennek köszönhető, hogy a szőlőterületek kiterjedése nem csökkent az utóbbi években, nem úgy, mint az ország számos más vidékén.

Az elmúlt évtizedben a borúti program révén nemcsak az ország minden pontján, de a határokon messze túl is megismerték a kistérség nevét. A hírnév növekedése a külső forrásokért folytatott versenyben pedig kedvező pozíciót biztosít a településcsoport számára.

A turisták kereslete kikényszeríti a hagyományok megőrzését, ezzel garantálva a termékek és szolgáltatások egyediségét, amely a globalizálódó piacon vitathatatlan versenyelőnyt jelent.

Úgy véljük, a gazdasági élet helyi szereplői a villányi és siklósi borvidék utánozhatatlan nedűire és a hozzá kapcsolódó turisztikai szolgáltatásokra alapozva, közösségi összefogással garantálni képesek a térség jövőbeni tisztes megélhetését és fejlődését.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

AZ AGRÁRINTEGRÁCIÓ MINT FOGLALKOZTATÁSI LEHETŐSÉG A RURÁLIS TÉRSÉGEKBEN

Janovics László

Európának szinte minden országában már az 1990-es évek elejétől a munkanélküliség tekinthető az első számú szociális problémának. Az Európai Unióban 10–11% körül stagnál a munkanélküliségi ráta, ami 18 millió embert jelent, akinek a fele több, mint egy éve veszítette el munkáját (tehát tartós munkanélküli). A népességnek bizonyos részei fokozottabban ki vannak téve a munkanélküliségnek, mint mások, így például a megváltozott munkaképességűek, az alacsony iskolázottságúak, a szociálisan hátrányos helyzetűek, az etnikai csoportokhoz tartozók, a gazdaságilag elmaradott, különösen a mezőgazdasági térségekben élők.

Magyarországon az 1990-es évek szintén a munkanélküliség elleni küzdelem jegyében teltek, és az évtized végére az EU tagországaiban tapasztaltakhoz hasonló problémák sűrűsödtek össze (tartós munkanélküliség, munkaerő-piaci esélyegyenlőtlenség, gazdaságilag fejletlen, rurális térségek fokozott problémái).

A Baranya Megyei Munkaügyi Központban a megyei foglalkoztatáspolitika alakítása során született meg egy sajátos agrárintegrációs fejlesztési program, amelynek célja a megye mezőgazdaságának és arra az alapozott élelmiszergazdaságnak a fejlesztése az aprófalvas rurális térségekben.

A program tárgya, leírása

A mezőgazdasági termelés egyik nagy bizonytalansági faktora volt mindig is az értékesítési láncszem. Felveszi-e a piac a mezőgazdasági terméket, s ha igen, milyen árat ad az áruért? *Az első számú feladat a termelő piaci kiszolgáltatottságának csökkentése, a termelés biztonságának növelése.* Szerencsére ma már egyre több olyan cég jelenik meg Magyarországon is a piacon, akik termeltetnek, feldolgoznak, értékesítenek, esetleg exportálnak. Ezek a cégek – felismerve az integrációban rejlő előnyöket – szerződéses keretek között, megfelelő garan-

ciális elemek beépítésével stabilabb, kiszámíthatóbb piacot teremtenek a termelők számára. *Ösztönözni és támogatni kell az integrációk létrejöttét, az integrátorok tevékenységét.*

Másodsorban elő kell segíteni a foglalkoztatás (és önfoglalkoztatás) feltételeinek megteremtését munkahelyteremtés támogatásával, vállalkozóvá válás támogatásával, alternatív foglalkoztatási formák (otthoni munkavégzés munkaviszony keretei között, bedolgozói jogviszonyban történő foglalkoztatás stb.) segítésével.

Harmadszor meg kell teremteni a foglalkoztatás fenntarthatóságának finanszírozási feltételeit, különös tekintettel a hátrányos helyzetű csoportokra (megváltozott munkaképességűek, tartós munkanélküliek, cigány etnikumhoz tartozók stb.). Lesznek átmenetileg, és lesznek tartósan támogatásra szoruló foglalkoztatási formák, illetve csoportok. A cél, hogy minél többen alkalmassá váljanak arra, hogy önálló gazdálkodók legyenek, vagy szövetkezeteket alapítsanak (*1. ábra*). Ebben az értelemben *a projekt tranzit foglalkoztatási programnak tekinthető.* A tartósan támogatásra (normatív finanszírozásra) szoruló rétegek esetében a szociális gazdaság megteremtéséről, a – tágabb értelemben vett – szociális foglalkoztatás kiépítéséről van szó.

Negyedszer a komplex humánerőforrás-fejlesztés részeként a támogatott foglalkoztatás mellett, a piaci igényeknek való megfelelés érdekében *folyamatos képzést kell biztosítani a termelők számára*, amit kiegészít a szakmai tanácsadói konzultációs rendszer.

Az integrátor feladata:

- piackutatást végezni, felmérni a piaci igények és a helyi erőforrások összeegyeztethetőségét;
- megmondani, hogy mit kell termelni, gyűjteni vagy tenyészteni (piackutatás alapján mire vevő a piac);
- biztosítani a termelő számára az alapanyagot, szaporító anyagot, tenyészállatot, a szükséges takarmányt stb.;
- biztosítani a termeléshez szükséges tudást, technológiát (folyamatos képzést);
- megkövetelni a minőséget, technológiai fegyelmet (minőségbiztosítás);
- biztosítani (megfelelő minőség esetén) a garantált áron történő felvásárlást;
- a terméket feldogozni, csomagolni, értékesíteni.

Az integrátornak természetes partnere az a *termelő* (vállalkozó, gazda) lehet, aki

- vállalja, hogy elsajátítja a termeléshez szükséges ismereteket,
- szigorúan betartja a technológiai utasításokat,
- a kapott vetőmaggal, tenyészállattal és takarmánnyal a saját birtokán önállóan végzi a termelést, és
- a vállalt határidőre a megadott minőségben és mennyiségben szállítja az árut.

1. ábra

A program szereplőinek kapcsolódása

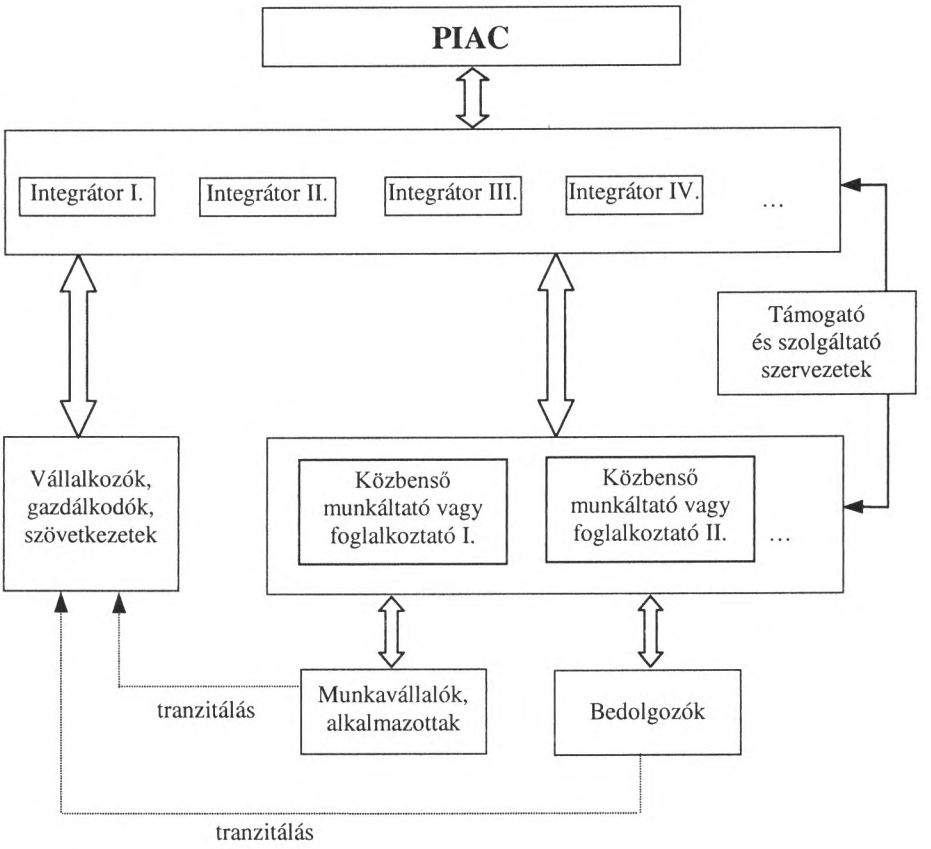

Az esetek jelentős részében azonban úgy látjuk, hogy a két partner (integrátor és termelő) nem tud egymásra találni, mert:

1. A potenciális termelők túlnyomó többsége nem rendelkezik a vállalkozáshoz szükséges feltételrendszerrel.
2. A vállalkozói mentalitás – a feltételek hiányában – szintén nem alakulhatott ki. A termelő – rövid távon – inkább arra alkalmas, hogy beosztott, alkalmazott legyen.
3. Az integrátor–termelő kapcsolat feltételezi, hogy a termelő rendelkezik azzal a minimális kapacitással (szerződési tétel, nagyságrend), amit az integrátor elvár partnereitől. Sok termelő, gazda (nagy valószínűséggel) nem alkalmas a méretei miatt arra, hogy egy integrátorral leszerződjön (méretgazdaságossági probléma).

A fentiek miatt differenciált struktúrákat célszerű kialakítani, olyan szerződéses kapcsolatokat, munkaszervezeteket, rugalmas munkavégzési formákat, amelyek a foglalkoztathatóság és a biztonság kritériumainak egyaránt megfelelnek. Ezért – a javasolt modell szerint – a két potenciális partner (integrátor és termelő) közé be kell iktatni egy vagy több *„közbenső munkáltatót vagy foglalkoztatót"*. A közbenső munkáltató lehet egy – a területi szereplők által létrehozott – közhasznú társaság, korlátolt felelősségű társaság, egy – megváltozott munkaképességűeket foglalkoztató – célszervezet, vagy bármi más.

A munkáltató feladata, hogy

- az embereket munkaviszonyban vagy bedolgozói jogviszonyban foglalkoztassa,
- ő az integrátor szerződéses partnere (összeadódnak a kis tételek),
- ő a felelős a koordinációs, disztribúciós munkáért,
- szervezi a termeléssel összefüggő tanácsadást, az oktatást, a folyamatos vagy szakaszos képzést,
- felügyeli a termelést,
- folyamatos irányítást és szakmai támogatást biztosít,
- ügyel a minőség biztosítására,
- szervezi a szállításokat.

A foglalkoztatás lehetséges szervezeti megoldásai (*1. ábra*)

1. Ideális esetben a termelő önmaga foglalkoztatója, vállalkozó gazdaként a piac önálló szereplője. Természetesen igénybe veheti a támogató és szolgáltató szervezetek támogatásait, szolgáltatásait.
2. Amennyiben a termelő nem vállalkozó, a közbenső munkáltató munkaviszonyban foglalkoztatja a munkavállalót, a munkaviszonyban történő foglalkoztatás szabályai szerint.
3. Amennyiben a termelő nem vállalkozó és nem is alkalmazott, a foglalkoztató foglalkoztathatja őt bedolgozói jogviszonyban, az arra vonatkozó szabályok szerint.

Mivel a klasszikus értelemben vett munkahelyteremtés rendkívül drága (ágazatonként változó, átlagban 1,5 millió Ft/fő) és a térségben korlátozott erőforrások állnak rendelkezésünkre, ezért alternatív foglalkoztatási formákat kell keresnünk.

Jól ismert forma a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása kapcsán (elsősorban a mozgáskorlátozottak esetében) a bedolgozói jogviszonyban történő foglalkoztatás. Ennek lényege, hogy a foglalkoztatott otthonában végzi a munkatevékenységet a – foglalkoztató által – számára biztosított eszközök és

alapanyagok felhasználásával. A hagyományosnak számító bedolgozói munkák: varrás, gyerekjáték-összeszerelés, csipesz-, karnis-összeszerelés stb. *Az otthoni munkavégzés azonban jelenthet munkaviszonyban történő foglalkoztatást is, ez a munkaszerződésben foglaltaktól függ* (a munkavégzés feltételeit, az elszámoltatást, a követelményeket, a bérezést a megkötendő munkaszerződésekben kell körültekintően szabályozni).

Az aprófalvakban élők többségének nincsenek termelőeszközei, nincsenek nagyobb földterületei (akinek van, az vállalkozó). Lehetnek viszont a háza körül gazdasági épületek, istállók, ólak, lehet udvara, kertje, esetleg kisebb földje, tehát mindaz, amit hajdan háztájinak hívtunk. A legolcsóbb munkahelyteremtés az lehet, ha ezen adottságokat kihasználva olyan munkaigényes tevékenységekre alapozott foglalkoztatást biztosítunk a falusi embereknek, ami lehetővé teszi a saját otthonukban a munkaviszonyban vagy bedolgozói jogviszonyban történő foglalkoztatást. Ebben a speciális formában olyan hátrányos helyzetű rétegek (például megváltozott munkaképességűek, világtól „elzárt" települések lakói) foglalkoztatása is megvalósítható, akiknek a körülményeik miatt egyébként nagyon kevés esélyük van a munkavállalásra.

A dolog természetéből fakadóan olyan élőmunka-igényes termékeket, technológiákat célszerű választani, aminek a fajlagos pótlólagos beruházásigénye alacsony, amire a munkavállaló portáján található adottságok többé-kevésbé elegendőek.

A program támogató szervezeteinek feladata:

- egyrészt a foglalkoztathatóság elősegítése, a közbenső munkáltató és a munkavállaló alkalmassá tétele a foglalkoztatásra, illetve a munkavállalásra;
- másrészt annak elősegítése, hogy az integrátor be tudja tölteni szerepét (innovációs fejlesztések, tárolási és feldolgozási kapacitásbővítések, kedvező forgóeszköz-finanszírozási konstrukciók, marketing stb.), amely pótlólagos munkahelyteremtést jelenthet.

A program megvalósítását támogató szervezetek

- *Baranya Megyei Önkormányzat:* A megye lakosságának 40%-a falvakban él, jelentős részüket érinti a munkanélküliség problémája. A helyi önkormányzatok, a kistérségi társulások igénylik a megyei önkormányzat koordinációs munkáját, szakmai segítségét.
- *Baranya Megyei Területfejlesztési Tanács:* Egyrészt rendelkezik decentralizált területfejlesztési források felett, melyből finanszírozhatja a program egyes elemeit, másrészt felelős a megye komplex területfejlesztési koncepci-

ójáért, programjáért, annak megvalósításának elősegítéséért, koordinációs tevékenységet végez. A Baranya megyei Területfejlesztési Program 6. számú programja: Agrárintegráció. Segítheti a hozzáférést a Regionális Területfejlesztési Tanács pályázati úton elnyerhető forrásaihoz.

- *Helyi önkormányzatok:* A helyi erőforrások mozgósítása, erőforrástérképek (erősségek, gyengeségek, lehetőségek, veszélyek) elkészítése, aktualizálása, – szükség esetén – a termelés feltételeinek biztosításához önkormányzati ingatlan vagy föld biztosítása.
- *Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium Baranya Megyei Hivatala:* Egyrészt pályázati úton elnyerhető decentralizált források felett rendelkezik, amellyel támogathatja a program egyes elemeit, másrészt segítheti az ágazati minisztérium támogatási forrásaihoz való hozzáférést, harmadrészt a gazdajegyzők és a felkészült hivatali apparátusa révén szakmai segítséget adhat a program megvalósításához, segítheti az integrátorokkal való együttműködést. Jelenleg az agrártámogatási rendszer a mezőgazdasági integráció minden formáját támogatja. A integrátori minősítés, amit a földművelésügyi hivatalok adnak ki, agrártámogatási jogcím.
- *Baranya Megyei Területi Agrárkamara:* Szakmai segítséget nyújt mind a program előkészítése, mind a megvalósítása során. Részt vesz a munkaerőpiaci és a szakképzések koordinálásában, a minőség biztosításában.
- *Baranya Megyei és Dél-Dunántúli Regionális Területfejlesztési Ügynökség:* Koordinálja az Európai Unió SAPARD előcsatlakozási segélyprogram keretében a mezőgazdaság és vidékfejlesztésre biztosított forrásait. Felkészíti a pályázókat, segíti a projektek előkészítését és megvalósítását.
- *Baranya Megyei Munkaügyi Központ:* Decentralizált forrásai révén
  - a képzési költség átvállalásával támogatja a leendő vállalkozók, munkavállalók, foglalkoztatottak képzését;
  - átmeneti időtartamra hozzájárul – a közbenső munkáltató támogatásával – a foglalkoztatás költségeihez (bér és járulékai);
  - a vállalkozóvá válók esetében egyszeri tőkejuttatással támogatja a vállalkozás beindítását;
  - az integrátorok vonatkozásában is támogatja a munkavállalók képzését és a foglalkoztatás bővítését bér jellegű támogatással;
  - megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatása esetén támogatja a munkahelyteremtést;
  - segíti a Munkaerő-piaci Alap központi forrásaihoz, valamint a Gazdasági Minisztérium munkahely-teremtési forrásaihoz való hozzáférést.

- *Pécsi Regionális Munkaerő-fejlesztő és Képzési Központ:* Nagy gyakorlattal rendelkezik munkaerő-piaci képzések területén. Kidolgozott tananyagok vannak a birtokában a mezőgazdasági termelők különböző képzési formáira vonatkozóan, és nagyfokú rugalmassággal, nyitottsággal tekint minden újdonságra, aminek a munkaerő-piaci képzésekhez köze van.
- *MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézet:* Segítheti az innovációk, fejlesztések szakmai – tudományos igényű – megalapozottságát, elősegítheti a régióban egy agrárinnovációs központ létrehozását. Közvetíti az EU-ban megfogalmazott értékeket.
- *PTE Közgazdaság-tudományi Kar Agrár- és Környezetgazdaságtan Tanszék:* Széles körű szakmai tapasztalataira és tudományos kutatási eredményeire alapozva a tudományos tanácsadó és konzultáns szerepét töltheti be a program előkészítése és megvalósítása során.
- *METESZ:* Az innovációs fejlesztések területén, valamint a helyi erőforrások megszervezése és a szakmai koordináció területén vállalhat szerepet.
- *Baranya Megyei Vállalkozói Központ:* A mikrohitel lehetőségének biztosításával hozzájárulhat a vállalkozások megerősödéséhez. Vállalkozói tanácsadást folytat, vállalkozóvá válásra felkészítő képzéseket, tréningeket bonyolít.
- *Dél-dunántúli Regionális Forrásközpont:* A szociális földprogram koordinálását a forrásközpont végzi a régióban, melynek keretében pályázati támogatás kérhető működési költségekre (vetőmag, szaporítóanyag, szolgáltatási díjak, állat- és takarmányvásárlás, üzemanyagköltségek), eszközbeszerzésre, valamint munkabérre és járulékaira. További források koordinálása.
- *AMC (Agrármarketing Centrum):* Egyrészt az integrátorok munkáját segítheti profi marketingmunkával, másrészt közvetíti a piac igényeit, orientálhatja széles körű tapasztalatai felhasználásával a programban a „Mit?" kérdésre adandó választ, vagyis mi az, amit termelni kell, ami megfelelő feldolgozás után eladható.
- *Biotermelők Egyesülete:* Szakmai segítségnyújtás, tanácsadás, részvétel a folyamatos képzésben, a minőségbiztosítási rendszer működtetése.

Egyéb források:

- *Gazdasági Minisztérium:* A munkahelyteremtéssel kapcsolatos pályázatok és források. A Munkaerő-piaci Alap Foglalkoztatási Alaprészének központi kerete, központi programok finanszírozásához.
- *Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium:* A mezőgazdaság és a vidék fejlesztéssel kapcsolatos központi források, valamint EU-források koordinációja.

- *Szociális és Családügyi Minisztérium:* A szociális földprogram kapcsolódásának lehetőségei.
- *Normatív állami támogatás:* Amennyiben a közbenső munkáltató célszervezet vagy egyéb – a megváltozott munkaképességűeket nagyobb számban foglalkoztató – munkáltató, úgy a hatályos jogszabályok szerint a foglalkoztatás normatív módon is támogatható.
- *Bankok, takarékszövetkezetek:* A termelés jellegéből fakadóan a munkáltatóknak várhatóan magas forgóeszközhitel-állománnyal kell dolgoznia. Kedvezményes kamatozású hitelkeret biztosítása javasolt.

A nagyobb támogatási igénye – a tevékenység jellegéből adódóan – vélhetően a közbenső munkáltatónak és az általa történő foglalkoztatásnak lesz, legalábbis kezdetben, mert a projekt hosszú távon csak akkor lesz sikeres, ha a támogatás fokozatosan csökken, és a tevékenység végül versenyképes agrártermelést eredményez. A programnak azon szegmenseit, amelyek a liberalizált piaci versenyben nem tudnak versenyben maradni, hosszú távon kell majd finanszíroznunk. A szociális gazdaság és a szociális foglalkoztatás feltételeinek megteremtése szintén az uniós normák szerint történik.

A program megvalósításához szükséges tevékenységek

1. A program tervezetét – a lebonyolítás kereteit illetően – széles körű vitára kell bocsátani. Kiváló alkalom erre ez a falukonferencia is. Pontosítani szükséges a program lehetséges szereplőit és potenciális támogató szervezeteit.
2. Tisztázni kell a különböző szereplők stratégiai céljainak összeegyeztethetőségét, a célokhoz rendelhető endogén és exogén források nagyságrendjét.
3. A program szervezeti kereteinek meghatározását követően a szakembereknek, illetve az integrátor szervezeteknek javaslatot kell tennie a tartalomra. A helyi sajátosságok figyelembevételével milyen konkrét tevékenységeket fognak végezni, az integráció a termékpálya mely elemeit fogja át.
4. A projekt megvalósítását támogató szereplőknek (szervezeteknek) és a közöttük kialakított munkamegosztás meghatározását követően az egyes tevékenységekért és eredményekért felelős személyek, szervezetek kijelölése. A partnerségbe bevont támogató szervezetek között stratégiai együttműködési szerződések megkötése.
5. Egyeztetett cselekvési terv szerint a projekt indítása, pályázatok kiírása. Összehangolt pályáztatás a támogató szervezetek részéről mind az integrátori, mind a közbenső munkáltatói szerepet fölvállalók támogatására.
6. A projekt megvalósításába bevont (pályázat útján nyertes) integrátorokkal és közbenső munkáltatókkal hosszú távú (stratégiai) megállapodások, valamint rövid és középtávú támogatási szerződések megkötése.

7. A foglalkoztatás beindításának segítése, szükség szerint – a meghatározott tevékenységtől és technológiától függően – a foglalkoztatás megkezdése előtt és a foglalkoztatás időtartama alatt a vállalkozók, a munkavállalók és foglalkoztatottak képzésének biztosítása és támogatása.
8. Átmeneti – bizonyos esetekben tartós – támogatott foglalkoztatás.
9. Folyamatos monitoring és visszacsatolás a programban résztvevő valamennyi szereplőre tekintettel, a szükséges korrekciók végrehajtása.

Munkaerő-piaci szakemberként az agrárintegrációk fejlesztését foglalkoztatáspolitikai nézőpontból közelítettem meg. Kérem a gazdasági, a pénzügyi, mezőgazdasági, a területfejlesztési stb. szakembereket, hogy segítsék az itt leírt elképzelés továbbfejlesztésével megvalósítható programmá tenni a projektet, segítve ezzel a vidék súlyos foglalkoztatási problémáin.

© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

KARÁCSONY SÁNDOR: POKOLFÉLEGYHÁZA

A magyar világnézet (Bp., 1941) című könyve alapján szerkesztette Miklóssy Endre

Úgy is mondják: Mucsa, úgyis: Piripócs, néha úgyis: Kutyabagos, legtöbbször úgy emlegetik: az Isten háta megett, németül is valami ilyes neve van: Herrgottswinkel, ami magyarra fordítva annyit tesz, mint a jó Isten szugolyája. Kedves mulatság jobb társaságban a furcsa nevű falukat (vagy inkább állomásneveket) emlegetni: Szilasbalhást, Reszege-Piskoltot, Csajág-Röcsögét, Fugyi-Vásárhelyt, Kurd-Csibrákot, Szakály-Hőgyészt, Markota-Bödögét.

Ha megnézzük úgy egy csomóban ezt a sok fura falunevet, közös tulajdonságaikat könnyen észrevehetjük rajtuk. Valamiért nevetségessé vannak téve, ez az egyik. Eldugott, mindentől messzire eső fészkek lehetnek valamennyien, ez a másik. Furcsa, különös, ismeretlen, érthetetlen, sajátságos valamik lehetnek valakinek a szemében. Ez a harmadik közös tulajdonsága valamennyinek. Pedig falunév valamennyi. Még az is falut akar nevén nevezni, amit csak úgy kiagyalt valaki haragjának, megvetésének, fitymáló kedvének, gúnyolódó szándékának nagyobb nyomatékaképpen. Vajon mi baja egyik magyar embernek a másik magyar emberrel a falu körül? Mi kicsúfolni való van falun? Miért Pokolfélegyháza, miért van az Isten háta megett? Könnyű rá a felelet, kéznél is van, mihelyt erre a kérdésre fordul a szó. Messzi esik valamennyi az élet napsugarasabb tájaitól. Vasút oda nem visz, ha visz akkor vicinális a neve, s ki ne hallotta volna annak a tehénnek a hírét, akit ha elkergetnek a mozdony elől, elébe kerül megint, a sínre fekszik újra, értsd: a tehén gyorsabban jár, mint a vicinális vasút „kávédarálója". Az utai nagyon rosszak, ki sincsenek kövezve, elnyeli a kocsit a feneketlen kotu, ha mégis ráhajt, ha köves is az ilyen út, hepehupás, autó nem is igen járhat rajta józerint.

Akik benne laknak a magyar faluban, csupa világtól elmaradott ember, nem is akar művelődni, eszem-iszom az egyetlen öröme, no, meg a kártya, s mindez miért, mert messze esett minden kultúrától. Se színház, se múzeum, se könyvtár nincs az ilyen helyen. Még papnak is az megy az ilyen helyre, akinek jobb már sehogy sem jutott.

Dobjuk helytelennek bizonyult elméleteink lomtárába azt a régi előítéletünket, hogy falu és paraszt alsóbbrendű egységek és hogy várossá és tanult emberré lenni fejlődést vagy fölemelkedést jelent. A falu más mint a város, és a paraszt is más mint a munkás, iparos kereskedő entellektüel, nem pedig alábbvaló.

Ez nem azt jelenti, hogy kívánatos módon vagy mértékben helyzetének magaslatán él, hanem azt, hogy sui generis, csak önmagából magyarázható és fejleszthető.

A magyar falu népét, sőt az egész alsóbb néposztályt nem kenyérhez, nem civilizációhoz, még csak nem is kultúrához kell juttatni, hanem becsületesen és véglegesen rendezni kell alapviszonyát a többi magyar emberhez: városi néphez, intelligenciához. Ha tudomásul nem vesszük ezt, kultúránknak csupán civilizatorikus elemeit közölhetjük velük. Előretolt őrségeink, az ún. falusi intelligencia kénytelen a konzul, a katonai parancsnok, legjobb esetben a hittérítő szerepét játszani közöttük, vagy elzülleni egészségtelen, természetellenes helyzetében. Ők pedig – elnyomó vagy értetlen tendenciákat megszenvedve s visszamaradva egynehány esztendővel – tőlünk egyre függetlenebbül élik a maguk önálló kultúráját, amelynek vallása, köz- és magánjoga, művészete, tudománya, erkölcse, társadalmi rendje, mindene van. Szükség esetén önellátásra képes. De a mi bűnünk és szégyenünk, ha még sokáig erre kényszerül.

Érzik a furcsa faluneveken, hogy azok csinálták, akik valaha voltak falun, nem szerettek ott lenni, szenvedtek emiatt, és most gúnyos nevetéssel elégtételt akarnak venni ezért a szenvedésért. De érzik valami más is. Nemcsak valaminek a hiányát érezték az ilyen emberek falun, hanem azt is érezték, hogy nem értik a falut. Nem csak az zavarta őket, ami nincs falun, hanem az is, ami van és amiről ők nem tudták, hogy micsoda.

Ne gondoljuk, hogy csupa városi ember az, aki a falura haragszik. Még csak nem is csupa városról falura szakadt, aztán végleg ott ragadt elvarázsolt királyfiakból áll a csapatuk. Nagyon sok falun élő ember tartozik a sorukba s még több faluról jött városba került árva lélek. Az ott lakók nem jól érzik magukat, mert úgy érzik, a falu adósuk marad az élet örömeivel, kincseivel, lehetőségeivel. Az onnan jöttek is összerázkódnak puszta gondolatára annak, hogy valaha még egyszer vissza kell térniök oda, ahonnan olyan könnyű szívvel eljöttek volt valaha.

Nehéz itt igazságot tenni. Különösen akkor nehéz, ha az általános panaszkodásból azoknak a sírását is kivehetjük finom füllel, akik prófétai lelkük indítására megpróbálkoztak a falu emelésével és abba kellett hagyniok ezt a munkát, mert belátták, hogy hiábavaló. A falu nem hallgatott a szavukra, meg akart maradni változatlanul annak, ami addig volt, érzéketlennek mutatkozott minden haladással szemben, prófétáit semmibe vette, kigúnyolta, előzte magától, sokszor egyenesen a kétségbeesés karjai közé.

Mit mondjunk minderre?

Fogságba került Nagy Márton és egyszeribe lelohadt a mesterségesen gyűlt mérge, hogy átmenet nélkül kíváncsiságnak, sőt elismerésnek adjon helyet. Mert lőttek, ahogy lőttek a digók – pedig azt is értették volt cefetül –, de a szőlőhöz aztán igazán értettek. Lugasra metszették a nyavalyások és egy tőkéről

szűrtek annyi bort, mint mi a fél Gunárkertről. Ki is nyitotta ám a két látószemét Nagy Márton egész ottléte alatt becsületesen és szedte begyre a temérdek hasznos tudnivalót.

Mikor aztán hazakerült, el is mondta a kántor úrnak azon melegiben átólcettig, mit tanult. Csak Úgy dűlt a sok jó tanács belőle, alig győzte kántor úr észben tartani egyhallásra valamennyit. Igencsak végigkérdezte jó egynéhányszor még Nagy Márton bácsit, hogy is mondta volt múltkor.

Mert megfogadta ám a jó szót kántor úr akkurátusan. És neki van azóta legdúsabban termő szőleje az egész faluban. Szórul-szóra beteljesedett rajta minden, amit Márton bácsi ígért vagy jövendölt. Érti a talián a szőlő csinjabinját, meg kell adni.

Nagy Márton bácsi szőlejében pedig maradt minden a régiben. Első esztendőben még nem is csudáltam: szegény nem mer reszkírozni, mert könnyen betörik a nyaka. De azután, teremtő szent Atyám, és azóta, hogy kántor úr megpróbálta!...

Nem értem, nem értem Nagy Márton bácsit. Kétségbe is vagyok miatta esve egy keveset....

A földhöz ragadt szegény emberen nagyon nehéz segíteni addig, míg nyomorúságos helyzetéből való kiveckelődésének csak a nehezét látja és attól irtózik. Jó a megszokott állapotban, bocsánat a kemény szóért: a disznó tiszta állat, de ha úgy szoktatják, megszereti a ráragadt sarat és nyugodtan elfekszik a pocsolyában, mert már talán el is felejtették vele, milyen fürdés esik a tiszta vízben.

Ha városból mondja valaki a falu felé, hogy a falu: Pokolfélegyháza, azért nincs igaza, amiért az amerikai városok mind rövid idő alatt és mind a semmiből nőttek meg világvárosokká. Nem becsületes dolog városban, kényelemben, kincsek között születni, s aztán kinevetni azokat, akik nem városban születtek. De nem becsületes dolog ez sem: otthagyni a falusi nyomorúságot, beleülni a készbe és kinevetni azokat, akik ezt nem csinálták, vagy nem csinálhatták utánuk. Elégedetlenkedő városlakóknak csak egyetlen keresztény kötelességük lehet a faluval szemben: segíteni őket, hogy várossá lehessenek, vagyis ne jelentsen a falun lakás áldozatot, lemondást ,szenvedést. Legyen mindig más, mint a város, de ne legyen rosszabb vagy kevesebb, mint a város. Gandhi egy szál magaszőtte lepelben jár, kecsketejet iszik, gyalog megy a tengerpartra sót főzni és mégse lehet azt mondani róla, hogy ellensége a kultúrának. A hindu kultúrának semmi esetre sem ellensége. Az angolnak sem. Ellensége annak a törekvésnek, mely a hindut úgy akarja „kultúrálni", hogy kiforgatja a maga valóságából. Az elkallódó magyar tehetségek sorsát is azt fordíthatja jobbra csak, ha a magyar életbe valahonnan a mélyből megérkezik egy igénytelen, szelíd , mártíriumra kész és képes sereg, megindul feltartoztathatatlanul a maga útján, mert parancsol néki a föld, a történelem az Időnek Teljessége nyelvén.

Ha falun mondja valaki a falunak, hogy Pokolfélegyháza, nincs igaza. A kultúra kényelme, kincsei és lehetőségei nem rajtam kívülálló adományai Istennek, hanem lelkemben lévő istenáldás valamennyi. A falu nem lehet város, ezzel tisztában kell lennem, akár falun maradtam, akár falura kerültem. Egészen helytelen eljárás tehát, ha falun azért sírok, mert nem lehetek városon. Ezt a sirámot legjobb kettőbe harapnom s többé nem is gondolnom reá, mert az igen értelmetlen és hiába való cselekedet volt tőlem eddig is. Ellenben, ha hiányzik valami, ami érték a falusi életemből, legyek egészen biztos felőle, hogy ez az érték nem a faluból hiányzik, hanem az én lelkemből.

Ha pedig prófétalélekkel megy valaki falura és nem az a baja, hogy üres életét nem tudja hogy megtölteni, hanem az, hogy teli lelkét nincs hova kitöltenie, szívének lobogó fáklyáján nincs kiknek a lángját meggyújtania, gondoljanak meg egyet.

A tenger végtelen – olyan, mint a falu lelke, a magyar néplélek. Mi lenne, ha a tenger minden kicsi szellőre fenekestől felfordulna nemcsak a víz felületén? Mit akarunk mi, gyönge, gyarló lelkek? Alig, hogy megszólaltunk, alig hogy munkába álltunk, változzon meg minden?

Bizony, bizony mindnyájunknak írom ide: ha a kis fodorodás kelt a sima tükrön, már több az áldás a munkánkon, mint érdemelnők. Nagyon sok bizonyságtételre, nagyon sok imádságra, nagyon szolgálatra, nagyon sok szenvedésre: nagyon sok áldásra van szükség, hogy a magyar falu lelkének tengertükrén toronymagasságú hullámok kelljenek táncra. De nem is volna az jó másképpen, könnyebb munka ölbe hulló gyümölcse, szájbaröppenő sültgalamjaképpen.

Bizony, bizony, nincs Pokolfélegyháza. Missziós munkamező van helyette.

ÖSSZEFOGLALÓ A „SIKERES FALVAK, KISTÉRSÉGEK" SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Táll Éva

Szekciónk az integrált vidékfejlesztés témakörét a kistérségekben és egyes településeken az új gazdasági rendszerre való áttérés óta elért eredmények felől közelítette meg. Ezzel abba a kiváltságos helyzetbe hozta a csoportvita résztvevőit, hogy a szokásosnál optimistább kicsengésű beszélgetéseken vehettek részt. A rendelkezésre álló idő nem tette lehetővé, hogy az előadók részletesen bemutathassák kutatási eredményeiket, így az eléggé szerteágazó témájú előadásokkal kapcsolatban nehéz most egységes tanulságokkal szolgálni.

Az első előadás a magyar vidék alapos ismeretére épülő áttekintést adott a máig meglévő regionális különbségekről és azok következményeiről. A magyarországi kistérségeket fejlettségi mutatóik alapján átfogó típusokba lehet rendezni, és ezen típusokba tartozó, különböző jellegű kistérségeknek természetes módon különböző fejlesztési célkitűzéseket kell maguk elé tűzniük.

Szekciónkban felmerült a kérdés, hogy az elmúlt tíz évben várossá nyilvánított falvak vajon sikeres városok lettek-e a régebbi városokhoz képest? Egy komplex mutató alapján vizsgálva megállapítható, hogy az első 50 város között mindössze 3-4 „új város" van. A faluból lett városok döntő része a 210 város listáján az utolsó 50 hely egyikét foglalja el. Ez a megállapítás azért fontos, mert ellentmond annak, hogy a várossá válás minden esetben egy sikertörténet kezdete lenne.

Fontos vizsgálati szempont lehet az is, hogy a gazdasági és területfejlesztési folyamatokban részt vevők mikor, mit tekintenek eredménynek, mely lépéseket értékelnek sikeresnek. Ez a vezetők egyéni beállítottságán és helyi politikai konstellációkon is múlik. Ha egy-egy természeti adottság kiaknázására össze tudnak fogni az érintett települések, valószínű, hogy nagyobb esélyük van a kitűzött cél elérésére, az együttes sikerre.

Volt olyan előadás a szekciónkban, amely a helyi (önkormányzati) vezetők szerepéről szólt a falu, a lakóhely „sikerességének" megvalósításában. Ez a fura megszemélyesítés újabban jó néhány településsel kapcsolatban szerepelt a mé-

diában, olyan helyeken, ahol egy-két lokálpatrióta helyi politikus, többnyire polgármester, sikerrel tudott vonzó képet festeni és elterjeszteni valódi fejlődésnek indult településéről.

A résztvevők között különböző szakmák képviselői voltak jelen, ami azt is eredményezte, hogy kutatási témájukban más-más dologra helyezték a hangsúlyt, amikor a vidék- és a településfejlesztésről gondolkodtak. A földrajztudós azzal foglalkozik, hogy mivel mérhető a fejlődés és mikor regisztrálunk eredményt. A szociológust az érdekli elsősorban, hogy kialakulnak-e egy egészséges helyi társadalom feltételei, amelyben az egymásnak feszülő erők és konfliktusok feloldódhatnak. A politológusok számára az a fontos, hogy a kijelölt fejlesztések hogyan valósulnak meg, és hogy egyenlő esélyeket biztosítanak-e a források elosztásánál. Szerencsére jelen volt köztünk olyan, a fejlesztési gyakorlatot belülről ismerő előadó, aki elmondta a dolgok másik oldalát is.

Ez a szekció tulajdonképpen a településeket irányító helyi önkormányzatok sikereiről és további kihívásairól szólt. Az elmúlt évtizedben e posztokon egymást váltó, többnyire pártoktól független vezetők mindegyike igyekezett sikernek beállítani azokat a tevékenységeket, intézkedéseket, amelyekkel próbáltak beilleszkedni a kiépülő piacgazdaságba. Ez a magatartás szólt természetesen a választóknak, ugyanakkor tény, hogy az önkormányzatiság nagykorúsítása valóban sok jó dolgot elindított.

Általánosabban szemlélve azt is meg kell állapítani, hogy az egyes települések vezetőire a makrogazdaság kényszerpályái miatt gyakran túl nagy teher hárult. Sokkal nagyobb dolgokba kellett belevágniuk és megoldásokkal kísérletezniük, mint amire ténylegesen volt erejük, kompetenciájuk. Olyan dolgok kompenzálására kellett vállalkozniuk, amelyekre országos szinten a politika nem volt képes. Éppen ezért a kis települések esetében gyakran az is eredmény, ha létre tudott jönni működőképes önkormányzat, ha van miből megélniük a lakosoknak.

A vidéki népesség problémájával nagyon érdekes módon foglalkozott utolsó előadónk. *Karácsony Sándortól* hozott idézeteket hallgatva újraéltük, hogy a régi Magyarországon a város mennyire lenézte a falut. Az emberek többnyire azt tekintették falunak, ahol nincs civilizáció, ahol hiányoznak dolgok, ahol nevetségesen elmaradottak az emberek. Ezért *Karácsony Sándor* úgy vélte, hogy a városiaknak missziós munkát kell végezni a faluban. Ezzel szemben a köztisztviselő ma úgy látja, hogy ha a „magot sikerül elvetnünk", akkor egy kicsit felemelhetjük a falut is, s persze a várost is. A telekommunikáció mai világában újra kell gondolni a közfelfogás alakulását is.

Természetesen az is felmerült, hogy mi minden kell a sikerhez? Elengedhetetlen egy cél és egy emberközpontú tervezet. Feltétlenül kreatívnak kell lenni, és olyasvalamit kell kitalálni, ami akkor is a miénk lesz, ha más nem tartja sikeresnek.

Nagyon kell a sikerhez a szakemberek profizmusa, a vezetők felelős magatartása hosszú távon. Kell a sikerhez lakossági és önkormányzati jövedelem, valamint állami költségvetési támogatás. Az elkötelezett vezetésnek kell, hogy legyen egy elképzelése, hogy mit szeretne elérni, ha akár egyszerűen azt, hogy kellemes legyen a környezet, amelyben jól lehet élni. Végül kellenek kiművelt emberfők falun és városban, akik maguknak és utódaiknak otthont tudnak teremteni. Hiszen – és itt megismétlem a szekciónk végén elhangzottakat – *Tamási Áron* szavával szólva azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.

Integrált vidékfejlesztés
© Szerkesztette: Kovács Teréz, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2000

INTEGRATED RURAL DEVELOPMENT 5TH VILLAGE CONFERENCE

Edited by Teréz Kovács

The 5th Village Conference was conceived in the light of the second point of the Cork Declaration, i.e. the Integrated Approach. In Hungary, concepts concerning rural development appear in two fields of science.

One field is represented by the sociologists, who, following the traditions of village researches, went on to rural development in the middle or at the end of the 1990s. In their opinion, rural development is part of regional development, with the passage that regional development aims at the development of towns and of the competitive economy in general, while rural development is meant to catch up villages and peripheral regions. Within rural development too it is advisable to develop local economy in a competitive way, but in the rural areas the human resources and the preservation of the community are almost as important as economic development.

The other group of experts dealing with rural development are the experts of agriculture. In their view, an income generating agricultural policy is the best rural policy, i.e. rural development is part of the development of agriculture. This concept developed this way because half of the active earners of Hungary worked in agriculture in 1950 and there are positive stereotypes connected to agriculture.

In order to achieve a more complete interdisciplinary approach of rural development in Hungary, the experts of the macro-economy should also reveal and write down their standpoints about rural development.

Ten years after the change of the political system, approximately 10 to 15% of the active earners of the Hungarian villages work in agriculture, and the proportion of part-time farmers is the same. In the forthcoming decades, the progress of the local economy could focus on the development of agricultural and non-agricultural activities based on the local resources – including manufacturing industry – and of the services.

These issues were dealt with in details in the work of the five sections.

1. *Section of economy:* It was stated that the main problem of the villages is the creation of jobs securing an acceptable living. If these jobs are not created, the villages will probably depopulate.

In connection with the development programmes, experiences were stated that presently two lobbies seem to emerge: one considering agricultural developments as the most important issue and the other one taking rural development as the first priority. In the opinion of the participants of the section, the losers of the lobby-fights targeting the countryside are the villages, and if we want to avoid this situation, we have to achieve an integrated development of agriculture and the rural areas.

Agriculture, despite its decreasing role in employment, is still an important branch of the national economy, also from the aspects of the living of the rural population and the sustaining of the lands.

2. *Section of ecology:* This section outlined an ecology-based integration of nature protection, rural development and agriculture, and the interest-assertion possibilities of such integration.

In addition to the integration of the environmental consciousness in rural development, the concept that the EU stated for the multifunctional nature of agriculture is also important. In this concept, the rural areas are not only the space where food is produced but also the social and cultural spaces of the people who live there. Also, Nature, of which we are parts, has to be given a maximum attention, because the rich EU member states has already "successfully" destroyed the original environment that Hungary still has. Sound and untouched Nature is a great value in itself, thus we have to take the EU experiences into consideration and we must avoid the destruction of Nature.

3. *Section of rural policy:* Both the principle and the practice of rural policy are still novelty in Hungary. The discussion of these was the focal point of the work of this section. Also, the connection of agricultural development, rural development, economic development and regional policy was raised. In the presentation and the discussion it was emphasised that economic development actually is rural development in the rural regions, in fact, if a strong economic development is not realised, the rural regions will not be able to strengthen.

Two issues were given a special attention in the work of the section: the SAPARD programme and the Gypsy issue. As regards this latter topic, no constructive recommendations were stated for the treatment of this serious social problem this time, either. It is obviously not the fault of the lecturer and the discussing partners, because not even the economically more advanced countries can offer utilisable experiences in this field.

4. *Section of social-community and cultural issues:* This section also got to the definition of the concepts and the need for the revision of the concepts in several respects. This could be seen at seemingly traditional and simple issues

such as the scattered farms, but also in connection with rural tourism, and national or global correlations, which is especially interesting because we are not only in the middle of or after a social, economic and political systemic change but we also have to reconsider these processes and review the former scientific opinions regarding the problems and the concepts.

It was an important statement that the geographical environment in itself does not define either social movements, or social thinking and living standards. The presentations in this section proved that in extremely bad natural environment it was the creative man who made social connections and educated people.

5. *Section of successful villages and micro-regions:* This section approached the issue of integrated rural development from the side of achievements and successes since the shift to the new economic system. This fact brought the participants of this section in a privileged situation inasmuch as they could take part in a more optimistic discussion than the other sections.

In the work of the section, different fields were represented, which also meant that the participants here placed the emphasis on different issues in their researches. Geographers are involved in how progress can be measured and when we can register results. Sociologists are mostly interested in whether the conditions of a healthy local society, where the conflicts can be solved, are created. Politologists are mostly concerned with how the designated developments are implemented and whether these provide equal chances at the distribution of the resources. Fortunately there were people in this section who were from villages and they could see the versatile village world from a different aspect.

What is necessary for success? It is indispensable to have a common goal and a human-centred concept that we want to achieve, it also takes a local society that has to be creative and we have to identify something that we must take on even if others do not consider that as success. Finally, the professionalism of the experts, the responsible behaviour of the leaders also in the long run and the support of the state budget are necessary for the success.

Translated by Zoltán Raffay

A KÖTET SZERZŐI

Abonyiné Palotás Jolán egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged
Alpár György egyetemi docens, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár
Bajmócy Péter egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Szeged
Balcsók István tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Csoport, Debrecen
Bálint András egyetemi hallgató, Szent István Egyetem, Kertészettudományi Kar, Budapest
Bálint János egyetemi docens, Szent István Egyetem, Kertészettudományi Kar, Budapest
Baracs Gabriella Etelka tanszékvezető főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Főiskola Kara, Hódmezővásárhely
Baranyi Béla tudományos csoportvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Csoport, Debrecen
Berényi István tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
Bezzeg Enikő egyetemi tanársegéd, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös
Bicsérdy Gyula főigazgató, Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Főiskola Kara, Hódmezővásárhely
Biró Szabolcs tudományos segédmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest
Bódi Ferenc tudományos munkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
Bokorné Kitanics Tünde tanszéki mérnök, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár
Bögre Zsuzsanna tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
Csatári Bálint igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
Dancs László tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Csoport, Debrecen
Dorgai László tudományos osztályvezető, Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest
Duró Annamária tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
Elekes Andrea tudományos munkatárs, Szent István Egyetem, Vezető- és Továbbképző Intézet, Budapest
Erdősi Ferenc tudományos tanácsadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Fazekas Zsuzsanna egyetemi hallgató, Szent István Egyetem, Kertészettudományi Kar, Budapest

Fertő Imre tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság-tudományi Kutatóközpont, Budapest

Fodor István tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

G. Fekete Éva osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Észak-magyarországi Osztály, Miskolc

Hajdú Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Hajnal Klára egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs

Halmai Péter tanszékvezető egyetemi tanár, Szent István Egyetem, Vezető- és Továbbképző Intézet, Budapest

Hamza Eszter tudományos segédmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest

Hervainé Szabó Gyöngyvér főiskolai tanár, tudományos főigazgató-helyettes, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár

Illés Iván tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Jáger László tanszéki mérnök, Nyugat-magyarországi Egyetem, Erdővagyon-gazdálkodási Intézet, Sopron

Janovics László igazgatóhelyettes, Baranya Megyei Munkaügyi Központ, Pécs

Juhász Lajos egyetemi adjunktus, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaság-tudományi Kar, Sopron

Juhász Mária tudományos munkatárs, Szent István Egyetem, Kertészettudományi Kar, Budapest

Kajári Karolina egyetemi docens, Szent István Egyetem, Élelmiszer-tudományi Kar, Budapest

Kárpáti László ügyvezető igazgató, Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Kar, Keszthely

Keszthelyi Tibor tanszékvezető egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Környezetgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Kiss Judit kutatási igazgató, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Budapest

Kissné Novák Éva egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Szeged

Kopátsy Sándor közgazdász, Budapest

Kovács Katalin ügyvezető igazgató, Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht., Pécs

Kovács Teréz tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Kraftné Somogyi Gabriella tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Lakner Zoltán egyetemi docens, Szent István Egyetem, Élelmiszer-tudományi Kar, Budapest

Lentner Csaba intézetigazgató, egyetemi docens, parlamenti képviselő, Nyugat-magyarországi Egyetem, Pénzügytan-Számvitel-Statisztika Intézet, Sopron

Magda Róbert egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös

Magyar Tünde tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Észak-magyarországi Osztály, Miskolc

Malinen, Pentti igazgató, University of Oulu Research and Development Centre of Kajaani

Márai Géza egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Környezetgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Márkus János András tudományos segédmunkatárs, Szent István Egyetem, Fleischmann Rudolf Mezőgazdasági Kutatóintézet, Kompolt

Márton György projektmenedzser, Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht., Pécs

Mezei István tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Észak-magyarországi Osztály, Miskolc

Mező Barna akadémiai ösztöndíjas, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Csoport, Debrecen

Miklóssy Endre szakmai főtanácsadó, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest

Miskó Krisztina tudományos segédmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest

Molnár Balázs PhD-hallgató, Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Kar, Keszthely

Nagy Nikoletta egyetemi tanársegéd, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös

Nemes Gusztáv tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság-tudományi Kutatóközpont, Budapest

Pusztai Beatrix projektmenedzser, Dél-dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht., Pécs

Sári László tanszéki mérnök, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár

Sarudi Csaba egyetemi docens, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár

Seres Antal elnök, Felső-Tisza-vidéki Területi Vízgazdálkodási Tanács, Nyíregyháza

Somogyi Sándor egyetemi tanár, Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Kar, Keszthely

Szabó G. Gábor egyetemi adjunktus, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár

Szabóné Pap Hajnalka logisztikai koordinátor, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös

Szarvák Tibor tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok

Székely Erika tudományos segédmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest

Szekeres János ny. docens, polgármester, Magyarteleki Önkormányzat, Magyartelek

Széles Gyula intézetigazgató, egyetemi tanár, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár

Szoboszlai Zsolt tudományos csoportvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok

Szónokyné Ancsin Gabriella egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged

Szretykó György tanszékvezető egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem, Társadalomtudományi Tanszék, Sopron
Szűcs István dékán, egyetemi docens, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös
Táll Éva tudományos főmunkatárs, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
Tóth Erzsébet tudományos főmunkatárs, Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest
Tóth Krisztina tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
Tóth László egyetemi tanár, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaság-tudományi Kar, Sopron
Tóthné Mohácsy Gabriella főosztályvezető-helyettes, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest
Tózsa István tanszékvezető főiskolai tanár, Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem, Államigazgatási Kar, Budapest
Trombitásné Láng Gabriella munkatárs, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaság-tudományi Kar, Sopron
Vajna Tamásné Madarassy Anikó főtanácsos, Környezetvédelmi Minisztérium, Természetvédelmi Hivatal, Budapest
Veres Lajos vezérigazgató, Hazai Térségfejlesztő Kft., Budapest
Vincze Mária egyetemi tanár, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Cluj-Napoca
Vofkori László tanár, Benedek Elek Tanítóképző, Székelyudvarhely

A rendszerváltás óta eltelt egy évtized kutatási tapasztalatai azt bizonyítják, hogy Magyarországon a piacgazdasági átalakulás az ország különböző térségei között korábban is meglévő feszültségeket, különösen a vidék problémáit igen élesen felszínre hozta. Napjainkban, az értékváltást megélő társadalmunkban a falusi települések közötti és a társadalmon belüli egyenlőtlenségek egyre jobban elmélyülnek. A munkanélküliségbe és szegénységbe került falusi emberek jó része még mindig kizárólag csak a kormányzati szinttől vagy az önkormányzattól várja sorsa jobbra fordulását, a piaci keretek között nem találja fel magát. Ugyanakkor az emberiség fejlődésének történelmében most, az információs társadalom korában először adatik meg, hogy a kis településeken is elérhető legyen minden, ami a szellemi fejlődéshez szükséges. E lehetőség kihasználása mellett ha van még egy-két vállalkozó lokálpatrióta, helyi politikus többnyire polgármesterek , akik a falu javát akarják szolgálni, akkor ott elindul a fejlődés. A Pécsett megtartott V. falukonferencia-kötetbe szerkesztett tanulmányok ezekről a problémákról és sikerekről szólnak.

1500 Ft